ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1995 -1998

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ISSN 1107-7174

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ **1995 -1998**

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΤΙΤΥΠΟΥ

15

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1959
ΕΔΡΑ ΚΟΜΟΤΗΝΗ, ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ 42, ΤΗΛ. 27344

ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1982

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος	: Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Αντιπρόεδρος	: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΡΕΖΗΣ
Γεν. Γραμματεύς	: ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ
Ταμίας	: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
Σύμβουλοι	: Πρωτ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΚΙΔΗΣ
	: ΙΩΑΚΕΙΜ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ
	: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΠΕΛΗΣ
	: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΛΙΑΠΗΣ
	: ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Προϊστάμενος	: Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Μέλη	: ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
	: ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ
	: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΑΤΣΙΜΙΓΑΣ
	: ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΕΑΣ
	: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΛΙΑΠΗΣ
	: ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΚΙΔΗΣ
	: ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ
	: ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ «ΘΡΑΚΙΚΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ»

1. Ἡ «Θρακική Ἐπετηρίδα» εἶναι ἔκδοση τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν, τμήματος τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς.

2. Στήν «Θρακική Ἐπετηρίδα» δημοσιεύονται μελέτες καί ἄρθρα πού ἀφοροῦν τήν Θράκη (Βόρεια, Ἀνατολική καί Δυτική). Ἐπίσης βιβλιοκρισίες γιά βιβλία καί δημοσιεύσεις πού ἀναφέρονται στήν Θράκη.

3. Τά κείμενα πού ἀποστέλλονται γιά δημοσίευση πρέπει: α) νά μήν καταλαμβάνουν ἔκταση μεγαλύτερη ἀπό 2½ τυπογραφικά φύλλα (40 σελίδες), β) νά μήν περιέχουν προσωπικές ἐπιθέσεις ἤ ἀντεγκλήσεις καί γ) νά συνοδεύονται ἀπό σύντομη περίληψη στήν γαλλική ἤ ἀγγλική γλῶσσα καί ἀπό σύντομο (ἕως μισή σελίδα γραφομηχανῆς) βιογραφικό σημείωμα τοῦ συνεργάτη.

4. Ἡ δημοσίευση τῶν ἀποστελλομένων κειμένων ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἔγκριση τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς.

5. Τά κείμενα πού ἀποστέλλονται γιά δημοσίευση πρέπει νά εἶναι εὐανάγνωστα, κατά προτίμηση δακτυλογραφημένα, γραμμένα στή μία ὄψη τῆς κόλλας καί στήν ὁριστική τους μορφή.

6. Στούς συνεργάτες τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» προσφέρονται 50 ἀνάτυπα τῶν κειμένων τους. Ἐκτύπωση περισσοτέρων ἀνατύπων γίνεται μέ δαπάνη τοῦ συνεργάτη καί μόνον ἐάν τό ἔχει ζητήσει κατά τήν παράδοση τῆς συνεργασίας του. Ὁ ἐκδότης διατηρεῖ τό δικαίωμα τῆς ἐκτυπώσεως καί διαθέσεως γιά λογαριασμό του ἀνατύπων τῆς κάθε συνεργασίας.

7. Γιά κάθε βιβλίο ἤ περιοδικό πού ἀποστέλλεται στό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν γιά τήν «Θρακική Ἐπετηρίδα» ἤ στόν Μορφωτικό Ὅμιλο γιά τήν βιβλιοθήκη του, γίνεται μνεία στίς βιβλιογραφικές σελίδες τῆς ἐκδόσεως.

8. Τά ἐνυπόγραφα ἄρθρα τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» δημοσιεύονται μέ προσωπική εὐθύνη τῶν συγγραφέων γιά τό περιεχόμενο, τήν γλωσσική μορφή καί τό τονικό σύστημά τους. Ὁ ἐκδότης εἶναι ὑπεύθυνος γιά τήν προσαρμογή τῶν χειρογράφων στούς τεχνικούς κανόνες δημοσίευσης καί τά ἀνυπόγραφα κείμενα.

9. Ἡ «Θρακική Ἐπετηρίδα» ἀνταλλάσσεται μέ ὅλες τίς ἀνάλογες ἐκδόσεις.

10. Ἡ σχετική μέ τήν ἔκδοση ἀλληλογραφία πρέπει νά ἀπευθύνεται στήν ἑξῆς διεύθυνση: Μορφωτικό Ὅμιλο Κομοτηνῆς, Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, Γιά τήν «Θρακική Ἐπετηρίδα», Ἁγίου Γεωργίου 26, 69100 Κομοτηνή.

Τιμές διαθέσεως τοῦ δέκατου τόμου (1995-1997):

α) γιά τούς ἰδιῶτες	δρχ.	5.000
β) γιά νομικά πρόσωπα	δρχ.	6.000
γ) γιά φοιτητές καί μαθητές	δρχ.	4.000

Οἱ ἴδιες τιμές ἰσχύουν καί γιά τούς προηγούμενους τόμους.

Μέ ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση τό Διοικητικό Συμβούλιο καί ἡ Ἐπιτροπή τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς παραδίδουν στό ἀναγνωστικό κοινό τό δέκατο τόμο τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας», πού καλύπτει καί πάλι μία τριετία (1995-1997). Δυστυχῶς καί στόν τόμο αὐτό σημειώθηκε μεγάλη καθυστέρηση πού ὀφείλεται στίς γνωστές πιά αἰτίες. Πέρα ἀπό αὐτό ὅμως ὁ δέκατος τόμος συνεχίζει ἱκανοποιητικά τήν παράδοση τῶν προηγουμένων χάρι στό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν ἄρθρων πού περιλαμβάνει ὅσο καί στήν ποιότητα τῆς ἐκδόσεως. Γι' αὐτό τό λόγο τό Διοικητικό Συμβούλιο καί ἡ Ἐπιτροπή ἐκφράζουν ἐγκάρδια συγχαρητήρια καί θερμές εὐχαριστίες στούς ἐκλεκτούς ἐπιστήμονες-συνεργάτες τοῦ τόμου καί στούς Θανάση καί Χρύσα Ἀλτιντζῆ, καθώς καί σ' ὅλους ὅσοι συνέβαλαν στήν ἐπιτυχῆ ἐμφάνιση τοῦ τόμου.

Ὅπως προαναγγέλθηκε στόν προηγούμενο τόμο, πρό ὀλίγου κυκλοφόρησαν, σάν αὐτοτελής ἔκδοση τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς καί σέ δύο τόμους, τά Πρακτικά τοῦ 2ου Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν πού ἐπισφραγίζουν καί τεκμηριώνουν τήν ἐπιτυχία του ἀλλά καί ἀποτελοῦν σημαντικώτατη συμβολή στήν ἐπιστημονική ἔρευνα γιά τή Θράκη. Ἤδη προγραμματίσθηκε ἡ πραγματοποίηση τοῦ 3ου Συμποσίου, πού θά πραγματοποιηθεῖ στήν Κομοτηνή ἀπό 26-31 Μαΐου 1998 μέ θέμα «Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰ.)». Γιά τήν ὀργάνωσή του συνεργάζονται τό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, τό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης καί ὁ Δῆμος Κομοτηνῆς ἐνῶ τελεῖ ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Στό σχετικό παράρτημα τοῦ τόμου αὐτοῦ δημοσιεύονται τά ἔγγραφα πού ἀναφέρονται στήν ὀργάνωση τοῦ Συμποσίου τόσο γιά τήν ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» ὅσο καί γιά τόν ἱστορικό τοῦ μέλλοντος. Στόν ἑπόμενο τόμο θά περιληφθοῦν κείμενα γιά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἐνημερώσεως σχετικά μέ τό 3ο Συμπόσιο.

Κομοτηνή, Δεκέμβριος 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

Μανώλη Βαρβούνη, Ἐφραίμ τοῦ Αἰνίου «Τά Λαογραφικά» 1-50

Βασίλη Γινόπουλου, Ἡ πηλοπλαστική στή Θράκη 51-65

Ἀλεξάνδρου Παντούδη, Ἴασμος, ἱστορικά καί κτιριολογικά στοιχεῖα τοῦ οἰκισμοῦ 67-74

Θανάση Μουσόπουλου, Ἡ θέση τοῦ Γεωργίου Βιζυηνοῦ στίς ἱστορίες τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας 75-86

Ἰωάννη Σιγούρου, Οἱ ὑγρότοποι τῆς Θράκης 87-110

Κωστή Τσιούμη, Ἡ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης στό ζήτημα τῆς διδασκαλίας τῆς λατινικῆς γραφῆς στά μουσουλμανικά σχολεῖα κατά τήν τελευταία κυβερνητική θητεία τοῦ Βενιζέλου (1928-1932) 111-117

Μανώλη Βαρβούνη, Λαογραφική ἔρευνα καί πρωτογενές λαογραφικό ὑλικό τῆς Θράκης Β' 119-159

Βασίλη Γινόπουλου, Δύο μικρά πιθάρια ἀπό τήν Αἶνο 161-162

Παναγιώτη Κυρανούδη, Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ Παπικίου ὄρους 163-193

Εὐαγγέλου Ἀλμπανίδη, Ἀθλητικοί ἀγῶνες στή Θράκη κατά τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους 195-244

Στάθη Κεκρίδη, Ἡ ἐκπαιδευτική κατάσταση τῆς Θράκης στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα: ἡ περίπτωση τοῦ Βασιλικοῦ 245-253

Μανώλη Βαρβούνη, Ὁ Κώστας Ρωμαῖος καί ἡ θρακική Λαογραφία 255-273

Φάνη Μαλκίδη, Ὑποψήφιοι θρακιῶτες φοιτητές. Οἱ ἐπιλογές τους γιά τήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση καί οἱ προτιμήσεις τους γιά τό Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης 275-299

Μανώλη Βαρβούνη, Τό λαογραφικό καί ἱστορικό ἔργο τῆς Καλλιόπης Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 301-307

Δημητρίου Γουλιμάρη, Οἱ φορεῖς παραδοσιακοῦ χοροῦ στή Θράκη 309-325

Παναγιώτη Κυρανούδη, Τουρκικά οἰκωνύμια ἀπό τή Θράκη 327-354

Διαμαντῆ Τριαντάφυλλου, Λατρεῖες καί θεοί στήν ἀρχαία Θράκη τοῦ Αιγαίου 355-375
Βασίλη Σερμπέζη Ἡ μουσικοκινητική ταυτότητα των Σαρακατσαναίων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί Θράκης 377-390
Μανώλη Βαρβούνη - Θανάση Κούγκουλου, Πληροφορίες γιά τούς Πομάκους τῆς Θράκης ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Νικολάου Ἰ. Γιαννόπουλου 391-407
Μανώλη Μελᾶ, Ἡ ἑλληνική Θράκη τῆς πρώιμης Χαλκοκρατίας στό βαλκανικό καί αἰγιακό της πλαίσιο 409-436
Μόσχου Κούκου, Οἱ πρῶτες προσπάθειες γιά τήν ἵδρυση πανεπιστημίου στή Θράκη 437-451

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ

Μόσχου Κούκου, *Γιάννη Μαγκριώτη*, Θράκη. Ἡ ἔπαλξη τοῦ ἑλληνικοῦ βορρᾶ..... 455-456
Μόσχου Κούκου, *Ναθαναήλ Παναγιωτίδη*, Μουσουλμανική μειονότητα καί ἐθνική συνείδηση 457-460
Βιβλία πού λάβαμε 461-466

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἔγγραφα σχετικά μέ τό 3ο Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν 469-477

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ 479-487

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΑΙΝΙΟΥ ΤΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ

Α. Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ*

Η Χρονογραφία του Εφραίμ του Αινίου, το έργο που εξετάζεται εδώ από λαογραφική άποψη, είναι μια μάλλον τυπική βυζαντινή χρονογραφία του 14ου αιώνα, που αποτελείται από 9.588 στίχους, ενώ στην αρχή λείπουν περίπου 75 στίχοι, καθώς το κείμενο παραδίδεται ακέφαλο. Η πρώτη έκδοση έγινε από τον A. Mai (1828)[1] και ακολούθως ανατυπώθηκε από τον J. P. Migne στη σειρά της PG[2], για να εκδοθεί ξανά από τον Οδ. Λαμψίδη[3] κατά την τελευταία δεκαετία. Ο ίδιος, εξάλλου, μελετητής έχει ασχοληθεί γενικότερα με το περιεχόμενο του έργου του Εφραίμ[4], με τη μετρική των στίχων του[5] και τις σχέσεις του με άλλους βυζαντινούς συγγραφείς, ιδίως μάλιστα με τον Κωνσταντίνο Μανασσή[6].

Η εξέταση της Χρονογραφίας του Εφραίμ γίνεται εδώ υπό το πρίσμα της λεγόμενης βυζαντινής λαογραφίας[7], της εξέτασης, δηλαδή, της καθημερινής

* Οι βραχυγραφίες ακολουθούν το σύστημα του περιοδικού *Βυζαντινός Δόμος* 1 (1987) 3-12.

1. *A. Mai*, SVNC 3 (1828) 1-225.

2. PG 143, 1-360.

3. Υπάρχει μια πρώτη έκδοση *Οδ. Λαμψίδη*, Εφραίμ του Αινίου Χρονογραφία, 1-2, Αθήνα 1984-85, με συνεχή σελιδαρίθμηση· *του ίδιου*, (ed), Ephraem Aenii, Historia Chronica, Αθήνα 1990, στη σειρά CFHB, αρ. 27. Στο εξής, όπου χρειάζεται, η έκδοση του 1984-85 θα ονομάζεται «Α΄ έκδοση».

4. *Od. Lampsidis*, Beiträge zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik, Αθήνα 1972· *του ίδιου*, «Der Vaticanus graecus 1003 - Chronik des Ephraem», Polychronion. Festschrift für Fr. Dölger zum 75. Geburtstag, Χαϊδελβέργη 1966, σ. 351-357· *του ίδιου*, «Κλασσικισμός και λαϊκαί τάσεις εις την Χρονογραφίαν του Εφραίμ», Βυζ 9 (1978) 119-120.

5. Πρώτος μελέτησε το θέμα ο *Is. Hilberg*, «Die Verstechnik des Ephraemios», Wiener Studien 10 (1888) 50-92 και κατόπιν ο *Od. Lampsidis*, «Beitrag zur "akustischen" Metrik in der Chronik von Ephraem», Byz 35 (1965) 482-494 και *του ίδιου*, «Σχόλια εις την ακουστικήν μετρικήν βυζαντινών στιχουργών ιαμβικού τριμέτρου», ΑΠ 31 (1970-71) 235-240.

6. *Od. Lampsidis*, Beiträge ... ό.π., σ. 52-55 και κυρίως σ. 54 σημ. 2. Πρβλ. Βυζ 5 (1983) 189-268· Πλάτων 25 (1973) 19-70, 26 (1974) 215-228 και 27 (1975) 51-89· *του ίδιου*, «Κλασσικισμός ...» ό.π., σ. 120 σημ. 8.

7. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Βυζαντινή λαογραφία και καθημερινή ζωή των Βυζαντινών», ΒΔ 7 (1993-1994) 3-11, με βιβλιογραφία.

ζωής των Βυζαντινών, με τις μεθόδους και την προοπτική της λαογραφικής επιστήμης.

Η έρευνα της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών[8], δηλαδή η βυζαντινή λαογραφία, στηρίζεται, εκτός των άλλων (ανασκαφικών δεδομένων[9], έργων τέχνης[10] κτλ.), στις διάφορες μαρτυρίες των φιλολογικών πηγών γύρω από τις ποικίλες μορφές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών. Μάλιστα, αποτελεί γενικότερη διαπίστωση ότι το μεγαλύτερο μέρος των βυζαντινών πηγών έχει ενσωματώσει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό, στοιχεία του λαϊκού βίου της εποχής κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η συγγραφή του κειμένου[11].

Σημαντικό μέρος αυτών των πληροφοριών χρησιμοποίησε ο Φαίδων Κουκουλές κατά τή σύνταξη των μνημειωδών, πράγματι, μελετών του γύρω από τη βυζαντινή λαογραφία[12]. Η συνέχιση της σχετικής έρευνας έχει ήδη επισημάνει μία σειρά πηγών αδημοσίευτων μέχρι πριν λίγα χρόνια, άρα μη προσπελάσιμων και μη χρησιμοποιήσιμων από το Φ. Κουκουλέ, οι οποίες προσφέρουν σημαντικά νέα στοιχεία για τη διασταύρωση και συμπλήρωση όσων έχουν ήδη γραφεί από το διακεκριμένο εκείνο βυζαντινολόγο.

Μ' αυτή την πλευρά της έρευνας ασχολήθηκαν, και ασχολούνται, αρκετοί έλληνες και ξένοι βυζαντινολόγοι και λαογράφοι, μεταξύ των οποίων μπορούν να αναφερθούν οι Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, Harry J. Magoulias, Ewald Kislinger, Dorothy F. de Abrahmse, Joseph Gill, Paul Magdalino, Veselin Čaj-

8. Για την οργάνωση και την πορεία αυτής της ερευνητικής προσπάθειας βλ., *Ph. Coucoules*, «Collaboration internationale pour l'avancement des recherches sur le folklore byzantin», AIEICIEB, Belgrade 1927, σ. 33-34. Από τις σχετικές μελέτες μπορούν να αναφερθούν οι παλαιότερες: *Chr. Loparev*, «Βυζαντινοί βίοι αγίων του Η΄ και Θ΄ αιώνος», VVr 17 (1910) 1-224, 18 (1911) 1-147 (ρωσικά) και *A. P. Rudacov*, Έρευνες περί του βυζαντινού πολιτισμού επί τη βάσει των δεδομένων της ελληνικής αγιογραφίας, Μόσχα 1917 (ρωσικά, ανατύπ. με εισαγωγή του D. Obolensky, 1970) και οι νεότερες: *H. J. Magoulias*, «The lives of the Saints as sources for data for the history of byzantine Medicine in the sixth and seventh centuries», BZ 57 (1964) 127-150 και *P. Magdalino*, «The Literary perception of everyday life in Byzantium. Some general considerations and the case of John Apokaukos», BSl 48 (1987) 28-38. Πρβλ. *J. W. Nesbitt*, «A geographical and chronological Guide to Greek Saint Lives», OCP 35 (1969) 443-489.

9. Πρβλ. *N. Moutsopoulos*, «La vie quotidienne dans une aglomération byzantine fortifiée en vertu des resultats des fouilles», Βυζχ 6 (1986) 33-46.

10. Ενδεικτικά, πρβλ. *Zoltan Kadar*, Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts, Budapest 1978 και *Zoe Ličenoska*, «Les Influences byzantines dans l'art mediéval en Macédoine. La sculpture sur bois», BSl 49 (1988) 38-45.

11. Ενδεικτικά, μπορούν να αναφερθούν οι περιπτώσεις του Εφραίμ του Αινίου [βλ. *Od. Lampsidis*, Beiträge ... ό.π. (σημ. 4), σ. 26-27· *του ίδιου*, «Κλασσικισμός ...» ό.π. (σημ. 4), σ. 119-120] και του Γεωργίου Παχυμέρη [βλ. *Στ. Λαμπάκη*, «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην *Ιστορία* του Γεωργίου Παχυμέρη», Συμμ 7 (1987) 77-100].

12. *Φ. Κουκουλέ*, ΘΕΛ 1-2 (1950) και ΒΒΠ 1-6 (1948-1955)· βιβλιογραφία των μελετών του Φ. Κουκουλέ, 1905-1954, βλ. ΕΕΒΣ 23 (1953), Κανίσκιον Φαίδωνι Ι. Κουκουλέ, σ. κα΄-λγ΄: 235 δημοσιεύματα.

kanović, Αγγελική Λαΐου, Θεοχάρης Δετοράκης κ.ά., πλουτίζοντας με τις εργασίες τους τη σχετική, πλούσια ήδη, βιβλιογραφία[13].

Αποτελεί λοιπόν ερευνητική επιταγή η μελέτη, αποδελτίωση και δημοσίευση όσων προσφέρουν αυτά τα κείμενα, ώστε να ολοκληρωθεί, κατά το δυνατόν, η εικόνα της σύγχρονης επιστήμης γύρω από την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. Μικρή συμβολή σ' αυτή την έρευνα φιλοδοξεί να αποτελέσει η παρούσα μελέτη.

Η συμβολή παρόμοιων προσπαθειών στην επιστημονική έρευνα καθίσταται ιδιαίτερα χρήσιμη εκεί όπου ο επιστημονικός διάλογος έχει προωθηθεί με μελέτες και έκφραση διαφορετικών απόψεων· ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η περίπτωση της επιβίωσης ή μη των αρχαίων θεών και των μύθων τους στα αγιολογικά κείμενα[14]. Την άποψη της απόλυτης επιβίωσης υποστήριξαν, μεταξύ άλλων, οι Hermann Usener και Richard Reizenstein, ενώ την αντέκρουσε ο Hippolyte Delehaye[15], προβάλλοντας κυρίως τα ιστορικά στοιχεία των αγιολογικών κειμένων. Κατά συνέπεια, η μελέτη των παραμυθιακών μοτίβων σ' αυτά τα κείμενα έχει ιδιαίτερη σημασία[16] και προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει η απομόνωση και η ταύτιση αυτών των μοτίβων, όπως επιχειρείται στο οικείο τμήμα της ανά χείρας μελέτης.

Στη μελέτη αυτή η Χρονογραφία του Εφραίμ αντιμετωπίζεται ως μαρτυρία για την καθημερινή ζωή και την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά, κατά το 14ο αιώνα. Είναι συνηθισμένο φαινόμενο οι στίχοι και οι διατυπώσεις των βυζαντινών χρονογράφων να περιλαμβάνουν λαογραφικά ενδιαφέ-

13. Απ' αυτές τις μελέτες ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες: *H. J. Magoulias*, «The lives of byzantine Saints as sources of data for the history of magic in the sixth and seventh centuries A.D.: Sorcery, Relics and Icons», Βυζ 37 (1967) 228-269· *του ίδιου*, «The lives of the Saints as sources of data for the history of commerce in the byzantine empire in the VIth and VIIth cent.», Κλ 3 (1971) 303-330· *Σπυριδάκη*, ΤΕΒΑΠ, σ. 74-171· *του ίδιου*, ΓΒΓ, σ. 102-147· *του ίδιου*, ΠΕΤ, σ. 3-28· *D. de F. Abrahmse*, «Magic and Sorcery in the hagiography of the middle byzantine period», BF 8 (1982) 3-17· *J. Gill*, «Matrons and brides in 14th-century Byzantium», BF 10 (1985) 39-56· *Ασπ. Μίχα-Λαμπάκη*, «Οι τροφές και ο συμβολισμός τους στα βυζαντινά ονειροκριτικά κείμενα», ΒΔ 2 (1988) 161-182· *Ew. Kislinger*, «Taverne, alberghi e filantropia ecclesiastica a Bisanzio», AAST 120 (1986) 83-96· *του ίδιου*, «Symeon Salos' Hund», JÖB 38 (1988) 165-170· *Θ. Δετοράκη*, «Καλλωπισμός στα πατερικά και αγιολογικά κείμενα», ΠΑΣΚΖΒ, σ. 573-585· *Ειρ. Χρήστου - Κατ. Νικολάου*, «Στοιχεία για την κοινωνία και τον καθημερινό βίο στην περιοχή της Λακωνικής (Θ'-ΙΒ' αι.) από αγιολογικά κείμενα», ΒΜ 2 (1990) 206-230· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Το "Έγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Κυπριανὸν Λαρίσης" του Αντωνίου Λαρίσης ως πηγή λαογραφικών ειδήσεων», ΘΗΜ 20 (1991) 161-174. Πρβλ. *Vasilka Tapkova-Zaimova*, «La vie quotidienne d'aprés le Typicon du monastère de Bačkovo (1083)», ΠΑΣΚΖΒ, σ. 429-438.

14. Βλ. *Μ. Γ. Μερακλή*, Ελληνική λαογραφία 2. Ήθη και έθιμα, Αθήνα 1986, σ. 194 σημ. 23.

15. *H. Delehaye*, Les origines du culte des martyrs, Bruxelles 1933² (SH, 20), σ. 405-417· *του ίδιου*, Cinq leçons sur la méthode hagiographique, Bruxelles 1934 (SH, 21), σ. 28 κ.ε.

16. *H. Delehaye*, Les légendes hagiographiques, Bruxelles 1927³, σ. 23-38, 49 και *H. Musurillo - K. Ranke*, «Acta martyrum et sanctorum», EMh 1 (1975) 66-78. Πρβλ. *Θ. Δετοράκη*, «Επιβιώσεις αρχαίων μύθων στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα», Παλίμψηστον 2 (1986) 63-76.

ρουσες πληροφορίες, μύθους, θαυμαστές διηγήσεις κτλ., που ανταποκρίνονταν στις αναζητήσεις του κοινού τους[17], στις απαιτήσεις και τις ιδεολογικές του προδιαγραφές. Οι τάσεις αυτές είναι ιδιαιτέρως αναγνωρίσιμες στο έργο του Εφραίμ, παρά το κάπως αρχαϊστικό γλωσσικό του ένδυμα.

Από την άλλη πλευρά, οι αναφορές του εξεταζόμενου εδώ έργου εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο της άνθησης του παράλογου στοιχείου, που παρατηρείται ιδίως κατά το 14ο αιώνα[18], παρότι ποτέ δεν έλειψε από τις λαϊκότερης αποδοχής βυζαντινές συγγραφές. Η τάση ακριβώς αυτή είναι που μας τροφοδοτεί με άφθονο λαογραφικό υλικό, το οποίο σχολιάζεται στη μελέτη που ακολουθεί, κατά θεματικές κατηγορίες· πρόκειται, μάλιστα, κυρίως για παραδόσεις και υλικό σχετικό με την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των ανθρώπων της εποχής.

Δύο ακόμη ερωτήματα μπορούν να τεθούν, το ζήτημα του χρόνου και το πρόβλημα του τόπου προέλευσης των λαογραφικών στοιχείων. Και τα δύο επιδέχονται παρόμοιες απαντήσεις, που δικαιολογούν και το σχεδιασμό του ανά χείρας βιβλίου. Ο Εφραίμ, γράφοντας για περιοχές, εποχές και επεισόδια απομακρυσμένα από τη δική του πραγματικότητα και καθημερινότητα, εισάγει, κάνοντας ένα είδος αναχρονισμού γνωστού και από τα ομηρικά έπη, θέματα και ζητήματα της δικής του εποχής. Συνεπώς οι λαογραφικές πληροφορίες που δίνει αφορούν τον κρίσιμο, για τη βυζαντινή ιστορία και κοινωνία, 14ο αιώνα[19]. Μία εποχή με έντονα ελληνικά χαρακτηριστικά, αλλά και με μία σπαρακτική αγωνία για το μέλλον της αυτοκρατορίας, που ήδη ασφυκτιούσε μέσα στον τουρκικό κλοιό.

Από την άποψη του τόπου πάλι, είναι λογικό ο Εφραίμ να χρησιμοποίησε στοιχεία που γνώριζε από τον τόπο καταγωγής του, που ήταν μάλλον η Αίνος της Θράκης[20], απ' όπου και το παρωνύμιό του[21]· αυτό είναι μια μάλλον συνηθισμένη πρακτική για τους συγγραφείς που χρησιμοποιούν ή ενσω-

17. Πρβλ. *Αθ. Μαρκόπουλου*, Η θέση του χρονογράφου στη βυζαντινή κοινωνία. Νοοτροπία-Τεχνοτροπία, Αθήνα 1993 και *B. Croke*, Christian Chronicles and Byzantine History, 5th-6th centuries, Λονδίνο, VR, 1992, με ανατυπωμένες μελέτες.

18. Βλ. σχετικά *Στ. Λαμπάκη*, «Υπερφυσικές δυνάμεις, ...» ό.π. (σημ. 11), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία για το ίδιο θέμα με αναφορές στα κείμενα.

19. Πρβλ. *D. Nicol*, The last centuries of Byzantium (1261-1453), Καίμπριτζ 1994², σ. 91 κ.ε., με βιβλιογραφία.

20. Για την παράδοση της περιοχής κατά τα νεότερα χρόνια βλ. ενδεικτικά *Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου*, Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη 1685-1920, Αθήνα 1985, σ. 37 κ.ε.· *της ίδιας*, «Οι λαχανοκηπουροί της Αίνου και οι προστάτες άγιοί τους», Πρακτικά Ε' Συμποσίου Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 169-183· *της ίδιας*, Λαογραφικά Θράκης 1, Αθήνα 1979, σ. 25, 32, 35, 39, 40, 53-57, 125 κ.ε. και 2, Αθήνα 1980, σ. 30-31, 103-111.

21. *Od. Lampsidis*, «Ennius - Αἴνιος», Byz 43 (1973) 510-511 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Παροιμιολογικά στον Εφραίμ τον Αίνιο», ΒΔ 3 (1989) 13.

ματιώνουν στο έργο τους λαογραφικά στοιχεία. Έτσι, λοιπόν, το υλικό που παρέχει η Χρονογραφία του Εφραίμ μπορεί να χαρακτηρισθεί ως θρακικό του 14ου αιώνα. Αποτυπώνει δηλαδή τις συνθήκες ζωής, τις πίστεις, τις αντιλήψεις και τις διηγήσεις στην περιοχή της μείζονος Θράκης, τον τελευταίο αιώνα ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Φυσικά οι πληροφορίες του Εφραίμ είναι περιορισμένες, καθώς υπάρχουν μόνον όταν εξυπηρετούν την προοπτική της αφήγησής του. Αυτό όμως χαρακτηρίζει την πληρότητα όλων των βυζαντινών πηγών, όσον αφορά το λαογραφικό υλικό[22]. Η αξία τους, εφόσον διασταυρωθούν, βρίσκεται στο γεγονός της μαρτυρίας που εντασσόμενη στις άλλες δίνει το ψηφιδωτό της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο, σε μια κοινωνία, δηλαδή, πολυεθνική και πολυπολιτισμική, με κυρίαρχο βεβαίως το ελληνικό στοιχείο.

Η θρακική καταγωγή του υλικού του Εφραίμ εντάσσει, πιστεύω, τη μελέτη του στα ευρύτερα όρια της ενασχόλησης με τη Θράκη και τον παραδοσιακό της πολιτισμό, αν και αυτό δεν υπήρξε ανάγκη να αναφέρεται σε καθέναν από τους επιμέρους τομείς οργάνωσης των πληροφοριών μας που θα ακολουθήσουν. Ας υπάρχει όμως, ως προοπτική, στη συνείδηση των αναγνωστών αυτής της μελέτης και όσων θα θελήσουν να αξιοποιήσουν τα δεδομένα της, για την επίτευξη ευρύτερων ερμηνευτικών προσεγγίσεων στον παραδοσιακό πολιτισμό της βυζαντινής περιόδου, ιδίως δε στην καθημερινή ζωή του βυζαντινού 14ου αιώνα.

Β. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ

Ο υποψιασμένος αναγνώστης δεν περιμένει ασφαλώς πλήθος πληροφοριών σχετικών με την υλική βάση της καθημερινότητας στο έργο του Εφραίμ· είναι γνωστό ότι τα ενδιαφέροντα των χρονογράφων ήταν διαφορετικά, επικεντρωμένα κυρίως σε ζητήματα πνευματικού βίου, προφητείες, οράματα και γενικότερα εύπεπτη τροφή για το ευρύτερο αναγνωστικό τους κοινό[23]. Συστηματική λαογραφική περιγραφή δεν τους ενδιέφερε να κάμουν, γι' αυτό και οι αναφορές σε ορισμένους τομείς της καθημερινής ζωής είναι αποσπασματικές και τυχαίες, όπως αυτές που θα σταχυολογηθούν στη συνέχεια.

Σε μία αποστροφή ο Εφραίμ αναφέρεται παρενθετικά στην πατρική κληρονομιά που αφορά τη γη και την εκμετάλλευσή της:

22. Βλ. *Φ. Κουκουλέ*, Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά 1-2, Αθήνα 1950, με πλήθος αντίστοιχων πληροφοριών.

23. *Αθ. Μαρκόπουλου*, Η θέση του χρονογράφου ... ό.π. (σημ. 17), σ. 12 κ.ε.· *H.-G. Beck*, Η Βυζαντινή χιλιετία, Αθήνα 1990, σ. 399-423· *C. Mango*, Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, Αθήνα 1988, σ. 224-237· *Κ. Παπαϊωάννου*, Η αποθέωση της ιστορίας, Αθήνα 1992, σ. 67, 87 κ.ε.

7305 *πατρῴας ἄρχων μετρίας κληρουχίας*

Φυσικά η πρόθεσή του είναι καθαρά πληροφοριακή και έχει να κάνει κυρίως με την εξύμνηση των οικογενειακών δεσμών· σε προηγούμενο μάλιστα στίχο του μας δίνει μία νύξη και για τη μητρική αγάπη (στ. 2721: *εἶκων δὲ ταύτῃ καθὰ μητρὶ φιλτάτῃ*) αλλά και για την υπακοή που οφείλουν τα παιδιά στη μητέρα[24]. Παραμένει όμως το γεγονός της, έστω και παρενθετικής, αναφοράς στο σύστημα καλλιέργειας, ιδιοκτησίας και μεταβίβασης της γης κατά τα βυζαντινά χρόνια, που έχει συστηματικά απασχολήσει τη σχετική βιβλιογραφία[25].

Σε άλλους στίχους του δίνει μια εναργή εικόνα της ζωής των αμπελουργών:

7935 *τὴν ἄμπελόν τε τῆς ὅλης κραταρχίας*
συσί καθάπερ Ἰταλοῖς λωβουμένην·

Πέρα από τους αυτοκρατορικούς συμβολισμούς του κειμένου η εικόνα του αμπελιού που πάσχει από φυτική ασθένεια ή παράσιτα μας μεταφέρει την αγωνία των βυζαντινών αμπελουργών[26] που έβλεπαν τη σοδειά τους να καταστρέφεται· η παραβολή της με την καταστροφή της αυτοκρατορίας μαρτυρεί για το μέγεθος και την ένταση αυτής της αγωνίας, για τον καθημερινό άνθρωπο της βυζαντινής περιόδου, όπως άλλωστε συμβαίνει και στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό[27].

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αναφορά του Εφραίμ στη χρήση δηλητηριασμένων αιχμών, στα βέλη, για το κυνήγι θηρίων (στ. 4036: *ἰοτρόφα βέλεμνα θηρῶν εἰς φόνον*), που παραπέμπει στα βυζαντινά όπλα και την ιδιαίτερα αναπτυγμένη τέχνη της οπλουργίας στο Βυζάντιο[28].

24. Για τη βυζαντινή οικογένεια και τις σχέσεις γονέων-παιδιών βλ. *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 4 (1951) 9 κ.ε., με παραπομπές σε πηγές.

25. Πρβλ. *Μίνας Πατεράκη-Γαρέφη*, «Παρατηρήσεις στην έννοια του βυζαντινού όρου "αγρός"», Βυζ 10 (1980) 149-167 και *Πάρι Γουναρίδη*, Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία, Αθήνα 1993, με βιβλιογραφία, σ. 57-61. Επίσης *I. Karayannopulos*, «Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte», JÖB 30 (1981) 207-237· *του ίδιου*, ΕΕΦΣΠΘ 21 (1983) 165-200.

26. Για τη βυζαντινή αμπελουργία βλ. *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 5 (1952) 263-264· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα, Αθήνα 1994, σ. 32-33, με αντίστοιχες παραπομπές.

27. *Στ. Ἡμέλλου - Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη*, Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού, Αθήνα 1983, σ. 132-134· ΚΛ, χφ. 2279, σ. 162 (Λέρος, *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, 1958)· ΚΛ, χφ. 1479 Β΄, σ. 13 (Αγία Άννα Ευβοίας, *Μ. Ιωαννίδου*, 1942)· ΚΛ, χφ. 2139, σ. 2 (Ρόδος, *Γ. Α. Μέγα*, 1954)· *Θ. Κωστάκη*, Η Ανακού, Αθήνα 1963, σ. 370.

28. Πρβλ. *T. G. Kolias*, Die Schutzwaffen der byzantinischen Armee. Eine realien-Kundliche Untersuchung der schriftlichen Quellen, Βιέννη 1980· *του ίδιου*, «Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Αθήνα 1989, σ. 463-476.

Η πολεμική τέχνη εν γένει, αλλά και οι αντίστοιχες συνήθειες των φορέων της, προσελκύει συχνά την προσοχή και το ενδιαφέρον του χρονογράφου μας. Αναφερόμενος, για παράδειγμα, στην κατάληψη της Ταρσού και της Μοψουεστίας από το Νικηφόρο Φωκά (965)[29], μνημονεύει τη μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη των πυλών των κατακτημένων πόλεων, ως ένδειξη νίκης των στρατευμάτων της αυτοκρατορίας και τέλειας υποτέλειας των εχθρών:

2775 *πολλὰς πόλεις σφῶν εἶλε τῆς μάχης νόμῳ,*
Ἄδαναν, Ῥωσόν, τεῖχος Ἀναζαρβέων,
πρὸς ταῖσδε Ταρσὸν καὶ Μόψου τὴν ἑστίαν,
ὧν καὶ πύλας ἤγαγε πρὸς Βυζαντίδα
ἐχούσας εὖ τέχνης τε καὶ ποικιλίας.

Τα στρατιωτικά αυτά έθιμα έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον[30], καθώς πέρα από τους διάφορους συμβολισμούς τους συχνά ενσωματώνουν ή μεταπλάθουν εθιμικό υλικό του λαού, προς τον οποίο και τελικά απευθύνονται· μέσα απ' αυτά η στρατιωτική και αυτοκρατορική εξουσία επιθυμεί να επικοινωνήσει με το λαό, ενθουσιάζοντάς τον για τη νίκη, γεγονός που επιβάλλει τη χρήση ενός έντονα αναπτυγμένου τελετουργικού αλλά και την ενσωμάτωση ενός λεξιλογίου αναγνώσιμου και αναγνωρίσιμου από το λαό, δηλαδή τη μεταλλαγμένη χρήση θεμάτων από την παραδοσιακή ζωή, στο εθιμικό κυρίως σκέλος της, τα οποία ο λαός κατανοούσε ως δική του δημιουργία και πνευματική περιουσία. Με τον τρόπο αυτόν η παραδοσιακή εθιμική συμπεριφορά επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση του δημόσιου τελετουργικού (public ritual).

Οι όρκοι μπορούν σαφέστατα να ενταχθούν στο πλαίσιο αυτό. Συχνά, στη Χρονογραφία του Εφραίμ, αναφέρονται όρκοι, κάποτε μάλιστα φρικτοί. Η αναφορά αυτή βεβαίως υποδηλώνει την ευρύτατη λαϊκή πίστη της εποχής στους όρκους[31], συνήθεια που έχει επιβιώσει ως τις μέρες μας και είναι σε χρήση στον ελληνικό λαό[32], παρά τις σχετικές απαγορεύσεις της χριστιανικής θρησκείας. Σε μία περίπτωση αναφέρεται και το τελετουργικό του όρκου, που

29. *Δ. Ζακυθηνού*, Βυζαντινή Ιστορία (324-1071), εν Αθήναις 1977, σ. 379.

30. Πρβλ. *T. G. Kolias*, Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zu der lateinischen Eroberung, Βιέννη 1988· *P. Schreiner*, «Il Soldato», στο G. Cavallo (εκδ.), L'uomo bizantino, Ρώμη-Μπάρι 1992, σ. 96-127· *Τ. Κόλια*, Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία, Αθήνα 1994, με βιβλιογραφία, σ. 41-44.

31. *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 3 (1949) 284-378 και *Στ. Κυριακίδη*, Ελληνική Λαογραφία 1, εν Αθήναις 1965², σ. 142-148.

32. Πρβλ. *Ξ. Ακογλου*, Λαογραφικά Κοτυώρων, Αθήνα 1939, σ. 316-320· *Γ. Ρήγα*, Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 165-184· *Θ. Κωστάκη*, Η Ανακού (Καππαδοκίας), Αθήνα 1963, σ. 266-269· *Ιω. Μπουνιά*, Κερκυραϊκά 2, Κέρκυρα 1959, σ. 225-231· *Δ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία, Αθήνα 1978², σ. 111-112, με βιβλιογραφία.

φαίνεται να έχει επηρεαστεί από την πρακτική της χειροθεσίας, που ίσχυε κατά τις χειροτονίες και τις στέψεις βασιλέων, ως καταπεπτωκός στοιχείο[33] στον παραδοσιακό πολιτισμό της εποχής:

2010 *«τοίνυν ἐπιθεὶς σὴν κεφαλῇ μου χεῖρα*
ὄμνυε», φησί, «κατὰ ταύτης εἰς τόσα».

Το θέμα του όρκου έχει συχνά και παραμυθολογικές ή και ιδεολογικές χρήσεις. Στο ακόλουθο απόσπασμα, ο Λεών Γ΄ Ίσαυρος παρουσιάζεται να έχει υποσχεθεί ανταμοιβή στους Εβραίους που του προφήτευσαν ότι θα γίνει αυτοκράτορας, αν η προφητεία τους εκπληρωνόταν. Μετά την ανάρρησή του στο θρόνο (25 Μαρτίου 717), σύμφωνα πάντοτε με τη διήγηση του Εφραίμ, αναγκάστηκε να εκπληρώσει, με τη σειρά του, τη δέσμευση που είχε αναλάβει, εγκαινιάζοντας την εικονομαχική του πολιτική, όπως οι Εβραίοι του ζήτησαν ως ανταμοιβή για την προφητεία τους:

1678 *τοῦ δ' ἀφορῶντος πρὸς τύχην καὶ τὴν τέχνην*
προρρήσεώς τ' ἔκβασιν οὐ δεδεγμένου,
1680 *οἳ δ' ἰσχυρῶς ἔφασκον ἐκβῆναι τάδε,*
ἤτουν τε πίστεις, εἰ πέρας πεφασμένοις
ἔψοιτο, τυχεῖν τούσδε καταθυμίων.
καὶ δὴ προαχθεὶς ὀμνύει σφίσιν νέος
ἢ μὴν ἁμαρτεῖν οὐδαμῶς αἰτουμένων
1685 *καιροῦ διδόντος τὴν ἔκβασιν τῶν λόγων.*
ἐπεὶ δ' ἐπιβέβηκε τῶν σκήπτρων Λέων,
δυὰς Ἑβραίων τῷ κρατοῦντι προστρέχει,
ἀναμιμνήσκει τῶν προϋπεσχημένων,
αἰτεῖ σεβαστῶν ἀθέτησιν εἰκόνων.
1690 *καὶ πείθεται δὴ βασιλεὺς δοῦναι χάριν*
ἄχαριν ὄντως καὶ λίαν ψυχοφθόρον
Ἰουδαϊκῇ δυάδι τρισαθλίᾳ.

Το μοτίβο του βασιλιά που εκπληρώνει οποιοδήποτε αίτημα αυτών που είχαν μαντεύσει την άνοδό του στην εξουσία, όταν ακόμη ήταν άγνωστος, μετά από σχετική δέσμευσή του, είναι παραμυθιακό[34] και απαντά συχνά στα

33. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Σύγχρονοι προσανατολισμοί της ελληνικής λαογραφίας, Αθήνα 1993, σ. 15, 46-47, όπου και η σχετική θεωρία για τα καταπεπτωκότα και τα αναβεβηκότα πολιτισμικά στοιχεία.

34. Βλ. *Γ. Α. Μέγα*, «Σημειώσεις εις τα τσακώνικα παραμύθια», Λαογρ. 17 (1957) 168 κ.ε., όπου σημειώσεις για παραλλαγή του τύπου AaTh 465· πρβλ. *R. M. Dawkins*, Modern Greek Folktales, Οξφόρδη 1953, σ. 99, αρ. 18β· *του ίδιου*, Forty-five stories from the Dodekanese, Καίμπριτζ 1950, σ. 84 αρ. 5· ΚΛ, χφ. 465 Α, 2-4 (Θεσπρωτία-Βέροια-Αίνος, 1939). Ο *Μέγας*, ό.π., σ. 150-152, δίνει και κατάλογο παραλλαγών.

παραμύθια και τον έντεχνο λαϊκό λόγο ευρύτερα του ελληνικού και άλλων ευρωπαϊκών λαών. Εκείνο που προκαλεί εδώ την ιδιαίτερη προσοχή μας είναι η εμπλοκή και πάλι του λαϊκού με το δημόσιο, καθώς ο Εφραίμ αποδίδει ουσιαστικά την εικονομαχία στη δια όρκου δέσμευση του αυτοκράτορα, κάτι που πιθανότατα ικανοποιούσε το λαϊκό αισθητήριο της εποχής του, αν και γνωρίζουμε ότι τα πραγματικά ιδεολογικά και πολιτικά-κοινωνικά αίτια της εικονομαχικής πολιτικής ήταν βαθύτερα[35], συνδεδεμένα πάντως με την Ανατολή, όπως και ο Εφραίμ υπαινικτικά τονίζει με την παρουσία των δύο Εβραίων μάγων στο προσκήνιο της αφήγησής του. Φυσικά ενυπάρχει στη διήγηση του Εφραίμ και η εσωτερική αντίθεση του ορθόδοξου χριστιανικού λαού της βυζαντινής αυτοκρατορίας προς το ιουδαϊκό έθνος[36], ιδίως μάλιστα προς τον Ιούδα ως προδότη του Ιησού Χριστού[37], που εκφράζεται συχνά και σε εθιμικές εκδηλώσεις του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού.

Είναι γνωστό ότι στη βυζαντινή κοινωνία το θρησκευτικό στοιχείο έπαιζε έναν ιδιάζοντα και καθοριστικό ρόλο, χωρίς βεβαίως η κοινωνία αυτή να μπορεί να χαρακτηριστεί θεοκρατική[38], με την πλήρη και κυριολεκτική έννοια του όρου. Ο ρόλος αυτός, κατά τη λαϊκή αντίληψη και πρακτική, είχε βεβαίως διάφορες όψεις, από τον άκριτο σεβασμό ως την ειρωνική απόρριψη. Στην τελευταία κατηγορία εντάσσεται και ο αντικληρικισμός[39], φαινόμενο γνωστό από διάφορες εποχές, ιδίως με την οικεία μορφή του αντιμοναχισμού· η εικόνα του κοιλιόδουλου μοναχού που προβάλλει ο Εφραίμ (στ. 6996: *ὥσθ' οἱ προτένθαι τῶν μοναχῶν καί λίχνοι, / οἱ πάντα γαστρί δρᾶν λέγειν τ' εἰθισμένοι*), γνωστή και από τα Πτωχοπροδρομικά ποιήματα[40], εντάσσεται στα όρια μιας γενικότερης σατιρικής αντιμετώπισης των μοναχών από τη βυζαντινή κοινωνία[41], που επεκτείνεται στις αντίστοιχες αντιλήψεις του ελληνι-

35. Βλ. ενδεικτικά *J. M. Hussey*, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Οξφόρδη (1991)², σ. 30-68, με βιβλιογραφία, σ. 371-372, και παραπομπές σε πηγές.

36. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 133-134.

37. Βλ. σχετικά *Γ. Α. Μέγα*, «Ο Ιούδας εις τας παραδόσεις του λαού», ΕΛΑ 3-4 (1941-42) 3-32· *W. Puchner*, «Forschungsnotiz zum Judasbrennen», ÖZV 31/80 (1977) 229-232· *του ίδιου*, «Das Judasgericht auf Zypern», ÖZV 36/85 (1982) 98-125· για τη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. *του ίδιου*, Βυζαντινά θέματα της ελληνικής λαογραφίας, Αθήνα 1994, με εκτενείς αναφορές και ολόκληρη τη βιβλιογραφική παραγωγή.

38. Πρβλ. τις απόψεις του *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Βυζχ 11 (1991) 246, στη βιβλιοκρισία του έργου του *St. Leontsini*, Die Prostitution im frühen Byzanz, Βιέννη 1989.

39. Βλ. *R. Just*, «Anti-Clericism and National Identity: Attitudes towards the Orthodox Church in Greece», στο W. James - D. Johnson (εκδ.), Vernacular Christianity, Οξφόρδη 1988, σ. 15-30.

40. Ενδεικτικά βλ. και *E. Legrand*, BGV 1, σ. 38-124· *D. C. Hesseling - H. Pernot*, Poèmes prodromiques en grec vulgaire, Άμστερνταμ 1910 και *E. Miller - E. Legrand*, Trois poèmes vulgaires de Théodore Prodrome, Παρίσι 1875.

41. Μία ενδεικτική περίπτωση είναι αυτή του Σπανού, βλ. *H. Eideneier* (εκδ.), Spanos. Eine

κού λαού ως την εποχή μας.

Τα παρωνύμια αποτελούν μια άλλη όψη της ίδιας κοινωνικής (επικριτικής) κριτικής, που απευθύνεται το ίδιο σε κληρικούς και λαϊκούς· θα αναφερθούν, στη συνέχεια, τρεις ενδεικτικές περιπτώσεις:

6531 *τινὰ μοναχὸν Σικιδίτην τοὐπίκλην,*
λαλοῦντ' ἀληθῶς ἀπὸ γῆς καὶ κοιλίας

6582 *ἀνὴρ πιθώδης σωματικὴν τὴν πλάσιν,*
προκοίλιός τε καὶ λιπόκρεως λίαν,
Παχὺς ἐπίκλην ἐκ θέας φερωνύμου

8687 *ἀλλὰ Μιχαὴλ Αἰθίοψ ὤν, καρκίνος,*
οὐκ εὖ βαδίζειν οὐδὲ ῥύπτεσθαι θέλει·

Στην πρώτη περίπτωση, εκτός από το παρωνύμιο[42], έχουμε και την πληροφορία για την ύπαρξη ενός εγγαστριμύθου, ενώ στη δεύτερη είναι ενδιαφέρουσα η παρομοίωση του πάχους με πιθάρι, η οποία λειτουργεί με παρόμοιο τρόπο και στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό· ενδεικτική είναι η παρομοίωση «είνι σα γιούμνα (: κοντόχοντρο πιθάρι)[43]», που λέγεται στη Σάμο για τους παχείς ανθρώπους.

Τέλος, στην τρίτη διατύπωση, συναιρούνται παροιμιακές εκφράσεις, που φαίνεται ότι συνέτειναν, με το περιεχόμενό τους, στη δημιουργία των συγκεκριμένων παρωνυμίων· πρόκειται για τις παροιμίες «Αἰθίοπα λευκαίνεις»[44] ή «Αἰθίοψ οὐ λευκαίνεται»[45] και «καρκίνου πορεία»[46] ή «καρκῖνος ὀρθὰ βαδίζειν οὐ μεμάθηκεν»[47], που έχουν και νεοελληνικά αντίστοιχα[48] και που χρη-

byzantinische Satire in der Form einer Parodie, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1977, με τη σχετική βιβλιογραφία, XVII-XXII.

42. Για τη λειτουργικότητα των παρωνυμίων υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία· βλ. ενδεικτικά *Π. Λορεντζάτου*, «Συμβολή εις τα νεοελληνικά παρωνύμια», ΛΑ 6 (1923) 40-71· *Ε. Κριαρά*, «Συμβολή εις τα νεοελληνικά παρωνύμια», Αθ 44 (1932) 171-183· *Μ. Μιχαηλίδη-Νουάρου*, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου 2, Αθήνα 1934, σ. 166-186· *Ιω. Μπουνιά*, Κερκυραϊκά ... ό.π., σ. 11-148· *Δ. Κρεκούκια*, Τριφυλίων βαπτιστικά, επώνυμα, παρωνύμια, Αθήνα 1955· *Σωτ. Καρανικόλα*, «Παρωνύμια και σκωπτικά ονόματα εν Σύμη», ΔΛ 3 (1958) 134-176· *του ίδιου*, Συμαϊκόν Ονοματολόγιον, Αθήνα 1971.

43. *Ν. Α. Δημητρίου*, Λαογραφικά της Σάμου 6. Λεξικό του γλωσσικού ιδιώματος της Σάμου, Αθήνα 1993, σ. 295.

44. CPG 1, σ. 348· πρβλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 157-159.

45. CPG 2, σ. 254· για τους Αιθίοπες βλ. και *C. Prager*, "'If I be Devil': English Renaissance perspectives to the proverbial and Ecumenical Ethiopian», Journal of Medieval and Renaissance Studies 17 (1987) 257-279.

46. CPG 1, σ. 426.

47. CPG 2, σ. 472.

48. «Τον Αράπη κι αν τον πλένεις, το σαπούνι χάνεις», *Καλλ. Μουσαίου-Μπουγιούκου*, Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης, Αθήνα 1961, σ. 43-44, αρ. 131 και «Κάβουρα στραβά πατείς», *Σωτ. Καρανικόλα - Αλ. Καρανικόλα*, Παροιμίες και φράσεις από τη Σύμη, Αθήνα

σιμοποιούνται για να εκφραστεί το γνωστό, στον έντεχνο λαϊκό λόγο, σχήμα του αδυνάτου[49]· οι ιδιότητες των ζώων ή των ανθρώπων που οδήγησαν στη δημιουργία της παροιμιακής μεταφοράς μεταβλήθηκαν στον Εφραίμ σε παρωνύμια.

Με παρόμοιο τρόπο ο άνθρωπος χαρακτηρίζει όχι μόνο το κοινωνικό αλλά και το φυσικό περιβάλλον του· σε μία περίπτωση ο Εφραίμ παρέχει το τοπωνύμιο μιας κλεισούρας, ενός στενού δηλαδή περάσματος με στρατηγική σημασία (στ. 4439: *καὶ τοὺς στενωποὺς ἀτραπῶν πορευσίμων / κλεισούρας, ἣ κέκλητο Τζιβρίτζη πάλαι*). Ίσως εδώ πρόκειται για κυριωνυμικό τοπωνύμιο[50], σύμφωνα με μία πρακτική πολύ διαδεδομένη στην παραδοσιακή ονοματοθεσία του ελληνικού λαού, κατά την οποία ο άνθρωπος προβάλλει την ύπαρξή του στον περιβάλλοντα φυσικό χώρο, δίνοντάς του ονόματα και θεμελιώνοντας, μέσα από αυτά, ισχυρισμούς ιδιοκτησίας. Με τον τρόπο αυτό συνδέεται η ανθρώπινη ζωή με τους δύο άξονες που αποτελούν τη βάση του φαινομένου της παράδοσης, το χώρο και το χρόνο[51] και η ανθρώπινη ενεργητικότητα καθιερώνεται στον άξονα του χρόνου, πέρα από τα σύντομα όρια μιας ανθρώπινης ζωής.

Στο καθημερινό επίπεδο, η κοινωνική συγκρότηση κινείται ανάμεσα στο διαπροσωπικό και το οικογενειακό· στην πρώτη περίπτωση οι γυναίκες συχνά καταφεύγουν στην ικεσία για να αντισταθμίσουν την κοινωνικά μειονεκτική θέση τους[52] (στ. 6366: *ἐφ' οὗ γυνή τις οὐκ ἐφάνη γαμέτου ... / παρειὰς ἀμφίδρυφος ἢ καὶ λυσίθριξ*)· πρόκειται για ένα σχήμα ικεσίας γνωστό ήδη από τα ομηρικά χρόνια[53]. Η κατωτερότητα πάλι της γυναίκας, γνωστή από

1980, σ. 110, αρ. 574 και *Διαλ. Ζευγώλη-Γλέξου*, Παροιμίες από την Απείρανθο της Νάξου, Αθήνα 1963, σ. 134. Πρβλ. *P. Papageorgiou*, «Zu den mittelgriechischen Sprichwörtern», BZ 3 (1894) 577 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Παροιμίαι και παροιμιώδεις φράσεις εξ αγιολογικών κειμένων», Πλ 44 (1992) 59-66.

49. Βλ. *R. Strömberg*, Greek Proverbs. A collection of proverbs and proverbial phrases which are not listed by the ancient and byzantine Paroemiographers, Γκαίτεμπουργκ 1954, σ. 87, αρ. 7.

50. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 175.

51. *Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Λαογραφικά Μελετήματα 1, Αθήνα 1975, passim, *της ίδιας*, «The theory of Folklore in Greece. Laographia and its Contemporary Prospective», East European Quarterly 5 (1972) 487-504, με παραδείγματα.

52. Βλ. σχετικά *J. Herrin*, «In Search of Byzantine Women: Three Avenue of Approach», στο Αν. Cameron - Am. Kuhrt (εκδ.), Images of Women in Antiquity, Λονδίνο-Καμπέρα 1983, σ. 167-189· *C. Kyrris*, «Le rôle de la femme dans la société byzantine», JÖB 32/2 (1982) 463-472· *Κ. Νικολάου*, Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, Αθήνα 1993, με βιβλιογραφία, σ. 51-53· *L. Garland*, «The life and ideology of Byzantine Women: a further note on conventions of behaviour and social reality as reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources», Byz 58 (1988) 361-393· Ang. Laiou, «The role of women in byzantine society», JÖB 31/1 (1981) 233-260 και «Addendum to the Report on the role of Women in Byzantine Society», JÖB 32/1 (1982) 198-203.

53. Βλ. *Ι. Θ. Κακριδή*, Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο, Αθήνα 1979, σ. 110-118, με βιβλιογραφικές σημειώσεις, σ. 234-235. Οι σκηνές ικεσίας είναι συχνές στα ομηρικά έπη και την αρχαία τραγική ποίηση.

τις βυζαντινές πηγές[54] και σύμφωνη με τα δεδομένα της συγχρότησης της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας[55], προβάλλεται κάποτε και από την ίδια τη βυζαντινή αυτοκράτειρα, για να χρησιμοποιηθεί βεβαίως για την επίτευξη κάποιου σκοπού· σύμφωνα με τον Εφραίμ η αυτοκράτειρα Θεοδώρα απάντησε ως εξής στο Βούλγαρο Βόγορη, για να αποτρέψει την επαπειλούμενη εκστρατεία του εναντίον της αυτοκρατορίας:

2467 *εἰ δ' αὖ νικήσεις, οὐ τὸ νῖκός σοι μέγα*
γυναῖκα νικήσαντι θήλειαν φύσιν

Πέρα από την ιστορικότητα ή τη μυθική καταγωγή του επεισοδίου η αναφορά στην κοινωνική θέση της γυναίκας συμφωνεί με τις ευρύτερες συνθήκες της εποχής τις οποίες και αντανακλά.

Στην περίπτωση πάλι της οικογένειας, ο Εφραίμ τονίζει τη συνοχή και την αλληλοβοήθεια μεταξύ των αδελφών (στ. 6324: *εἰ δ' οὐ λυτροῦται τὸν σύναιμον κινδύνου / ὁ φίλος αὐτάδελφος, οἴχεται φύσις*), μια πρακτική γνωστή ευρύτερα, και πέρα από τα στενά οικογενειακά πλαίσια, στον ελληνικό λαό[56], απαραίτητη για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής αλλά και για την επιβίωση, κάτω από τις δύσκολες συνθήκες που προσδιορίζουν τη ζωή σε μία παραδοσιακή, κλειστή και εσωστρεφή κατά κανόνα, κοινωνία.

Περιγράφοντας τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) ο Εφραίμ δίνει μια έξοχη παραβολή με την ποιμενική ζωή της εποχής του, γράφοντας ότι ο αυτοκράτορας υπήρξε:

4077 *ποιμὴν ἀγαθός, ἄγρυπνος ποίμνης φύλαξ,*
λύκους διώκων δυσμενεῖς τοῦ ποιμνίου
καὶ τῷδε διδοὺς τὴν νομὴν ἐλευθέραν

Οι παρομοιώσεις αυτές δεν είναι βεβαίως πρωτόγνωρες. Η εικόνα του ποιμνίου για να χαρακτηριστεί ένα καλά οργανωμένο κοινωνικό ή διοικητικό σύνολο, χρησιμοποιείται ήδη στην Παλαιά Διαθήκη[57] όπως και στην Καινή Διαθήκη[58] και την πρωτοχριστιανική τέχνη, με τη μορφή του καλού ποιμένα[59],

54. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 64-67.

55. *Δ. Β. Οικονομίδη*, «Η κοινωνική θέσις της Ελληνίδος κατά τινα έθιμα του λαού», ΕΚΕΕΛ 22 (1969-72) 75-112 και *Β. Νιτσιάκου*, Παραδοσιακές κοινωνικές δομές, Αθήνα 1991, σ. 95-120.

56. *Δ. Α. Πετρόπουλου*, «Έθιμα συνεργασίας και αλληλοβοηθείας του ελληνικού λαού», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 5-6 (1943-44) 59-85.

57. *Ed. Hatch - H. Redpath*, A Concordance to the Septuagint 1, Οξφόρδη 1897, ανατ. Γκρατς 1954, σ. 225. Πρβλ. *J. W. Ellison*, Nelson's Complete Concordance of the Rivised Standard Version Bible, Νέα Υόρκη 1957, σ. 1708-1709.

58. Ιωάννη, 10, 11-13 (εκδ. Eb. Nestle), Νέα Υόρκη 1936[16], σ. 263.

59. *G. Ferguson*, Signs and Symbols in Christian Art, Οξφόρδη 1961[2], σ. 76 κ.ε., 100· *Dor.*

συμβολισμός που χρησιμοποιείται κατ' εξοχήν για τον Ιησού Χριστό[60]. Ο ίδιος συμβολισμός περνά κατόπιν στους Πατέρες της Εκκλησίας[61] και διατρέχει ολόκληρη τη χριστιανική γραμματεία, μέσω και σχετικών ρήσεων του ίδιου του Χριστού [«Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ποιμὴν ὁ καλός», (Ιωαν. 10, 11) κτλ.]. Στη βυζαντινή γραμματεία ο ποιμήν είναι επίσης σύμβολο του επισκόπου[62], ενώ η ποίμανσις[63] δια της *ποιμαντικῆς ῥάβδου*[64] προσδιορίζει κάθε μορφή κρατικής διοίκησης στη βυζαντινή εποχή.

Φαίνεται ότι οι παρομοιώσεις αυτές έχουν μάλλον λαϊκή βάση· η συνηθισμένη για αγροτοποιμενικές κοινωνίες εικόνα του βοσκού που κυβερνά και προφυλάσσει το κοπάδι του, ταυτίστηκε, στη λαϊκή συνείδηση, με τη μορφή του ηγέτη, πολιτικού ή θρησκευτικού, ο οποίος επίσης φροντίζει για το ποίμνιό του, το λογικό του ποίμνιο ακριβέστερα. Πρόκειται λοιπόν για αντανάκλαση της παραδοσιακής ποιμενικής ζωής που υπήρξε ιδιαιτέρως αναπτυγμένη κατά τή βυζαντινή περίοδο[65], όπως είναι και στη νεοελληνική παραδοσιακή κοινωνία[66].

Ο ηλικιακός παράγοντας φαίνεται πως έπαιξε σημαντικό ρόλο ως κριτήριο κοινωνικής συγκρότησης την εποχή του Εφραίμ. Συχνά οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για τους γέροντες δεν είναι ιδιαιτέρως επιεικείς (στ. 5085: *τῶν καθ' ἑαυτὸν ὀργιλώτατος γέρων* και στ. 5092: *λίαν ἀθέσμως, φιλόπορνος ὢν γέρων*), γεγονός που μπορεί να παραβληθεί με τις νεοελληνικές παραδοσιακές απόψεις για τα γηρατειά[67]· στους γέροντες δεν αναγνωρίζονται περιθώρια αδυναμιών ή ιδιαιτεροτήτων. Συχνά μάλιστα σχεδόν περιθωριοποιού-

Forstner, Die Welt der Christlichen Symbole, Μόναχο 1966, σ. 305-309· *Γ. Σωτηρίου*, «Νεώτερος καλός ποιμήν του Μουσείου Αθηνών», ΑΕ (1915) 34-43 και *G. Spitzing*, Lexikon byzantinischristlicher Symbole, Μόναχο 1989, passim.

60. *Γ. Ρηγόπουλου*, «Ιησούς Χριστός "Ο ποιμήν ο καλός" (ερμηνευτική προσέγγιση)», Δελτίο Βιβλικών Μελετών 8 (1989) 5-48.

61. *G. W. H. Lampe*, A Patristic Greek Lexicon 2, Οξφόρδη 1962, σ. 304· *Jud. Herrin*, The Formation of Christendom, Νεα Υερσέη 1987, σ. 94.

62. *H. Hunger - Ot. Kresten*, Das Register des Patriarchats von Konstantinopel 1, Βιέννη 1981, 2.56, 7.18, 50.1.3, 105.21.

63. *Γεωργίου Παχυμέρη*, Ἱστορία II, 152.3/167.6 (εκδ. B. G. Niebuhrii), Βόννη 1835.

64. *Κωδικού Κουροπαλάτη*, Περί τῶν ὀφφικιαλίων 233 (εκδ. Im. Bekkeri) Βόννη 1839.

65. *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 5 (1952) 310 κ.ε.

66. Βλ. ενδεικτικά *Γ. Μαδιά*, «Οι ποιμένες εν Καρδαμύλοις», Λαογρ 6 (1917) 255-256· *Στ. Ξανθουδίδη*, «Ποιμενικά Κρήτης», ΛΑ 6 (1923) 267-323· *Κ. Ν. Ηλιόπουλου*, «Ποιμενικά της Ηλείας», Λαογρ 12 (1938-48) 253-285· *Κ. Π. Χατζηϊωάννου*, «Γεωργικά και ποιμενικά της Κύπρου», Λαογρ 11 (1934-37) 67-111· *Αν. Καραναστάση*, «Ποιμενικά της Κω», Λαογρ 16 (1956) 21-104· *Γ. Δ. Ζευγώλη*, «Ποιμενικά της ορεινής Νάξου», Λαογρ 15 (1953) 61-110 και *Θ. Κωστάκη*, «Τα ποιμενικά της Τσακωνίας», Λαογρ 30 (1975) 45-160, όπου και συγκρίσιμο υλικό.

67. *Δ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή ... ό.π., σ. 107, 126, 146, 228· *Ιω. Παπαγεωργίου*, «Τα γεράματα στη λαϊκή εμπειρία», Λαογρ 32 (1979-1981) 79-95, με αποδελτιωμένο και κατά θέματα καταταγμένο παροιμιολογικό υλικό.

νται[68], καθώς δεν τους αναγνωρίζονται ίσα με τους νεότερους δικαιώματα. Το χωρίο του Εφραίμ που ακολουθεί είναι απολύτως ενδεικτικό, τόσο για τους χαρακτηρισμούς που περιλαμβάνει, όσο και για το ίδιο το επεισόδιο που περιγράφει:

5485 *ἀνὴρ πολιός, φαλακρός, βαθυγέρων,*
κάλυμμα κάρας ἐκβαλὼν ἐλιπάρει
ἐπὶ κεφαλὴν ἰδίαν θεῖναι στέφος.
δῆμος δ' ἰδόντες ἐψιλωμένην κάραν,
λαβεῖν ἀπηγόρευσαν αὐτῷ τὸ στέφος,
5490 *γέροντ' ἐπ' αὐτοὺς βασιλεύειν μηκέτι*

Φυσικά, τα αίτια της συγκεκριμένης αντίδρασης ήταν μάλλον πολιτικά και ο ηλικιακός παράγοντας ίσως αποτέλεσε την πρόφαση, η οποία όμως έχοντας θεμελίωση σε αντίστοιχες λαϊκές αντιλήψεις έγινε, σύμφωνα με το κείμενό μας, πιστευτή και αποδεκτή.

Η ομοφυλοφιλία συγκεντρώνει, επίσης, την ευρύτατη λαϊκή αποδοκιμασία και απορρίπτεται ασυζητητί. Αναφερόμενος στο Νέρωνα, ο Εφραίμ χρησιμοποιεί σκληρούς χαρακτηρισμούς (στ. 20: *θηλυδρίας ὢν καὶ θύλακος σαπρίας*). Η πρώτη λέξη (θηλυδρίας) απαντά ήδη στον Αριστοτέλη (*Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι*)[69], αλλά και στους Πατέρες της Εκκλησίας[70], με αρνητική ή και υβριστική πάντοτε χροιά. Η δεύτερη απηχεί ένα έθιμο της στέψης των βυζαντινών αυτοκρατόρων[71] όταν, κατά την έξοδό τους από το ναό μετά την τελετή, τους εγχείριζαν σάκκο με χώμα από νεοσκαμμένο τάφο, ως υπενθύμιση της πρόσκαιρης και φθαρτής ύπαρξής τους και ως υπόμνηση για τη μετριοπάθεια και την ταπεινοφροσύνη που θα έπρεπε να τους διακρίνει. Σε κάθε περίπτωση όμως, επρόκειτο για ένα απεχθές και μιαρό αντικείμενο.

Οπωσδήποτε η ομοφυλοφιλία ήταν καταδικαστέο πάθος στο Βυζάντιο[72], που στιγμάτιζε το φορέα του και τον οδηγούσε σε κάθε είδους εξευτελισμούς και καταδίκες, γεγονός που υποδεικνύεται και από την επιλογή της συγκε-

68. Για διαδικασίες περιθωριοποιήσεως σε παραδοσιακές κοινωνίες βλ. *Μ. Γ. Μερακλή*, Ελληνική Λαογραφία 1. Κοινωνική συγκρότηση, Αθήνα 1984, σ. 83-84.

69. *H. Bonitz*, Index Aristotelicus, Βερολίνο 1870, σ. 330.

70. PG 37, 1583-1584: «Ἄνδρες, γυναῖκες, ἀῤῥενες θηλυδρίαι».

71. Βλ. *W. Sickel*, «Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert», BZ 7 (1898) 526-528· *R. Guilland*, «Περί την Βασίλειον Τάξιν Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου», ΕΕΒΣ 18 (1948) 165-166· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού Αυτοκράτορος», ΠρΑΑ 22 (1956) αρ. 2, 66, 239· *P. Yannopoulos*, «Le couronnement de l'empereur à Byzance: Rituel et fond institutionnel», Byz 61 (1991) 71-92.

72. *Sp. Troianos*, «Kirchlische und Weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», JÖB 39 (1989) 29-48 και *Κ. Πιτσάκη*, «Η θέση των ομοφυλοφίλων στη βυζαντινή κοινωνία», στο Χρ. Μαλτέζου (εκδ.), Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 1993, σ. 171-269.

κριμένης κατηγορίας για να χαρακτηρισθεί ο Νέρων, μάλλον εξαιτίας των διωγμών που είχε εξαπολύσει κατά των χριστιανών και τους οποίους δεν μπορούσε να ανεχθεί η έντονα θρησκεύουσα συνείδηση του Εφραίμ.

Η αναφορά σε αγώνες και δημόσια θεάματα (στ. 4871: *ἱπποδρομίαις καὶ μίμοις καὶ παιγνίοις*) έρχεται απλώς να προστεθεί στα ήδη γνωστά για το θέμα από τις πηγές και τη βιβλιογραφία, για τον Ιππόδρομο της Κωνσταντινουπόλεως και τα τελούμενα σ' αυτόν[73], για το μίμο ή παντόμιμο[74] των βυζαντινών χρόνων, ένα είδος λαϊκού θεάτρου, και για τα κάθε μορφής παιχνίδια που ψυχαγωγούσαν τη βυζαντινή κοινωνία[75]. Πολλά από αυτά ίσως αποτελούσαν πια ευχάριστη ανάμνηση κατά το 14ο αιώνα, οπότε έγραφε ο Εφραίμ τη Χρονογραφία του, λόγω των διαλυτικών τάσεων για το κράτος και την κοινωνία, που είχαν ήδη τότε εμφανιστεί, στο τέλος σχεδόν της ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για την αναφορά παιδικών παιχνιδιών (toys), που έχει να κάνει με τη γνωστή από τις πηγές ιστορία για τα «νινία» της αυτοκράτειρας Θεοδώρας[76], συζύγου του εικονομάχου Θεοφίλου (829-842) (στ. 2357: *ἣ δ' ἀφελῶς εἶρηκε «καλὰ νινία»*). Πρόκειται μάλλον για ένα είδος κούκλας, με την οποία έπαιζαν τα κορίτσια· θυμίζω εδώ ότι και σήμερα, σε παραδοσιακά γλωσσικά ιδιώματα, η λέξη *νινί* χρησιμοποιείται για το μικρό και άβουλο παιδί[77], κυριολεκτικά ή μεταφορικά.

Η αποδοκιμασία εμφανίζεται συχνά στον Εφραίμ με το απεχθές πρόσωπο του εξευτελισμού ή της διαπόμπευσης· οι αναφορές είναι τόσο συχνές όσο πλούσια είναι και η τυπολογία των περιπτώσεων. Σε μία περίπτωση, για παράδειγμα, η αφαίρεση του ίππου ισοδυναμεί με εξευτελισμό αφού, στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής, το άλογο συνδέεται άμεσα με την ανδρική υπόσταση και τιμή[78]:

ἄνιππον ἰδὼν ἐγκελεύεται κράτωρ
3990 *ἀγχοῦ συνιππεύοντα τἀδελφοῦ γόνον*

73. *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 3 (1949) 238· *Σωτ. Γιάτση*, Το θέαμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1988· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 63.

74. *G. J. Theocharidis*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Profantheaters im IV. und V. Jahrhundert, Θεσσαλονίκη 1940, σ. 20 κ.ε και *W. Puchner*, «Byzantinischer Mimos, Pantomimos und Mummens chanz im Spiegel griechischer Patristik und ekklesiastischer Synodalverordnungen», Maske und Kothurn 29 (1983) 311-317.

75. *Rom. Jenkins*, «Social life in the Byzantine Empire», CMH 4/2 (1967²) 79 κ.ε.

76. *G. Ostrogorsky*, History of the Byzantine State, Οξφόρδη 1993⁷, σ. 219-223.

77. *Ν. Α. Δημητρίου*, Λαογραφικά της Σάμου Ι, Αθήνα 1983, σ. 267: *νινί* = παιδί (ή είδωλο ανθρώπου μέσα στον καθρέφτη ή προσωπογραφία).

78. Για ανάλογες αντιλήψεις και στα δημοτικά τραγούδια βλ. *Κ. Α. Ρωμαίου*, Η ποίηση ενός λαού, Αθήνα 1968, σ. 29-38, για τα άλογα των ακριτών· *του ίδιου*, Τραγούδια του ακριτικού κύκλου, Αθήνα 1979, σ. 9 κ.ε. και σ. 125 κ.ε.

ἵππον παρασχεῖν ἀποβάντα Λατίνῳ.
δδ' οὐ νεμεῖν ἔφασκε μάλ' ἀντιλέγων,
μόλις δ' ἄκων δίδωσιν ἵππον ἱππότῃ.

Σε δύο άλλα χωρία ο εξευτελισμός γίνεται εντονότερος, αφού προσβάλλεται ή αποκόπτεται[79] το ίδιο το γεννητικό μόριο του άνδρα, πραγματικό σύμβολο της ανδρικής τιμής και υπόστασης (στ. 4648: *καὶ κειμένων πᾶς ἦν σεσυρμένος δέρας / τὸ τῆς κορυφῆς καὶ φαλλοὺς τετμημένος, / ὡς ἦν ἀκούειν, βαρβάροις πεπραγμένον,* / και στ. 5593 *αἰδῶ τε κακῶς παιδικούς τε διδύμους / χιτῶν' ἀναστέλλοντες ἕδρων, ὦ πάθους!*). Παρά την απόδοση μιας τέτοιας πράξης στους βαρβάρους ή την ορθολογιστική και χρησιμοθηρική εξήγηση που παρατηρείται στη συνέχεια (στ. 4650-4651), η πραγματικότητα παραμένει, στα πλαίσια μιας προσπάθειας εξευτελισμού και εξουδετέρωσης του νικημένου αντιπάλου.

Σε μία, τέλος, ειδική περίπτωση, ο Εφραίμ περιγράφει ολόκληρη την επώδυνη και φρικιαστική διαπόμπευση του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185), που είναι βεβαίως γνωστή και από άλλες βυζαντινές πηγές[80]. Ίσως οι περιγραφές να είναι κάπως εξεζητημένες, οπωσδήποτε όμως μας δίνεται μια σαφής εικόνα για τη διαδικασία της βυζαντινής διαπόμπευσης, ακόμη και αν δεν είχε σκοπό το θάνατο του διαπομπευομένου, όπως συνέβαινε στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αξίζει εδώ να παρατηρηθεί ότι διαπόμπευση αναφέρεται και στο νεοελληνικό παραδοσιακό εθιμικό δίκαιο[81], με προφανή σκοπό τον εξευτελισμό, ιδίως σε περιπτώσεις μοιχείας ή μικροκλοπών. Παρατίθεται, στη συνέχεια, η σχετική περιγραφή της Χρονογραφίας του Εφραίμ, για τη διαπόμπευση του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού:

ἐκδίδοται παίγνιον, ἄθυρμα, γέλως
μισοῦσιν αὐτὸν καὶ κακοῦν ἡρημένοις.
φέρει παροινίας τε μάστιγας, ὕβρεις,
πυγμὰς κατὰ στόματος, ἄλλας αἰκίσεις,
κακῶν Ἰλιάδα τε καὶ τραγῳδίαν
καὶ συμφορῶν πέλαγος οὐ μετρουμένων.
καὶ πρὸς γυναικῶν ἐμπαροινεῖται πλέον

79. Για την *καυλοκοπία* ή *καυλοτομία* στο Βυζάντιο, βλ. *Κ. Πιτσάκη*, «Η θέση των ομοφυλοφίλων ...» ό.π., σ. 207-211, με τις αντίστοιχες πηγές.

80. *G. Ostrogorsky*, ό.π., σ. 400.

81. Πρβλ. *Δ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή ... ό.π., σ. 193· *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 3 (1949) 184-208· *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, «Συμβολή εις την γνώσιν του βυζαντινού εθιμικού δικαίου», ΕΕΦΣΠΑ 4 (1953-54) 286-292· *Α. Χριστοφιλόπουλου*, «Βυζαντινόν και μεταβυζαντινόν δίκαιον εις τα διηγήματα του Αλ. Παπαδιαμάντη», ΕΕΒΣ 26 (1956) 322-333· *Δ. Παπούλια*, «Ελληνικών εθίμων περισυλλογή», ΠΑΑ 1 (1926) 94-102· *Μεν. Τουρτόγλου*, «Στοιχεία ποινικού δικαίου εις τας παροιμίας και τα άσματα του ελληνικού λαού», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 5 (1950) 126-158.

πρὸς τοῦδε φάος ὀμμάτων ἐσβεσμένων,
ἢ καὶ παθουσῶν ζημίαν τῶν συζύγων,
τυχὸν δὲ καὶ σφῶν ἐκτύφλωσιν ὀμμάτων,
πρὸς μισοφαοῦς τοῦδε φαύλης καρδίας.
τέλος καθεσθείς, ὢ ξένων ἀκουσμάτων!
ἐπὶ καμήλου ψωριώσης ἀθλίως
ὁ πρὶν βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Αὐσόνων
ὁ βασιλικοῖς ἀναδούμενος κρότοις,
δι' ἀγορᾶς τε καὶ μέσης λεωφόρου
πομπεύεται κάκιστα συνειλεγμένοις,
σῶμα καλύπτων εὐτελεῖ τῷ ῥακίῳ,
ἀκαλυφές τε δεικνύων τὸ κρανίον,
οἰκτρά τις ὄψις, ἀκοὴ φρικαλέα,
πηγὰς δακρύων ἐκκαλούμεναι τάχα
οἷς ἡμέροις ὄμμασι πρὸς κακουμένους
καὶ συγγενὲς πέφυκεν ἀθρεῖν ἐνθέως.
ὁ ξυγκλύδων ὄχλος δὲ καὶ τῶν συρφάκων,
ἀλλαντοπῶλαι, βυρσοδέψαι καὶ ῥάπται,
παλιγκαπήλων ἀλόγιστος φατρία,
πομπῇ παρόντες καὶ θριάμβῳ τῷ τότε,
ἀτιμοποιῶ καὶ γελοιώδει πλέον,
οὐδὲν παρῆκαν αἰκίας τιμωρίας
εἶδός τι λοιπῆς κακίας βδελυρίας,
ὃ μὴ προσῆγον ἀσεβῶς Ἀνδρονίκῳ.
οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν, ὢ περιττῆς μανίας!
ἔτυπτον, ἐσπάραττον αὐτοῦ κρανίον
καὶ νῶτ' ἀφειδῶς ταῖς κορύναις καὶ ξύλοις·
οἱ δ' αὖ γε, πλευρὰς καὶ νεφροὺς πρωκτόν πάλιν
ξιφιδίοις ἔπειρον ἢ καὶ ῥαφίσιν.
ἄλλοι δ' ἐμίνθουν τὴν ῥῖνα τοῖς βολβίτοις,
τῶν δ' ὄψεων λύματα τὰ τῶν γαστέρων
σπόγγοις κατηκόντιζον αὐτοῦ συχνάκις.
οἱ δὲ θρασεῖς τε καὶ πλέον τολμητίαι
ἐλιθολεύστουν, ἀποκαλοῦντες κύνα
καὶ Κέρβερον θῆρά τε καὶ μιαιφόνον
καὶ τοῖσδε τὰ σύστοιχα. φεῦ τῆς μανίας!
ὡς ἂν δὲ φαίην ἐν βραχεῖ τὸ πᾶν λόγῳ,
οὐδεὶς ὑπῆρχε συναλισθείσης θέας
ὃς οὐ κακοῖς ἔβαλλε βλήμασι λόγοις
τὸν δυστυχῆ γέροντα τῷ τηνικάδε.

μία δὲ γυνὴ πορνικὴ λαγνιστάτη
ἐξ ὀπτανείου σκεῦος ἁρπάσασά τι
σφοδρῶς τε καχλάζοντος ὕδατος πλέον
τούτου παρειῶν ἐμμανῶς καταχέει.
τόσα δὲ παθὼν καὶ πολὺ τούτων πλέω
καὶ τηλικαῦτα δυσχερῶν ὁ γεννάδας
πρὸς συμφορῶν κύματα καὶ καταιγίδας
καὶ χαλεπῶν πέλαγος ἀντέχων ὅμως
καὶ νιφάδας φέρων τε κακῶν εὐψύχως,
ἐν πᾶσιν εὐχάριστος ἦν πρὸς Δεσπότην,
ἐρρωμένον φρόνημα κἀν δεινοῖς ἔχων.

Στον τομέα της κοινωνικής συγκρότησης ανήκει ακόμη και η ιατρική πράξη και πρακτική, όπως αυτή μνημονεύεται στη Χρονογραφία του Εφραίμ, επειδή, ως εκλαϊκευμένη επιστήμη[82], αποτελούσε κοινωνικό αγαθό που συγκρατούσε, βεβαίως, τον κοινωνικό ιστό. Οι επιδημίες και οι γενικότερες συνθήκες υγιεινής της εποχής καθιστούσαν τη θέση του γιατρού κυριαρχική, όσο και αν στις θεραπευτικές πρακτικές αναμειγνύονταν μαγικές, θρησκευτικές και φυσιοκρατικές μέθοδοι· πάντως η σχετική φιλολογία στο Βυζάντιο είναι εξαιρετικά αναπτυγμένη, όπως είναι άλλωστε και η σχετική νεότερη βιβλιογραφία[83].

Οι αντίστοιχες πληροφορίες του Εφραίμ είναι μάλλον αξιοπρόσεκτες. Οι τέχνες των Ασκληπιάδων (στ. 9272-9273) αναφέρονται συχνά και με κάποιο ευδιάκριτο σεβασμό[84]. Υπάρχουν μερικές μνείες επιδημιών, που έπληξαν ανθρώπους και ζώα (στ. 3671: *ζῴων δ' ὑπῆρξε καὶ βροτῶν πολλὴ φθίσις*), σε μία μάλιστα περίπτωση ο Θεός ο ίδιος θεραπεύει τους ασθενείς, μέσω της χριστιανής αδελφής του βούλγαρου ηγεμόνα Βόγορη, σύμφωνα με τη γνωστή μαγική αρχή ο *τρώσας καὶ ἰάσεται*[85]· στην περίπτωσή μας ο λοιμός εντάσσεται πλήρως στο σχέδιο της θείας οικονομίας για τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, δίνοντάς μας κάποιες ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν την προέλευση και το σκοπό των επιδημικών ασθε-

82. Μ. Γ. Μερακλή, Ελληνική Λαογραφία Ι ... ό.π., σ. 99 κ.ε.

83. Βλ. ενδεικτικά Γ. Κ. *Πουρναρόπουλου*, Ιστορία της βυζαντινής ιατρικής, Αθήνα 1942· H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner 2, Μόναχο 1978, σ. 285-320· *J. Théodoridès*, «Rabies in Byzantine Medicine», DOP 38 (1984)149-158· *D. J. Constantelos*, «Medicine, Byzantine», DMA 8 (1987) 244-246· *Ar. Hohlweg*, «Medizinischer "Enzyklopädismus" und das *Πόνημα ἰατρικόν* des Michael Psellos», BZ 81 (1988) 39-49.

84. Πρβλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 129-134, με βιβλιογραφία. Πρβλ. και *Ν. Παπαδημητρίου*, Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου, Αθήνα 1996, με βιβλιογραφία.

85. Σε. *Ημελλέυ*, Το περί ζώων ιδιότητος έργον του Αιλιανού ως πηγή ειδήσεων περί μαγικών και δεισιδαιμόνων δοξασιών και συνηθειών, εν Αθήναις 1972, σ. 72-81.

νειών, εντάσσοντάς τες στο δικό τους ιδεολογικό πλαίσιο:

ἐπεί δ' ἐπεισέφρησε λοιμὸς Βουλγάροις,
οὐκ ἦν δὲ λύσις οὐδὲ φυγὴ τῆς νόσου,
θεὸς δὲ λυτὴρ ὤπτο λοιμοῦ παμφάγου
2490 *προσσχὼν γυναικὸς ταῖς λιταῖς χριστωνύμου.*

Παρόμοιες αντιλήψεις απαντούν ως και τις μέρες μας στον ελληνικό λαό, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του οποίου οι επιδημίες[86] οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στη δίκαιη θεϊκή οργή για σοβαρά ανθρώπινα αμαρτήματα, ατομικά ή συλλογικά, στα πλαίσια της παραδοσιακής κοινωνίας. Έχουμε έτσι έναν κοινωνικό προσδιορισμό της ασθένειας γενικότερα.

Οι περισσότερες αναφορές γίνονται στην περίφημη ασθένεια της ποδάγρας, γνωστή από πολλές βυζαντινές πηγές, κυρίως με την αφορμή της ασθένειας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και των προσπαθειών των γιατρών της εποχής να τον θεραπεύσουν:

3702 *ἔνθα νοσῶν ἔκειτο λοιπὸν ἐν κλίνῃ*
σφοδρῶς ἐπιρρεύσαντος ἐκ καχεξίας
βάθροις ποδῶν ῥεύματος ὑλωδεστέρου,
3705 *Παρ' οὗ δαμασθεὶς ἐσχάτως τό σαρκίον*
μετ' οὐ πολύ δέδεκτο τέρμα τοῦ βίου,
κατὰ στομάχου μύδρον εἰσδεδεγμένος
Ἀσκληπιαδῶν προσταγῇ τε καί κρίσει.

6436 *Πάσχων τὰ τοῦ σώματος ἄρθρα καὶ βάθρα*
6439 *ἔκ τινος ὕλης σώματος καχεξίας*
6441 *ἐπεισρυέντος τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ πάθους.*
6444 *Τολμᾷ τι πρᾶγμα κινδυνῶδες καὶ ξένον*
6446 *σιδήρια γὰρ πυρακτωθέντα σφόδρα*
σκελοῖν ἐπιτίθησιν ἀμφοῖν καί βάθροιν,
καὶ πρὸς βάθος δέδρακε καυτῆρα μάλα.
καὶ πρὸς βραχὺ μὲν ῥαϊσάντων τῶν πόνων
6452 *μετὰ δὲ τοῦτο φλεγμοναὶ καυτηρίας*
κατέτρυχον κρατοῦντα καὶ ποδαλγίαι
καὶ πᾶς ἰατρὸς εἰσκέκλητο σὺν τάχει.
6455 *καὶ πάντας ὑπέθραττεν οὐ φαῦλον δέος*
μήπως ἀνειρχθὲν καθόδου τῆς πρὸς πόδας

86. Πρβλ. *Κ. Σπανού*, Ενθυμήσεις και επιγραφές από την περιοχή της Δεσκάτης (1585-1914), Λάρισα 1991, σ. 54 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Το δημοτικό τραγούδι για τον λοιμό στη Ραψάνη και στον Τύρναβο (1813-1814)», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών, Τύρναβος 1991, σ. 247-256, με βιβλιογραφία.

εἰωθὸς αἷμα σὺν ὕλῃ καταρρέειν,
ἐνσκῆψαν εἰς καίρια σώματος μέλη
οἵσει κρατάρχῃ θάνατον παραυτίκα.
6630 *εἰωθὸς οἱ νόσημα τῆς ποδαλγίας*
6993 *πρὸς τοῖσδε καὶ τύφλωσιν ἣν περιφέρει,*
ἀρθρίτιδα νόσον τε καὶ ποδαλγίαν
6995 *ἀποξύσασθαι καθάπερ λεβηρίδα.*

Η θεραπευτική πρακτική του καυτηριασμού, που μαρτυρείται εδώ, είναι γνωστή από πολλές βυζαντινές πηγές, παρά τα μοιραία αποτελέσματα που είχε η εφαρμογή της στην περίπτωση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Στον Εφραίμ μνημονεύεται επίσης η υδρωπικία, από την οποία έπασχε ο αυτοκράτορας Αδριανός (στ. 113: *νόσῳ χρονίως ὑδέρῳ τετηγμένῳ*), η πλευρίτιδα (στ. 7845), τα κοιλιακά νοσήματα (στ. 9047-49), συχνά λόγω των συνθηκών υγιεινής της εποχής[87], τα ψυχοσωματικά νοσήματα, στα οποία αποδίδεται και ο θάνατος του αυτοκράτορα Θεοφίλου (στ. 2417: *ὅθεν βασιλεὺς ἐκτακεὶς μακρᾷ λύπῃ / νοσήσας ἀπέρρηξε κακῶς τὸν βίον*) μετά από την άλωση του Αμορίου από τους Άραβες (838) και εμπύρετα νοσήματα, από τα οποία έπασχε ο αυτοκράτορας Κωνστάντιος (337-361) (στ. 443: *Κἀκ τοῦδε μακρᾷ συσχεθεὶς ἀγωνίᾳ / καὶ διακαεῖ πυρετῷ φθισιμβρότῳ / ἐν Μόψου Κρήναις τὸν βίον καταστρέφει, / χολὴν μέλαιναν ἐκπτύσας ἐξ ἐγκάτων*), όπου φαίνονται και οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για τη χολή, ως βασικό συστατικό του ανθρώπινου οργανισμού, στις διάφορες κατηγορίες και ποιότητές της[88].

Ενδιαφέρουσα είναι η εκτενής περιγραφή των συμπτωμάτων ενός εγκεφαλικού επεισοδίου, την οποία παραθέτει ο Εφραίμ, όπου φαίνονται διάφορες νοσολογικές και ανθρωπολογικές απόψεις της εποχής του:

μετὰ βραχὺ δ' εὕρητο πρηνὴς ἐν κλίνῃ,
ἐξαπίνης ἄναυδος, οὐκ ἐπαΐων.
ταῦτ' ἄρα συνέδραμον Ἀσκληπιάδαι,
8905 *ἕκαστος εἰσφέροντες ἄκος τῆς νόσου,*
πρὸς δ' αὖ ἀμυχὰς ἐν ποσὶ τεθεικότες,
τἄλλά τε δρῶντες ὧν διδάσκαλος τέχνη.
ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἡμέραν εἰς δευτέραν
ὑπῆρχεν ἀκίνητος ἄφωνος κράτωρ,
8910 *ἐμπληξίας νόσῳ γε συνισχημένος.*

87. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 132.

88. *Στ. Ήμελλου*, Το περί ζώων ... ό.π., σ. 70-71· *Β. Σκουβαρά*, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας 18-19 (1965-66) 96 αρ. 83· *Seligmann*, «Auge», HDA 1 (1927) 681-682.

νόσου δὲ μικρὸν ῥαΐσας πλὴν δυσκόλου
εἶχε χρόαν σώματος ἠλλοιωμένην

Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για την ακόλουθη περιγραφή της νεκροφάνειας του Ζήνωνα (474-475, 476-491) με τις συγκλονιστικές, πράγματι, λεπτομέρειές της:

Ὅθεν σορῷ τέθαπτο δόξας τεθνάναι,
κἀκεῖ βιαίως τὸν βίον καταστρέφει.
οἱ μέν φασι μέθαις τε χρώμενον πότοις
ἔκστασιν αὐτὸν τῶν φρενῶν πεπονθέναι,
δόξαντα δ' οἰκτρῶς ἐκλελοιπέναι βίον
κατατεθῆναι λάρνακι καθὰ νέκυν,
καί πωματισθέντος γε τοῦ τάφου λίθῳ,
γοώμενον κάκιστα θανεῖν ἐν τάφῳ·
ἄλλοι δὲ παθεῖν τοῦτο δεινῆς ἐκ νόσου,
δόντα θανεῖν δόκησιν ἀθροῦσιν ὅλοις.

Σε δύο περιπτώσεις ο Εφραίμ προχωρά σε περιγραφή νοσηλευτικών μεθόδων[89], πέρα από τον καυτηριασμό που προαναφέρθηκε. Στην πρώτη, μνημονεύει τη φλεβοτομία (στ. 6267: *σκηψάμενος δὲ τὴν φλεβὸς σχάσιν ὅδε / τοῦ πρὸς κυνηγέσιον ἐκκρούει δρόμου*), μία πρακτική γνωστή στη νεοελληνική παραδοσιακή ιατρική[90], με ευρύτατη εφαρμογή ως τις μέρες μας.

Η δεύτερη των περιπτώσεων αυτών αφορά σε μια παραδοσιακή, μαγικού περιεχομένου, θεραπευτική πρακτική, για τη θεραπεία δερματικού νοσήματος[91], η οποία χρειάζεται λεπτομερέστερη λαογραφική διερεύνηση, που επιχειρείται στη συνέχεια, με βάση τις πηγές αλλά και νεοελληνικές αντίστοιχες παραδοσιακές αντιλήψεις και πρακτικές.

Στη Χρονογραφία του Εφραίμ, και στο τμήμα της που αναφέρεται στο Μεγάλο Κωνσταντίνο, απαντά η ακόλουθη παράδοση, σχετικά με τη δερματική πάθηση που τον βασάνιζε κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του:

Λύσιν δὲ τοῦ τρύχοντος αἰτοῦντι πάθους
βουλὴν πονηρὰν ὑποτίθενται θύται

89. Βλ. εκτενώς *Λαμπρ. Κουρκούτα*, Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο, Αθήνα 1993, με βιβλιογραφία, σ. 165-172.

90. Βλ. ενδεικτικά *Δ. Β. Οικονομίδη*, «Δημώδης ιατρική εν Νάξω», Παρν 25 (1983) 372-400· *Αγλ. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου*, Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο, Αθήνα 1985· *St. Imellos*, «Griechische Volksmedizin», HBV 19 (1986) 111-116 και *Κ. Χρυσάνθη*, Δημώδης ιατρική της Κύπρου. Σύμμεικτα, Λευκωσία 1988, με βιβλιογραφίες.

91. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Παραδοσιακή θεραπευτική πρακτική στη Χρονογραφία του Εφραίμ», ΒΔ 8 (υπό δημοσίευση)· πρόκειται για ανακοίνωση στο XIX International Congress of Byzantine Studies, Κοπεγχάγη, 18-24 Αυγούστου 1996.

Διὸς βδελυκτοὶ καὶ γόητες καὶ μάγοι
πρὸς ἴασιν αἵματι παίδων ἀφθόρων
ἐναποπλῦναι σαρκίον κατατρύχον.

Παρόμοιες πληροφορίες παρέχονται και στο *Χρονικό* τοῦ Ψευδο-Συμεών, όπου μάλιστα οι διατυπώσεις είναι περισσότερο αναλυτικές και σαφείς: «ζητεῖ ἰατροὺς θεραπευθῆναι τῆς νόσου· καὶ δή Ἰουδαῖοί τινες ἔρχονται λέγοντες ὅτι κολυμβήθραν χρὴ ποιῆσαι ἀπὸ αἵματος ὑπομαζίων βρεφῶν καὶ ἐν αὐτῷ λουσάμενον καθαρισθῆναι»[92]. Ἀλλά και σε μεταγενέστερα λαϊκά χρονικά καί δημώδη βιβλία η ίδια πληροφορία επανέρχεται με μία χαρακτηριστική εμμονή· ενδεικτικά θα αναφερθεί ο λεγόμενος *Χρονογράφος* του Δωροθέου[93], όπου παρέχεται μία εκτενής εκδοχή της ίδιας διήγησης σε πεζό λόγο:

Σελ. 166: *Ὡς δὲ ἐβασίλευσεν εἰς τὴν Ρώμην ὁ θεοσυνέργητος μέγας Κωνσταντῖνος, τῷ 5. χρόνῳ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἔκραξε τοὺς ἰατροὺς καὶ σοφοὺς καὶ ἠρώτησεν αὐτοὺς μὲ ποίαν ἰατρείαν νὰ εὐγάλουν τὴν λέπραν ἀπ' αὐτοῦ, ὁποὺ εἶχεν εἰς ὅλον τὸ κορμί του, καὶ ἐν τῷ ἅμα ἀπεκρίθησαν τινὲς ἰατροὶ Ἑβραῖοι, ἔχοντες πάντα φθόνον κατὰ τῶν χριστιανῶν, ὅτι ἂν εἶναι καὶ ὁρίζης νὰ καθαρισθῇς μάζωξε πολλὰ παιδία ὁποὺ νὰ βυζάνουν, καὶ σφάξε τα, ἕως νὰ γεμίσῃς ἀπὸ τὸ αἷμα των μίαν κολυμβήθραν μεγάλην, ἤγουν λεκάνην, καὶ ἀφ' οὗ τὴν γεμίσῃς, ἔμπα μέσα καὶ πλύνε καλὰ τὸ κορμί σου ὅσον εἶναι ζεστόν, καὶ μετ' αὐτὸ θέλει εὔγῃ ἡ λέπρα ἀπὸ τὸ κορμί σου, καὶ θέλεις εὐφρανθῇ καὶ χαρῇ... [Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ὅμως δὲν ἔσφαξε τὰ παιδία, ποὺ ἐμάζεψαν οἱ στρατιῶται του εἰς τὸ παλάτι, διότι εὐσπλαγχνίσθη τὰς μητέρας αὐτῶν]. Τὴν νύκτα ἐκείνην βλέπει εἰς τὸν ὕπνον του τοὺς δύο Ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον (οἱ ὁποῖοι τοῦ εἶπον): ὁ Χριστὸς ἀπέστειλεν ἡμᾶς νὰ σοῦ εἰποῦμεν λόγους καλούς· ὅτι εἶδε τὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ τὴν ἐλεημοσύνην, ὁποὺ ἔδειξες εἰς τὰ βρέφη καὶ διὰ τοῦτο καὶ διὰ ἄλλα πολλὰ καλά, ὁποὺ κάμνεις καὶ θέλεις κάμῃ, διὰ τοῦτο βούλεται νὰ σοῦ δώσῃ τὴν ὑγείαν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, καὶ πρὸς τήν ἀληθινὴν πίστιν νὰ σὲ φέρῃ. [Τοῦ παραγγέλλουν δὲ νὰ ἐπαναφέρῃ ἐκ τῆς ἐξορίας Σίλβεστρον τὸν Ἀρχιερέα]. Οὕτω καὶ ἔκαμεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος.*

Σελ. 167: *[Ὅταν κατόπιν παρουσιάσθη ἐνώπιόν του ὁ Σίλβεστρος,*

92. *Fr. Halkin*, «Le règne de Constantin d'après la Chronique inédite de Pseudo-Syméon», Byz 29-30 (1959-60). Mélanges Ciro Giannelli, σ. 14.

93. Για το κείμενο και τον υποτιθέμενο ως συγγραφέα του βλ. *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica 1, Βερολίνο 1958, σ. 412-414· *I. N. Lebedeva*, Pozdnie greèeskie chroniki, Λένινγκραντ 1969· *D. Russo*, Studii istorice greco-române 1, Βουκουρέστι 1939, σ. 51-100· *Κ. Σάθα*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 3, Βενετία 1874, σ. ιη'· *T. Preger*, BZ 11 (1902) 4-15· Ε. Ζαχαριάδου, «Μία ιταλική πηγή του ψευδο-Δωροθέου για την ιστορία των Οθωμανών», Πελ 5 (1962) 46-59· ODB 1 (1991) 654.

τότε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος λέγει εἰς αὐτὸν τὸ ὄνειρον, τὸ ὁποῖον εἶδε]. Τότε ὁ Ἅγιος (Σίλβεστρος) ἐβάπτισεν αὐτόν.

Πρόκειται λοιπόν για μία δημώδη βυζαντινή παράδοση, της οποίας η σύνθεση θα αναλυθεί στη συνέχεια, που στηρίζεται σε μία δημώδη επίσης θεραπευτική πρακτική, γνωστή καί από άλλες πηγές. Τα δύο σκέλη που συναπαρτίζουν το εξεταζόμενο χωρίο, η παράδοση δηλαδή και η θεραπευτική πρακτική, θα παρουσιαστούν στη συνέχεια ξεχωριστά, ώστε να αναλυθεί και ο συμφυρμός στον οποίο και οφείλεται η πληροφορία που διασώζει ο Εφραίμ.

Όσον αφορά το σκέλος της παράδοσης, συναφείς είναι οι παραδόσεις του ελληνικού λαού για τους Εβραίους που πίνουν αίμα χριστιανικό, όπως τις έχει ενδεικτικά συγκεντρώσει ο Δ. Οικονομίδης[94]· σύμφωνα με αυτές (Σινώπη):

οἱ Ἑβραῖοι πάντοτες κοιτάζουνε νὰ πίνουνε τῶ χριστιανῶ τὸ αἷμα. Φοβοῦνται μήπως εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἦρθεν ὁ Χριστός, γι' αὐτὸ κλέβουν τὴ Μεγάλη Σαρακοστὴ τεσσάρων χρόνων παιδιά, τὰ βάζουν μέσα σέ βαρέλια, ποὺ ἔχουν καρφιά, τὰ κυλοῦν, τὰ κυλοῦν καὶ τρέχει τὸ αἷμα καὶ τὸ πίνουν, γιὰ νὰ ἔχουν κι αὐτοὶ χάρη[95].

Αλλά και από τη Νάξο παραδίδονται παρόμοιες πληροφορίες:

οἱ Ὀβραῖοι στὴ βόλη (= Κωνσταντινούπολη) ἐπκιάνασι δα μικρὰ παιδιά, τὰ βάνασι μέσ' σὲ κάτι βαρέλια μὲ καρφκιά, τὰ κυλοῦσα, ἐβγάνασιν ἐτσὰ τὸ αἷμα dωνε, καὶ τὸ 'ρουφοῦσα[96].

Σχολιάζοντας τις παραδόσεις αυτές ο Οικονομίδης παρατηρεί ότι σε πολλά μέρη της Ελλάδας υπάρχει η κοινή πίστη πως οι Εβραίοι μεταλαμβάνουν, κατά το Πάσχα, αίματος παιδιού χριστιανών[97], παραπέμπει μάλιστα, για την ερμηνεία του φαινομένου, σε σχετικό χωρίο του Ν. Γ. Πολίτη. Σύμφωνα με τη διατύπωση τοῦ Πολίτη:

Αἱ δοξασίαι αὗται εἶναι βδελυρὰ ὅπλα δυσφημίας ἀλλοθρήσκων, ἀλλ' ὅπλα παλαιότατα καὶ ἐσκωριασμένα. Διότι κατὰ τοὺς πρώτους τοῦ χριστιανισμοῦ χρόνους αὐτοὶ οἱ χριστιανοὶ κατηγορήθησαν διὰ τὸ ἴδιον ἔγκλημα ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων[98].

Βασιζόμενος σ' αυτά ο Οικονομίδης συμπεραίνει ότι η παράδοση αυτή απηχεί δοξασία των πρώτων χριστιανικών αιώνων, που διατηρήθηκε στον ελλη-

94. *Δ. Β. Οικονομίδη*, «"Χρονογράφου" τοῦ Δωροθέου τά λαογραφικά», Λαογρ 18 (1959) 231, 242-243.

95. ΚΛ, χφ. 1141, 27 (*Μ. Λιουδάκη*, Πρόσφυγες Σινώπης, 1938).

96. *Δ. Β. Οικονομίδη*, ό.π., σ. 242 αρ. 12.

97. *Δ. Β. Οικονομίδη*, ό.π., σ. 243.

98. *Ν. Γ. Πολίτη*, Λαογραφικά Σύμμεικτα 1, Αθήναι 1920, σ. 33, όπου και ευρύτερη ανάπτυξη του θέματος.

νικό παραδοσιακό πολιτισμό[99]. Ίσως όμως η λαογραφική ανάλυση μπορεί, στο σκέλος αυτό, να προχωρήσει βαθύτερα, με τη βοήθεια και άλλων στοιχείων.

Η μνεία των Εβραίων απαντά στα αγιολογικά κείμενα και στο Δωρόθεο, όχι όμως και στον Εφραίμ, όπου η σχετική συμβουλή αποδίδεται σε άτομα που προσδιορίζονται ως *Διός βδελυκτοί καί γόητες καί μάγοι* (στ. 352). Οι αντιλήψεις για την αιμοποσία των Εβραίων εδράζονται σε μία λαϊκή αντιπάθεια προς τους Ιουδαίους, ως βασανιστές του Χριστού, κυρίως μάλιστα προς τον Ιούδα ως προδότη του Ιησού Χριστού[100], όπως αυτές εκφράζονται συχνά στις εθιμικές εορταστικές εκδηλώσεις του παραδοσιακού ελληνικού πολιτισμού (κάψιμο ομοιώματος του Εβραίου-Ιούδα κατά τα έθιμα του Πάσχα κτλ.)[101].

Τα αγιολογικά κείμενα και ο Δωρόθεος, ακολουθώντας προφανώς την ίδια παράδοση, αναφέρονται σε αίμα μικρών και αθώων παιδιών, ενώ ο Εφραίμ μιλά για αίμα παρθένων κοριτσιών. Ενυπάρχει εδώ η παραδοσιακή αντίληψη για τη δύναμη της παρθενίας, που συνεκδοχικά μεταφέρεται και στο αίμα της παρθένου· οι αντιλήψεις για τη χρήση παρθένων σε μαγικές πράξεις και σε μαγικές-θεραπευτικές πρακτικές, με σκοπό την ενίσχυση της μαγικής δύναμης που τελεσιουργεί τη μαγική τελετή[102], είναι οπωσδήποτε σχετικές με το θέμα μας· σε κάθε περίπτωση η παρθενία ενισχύει την ήδη θεωρούμενη ως μεγάλη μαγική και θεραπευτική δύναμη του αίματος, το ίδιο δε συμβαίνει και με την αθωότητα των μικρών παιδιών, ιδιότητα που δια του αίματός τους δρα θεραπευτικά στην προσπάθεια θεραπείας του συγκεκριμένου δερματικού νοσήματος του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Παρόμοιες όμως αντιλήψεις δεν είναι άγνωστες και σε άλλους λαούς, χωρίς μάλιστα να αναφέρονται οι Εβραίοι και η πιθανή ανάμειξή τους στην υπόθεση. Πρόκειται για παραδόσεις που αναφέρονται σε θεραπεία λέπρας με λουτρό σε αίμα (StTh F 955.1)[103] ή για λουτρό στο αίμα αγαπημένου που θε-

99. *Δ. Β. Οικονομίδη*, ό.π., σ. 243.

100. *Γ. Α. Μέγα*, «Ο Ιούδας εις τας παραδόσεις του λαού», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 3-4 (1941-42) 3-32. Επίσης βλ. *W. Puchner*, «Forschungsnotiz zum Judasbrennen», Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 31/80 (1977) 229-232· *του ίδιου*, «Das Judasgericht auf Zypern», Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 36/85 (1982) 98-125, όπου και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

101. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 132-134.

102. Πρβλ. ενδεικτικά *Κ. Τσαγγαλά*, «Ένας ανέκδοτος ιατροσοφικός-μαγικός κώδικας από την περιοχή Τρικάλων», Τρικαλινά 15 (1995) 203-326, με παρόμοιες πληροφορίες.

103. Κατά την κατάταξη του *St. Thompson*, Motif-Index of Folk Literature 3, Ινδιάνα-Μπλούμιγκτον 1955, σ. 243. Η παράδοση παραδίδεται και στις ακόλουθες συλλογές: *J. A. Herbert*, Catalogue of Romances in the Department of Manuscripts in the British Museum 3, Λονδίνο 1910, σ. 212· *H. Oesterley*, Gesta Romanorum, Βερολίνο 1872, αρ. 282· *Al. Wesselski*, Mönchslatein, Λειψία 1909, σ. 60 αρ. 50.

ραπεύει μία άρρωστη από έρωτα αρχόντισσα (StTh T82)[104] ή, τέλος, για θεραπεία ενός βασιλιά από την ψωρίαση που τον βασάνιζε, με λουτρό σε αίμα (StTh D 1502.5.1)[105], και προέρχονται, κατά κανόνα, από ευρωπαϊκούς λαούς.

Το παράλληλο αυτό υλικό επιτρέπει, νομίζω, την υπόθεση ότι οι Εβραίοι εμφανίστηκαν στην παράδοσή μας εκ των υστέρων, σύμφωνα με την πάγια αντιπάθεια που αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ στην αρχική μορφή της παράδοσης, την οποία απεικονίζει το κείμενο του Εφραίμ, κυριαρχούσε το στοιχείο του λουτρού στο αίμα[106] ως θεραπευτικού μέσου για τη θεραπεία συγκεκριμένων δερματικών νοσημάτων, ιδίως μάλιστα της λέπρας, που βασάνιζε και το Μεγάλο Κωνσταντίνο. Άρα η απηχούμενη και κυριαρχούσα στην παράδοσή μας αντίληψη δεν είναι αυτή της αιμοποσίας των Εβραίων, αλλά εκείνη της μαγικής-θεραπευτικής δύναμης του λουτρού σε αίμα μικρών παιδιών ή παρθένων.

Η διαπίστωση αυτή αποτελεί κρίκο με το δεύτερο σκέλος της διήγησης του Εφραίμ, τον τομέα δηλαδή της θεραπευτικής πρακτικής που περιγράφεται. Στην ελληνική παραδοσιακή ιατρική[107], τμήμα της οποίας αποτελεί και η παραδοσιακή ιατρική των βυζαντινών χρόνων, το αίμα χρησιμοποιείται συχνά, ως απαραίτητο συστατικό διαφόρων δεισιδαιμόνων συνηθειών και μαγικών-θεραπευτικών πρακτικών.

Στις διάφορες μαγικές και θεραπευτικές συνταγές που διαθέτουμε, αναφέρεται κυρίως αίμα ζώων, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τους ιατροσοφικούς κώδικες που έχουν κατά καιρούς εκδοθεί και σχολιασθεί, πλήρως ή και αποσπασματικά[108]. Καθώς, στη λαϊκή συνείδηση, το αίμα ταυτίζεται με τη

104. *St. Thompson*, ό.π., σ. 5, 346· πρβλ. StTh D 1500.1.7.3 και *D. P. Rotunda*, Motif-Index of the Italian Novella, Μπλούμιγκτον 1942, αρ. T82.

105. *St. Thompson*, ό.π., σ. 2, 252· πρβλ. *T. P. Cross*, Motif-Index of Early Irish Literature, Μπλούμιγκτον 1952, αρ. 1502.5.1.

106. Για τα λουτρά στο Βυζάντιο βλ. *G. Spyridakis*, «The Use of Baths during byzantine times», στον τόμο The Origin of Medicine in Greece, Αθήνα 1968, σ. 51-52.

107. Πρβλ. *St. Imellos*, «Griechische Volksmedizin», Hessische Blätter für Volks und Kulturforschungen 19 (1986) 111-116· *του ίδιου*, «Λαϊκή ιατρική και ασθενείς», στον τόμο του Λαογραφικά 3. Ποικίλα, Αθήνα 1994, σ. 38-46, όπου αναδημοσιεύεται και η παραπάνω γερμανόγλωσση μελέτη στις σελίδες 47-55. Επίσης *Αγλ. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου*, Ελληνική ιατρική παράδοση 2. Βυζάντιο και νεώτεροι χρόνοι, Αθήνα 1989.

108. Βλ. ενδεικτικά *Σερ. Ράντζου*, «Άγνωστοι χειρόγραφοι ιατρικοί κώδικες. Από τα αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη», Ιατρική Επιστήμη, Ιούνιος 1949, σ. 682· *Ν. Κεφαλληνιάδη*, «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», Ελληνική Λαϊκή Τέχνη 9 (1972) 234-241· *Ντ. Κονόμου*, «Ζακυθινά γιατροσόφια», Επτανησιακά Φύλλα 4 (1963) 59-77· *Ν. Κ. Λούρου*, «Ιατροσοφία Γεωργίου Χατζή Σεβαστίκογλου, 1703», στον τόμο Αναδρομές, Αθήνα 1967, σ. 92, 240· *Τ. Γ. Βαφία*, «Ιατροσόφιον του 1843», Σκουφάς 1 (1953) 26-28· *Em. Legrand*, Bibliothèque Grecque vulgaire 2, Παρίσι 1881, σ. IX κ.ε.: Ιατροσόφιον Ιωάννου του Σταφιδά· *Ph. Argentis - H. Rose*, The folk-lore of Chios, Καίμπριτζ 1949, σ. 389· *Β. Σφυρόερα*, «Κώδικες εκ Νάξου», ΕΕΒΣ 33 (1964) 206-225· *Π. Κρητικού*, «Κώδιξ του εργαστηρίου Φαρμακογνωσίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», Ερανιστής 2 (1964) 68-77· *Παντ. Κοντομίχη*, «Λαογραφικά Λευκάδος», ΗΕ 7 (1958)

ζωή, πολλές είναι οι δεισιδαιμονίες και οι δεισιδαίμονες συνήθειες που συνδέονται με την αντίληψη αυτή, όπως, για παράδειγμα, η προσπάθεια επίτευξης γονιμότητας δια του δρασκελίσματος από την άτεκνη γυναίκα ενός τόπου, που είχε βαφεί με αίμα τοκετού άλλης γυναίκας[109].

Το στοιχείο του λουτρού με αίμα απαντά ήδη σε αναγεννητικές τελετουργίες αρχαίων θρησκειών, όπως, για παράδειγμα, συνέβαινε κατά τη μύηση στα μυστήρια του Άττι και της Κυβέλης, όπου οι μυούμενοι λούζονταν με αίμα ταύρου. Αλλά και οι αρχαίοι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν λουτρά και ραντισμούς αίματος για να θεραπεύσουν αρρώστους[110], ενώ η διατύπωση της Αποκάλυψης (Α΄, 5) για τη λύτρωση του ανθρώπου δια του αίματος του Χριστού εντάσσεται στο ίδιο κλίμα: *λούσαντι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ.*

Ο Πλίνιος συνιστά λουτρό αίματος για τη θεραπεία της λέπρας (Naturalis Historia XXXVI, 5), ενώ σε ελληνικά παραμύθια ο λεπρός βασιλιάς θεραπεύεται με το αίμα του μονάκριβου βασιλόπουλού του[111]. Το 1750 μαρτυρείται ότι στη Γαλλία έγινε αφαίμαξη παιδιών για να θεραπευθεί ένας λεπρός πρίγκιπας[112]. Δημώδες χρονικό του 16ου αιώνα από τα Μετέωρα, που αναφέρεται στο γνωστό μας πια επεισόδιο του Μεγάλου Κωνσταντίνου που εξετάζουμε εδώ, δίνει περισσότερες και απολύτως χαρακτηριστικές λεπτομέρειες για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου λουτρού· σύμφωνα με το κείμενο αυτό, ο Μέγας Κωνσταντίνος

> *ἔκραξε τοὺς ἰατροὺς καὶ σοφοὺς καὶ ἠρώτησεν αὐτοὺς μὲ ποίαν ἰατρείαν νὰ ἐβγάλουν τὴν λέπραν ὅπου εἶχεν ὅλο του τὸ κορμί. Καὶ ἐν τῷ ἅμα ἀπεκρίθησαν ἰατροί τινες Ἑβραῖοι ... ὅτι ἂν εἶναι καὶ ὁρίζεις νὰ καθαρισθῇς καὶ νὰ ἔβγῃ ἡ ἀσθένεια ἀπὸ τὸ κορμί σου, μάζωξε πολλὰ παιδία ὅπου βυζαίνουν καὶ σφάξε τα, ὅσο νὰ γεμίσῃς ἀπὸ τὸ αἷμα*

587-592· *Β. Σκουβαρά*, «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ θεσσαλικού κώδικος», Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας 18-19 (1965-66) 71-115· *του ίδιου*, Ολυμπιώτισσα, Αθήνα 1966, σ. 308-309· *E. Jeanselme*, «Sur un aide-memoire de thérapeutique byzantine contenu dans un manuscrit de la Bibliothéque Nationale de Paris», Mélange Ch. Diehl 10, Παρίσι 1930, σ. 147-170· *Δ. Β. Οικονομίδη*, «Εξορκισμοί και ιατροσόφια εξ ηπειρωτικού χειρογράφου», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 8 (1953-54) 14-40· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Λαογραφική έρευνα και αρχειακές πηγές. Η περίπτωση της Σάμου», Τοπική Ιστορία και Αρχεία, Πρακτικά Διημέρου, Σάμος 1992, σ. 47-79· πρβλ. *Μ. Παϊδούση*, «Το αίμα στις δεισιδαίμονες συνήθειες και την δημώδη ιατρική του ελληνικού λαού», Λαογρ 29 (1974) 248-251: πηγές.

109. *Δ. Α. Πετρόπουλου*, «Η ακληρία εις τα έθιμα του ελληνικού λαού», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 7 (1952) 34.

110. *Μ. Παϊδούση*, ό.π., σ. 256.

111. *Ευαγγ. Φραγκάκι*, Ο Φχιορεντίνος, Αθήνα 1964, σ. 7, στ. 19. Πρβλ. *M. Manusakas - W. Puchner*, Die vergessene Braut. Bruchstücke einer unbekannten Kretischen Komödie des 17. Jahrhundert in der griechischen Märchenvarianten von TypAaTh 313 C1-2, Wien 1984, με νεοελληνικό παραμυθιακό υλικό.

τους μίαν κολυμβήθραν μεγάλην ἤγουν λεκάνην. Τότε ὡσάν τὴν ἐγεμίσης ἔμπα μέσα εἰς τὸ αἷμα καθὼς εἶναι ζεστόν καὶ λούσου μέσα ἐκεῖ καὶ νίψε καλὰ ὅλο σου τὸ κορμί καὶ μετ' αὐτὸ θέλει ἔβγει ἡ λέπρα ἀπὸ τὸ κορμί σου καὶ θέλεις χαρῆ ἰδόντα εἰς τὴν ὑγείαν σου ...»[113].

Πρόκειται λοιπόν για πρακτική γνωστή και από διάφορες άλλες περιπτώσεις που στηρίζεται στην πίστη για την ιδιαίτερη δύναμη του ανθρώπινου αίματος, η οποία δια του λουτρού μεταδίδεται στο άρρωστο από λέπρα δέρμα, συντελώντας στη θεραπεία του.

Οι θεραπείες με αίμα είναι πολύ γνωστές στην ελληνική δημώδη ιατρική πράξη και πρακτική[114]. Πρόκειται για μεθόδους με μαγική αρχή, που απαντούν σε διάφορες φάσεις της ανά τους αιώνες παραδοσιακής ιατρικής. Στην αρχαία Ρώμη, για παράδειγμα, όπως μαρτυρούν οι Πλίνιος και Κέλσος, οι επιληπτικοί έπιναν ανθρώπινο αίμα, και μάλιστα αίμα μονομάχων, για να θεραπευθούν, ενώ ανθρώπινο αίμα για τη θεραπεία της ίδιας ασθένειας συνιστά και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός τον 5ο μ.Χ. αιώνα[115]. Ιατροσοφικός κώδικας της Χίου, του 18ου αιώνα, παραθέτει την ακόλουθη ενδεικτική περιγραφή:

Εἰς τὸ σεληνιασμό. Ἕνα μαῦρο πετεινάρι σφάξε το τὴ Μεγάλη Παρασκευὴ καὶ τὸ αἷμα του νά βάλης εἰς ἕνα πινάκι, νά μὴ στάξη ἔξω καμμιὰ στάλα, ὅλο νὰ σουρώση καλὰ μέσα εἰς τὸ πινάκι. Καὶ εὐθὺς σκίσε το, ἔβγαλε τὴν καρδιά του, σκίσε την καὶ αὐτὴν νὰ τρέξη τὸ αἷμα της ὅλο μέσα εἰς αὐτό. Καὶ ἔχε ἕνα πανὶ μπαμπακερὸ καὶ βάλε το νὰ μαζώξη ὅλο τὸ αἷμα καὶ νὰ τὸ ξεράνης αὐτὸ τὸ πανὶ εἰς τὸν ἥλιο. Καὶ φύλαξέ το καὶ ὅταν πιάση σεληνιασμὸς κανένα, κόψε κομμάτι ἀπ' αὐτὸ καὶ κάπνισέ τονε καὶ δὲν τοῦ ξανάρχεται ...[116].

Εξάλλου, για τη θεραπεία της λέπρας, που μας ενδιαφέρει ειδικότερα εδώ, ο Μαγιστριανός προτείνει: *Χελῶνα ποταμισίαν σφάξον, τὸ δὲ αἷμα αὐτῆς σμίξον μετὰ οἴνου παλαιοῦ καὶ δὸς πιεῖν βραστόν*[117]. Πρόκειται για μία μεταγενέστερη χρήση του αίματος, όπου το λουτρό έχει αντικατασταθεί πια από φάρμακο, που παρέχεται δια της πεπτικής οδού.

112. *Dr Cabanes*, Remèdes d'autrefois, Παρίσι 1910, σ. 14.

113. *Στ. Κορρέ*, «Ειδήσεις περί του Μεγάλου Κωνσταντίνου εξ ανεκδότου χρονικού των Μετεώρων», Νέοι Δρόμοι 6: 61-62 (1943) 10.

114. *Μ. Παϊδούση*, ό.π., σ. 270.

115. *F. Brunet*, Oeuvres médicales d'Alexandre de Tralles 2, Παρίσι 1936.

116. Βιβλιοθήκη Χίου αρ. 1705, Ιατροσοφικός κώδικας του 18ου αι., φ. 90· *Μ. Παϊδούση*, ό.π., σ. 270.

117. *Αρ. Κούζη*, «Δύο θεραπευτικαί οδηγίαι του Μαγιστριανού περί θεραπείας λεπρών», ΕΕΒΣ 8 (1931) 31· *Ν. Παπαδημητρίου*, ό.π., σ. 121-122. Πρβλ. *Ιω. Ζωναρά*, Επιτομή Ιστοριών, III 175.29-176.4 (εκδ. L. Dindorfius, CSHB, 1870-71).

Ο Μικές Παϊδούσης, στη σχετική εργασία του, έχει συγκεντρώσει πλήθος περιπτώσεων παραδοσιακών θεραπευτικών πρακτικών που σχετίζονται με το αίμα, κυρίως το αίμα των ζώων[118]. Ιδιαίτερο μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μαρτυρίες για τη θεραπευτική χρήση του αίματος χριστιανών μαρτύρων, αφού πρόκειται για ανθρώπινο αίμα και μάλιστα αίμα καθαγιασμένο, κατά τη λαϊκή συνείδηση, από το μαρτύριο. Στην περίπτωση μάλιστα του νεομάρτυρα Αγγελή της Χίου (†1813), πρακτική γιάτρισσα από τον Κάμπο της Χίου, χρησιμοποιούσε για θεραπευτικούς σκοπούς ύφασμα ποτισμένο στο αίμα του[119], ενώ θεραπευτικές ιδιότητες αποδίδονται και στο αίμα της αγίας Μαρκέλλας της Χιοπολίτιδος[120]· τέλος στη Θεσσαλία χρησιμοποιείται για αιμοστατικό πέτρα που συνδέεται με το μαρτύριο του αγίου Σεραφείμ[121].

Από τα παραπάνω καθίσταται, νομίζω, σαφές ότι στο εξεταζόμενο εδώ χωρίο της Χρονογραφίας του Εφραίμ συμφύρονται δημώδεις παραδόσεις και παραδοσιακές μαγικο-θεραπευτικές πρακτικές, για τη θεραπεία δερματικών νοσημάτων, και ιδίως της λέπρας, με λουτρό σε αίμα αθώων παιδιών ή παρθένων κοριτσιών. Οι πηγές της έμπνευσης και των διατυπώσεων του Εφραίμ είναι λοιπόν λαϊκές, όπως αποδεικνύει η σύγκριση των πληροφοριών του με ανάλογο υλικό από τον παραδοσιακό πολιτισμό της ύστερης αρχαιότητας, των βυζαντινών χρόνων και του νεότερου Ελληνισμού. Με τον τρόπο αυτόν διαπιστώνεται, για μία ακόμη φορά, η σημασία της Χρονογραφίας του Εφραίμ για τη μελέτη του παραδοσιακού πολιτισμού και της καθημερινής ζωής κατά τον 14ο αιώνα, ενώ ανιχνεύονται και οι διαχρονικές ρίζες μιας μαγικο-θεραπευτικής πρακτικής, στα πλαίσια της λαογραφικής ανάγνωσης των βυζαντινών κειμένων, σύμφωνα με τις αρχές και τη μεθοδολογία του κλάδου της βυζαντινής λαογραφίας[122].

Ίσως μάλιστα, πίσω από αυτή την απόδοση κάθε είδους κακών στους Εβραίους[123], να κρύβεται μια γενικότερη τάση αντισημιτισμού, που εκδηλώνε-

118. *Μ. Παϊδούση*, ό.π., σ. 270-274. Για την αρρώστια του Κωνσταντίνου βλ. και *Γεωργίου Μοναχού*, Χρονικόν, II 485, 4-10 (εκδ. C. de Boor - P. Wirth, CFHB, 1978).

119. *Μ. Παϊδούση*, Η ιατρική εις την Χίον, Αθήναι 1939, σ. 69. Πρβλ. Νέον Χιακών Λειμωνάριον, εν Αθήναις 1930, σ. 109.

120. Νέον Χιακών Λειμωνάριον ... ό.π., σ. 302· Συναξαριστής των δώδεκα μηνών του ενιαυτού, εν Βενετία 1819, σ. 196· *Μ. Παϊδούση*, Το αίμα ... ό.π., σ. 274.

121. *Άννας Παπαμιχαήλ*, «Έκθεσις λαογραφικής ερεύνης εις επαρχίαν Καρδίτσης», Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας 18-19 (1955-56) 236 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Η λατρεία του αγίου Σεραφείμ στο θεσσαλικό χώρο», ΑΘεσΜ 10 (1992) 46-47.

122. Βλ. σχετικά *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Βυζαντινή λαογραφία ...» ό.π., σ. 3-11, όπου και η σχετική ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

123. Είδαμε κάτι ανάλογο πριν, με την υιοθέτηση από τον Εφραίμ της θεωρίας για το ότι η εικονομαχία ξεκίνησε εξαιτίας ανάλογου όρκου που είχε δώσει ο Λέων Γ΄ Ίσαυρος προς τους Εβραίους που του προφήτευσαν το λαμπρό βασιλικό του μέλλον, μιας από τις τέσσερις θεωρίες που εξηγούν, στους βυζαντινούς χρονογράφους και ιστοριογράφους, την αρχή και την αφετηρία

ται στην εποχή του Εφραίμ, όταν για τελευταία πια φορά οι Εβραίοι της αυτοκρατορίας προσπαθούν να ενσωματωθούν στη βυζαντινή κοινωνία.

Μία ακροτελεύτεια παρατήρηση αφορά τη φιλανθρωπία και μάλιστα στην εκκλησιαστική της εκδοχή. Γράφοντας για την έλευση του Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα (867-886) στην Κωνσταντινούπολη, πριν τη στέψη του, ο Εφραίμ σημειώνει:

2545 *πόλιν δ' ὑπεισδὺς κατέδαρθεν ἑσπέρας*
Διομήδους μάρτυρος ἐν ναοῦ πύλῃ
ὥς τις πενιχρὸς εὐτελὴς νεανίας

Μαρτυρείται, στους στίχους αυτούς, η φιλοξενία και η περίθαλψη ξένων και απόρων στις μεγάλες μονές της Κωνσταντινούπολης, καθώς η φροντίδα των ξένων[124], αλλά και η φιλανθρωπία[125], ήταν ανάμεσα στα κύρια μελήματα της βυζαντινής εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας. Μία υποχρέωση που σίγουρα απέρρεε από τη θρησκευτική πίστη και τις επιταγές του χριστιανισμού και που οπωσδήποτε συνέβαλλε στη συνοχή του κοινωνικού ιστού, σε μία εποχή όπου η φτώχεια ήταν πολύ συνηθισμένη[126], αλλά και οι τεράστιες αποστάσεις μετέβαλλαν τα ταξίδια σε μοιραίες, καμιά φορά, περιπέτειες.

Με όσα προηγήθηκαν έγινε, πιστεύω, σαφές ότι ο Εφραίμ ο Αίνιος, στη Χρονογραφία του, παρέχει πλήθος στοιχείων σχετικών με την κοινωνική συγκρότηση της εποχής του, ιδίως μάλιστα με τις παραδοσιακές δομές, που συνιστούσαν αυτό που θα λέγαμε παραδοσιακό πολιτισμό του 14ου αιώνα. Η συνεκτίμηση των πληροφοριών αυτών και η συγκριτική αντιμετώπισή τους, μας παρέχει τη δυνατότητα εμβαθύνσεων και συνολικών θεάσεων του παραδοσιακού πολιτισμού της βυζαντινής περιόδου, από τη σκοπιά ενός αθησαύριστου, μέχρι σήμερα κειμένου, όπως είναι η Χρονογραφία του Εφραίμ.

Γ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΘΙΜΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Οι πληροφορίες για την εθιμική ζωή είναι περισσότερο συστηματικές στο έργο του Εφραίμ, όπως θα περίμενε κανείς από ένα χρονογράφο. Δεν περιλαμβάνονται βεβαίως πληροφορίες για όλο τον κύκλο της ζωής, τα στοιχεία όμως που παρατίθενται είναι σημαντικά για τη γνώση της βυζαντινής λαο-

της εικονομαχικής πολιτικής των Ισαύρων, βλ. *G. Ostrogorsky*, ό.π., σ. 155-165, με παραπομπές στις πηγές.

124. Φ. Κουκουλέ, ΒΒΠ 2: 1 (1948) 128-140.

125. Πρβλ. *Ew. Kislinger*, «Taverne, alberghi e filantropia ecclesiastica a Bisanzio», AAST 120 (1986) 83-96, με πηγές και βιβλιογραφία. Επίσης, *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 63.

126. Βλ. ενδεικτικά, *Ros. Morris*, «The Powerful and the poor in 10th century Byzantium: Law and Reality», PP 73 (1976) 3-27, με τη σχετική βιβλιογραφία και παραδείγματα.

γραφίας κατά το 14ο αιώνα.

Μία σειρά χωρίων του Εφραίμ αναφέρονται σε έθιμα θανάτου και ζωής· ο θάνατος, ιδίως, καταλαμβάνει σημαντικό μέρος των αφηγήσεών του[127]. Κάνει υπαινιγμούς για τις τελευταίες στιγμές του Ισαακίου Α΄ Κομνηνού (1057-1059) (στ. 7045: *ὁ γὰρ Ἰσαάκιος λοίσθια πνέων / ἔκειτο, μηδὲν γηΐνων ἠσθημένος*), αλλά και για τη μεγάλη σημασία που απέδιδαν στη χριστιανική ταφή για το μέλλον της ψυχής (στ. 7410: *ἀλλ' οὐδ' ὁσίας τῶνδ' ἔτυχέ τις ὅλως*)· σε μία περίπτωση, μάλιστα, ο νεκρός, μέσα σε φέρετρο[128], μεταφέρεται στην πατρίδα του για να ταφεί, ένα έθιμο με διαχρονική παρουσία στον Ελληνισμό:

ὡς νεκρὸς οὐκοῦν ἐντεθεὶς ἐψευσμένος
ἢ νεκρὸς ἔμπνους λαρνακιδίῳ τότε
ἀπῆκτο χερσὶν οἰκετῶν πρὸς πατρίδα,
μάτην θρυλούντων τόνδε νεκρὸν τυγχάνειν.

Ανέκαθεν, η πλήρης τέλεση των ταφικών εθίμων θεωρείται ο μόνος ασφαλής τρόπος για τη σίγουρη ανάπαυση της ψυχής του νεκρού και την αποφυγή του βρυκολακιάσματος[129], που τόσο πολύ φοβίζει τον παραδοσιακό άνθρωπο. Στα νεκρικά έθιμα ανήκει και ο απόλυτος σεβασμός στην τελευταία θέληση και τη διαθήκη του νεκρού, που βεβαίως επιτείνεται όταν πρόκειται για βασιλική διαθήκη, όπως στην περίπτωσή μας (στ. 9349: *καίτοι διαθήκης τε καὶ τῶν ὁρκίων / τρανῶς τε σαφῶς ἀνεγνωσμένων τρίτον / ἐπὶ γερουσίας τε καὶ στρατευμάτων, / καὶ τοῖσδε παντὸς ἐμμένειν εἰρηκότος*).

Οι συγγενείς του νεκρού τηρούν, σύμφωνα με το έθιμο, πένθος για το θάνατο του ανθρώπου τους (στ. 8765: *ἦν βαρυθυμιῶν καὶ σκυθρωπάζων ὅδε, / πενθῶν στέρησιν συγγενοῦς ἀνδρὸς τάχα / ἅπερ δ' ἐπὶ τούτοις γε φιλεῖ συντρέχει*).

Ανάλογες μνείες έχουμε από μία σειρά περιγραφών που αφορούν νεοελληνικά νεκρικά έθιμα και αναφέρονται κυρίως στην κατεξοχήν παραδοσιακή έκφραση πάθους του ελληνικού λαού, το μοιρολόγι[130]. Τέλος, σε μία περίπτω-

127. Για τα βυζαντινά νεκρικά έθιμα βλ. *Φ. Κουκουλέ*, «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», ΕΕΒΣ 16 (1940) 3-80 [= του ίδιου, ΒΒΠ 4 (1951) 148-248]. *Δ. Λουκάτου*, «Λαογραφικαί περί τελευτής ενδείξεις παρά Ιωάννη τω Χρυσοστόμω», ΕΛΑ 2 (1940) 30-117· *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, «Τα κατά την τελευτήν έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών», ΕΕΒΣ 20 (1950) 74-171· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 75-81.

128. Για το φέρετρο (*κράββατος, κλίνη* κτλ.) στα βυζαντινά χρόνια βλ. *Φ. Κουκουλέ*, ό.π., σ. 10· *Δ. Λουκάτου*, ό.π., σ. 52· *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, ό.π., σ. 115-116· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, ό.π., σ. 76· *Εμμ. Παπαδάκη*, Μορφαί του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15ου και 16ου αιώνος κατά τας γραμματειακάς πηγάς, Αθήνα 1976, σ. 87. Πρβλ. και *P. Karlin-Hayter*, «L'adieu à l'Empereur», Byz 61 (1991) 112-115.

129. *Στ. Μουζάκη*, Οι βρυκόλακες στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς νομοκάνονες και στις παραδόσεις του ελληνικού λαού, Αθήνα 1987, σ. 11-14, με βιβλιογραφία· *P. Barber*, Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality, Πανεπιστήμιο Γέηλ 1988.

130. ΚΛ, χφ. 1446 Β΄, σ. 27 (Λέσβος, *Δ. Λουκάτου*, 1940)· ΚΛ, χφ. 1525, σ. 11 (Λέσβος, *Π.*

ση, αναφέρεται μνημόσυνο σε συνδυασμό με θεία λειτουργία, ως τυπική επιμνημόσυνη τελετή, κάτι που βεβαίως μαρτυρείται και από άλλες πηγές των βυζαντινών χρόνων:[131]

εἰς γὰρ Σωσάνδρων τὴν μονὴν ἀφιγμένων
τῶν ἐν τέλει τε καὶ στρατευμάτων στίφους,
ὡς ἂν ὁσίαν θῶσι τῷ τεθνηκότι,
τοῖς κασιγνήτοις συμπαρῆν καὶ Μουζάλων,
καὶ τῆς φρικώδους θυσίας τελουμένης
Μουζάλων παρίστατο σὺν ὁμογνίοις.

Οι πληροφορίες για την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των συγχρόνων του, στην ευρύτερη δυνατή χρήση του όρου, γεμίζουν κυριολεκτικά το κείμενο της Χρονογραφίας του Εφραίμ· αυτό βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με το γενικότερο πνεύμα του κατά τα άλλα ανασφαλούς για τους Βυζαντινούς 14ου αιώνα, αλλά και με την ιδεολογία του κοινού στο οποίο απευθύνθηκε ο Εφραίμ, του κοινού ενός βυζαντινού χρονογράφου[132]. Σε μια εποχή συρρίκνωσης και επιθανάτιας αγωνίας της αυτοκρατορίας, η θρησκευτική πίστη είναι το τελευταίο σίγουρο καταφύγιο του παραδοσιακού ανθρώπου, γεγονός που απεικονίζεται και αντανακλάται στα κείμενα της εποχής και, ιδίως, στη Χρονογραφία του Εφραίμ που εξετάζουμε εδώ.

Απήχηση μαγικής αντίληψης και πρακτικής, που βεβαίως εντάσσεται στα όρια της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς, αποτελούν οι ακόλουθες μνείες παντοδύναμων φυσημάτων:

1654 *ἢ βασιλίσκος ἐμφυσήματι μόνῳ*
1655 *βροτοὺς ἀναιρῶν καὶ παραπέμπων Ἅιδῃ*] Λέων Γ΄ Ίσαυρος

2129 *καὶ πνεῖ σφοδρόν τι καὶ λεόντειον τάλας*
2130 *κατ' ὀρθοδόξων εὐσεβῶν Χριστοῦ φίλων*] Λέων Ε΄ Αρμένιος

2215 *οὗτος βαρὺς ἔπνευσεν εὐσεβῶν μέρει*
2261 *τῆς δυσσεβείας διαπύρῳ μανίᾳ*
2262 *ἣν προσκυνηταῖς ἐμπνέων ἦν εἰκόνων*] Μιχαήλ Γ΄

Κοντάρα, 1929)· ΚΛ, χφ. 2459, σ. 48 (Νεστόριο Καστοριάς, *Χ. Χατζή*, 1962)· ΣΛ, χφ. 698, σ. 298 (Βουλγάρω Κισάμου Χανίων, *Μ. Βογιατζάκη*, 1969)· ΣΛ, χφ. 1074, σ. 133 (Καστέλλι Μεραμβέλλου Κρήτης, *Κ. Ζερβάκη*, 1970)· *Δ. Β. Οικονομίδη*, «Ο θρήνος του νεκρού εν Ελλάδι (το μοιρολόγι και η εθιμοτυπία του)», ΕΚΕΕΛ 18-19 (1965-66) 11-40· *M. Alexiou*, The Ritual Lament in Greek Tradition, Καίμπριτζ 1974.

131. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 80-81. Για αντίστοιχα νεοελληνικά παράλληλα βλ. *του ίδιου*, Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου, Αθήνα 1992, σ. 249, με σχετικές παραπομπές.

132. *Αθ. Μαρκόπουλου*, Η θέση του χρονογράφου ... ό.π., σ. 9 κ.ε.· Hunger 2 (ελλην. μετφρ. 1992) 11-364, με βιβλιογραφία.

Πίσω από τις εικόνες και τις παρομοιώσεις αυτές βρίσκεται η μαγική λαϊκή πρακτική για τη μετάδοση δύναμης μέσω της εμφύσησης που, συμβολικά, θεωρείται τρόπος μετάδοσης μέρους της ενεργής και παντοδύναμης ψυχής κάποιου. Η πρακτική αυτή χρησιμοποιείται ευρύτατα σε επωδές και καταδέσμους[133], μέσω των οποίων φαίνεται ότι πέρασε και στο κείμενο του Εφραίμ, αλλάζοντας σημασία, για να εκφράσει την οργισμένη και δυναμική εξωτερίκευση ή συγκεκριμενοποίηση της αυτοκρατορικής βούλησης και του βασιλικού καταναγκασμού.

Σε άλλο σημείο της Χρονογραφίας του ο Εφραίμ αναφέρει την ύπαρξη αυτόγραφης επιστολής του Ιησού Χριστού, που προσφέρθηκε ως δώρο στον αυτοκράτορα (στ. 3001: *ὃς αὐτόγραφον καὶ θεόγραφον πλέον / εὑρὼν ἐπιστόλιον Χριστοῦ δεσπότου / στέλλει βασιλεῖ δῶρον ἠγαπημένον*). Δεν είναι ίσως άσχετη η μνεία του ίδιου κειμένου σε δύο αχειροποίητες εικόνες του Χριστού· στην πρώτη περίπτωση είναι το γνωστό «Άγιο Μανδήλιο» της Μεσοποταμιακής Έδεσσας[134], ενώ στη δεύτερη έχουμε αποτύπωση της μορφής του Χριστού σε ένα κεραμίδι στην Ιεράπολη της Συρίας:

2738 *εἰκὼν ἀχειρότευκτος Χριστοῦ δεσπότου,*
ἐν χειρομάκτρῳ διαγραφεῖσα ξένως,
ἐξ Ἐδέσης ἤνεκτο πρὸς Βυζαντίδα

2780 *καὶ θεῖον ἐκτύπωμα Χριστοῦ δεσπότου*
εὑρὼν κεράμῳ προστυπωθὲν ἀτέχνως
ἐξ Ἱεραπόλεως ἄστεος Σύρων.

Οι αχειροποίητες εικόνες αποτελούσαν αντικείμενα ιδιαίτερης λατρείας στο Βυζάντιο, με πολλές θαυματουργικές παραδόσεις να αναφέρονται σ' αυτές· το «Άγιο Μανδήλιο», για παράδειγμα, που χρησιμοποιήθηκε και ως επιχείρημα κατά τις βυζαντινές χριστολογικές έριδες[135], μεταφέρθηκε το 944 στην Κωνσταντινούπολη και φυλασσόταν στο αυτοκρατορικό παρεκκλήσιο του Φάρου[136], χρησιμοποιούμενο σε λιτανείες[137], σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές της αυτοκρατορίας. Οι αναφορές του Εφραίμ αποτελούν κρίκο στην αλυσίδα των

133. ΚΛ, χφ. 1474, σ. 37 (Μανιάκι Πυλίας, *Μ. Τσάκωνα*, 1938)· *Δ. Κρεκούκια*, Επωδές και κατάδεσμοι Τριφυλίας με συσχετισμό προς αρχαία, μεσαιωνικά και άλλα νεώτερα στοιχεία, Αθήνα 1971, σ. 32-34· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Επωδές και Κατάδεσμοι από την ανατολική Σάμο, Αθήνα 1992, σ. 11.

134. PG 86/2, 2748-2749. *E. von Dobschütz*, Christusbilder: Untersuchungen zur christlichen Legende, Λειψία 1899, σ. 110-114.

135. *Βασ. Γιαννόπουλου*, Αι χριστολογικαί αντιλήψεις των εικονομάχων, Αθήνα 1975, σ. 113· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 102, 107.

136. PG 113, σ. 423-454· CSCO 81-82 (1953) 36-37.

137. Βλ. σχετικά *G. Spitzing*, Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole, Μόναχο 1989, σ. 225-226.

πληροφοριών των πηγών για τις περίφημες αυτές αχειροποίητες εικόνες, που προσδιόρισαν συχνά την έκφραση της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς στο Βυζάντιο.

Σε μία άλλη, ενδιαφέρουσα περίπτωση, αναφέρεται η οικοδόμηση ναού για να επιτευχθεί η εξιλέωση του κτήτορα (Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα) από φόνο που είχε διαπράξει:

2577 *ὅθεν συνιεὶς αἰκία συνειδότος*
φόνου δυσαχθὲς καὶ μιαιφόνον μύσος
ἐξιλεοῦν ἔσπευδε Δεσπότην ὅλων,
2580 *ἄβυσσον ὑπάρχοντα τῆς εὐσπλαχνίας,*
ἔργοις φιλοίκτοις καὶ καλῶν εὐποιίαις
μεθ' ὧν νεὼν κάλλιστον εὐπρεπῆ, ξένον,
πολυτελὲς θέαμα, τέρψιν ὀμμάτων,
ἐν βασιλείοις καινίσας πρωταγγέλῳ
2585 *Νέαν ἀποκέκληκε τόνδ' ἐκκλησίαν·*
καὶ πάλιν ἄλλον Ἠλίᾳ τῷ Θεσβίτῃ
ὃν ἐξόχως ἦν καὶ τιμῶν καὶ σεμνύνων.

Εδώ έχουμε την περίπτωση της οικοδόμησης της Νέας Εκκλησίας από το Βασίλειο Α΄ Μακεδόνα[138], ενώ ο Ιωάννης Τσιμισκής (969-976) επέλεξε τον ακόλουθο τρόπο για να εξιλεωθεί από τη δολοφονία του Νικηφόρου Φωκά (963-969)

2847 *ὃν δ' εἶχε πλοῦτον διένειμεν ἀπόροις,*
καὶ κανονικὴν ὑπέδυ λειτουργίαν
εἰς ἄφεσιν πταίσματος, εἰς λύσιν φόνου.

Η οικοδόμηση ναού ως εκπλήρωση τάματος είναι γνωστή και στην παράδοση του ελληνικού λαού[139], όπως άλλωστε συμβαίνει και με την πίστη στην εξιλεωτική δύναμη της θείας λειτουργίας[140]. Οι μνημονευόμενοι αυτοκράτορες κάνοντας μία κατά βάση πολιτική πράξη χρησιμοποίησαν συμβολικές πράξεις συνδεόμενες με τη λαϊκή λατρεία των υπηκόων τους, σύμβολα αναγνώσιμα και αναγνωρίσιμα από τους Βυζαντινούς, που θα τους καταξίωναν, πρωτίστως, στη συνείδηση του λαού· έχουμε δηλαδή εδώ μια πολιτική εκμετάλλευση της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς, που αποκτά έτσι νέα διάσταση και νέες δυνατότητες ερμηνευτικών προσεγγίσεων.

Η σύνδεση των πολεμικών επιχειρήσεων και των επιτυχιών στις μάχες με

138. *G. Moravcsik*, «Sagen und Legenden über Kaiser Basileos I», DOP 15 (1961) 59-126· *G. Ostrogorsky*, ό.π, σ. 233 κ.ε., με εκτενείς αναφορές στις πηγές.

139. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαϊκή λατρεία ... ό.π. (σημ. 131), σ. 151 με αναφορά σε συγκεκριμένα παραδείγματα.

140. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαϊκή λατρεία ... ό.π. (σημ. 131), σ. 89-92.

την εκδήλωση θείας βοήθειας είναι φαινόμενο γνωστό και σύνηθες στη βυζαντινή ιδεολογία. Η αντίληψη, για παράδειγμα, ότι η Παναγία βοηθά το στρατό της αυτοκρατορίας στις μάχες, γνωστή ως τις μέρες μας στον ελληνικό λαό, με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τις διηγήσεις για εμφανίσεις και επεμβάσεις της Παναγίας υπέρ του ελληνικού στρατού κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, στην Αλβανία[141], απηχείται στο ακόλουθο χωρίο του Εφραίμ, σύμφωνα με το οποίο ευλαβής γυναίκα ακούει την Παναγία να μεσιτεύει σε στρατιωτικό άγιο, υπέρ κάποιου προστατευομένου της:

γυνή τις ὑπῆν εὐλαβὴς καὶ κοσμία
ναῷ προσεδρεύουσα πρὸς Βυζαντίδι,
ἥτις πρὸς μιᾶς ἡμέρας ταύτης μάχης
ἔδοξεν ἀθρεῖν μητράνδρον Παρθένον,
δορυφορουμένην τε καὶ προηγμένην
ἀνδράσι πολλοῖς καθάπερ βασιλίδα,
καὶ ταῦθ' ὕπαρ ἔδοξε φαμένης κλύειν·
«ὦ Κυριθεόδωρος, ὦ στρατηλάτα,
ἐμός τε καὶ σός προσφιλὴς Ἰωάννης
βαρεῖς ἀγῶνας καὶ δυσηνύτους ἔχει.
σὺ δ' ἀλλ' ἐπικούρησον αὐτῷ ταχύνας.

Πέρα από τις ειδήσεις για τη λατρεία της Παναγίας, έχουμε εδώ πληροφορίες και για τη λατρεία στρατιωτικών αγίων, ένα φαινόμενο γνωστό τόσο στο μεσαιωνικό, όσο και στο νεότερο Ελληνισμό[142]. Η θεϊκή επέμβαση στη μάχη, υπέρ ενός των αντιμαχομένων, μαρτυρείται συχνά στον Εφραίμ (στ. 343: *ἐκ τῶνδε συνεὶς ὡς θεὸς καλῶν δότης*). Κάποτε μάλιστα, στην περίπτωση μιας μάχης που έδωσε ο Ιωάννης Τσιμισκής, αναφέρεται και η προσωπική συμμετοχή ενός αγίου στις πολεμικές επιχειρήσεις (στ. 2853: *ἡνίκα καὶ τις ὤπτο πολλοῖς ἱππότης, / ἄγνωστος ἀνήρ, Ῥωμαϊκῶν ταγμάτων / ὑπερμαχῶν ἄριστα κατὰ βαρβάρων*)· το μοτίβο είναι γνωστό από διάφορα συναξαριακά κείμενα· θυμίζω, πρόχειρα, την περίπτωση των διηγήσεων για προσωπική συμμετοχή του αγίου Δημητρίου στις μάχες για την προστασία της Θεσσαλονίκης[143], κάτι που έχει άμεση συνέχεια στις αντίστοιχες παραδόσεις του ελλη-

141. Βλ. *Ν. Ι. Πρωτοπαπά*, Οι εμφανίσεις της Παναγίας, Αθήνα 1990, σ. 65-66· *Ν. Α. Κεφαλληνιάδη*, Η λατρεία της Παναγίας στη στερεανή Ελλάδα, Αθήνα 1993, σ. 112· *Αλ. Φλωράκη*, Η Παναγία της Τήνου στον αγώνα του '40, Αθήνα 1990 και *Μ. Βαρβούνη*, Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό, Κομοτηνή 1994, σ. 11-12.

142. Βλ. σχετικά *Ευλ. Κουρίλα*, «Ο καβαλάρης άγιος Γεώργιος εν τη αγιογραφία και λαογραφία», ΑΘΛΓΘ 22 (1957) 17-136· *D. Loukatos*, «La St. Démétre, jour de culte, de transhumances et de conventions chez les pasteurs, en Grèce», Συμπόσιο Βαλκανικού Ινστιτούτου 1975, Βελιγράδι 1976, σ. 257-267.

143. Πρβλ. *Δημ. Ιλιάδου*, «Ο άγιος Δημήτριος και οι Σλαύοι», ΠΘ΄ΔΣΒΣ 3 (1958) 128-140·

νικού λαού των ημερών μας[144], αφού εκπληρεί την ψυχολογική ανάγκη του για θεϊκή προστασία και υποστήριξη σε κάθε κρίσιμη στιγμή. Στην περίπτωση του αγίου Κωνσταντίνου (324-337), του οποίου η μεταστροφή στο χριστιανισμό συνδέεται με διάφορες εκ των υστέρων δημιουργηθείσες παραδόσεις[145], ο Εφραίμ εισάγει το ίδιο μοτίβο της συμμετοχής αγίων στις μάχες υπέρ των στρατευμάτων του, προσθέτοντας μάλιστα ότι μία από αυτές τις υπερφυσικές υπάρξεις κρατούσε το σταυρό, ως σύμβολο νίκης· η τελική υιοθέτηση του συμβόλου αυτού στα λάβαρά του θα σημάνει, όπως είναι γνωστό, την αρχή της φιλοχριστιανικής πολιτικής του[146]:

Καθιστορεῖται καὶ ταδὶ τούτου πέρι,
ὡς ταῖς κατ' ἐχθρῶν ἠσχολημένου μάχαις
ἄνακτα τοῦτον ἱππότην ὡπλισμένον
τινὰ ποτ' ἰδεῖν, ἀντὶ σημαίας τύπον
σταυροῦ χεροῖν φέροντα σύμβολον νίκης·
καὶ πάλιν ὀφθῆναι δὲ τῷδ' ἄνδρας δύο
ἐν Ἀδριανοῦ τῆς μάχης ἡγουμένους,
ἀντιπάλων κτείνοντας ἀφειδῶς ἴλας

Η σύνδεση της θρησκευτικής πίστης με τη στρατιωτική πράξη είναι συχνή στις βυζαντινές πηγές· ο Εφαίμ, αναφερόμενος στο Νικηφόρο Φωκά, παρέχει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας σύνδεσης (στ. 2805: *καὶ δόγμα δ' εἰσήνεγκον οὗτος ἐν μέσῳ / θεσπίζον ὡς δεῖν στρατιώτας ἐξ' ἴσου / μάρτυσι τιμᾶν καὶ γεραίρειν τοῖς ὕμνοις / μάχαις σφαγέντας καὶ λελοιπότας βίον*). Έχουμε εδώ μία προφανή συνέχεια της αρχαίας ελληνικής ηρωολατρείας[147] και μία προσπάθεια εισαγωγής στοιχείων από το θρησκευτικό, που ήταν εύκολα αναγνώσιμο από τις ευρύτερες λαϊκές μάζες, στο στρατιωτικό τυπικό· αν μάλιστα υπολογίσουμε ότι ο Νικηφόρος Φωκάς πολεμούσε με αλλόθρησκους Άραβες[148], η εξομοίωση των νεκρών με μάρτυρες της πίστης θα δημιουργούσε συνειρμούς που, με τη σειρά τους, θα προκαλούσαν τον επιθυμη-

P. Lemerle, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans 2, Παρίσι 1981, σ. 157 κ.ε.

144. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαϊκή λατρεία ... ό.π. (σημ. 131), σ. 162.

145. *G. Ostrogorsky*, ό.π., σ. 33-48· για αντίστοιχες παραμυθολογικές διηγήσεις βλ. *Fr. Halkin*, «Le règne de Constantin d'après la Chronique inédite de Pseudo-Syméon», Byz 29-30 (1959-60) 7-27 (Mélanges Ciro Giannelli).

146. *G. Ostrogorsky*, ό.π., σ. 44-45.

147. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Μυθολογικά και λαογραφικά μελετήματα, Αθήνα 1990, σ. 39-51· *M. Nilsson*, Geschichte der griechischen Religion 1, Μόναχο 1967, σ. 184-191· *Ανδρ. Φυτράκη*, Λείψανα και τάφοι μαρτύρων κατά τους τρεις πρώτους αιώνας, Αθήνα 1955, σ. 28 κ.ε.

148. Βλ. *Ι. Β. Παπαδόπουλου*, Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824-961), Αθήνα 1948, σ. 90 κ.ε.· *G. Schlumberger*, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas, Παρίσι 1890, 1923², σ. 25-79· *G. Ostrogorsky*, ό.π., σ. 284-285.

τό θρησκευτικό φανατισμό στα στρατεύματά του.

Η εικονολατρεία εμφανίζεται, όπως είναι φυσικό, συχνά στη Χρονογραφία του Εφραίμ. Σε μία περίπτωση η εικόνα του προστάτη αγίου[149] δακρύζει λόγω των συμφορών του προστατευομένου του· η περιγραφή είναι ενδεικτική:

ἀνατεθεικώς, προσκυνῶν ἦν καὶ σέβων.
ἥτις ἀπεστάλαττεν ὀμμάτων δάκρυ
Ἀνδρονίκου φθάνοντος οἰκτιστον μόρον.
ὃ γνοὺς ἀκριβώσοντας ἐκπέμπει τάχος
τὴν ἀκοήν τε καὶ τὰ τῆσδε καθάπαξ
τὸν πιστὸν οἱ Στέφανον ἄλλοις συνάμα.
ἐπεὶ δ' ἀπῆλθον, Ἀντιχριστοφορίτης
σπουδὴν ἐτίθει πάντα σαφῶς εἰδέναι,
ὡς πάντ' ἀληθῶς μηνύσῃ πεπομφότι.
ὑφάσματι γοῦν ἀθιγεῖ Παύλου κόρας
σεπτῶς ἐναπέψησεν· αἷδ' ὥσπερ πίδαξ
δάκρυον ἀπέλειβον ὡς ψυχρὸν νᾶμα.
ἃ πρὸς θεατῶν Ἀνδρόνικος γνωρίσας,
μέγα στενάξας θαυμάσας τε πλειόνως,
κάραν ταλαντεύσας τε τῇδε κἀνθάδε,
αὐτοῦ χάριν εἴρηκε Παῦλον δακρύειν,
κακὸν προσημαίνοντα τῷδέ που τάχα·

Σε μία άλλη περίπτωση, ακούγεται, σε μαντικό όνειρο, φωνή από την εικόνα του Χριστού, που προμαντεύει τα όσα θα συμβούν, στην περίπτωση του Μαυρικίου (582-602) και της πτώσης του από την εξουσία. Εδώ οι παραδόσεις για την άμεση παρέμβαση του θείου στην καθημερινή ζωή, που με προφανείς πολιτικούς σκοπούς αποδίδουν την πτώση του Μαυρικίου σε θεία βούληση, συμφύρονται με αντιλήψεις εικονομαντείας[150]:

ἔδοξε γοῦν τι κατ' ὄναρ οὕτω βλέπειν,
πολύ τι πλῆθος γηγενῶν παρεστάναι
ἀνδρῶν γυναικῶν εἰκόνι τοῦ Δεσπότου,
καταβοᾶν τε σφᾶς ἄνακτος σὺν γόοις,
αὐτοῦ συνόντος, συμπαρεστῶτος τρόμῳ·
φωνῆς τ' ἀκούειν εἰκόνος προϊγμένης,

149. Για τους προστάτες αγίους στις παραδόσεις και τη λατρευτική πρακτική του ελληνικού λαού βλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαϊκή λατρεία ... ό.π. (σημ. 131), σ. 133-134· *Δ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή ... ό.π., σ. 195, 197.

150. Βλ. σχετικά *Δ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή... ό.π., σ. 245· *Γ. Α. Μέγα*, «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 3 (1941-42) 117 κ.ε.· *του ίδιου*, Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν, Αθήνα 1967, σ. 151-161.

ποῦ τῶν κακῶν βούλοιτο δοῦναι τήν δίκην
τόν τοῦ μύσους αἴτιον ἐκ φειδωλίας.

Φυσικά και στις δύο περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν ενυπάρχει η αντίληψη για τον άγιο που κατοικεί στο ναό ή την εικόνα του και δρα σωματικά με βάση αυτήν[151]· η ίδια ιδέα μπορεί να ανιχνευθεί και σε πλήθος άλλων χωρίων του Εφραίμ. Στο ακόλουθο, για παράδειγμα, αναφέρεται ότι ο άγιος Δημήτριος κατοικούσε στο ναό του, στη Θεσσαλονίκη, τον οποίο εγκατέλειπε κάποτε, κυρίως ως έκφραση αποδοκιμασίας για τις αμαρτίες των κατοίκων της, κάτι που συνεκδοχικά έφερνε συμφορές στους Θεσσαλονικείς:

ταῦτ' ἄρα λιπεῖν καὶ Δημήτριον μέγαν
Θεσσαλονίκην καὶ νεὼ κάλλος ξένου
διατριβάς τε Ῥωμαϊκὰς καθάπαξ
ἐλθεῖν πρὸς αὐτοὺς συμμαχήσοντα σφίσι·

Οι αντιλήψεις αυτές είναι γνωστές τόσο από την ύστερη αρχαιότητα αναφορικά με αδριάντες και ιερά ηρώων[152], όσο και από παραδόσεις του ελληνικού λαού για δακρύσματα[153] ή θαυματουργικές και υπερφυσικές μετακινήσεις εικόνων[154], που είναι κοινές και πολυάριθμες σε όλο σχεδόν τον ελληνικό χώρο. Ακόμη και σε έργα νεοελλήνων συγγραφέων περιλαμβάνονται, με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα το μυθιστόρημα *Σέργιος και Βάκχος* του Μ. Καραγάτση[155]. Είναι ιδιαιτέρως αγαπητές στο λαό, επειδή δημιουργούν την αίσθηση μιας άμεσης και κυριαρχικής θεϊκής βοήθειας, που είναι αναγκαία για τις ιδιαιτέρως επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης μιας παραδοσιακής κοινωνίας, με τις άμεσες εξαρτήσεις της από τις κλιματολογικές συνθήκες[156], τις κάθε είδους εχθρικές επιδρομές, κατά τα βυζαντινά ιδίως χρόνια, τις εμφύλιες συγκρούσεις κτλ.

Συχνά αναφέρεται η διακόσμηση των εικόνων αυτών με χρυσά, επίχρυσα και πολύτιμα καλύμματα, σύμφωνα με μια αφιερωτική πρακτική γνωστή

151. *Στ. Ήμελλου*, Λαογραφικά Ι. Δημώδεις παραδόσεις, Αθήνα 1988, σ. 141-145, όπου και η πρωγενέστερη βιβλιογραφία για το θέμα.

152. Ενδεικτικά αναφέρω τη σχετική μνεία του Λουκιανού, στο διάλογό του *Φιλοψευδείς ἢ Ἀπιστών* 17, που αποτελεί ίσως την παλαιότερη μνεία αυτής της λαϊκής αντίληψης.

153. Πρβλ. *Erich Trapp*, «Eine Wiedergefundene Ikone der Blachernenkirche zur Interpretation von Skylitzes 384, 23-28», JÖB 35 (1985) 193-195.

154. *L. Kretzenbacher*, «Kulturbedingungen und Funktionen der mittelalterlichen Legende», Ethnologia Europaea 9/1 (1976) 57-58· *Στ. Ήμελλου*, «Εικόνες αγίων δεσμεύόμεναι», ΕΚΕΕΛ 24 (1975-76) 60-64.

155. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαογραφία και ποίηση στο έργο του Κύπρου Χρυσάνθη, Λευκωσία 1995, σ. 19 σημ. 22, με τη σχετική βιβλιογραφία.

156. Βλ. *Π. Γουναρίδη*, Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία, Αθήνα 1993, σ. 57-61 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 30-32.

στον ελληνικό λαό[157], έχουν σωθεί αρκετά από αυτά τα έργα τέχνης σήμερα, που μας δίνουν επαρκή εικόνα για το επίπεδο της εκκλησιαστικής αργυροχρυσοχοΐας και της χυμευτικής, κατά τη βυζαντινή περίοδο. Τα χωρία που ακολουθούν είναι, νομίζω, ενδεικτικά:

5627 *οὗ καὶ θεόπτου Παύλου σεπτὴν εἰκόνα*
καλλύνας Ἀνδρόνικος ἐν Χρυσαργύρῳ
6922 *τῶν ἱερῶν ἥψατο φεῦ κειμηλίων*
σκευῶν τε θείων καὶ σεβαστῶν εἰκόνων·
καὶ τῶνδε κόσμιον ἀθεμίτως λαμβάνων
ὡς κοινὸν ἀργύριον ἢ καὶ χρυσίον
7172 *ἔκτυπα Χριστοῦ, μητρὸς αὐτοῦ πανάγνου*
εἰς γῆν καταράσσοντες, ἄλλων θ' ἁγίων,
καὶ τὸν παρ' αὐτοῖς κόσμιον ἐκ χρυσαργύρου
7175 *ὄντα διαρπάζοντες οἱ παραβάται*
7799 *ἀμήχανον κάλλος τε καὶ ποικιλίαν,*
7800 *χρυσῷ τιμαλφέσι τε λίθοις μαργάροις*
7801 *καὶ τεχνικαῖς χάρισιν ὡραϊσμένον.*

Στην ίδια κατηγορία πληροφοριών ανήκει και η μνεία ιερών λειψάνων, όπως το ξύλο του σταυρού του Χριστού, το γάλα της Θεοτόκου και η ζώνη της, που απολάμβαναν ιδιαίτερης τιμής και λατρείας στο Βυζάντιο:

7802 *τούτου μέσον φέροντα τιμίου ξύλου*
7808 *καὶ μητρανάνδρου Παρθένου σεπτὸν γάλα,*
τεμάχιον ζώνης τε τῆσδε τιμίας,
καὶ πλεῖστα τιμήεντα καὶ θαυμαστέα

Γνωρίζουμε ότι η λατρεία των λειψάνων ήταν ιδιαιτέρως αναπτυγμένη κατά τα βυζαντινά χρόνια, μέχρι του σημείου να υπάρχουν αναφορές σε εκτεταμένο εμπόριο λειψάνων. Τα λείψανα λατρεύονται μέχρι τις μέρες μας από τον ελληνικό λαό[158], τεμαχιζόμενα κάποτε, ώστε οι άνθρωποι που τα κατέχουν να προσεταιρίζονται ή να χρησιμοποιούν τη θαυματουργική τους δύναμη. Η ασέβεια προς τα λείψανα τιμωρείται παραδειγματικά με χαρακτηριστικές σωματικές τιμωρίες[159], που αίρονται μόλις ο ιερόσυλος μετανοήσει

157. Βλ. σχετικά *Αλ. Φλωράκη*, Καραβάκια-τάματα και θαλασσινή αφιερωτική πρακτική στο Αιγαίο, Αθήνα 1982, σ. 100-102· *Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου*, Εκκλησιαστικά Αργυρά, Αθήνα 1980, σ. 23-24.

158. *Κ. Ρωμαίου*, «Αγιολατρεία», ΛΚΕ Ι (1958) 95-101 [= Λαβύρινθος 1 (1974) 134-148]· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 99-103.

159. ΚΛ, χφ. 3190, σ. 36-37 (Σέριφος, *Στ. Ήμελλου*, 1967)· *Κ. Ρωμαίου*, «Έκθεσις λαογραφικής ερεύνης εις Κοντοβάζαιναν και Μοναστηράκι του νομού Αρκαδίας», ΕΛΑ 15-16 (1962-63) 266.

εμπράκτως. Η λειψανολατρεία διέπει και χαρακτηρίζει ολόκληρη την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά της βυζαντινής περιόδου, καθώς παρέχει τη βεβαιότητα της θαυματουργικής επέμβασης και συγκεκριμενοποιεί το αόρατο, όπως συνήθως συμβαίνει στη λαϊκή λατρεία. Μέσω των λειψάνων ο πιστός αισθάνεται να επικοινωνεί με το θείο, οικειώνεται το άπειρο και αγγίζει το υπερφυσικό με τις ανθρώπινες αισθήσεις του. Επιτελείται έτσι μια βασική λειτουργία του συστήματος της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς[160], η αισθητή πρόσληψη του θείου από τον άνθρωπο, που εξασφαλίζει στον δεύτερο μία ψυχολογική υποστήριξη, καίριας σημασίας για τον παραδοσιακό άνθρωπο και τις ιδιαίτερες συνθήκες αβεβαιότητας μέσα στις οποίες ζούσε. Αυτό μάλιστα επιτείνεται κατά το 14ο αιώνα, οπότε ζει και γράφει ο Εφραίμ, αφού η διάλυση του κοινωνικοοικονομικού ιστού της αυτοκρατορίας είναι ορατή και η εχθρική κατάληψη των εδαφών, που έχουν μείνει ελεύθερα, αναμενόμενη.

Σύμφωνα με το χριστιανικό κώδικα ηθικών αξιών, η παρθενία έπαιζε σημαντικό ρόλο για τους Βυζαντινούς· αφιερωμένη, κατά κύριο λόγο, στο Χριστό (στ. 804: *ἣν περ καθιέρωσα Χριστῷ νυμφίῳ*) θεωρείται βασικό ψυχικό και σωματικό χάρισμα. Ο Εφραίμ αναφέρεται δια μακρών στην παρθενία της Πουλχερίας, αδελφής του Μαρκιανού (450-457), εμφανίζοντας την ίδια να την υπερασπίζεται (στ. 796: *ταῖς ψυχικαῖς χάρισιν ὡραϊσμένην / τῇ δ' εὐσεβείᾳ παρθενίᾳ τ' αὖπλέον* και στ. 802: *καί φησιν «εἴ μοι πίστιν ἀσφαλῆ νέμοις / ὡς παρθενίας τῆς ἐμῆς εἶης φύλαξ»*). Σε άλλο σημείο η Πουλχερία παρουσιάζεται να προσφέρει την παρθενία της ως λαμπάδα στο Χριστό (στ. 867: *Χριστὸν θεραπεύσασα καλὸν νυμφίον / ἐν παρθενίᾳ καὶ καλῶν εὐποιίαις, / καὶ τῆσδε φαιδρὰν ἀνάψασα λαμπάδα*), εκφράσεις που παραπέμπουν σε αντίστοιχες αντιλήψεις για τον ορθόδοξο γυναικείο μοναχισμό[161], οι οποίες είναι μάλλον συνηθισμένες στις βυζαντινές πηγές. Τέλος, σε ένα άλλο χωρίο, εξυμνείται η δια βίου παρθενία (στ. 3193: *φαιδρά, κυδίστη, παρθένος διὰ βίου*) ενώ αλλού αναφέρεται ο χορηγός των αναγκαίων για το γάμο των παρθένων (στ. 5677: *ἦν καὶ χορηγῶν παρθένοις τὰ πρὸς γάμους*), μία σαφής

160. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία, Αθήνα 1995, σ. 58 κ.ε.

161. Βλ. ενδεικτικά *Αγν. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου*, «Μοναχισμός: η απόλυτη ισοτέλεια των φύλων», Παρουσία 6 (1988) 467-479· *C. Galatariotou*, «Byzantine Women's monastic communities: the evidence of the Typika», JÖB 38 (1988) 263-290· *Νόννας Δ. Παπαδημητρίου*, «Η γυναίκα στο Βυζάντιο και ο μοναχισμός», Θεολ 59 (1988) 595-600· *Dor. de Abrahamse*, «Women's Monasticism in the Middle Byzantine Period: Problems and Prospects», BF 9 (1985) 35-58. Βλ., επίσης, τις ενδιαφέρουσες εισηγήσεις των τόμων J. Y. Perreault (εκδ.), Les femmes et le monachisme byzantin. Actes du symposium d'Athènes, Αθήνα 1991 και A. Dierkens - D. Misonne - J.-M. Sansterre (εκδ.), Le monachisme à byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle, ως τόμος του Revue Bénédictine 103 (1993) 288.

μνεία γαμηλίων εθίμων, κυρίως όσον αφορά το σκέλος της προικοδότησης[162]· εδώ η προίκα προσφέρεται στις κοπέλες από το χορηγό, για να μπορέσουν να παντρευτούν.

Ιδιαιτέρως αναπτυγμένες φαίνονται οι απόψεις για θεοδικίες, σύμφωνα με τις οποίες ο άνθρωπος τιμωρείται από το Θεό εξαιτίας αδικιών που διέπραξε ή προσβολών και ειρωνικής ή απορριπτικής στάσης του προς το θείο. Ο άγιος Δημήτριος, για παράδειγμα, παρουσιάζεται με σωματική υπόσταση να σκοτώνει εχθρούς που πολιορκούσαν τη Θεσσαλονίκη (στ. 7844: *κἀκεῖ βιαίως τὸν βίον καταστρέφει* και στ. 7846: *ὡς δ' αὖ κλύειν πέφυκε σαφῶς εἰδότων, / ᾧ τίθεται πᾶς, χριστομάρτυρος ξίφει / Θεσσαλονίκης προστάτου Δημητρίου*), σύμφωνα με τις διηγήσεις των θαυμάτων του που προαναφέρθηκαν ήδη[163], στο πλαίσιο των αντιλήψεων για τον άγιο που σωματικά και έμπρακτα προστατεύει το ναό, την πόλη ή τον πιστό του.

Η δολοφονία του Λέοντος Ε΄ του Αρμενίου (813-820), μέσα στο ναό, θεωρείται ως θεοδικία για την υβριστική στάση του έναντι του θείου και των εικόνων (στ. 216 *ἐκεῖ βιαίως τὸν βίον λελοιπότα / ἔνθαπερ ἐξύβρισεν ἀσεβῶς τάλας*), με μία διατύπωση που θυμίζει νεοελληνικές παραδόσεις για ιερόσυλους, οι οποίοι τιμωρούνται μέσα στο ναό τον οποίο βεβήλωσαν[164], ώστε να μετανοήσουν και να καταστούν παράδειγμα για τους υπόλοιπους συνανθρώπους τους. Με παρόμοιο άλλωστε τρόπο αντιμετωπίζεται και ο θάνατος του Ιουλιανού (361-363), ως θεοδικία για την απομάκρυνσή του από το χριστιανισμό και την εν γένει θρησκευτική πολιτική του (στ. 467: *ἢ χειρὸς ἄλλης πανσθενοῦς οὐρανόθεν*), που αποδίδεται συνήθως στον άγιο Μερκούριο και απεικονίζεται σε τοιχογραφίες χριστιανικών ναών[165]. Αλλά και το τέλος του Μαυρικίου (582-602), καθώς συνδέεται με την εικονομαντεία και τα προφητικά όνειρα, μοτίβα που εξετάζονται σε άλλο σημείο της ανά χείρας μελέτης, ουσιαστικά αποδίδεται σε ένα είδος θεοδικίας· η διατύπωση του Εφραίμ, στο σημείο αυτό, είναι ενδεικτική (στ. 1280: *ἐνταῦθ' ὅπου μέτριον ἔσται τὸ τρύχον, / ἢ ταῖς ἐκεῖθεν παραπεμφθῆναι δίκαις;*). Τέλος, θεοδικία υποκρύπτεται και

162. *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 2:2 (1948) 185 και 4 (1951) 75. Επίσης βλ. *J. Grosdidiers de Matons*, «La femme dans l'empire byzantine», στο Histoire mondiale de la femme 3, Παρίσι 1967, σ. 11-43· τώρα και *Τόνιας Κιουσοπούλου*, «Η προστασία της προίκας στο Βυζάντιο (12ος-14ος αιώνας)», Ιστορικά 11 (1989) 265-276, με τη νομική άποψη για το θέμα.

163. *P. Lemerle*, ό.π., σ. 157 κ.ε.· *Δ. Ιλιάδου*, ό.π., σ. 128-140· *Αντ. Σιγάλα*, Εκλαϊκευμένα Μελετήματα, Αθήνα 1970, σ. 1-34· *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαϊκή λατρεία ... ό.π. (σημ. 131), σ. 193 σημ. 10.

164. Πρβλ. *Στ. Ήμελλου*, Η περί πειρατών λαϊκή παράδοσις, Αθήνα 1968, σ. 82-85, με πολλά ανάλογα παραδείγματα.

165. *Δ. Τριανταφυλλόπουλου*, «Άγιος Μερκούριος, Ιουλιανός ο Παραβάτης και Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: εικονολογικές παρεκβάσεις σε μια ιδεολογική διαμάχη», Παπαδιαμαντικά Τετράδια 2 (1993) 61-76.

στην ακόλουθη περίπτωση, όπου μάλιστα υπάρχουν συμφυρμοί με το μοτίβο του βιβλίου της ζωής[166], όπου ο Θεός υποτίθεται ότι σημειώνει τις πράξεις αλλά και το μέλλον των ανθρώπων, αντιλήψεις γνωστές από πολλές αντίστοιχες διηγήσεις του νεοελληνικού λαού[167], σχετικές με την παραδοσιακή κοσμοθεωρία και ανθρωποθεωρία και οι οποίες έχουν λαϊκή καταγωγή:

1106 *ἄνδρα τε φρικτὸν εἶδε νυκτὸς καθ' ὕπνους,*
τόμον χεροῖν φέροντα καὶ φάσκοντά οἱ
«δρα, διὰ σὴν φευκτέαν δυσπιστίαν
ζωῆς δὶς ἑπτὰ σῆς ἀπαλείφω χρόνους».

Οι αντιλήψεις για τη θεοκρισία ανήκουν σε ένα κύκλο διηγήσεων, σύμφωνα με τις οποίες το θείον επεμβαίνει άμεσα στην καθημερινή ανθρώπινη ζωή, καθορίζοντάς την και φροντίζοντας, με σκληρό κάποτε τρόπο, για την τήρηση της ηθικής τάξης που το ίδιο έθεσε· στο πλαίσιο αυτό ανήκει και η αντίληψη ότι ο Θεός μισεί, τιμωρεί και ταπεινώνει την ανθρώπινη υπερηφάνεια (στ. 7724: *Θεὸς δ' ἐπευδόκησε τούτοις οὐδόλως· / μισεῖ γὰρ ὄντως ὑπερηφάνους φύσεις*), που προέρχεται από την κλασική χριστιανική ηθική διδασκαλία περί ταπεινοφροσύνης, θεμελιωμένη ήδη στην Καινή Διαθήκη (Λουκάς 17, 10 και 22)· ανάλογες αντιλήψεις εκφράζονται και σε ηθικοπλαστικά δίστιχα ή παροιμίες του ελληνικού λαού[168] σχετικά με τις αρετές και την εν γένει κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου.

Σε δύο σημεία της διήγησής του ο Εφραίμ παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη χρήση και τη βεβήλωση εικόνων. Την πρώτη φορά πρόκειται για εικόνες του Χριστού και της Παναγίας, οπότε ο εικονομάχος πατριάρχης Ιωάννης Ζ΄ ο Γραμματικός (834-843): *Χριστοῦ τε μητρὸς τοῦδε λαβὼν εἰκόνας, / ὄμματα ἀπημαύρωσε τῶνδ' ὁ μαινόλης·* (στ. 2447-2448). Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε βεβήλωση της εικόνας του αυτοκράτορα, με τον ίδιο όμως τρόπο (στ. 6259: *τῇ διὰ χειρὸς εὐτελεῖ βακτηρίᾳ / ὄμματ' ἀμαυροῖ βασιλικῆς εἰκόνος / ἐπί πίνακος αὐτόθ' ἐγγεγραμμένης*).

Και τις δύο φορές η εικόνα βεβηλώνεται με αμαύρωση των ματιών των προσώπων που εικονίζονται, πρακτική που έχει σαφώς λαϊκή καταγωγή και στηρίζεται στην κυριαρχική και σημαίνουσα θέση που αποδίδεται στον

166. Βλ. σχετικά *G. Spitzing*, Lexikon ... ό.π., σ. 28-30. Ίσως εδώ υποκρύπτονται συμφυρμοί με τις αντιλήψεις για την ιερότητα του βιβλίου του Ευαγγελίου, για την οποία βλ. και *Οδ. Λαμψίδη*, «Η δια του βιβλίου του Ευαγγελίου μαντική», Λαογρ 33 (1982-84) 439-444.

167. *Ιω. Αναγνωστόπουλου*, Ο θάνατος και ο κάτω κόσμος στη δημοτική ποίηση (εσχατολογία της δημοτικής ποίησης), Αθήνα 1984, σ. 53, 346· *Ν. Πολίτη*, Νεοελληνική Μυθολογία 1, εν Αθήναις 1874, σ. 240, με παραπομπές και σε αρχαίες πηγές.

168. Πρβλ. ενδεικτικά *Ν. Α. Δημητρίου*, Λαογραφικά της Σάμου 5, Αθήνα 1987, σ. 215· *Κ. Πασαγιάννη*, Μανιάτικα μοιρολόγια και τραγούδια, εν Αθήναις 1928, σ. 134 αρ. 188 στ. 18-26· *Β. Πετρούνια*, Μανιάτικα μοιρολόγια 1, Αθήναι 1934, σ. 79 αρ. 9.

οφθαλμό, ως βασικό στοιχείο του προσώπου και συνεκδοχικά του ανθρώπου, στη λαϊκή τέχνη και τις κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις του λαού γενικότερα[169]. Θυμίζω ότι οι Τούρκοι κατέστρεφαν κυρίως τα μάτια των τοιχογραφιών χριστιανικών ναών που ήθελαν να βεβηλώσουν και ότι οι χριστιανοί συχνά αφαιρούσαν τα μάτια των προσώπων, σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, για να τα χρησιμοποιήσουν ως φυλακτό[170], θεωρώντας ότι έτσι φυλακίζουν τη θαυματουργική δύναμη του εικονιζομένου προσώπου, για να τη χρησιμοποιήσουν σε δικές τους καθημερινές ανάγκες, όποτε ένιωθαν επιτακτική την αίσθηση της υπερφυσικής επέμβασης στη ζωή τους.

Δεν είναι καθόλου παράδοξο, αν υπολογίσει κανείς το κλίμα και το ύφος της βυζαντινής χρονογραφίας εν γένει[171], που ο Εφραίμ περιλαμβάνει τόσο μεγάλη πληθώρα ειδήσεων για μαντείες, προφητείες, μαγικά-μαντικά και προφητικά όνειρα στη δική του Χρονογραφία. Συχνά μάλιστα οι πληροφορίες αυτές υποκρύπτουν και δικαιολογούν τα πολιτικά κριτήρια ορισμένων πράξεων, καλύπτοντάς τα κάτω από ένα στρώμα υπερφυσικών και σχεδόν αλόγων δοξασιών, εύπεπτο και αποδεκτό από το λαό της αυτοκρατορίας και τους αναγνώστες τέτοιου είδους κειμένων[172].

Συχνότατα αναφέρονται αστρολόγοι και προφήτες (στ. 7006: *προσκείμενος τ' ἦν ἀστρολέσχαις καί μάλα, / καί τοῖσδ' ὑπείκων πρὸς τὸ δῆθεν συμφέρον* και στ. 1096: *Προγνοὺς βασιλεὺς οὗτος, οὐκ οἶδα πόθεν*) σύμφωνα με μία πάγια πρακτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων να εμπιστεύονται αστρολόγους και μάντεις[173] για να σχεδιάζουν και να λαμβάνουν τις αποφάσεις τους. Συνήθως οι προφητείες που μνημονεύονται στον Εφραίμ αφορούν τη βασιλεία και την αναζωογόνηση ασθενούντων βασιλέων ή την επίτευξη της συνέχισης της καλής τους υγείας· προφητεύουν συνήθως μοναχοί, σύμφωνα με ένα σχήμα γνωστό και στο νεότερο ελληνικό λαό, που αναθέτει μαγικούς και προφητικούς ρόλους σε κληρικούς, λόγω της ιδιαίτερης επαφής με το

169. *Κ. Κορρέ*, Η ανθρώπινη κεφαλή θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη, Αθήναι 1978, σ. 25-26, με βιβλιογραφία.

170. Βλ. σχετικά *Φ. Α. Δροσογιάννη*, Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστανιά Μάνης, Αθήνα 1982, πίν. Α, ΙΧ.· *Α. Ντατσούλη-Σταυρίδη*, «Damnatio Memoriae», ΑΑΑ 9 (1976) 224-228.

171. Για το θέμα βλ. *Αθ. Μαρκόπουλου*, ό.π., με βιβλιογραφία· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Βυζαντινή Ιστορία 1 (324-610), Αθήνα 1984, σ. 63-65· *Ν. Τωμαδάκη*, «Οι βυζαντινοί ιστορικοί εν σχέσει προς την αρχαίαν ιστοριογραφικήν παράδοσιν και η σημασία αυτών», ΕΕΦΣΠΑ 5 (1954-55) 82-96· *M.-E. Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo 1. I Istorici profani, Νάπολη 1956.

172. *Στ. Λαμπάκη*, «Μακεδονική δυναστεία ...» ό.π., με ανάλογες αναφορές· *του ίδιου*, «Υπερφυσικές δυνάμεις ...» ό.π., σ. 77-100.

173. Βλ. σχετικά *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 6 (1955) 119· *Κ.Δ. Τσαγγαλά*, Λαογραφία - Λαϊκή Λατρεία 2. Η Μαγεία, Γιάννενα 1986, σ. 66-85· *W.-E. Peuckert*, Astrologie. Geschichte der Geheimwissenschaften 1, Στουτγκάρδη 1960· *Μ. Γ. Μερακλή*, Ελληνική Λαογραφία 1 ... ό.π., σ. 101-103.

θείο, που πιστεύεται ότι έχουν[174]. Τα χωρία που ακολουθούν είναι, πιστεύω, απολύτως ενδεικτικά:

1586 *τινί μοναχῶν αἱρετικῆς φατρίας*
αἰτοῦντι χάριν τῆς προγνώσεως τίνων
τοῦ κράτους ἕξειν ἀθέτησιν συνόδου[175]
6987 *ὀμφάς τινας λόγια συνθεὶς ἀσέμνως*
ἅπερ προηγόρευέν οἱ μοναρχίαν,
6996 *ὥσθ' οἱ προτένθαι τῶν μοναχῶν καὶ λίχνοι,*
6999 *μόναρχον ἀρχὴν συγκαθίστων οἱ λόγοις,*
7002 *καὶ προὔλεγον σφῶν ἀνακαίνισιν σθένους.*

Οι προφητείες, των οποίων ορισμένα κείμενα παραθέτει ο Εφραίμ, περιέχουν συχνότατα το στοιχείο των μαγικών-ιερών αριθμών, που ως παράγωγα ή πολλαπλάσια του τρία[176] χρησιμοποιούνται συχνά σε μαγικές πράξεις και πρακτικές του ελληνικού λαού (στ. 6166: *ἔμελλεν ἄρξειν ἐννάδα Ῥωμαΐδος, / Θεὸς δὲ συνέστειλεν εἰς τὴν τριάδα* ή στ. 6169: *ἡ δ' ἐξὰς αὕτη τῶν χρόνων Ἀδρονίκου* και στ. 6174: *ἐπεὶ δὲ παρέδραμεν ἑξὰς τῶν χρόνων*). Η ιδέα της μαγικής χρήσης των αριθμών, με τη λαϊκή της καταγωγή, είναι εδώ εναργής. Σε μία άλλη σειρά χωρίων, ο Εφραίμ αναφέρει μόνον τις προφητείες και τους προφήτες, χωρίς να προβαίνει σε ευρύτερα σχόλια και χωρίς να παρέχει άλλες πληροφορίες για τους τρόπους μαντικής:

51 *ὃς καίπερ ὢν πόρρωθεν ἀναιρουμένου*
δηλοῖ παροῦσιν τοῦ τυράννου τὸν μόρον[177]
2675 *προήγορος δὲ κἂν μονοτρόποις μέγας*
Μάρκος παρὼν ἔφησε τῷ στεφηφόρῳ
2690 *ὅστις κατωρχήσατο τῆς κραταρχίας,*
ὡς συγγόνου πρόρρησις, ἓν γ' ἔτος μόνον[178]
6041 *κλῆσιν Θεοδόσιον, φύντα Λατίνων*

174. Πρβλ. *R.-E. Blum*, The Dangerous Hour. The lore of crisis and mystery in rural Greece, Λονδίνο 1970, σ. 19-20, 225-226· *K. Seligmann*, Das Weltreich der Magie, Στουτγκάρδη 1958, σ. 211 κ.ε.· *Δ. Σ. Μπενέκου*, Η αγωγή των δαιμόνων στην Ήπειρο. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής μαγείας, Ιωάννινα 1988, σ. 26.

175. Εδώ απαντά το μοτίβο της υπόσχεσης του ηγεμόνα σε κάποιο μάγο, όταν αυτός του προβλέπει ανακατάληψη της χαμένης εξουσίας, που αργότερα εξαργυρώνεται με άνομες ή αιρετικές απαιτήσεις από την πλευρά του προφήτη· το ίδιο είδαμε παραπάνω, στην περίπτωση της εικονομαχίας και της ανάλογης πολιτικής του Λέοντα Γ' Ισαύρου.

176. Βλ. *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, Ο αριθμός τεσσαράκοντα παρά τοις Βυζαντινοίς και Νεωτέροις Έλλησι, εν Αθήναις 1939, σ. 1-3· *Ιω. Καλιτσουνάκη*, Επταδικαί έρευναι, εν Αθήναις 1922, σ. 15-26, με την προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

177. Πρόκειται για προφητεία του Απολλωνίου Τυανέως για τον αυτοκράτορα Δομετιανό (81-96).

178. Πρόκειται για τον αυτοκράτορα Αλέξανδρο (912-913).

ἐθάδα τῷδε καὶ προήγορον κράτους[179]
6135 *ὀμφὰς προφητῶν κατὰ νοῦν περιστρέφων*
6162 *καὶ πλοῦτον αὐτῶν φάγεται καὶ τὰ πάχη*
ἐκμυελιεῖ κατὰ τὴν θεοπτίαν

Αλλού πάλι, στο Λέοντα Στ΄ το Σοφό (886-912) αποδίδεται όχι μόνο το χάρισμα της προφητείας, αλλά και μαγικές και αστρολογικές ικανότητες, αφού αναφέρεται η τέλεση απ' αυτόν επωδών[180], γνωστού μαγικού μέσου και στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό (στ. 2640: *καὶ μαντικῆς αὖ τῆς ἀπορρήτου πλέον, / τῆς δι' ἐπῳδῶν καὶ δρόμου τῶν ἀστέρων / μύσταις διδούσης τὴν πρόγνωσιν τῶν ὅλων*). Για τον προφήτη Βασιλάκιο πάλι αναφέρεται ότι δεν έλεγε τίποτε ακριβές, χρησιμοποιούσε ως μέσο πρόγνωσης την ψηλάφηση των μαστών τών γυναικών και την παρατήρηση των σφυρών τους και ότι τον ακολουθούσαν γριές που εξηγούσαν τα λεγόμενά του (στ. 6225-6246), σύμφωνα με τις γνωστές αντιλήψεις για τον ιδιαίτερο μαγικό ρόλο που μπορούν να αναλάβουν οι γριές γυναίκες[181]:

6225 *πρώτην Κυριώνυμον, ὡς πιστοῖς ἔθος.*
συγγίνεται δ' ἐνταῦθα Βασιλακίῳ,
ἀνδρὶ βιοῦντι βίον ἐξηλλαγμένον
καὶ διαγωγὴν ἀσυνήθη τοῖς ὅλοις·
6230 *ὅστις τὰ πρόσθεν προβλέπειν εἶχε κλέος·*
εἰς ὃν συνέρρει πᾶς τις ὡς εἰς Λοξίαν.
οὐδὲν διεξῄει δὲ τρανὲς συνόλως
οὐδ' ὑγιές τε καὶ διηυκρινημένον,
ἀλλὰ γριφώδη πάντα πεπλανημένα.
6235 *ἐν δ' αὖ γε πολλοῖς ἀπεφλυάρει λόγους*
εὐτραπελίας καὶ γέλωτος ἀξίους,
μαστοὺς γυναικῶν ἀναδιφῶν παλάμαις,
περιαθρῶν τε καὶ σφυρὰ τούτων πάλιν,
ἐφ' οἷς συνεῖρε καὶ μακρὰς ληρῳδίας.
ὅμως ἐπεσπάσατο συρφάκων ὄχλον,

179. Αναφέρεται σε προφήτη που είχε το όνομα Δοσίθεος, βλ. *Οδ. Λαμψίδη*, στην έκδοση Α΄, σχόλιο σ. 199.

180. Βλ. σχετικά, για την έννοια της επωδής, *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, «Εξορκισμοί και μαγικοί κατάδεσμοι εκ κρητικών χειρογράφων», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 3-4 (1941-42) 60-76 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Επωδές και Κατάδεσμοι ... ό.π. (σημ. 133), με σχετική βιβλιογραφία, σ. 32-34.

181. Για το ρόλο της γριάς στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό, βλ. *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, «Η γραία ως προδότις εις δημώδεις νεοελληνικάς παραδόσεις», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 17 (1964) 1-7· *του ίδιου*, «Die alte Frau als Verräterin in einigen neugriechischen Volkssagen», Λαογρ 22 (1965) 527-530.

καὶ οἱ προσεῖχον οἷα καὶ προηγόρῳ.
συνείπετ' αὐτῷ καί τινα γραϊδίων
οἰστρηλατουμένων τε καὶ παραφόρων,
τὰ δρώμενά οἱ πάντα καὶ λελεγμένα
διατρανούντων ἀφικνουμένοις ὅλοις.
τοῖς πλείοσι δ' ἔδοξε τοῦτον εἰδότων
προφητικός τις καὶ Θεῷ πεφιλμένος·

Σε μία περίπτωση, μαρτυρείται νεκρομαντεία[182], καθώς αποκαλύπτεται σε μαρμάρινη σαρκοφάγο επιγραφή που όχι μόνο προφητεύει την έλευση του Χριστού, αλλά και προλέγει τη μεταγενέστερη εύρεση της ίδιας της λάρνακας· επιγραφές αυτού του είδους μνημονεύονται συχνά στις βυζαντινές πηγές, κυρίως όσον αφορά το μέλλον της Κωνσταντινούπολης[183] και η ανάγνωσή τους θεωρείται μεγάλο κατόρθωμα. Μία τέτοια ανάγνωση αποδίδεται και στο Γεννάδιο Σχολάριο[184], σύμφωνα με λαϊκές παραδόσεις που υιοθέτησαν οι λόγιες πηγές του 15ου αιώνα. Οι νεκροί, ως όντα που έχουν άμεση πλέον επαφή με το επέκεινα, θεωρούνταν πάντοτε στοιχεία ικανά για τη διατύπωση διαφόρων μαντειών, τόσο κατά την αρχαιότητα και το βυζαντινό κόσμο, όσο και στο νεότερο παραδοσιακό πολιτισμό, γεγονός που έχει δημιουργήσει τη μεγάλη νεκρομαντική παράδοση που προαναφέραμε:

Ταύτης κρατούσης ἐν Μακρῷ τείχει Θράκης
ἀνὴρ ὀρύττων κατὰ τύχην σκαπάνος
ἐντυγχάνει λάρνακί τινί λιθίνῃ
νεκρόν φερούσῃ γράμματ' ἐγγεγλυμμένα
λέγοντα Χριστόν Μαρίας ἐκ Παρθένου
μέλλειν τεχθῆναι, καὶ Θεὸν τοῦτον σέβειν,
ἐπὶ δ' ἀνάκτων Εἰρήνης Κωνσταντίνου
πάλιν ἰδεῖν ἥλιον αὐτὸν ἀκτῖσι.

Ο Εφραίμ παρέχει, σε άλλο σημείο της Χρονογραφίας του, μία εκτενή και αναλυτική περιγραφή λεκανομαντείας και μολυβομαντείας, που ως μαγικές πρακτικές είναι γνωστές και στους νεοέλληνες[185]· στη συγκεκριμένη πε-

182. Για τη νεκρομαντεία, βλ. *Γ. Α. Μέγα*, «Ζητήματα ...» ό.π., σ. 117 κ.ε., με παραδείγματα από διάφορες ελληνικές περιοχές, Λαογρ 3 (1911-12) 476 κ.ε., όπου μαντεία από ανθρώπινα κόκκαλα.

183. Πρβλ. *Μ. Σέργη*, Γεώργιος Σχολάριος - Γεννάδιος Β΄, ο πρώτος μετά την άλωση οικουμενικός πατριάρχης. Εθνοϊστορική μελέτη, Αθήνα 1996, σ. 20 κ.ε.

184. Βλ. *Μ. Σέργη*, ό.π., όπου και ποικίλο ιστορικό και λαογραφικό υλικό για το Γεννάδιο και το έργο του.

185. Βλ. ενδεικτικά *Γ. Α. Μέγα*, «Ζητήματα ...» ό.π., σ. 131-132· *Ν. Γ. Πολίτη*, «Μαγικαί τελεταί προς πρόκλησιν μαντικών ονείρων περί γάμου», Λαογρ 3 (1911) 3-50· *Κ. Δ. Στεριόπουλου*, «Ηπειρωτικαί μαντείαι», ΗΧ 7 (1932) 173-212 και *Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου*, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου ... ό.π., σ. 175-178 και 117-119.

ρίπτωση ο τυφλός μάγος Σηθ σχηματίζει με λιωμένο μολύβι που χύνεται σε νερό το όνομα ενός επικίνδυνου αντίπαλου, γεγονός που αποδίδεται σε επενέργεια πονηρών πνευμάτων που μάλιστα όταν ερωτώνται για δεύτερη φορά, απαντούν με επωδές:

τὴν ἔκβασιν δίδωσιν ἠρωτηκόσι,
τὴν διὰ πλυνοῦ μαντικῆς τε φειπτέας.
ἀλλὰ παρεῖναι τοῖς τελουμένοις τότε
αὐτὸς μὲν ἀπείπατο, μῶμον ἐκκλίνων,
ὑπηρέτη δ' Ἁγιοχριστοφορίτη
φέρων ἀνατίθησι νυκτεργασίαν·
ὃς παραλαβὼν τινα Σὴθ κεκλημένον,
πηρὸν μὲν ὄψεις μαντικὴν δ' ἠσκημένον,
οὗ χάριν ἐγκέκοπτο τὰς κόρας πάλαι
πρὸς πορφυρανθοῦς Μανουὴλ μάλ' ἐνδίκως,
πυνθάνεται δὴ τῶν πονηρῶν πνευμάτων,
φαύλης ἐπῳδῆς μαντικῇ πεπραγμένης,
ὅστις μετ' Ἀνδρόνικον ἄρξων τυγχάνει
ἢ παραλύσων τόνδε τῆς κραταρχίας.
πνεῦμα δ' ἀνεῖλεν ἐκ πλυνοῦ βεβυσμένα,
μᾶλλον δ' ἀμυδρῶς ὡς ἐν ὕδασι λέγον
σκιαγραφεῖ γράμμασι πεπλανημένοις
Ἰσαάκιον, ὡς ἐνῆν ἀπεικάσαι,
οὐ κλήσεως γράμματα συντάξαν ὅλα,
ὥσπερ σελήνης δ' ἀμφικύρτου φαντάσαν
ἡμίτομον σχῆμά τι καὶ πεπλασμένον,
καὶ τοῦδ' ἰῶτα προγράφει λοξῶς τύπον.
ἤκουσεν Ἀνδρόνικος πεύσεως λόγους,
καὶ καιρὸν εἰπεῖν ἀξιοῖ καθ' ὃν τάδε.
πεῦσις τὸ λοιπὸν γίγνεται δὴ δευτέρα,
καὶ πνεῦμ' ἀνεῖλε δι' ἐπασμάτων τάδε,
ὡς ἡμέρας ἔντοσθεν ὑπάρξει τάδε
καθ' ἣν τὸ τρισόλβιον ὑψοῦται ξύλον.

Γενικότερα ο Εφραίμ αποδίδει την προφητεία σε θιασώτες των δαιμόνων, δίνοντας και αποκρουστικές σχεδόν περιγραφές των γνωρισμάτων τους (στ. 5801: *εἰς ὃν θιασώτας γέ τινας δαιμόνων / ἐνθουσιῶντας ἐμβιβάσαντες δόλῳ διαστρόφους κόρας τε χαίτας ἀνέτους, / τοιάδε θείας ἐξ ἐπιπνοίας τάχα / λέγειν ὑπηγόρευον αὐτοῖς εἰς ὅλους*) και διερμηνεύοντας την επίσημη χριστιανική θέση, που ήταν επικριτική έναντι τέτοιων φαινομένων. Πάντως, πάρα τις επίσημες εκκλησιαστικές απαγορεύσεις, οι αυτοκράτορες στηρίζο-

νταν στην προφητική πρόρρηση· ο Μαρκιανός (450-457), για παράδειγμα, δεχόταν σχετικές παρατηρήσεις συγγενών του (στ. 817-819), ενώ σε μία περίπτωση μνημονεύεται ως εξαιρετικά δυσοίωνο σημείο η πτώση του στέμματος από το κεφάλι του αυτοκράτορα και η καταστροφή του· εδώ μάλιστα μπορεί να εντοπιστεί κάποια συνέχεια[186] με τις νεοελληνικές αυτοκρατορικές πρακτικές του παραδοσιακού γάμου, σύμφωνα με τις οποίες θεωρείται ιδιαίτερη γρουσουζιά η πτώση των στεφάνων του γάμου στο έδαφος[187], αφού στη νεοελληνική αντίληψη γαμήλια και αυτοκρατορικά στέμματα-στέφανα ταυτίζονται[188]:

ἕως κεφαλῆς τοῦ κρατοῦντος τὸ στέφος
χαμαὶ πεσεῖν δέδρακε, καὶ τούτου μέρη
θραῦσίν τε παθεῖν δυσκλεᾶ τ' ἀκοσμίαν,
αὐτὸς δ' ἐπεσφαίριστο μάλ' ἐφεστρίδι.
Ἵππον δ' ἀναβὰς ἄλλον ὁ στεφηφόρος
πομπὴν ἐπεισόδιον εἶχεν ἀνύσας
σὺν τῷ πεσόντι καὶ τεθραυσμένῳ στέφει.
ἀπαίσιος δ' ἔδοξεν οἰωνὸς τόδε.

Τέλος, θα σχολιαστούν τα προφητικά όνειρα που αναφέρει ο Εφραίμ· πέρα από την περίπτωση του ονείρου για το Μαυρίκιο (στ. 1272 κ.ε.), που σχολιάστηκε παραπάνω, μνημονεύεται το όνειρο που είδε ο Λέων Ε΄ ο Αρμένιος (813-820) και στο οποίο η νεκρή ήδη μητέρα του προσπάθησε να τον συμβουλεύσει ή να τον προειδοποιήσει:

τὸ δάπεδον δὲ πλῆρες αἱμάτων βλέπειν,
πρὸς δ' αὖ ἀκοῦσαι τῆς δορυφορουμένης
σκεῦος λεγούσης μητρὶ τοῦ βασιλέως
νεμεῖν πιεῖν αἵματος ἐμπεπλησμένος

Το αίμα είναι γενικώς δυσοίωνο στα όνειρα, όπως σε πλήθος βυζαντινών και νεοελληνικών πηγών αναφέρεται[189], γεγονός που επιβεβαιώνεται, ως επικρα-

186. Για την έννοια και τον προσδιορισμό της πολιτισμικής συνέχειας, βλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Σύγχρονοι προσανατολισμοί της ελληνικής λαογραφίας, Αθήνα 1993, σ. 22, 25, 31, 42 με θεωρητική συζήτηση.

187. Βλ. *Ν. Γ. Πολίτη*, «Γαμήλια σύμβολα», στο Λαογραφικά Σύμμεικτα 2, εν Αθήναις 1975², σ. 273-282, με αναφορά αντίστοιχου λαογραφικού υλικού διαφόρων περιοχών· *Κ. Ρωμαίου*, «Τα κλημάτινα στέφανα του γάμου», ΠΑΑ 57 (1982) 159-160 [= Λαβύρινθος 3 (1986) 48-49].

188. *Ευρ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα*, Τα στέφανα του γάμου στη νεώτερη Ελλάδα, Αθήνα 1980, με πλούσιο πρωτογενές υλικό και βιβλιογραφία.

189. Βλ. *Μ. Παϊδούση*, «Το αίμα ...» ό.π., σ. 249-290. Πρβλ. *F. Drexl*, «Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem cod. Vatic. Palat. gr. 319», BZ 26 (1926) 29 κ.ε.· *του ίδιου*, «Das Traumbuch des Patriarchen Germanos», Λαογρ 7 (1923) 444 κ.ε.· *S. M. Oberhelman*, «The Interpretation of Dream-Symbols in Byzantine Oneirocritic Literature», BSl 47 (1986) 8-24· *του ίδιου*,

τούσα, κατά το 14ο αιώνα, λαϊκή αντίληψη και από την αναφορά του Εφραίμ.

Μία άλλη σειρά θαυμασίων γεγονότων, που μνημονεύονται στη Χρονογραφία του Εφραίμ, μπορεί επίσης να μας απασχολήσει εδώ, ως αντανάκλαση εθιμικών αντιλήψεων και συμπεριφορών. Το θαύμα, για παράδειγμα, της ακαΐας ή της αφλεξίας (στ. 2606: *Εὐαγγέλων γοῦν πυκτίδα θείαν λόγων / εὐξαμένου τε καὶ πυρὸς θέντος μέσον / ἄφλεκτος ὤπτο τῷ πυρὶ τῷ παμφάγῳ*) ανάγει στην παλαιοδιαθηκική διήγηση για τους τρεις παίδες και σε ανάλογα αγιολογικά χωρία[190], αλλά και στην εθιμική ακαΐα των αναστενάρηδων, που τόσο έχει απασχολήσει τη σχετική έρευνα[191]. Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και για το απαίσιον της γεύσης αίματος, ιδιαίτερα μάλιστα χριστιανικού αίματος, που αντικατοπτρίζει ίσως καταδικασμένες από την Εκκλησία μαγικές τελετές, αλλά και συνδέεται με τα όσα παρατηρήθηκαν αμέσως πιο πριν για το δυσοίωνο του αίματος στην ελληνική λαϊκή παράδοση (στ. 4577: *εἶτα ποτὸν γνοὺς συμπεφυρμένον λύθρῳ / ὤμωξεν, εἰπὼν οὐ καλῶς γεγευκέναι / ὑδατοφύρτων χριστιανῶν αἱμάτων*)· εδώ μάλιστα η καταδίκη είναι πιο κατηγορηματική, αφού πρόκειται για αίμα χριστιανών.

Σε άλλο σημείο μνημονεύεται το θέμα της ευχής ενός μελλοθανάτου που πραγματοποιείται, αφού συνδέεται με τη θεωρούμενη ως απαραβίαστη τελευταία θέληση ενός νεκρού[192]· το θέμα συμφύρεται με τις αντιλήψεις για τις συμφορές που φέρνει στον κριτή μια εξαιρετικά άδικη κρίση. Πρόκειται σαφώς για λαϊκές κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις, που εισέφρησαν στο έργο του Εφραίμ:

107 *Οὗτός ποτ' ἀνδρὸς ἦν κατακρίνας μόρον*
καὶ τὸν λαβόντα πῦρ θυμιῶντα λέγειν
«ἐγὼ μὲν οὐδὲν ἀδικῶν θνήσκω βίᾳ
110 *Ἀδριανὸν δὲ καὶ ποθοῦντα τεθνάναι*
μὴ τοῦ κατ' εὐχὴν εὔχομαι τυχεῖν τέλους».
ὅ καὶ παθεῖν οἱ συνέβη πρὸς τῷ τέλει,
νόσῳ χρονίως ὑδέρῳ τετηγμένῳ.

Αλλά και το δυσοίωνο μιας επιδρομής ακρίδων τονίζεται, αφού εκλαμ-

The Oneirocritic Literature of the Late Roman and Byzantine Eras of Greece, Πανεπιστήμιο της Μινεσσότα, διδακτορική διατριβή, 1981.

190. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 88-89 και *Ft. Halkin*, «Une Passion grecque abrégée de Sainte Lucie», Classica et Mediaevalia 17 (1956) 74.

191. Πρβλ. *L. Danforth*, Firewalking and religious healing: The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement, Πρίνστον 1989 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 89 σημ. 131.

192. Για παρόμοιες αντιλήψεις βλ. και *Φ. Κουκουλέ*, ΒΒΠ 4 (1951) 148-248· *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, «Τα κατά την τελευτήν ...» ό.π., σ. 75 κ.ε.· *Δ. Σ. Λουκάτου*, Εισαγωγή ... ό.π., σ. 224-225, με βιβλιογραφία.

βάνεται και ερμηνεύεται ως προμήνυμα κακών που θα ακολουθήσουν. Οι εξαιρετικά καταστρεπτικές ακρίδες αποτελούν, σε άλλο πιο υλικό βεβαίως επίπεδο, εχθρό και των νεοελλήνων γεωργών, που προσπαθούσαν παλαιότερα να τις απομακρύνουν από τις καλλιέργειές τους με κάθε δυνατό τρόπο, κυρίως μάλιστα με χρήση μαγικών και θρησκευτικών πρακτικών (λιτανείες, αγιασμοί κτλ.)[193]. Ίσως μάλιστα οι αντιλήψεις για το δυσοίωνο των ακρίδων να ξεκίνησαν από αυτή ακριβώς την καταστρεπτικότητα τους για τις γεωργικές καλλιέργειες και την αγροτική παραγωγή γενικότερα:

Καὶ στρατιὰ τις Ἰταλῶν ἐξ ἑσπέρας
ἄνεισι βαδίσασα πρὸς Βυζαντίδα,
ἔχουσα τὸ πρόθυμον ὡς πρὸς τὴν ἕω·
ἧς συγκίνησιν ἐμφανῶς προμηνύει
πληθὺς ἀκρίδων ἑσπέρας πρὸς τὴν ἕω
διά τε Θράκης Μακεδονίας ὀρων
τὴν ἀέριον πτῆσιν ἐξειργασμένη.

Τέλος, θα αναφερθούν δύο αντιλήψεις ενδιαφέρουσες, σχετιζόμενες με την εθιμική λαογραφία, που αποτυπώνονται στο έργο του Εφραίμ. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται η ξαφνική πτώση ενός δένδρου, μαζί με τις ρίζες του:

Θροῦς δ' ἐξαπίνης καὶ βοή τις συμβᾶσα
τοῦτον μεθιστᾷ τῆς δρυὸς τοὺς τ' ἐν τέλει·
ἦδ' αὐτίκα πέπτωκεν ἐκ ῥιζῶν ὅλη,
καὶ βασιλεὺς πέφευγε σὺν ἄλλοις μόρον.

Ενυπάρχουν εδώ οι νεοελληνικές αντιλήψεις για τα ζώντα ή στοιχειωμένα δένδρα, που έχουν αρχαιότατη καταγωγή[194] και απαντούν και σε παραδόσεις άλλων ευρωπαϊκών λαών[195]. Μία ολοφάνερη προσπάθεια του παραδοσιακού ανθρώπου να προβάλλει τις αντιλήψεις για τη φύση στον περιβάλλοντα χώρο του, να ζωοποιήσει το φυσικό περιβάλλον, για να το προσλάβει ευχερέστερα, εντάσσοντάς το στο σύστημα παραδοσιακών αξιών που διέπει τη ζωή και την ιδεολογία του.

Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε μνείες θαυμαστών λίθων, πετρωμάτων

193. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Λαϊκή λατρεία ... ό.π. (σημ. 131), σ. 119· ΣΛ, χφ. 2189, 96 (Μαραθόκαμπος Σάμου 1973-74)· ΣΛ, χφ. 2618, 5 (Βαθύ Σάμου 1975).

194. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Λαογραφικά σημειώματα στους ομηρικούς ύμνους "Εἰς Ἀφροδίτην" (Allen V και VI)», ΕΚΕΕ 19 (1992) 559 κ.ε. Για τις παραδόσεις τις σχετικές με δένδρα βλ. και *Α. Ρουσουνίδη*, Δένδρα στην ελληνική λαογραφία με ειδική αναφορά στην Κύπρο 1, Λευκωσία 1988, με πλούσιο πρωτογενές υλικό.

195. Βλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Λαογραφικά σημειώματα ...» ό.π., σ. 559 κ.ε., με παράθεση των αντίστοιχων τύπων στους καταλόγους StTh και AaTh, που αφορούν λαϊκές παραδόσεις και παραμύθια ευρωπαϊκών λαών.

δηλαδή, στα οποία αποδίδονταν ιδιαίτερες μαγικές ιδιότητες και ξεχωριστά φυσικά χαρακτηριστικά· πρόκειται για το λυχνίτη λίθο (στ. 3943: *καὶ λυχνίτην φέροντα σταυροῦ τὸν τύπον, / χρῆμά τι πανθαύμαστον, ἔκπληκτον, ξένον*) που φέρει, κατά τον Εφραίμ, τον τύπο του σταυρού και για τον πυραμίδος λίθον (στ. 8473: *πέδιλ' ἐρυθρὰ καὶ πυραμίδος λίθον*), που μνημονεύεται ως λίθος του βασιλικού διαδήματος, άρα ως ένα είδος συμβόλου εξουσίας.

Η παράδοση των θαυμαστών λίθων είναι πραγματικά αρχαιότατη[196], αναγόμενη στους αρχαίους Έλληνες μυθογράφους, λιθογράφους και παραδοξογράφους[197]. Ως αποκρυστάλλωση λαϊκών αντιλήψεων ανάγεται στην ίδια παραδοσιακή αντιμετώπιση του περιβάλλοντος χώρου, που αναφέρθηκε προηγουμένως, στην ίδια προσπάθεια ζωοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος· εδώ το θαυμαστό συνδέεται βέβαια με χριστιανικά και αυτοκρατορικά σύμβολα, όπως ο σταυρός και το αυτοκρατορικό διάδημα, ώστε να ενταχθεί ομαλά στο σύστημα αξιών και αντιλήψεων της βυζαντινής κοινωνίας του 14ου αιώνα.

Η εθιμική πλευρά των πληροφοριών της Χρονογραφίας του Εφραίμ είναι ιδιαιτέρως πλούσια και ενδιαφέρουσα· ο συγγραφέας μας, από ιδεολογικούς προφανώς λόγους αλλά και εξαιτίας του κοινού του, επιμένει στα δεδομένα της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς των συγχρόνων του, παρέχοντάς μας μια σειρά από ενδιαφέρουσες πληροφορίες, ορισμένες από τις οποίες συσχετίζονται με αντίστοιχα εθιμικά μορφώματα του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού. Για το λόγο αυτό η ενασχόληση με το έργο του μας δίνει μία αξιόλογη βάση δεδομένων για τη μελέτη της καθημερινής ζωής κατά το 14ο αιώνα, της βυζαντινής δηλαδή λαογραφίας της εποχής.

196. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Μυθολογικά και λαογραφικά μελετήματα, Αθήνα 1990, σ. 15-16.

197. Βλ. σχετικά *R. Halleux - J. Schamp*, Les Lapidaires grecs, Παρίσι 1985, σ. 100 με σχετική βιβλιογραφία.

ΒΑΣΙΛΗ ΓΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΗΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

Η σημερινή ελληνική Θράκη είναι το μικρό τμήμα της ευρύτερης περιοχής της μείζονος Θράκης ένα τμήμα της οποίας, το Βόρειο, ανήκει στη Βουλγαρία, το δε Ανατολικό στην Τουρκία. Στην περιοχή η παρουσία του πολιτισμού αρχίζει από τα προϊστορικά χρόνια, χωρίς διακοπή στο διάβα της ιστορίας. Δέχθηκε στα νεότερα χρόνια πολλούς πρόσφυγες από χωριά του Πόντου, της Μ. Ασίας αλλά και της Α. Θράκης.

Κεραμικά κέντρα της ελληνικής Θράκης είναι η Ξάνθη, η Κομοτηνή, η Αλεξανδρούπολη, το Σουφλί, οι Μεταξάδες, το Διδυμότειχο[1]. Βέβαια αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρξαν τσουκαλάδες και σε μικρότερα μέρη για να καλύψουν τις ανάγκες της περιοχής, όπως στις Φέρες, Κυριακή και αλλού, που χάθηκαν από τη μνήμη των σημερινών λίγων ζώντων τσουκαλάδων. Πάντως στα χρόνια πριν την ανταλλαγή του πληθυσμού αναφέρονται κεραμικά κέντρα με Έλληνες τεχνίτες στό Τσικαρδικλή, την Αδριανούπολη, τις Σαράντα Εκκλησιές και την Αίνο της Ανατολικής Θράκης[2,3,4].

Χαρακτηριστικό της παραγωγής είναι ότι κατασκευάζονται κεραμικά χρήσης απλά, όπως οικιακά σκεύη, πηλοσωλήνες, καπνοδόχοι, φουφούδες, πιθάρια, μπρίκια, στάμνες, κανάτια κ.ά., σε αντίθεση με τα πολλά υπάρχοντα από το Τσανάκαλε κεραμικά, που προορίζονταν για τους πλούσιους της περιοχής είτε για χρήση είτε για διακόσμηση είτε για ιδιαίτερα γεγονότα, π.χ. γάμος κ.ά.

Έτσι οι τόποι προέλευσης σχετίζονται με τα εντόπια κεραμικά εργαστή-

1. *Ανωνύμου*, Εικόνες και σύντομο κείμενο θρακικών κεραμικών Κομοτηνής και Διδυμοτείχου, στην έκδοση «Thrace» του ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα, αχρονολόγητο σχ. 4ον, σ. 64.

2. *Βασ. Κυριαζόπουλου*, Ελληνικά Παραδοσιακά κεραμικά, σ. 75, σημ. 26, έκδ. ΕΟΜΜΕΧ, «Σημαντικό μέρος του Ελληνικού πληθυσμού της προ του 1922 Α. Θράκης, είχε σαν κύριο βιοποριστικό επάγγελμα την κεραμική και την αγγειοπλαστική. Στο χωριό, π.χ. Τσικαρδικλή της περιοχής Ορτάκιοϊ, όλοι ηταν κεραμίστες ακόμα και οι παπάδες».

3. *Ελ. Βουραζέλη-Μαρινάκου*, Αι εν Θράκη συντεχνίες κατά την τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1950, εκδ. Ε.Μ.Σ., πληροφορίες για τις συντεχνίες των Ελλήνων αγγειοπλαστών επί τουρκοκρατίας.

4. *Α. Γερμίδη*, «Τα Γανόχωρα της Α. Θράκης», Θρακικά 46 (1972) 182-288, κεραμίστες ελληνικών χωριών Α. Θράκης.

ρια και τα εργαστήρια του Τσανάκαλε. Το Τσανάκαλε, κυρίαρχο κέντρο παραγωγής κεραμικών κατά τον 19ο αιώνα, δεν επηρεάζει τη ντόπια παραγωγή, αλλά ούτε και τα εργαστήρια της Α. Θράκης, μια και πολλοί τσουκαλάδες προέρχονται από την Α. Θράκη χωρίς να έχουν επηρεασθεί από την τσανακαλιώτικη δουλειά. Θα λέγαμε πως όλα τα καμίνια λειτουργούν για να καλύψουν βασικές κεραμικές ανάγκες των απλών νοικοκυριών στην περιοχή, με εξαίρεση τους πλούσιους, που καλύπτουν τις ανάγκες τους από τις παραγγελίες στο Τσανάκαλε, μια και η απόσταση είναι σχετικά μικρή.

Κατά ομολογία του ζώντος τεχνίτη Παπαβλασακούδη, για να γίνει ένα κανάτι τύπου Τσανάκαλε θέλει μια ολόκληρη μέρα, άρα δεν έχει κέρδος σε σχέση με μια μεγάλη παραγωγή από απλές στάμνες που εύκολα θα πωληθούν στα χωριά σε σχέση προς την επιτηδευμένη και πιο ακριβή τσανακαλιώτικη δουλειά.

Άλλο στοιχείο είναι ότι οι τεχνίτες δουλεύουν μόνοι, έτσι που να μην επιμερίζεται η δουλειά, για να υπάρχει μεγαλύτερη παραγωγή με καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα.

Επιπλέον, ο πηλός της θρακικής γης δεν είναι καλής ποιότητας, λόγος βασικός για τη μη καλλιτεχνική παραγωγή κεραμικών.

Τα ντόπια κεραμικά θα τα διακρίνουμε στα γυαλωμένα και αγυάλωτα ή άχρωμα. Η τεχνική στα γυαλωμένα είναι: α. Μετά το πλάσιμο περνιέται το κεραμικό με γυαλόμαζα και ψήνεται· ανάλογα του τι περιέχει η γυαλόμαζα έχουμε το χρώμα το λαμπερό. Έτσι η σκόνη του μολύβδου δίνει το καφέ χρώμα, η σκουριά από μπακίρια ανακατεμένη με μπατανία το πράσινο χρώμα της ελιάς. β. Μετά το πλάσιμο περνιέται το κεραμικό με μπατανία και έπειτα η γυαλόμαζα, μετά το ψήσιμο. Το αποτέλεσμα είναι το άσπρο-κίτρινο χρώμα. γ. Μετά το πλάσιμο αλείφεται η γυαλόμαζα και ραντίζεται το κεραμικό με άλλα υλικά που δίνουν χρώμα (π.χ. πράσινο από σκουριά λαμαρίνας), πρωτοψήνεται, έπειτα περνιέται με διαφανές γυάλωμα και ψήνεται ξανά. Η γυαλόμαζα που λέγεται και γυάλωμα ή μολύβι, μίνιο, αλοιφή, ανάλογα του τι περιέχει, είναι το υλικό του γυαλώματος.

Σχέδια: Στα αγυάλωτα, άχρωμα κεραμικά ο σχεδιασμός είναι απλός, αλλά έχει τις ρίζες του βαθιά στην παράδοση. Έτσι έχουμε μία ή δύο περιμετρικές άσπρες γραμμές και ανάμεσά τους κυματιστή χάραξη ή περιμετρική.

Στα γυαλωμένα με διαφανές γυάλωμα πάνω στο κόκκινο ή κεραμιδί χρώμα έχουμε σχέδια από σπείρες ή κυματιστές γραμμές από άσπρη μπατανία· σε άλλα ρυθμικό τρέξιμο καφέ ή πράσινου χρώματος ή μία φορά μόνο τρέξιμο χρώματος καφέ ή πράσινου[5].

5 *Μπ. Ψαροπούλου*, «Διακόσμηση και εργαλεία στη χρηστική κεραμεική», Εθνογραφικά 6 (1989) 57-58. «Είδος διακόσμησης: Ζωγραφιστή με ρευστό μπατανά, εργαλείο είναι το χέρι του

Οι περιμετρικές γραμμές και ανάμεσά τους σπείρα ή κυματιστή γραμμή ή μόνο κυματιστή, μιμούνται στοιχεία μεταβυζαντινών κεραμικών που είναι συνέχεια των βυζαντινών κεραμικών, όπως και η αφηρημένη ασύμμετρη διακόσμηση, μίμηση νερών μαρμάρου καφέ και πράσινου σε κόκκινο φόντο, που είναι παραλλαγή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής μαρμαρόμορφης διακόσμησης[6], κυρίως σε γλάστρες ή σε καλαθόμορφα βάζα για φαγητό ή γιαούρτι.

Πάντως δεν ψήνονται σε υψηλούς βαθμούς και έτσι δεν έχουμε τέλειο αποτέλεσμα. Τα χρώματα είναι το κεραμιδί, καφέ, πράσινο-ελιάς, κίτρινο και άσπρο.

Υπάρχει μια μεγάλη παραγωγή από κανάτια με προχοή, όχι χαρακτηριστικά μόνο της Θράκης, μια και σ' όλα τα μέρη της Ελλάδας έχουμε τέτοια κανάτια που έχουν διάφορες χρήσεις. Στη Μυτιλήνη χρησιμεύουν π.χ. για το λάδι. Στη Θράκη είναι ιδιαίτερα αρεστά στους μουσουλμάνους που τα χρησιμοποιούν ή στο σπίτι για πλύσιμο ή το ίδιο έξω από τα τζαμιά ή σε τοπικά έθιμα ταφής. Αυτά τα κανάτια με προχοή φέρουν το όνομα μπρίκια. Οι Έλληνες τα μπρίκια (μεγάλα) τα χρησιμοποιούσαν στη βάπτιση, για να ρίχνουν το νερό.

Τα πιθάρια για συλλογή βρόχινου νερού έχουν και αυτά μια θέση στην πηλοπλαστική της Θράκης[7]. Κέντρο παραγωγής η Αίνος της Α. Θράκης. Στο Σουφλί ο Παπαβλασακούδης κάνει μικρά πιθάρια. Άλλη μορφή πιθαριών είναι τα οξυπύθμενα με τόπο παραγωγής τη Θράκη. Τέτοια έκανε και ο Θανάσης Τεκερλεκόπουλος στην Ξάνθη· μικρά οξυπύθμενα κάνει ακόμα ο γιος του Γιώργος.

Τα έθιμα που σχετίζονται με τη χρήση των κεραμικών στη Θράκη είναι όλα νεκρικά. Έτσι, σε χωριά της Ορεστιάδας και του Διδυμοτείχου αφήνουν σταμνί με νερό στον τάφο. Οι μουσουλμάνοι ραντίζουν τον τάφο με νερό από τα μπρίκια και μετά τα σπάζουν. Επίσης στα χωριά της Ξάνθης και στην Ξάνθη οι χριστιανοί σπάζουν πιάτο στην κηδεία, όταν φεύγει ο νεκρός. Επί-

τεχνίτη, βουτούσε τα δάκτυλα του χεριού του στο ρευστό μπατανά και τα κρατούσε ενωμένα, ο μπατανάς έτρεχε από αυτά πάνω στο αντικείμενο, με χειρισμούς του τροχού δημιουργούσε τη διακόσμησή του. Άλλος τρόπος, βουτούσε τα δακτυλά του στο ρευστό μπατανά, τα πίεζε κρατώντας τα ανοικτά στο χείλος του αντικειμένου και σιγά-σιγά τα απέσυρε. Ο μπατανάς που είχε συγκρατηθεί πάνω τους κυλούσε προς τα κάτω και δημιουργούσε χρωματικές αυλακιές ... οι πιο σύνθετοι τρόποι είναι με χρήση εργαλείου, παιδικό κλίσμα ... κ.ά.».

6 *Αγγ. Χαριτωνίδου*, «Μορφές μεταβυζαντινής κεραμικής», Αρχαιολογία 4 (1982) 64, αρ. 19· της ίδιας, «Νεοελληνική κεραμική στην Άρτα επί τουρκοκρατίας», Εθνογραφικά 3 (1981-82) 5, 10, αρ. 4, 5. *Δ. Ευγενίδου*, «Τα κεραμικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης», Αρχαιολογία 3 (1982) 64.

7 *Βασ. Κυριαζόπουλου*, Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά, εκδ. ΕΟΜΜΕΧ, σ. 32, 33, αναφέρονται κεραμίστες στη Θράκη, σ. 61, πιθάρια Θράκης. Βλ. επίσης *Χρίστου Παπασταματίου*, «Λαογραφικά Σουφλίου», Θρακικά 33, στις σελίδες 274-275 αναφέρονται οξυπύθμενα κιούπια Θράκης.

σης στα χωριά της Ξάνθης υπάρχει η παράδοση κατά την τελετή του γάμου να σπάζουν, για γούρι, από ένα ζωηρόχρωμο κανατάκι.

Στην Ξάνθη υπήρχε το εργαστήρι του Ιορδάνη Παναγιωτόπουλου, που έπλαθε σκεύη, πηλοσωλήνες κ.ά. Ο πατέρας του, πρόσφυγας από την Προύσα, ήρθε το 1922.

Επίσης ο Αβραάμ Αβραμίδης δούλεψε στην Ξάνθη. Γεννήθηκε το 1919 στην Κιουτάχεια και ο αδελφός του, Παρασκευάς Αβραμίδης, γεννήθηκε το 1927 στην Ξάνθη. Ο πατέρας τους, τσουκαλάς από την Κιουτάχεια, ήρθε το 1922. Έπλαθαν κανάτες, στάμνες, γλάστρες, πηλοσωλήνες. Στα κανάτια πάνω σε κόκκινο χρώμα έκαναν γραμμικούς σχεδιασμούς από άσπρη μπατανία. Στο τέλος μόρφωναν μικρά ανθοδοχεία. Από το 1985 σταμάτησαν το εργαστήρι.

Ο Γιώργος Τεκερλεκόπουλος είχε το εργαστήριό του στην είσοδο της Ξάνθης, καθώς ερχόμαστε από Καβάλα. Ο πατέρας του Θανάσης, τσουκαλάς από την Αδριανούπολη, το 1912 πηγαίνει στη Θεσσαλονίκη όπου και δουλεύει. Γνωρίζει το Μηνά Αβραμίδη χωρίς να δεχθεί κάποια επίδραση απ' αυτόν. Το 1920 έρχεται στην Ξάνθη, όπου πέθανε το 1971. Κατά ομολογία του Γ. Τεκερλεκόπουλου, υπήρχαν γύρω στο 1950 περί τους επτά τσουκαλάδες. Ανάμεσά τους είναι και ο Κιουπτσίδης που δουλεύει στην αρχή στην Ξάνθη, περί το 1938, μαζί με κάποιον Βασίλη.

Ο Γιώργος Τεκερλεκόπουλος πλάθει οικιακά σκεύη σε κόκκινο πηλό με σχέδια από άσπρη μπατανία, σπείρες, γραμμές, γυαλωμένα. Το γυάλωμα είναι καφέ ή πράσινο ή το αφηρημένο, απομίμηση νερών μαρμάρου, σε γλάστρες. Από το 1950 κάνει αυτή την δουλειά.

Η τεχνική του είναι, αφού πλάσει το κεραμικό το λαδώνει για να κολλά το μίνιο (υλικό που δίνει το χρώμα), πάνω σε αυτό ραντίζει με πουάρ υλικά που δίνουν το πράσινο ή καφέ χρώμα (π.χ. σκουριά από λαμαρίνα) και πρωτοψήνεται το κεραμικό, μετά περνιέται το διαφανές γυάλωμα και ψήνεται ξανά.

Στην Κομοτηνή είναι ο Ανέστης Οράκογλου από τη Μ. Ασία, που στην αρχή ζει στην Κομοτηνή και μετά πηγαίνει στο Μαρούσι, όπου και δουλεύει.

Ο Δημητρός Νικολιός από τις Σαράντα Εκκλησιές με πατέρα τσουκαλά, ήλθε το 1922. Ο Σίμος Καλίτσης και αυτός από τις Σαράντα Εκκλησιές δούλεψε στην Κομοτηνή.

Ο Μιχάλης Κιουπτσής ή Κιουπτσίδης, γεννήθηκε το 1910 στις Σαράντα Εκκλησιές και ήλθε το 1922· ο πατέρας του ήταν τσουκαλάς. Πλάθει σταμνιά, κούπες με γυάλωμα καφέ-κίτρινο εσωτερικά, πιθάρια, γλάστρες, φουφούδες κ.ά.[8]. Αντικείμενα χωρίς ιδιαίτερη τέχνη, έχουν παράλληλες γραμμές

8. Ό.π. (σημ. 7).

άσπρες ή κυματιστή γραμμή ανάμεσά τους, φέρουν γυάλωμα στο χείλος ή μέχρι το χερούλι, πράσινο ή καφέ.

Ο Χαράλαμπος Ιωαννίδης και αυτός από τις Σαράντα Εκκλησιές κάνει θυμιατά, κουμπαράδες κ.ά.

Στο Σουφλί εργάζεται ο Χρήστος Παρθένος ντόπιος, που γεννήθηκε το 1901 και πέθανε το 1988, με την ίδια παραγωγή και μόνη διαφορά ότι ορισμένα κεραμικά του έχουν έντονο κόκκινο χρώμα, με σχέδια από άσπρη μπατανία, σπείρες ή γραμμές.

Ο Δημήτρης Παπαβλασακούδης γεννήθηκε το 1920 στο Σουφλί και ζει σήμερα χωρίς να πλάθει κεραμικά. Υπάρχουν μόνο στην αυλή του σπιτιού του αρκετά κομμάτια από την τελευταία του παραγωγή. Την τέχνη τη μαθαίνει από τον πατέρα του Γιάννη, που γεννήθηκε το 1805, ο οποίος με τη σειρά του μαθαίνει την τέχνη του τσουκαλά από Έλληνα τεχνίτη από το Τσικαρδικλή και στη συνέχεια φέρνει άλλο κεραμίστα, τον Βάιο Μουστάκα από το Θολό των Σερρών που μένει και δουλεύει στο Σουφλί. Πλάθει στάμνες, φουφούδες, λαΐνια, τσόλια, πήλινες βεντούζες, κανάτες για βράσιμο οσπρίων, τσιαρδούδια —μικρά λαϊνάκια μ' ένα χερούλι[9] για βράσιμο οσπρίων, κυρίως φασολιών, τεντζερούδι πήλινο, γιουβετζάκι για μαγείρεμα κρέατος, μπρίκια, πιθάρια, γλάστρες.

Τον πηλό τον φέρνει από την Κατσιβέλα, τοποθεσία έξω από το Σουφλί, δεν είναι όμως καλής ποιότητας. Τα περισσότερα κεραμικά του είναι αλειφωτά εξωτερικά. Το γυάλωμα το πετυχαίνει από το μόλυβδο, που με το ψήσιμο παίρνει το καφέ χρώμα. Η τεχνική του είναι η εξής: ψήνει το μόλυβδο που λιώνει και γίνεται σκόνη, το κανάτι το περνά με πετρέλαιο για να κολλά η σκόνη του μολύβδου και μετά το ψήνει. Σε άλλα κανάτια βάζει μπατανία πρώτα και μετά το μόλυβδο, που στο ψήσιμο πετυχαίνει το άσπρο-κίτρινο χρώμα. Το 1965 πλάθει κανάτια με ένθετα στοιχεία. Το πράσινο γυάλωμα το έχει από τη σκουριά που την ανακατεύει με άσπρη μπατανία. Σε άλλα κανάτια, όταν είναι ακόμα στον τροχό, χύνει με πουάρ το χρώμα γύρω-γύρω, ώστε να έχουμε το ρυθμικό επαναλαμβανόμενο χρώμα, ρυθμικά τρεξίματα ή μια μόνο φορά τρέξιμο, τα ψήνει και έχει το πράσινο ρυθμικό ή μη γυάλωμα.

Στις Φέρες, ο Αναστάσιος Γεωργιάδης από τη Μ. Ασία ήλθε πρόσφυγας. Έκανε σταμνιά γυαλωμένα μέχρι το χερούλι, κ.ά., όπως και πολύ όμορφα καλαθόμορφα βάζα.

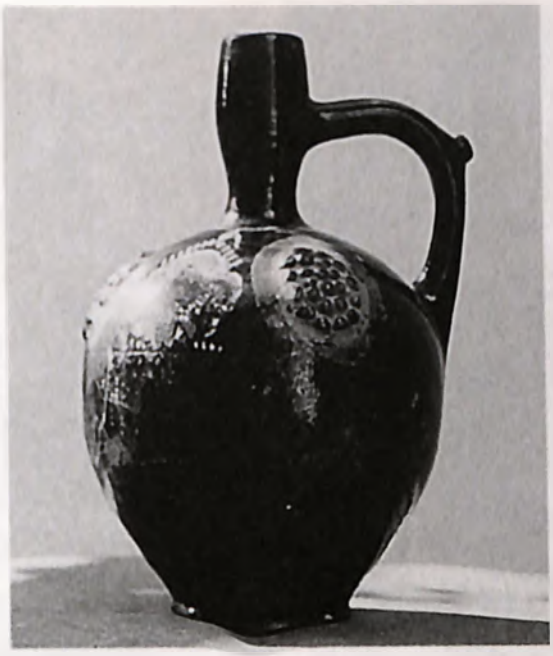
Οι Μεταξάδες, μεγάλο χωριό με χαρακτηριστική αρχιτεκτονική πετρόχτιστων σπιτιών, είχε αναπτυγμένη πηλοπλαστική. Έτσι έχουμε το Γιάννη Βασιλούδη που έπλαθε χοντρά σταμνιά και οικιακά σκεύη, τον Αραμπατζή με ίδια δουλειά όπως και στο Σουφλί και τον Κωνσταντίνο Βοϊβουτούδη. Πά-

9. Ό.π. (σημ. 7).

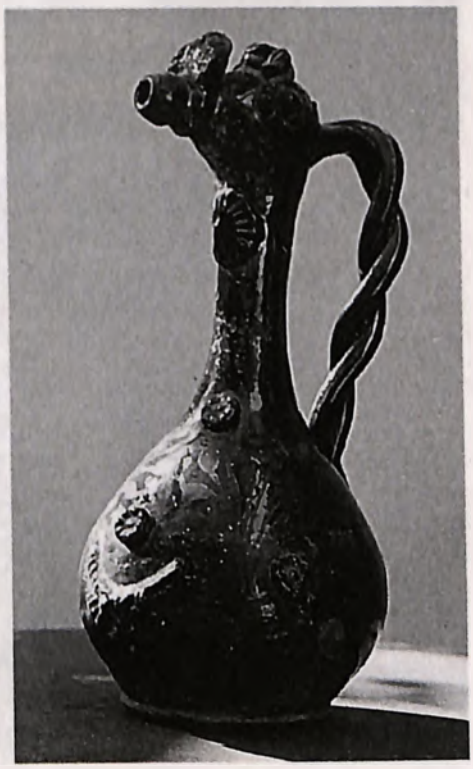
ντως αμφιβάλλω αν τα κεραμικά που αναφέρει ο Β. Κυριαζόπουλος στο βιβλίο του «Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά» (εικ. 45, 49) γινόταν ποτέ στους Μεταξάδες.

Γενικά βλέπουμε ότι η παραγωγή στη Θράκη ακολουθεί την ίδια παραδοσιακή τεχνική και κατασκευάζονταν τα ίδια παραδοσιακά προϊόντα. Η διάθεση των κεραμικών γινόταν με ανταλλαγή, είδος με είδος[10] κατά ομολογία του Παπαβλασακούδη, κάτι που ίσχυε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

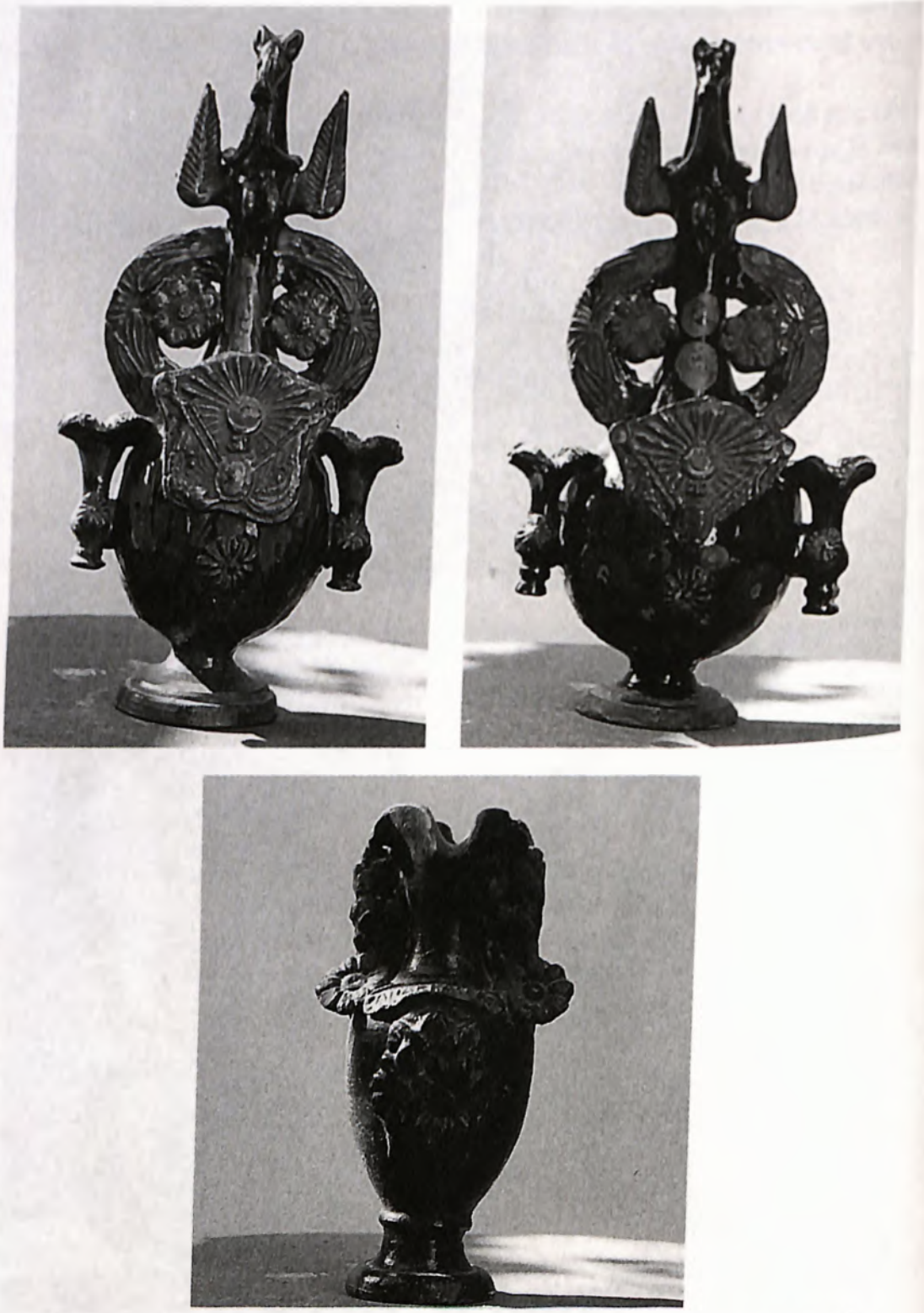
10. Μ. Βογιατζόγλου, «Παραδοσιακή Κεραμική στην νεότερη Ελλάδα», Εθνογραφικά 2 (1979-80) 37, «κάθε εργαστήρι έχει ανεξάρτητη παραγωγή, όλα όμως ακολουθούν την ίδια παραδοσιακή τεχνική και κατασκευάζουν τα ίδια παραδοσιακά προϊόντα», «συχνά οι ανταλλαγές είδος με είδος κλείνουν την παραγωγή-διάθεση».

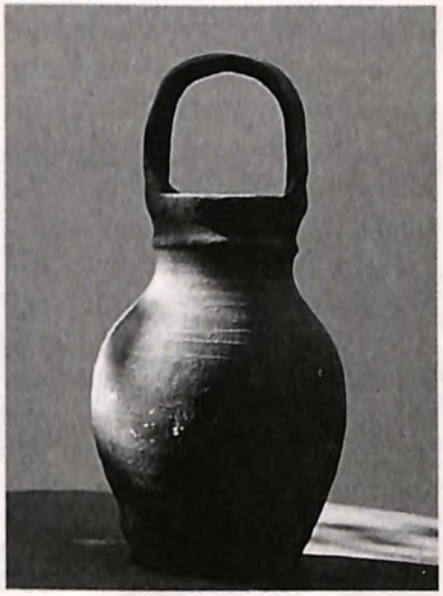

Εικ. 1-3. Κανάτια του Τσανάκαλε που βρέθηκαν στη Θράκη. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 4-6. Κανάτια του Τσανάκαλε που βρέθηκαν στη Θράκη. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 7. Κεραμικό του Δημήτρη Παπαβλασακούδη, Σουφλί. Χωρίς γυάλωμα.
Εικ. 8. Καλαθόμορφο βάζο, χωρίς γυάλωμα. Συλλογή Λαογρ. Μουσείου Κομοτηνής.

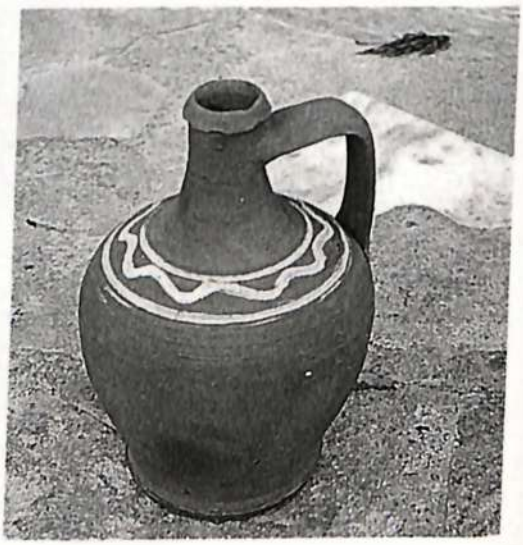
Εικ. 9. Κεραμικό, χωρίς γυάλωμα. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής
Εικ. 10. Κεραμικό αγυάλωτο. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 11. Στάμνα αγυάλωτη. Αβραμίδης, Ξάνθη. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής. Εικ. 12. Κάλυμμα από καζάνι αποστακτήρα για ρακί, χωρίς γυάλωμα. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 13. Κεραμικό αγυάλωτο. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.
Εικ. 14. Στάμνα αγυάλωτη, του Δ. Παπαβλασακούδη, Σουφλί.

Εικ. 15. Σκέπασμα καπνοδόχου του Δ. Παπαβλασακούδη, Σουφλί.
Εικ. 16. Καλαθόμορφο βάζο, Δ. Παπαβλασακούδη, Σουφλί.

Εικ. 17. Μπρίκι του Γ. Τεκερλεκόπουλου, Ξάνθη.
Εικ. 18. Κεραμικό για πότισμα περιστεριών του Γ. Τεκερλεκόπουλου, Ξάνθη.

Εικ. 19. Μπρίκι του Δ. Παπαβλασακούδη, Σουφλί.
Εικ. 20. Κανάτι του Δ. Παπαβλασακούδη, Σουφλί.

Εικ. 21. Κεραμικό χωρίς γυάλωμα. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.
Εικ. 22. Σταμνί με εσωτερικό γυάλωμα του Μ. Κιουπτσίδη, Κομοτηνή.

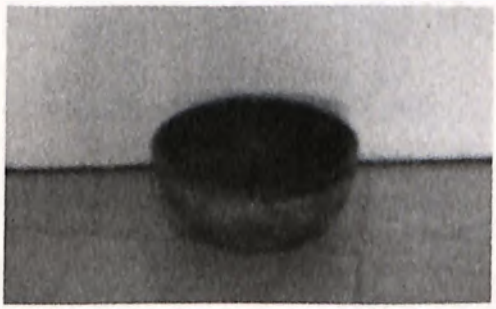

Εικ. 23. Μικρό πιθάρι με γυάλωμα πράσινο εσωτερικά του Μ. Κιουπτσίδη, Κομοτηνή.
Εικ. 24. Κεραμικό με γυάλωμα στο χείλος. Συλλογή Λαογρ. Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 25. Μικρό πιθάρι, γυαλωμένο εσωτερικά, του Μ. Κιουπτσίδη, Κομοτηνή. Εικ. 26. Κανάτι γυαλωμένο, με πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία του Δ. Παπαβλασακούδη, Σουφλί.

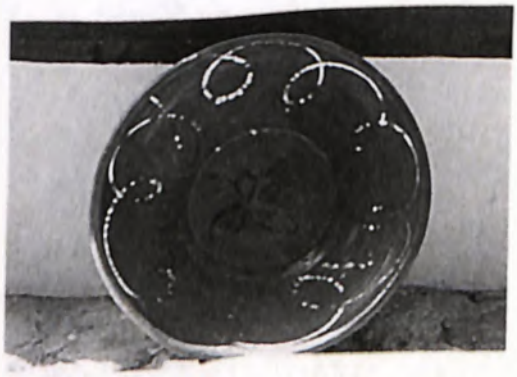

Εικ. 27. Κούπα γυαλωμένη εσωτερικά του Μ. Κιουπτσίδη, Κομοτηνή.
Εικ. 28. Κεραμικό Θράκης. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 29, 30. Πιάτα Θράκης. Συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής.

Εικ. 31. Κεραμικό του Χ. Παρθένου, Σουφλί. Συλλογή Λαογρ. Μουσείου Κομοτηνής.
Εικ. 32. Καλαθόμορφο βάζο, γυαλωμένο, τεχνική μίμηση νερών μαρμάρου, Μεταξάδες.

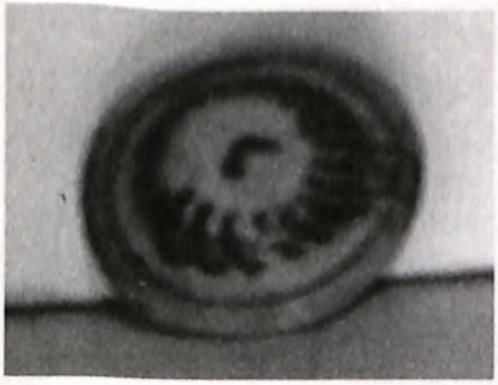

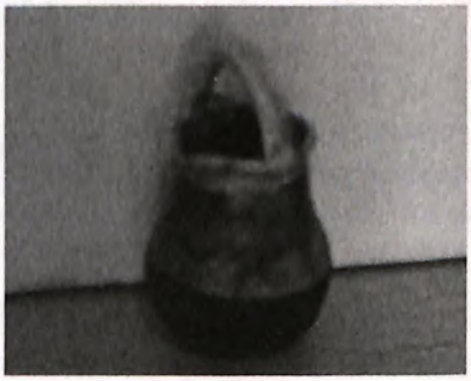

Εικ. 33. Κούπα, τεχνική μίμηση νερών μαρμάρου, του Γ. Βασιλούδη, Μεταξάδες. Συλλογή Λαογρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης. Εικ. 34. Κεραμικό του Γ. Βασιλούδη, Μεταξάδες.

Εικ. 35. Καλαθόμορφο βάζο, τεχνική μίμηση νερών μαρμάρου, Μεταξάδες. Εικ. 36. Καλαθόμορφο βάζο του Α. Γεωργιάδη, Φέρες. Συλλογή Β. Γινόπουλου.

Εικ. 37. Πιάτο του Α. Γεωργιάδη, Φέρες. Συλλογή Β. Γινόπουλου. Εικ. 38. Καλαθόμορφο βάζο, τεχνική μίμηση νερών μαρμάρου του Α. Γεωργιάδη, Φέρες. Συλλογή Β. Γινόπουλου.

Εικ. 39. Καλαθόμορφο βάζο, τεχνική μίμηση νερών μαρμάρου του Α. Γεωργιάδη, Φέρες. Συλλογή Β. Γινόπουλου. Εικ. 40. Γλάστρα, αφηρημένη τεχνική του Γ. Τεχερλεκόπουλου, Ξάνθη.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΝΤΟΥΔΗ

ΙΑΣΜΟΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΚΤΙΡΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Τα στοιχεία της μελέτης που παρουσιάζεται παρακάτω, συγκεντρώθηκαν κυρίως από επιτόπια έρευνα και από μαρτυρίες των ίδιων των κατοίκων. Σημαντική ήταν η προσφορά του τοπικού πολιτιστικού συλλόγου σε ιστορικό και φωτογραφικό υλικό.

1. ΤΟΠΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

1.1. Γεωγραφικές συντεταγμένες

Ο Ίασμος βρίσκεται στους πρόποδες της Ροδόπης —στη νότια πλευρά— και περίπου 7 χλμ. βορειοανατολικά της λίμνης Βιστωνίδας, πάνω στο δρόμο που ενώνει την Ξάνθη με την Κομοτηνή, οδικώς και σιδηροδρομικώς. Απέχει από την πρώτη 28 χλμ. και από τη δεύτερη 18 χλμ.

1.2. Νομός, Επαρχία (παλιά διοικητική ένταξη)

Ο Ίασμος ανήκει στο νομό Ροδόπης και ανήκε στην επαρχία Κομοτηνής. Στη δικαιοδοσία της κοινότητας ανήκουν τα χωριά Αστραία, Εύθυμο, Ιππικό, Κοπτερό, Μελίταινα, Πολύαρνο, Ταγαίο, Τάλη, Μωσαϊκό, Γαλήνη και Διαλαμπή. Παλαιότερα ανήκαν και οι Αμαξάδες, Μοναχοί, Πελεκητή και Κατσίκα.

2. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

2.1. Περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος - Γεωλογική σύσταση του εδάφους

Βόρεια του οικισμού υπάρχουν δάση με δρυς, κέδρους και βελανιδιές. Στα νότια βρίσκεται πεδινή έκταση, όπου καλλιεργείται βαμβάκι, ζαχαρότευτλα, δημητριακά, καπνός και αμπέλια. Το έδαφος είναι αργιλώδες και σε αρκετά σημεία πετρώδες.

2.2. Υδάτινοι πόροι

Ο οικισμός είναι κτισμένος σε επικλινές έδαφος και διασχίζεται από τέσσερις *λάκκους*, απολήξεις χαραδρών. Στις χαράδες αυτές υπήρχαν πηγές νε-

ρού, τις οποίες χρησιμοποιούσαν για την ύδρευση.

3. ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ - ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

3.1. Προέλευση πρώτων κατοίκων

Ο οικισμός ιδρύθηκε, σύμφωνα με αφηγήσεις παλαιότερων κατοίκων, περίπου στην αρχή του 17ου αιώνα από Έλληνες. Οι πρώτοι κάτοικοι και ιδρυτές λέγεται πως προέρχονται από κατοίκους του βυζαντινού φρουρίου Περιθεώριο (Μπουρού Καλέ), περίπου 12 χλμ. νοτιοδυτικά του Ιάσμου, κοντά στη λίμνη Βιστωνίδα[1]. Από την ιστορία είναι γνωστό ότι το φρούριο ονομαζόταν παλιότερα Αναστασιούπολη[2]. Αργότερα ονομάστηκε Περιθεώριο[3]. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το φρούριο για λόγους υγείας (ελονοσία) και ασφάλειας (πειρατές). Λέγεται πως στην επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας για το νέο οικισμό οδήγησε η ανεύρεση χαμένων ζώων, που κατέφυγαν εκεί λόγω άφθονου νερού και τροφής.

Υπάρχει μια ακόμη άποψη, ότι οι πρώτοι κάτοικοι ήρθαν από τα Άβδηρα, που βρίσκονται στα νότια του νομού Ξάνθης.

Ο οικισμός είναι χτισμένος ανάμεσα σε τέσσερις χαράδρες (λάκκους). Τα πρώτα σπίτια κτίστηκαν στα ανατολικά του τωρινού οικισμού και πάντα στους πρόποδες, δηλαδή σε επικλινές έδαφος και αργότερα επεκτάθηκαν προς τα δυτικά. Χωριζόταν σε συνοικίες ή μαχαλάδες με φυσικά όρια τις χαράδρες (ο χωρισμός του οικισμού με αυτό τον τρόπο είναι και χρονολογικός, ανάλογα με την επέκτασή του).

3.2. Ονομασία οικισμού - Ρίζα του ονόματος

Η παλιότερη ονομασία του οικισμού ήταν Γιασίκιοϊ, όνομα τούρκικης προέλευσης, που σημαίνει χωριό με υγρασία (γιασ = υγρασία, κιοΐ = χωριό). Η σημερινή ονομασία λέγεται ότι προέρχεται από κάποιο φυτό, τον ίασμο, που συναντάται στους πρόποδες του βουνού.

3.3. Οι παλιότερες οικογένειες - Μετακινήσεις κατοίκων από και προς τον οικισμό

Μερικά επώνυμα των παλιότερων οικογενειών, που θεωρούνται από

1. Ο Εβλιά Τσελεμπή, Τούρκος περιηγητής του 17ου αιώνα, αναφέρει ότι σε περιήγησή του στη Θράκη, πέρασε από το Γιασίκιοϊ και το Φρούριο Μπουρού, *Εβλιά Τσελεμπή*, Ταξίδι στην Ελλάδα, εκδόσεις Εκάτη, 1991.

2. Πήρε το όνομα από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αναστάσιο Α΄ (491-518).

3. Η ονομασία δόθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328) και με το όνομα αυτό αναφέρεται και από το Γάλλο περιηγητή Robert de Dreux, που πέρασε από την περιοχή το 1665.

τους πρώτους κατοίκους του οικισμού είναι η οικογένεια Μητούση, Επιτρόπου, Μπούκλα, Αυτζή, Λαφτσή, Βακιάνη, Σταματιάδη, Χατζητουλούση, Χατζηπαναγιώτου, Χατζηφωτίου κ.ά.

Γύρω στα 1740 με 1770, μετά από την καταστροφή της Μοσχόπολης στη Β. Ήπειρο, ήρθαν μερικές οικογένειες και εγκαταστάθηκαν στον οικισμό. Σώζονται και σπίτια αυτών των μετοίκων, τα οποία έχουν διαφορετική αρχιτεκτονική από αυτά του παλαιότερου οικισμού, όπως της οικογένειας Παπαβασιλείου (Αρχοντικό Παπαβασιλείου).

Για πρώτη φορά το 1870 εμφανίζονται Τούρκοι στον οικισμό, μετά από το ρωσοτουρκικό πόλεμο, προερχόμενοι από τα ορεινά χωριά. Άλλες τουρκικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν το 1913, όταν υποχρεώθηκε ο ελληνικός πληθυσμός να εγκαταλείψει την περιοχή δυτικότερα του Νέστου (Συνθήκη Βουκουρεστίου). Ένα μέρος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στην Ανατολική Μακεδονία και ειδικότερα στο Δοξάτο και ένα μέρος στο Κιλκίς.

Με το τέλος των βαλκανικών πολέμων επέστρεψαν, αλλά το 1915 και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν κατέλαβαν την περιοχή οι Βούλγαροι μαζί με τους Γερμανούς, εγκατέλειψαν για δεύτερη φορά τον οικισμό. Εγκαταστάθηκαν πάλι στις προηγούμενες περιοχές (Δοξάτο και Κιλκίς). Μετά το 1922 εγκαταστάθηκαν αρκετοί πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη.

Μετά το 1944 και έως το 1950, δηλαδή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, παρατηρείται έντονο μεταναστευτικό ρεύμα. Λόγω των πολεμικών γεγονότων εγκαταστάθηκαν στον Ίασμο Τούρκοι και Πομάκοι, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο μουσουλμανικός πληθυσμός. Εκείνη την εποχή στον οικισμό υπήρχαν 400 οικογένειες χριστιανών και 100 οικογένειες μουσουλμάνων[4]. Μετά το 1950 εγκαταστάθηκαν και αρκετές οικογένειες Σαρακατσάνων, που ήταν κτηνοτρόφοι, οι οποίοι αργότερα ασχολήθηκαν με τη γεωργία.

Σήμερα ο πληθυσμός του οικισμού είναι περίπου 3.000 κάτοικοι με αναλογία 40% χριστιανοί και 60% μουσουλμάνοι, κυρίως λόγω των Πομάκων εποίκων.

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ - ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΑΣΧΟΛΙΕΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

4.1. Οικονομία - Παραγωγή

Οι πρώτοι κάτοικοι ήταν κυρίως γεωργοί και κατά ένα μικρό ποσοστό και κτηνοτρόφοι. Η δεύτερη κατηγορία ήταν οι ευπορότεροι, οι τσορμπατζήδες. Στους πρόποδες του βουνού καλλιεργούσαν καπνό (για καλύτερη ποιό-

4. Η αναλογία Τούρκων με Πομάκους ήταν 1 προς 3, γιατί τα πομακοχώρια ήταν μεγαλύτερα από αυτά των Τούρκων.

τητα λόγω του στεγνού εδάφους). Νοτιότερα καλλιεργούσαν σιτάρι, καλαμπόκι, φασόλια και αμπέλια. Σημαντική στην οικονομία του τόπου ήταν η εκμετάλλευση των χορτολίβαδων. Από το 1900 έως το 1940 οι κυριότερες καλλιέργειες ήταν καπνά και αμπέλια. Σήμερα οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και το εμπόριο.

4.2. Ασχολίες των κατοίκων - Παραδοσιακά επαγγέλματα

Παραδοσιακά επαγγέλματα εκείνης της εποχής ήταν οι *αραμπατζήδες*, δηλαδή οι κατασκευαστές και επιδιορθωτές ξύλινων αμαξών, οι *πεταλωτές* και οι *σιδεράδες*, που έφτιαχναν καλλιεργητικά εργαλεία της εποχής.

Άλλα επαγγέλματα ήταν οι *σαμαράδες* και οι *βαρελάδες*. Οι τελευταίοι δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι του χωριού αλλά έρχονταν την εποχή πριν τον τρύγο. Υπήρχαν και άλλα επαγγέλματα, τα οποία δεν είχαν μόνιμη βάση στο χωριό, αλλά ήταν περιοδεύοντα, όπως οι *γουναράδες*[5].

Ένα παραπλήσιο επάγγελμα ήταν οι *ράφτες*, που ήταν μόνιμοι κάτοικοι του χωριού. Υπήρχαν μάλιστα και ειδικοί ράφτες, οι *αμπατζήδες*, που έραβαν τα *πουτούρια*, τις παραδοσιακές στολές της εποχής.

Άλλα επαγγέλματα ήταν οι *γανωτήδες*, οι *μανάβηδες*, οι *υφασματοπώλες*, οι *καφεπώλες*, οι *κουρείς*, οι *μπακάληδες*, οι *φουρνάρηδες*, οι *μυλωνάδες*[6]. Υπήρχε ακόμα και εστιατόριο.

Από τις σημαντικές ασχολίες των κατοίκων ήταν η σηροτροφία, δηλαδή η καλλιέργεια κουκουλιών (με την οποία ασχολούνταν περίπου 80 οικογένειες) και οι γεωργικές καλλιέργειες. Εξάλλου τα σπίτια του οικισμού ήταν φτιαγμένα με τρόπο κατάλληλο, ώστε να εξυπηρετούν αυτές τις δραστηριότητες.

5. Η ΚΑΤΟΙΚΙΑ

5.1. Η τυπολογία της κατοικίας

Η τυπολογία της παλαιότερης κατοικίας συντίθεται από υπαίθριους, ημιυπαίθριους και κλειστούς χώρους. Τα σπίτια είχαν εσωτερική αυλή, με ψηλούς μαντρότοιχους προς το δρόμο. Ήταν διώροφα, ακολουθώντας τη διζωνική οργάνωση σειράς δωματίων, με μετωπικό χαγιάτι. Ο κύριος εξωτερικός τοίχος της κατοικίας είχε σχήμα Π. Οι κλειστοί χώροι βρίσκονταν στο πίσω

5. Αυτοί έραβαν ενδύματα με γούνινη εσωτερική επένδυση και εξωτερικά καλυμμένα με καλό ύφασμα, τα οποία τα φορούσαν οι γυναίκες σε γιορτές, στην εκκλησία και σε άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις.

6. Υπήρχαν τέσσερις νερόμυλοι, που βρίσκονταν έξω από τον οικισμό. Οι δύο βρίσκονταν στον ποταμό Κουρου-Τσάι (= ξερός ποταμός), στα ανατολικά του οικισμού και οι άλλοι στον ποταμό Κουλεξά, στα δυτικά, κοντά στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία.

μέρος, ενώ μπροστά αφηνόταν ανοιχτός ημιυπαίθριος χώρος με νότιο προσανατολισμό.

Στο ισόγειο υπήρχαν κλειστοί αποθηκευτικοί χώροι, όπως το κατώι και τα αμπάρια και ημιυπαίθριος χώρος εργασίας, το *χαγιάτι*. Στον όροφο υπήρχαν τα δωμάτια και μπροστά απ' αυτά η *σάλα*, που χρησίμευε σαν χώρος υποδοχής των επισκεπτών, χώρος εργασίας και αποθήκευσης προϊόντων. Η στέγη που κάλυπτε το σπίτι ήταν τετράρριχτη.

5.2. Μάστοροι - Υλικά - Τρόπος κατασκευής

Για τους μαστόρους δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Λέγεται ότι ήταν από την Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία, αλλά και από ορεινά χωριά της Ροδόπης. Τα βασικά υλικά που χρησιμοποιούσαν ήταν η πέτρα, το χώμα και το ξύλο, τα οποία προμηθεύονταν από το κοντινό βουνό. Τα ξύλα που χρησιμοποιούσαν ήταν δρύινα. Αφού κατασκευάζονταν τα θεμέλια, άρχιζαν το χτίσιμο των τοίχων πάχους περίπου 70 εκατοστών. Το «δέσιμο» των τοίχων γινόταν με τα *ζωνάρια*, ξύλινα δοκάρια, τα οποία έμπαιναν παράλληλα στο μήκος των τοίχων και τα συνέδεαν μεταξύ τους με κάθετα μικρότερα ξύλα, τις *κλάπες*. Όταν έφταναν στο ύψος του ορόφου ο τοίχος στένευε περίπου 10 εκατοστά, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα δόντι, στο οποίο θα «πατούσαν» τα δοκάρια του πατώματος. Ο τοίχος που χώριζε το κατώι με το χαγιάτι ήταν πέτρινος. Στον όροφο ο τοίχος που χώριζε τα υπνοδωμάτια από τη σάλα, ήταν ή πέτρινος ή από *τσατμά* ή *μπαγδατί* (μπαγδατότοιχοι), δηλαδή οριζόντιες ξύλινες βέργες, τις οποίες πλέκανε με κατακόρυφα μικρά δοκάρια και τις καλύπτανε με λάσπη ανακατωμένη με άχυρο.

Στην πρόσοψη (μπροστά από το χαγιάτι) έμπαιναν ξύλινοι κατακόρυφοι στύλοι, τα *ντερέκια*, τα οποία δεν εδράζονταν απ' ευθείας στο έδαφος, αλλά πατούσαν σε ημιλαξευτές πέτρες, τα *αγκωνάρια*. Την κορυφή αυτών των υποστυλωμάτων έστεφε ξύλινο κιονόκρανο. Επάνω στα κιονόκρανα καρφώνονταν μεγάλα δοκάρια (που συνέδεαν τα ντερέκια) και κάθετα σε αυτά άλλα δοκάρια, τα *ταμπάνια*, σε απόσταση περίπου 1,00 μ. μεταξύ τους. Επάνω σ' αυτά κάρφωναν τα σανίδια του πατώματος, τα οποία ήταν από καραγάτσια.

Τους πέτρινους τοίχους δεν τους επίχριζαν, ενώ τους μπαγδατότοιχους τους κάλυπταν με ασβέστη πηχτό, ανακατωμένο με γιδότριχα. Τους εσωτερικούς τοίχους τους «έβαφαν» με γαλάκτωμα ασβέστη.

5.3. Αναλυτική περιγραφή της κατοικίας - Εσωτερική λειτουργία - Εσωτερικός διάκοσμος

Τα σπίτια του οικισμού ήταν χτισμένα σε κεκλιμένο επίπεδο. Όλες οι κατοικίες είχαν εσωτερική αυλή, που χώριζε από το δρόμο με ψηλούς και χοντρούς μαντρότοιχους. Συνήθως η αυλή βρισκόταν πιο ψηλά από το δρόμο,

ένα με δύο σκαλοπάτια και το αντίθετο συνέβαινε στην αντίθετη πλευρά του, δηλαδή χαμηλότερα ένα με δύο σκαλιά.

Οι αυλόπορτες είχαν οριζόντιο υπέρθυρο, που πάνω του υπήρχε σαμαρωτή στέγη. Οι εξώθυρες ήταν δίφυλλες, ξύλινες, γεροφτιαγμένες και μερικές φορές ταμπλαδωτές. Στην εξωτερική όψη της η πόρτα είχε σιδερένιο ρόπτρο και ασφάλιζε από μέσα με ξύλινο σύρτη. Άλλος τρόπος για να ασφαλίσουν το ένα φύλλο της πόρτας ήταν μια σιδερένια βέργα, ενώ στο υπέρθυρο, στην εσωτερική μεριά του τοίχου πάνω από την πόρτα, υπήρχε ο μάνταλος, για να κρατάει την πόρτα ανοιχτή.

Περνώντας την εξώθυρα, υπήρχε η αυλή, η οποία ήταν στρωμένη με πέτρινες πλάκες. Άλλες φορές δεν υπήρχαν πλάκες, παρά μόνο πατημένο χώμα. Η χρήση της αυλής ήταν για γεωργικές εργασίες, όπως το στέγνωμα των καπνών ή άλλων προϊόντων και το πάτημα των σταφυλιών.

Ένα σκαλοπάτι ψηλότερα από την αυλή βρισκόταν το *χαγιάτι* του σπιτιού. Αυτό ήταν στρωμένο με πατημένο χώμα, το οποίο κατά καιρούς το άλειφαν με πηλό ή με βουνιές. Το χαγιάτι είχε μεσημβρινό προσανατολισμό και χρησίμευε για την επεξεργασία του καπνού. Πίσω από αυτό ήταν το *κατώι*, ένας ενιαίος χώρος, στον οποίο αποθήκευαν τα οικιακά σκεύη, πιθάρια, μπακίρια, ντουρβάνες, βαρέλια με κρασί, πιθάρια στα οποία έβαζαν το πετμέζι, τα ρετσέλια και τουρσιά. Μέσα στο κατώι ήταν και το *ζυμωτήρι*, δηλαδή εκεί που ζύμωναν το ψωμί. Σε κάποια γωνιά υπήρχε και η *γίσβα* ή *γίσμπα*, ένας υπόγειος χώρος στο δάπεδο του κατωϊού, όπου τοποθετούσαν τα καπνά (αφού είχαν ξεραθεί και πριν από το παστάλιασμα, για να πάρουν μια σχετική υγρασία). Ο αερισμός και φωτισμός του χώρου γίνονταν από ένα παράθυρο, στον τοίχο που έβλεπε στο χαγιάτι. Μπροστά από το κατώι, δεξιά ή αριστερά από το χαγιάτι, υπήρχαν τα *αμπάρια*. Ήταν φτιαγμένα από ξύλο, χωρισμένα σε δύο ή τρία μέρη και χρησίμευαν για την αποθήκευση των δημητριακών. Η εισαγωγή των δημητριακών γινόταν από τον όροφο και η εξαγωγή από ειδικό πορτάκι, που υπήρχε στο κάτω μέρος των αμπαριών.

Στο χαγιάτι βρισκόταν η σκάλα που ανέβαζε στον όροφο. Είχε κατεύθυνση παράλληλη με αυτή της κύριας όψης του κτίσματος και προς τα αμπάρια. Στηριζόταν στα ντερέκια, ήταν απότομη, χωρίς ρίχτια και για κουπαστή υπήρχε ένα απλό δοκάρι. Η σκάλα έκλεινε στον όροφο με μια καταπακτή, την *γκλαβανή*.

Στον όροφο βρισκόταν η *σάλα*. Αυτή χρησίμευε ως καθιστικό και χώρος υποδοχής των καλεσμένων σε γιορτές, γάμους και άλλες εκδηλώσεις, αλλά και σαν χώρος αποθήκευσης προϊόντων. Το δάπεδό της σε μια πλευρά ήταν υπερυψωμένο και αυτόν το χώρο τον έλεγαν *κρεβατίνα*. Σε πολλές περιπτώσεις το δάπεδο απ' αυτή την πλευρά προεξείχε (το λεγόμενο *σαχνισί*) και ο τοίχος ήταν από μπαγδατί.

Πίσω από τη σάλα βρίσκονταν τα *υπνοδωμάτια*. Ήταν συνήθως δύο, το ένα ήταν μεγαλύτερο και σ' αυτό έμεναν τα παιδιά της οικογένειας. Και στα δύο δωμάτια υπήρχε *τζάκι*. Το τζάκι είχε την τυποποιημένη μορφή του τύμπανου, που διαμορφωνόταν από σανίδες (τις οποίες συνήθως ασβέστωναν) με κοιλόκυρτες απολήξεις και κατέληγε σε κώνο από ασβεστοκονίαμα. Αυτός ο κώνος άρχιζε πάνω από το ξύλινο τύμπανο και στο ύψος ενός ξύλινου ραφιού, που περιέτρεχε τους τοίχους του δωματίου περνώντας και μπροστά από το τζάκι. Το ράφι αυτό έμπαινε στο ύψος που οριζόταν από τα παράθυρα και τις πόρτες, δηλαδή πάνω από αυτά. Το τζάκι πλαισιωνόταν από θυρίδες και ντουλάπια σε συμμετρία. Τα μόνα διακοσμητικά που υπήρχαν ήταν ξύλινα σανίδια σε σχήμα τεθλασμένης γραμμής, πάνω από το ράφι που περιέτρεχε τους χώρους και στο ταβάνι των δωματίων, στο κέντρο, ένα άλλο ξύλινο διακοσμητικό δεκαπεντάγωνο, που μιμούνταν ίσως —σε απλούστερη και πολύ φτωχότερη μορφή— τους ομφαλούς των ταβανιών των σπιτιών της Σιάτιστας.

Ο φωτισμός των δωματίων γινόταν από παράθυρα που βρίσκονταν στο νότιο τοίχο, αυτόν που χώριζε τα υπνοδωμάτια από τη σάλα. Εκτός αυτών των παραθύρων, μερικές φορές υπήρχε και φεγγίτης στη νότια πλευρά της στέγης. Εξάλλου υπήρχαν παράθυρα και στους πλευρικούς τοίχους της σάλας (συνήθως 3 παράθυρα). Αυτά τα παράθυρα χρησίμευαν για το φωτισμό της σάλας και εμμέσως των δωματίων, αλλά και για να παρακολουθούν την κίνηση γύρω από το σπίτι, στο δρόμο. Όλα τα παράθυρα έκλειναν με ξύλινα παντζούρια, τα *κανάτια*.

Αυτό το διώροφο κτίσμα ήταν η βασική κατοικία. Δίπλα από αυτό υπήρχε μονόχωρο κτίσμα, *τσονιούδι* ή ο *μουσαφίρ οντάς*. Συνήθως αυτό το δωμάτιο ήταν ψηλότερα ή χαμηλότερα από το επίπεδο του χαγιατιού. Χρησίμευε για καθιστικό αλλά και κουζίνα. Και σ' αυτό το δωμάτιο υπήρχε το τζάκι με το ανάλογο ράφι. Στον ίδιο χώρο ήταν και η *μουσάντρα* ή *μεσάντρα*, δηλαδή ξύλινο ντουλάπι, στο οποίο έβαζαν τα κλινοσκεπάσματα και την οικοσκευή.

Δίπλα από αυτό το δωμάτιο ήταν ο φούρνος. Παραδίπλα βρισκόταν άλλο ένα δωμάτιο, το *μουτφάκι*, πλυσταριό που το χρησιμοποιούσαν και για μαγείρεμα. Όλα αυτά τα κτίσματα είχαν ξεχωριστή στέγη από την κύρια κατοικία. Μάλιστα αυτή η στέγη προεκτείνονταν, φτάνοντας μέχρι τον εξωτερικό μαντρότοιχο, όπου και «πατούσε», δημιουργώντας έτσι ένα υπόστεγο, μπροστά από αυτά τα δωμάτια, το *σατσάκι*. Σε κάποια γωνιά της αυλής βρισκόταν και το αποχωρητήριο.

5.4. Τα ζώα, το στάβλισμα, η αποθήκευση των ζωοτροφών

Δίπλα στο διώροφο κτίσμα βρισκόταν ο στάβλος ή το *ντάμι*. Η κύρια είσοδος στο στάβλο βρισκόταν στο δρόμο. Από εκεί έβγαζαν τα ζώα. Υπήρχε

και μια άλλη πόρτα, μικρότερη, που συνέδεε την αυλή με το στάβλο. Μπαίνοντας υπήρχε ένας ακάλυπτος χώρος και δίπλα ένα υπόστεγο (με μεσημβρινό προσανατολισμό), που είχε τα παχνιά, στα οποία έδεναν τα ζώα και τους έδιναν την τροφή. Στο πίσω μέρος του στάβλου βρισκόταν ο αποθηκευτικός χώρος των ζωοτροφών, τον οποίο γέμιζαν από την πίσω πλευρά του, από ένα παράθυρο. Το χειμώνα σ' αυτή την αποθήκη έβαζαν τα ζώα. Τα ζώα που είχε ένα σπίτι ήταν βόδια, αγελάδες, βουβάλια, γαϊδούρια, πρόβατα, γουρούνια (τα τοποθετούσαν σε ξύλινα κλουβιά, τα *κουμάσια*) και κότες.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η βασική τυπολογία της κατοικίας στον Ίασμο ήταν η διώροφη πλατυμέτωπη με τετράρριχτη στέγη, η οποία αποτελεί εξέλιξη της ισόγειας πλατυμέτωπης πλινθόκτιστης καλύβας με δίρριχτη ή τετράρριχτη στέγη, στην οποία προστέθηκε αργότερα ο δεύτερος όροφος. Ο βασικός σχεδιασμός του σπιτιού ήταν ο εξής: στο ισόγειο υπήρχε το χαγιάτι με κλιμακοστάσιο προς τον όροφο και οι βοηθητικοί και αποθηκευτικοί χώροι. Στον όροφο βασικό στοιχείο ήταν η σάλα και γύρω της οργανώνονταν οι χώροι ύπνου και εργασίας. Αντίστοιχο σχεδιασμό και τυπολογία συναντά κανείς σε όλη τη Θράκη από τα πεδινά αγροτικά διώροφα ως τα ημιορεινά και ορεινά διώροφα νοικοκυρόσπιτα, φυσικά με διαφορές ανάλογα με τις οικονομικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής.

ΘΑΝΑΣΗ ΜΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΙΖΥΗΝΟΥ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ι. Η λογοτεχνία, τα λογοτεχνικά κείμενα και δρώμενα μιας εποχής και ενός/μιας δημιουργού είναι ένα στοιχείο του εποικοδομήματος της συγκεκριμένης κοινωνίας. Τούτο ισχύει, βέβαια, για όλα τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα. Αν θελήσουμε, λοιπόν, να συντάξουμε μια ιστορία της λογοτεχνίας, έχουμε πολύ δρόμο να διαβούμε. Χρειάζονται πολλά προαπαιτούμενα. Για να μη συντάξουμε απλά μια ιστορία λογοτεχνημάτων και λογοτεχνών, όπως συνήθως γίνεται, απαιτείται μελέτη επιμέρους στοιχείων, που σχετίζονται με όλα τα επίπεδα δομής της κοινωνίας —οικονομικά-κοινωνικά-πολιτικά-πολιτιστικά. Επιπλέον, απαιτείται η εξέταση του τρόπου που αυτά συνδέονται και, τελικά, εκδηλώνονται-εκφράζονται μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα. Μ' άλλα λόγια, μια ιστορία της λογοτεχνίας προϋποθέτει εξέταση της σχέσης της με τη γενική ιστορία και ένταξή της σ' αυτή.

Είναι κατανοητό ότι κάτω απ' αυτές τις προϋποθέσεις η σύνταξη μιας ιστορίας, και μάλιστα της λογοτεχνίας, είναι σύνθετη εργασία —όχι ενός μόνο κλάδου. Δεν απέχει από την πραγματικότητα ότι πολλές ιστορίες είναι μυθολογίες της λογοτεχνίας, με την έννοια ότι οι συντάκτες τους επιλέγουν και αξιολογούν αρκετά αυθαίρετα τα πρόσωπα και τα έργα που περιλαμβάνουν στην ιστορία τους —πράγμα που σχετίζεται και με τον όγκο που αφιερώνουν στα θέματά τους.

Για τα παραπάνω, υπάρχει τα τελευταία χρόνια εκτεταμένη προβληματική, ενταγμένη στη γενικότερη προσπάθεια αναθεώρησης όχι μόνο της ιστορίας αλλά και όλων των «οπτικών» προσέγγισης της πραγματικότητας.

Στα 1969 έγινε Συνέδριο στο Διεθνές Πολιτιστικό Κέντρο του Σεριζί (Cérizy) της Γαλλίας, με θέμα «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας». Στα 1985 με τον ίδιο τίτλο δημοσιεύτηκε στα ελληνικά επιλογή από τις ανακοινώσεις του συνεδρίου (εκδόσεις «Επικαιρότητα», μετ. Ι. Ν. Βασιλαράκης). Από τα πολλά και ενδιαφέροντα κείμενα, που καλύπτουν τη σύγχρονη προβληματική, αναφερόμαστε στις «Σκέψεις πάνω σ' ένα εγχειρίδιο» του Roland Barthes, που σημειώνει: «Υπάρχει μια ολόκληρη άλλη ιστορία της λογοτεχνίας μας που δε γράφτηκε, μια αντιιστορία, η αντίθετη όψη αυτής της ιστορίας, που θα ήταν

ακριβώς η ιστορία αυτών των λογοκρισιών. Τί είναι αυτές οι λογοκρισίες; Καταρχήν, οι κοινωνικές τάξεις· η κοινωνική δομή που βρίσκεται κάτω απ' αυτή τη λογοτεχνία σπάνια υπάρχει στα εγχειρίδια λογοτεχνικής ιστορίας· πρέπει να περάσουμε σε βιβλία κριτικής πιο χειραφετημένα, πιο εξελιγμένα για να τη βρούμε».

Στο ίδιο συνέδριο εξάλλου ο Gerard Genette, μιλώντας με θέμα «Λογοτεχνία και Ιστορία», έκανε λόγο «για μιαν ιστορία των κοινωνικών περιστάσεων, συνθηκών και αντικτύπων του λογοτεχνικού γεγονότος».

* * *

2. Η Νεοελληνική Φιλολογία ως επιστήμη ιδιαίτερη είναι σχετικά πρόσφατη. Σημαντικός τομέας της είναι η Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Άλλοι κλάδοι είναι η Βιβλιογραφία, η Κριτική της Λογοτεχνίας, η Εκδοτική, η Ερμηνεία και Αισθητική Ανάλυση, η Γλωσσική Έρευνα και Κωδικοποίηση, η Μετρική. Βοήθημα αξιόλογο στα παραπάνω αποτελεί το εγχειρίδιο του Π. Δ. Μαστροδημήτρη «Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία» (1983, 4η έκδοση). Σε διάφορα σημεία του βιβλίου αναφέρονται οι Ιστορίες της Ελληνικής και ιδιαίτερα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ελλήνων και ξένων συγγραφέων, καθώς και μεταφράσεις στα ελληνικά και στις ξένες γλώσσες. Από τα 1827, που δημοσιεύεται στα γαλλικά η «Ιστορία των Νεοελληνικών γραμμάτων» του Ιακωβάκη Ρίζου-Νερουλού, ως τις μέρες μας έχουμε πολλές, διαφόρων μεγεθών και σημασίας Ιστορίες Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Όπως είναι φυσικό, όσο προχωρούν και οι άλλοι επιστημονικοί κλάδοι της Νεοελληνικής Φιλολογίας, τόσο περισσότερο οι συντάκτες των ιστοριών έχουν περισσότερη επιστημονικά συγκροτημένη πρώτη ύλη για την ιστορία τους και τόσο περισσότερες απαιτήσεις έχουν οι χρήστες των ιστοριών απ' αυτές.

Γενικότερη και ειδικότερη αξιολόγηση των κυκλοφορουσών Ιστοριών της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας παρουσίασε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου (στο περιοδικό «Μαντατοφόρος», τ. 15, Μάρτιος 1980), που αναφέρεται στις Ιστορίες που κυκλοφόρησαν μεταπολεμικά και κυκλοφορούν και σήμερα. Στην κριτική του παρουσίαση εξετάζονται 26 βιβλία 22 συγγραφέων (14 Ελλήνων και 8 ξένων).

* * *

3. Στην εργασία μας αυτή, έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω στοιχεία, θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τη θέση που προσδίνουν στο έργο του Γεώργιου Βιζυηνού ορισμένες από τις πιο «προσιτές» στο μέσο αναγνώστη Ιστορίες Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, συγκεκριμένα των: Άριστου Καμπάνη, Κ. Θ. Δημαρά, Γιάννη Κορδάτου, Γ. Βαλέτα, Λίνου Πολίτη, Μάριο Βίττι, Π. Δ. Μαστροδημήτρη.

Θα ξεκινήσουμε, όμως, από έναν «άδηλο» ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τον Κωστή Παλαμά.

Ήδη σε προηγούμενη εργασία μας «Ο Κωστής Παλαμάς για το Γεώργιο Βιζυηνό» (*Θρακικά Χρονικά* 42 (1987-8) 32-36) παρουσιάσαμε έξι κείμενα του Κωστή Παλαμά που αναφέρονται στο Γεώργιο Βιζυηνό (1892, 1896, 1916, 1922, 1930), ενώ σε καμιά εικοσαριά άλλα κείμενά του, στο διάστημα 1892-1934, υπάρχουν αναφορές στον «πονεμένο της Βιζύης». Όλα αυτά τα δεδομένα συγκροτούν ένα σεβαστό corpus κειμένων παλαμικών που πιστοποιεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Παλαμά για το έργο (και όχι για τα «ανέκδοτα» της ζωής) του Γεώργιου Βιζυηνού.

Μετά την αναφορά μας εκείνη στα κείμενα του Κ. Παλαμά καταλήγαμε ανάμεσα στ' άλλα: «δεν ξέχασε ποτέ την ποίησή του που, αν και παραδεχόταν ότι είναι κατώτερη από τα διηγήματά του, τη συνέδεε με τα διηγήματά του. Να σημειώσουμε ότι μίλησε δημόσια για το Βιζυηνό και έτσι παρεμπόδισε την αποσιώπηση του έργου του (...). Αν αναλογιστούμε την έλλειψη πολλών μελετών για το έργο του Γ. Βιζυηνού, μπορούμε καλύτερα να αξιολογήσουμε την προσφορά και σ' αυτόν τον τομέα του Κ. Παλαμά».

Ακολούθησε το αξιόλογο βιβλίο της Βενετίας Αποστολίδου «Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας» (εκδ. Θεμέλιο, 1992), που σε πολλά σημεία αναφέρεται στο Γεώργιο Βιζυηνό. Ο Παλαμάς συνδέει τον ποιητή Βιζυηνό μέσω του Ηλία Τανταλίδη με τον Αθανάσιο Χριστόπουλο. Παραπέμπει στα κείμενα του Παλαμά για το Βιζυηνό, που αναφέραμε και εμείς στην εργασία μας, και η Β. Αποστολίδου σημειώνει: «Οι παρατηρήσεις του Παλαμά τόσο για το διηγηματογράφο, όσο και για τον ποιητή Βιζυηνό είναι από τις καλύτερες στιγμές της κριτικής του».

Ο Παλαμάς τοποθετεί το Βιζυηνό στη γενιά του 1880, λόγω της συλλογής «Αττθίδες Αύραι» (1883). Θεωρεί «νέα ποίηση» την ποίηση των Αττθίδων Αυρών, ποίηση πλαστική, «που δεν περιέχει τίποτε αφηρημένο και άψυχο». Είναι εθνική χωρίς την πατριωτική ρητορεία των εφημερίδων. Είναι εθνική (διατύπωση Β. Αποστολίδου) «γιατί αναπλάθει εθνικές παραδόσεις, αναπαριστά τα εθνικά όνειρα και τα ιερά σύμβολα του Γένους, αντικατοπτρίζει την ελληνική φύση και ψάλλει τις δοξασίες και τις προλήψεις του λαού». Και καταλήγει για την ένταξη του Βιζυηνού στη γενιά του 1880: «δείχνει πως η περίφημη αυτή αλλαγή δεν υποδηλώνει μια λογοτεχνική μεταβολή αλλά μάλλον μια ιδεολογική στροφή μερίδας διανοουμένων που με την πάροδο του χρόνου έδωσε ποικίλα λογοτεχνικά προϊόντα». Σχετικά, τέλος, με τη γλώσσα του ποιητή Βιζυηνού: «Η παλαμική κριτική του Βιζυηνού έχει ακόμη ένα ενδιαφέρον σημείο. Κρίνοντας τη γλώσσα των ποιημάτων του, ο Παλαμάς εμφανίζεται αρκετά ελαστικός στα γλωσσικά του κριτήρια. Θεωρεί τα ποιήματα που είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα ανώτερα γλωσσικά απ' αυτά που είναι στη δη-

μοτική, γιατί η καθαρεύουσά του είναι μια σωστή λογοτεχνική γλώσσα χωρίς τίποτε το δημοσιογραφικό, ενώ η δημοτική του, με όλη της τη φυσικότητα, δεν είναι καλλιτεχνικά «λαγαριασμένη». Ο Παλαμάς δεν παραβλέπει εξάλλου πως η κατ' εξοχήν δημιουργική δύναμη του Βιζυηνού βρίσκεται στη δραματική, αφηγηματική ποίηση, στη μπαλάντα, και τονίζει πως το ταλέντο του εκδηλώνεται κυρίως στη διηγηματογραφία».

Αυτά όσον αφορά την ποίηση του Βιζυηνού. Για το πεζογραφικό του έργο ο Παλαμάς «είναι ο πρώτος που εντόπισε —και επαίνεσε— μερικά από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του Βιζυηνού».

Στα κείμενά του ο Κ. Παλαμάς διακρίνει δύο τριάδες διηγηματογράφων: Δ. Βικέλας, Γ. Δροσίνης, Γ. Βιζυηνός η πρώτη, Αλ. Παπαδιαμάντης, Αν. Καρκαβίτσας, Γ. Βλαχογιάννης η δεύτερη. Απ' όλους ξεχωρίζει τους: Βιζυηνό, Παπαδιαμάντη και Καρκαβίτσα. Το Βικέλα και το Βιζυηνό τους αποκαλεί «προδρόμους» και «αν και έγραψαν τα διηγήματά τους στην καθαρεύουσα, η γλώσσα τους δεν ήταν η κοινή αντιποιητική καθαρεύουσα της εποχής· ήταν μπολιασμένη με την ιδέα του δημοτικισμού». Ο Παλαμάς δε συνδέει το δημοτικισμό μόνο με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας, αλλά με ένα κώδικα αξιών και σύστημα ιδεολογίας και αρχών νέων. «Θεωρεί πως ένα καινούριο και χρήσιμο για την πεζογραφική εξέλιξη που έφερε το διήγημα του Βιζυηνού ήταν η οργανική του ανάπτυξη». Ένα άλλο παλαμικό κριτήριο είναι «η αρμονική συνύπαρξη του αναπτυσσόμενου αντικειμένου και του συγγραφικού υποκειμένου». Ο Παλαμάς στην κριτική του για τα πεζά του Βιζυηνού εντοπίζει ακόμη τις λεπτές ψυχολογικές παρατηρήσεις, το δραματικό τόνο, το μυστήριο. Κάτι, τέλος, αξιοσημείωτο που εντοπίζει πρώτος ο Παλαμάς: «μικρόν τι απολείπονται (γράφει για τα διηγήματα του Βιζυηνού) όπως αναπτυχθώσιν εις μυθιστορήματα». Και καταλήγει η συγγραφέας: «Η αντιμετώπιση του Βιζυηνού από τον Παλαμά δείχνει το εύρος της αντίληψής του για το φαινόμενο της ηθογραφίας, καθώς και την ωριμότητα και ποικιλία των κριτηρίων του», συμπληρώνοντας παρακάτω —ύστερα από εξέταση και των άλλων διηγηματογράφων της περιόδου— ότι αυτό που οδηγεί τον Παλαμά να ξεχωρίζει το Βιζυηνό, τον Παπαδιαμάντη και τον Καρκαβίτσα «είναι η ισορροπία ανάμεσα στο αντικειμενικό και το υποκειμενικό, την πραγματικότητα και το ιδανικό, το παρόν και το παρελθόν».

* * *

4.1. Άριστος Καμπάνης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1925 (1η έκδοση), 1948 (5η έκδοση), φωτομηχανική ανατύπωση 1971. Σελίδες 434.

Μία σελίδα καλά καλά δεν κατέχει ο Γ. Βιζυηνός στην Ιστορία του Καμπάνη. Για την ποίησή του γράφει μόνο: «σημειώνει τη μετάβαση από την κα-

θαρολογική στιχουργία στη δημοτική. Αρχίζει από την καθαρεύουσα και τελειώνει με τη δημοτική» (σ. 177). Περισσότερα αναφέρει για το διήγημα: «Ο πραγματικός εισηγητής του ψυχολογικού διηγήματος στην Ελλάδα ... Οι πολυσέλιδες νουβέλες του ... είναι δραματικές αφηγήσεις, είτε όταν αποτελούν μέρη οικογενειακών απομνημονευμάτων του Βιζυηνού, είτε όταν είναι ψυχογραφίες ταπεινών ανθρώπων της πατρίδας του, της Θράκης». Παραθέτει απόσπασμα του Κ. Παλαμά, μισή σελίδα, και επιλέγει ο Καμπάνης: «Ψυχογραφεί, χαρακτηρίζει, μελετάει περιπτώσεις συνειδησιακές, ηθικά συναισθήματα, ο Βιζυηνός. Κρίμα που η έξοχη αφηγηματική παραγωγή του περιορίστηκε σε τόσο λίγα πράγματα». Ο Καμπάνης θεωρεί το Βιζυηνό «εισηγητή του ψυχολογικού διηγήματος», ενώ αμέσως μετά τα διηγήματα αυτά τα χαρακτηρίζει «πολυσέλιδες νουβέλες».

Ο Γ. Κεχαγιόγλου χαρακτηρίζει την Ιστορία αυτή «Έργο φιλολογικά αδύνατο» και θεωρεί ότι «Η σύνθεση είναι σήμερα ξεπερασμένη».

4.2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, 1948-1949 (1η έκδοση), 1975 (6η έκδοση). Σελίδες κ΄ + 714.

Ο Κ. Θ. Δημαράς αφιερώνει περίπου δύο σελίδες για την ποίηση του Βιζυηνού, ενώ για τα διηγήματά του μισή σελίδα. Αναφέρεται η σχέση του Βιζυηνού με τον Ηλία Τανταλίδη που «τον παρότρυνε να ασχοληθεί με τα γράμματα, και, χωρίς άλλο, τον επηρέασε στην ποίησή του», καθώς και η επίδραση του Βράιλα Αρμένη: «Οι συγγραφικές του αυτές προσφορές συνετέλεσαν στην αύξηση των επαφών ανάμεσα στα Επτάνησα και στην Ελλάδα. Σε τούτο όμως εβοήθησε και η προσωπική του ακτινοβολία, όπως συνέβη στην περίπτωση των σχέσεών του με το Βιζυηνό». Τονίζει τέλος το ρόλο των ποιητικών διαγωνισμών του Πανεπιστημίου της Αθήνας, όπου βραβεύτηκε στα 1874 για τον «Κόδρο» ο Γ. Βιζυηνός. Οι παραπάνω είναι «διάσπαρτες» αναφορές του Κ. Θ. Δημαρά στο Βιζυηνό.

Να παρουσιάσουμε τις κύριες αναφορές του στο θρακιώτη δημιουργό. Στο εικοστό τέταρτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Η Γενιά του 1880 και ο Ψυχάρης» και υπότιτλο «Ο στίχος, η έμπνευση, η γλώσσα». Μέσα στους λογοτέχνες «που είχαν φτάσει στην ωριμότητα ή είχαν αρχίσει τη δράση τους, όταν ξεκίνησε η γενιά του 1880 και όταν ακούστηκε το κήρυγμα του Ψυχάρη» εντάσσεται ο Βιζυηνός. Σύντομα αναφέρεται η ζωή, οι σπουδές και οι εκδόσεις ποιητικών συλλογών του. Αναφέρεται πάλι η σχέση με Τανταλίδη και Βράιλα Αρμένη: «γνωρίζει από κείνον την επτανησιακή παράδοση. Ήδη όμως είχε στραφεί προς το δημοτικισμό, όπως έγραφε χαρακτηριστικά το 1882 σε στίχους που άφησε ανέκδοτους:

ο καινούριος ποιητής
πείσθηκε στη Δύση».

Για την πρώτη του ποιητική συλλογή του 1873 «Ποιητικά Πρωτόλεια» σημειώνει ότι «φανερώνει μιαν αξιόλογη αίσθηση της λαϊκής γλώσσας», ενώ για τις «Ατθίδες Αύρες» (1883) ότι «δεν είναι χωρίς αξία, γνήσια ευαισθησία, χωρίς όμως επεξεργασμένη λεπτότητα, διάθεση θυμόσοφη που τον αποτρέπει από τις ρομαντικές υπερβολές, γλωσσικό αισθητήριο καλό». Η γλώσσα του η δημοτική χαρακτηρίζεται «εύχυμη», η θεματολογία του δείχνει «ενδιαφέρον για την νεοελληνική παράδοση», «η μελαγχολία του, που όταν εκδηλώνεται, θα μπορούσε να τον συνδέσει με τον αθηναϊκό ρομαντισμό, είναι πάντα συγκρατημένη και λιτή στην έκφραση». Για όλους τους χαρακτηρισμούς φέρει παραδείγματα ποιητικά. Ιδιαίτερη είναι η αναφορά του Κ. Θ. Δημαρά στα «μικρά έμμετρα αφηγήματα». Δικαιολογεί το γεγονός: «Ίσως μιλούσαν ακόμη μέσα του οι παραμυθάδες· ίσως τα λαογραφικά ενδιαφέροντα να τον επηρεάζουν κι εδώ: οι παραλογές· ίσως έχουμε ένα υπόλειμμα από το επικολυρικό είδος όπου διέπρεψε παιδί, ίσως ακόμη να επηρεάζεται από τους δυτικούς που έγραψαν μπαλάντες, βαλλίσματα, όπως τα λέει ο ίδιος». Στη συνέχεια ο ιστορικός αναφέρει τη μελέτη του 1893 για τα βαλλίσματα. Ακόμη μνημονεύει τις φιλοσοφικές του διατριβές. Κλείνει με την αναφορά του θανάτου του στο φρενοκομείο και τους στίχους: «Και από τότε που θρηνώ ...».

Στο εικοστό πέμπτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Πεζά θέλουμε, πεζά!» και τον υπότιτλο «Η πρόζα», έχουμε σύντομη, αλλά «χαρακτηριστική» αναφορά στο Βιζυηνό: «Ο Βικέλας ώθησε και το Βιζυηνό προς το διήγημα. Ο Θρακιώτης ποιητής έφερνε μαζί του από τα παιδικά του χρόνια έναν κόσμο αναμνήσεων, που ήταν κατάλληλες ν' αποτελέσουν θέματα ηθογραφιών· η θυμόσοφη ιδιοσυγκρασία του τον βοηθούσε να ξεχωρίζει το ιδιότυπο μέσα από το συνηθισμένο, να υπογραμμίζει και στους χαρακτήρες των ανθρώπων τα πιο αξιοπερίεργα σημάδια τους. Έτσι τα περισσότερα από τα θέματα των διηγημάτων του ανάγονται στη Θράκη και δίπλα στην ηθογραφία έχουν έντονο ψυχογραφικό χρώμα. Πρόσωπα χωρίς μεγάλο ενδιαφέρον, με υποτυπωμένη μόλις εσωτερική ζωή, αλλά ζωντανεμένα με ενάργεια. Συχνά χαμογελάει ο συγγραφέας μέσα στη μελαγχολική νοσταλγία του· και το ελαφρό χαμόγελό του περνάει μέσα στο έργο σαν μια πνοή λυρισμού ... Τεχνική δεν έχουμε να ζητήσουμε από τα διηγήματα του Βιζυηνού, αν εξαιρέσουμε το «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας», όπου επιδίωξε να φθάσει στη σύνθεση· κατά τα άλλα έχουμε εικόνες σχεδιασμένες μ' ελαφρό χέρι, λιτά διαγράμματα, χωρίς χρώματα και φωτοσκιάσεις, αλλά που μας γοητεύουν μ' αυτή τους την απλότητα. Μα κι εδώ η καθαρεύουσα στέκει φραγμός».

Ο Κ. Θ. Δημαράς, όπως φαίνεται από τα παραπάνω, δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στον «ποιητή» παρά στον «πεζογράφο». Αυτό, κατά τη γνώμη μας,

δικαιολογείται κυρίως από το ότι δίνει μεγάλη σημασία στο δημοτικισμό, στον οποίο σχετικά πρώιμα στρέφεται ο «ποιητής» Βιζυηνός. Όσον αφορά τα διηγήματα, ο Δημαράς είναι άδικος στα θέματα των προσώπων και της τεχνικής, όπως αποδείχτηκε από σύγχρονες ειδικές μελέτες.

4.3. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Από το 1453 ως το 1961)*, τ. 1-2, Αθήνα 1962, σελ. 1-448, 451-847. [Χρησιμοποιούμε νέα έκδοση 1983, εκδ. «Επικαιρότητα», με νέα φωτοστοιχειοθέτηση, σελ. 1-544, 555-1021].

Πολύ λίγα αναφέρει ο Γ. Κορδάτος στην Ιστορία του και για την ποίηση και για τα πεζά.

Χαρακτηρίζεται «εισηγητής του ψυχολογικού διηγήματος», «είχε ταλέντο πεζογράφου», «έγραψε πολυσέλιδες νουβέλες που έκαναν εντύπωση». Αναφέρει τους τίτλους πεζογραφημάτων, προσθέτοντας «έχουν δραματικές σελίδες και είναι καλογραμμένες ηθογραφικές αναπαραστάσεις».

Αναφέρεται ότι βραβεύτηκε ο «Κόδρος» (στο ειδικό κεφάλαιο για ποιητικούς διαγωνισμούς), ενώ στο επόμενο κεφάλαιο «Η Νέα Αθηναϊκή Σχολή», ο Κορδάτος αναφέρει τους τίτλους των ποιητικών συλλογών, επαναλαμβάνοντας απλά: «Μεγαλύτερη θέση κατέχει στην πεζογραφία».

Αυτά τα ελάχιστα αναφέρει ο Γ. Κορδάτος.

4.4. Γ. Βαλέτας, *Επίτομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1966, σελ. 214.

Στο όγδοο κεφάλαιο «Η Νέα Σχολή», στο υποκεφάλαιο «Πρόδρομοι της Νέας Σχολής», εντάσσεται ο Γ. Βιζυηνός. Να σημειώσουμε ότι ο Γ. Βαλέτας είχε ασχοληθεί σε μελέτες του ιδιαίτερα με το έργο του Βιζυηνού. Συνεπώς, παρά τη σχετικά μικρή έκταση στην ιστορία, υπάρχουν ουσιαστικές πληροφορίες και σχόλια. «Έδωσε τις πρώτες και καλύτερες σελίδες της δημοτικής πεζογραφίας», «Τα τραγούδια του, εμπνευσμένα από τη ζωή και τις παραδόσεις του λαού, απ' την ελληνική φύση, είναι ρυθμικά και απλά, γεμάτα αίσθηση ζωής. Η καλύτερη συλλογή του "Ατθίδες Αύραι" συγκεντρώνει μια δημιουργία ανανεωτικής αξίας. Ρυθμοί και μοτίβα εναλλάσσονται μ' ένα πνεύμα αισιόδοξο και ανοιχτό. Αγκαλιάζουν τη φύση, το λαό, τον έρωτα, τη ζωή». Αναφέρεται στα διηγήματά του και σημειώνει: «Ο "Τρομάρας" του είναι το πρώτο παιδικό διήγημα στη δημοτική. Αλλά και όλη η παιδική ποίηση αρχίζει και πλουτίζεται με το Βιζυηνό». Αναφέρεται στα «Βαλλίσματα» και στο γλωσσικό όπου «πρωτοστάτησε» με τη «Μηλιά» του. «Στάθηκε ένας μεγάλος σκαπανέας».

Αφού στη συνέχεια ο Βαλέτας αναφέρεται στον Παλαμά και την πεζογραφία της Νέας Σχολής, καταλήγει με ένα γενικό χαρακτηρισμό της πεζο-

γραφίας του Γ. Βιζυηνού, «που τη μορφή του συναντήσαμε στην ποιητική πρωτοπορία της Νέας Σχολής· είναι η υψηλότερη ποιοτικά προσφορά της μεταβατικής αυτής περιόδου στον πεζό λόγο. Το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της δημιουργικότατης αυτής προσφοράς είναι στη δημοτική, και ακόμα, ότι ο συγγραφέας αυτός έχει ευρύτερη εποπτεία από τους συγκαιρινούς και πολλούς κατοπινούς και δίνει πέρ' απ' την τυπική ηθογραφία ψυχογραφικό και δραματικό βάθος στα διηγήματά του, τοποθετεί το Βιζυηνό μέσα στους πατέρες της πεζογραφίας και τους κορυφαίους της νεοελληνικής τέχνης».

Στα συμπεράσματά του, παρά τη δόση υπερβολής, ο Βαλέτας δίνει ουσιαστικά στοιχεία για το Βιζυηνό. Να σημειωθεί, ιδιαίτερα, η αναφορά του στην παιδική πεζογραφία και ποίηση, κάτι που στους άλλους ιστορικούς δεν παρατηρείται.

4.5. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Συνοπτικό Διάγραμμα. Βιβλιογραφία*, 1969, Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη (η πρώτη έκδοση του 1968 με τίτλο: Συνοπτική Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Βιβλιογραφία, Επίμετρο) σελ. 151.

Στο κεφάλαιο «Η Γενιά του 1880 - Ο Παλαμάς και οι σύγχρονοί του» αναφέρει τον ποιητή Βιζυηνό που μένει στο μεταίχμιο, χωρίς να προχωρεί στην αλλαγή, ενώ στο κεφάλαιο «Το ηθογραφικό διήγημα και η πεζογραφία στο τέλος του 19ου αιώνα», ο Λ. Πολίτης μιλά για τον πεζογράφο Βιζυηνό, θεωρώντας ως το αριστούργημά του το «Μοσκώφ Σελήμ». Διαπιστώνει ότι «ο Βιζυηνός έχει την ικανότητα να παρουσιάζει ολοκληρωμένους χαρακτήρες και να τους ψυχολογεί σε βάθος». Η ουσιαστική, όμως, συμβολή του Λίνου Πολίτη είναι όσα γράφει στην εκτενή Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που ακολουθεί.

*

Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 1978, σελίδες ις΄+ 442,

(Η *Ιστορία* αυτή ακολούθησε την αγγλική έκδοση:

Linos Politis, *A History of Modern Greek Literature*, Oxford 1973, σελίδες XIV+336, σε μετάφραση R. Liddell).

Στο δέκατο κεφάλαιο «Η Γενιά του 1880. Νέα Αθηναϊκή Σχολή. Κωστής Παλαμάς» και στο υποκεφάλαιο «Η Γενιά του 1880 - Παρνασσισμός» εντάσσει ο Λίνος Πολίτης το Γ. Βιζυηνό ως ποιητή, σ' αυτούς που ταλαντεύονται ανάμεσα στο παλιό και στο καινούριο, «χωρίς ν' ανήκουν πια ιδεολογικά στο ένα αλλά και χωρίς να μπορούν να κάνουν ολότελα δικό τους το άλλο». Αναφέρονται οι «Ατθίδες Αύρες» με «σμιλευμένη καθαρεύουσα του Ραγκαβή» και «άλλα σε μια δημοτική, θερμή στην αίσθηση, αλλά και αρκετά πλαδαρή». Τα περισσότερα είναι αφηγηματικά (είδος: μπαλάντες), άλλα «προδίδουν

από τότε μια ταραγμένη ευαισθησία». Κλείνει με τους στίχους του φρενοκομείου, που τους χαρακτηρίζει «συγκινητικούς».

Στο ενδέκατο κεφάλαιο «Η Πεζογραφία μετά το 1880. Το ηθογραφικό διήγημα. Το γλωσσικό ζήτημα και ο Ψυχάρης» βαρύνουσα θέση δίνει ο Λίνος Πολίτης στο Γ. Βιζυηνό. «Ο πραγματικός εισηγητής του ηθογραφικού διηγήματος στη νεοελληνική λογοτεχνία είναι ο Γ. Βιζυηνός». Μιλά για τη ζωή και τις σπουδές του, τη γνωριμία με το Βικέλα (που «τον ωθούν προς το διήγημα»), τις φιλοσοφικές και ψυχολογικές του μελέτες. Για το «αμάρτημα της μητρός μου» λέγει ότι είναι το «πρώτο καθαυτό νεοελληνικό διήγημα». Εμβαθύνει στον πυρήνα αυτού του διηγήματος, ενώ και για τα άλλα παρατηρεί «αναφέρονται στις αναμνήσεις του συγγραφέα και αποδίδουν το περιβάλλον του θρακιώτικου χωριού, όπου έναν ιδιαίτερο χρωματισμό δίνει η συνύπαρξη του ελληνικού με το τουρκικό στοιχείο, ακόμα και η θερμή ανθρώπινη σχέση που συνδέει πολλές φορές πρόσωπα από τις δύο φυλές ... Έξοχη είναι στα περισσότερα η ψυχολογική διαγραφή των προσώπων, ισχυρότατη η συνθετική ικανότητα και η αφηγηματική χάρη».

Αναφέρεται στο «Μόνον της ζωής του ταξίδιον» (με συμπάθεια), ενώ χαρακτηρίζει το «Μοσκώφ Σελήμ» ως το «αριστούργημα του Βιζυηνού», «η εκτενής ιστορία ενός γενναίου Τούρκου, που οι δικοί του (η οικογένεια και οι συμπατριώτες του), τον έχουν ποτίσει μόνο με πικρίες και απογοητεύσεις, και που ανακαλύπτει την ανθρωπιά και την καλοσύνη στους εχθρούς του ίσια ίσια, τους Ρώσους, όταν τον έπιασαν αιχμάλωτο. Ο συγγραφέας μας τον παρουσιάζει να ζει στο περιθώριο της κοινωνίας, που τον θεωρεί μισότρελο και του έχει δώσει, για τη ρωσοφιλία του, το κοροϊδευτικό παρατσούκλι Μοσκώφ Σελήμ. Η συγκινητική του ιστορία μας δίνεται από το ίδιο του το στόμα σε μιαν απλή και ζωηρά χρωματισμένη δημοτική».

Εκτός από το σχολιασμό των διηγημάτων του Βιζυηνού, ο Λ. Πολίτης προχωρεί και στη γενικότερη σημασία του πεζογραφικού του έργου «Η εμφάνιση των διηγημάτων του Βιζυηνού το 1883 ήταν σαν να έδωσε το σύνθημα και στα επόμενα πέντε χρόνια δημοσιεύονται τα πρώτα διηγήματα των περισσότερων γνωστών διηγηματογράφων».

Για τη γλώσσα του Βιζυηνού, ο Λ. Πολίτης είχε ήδη σημειώσει κάτι χαρακτηριστικό: «Η γλώσσα μένει πάντα η καθιερωμένη ακόμη για την πεζογραφία καθαρεύουσα, αλλά ο δημοτικός διάλογος, διανθισμένος μάλιστα με πολλά στοιχεία του βορειοελλαδίτικου ιδιώματος, δίνει μια ιδιαίτερη ζωντάνια». Αυτό, η χρήση πολλών στοιχείων του βορειοελλαδίτικου ιδιώματος, σημειώνεται ιδιαίτερα.

Νομίζω ότι είναι απόλυτα δικαιολογημένη η διατύπωση του Γ. Κεχαγιόγλου για την Ιστορία του Λίνου Πολίτη: «Η ελληνική έκδοση αποτελεί την αρτιότερη και καλύτερα ενημερωμένη ΙΝΕΛ που απευθύνεται σε πλατύτερο κοινό

(κυρίως στον σπουδαστή της ΝΕΛ και τον εκπαιδευτικό). Εμείς απλά σημειώνουμε την ανάδειξη και των πυρήνων του έργου του Βιζυηνού, πράγμα απαραίτητο για έναν χρήστη της ιστορίας. Ανταποκρίνεται στην πολλαπλή ανάγνωση ενός λογοτεχνικού έργου.

4.6. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σελ. 469, μετάφραση Μυρσίνης Ζορμπά, θεώρηση του συγγραφέα, απόδοση Ε. Ι. Μοσχονά.

[Στα 1971: Storia della letteratura neogreca, ιταλικά, και στα 1975: Einführung in die Geschichte der neugriechischen Literatur, γερμανικά].

Αναφερόμαστε στην ελληνική έκδοση, που όμως κατά το Γ. Κεχαγιόγλου: «Η ελληνική μετάφραση έγινε με μεγάλη προχειρότητα, που καταλήγει σε αποτυχία», είναι «Μια από τις σημαντικότερες ΙΝΕΛ, η αρτιότερη από τις γραμματολογίες που δεν είναι γραμμένη από Έλληνα. Έργο με επαρκή θεωρητικό σχηματισμό, συνθετική συνέπεια και ξεκαθαρισμένους στόχους».

Ο Μάριο Βίττι αναφέρεται στο Γεώργιο Βιζυηνό στο κεφ. XI, «Από τη γραφικότητα του ειδυλλίου στην επαγγελία της ανθρώπινης λύτρωσης». Ξεκινώντας λίγο πριν τη γενιά του 1880, τον Παλαμά, τον Ψυχάρη, περνά στα «πεπρωμένα της διηγηματογραφίας» και συνεχίζει με το Βιζυηνό και κατόπιν με τους άλλους διηγηματογράφους. Δε διασπάται ο ποιητής Βιζυηνός από τον πεζογράφο Βιζυηνό· συνεξετάζονται.

Όταν καταπιάνεται ο Βιζυηνός με το διήγημα, ήταν κιόλας γνωστός στους λογοτεχνικούς κύκλους από τις ποιητικές του συλλογές. Ο «Κόδρος» γραμμένος κατά τις πανεπιστημιακές προδιαγραφές, σημειώνει ο Βίττι και προσθέτει: «Όμως, ο Βιζυηνός εξωτερικεύεται αυθεντικότερα όταν εκφράζει συναισθήματα λύπης, μελαγχολίας ή χαριτωμένης και ανάλαφρης φαντασίας». Η στάση του αυτή συνδέεται βέβαια με τον Η. Τανταλίδη, «μένει, πάντως, ανεπηρέαστη από τη λεκτική πληθωρικότητα των ρομαντικών της Αθήνας και προοιωνίζει την προσήλωση εκείνη στα λυρικά αιτήματα, την οποία θα προτείνει και θα επιβάλει η γενιά του '80».

«Ο Βιζυηνός προχωρεί και διεισδύει ακόμη περαιτέρω στους προσανατολισμούς της νέας γενιάς όταν κατευθύνει την έμπνευσή του προς το διήγημα. Όπως είχε προσθέσει στην ποίησή του το δροσερό υπόστρωμα του θρύλου, έτσι και τώρα εμπλουτίζει την αφήγησή του με την ίδια εκείνη λαϊκότροπη εμπειρία, αντλώντας από τον κόσμο των παιδικών του χρόνων στο χωριό».

Διαπιστώνει, όμως, ο Βίττι ότι δε γίνεται μια ακατέργαστη παράθεση, «κάτι που τον βασανίζει εσωτερικά, που άλλοτε βγαίνει στην επιφάνεια και άλλοτε υποβόσκει σε λανθάνουσα κατάσταση, προσδίδει στον τόνο της εξομολόγησης μια χροιά θλίψης ή, ανάλογα με τη στιγμή, μια επιφάνεια τρυφερής ειρωνείας».

Στη συνέχεια γίνεται εκτενής αναφορά, με παράθεση αποσπάσματος, από το «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου», έτσι ο αναγνώστης της Ιστορίας «νιώθει» την ουσία του έργου και της γραφής.

Καταλήγει ο Βίττι με γενικό χαρακτηρισμό: «Μέσα στο σύντομο αυτό διάστημα διαμορφώνει ένα σχήμα αφήγησης που, χρησιμοποιώντας πότε το όνειρο, πότε τις παραισθήσεις και καταφεύγοντας συχνά στο απρόοπτο, εισδύει σε βάθος στα ψυχικά κίνητρα των πρωταγωνιστών. Μόνιμη πηγή τους είναι πρόσωπα και καταστάσεις που ο Βιζυηνός είχε γνωρίσει από κοντά κατά τα παιδικά του χρόνια στην επαρχία. Είναι φανερό ότι τα χαρακτηριστικά αυτά δεν είναι τυχαία σε ένα συγγραφέα που είχε ασχοληθεί με την ψυχολογία και που, τα χρόνια που έζησε στο εξωτερικό, είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει από κοντά τα δυτικά λογοτεχνικά ρεύματα».

Ο Μάριο Βίττι, που και στο βιβλίο του «Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας» 1974 αναφέρεται στο Γεώργιο Βιζυηνό, παρουσιάζει το θρακιώτη ποιητή και πεζογράφο συνολικά και ουσιαστικά, συνδέοντάς τον με το χώρο, το χρόνο, τις ιδέες της εποχής του. Παρά τη σχετικά σύντομη παρουσίασή του, είναι η πιο ολοκληρωμένη.

4.7. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Θεσσαλονίκη 1974 —τέταρτη έκδοση, Αθήνα 1983, σελ. 462.

Η τέταρτη έκδοση, που χρησιμοποιούμε, έχει διαφορετική δομή και είναι εκτενέστερη από τις προηγούμενες. Το πρώτο μέρος: Επιστήμη και αντικείμενο της Νεοελληνικής Φιλολογίας, το δεύτερο: Νεοελληνικές Φιλολογικές Σπουδές, το τρίτο: Κλάδοι της Νεοελληνικής Φιλολογίας. Το κεφάλαιο Δ΄ του πρώτου μέρους «Η λογοτεχνική παραγωγή» είναι μια σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, σελ. 57-172.

Η αναφορά στο Βιζυηνό απλή και σύντομη, χωρίς αξιολόγηση. Το βιβλίο περισσότερο χρήσιμο ως βιβλιογραφικός οδηγός γενικά για τους κλάδους της νεοελληνικής φιλολογίας.

* * *

5. Από την έκθεσή μας αυτή για τη θέση του Γεώργιου Βιζυηνού στις Ιστορίες Νεοελληνικής Λογοτεχνίας φάνηκε η ελλιπής παρουσίαση του έργου του. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο ιστορίες —του Λ. Πολίτη και του Μ. Βίττι— που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του σύγχρονου χρήστη μιας Ιστορίας Λογοτεχνίας. Ολοκληρωμένη, κατά τη γνώμη μας, προσέγγιση δίνει ο Παν. Μουλλάς στο άρθρο του που περιέχεται στην «Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια» (της Εκδοτικής Αθηνών), που βέβαια ξεφεύγει από τους στόχους αυτού του κειμένου μας. Ο Παν. Μουλλάς, που μελέτησε το Βιζυηνό (περιεκτική η εισαγωγή του στα «Βιζυηνού Νεοελληνικά Διηγήματα», Αθήνα 1980), φωτίζει όλες τις πλευρές της ζωής και του έργου του μεγάλου θρακιώ-

τη δημιουργού, «αποκόβοντας» τους «μύθους», που περιέβαλαν εκατό χρόνια τώρα το Βιζυηνό.

Σε μια «νέα» ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας απαραίτητα πρέπει να γίνει μια ανατοποθέτηση του έργου του Βιζυηνού σε σχέση: (1) με τις επιδράσεις που δέχτηκε από άλλους λογοτέχνες, έλληνες και ξένους και τις επιδράσεις του σε άλλους λογοτέχνες, (2) με τις επιδράσεις των φιλοσοφικών, ψυχολογικών, αισθητικών του σπουδών και (3) με την ενότητα του έργου του (ποιητικό, πεζογραφικό, φιλοσοφικό, επιστημονικό, παιδικά) και την εξέλιξή του συνολικά και όχι μόνο στο κάθε είδος ξεχωριστά.

Φρονώ ότι σπέρματα όλων αυτών μπορεί να βρει ο μελλοντικός ιστορικός στα κείμενα του Κ. Παλαμά, που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην προσέγγιση του συνόλου του έργου του Βιζυηνού.

ΙΩΑΝΝΗ ΣΙΓΟΥΡΟΥ

ΟΙ ΥΓΡΟΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υγρότοποι είναι οι μικρές ή οι μεγαλύτερες, φυσικές ή τεχνητές περιοχές, όπου συναντώνται το έδαφος και το νερό και όπου ο συνδυασμός αυτών των δύο φυσικών στοιχείων —γεωγραφικός και λειτουργικός— διαμορφώνει άλλους χώρους, που κύριο γνώρισμά τους είναι ότι καλύπτονται μόνιμα, ή κατά περιόδους, από νερά, συνήθως μικρού βάθους.

Οι υγροί αυτοί τόποι, οι *υγρότοποι*, όπως η επιστήμη αλλά και το κοινό πια τους αποκαλεί, μπορεί να είναι φυσικές ή τεχνητές αβαθείς υδάτινες εκτάσεις, με λιμνάζοντα ή τρεχούμενα νερά —γλυκά, υφάλμυρα ή αλμυρά— όπως εκβολές ποταμών, μεγάλες ή μικρές λιμνοθάλασσες, έλη, παράκτιες λουρονησίδες και άλλες παρόμοιες φυσικές ή τεχνητές διαμορφώσεις της ενδιάμεσης υγρής ζώνης μεταξύ νερού και εδάφους. Επίσης, υγρότοποι θεωρούνται τα ποτάμια και οι παρόχθιες περιοχές των εσωτερικών υδάτων, καθώς και θαλάσσιες εκτάσεις ή λίμνες όταν το βάθος τους δεν είναι μεγαλύτερο από έξι μέτρα.

Στις υγρές αυτές περιοχές το έδαφος και το νερό συνυπάρχουν σε μια οριακή και αδιάσπαστη βιολογική ενότητα, όπου η ζωή παίρνει χίλιες μορφές. Το κύριο γνώρισμα των υγρότοπων είναι ένα από τα βασικά συστατικά της ίδιας της ζωής: το νερό.

Το νερό ενός υγρότοπου, είτε αυτό κυλάει γοργά και είναι καθαρό, είτε είναι λασπώδες και με ελαφρό κυματισμό, είτε είναι πράσινο και λιμνάζει, είτε είναι πόσιμο, γλυφό ή αλμυρό, έχει μέσα του την πιο πλούσια συγκέντρωση ζωικών και φυτικών ειδών πάνω στη γη. Πολλά πλάσματα πάνω στον πλανήτη μας εξαρτούν την ύπαρξη και επιβίωσή τους από τους βιότοπους αυτούς, όπως και ο ίδιος ο άνθρωπος[1].

1. *Γ. Τρούμπη*, Υγρότοποι: Το μεγάλο άγνωστο βιολογικό και κοινωνικό κεφάλαιο της χώρας μας, WWF, Εργαστήριο Οικολογίας και Προστασίας Περιβάλλοντος Τμήματος Γεωπονίας Α.Π.Θ., IUCN, Ελληνική Εταιρεία Περιβαλλοντικής Ενημέρωσης και Εκπαίδευσης, Αθήνα 1991, σ. 3.

Οι αξίες των υγρότοπων είναι πολλαπλές. Επιγραμματικά τις αναφέρω παρακάτω: α) η βιολογική ποικιλότητα, β) η αποθήκευση πόσιμου ή αρδευτικού νερού, γ) η παραγωγή αλιευμάτων, δ) η βόσκηση αγροτικών ζώων, ε) η προστασία από τις πλημμύρες, στ) η αναψυχή, ζ) ο πολιτισμός, η) η επιστημονική έρευνα και εκπαίδευση κ.ά.[2].

Οι υγρότοποι της χώρας μας είναι από τους πιο γνωστούς στον κόσμο και τούτο γιατί είναι πολύτιμοι όχι μόνο για την ορνιθοπανίδα της Ελλάδας, αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης. Στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί πάνω από διακόσιοι υγρότοποι, οι περισσότεροι από τους οποίους —περίπου τα 2/3— βρίσκονται στο βόρειο τμήμα της χώρας[3].

Η «Σύμβαση για τους Υγρότοπους Διεθνούς Σημασίας Ειδικά ως Ενδιαιτήματος για Υδρόβια Πουλιά» (γνωστή με το σύντομο τίτλο ως «Σύμβαση Ramsar») υπογράφηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1971 στην περσική πόλη Ramsar και τέθηκε σε ισχύ στις 21 Δεκεμβρίου 1975. Η Ελλάδα έχει συνυπογράψει αυτή τη σύμβαση και την έχει κυρώσει με το Ν.Δ. 191/74 (Φ.Ε.Κ. 350 Α/74). Πενήντα δύο κράτη είχαν υπογράψει τη σύμβαση ως τα τέλη του 1988.

Ο πιο συγκεκριμένος όρος της Σύμβασης είναι ότι κάθε συμβαλλόμενο κράτος θα καθορίσει κατάλληλους υγρότοπους της επικράτειάς του για να περιληφθούν σε έναν Κατάλογο Υγρότοπων Διεθνούς Σημασίας (ο οποίος είναι και γνωστός απλώς ως «Κατάλογος Ramsar») και ότι οι υγρότοποι αυτοί θα πρέπει να περιγραφούν και να οριοθετηθούν σε χάρτη. Η Σύμβαση υποδεικνύει επίσης πώς θα πρέπει να γίνεται η επιλογή των υγρότοπων για να περιληφθούν στον Κατάλογο Ramsar. Ως κριτήρια συνιστά να παίρνονται οικολογικά, βοτανικά, ζωολογικά, λιμνολογικά και υδρολογικά γνωρίσματα, αλλά υπό το πρίσμα της διεθνούς σημασίας τους. Οπωσδήποτε, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διεθνής αξία του υγρότοπου από άποψη υδρόβιας ορνιθοπανίδας. Πρέπει, τέλος, να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η Σύμβαση Ramsar αναφέρεται στην προστασία όχι μόνο των υγρότοπων του Καταλόγου, αλλά όλων ανεξαιρέτως των υγρότοπων του συμβαλλόμενου κράτους.

Στον Κατάλογο Ramsar η Ελλάδα έχει περιλάβει τους εξής 11 υγρότοπους, οι οποίοι το 1989 καθιερώθηκαν επίσημα από την Ευρωπαϊκή Ένωση και θεωρήθηκαν Ειδικές Προστατευόμενες Περιοχές, σύμφωνα με την Οδηγία 79/409:

– Δέλτα του Έβρου.
– Λίμνη Μητρικού και σύμπλεγμα λιμνών.
– Λίμνη Βιστωνίδα-Πόρτο Λάγος.

2. *Σ. Ε. Τσιούρη - Π. Α. Γεράκη*, Υγρότοποι της Ελλάδος - αξίες, αλλοιώσεις, προστασία, Τμήμα Γεωπονίας, Εργαστήριο Οικολογίας και Προστασίας Περιβάλλοντος Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1991, σ. 33 κ.ε.

3. *Γ. Τρούμπη*, ό.π. (σημ. 1), σ. 5.

- Δέλτα Νέστου.
- Τεχνητή Λίμνη Κερκίνης.
- Λίμνες Βόλβη και Κορώνεια (Λαγκαδά).
- Δέλτα Ποταμών Αξιού-Λουδία-Αλιάκμονα και Αλυκή Κίτρους Πιερίας.
- Λίμνη Μικρή Πρέσπα.
- Αμβρακικός Κόλπος.
- Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου.
- Λιμνοθάλασσα Κοτύχι και Δάσος Στροφυλιάς[4].

Στην Ελλάδα υπάρχουν αρκετές εκατοντάδες υγρότοποι με μόνιμα ή εποχιακά νερά.

Αυτοί χωρίζονται σε *τρεις* βασικές κατηγορίες: α) μικροί υγρότοποι *τοπικής σημασίας*, β) υγρότοποι *εθνικής σημασίας* και γ) υγρότοποι *διεθνούς σημασίας*.

Στη Βόρεια Ελλάδα και στον άξονα Φλώρινας-Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης υπάρχουν πάνω από 60 υγρότοποι εθνικής και τοπικής σημασίας και 8 διεθνούς σημασίας.

Η Βόρεια Ελλάδα χαρακτηρίζεται σαν «Γη των Υγρότοπων»[5]. Από τους 8 υγρότοπους διεθνούς σημασίας της Σύμβασης Ramsar που βρίσκονται στη Βόρεια Ελλάδα, οι 4 βρίσκονται στο διαμέρισμα της Θράκης. Γίνεται έτσι σαφές ότι η Θράκη, αν και σχετικά μικρό διαμέρισμα, είναι ένας γεωγραφικός χώρος που συγκεντρώνει μεγάλο οικολογικό ενδιαφέρον.

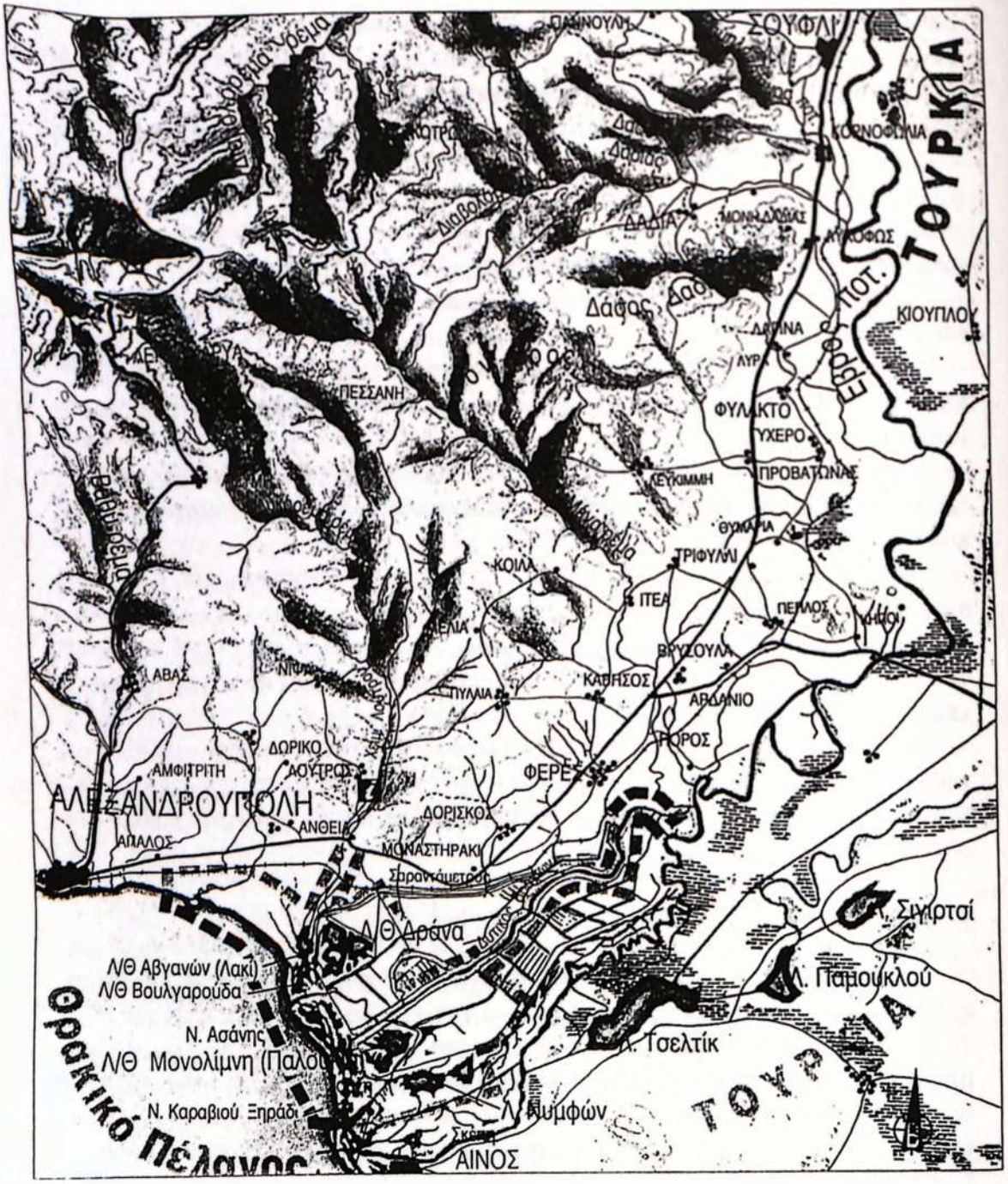
Πιο κάτω θα έχει κανείς την ευκαιρία να γνωρίσει τους σημαντικότερους υγρότοπους της Θράκης, της ακριτικής αυτής περιοχής της πατρίδας μας, που τα τελευταία χρόνια γίνεται προσπάθεια να γίνει ευρύτερα γνωστή στο κοινό.

Ι. Δέλτα του Έβρου (σχ. 1)

Ο Έβρος, ένα από τα μεγαλύτερα ποτάμια της βαλκανικής χερσονήσου, κυλάει αργά και μεγαλόπρεπα μέσα από την καρδιά της Ανατ. Θράκης. Ποτίζοντας τρία έθνη στο διάβα του και δίνοντας με τα νερά του ζωή στα καμποχώρια και τις πόλεις, σβήνει στο Θρακικό πέλαγος κοντά στην Αλεξανδρούπολη, δημιουργώντας ένα μεγάλο και πολύμορφο Δ, το Δ των πουλιών, που η ποικιλία και οι αριθμοί τους δεν υπάρχουν πουθενά αλλού στην Ελλάδα[6].

Η παλιότερη ονομασία του Έβρου ήταν Ρόμβος και είναι άγνωστο από

4. *Σ. Ε. Τσιούρη - Π. Α. Γεράκη*, ό.π. (σημ. 2), σ. 27, 28.
5. *Γ. Σφήκα - Γ. Τσούνη*, Οικοτουριστικός οδηγός της Ελλάδας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, Αθήνα 1993, σ. 69, 70.
6. Περιοδικό «Προβολές», τεύχ. 9ο, Ιούνιος 1988, σ. 28.

Σχ. 1. Δέλτα του ποταμού Έβρου. (Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, ενημερωτικό πολύπτυχο με τίτλο: «Γνωρίζοντας τους υγρότοπους - Δέλτα ποταμού Έβρου», Ο.Μ.ΕΠΕ, Αθήνα 1997).

που έλαβε αυτό το όνομα. Αργότερα το ποτάμι ονομάστηκε Έβρος από τον Έβρο, γιο του βασιλιά της Θράκης Κάσσανδρου, που πνίγηκε στα νερά του κυνηγημένος από τον πατέρα του. Η αιτία αυτής της δραματικής ιστορίας ήταν οι συκοφαντίες της μητριάς του Έβρου προς τον Κάσσανδρο ότι ο γιος του προσπάθησε να τη βιάσει.

Σύμφωνα με ένα θρακικό μύθο στον Έβρο έριξαν οι Βάκχες το κεφάλι του Ορφέα, αφού πρώτα τον κατασπάραξαν[7].

Το συνολικό μήκος του ποταμού είναι 530 χλμ., ενώ το μήκος του στο ελληνικό έδαφος είναι 204 χλμ. Η έκταση της Δελταϊκής πεδιάδας είναι 188 τ.χλμ. και μέσα σ' αυτό σχηματίζονται οι λιμνοθάλασσες: Λακκί, Δράνα και Μονολίμνη, ενώ σχηματίζονται και οι λίμνες γλυκού νερού: Νυμφών, Σκέπη, Σπίτια και Τσεκούρι.

Η περιοχή του Δέλτα, εξαιτίας της μικρής υψομετρικής διαφοράς από την επιφάνεια της θάλασσας και της ήρεμης ροής των υδάτων του ποταμού, δέχεται σε μεγάλο βαθμό την επίδραση των θαλάσσιων νερών, τόσο επιφανειακά, όσο και υπόγεια. Σε περιπτώσεις πλημμυρίδας και χαμηλής παροχής του ποταμού, ιδίως το καλοκαίρι, τα θαλάσσια νερά εισδύουν στην κοίτη και στα τεχνητά κανάλια με αποτέλεσμα να εισχωρούν αρκετά μέσα στην ξηρά.

Αποτέλεσμα των δράσεων αυτών είναι η πολυσχιδής μορφολογία των ακτών, ο σχηματισμός μικρών νησίδων (Ασάνης, Καραβιού, Ξηράδι), η δημιουργία λιμνοθαλασσών, ελών, αμμοθινών και πλήθους άλλων μικροβιότοπων.

Ο υγρότοπος του Έβρου, όπως άλλωστε και όλοι οι υγρότοποι, είναι από τους πιο παραγωγικούς και ανανεώσιμους φυσικούς πόρους με πολλαπλά οφέλη για τον άνθρωπο.

Το Δέλτα του Έβρου εξασφαλίζει νερό για πόση και άρδευση, λειτουργεί σαν φυσικό φίλτρο καθαρισμού των νερών από τη ρύπανση, εμποδίζει το αλμυρό νερό της θάλασσας να εισβάλλει στην ξηρά, επηρεάζει ευνοϊκά το κλίμα της περιοχής και προσφέρει ιδανικές συνθήκες για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της ιχθυοκομίας[8].

Η περιοχή αυτή είναι μια από τις πλουσιότερες σε πτηνά, μεταξύ των υγρότοπων της νοτίου Ευρώπης, εφάμιλλη με το Δέλτα του Ροδανού και του Γουαδαλκιβίρ. Μεταξύ των 380 ειδών πτηνών του ελληνικού καταλόγου, 300 έχουν επισημανθεί στην περιοχή.

Μεταξύ των σπανιότερων πτηνών που αναπαράγονται εδώ είναι: ο Φαιός Χην (Anser Anser), ο Κορμοράνος (Phalacrocorax Carbo), ο Μέγας Πε-

7. *Γ. Σφήκα - Γ. Τσούνη*, ό.π. (σημ. 5), σ. 74. Για το θάνατο του Ορφέα βλέπε: Βιργιλίου, Γεωργικά, 4, 423 κ.ε.

8. *Σ. Κλαδαρά - Γ. Χανδρινού*, Το Δέλτα του Έβρου, Τ.Ε.Δ.Κ. Νομού Έβρου, WWF Ελλάς 1994, σ. 5-9.

λαργός (Ciconia Nigra), ο Γερανός (Grus Grus), ο Γυπαετός ο Γενειοφόρος (Gypaetus Barbatus), ο Μέγας Γυπαετός (Aegyptius Monachus), ο Αυτοκρατορικός Αετός (Aquila Heliana), ο Ξενικός Ιέραξ (Falco Pelegrinus), ο Αετογλούξ (Bubo Bubo) και ο Spurwinged (Hoplopterus Spinosus). Δεκαπέντε από τα τελευταία 50-70 ζεύγη Αλιαετών (Haliaetus Albicilia) φωλιάζουν στην περιοχή του Δέλτα και των γύρω ορέων. Η γενική πυκνότητα αναπαραγωγής των ζευγών των αρπακτικών πουλιών είναι απαράμιλλη σε σχέση με την Ευρώπη. Τα τελευταία όμως χρόνια, δυστυχώς, έχουν εξαλειφθεί μερικά ενδιαφέροντα είδη αναπαραγωγής όπως: ο δαλματικός Πελεκάνος (Pelecanus Crispus), ο Ερωδιός (Platalea Leucorodia) και η Μικρή και Μεγάλη Ωτίς (Otis Tanta - Otis Tetrax). Κάθε χρόνο 20.000 άγρια υδρόβια πουλιά περνούν μέρος του χειμώνα εδώ, μεταξύ δε αυτών και ο Ερυθρόστηθος Χην (Branta Ruficolis), ο οποίος απειλείται με εξαφάνιση και η περιοχή αυτή αποτελεί τόπο διαχειμάσεώς του, τον μόνο εκτός της Ρωσίας και του Δέλτα του Δούναβη.

Τα ερπετά και τα αμφίβια πρέπει να μελετηθούν ιδιαίτερα. Ο ερπετοβόρος βραχυδάκτυλος Αετός (Circaetus Callicus) φθάνει στη μεγαλύτερη πυκνότητα εμφωλεύσεως στην περιοχή του Δέλτα, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, πράγμα που σημαίνει ύπαρξη μεγάλου αριθμού ερπετών.

Επίσης μεγάλος αριθμός ψαριών παρουσιάζεται εδώ. Ψαρεύονται συστηματικά Γουλιανοί (Silyrus Glanis), Χέλια (Anagunilla Anguilla) και Κυπρίνοι (Cyprinus Carpio). Επίσης συναντώνται Οξύρυγχοι (Hunsohund) και Aceipenser Sturio[9].

Στο Δέλτα του Έβρου απαντώνται όλοι οι τυπικοί σχηματισμοί και οι μονάδες βλάστησης ενός μεσογειακού Δέλτα. Περισσότερα από 350 φυτικά είδη έχουν καταγραφεί τόσο στο Δέλτα όσο και στη ζώνη κατά μήκος του ποταμού.

Στα αλμυρά και υφάλμυρα νερά αναπτύσσεται πλούσια υδρόβια βλάστηση από Ruppia και Zostera, σημαντικές πηγές τροφής για αρκετά είδη πουλιών (Πάπιες, Κύκνοι). Στα κανάλια γλυκού νερού και σε υδάτινες εκτάσεις κατά μήκος του ποταμού Έβρου αναπτύσσεται ελόβια βλάστηση με καλαμιώνες και επιπλέοντα είδη όπως το Νεροκάστανο (Trapa natans).

Σε περιοχές μεταβατικές από άποψη αλατότητας υπάρχουν εκτάσεις με Βούρλα και Αρμυρίκια (Tamarix).

Κατά μήκος του ποταμού, στο άνω τμήμα του Δέλτα, όπου το έδαφος επηρεάζεται από το γλυκό νερό, αναπτύσσεται δενδρώδης βλάστηση και σχηματίζεται μια ζώνη παραποτάμιου δάσους με υγρόφιλα είδη όπως Λεύκες, Ιτιές, Σκλήθρα, Φτελιές κ.ά.

Το δάσος αυτό πρέπει να τύχει ειδικής προσοχής και προστασίας γιατί

9. Υπουργείο Συντονισμού - Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Θράκης 1979, Νομός Έβρου, αρ. 14, σ. 150, 151.

είναι το μοναδικό σ' όλη την περιοχή του Δέλτα. Τα παρόχθια δάση συγκρατούν τις όχθες των ποταμών εμποδίζοντας τη διάβρωσή τους από τα ρεύματα του νερού[10].

Οι κυριότερες πηγές ρύπανσης του ποταμού και συνεπώς και του Δέλτα είναι:

α) Τα εκπλυμένα ζιζανιοκτόνα, μυκητοκτόνα και εντομοκτόνα που, είτε με επιφανειακές απορροές, είτε με υπόγειες, καταλήγουν στον ποταμό. Οι παρέβριες γεωργικές εκτάσεις, και στα τρία όμορα κράτη, είναι ευφορότατες και καλλιεργούνται με δυναμικές καλλιέργειες οπότε και γίνεται μεγάλη χρήση γεωργικών φαρμάκων.

β) Τα βιομηχανικά απόβλητα των βιομηχανιών που χρησιμοποιούν άμεσα ή έμμεσα τον ποταμό σαν αποδέκτη και φυσικά ή δεν κάνουν καθόλου ή κάνουν πλημμελή βιολογικό καθαρισμό. Συγκεκριμένα στοιχεία δεν υπάρχουν όσον αφορά τις βιομηχανίες και τον όγκο των αποβλήτων τους, γιατί πρόκειται για τρεις διαφορετικές χώρες, που δεν ακολουθούν προς το παρόν ενιαία περιβαλλοντική πολιτική.

γ) Τα αστικά λύματα των παρέβριων Δήμων και Κοινοτήτων και των τριών κρατών που χρησιμοποιούν σαν άμεσο ή έμμεσο αποδέκτη τον ποταμό και φυσικά, εννοείται, δεν προβαίνουν σε βιολογικό καθαρισμό.

Για να παραμείνει η κατάσταση στα σημερινά επίπεδα ρύπανσης ή ακόμα καλύτερα για τη βελτίωση των βιολογικών-υδρολογικών συνθηκών του υδάτινου οικοσυστήματος των ποταμού-δέλτα, κρίνεται απαραίτητη η λήψη ορισμένων μέτρων. Με τον όρο βέβαια ότι τα μέτρα αυτά θα έχουν ένα λογικό κόστος, θα είναι πρακτικά εφαρμόσιμα και δεν θα έχουν επιπτώσεις στη συνέχιση της βιομηχανικής και οικονομικής ανάπτυξης των παρέβριων περιοχών των τριών όμορων κρατών.

α) Το πρώτο και σπουδαιότερο είναι να συνειδητοποιήσουν και αναγνωρίσουν και οι τρεις χώρες τη σπουδαιότητα του οικοσυστήματος ποταμός-δέλτα, οικολογική και οικονομική. Έτσι θα δοθεί η ευκαιρία για συνεννοήσεις, ώστε να ληφθούν από κοινού μέτρα για τη διαχείριση των τοξικών αποβλήτων ήδη λειτουργουσών βιομηχανιών ή αυτών που πρόκειται να λειτουργήσουν και χρησιμοποιούν βέβαια τον ποταμό σαν αποδέκτη άμεσα ή έμμεσα.

β) Η αυστηρότητα δεν πρέπει να εξαντλείται μόνο στα βιομηχανικά απόβλητα αλλά πρέπει να επεκτείνεται και στη διαχείριση των αστικών λυμάτων. Και για τα αστικά λύματα ο βιολογικός καθαρισμός πρέπει να γίνει προοδευτικά θεσμός, γιατί τα λύματα αυτά δεν είναι βέβαια τόσο τοξικά όσο τα βιομηχανικά, είναι όμως μεγάλου όγκου και συγκεντρωμένα έχουν τα ίδια δυσάρεστα αποτελέσματα.

10. Σ. *Κλαδαρά* - Γ. *Χανδρινού*, ό.π. (σημ. 8), σ. 11, 12.

Σχ. 2. Η λίμνη Μητρικού (Ισμαρίδα) και οι λιμνοθάλασσες της περιοχής της. (Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, ενημερωτικό έντυπο με τίτλο: «Γνωρίζοντας τους υγρότοπους - Εθνικό πάρκο Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης - Λίμνες Βιστωνίδα και Ισμαρίδα», Ο.Μ.ΕΠΕ, Αθήνα 1997, σ. 24 και 25).

γ) Οι διαδικασίες και μέθοδοι δειγματοληψιών και οι μετρήσεις και αναλύσεις για την έκφραση των αποτελεσμάτων σε μονάδες να είναι κοινές. Έτσι όταν θα συνέρχονται οι ειδικοί περιβαλλοντολόγοι των 3 χωρών (και αυτό θα πρέπει να γίνεται τουλάχιστο 3 φορές το χρόνο) για να συζητούν για τη ρύπανση του ποταμού δε θα δημιουργούνται προβλήματα.

Μπορεί να ελπίζει κανείς ότι με τα παραπάνω εφικτά μέτρα και τα νερά του ποταμού θα συνεχίσουν να είναι κατάλληλα για αρδευτικούς σκοπούς και ιχθυοκαλλιέργειες και το Δέλτα θα διατηρήσει τη βιοδυναμική ισορροπία του παραμένοντας ο καλύτερος και σπανιότερος υγροβιότοπος, που με κατάλληλη προβολή θα αποτελέσει και πόλο έλξης τουριστών[11].

ΙΙ. Λίμνη Μητρικού και σύμπλεγμα λιμνών (σχ. 2 και 3)

Η λίμνη Μητρικού ή Μάνα (το αρχαίο της όνομα Ισμαρίδα) βρίσκεται στο Νομό Ροδόπης, σε μια περιοχή πλούσια σε υγρότοπους.

Σε μικρή απόσταση από τη λίμνη, στα νότια και δυτικά, ένας σημαντικός αριθμός από μικρές και μεγάλες λιμνοθάλασσες κατά μήκος της παραλίας, σχηματίζει μια συνέχεια υδάτινων εκτάσεων που φθάνει δυτικά μέχρι την κοινότητα Φαναρίου, πολύ κοντά στο δεύτερο υγροβιότοπο της περιοχής, τη λίμνη Βιστωνίδα. Την εικόνα της περιοχής συμπληρώνουν δύο μικροί ποταμοί, ο Βοσβόζης (Πος-πος), που εκβάλλει στη βόρεια πλευρά της λίμνης και ο Φιλιουρής (Λίσσος), που διαρρέει την περιοχή ανατολικά της λίμνης και εκβάλλει στο Θρακικό πέλαγος.

Οι εκβολές των Βοσβόζη και Φιλιουρή και οι πέντε μεγαλύτερες λιμνοθάλασσες Ξηρολίμνη (Φαναρίου), Καρατζά (Αρωγή), Αλυκή (Μέση), Πτελέα και Έλος (Καρατζαλί) είναι σημαντικοί υγροβιότοποι ιδιαίτερα σε ότι αφορά την ορνιθοπανίδα, γι' αυτό εξετάζονται παράλληλα με τον υγροβιότοπο της λίμνης Μητρικού[12].

Η λίμνη Μητρικού είναι μια από τις σπάνιες αβαθείς λίμνες γλυκού νερού και μάλιστα η τελευταία που απόμεινε στη Βόρεια Ελλάδα. Έχει έκταση ελεύθερης υδατικής επιφάνειας 2.000-3.000 στρέμ., με μέσο βάθος 1-1,5 μ. περίπου. Το καλοκαίρι η στάθμη της κατέρχεται στα 50-80 εκ.

Έχει σχήμα ελλειψοειδές με μήκος 2 χλμ. και πλάτος 1 χλμ. περίπου.

11. Δ. Σταθάκη, «Εκβιομηχάνιση και περιβαλλοντικά προβλήματα της Θράκης», Θρακική Επετηρίδα 2 (1981) 51, 52. Για τα περιβαλλοντικά προβλήματα του ποταμού Έβρου βλέπε: Νομαρχιακό Ταμείο Έβρου, Μελέτη διαχείρισης βιοτόπων του Δέλτα στις εκβολές του ποταμού Έβρου, Α΄ φάση, Μελετητές: Παρασκευόπουλος - Γεωργιάδης Ε.Π.Ε. και Νικόλαος Κριαρής, τόμ. 2ος, Δεκέμβριος 1992, σ. 103 κ.ε.

12. Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πρόγραμμα οριοθέτησης υγροβιοτόπων Σύμβασης Ramsar - Υγροβιότοπος: Λίμνη Μητρικού, Αθήνα 1986, σ. 7.

Στη δυτική της όχθη η λίμνη αγγίζει μια λοφοσειρά ύψους 60 μ. περίπου. Περιβάλλεται γύρω γύρω από καλαμιώνες.

Η λίμνη και όλη η περιοχή της αποστραγγίζεται σήμερα απ' ευθείας στη θάλασσα με ένα στενό βραχίονα. Χρησιμοποιείται κυρίως για αλιεία, που ασκείται μάλιστα λιγότερο στην ίδια και περισσότερο στη διώρυγα απορροής της.

Τα ψάρια που μεγαλώνουν στη λίμνη πιάνονται όταν πάνε να την εγκαταλείψουν. Η περιοχή γύρω από τη λίμνη χρησιμοποιείται σαν περιοχή κυνηγιού και οι εκτάσεις που πλημμυρίζουν, για βοσκότοποι[13].

Τα σπουδαιότερα φυτά που επιπλέουν στη λίμνη Μητρικού είναι τα Νούφαρα (Nuphar lutea και Nymphaea alba), η Trapa natans, το Myriophylum verticillatum και ο Patamogeton nodosus.

Στη βορειοανατολική όχθη της λίμνης τα Νούφαρα σχηματίζουν μικτές φυτοκοινωνίες με τα είδη Scirpus lacustris και Typha angustifolia.

Οι καλαμιώνες είναι η κυρίαρχη διάπλαση στην περιοχή των υγρότοπων. Ειδικά τα αβαθή νερά και τα έλη της λίμνης Μητρικού, τα περιζώνουν σαν αδιαπέραστο τείχος. Αντίθετα στις γειτονικές λιμνοθάλασσες αναπτύσσονται μόνο σε μικρές συστάδες.

Στα αλατούχα εδάφη τα είδη που επικρατούν είναι η Salicornia europaea, το Arthrocnemun fruticosum, το Halocnemum strobilaceum, η Suaeda maritima και η Suaeda splendens. Η αλόφιλη βλάστηση στην περιοχή έχει μεγάλη εξάπλωση.

Στις γειτονικές αμμώδεις ακτές επικρατούν αμμόφιλα είδη όπως η Ammophila arenaria, Medkago marina, οι Θαλασσινοί Κρίνοι (Pancratium maritimum), η Cakile maritima, η Salsola Kali, η Euphorbia pepilis, η E. paralias κ.ά.

Στην περιοχή των υγρότοπων υπάρχουν επίσης λιβάδια που πλημμυρίζουν από τα νερά της βροχής, όπου η βλάστηση αποτελείται από τα είδη: Juncus maritimus, Juncus acutus, Scirpus holoschoenus κ.ά.

Στις εκβολές του ποταμού Βοσβόζη υπάρχουν δάση από Ιτιές (Salix alba, S. fragilis, S. triandra), από Λεύκες (Populus alba), Σκλήθρα (Alnus glutinosa), Φτελιές (Ulmus minor) και Φράξους (Fraxinus angustifolia oxycarpa).

Οι θάμνοι και τα ποώδη είδη που βρίσκονται στο δάσος της εκβολής είναι η Vitis vinifera-sylvestris, ο Rubus ulnifolius, ο R. caesius, Clematis vitalba, Vitex agrus-castus, η Periploca graeca, Pyrus amygdaliformis, Paliurus spina cristi.

Στο νότιο τμήμα της λίμνης Μητρικού και στην εκβολή του Φιλιουρή συ-

13. Υπουργείο Συντονισμού - Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Θράκης, Ν. Ροδόπης 1979, αρ. 10, σ. 111, 112.

ναντάμε εκτάσεις σκεπασμένες με αρμυρίκια (Tamarix parviflora και T. hampeara)[14].

Οι πληροφορίες για τα είδη που αποτελούν την ιχθυοπανίδα των υγροβιότοπων προέρχονται από τη Διεύθυνση Γεωργίας της Νομαρχίας Ροδόπης. Για τη λίμνη Μητρικού τα κυριότερα είδη ψαριών είναι το γριβάδι, το χέλι, ο κέφαλος και η κοκκινοφτέρα, ενώ στις γειτονικές λιμνοθάλασσες Ξηρολίμνη, Αλυκή, Καρατζά, Πτελέα και Έλος, συναντάμε το κουνουπόψαρο, το Knipowitschia caucasica, το Leucaspius delineatus, το χέλι, το λαυράκι, τον κέφαλο, τη γλώσσα και την τσιπούρα.

Η περιοχή των λιμνοθαλασσών είναι πολύ πιο φτωχή σε βιότοπους κατάλληλους για αμφίβια και ερπετά, σε σχέση με τη λίμνη Μητρικού. Το μεγαλύτερο πρόβλημα για τις λιμνοθάλασσες βρίσκεται στις γύρω καλλιεργούμενες εκτάσεις που έχουν φτάσει σε απόσταση ελαχίστων μέτρων από το νερό, κάνοντας με αυτό τον τρόπο ακατάλληλη την περιοχή για τις παραπάνω τάξεις ζώων.

Για την ομάδα των ερπετών η περιοχή της λίμνης παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, χωρίς όμως να υπάρχουν κάποια είδη που να κατατάσσονται στα σπάνια.

Από την ομάδα των αμφιβίων τα μόνα αξιόλογα είδη είναι το Pana dalmatina και το Triturus vulgaris σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τα υπόλοιπα συνήθη είδη της ελληνικής πανίδας στην περιοχή.

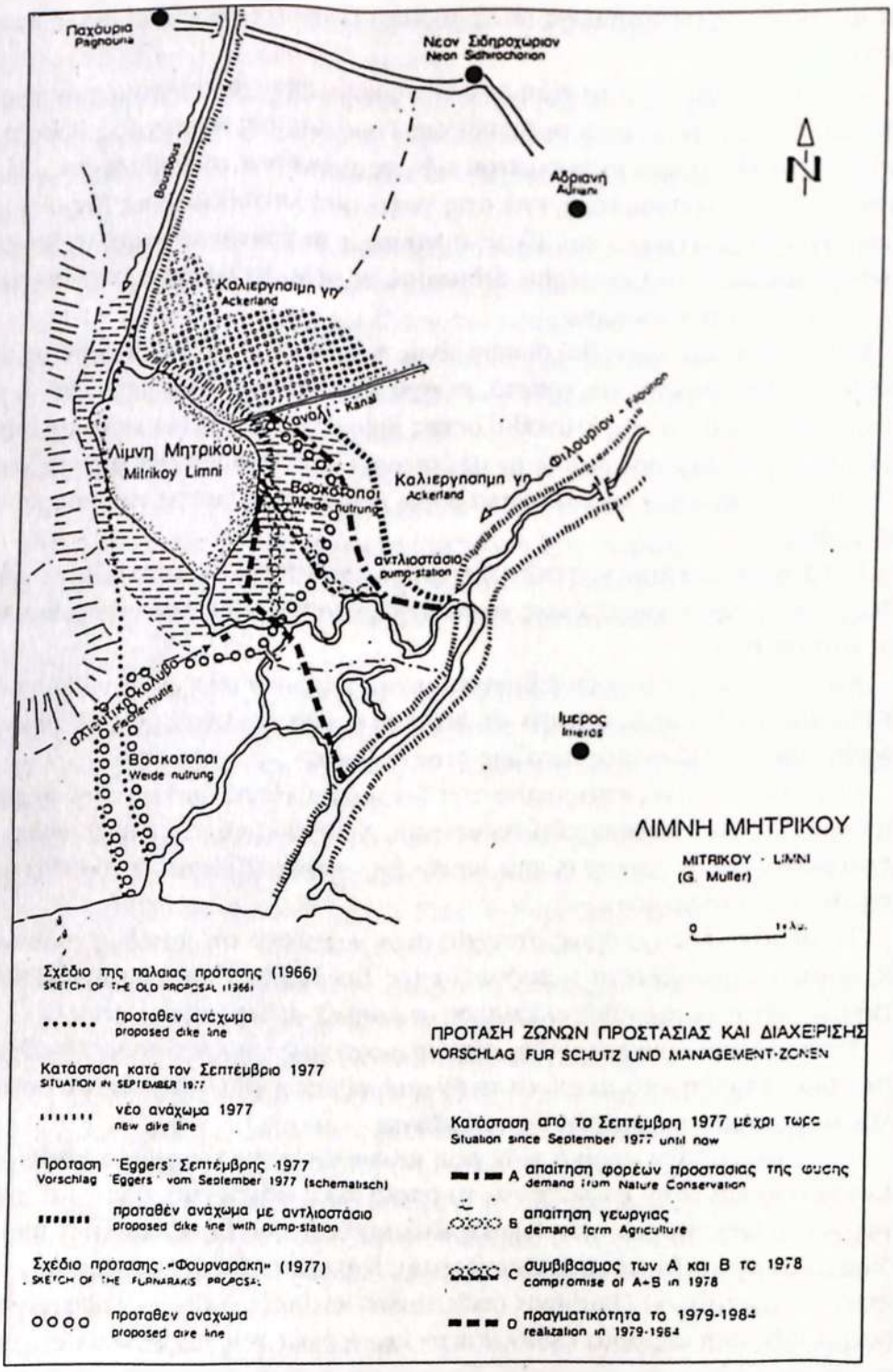
Για τα θηλαστικά η παρουσία του Τσακαλιού (Canis aureus) στην περιοχή Μητρικού πρέπει να θεωρηθεί σημαντική. Δυστυχώς το είδος αυτό τείνει να εξαφανιστεί ενώ ο Λύκος (Canis lupus) έχει εξοντωθεί και σήμερα έχει εξαφανιστεί απ' την περιοχή.

Το σημαντικότερο όμως στοιχείο στον κατάλογο της πανίδας της περιοχής είναι αναμφισβήτητα η παρουσία της Ενυδρίδας (Lutra lutra). Το είδος αυτό βρίσκεται σε παγκόσμιο επίπεδο σε μεγάλο κίνδυνο εξαφάνισης.

Όσο για την ορνιθοπανίδα, στην περιοχή των λιμνοθαλασσών βρέθηκαν συνολικά 154 είδη από τα οποία τα 59 φωλιάζουν ή φώλιαζαν και τα 139 είδη είναι τα μεταναστευτικά και διαχειμάζοντα.

Εδώ φωλιάζουν μερικά είδη που κινδυνεύουν με εξαφάνιση τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη και τα οποία προστατεύονται, όπως τα: Στρειδοφάγος (Haematopus ostralegus), Θαλασσοσφυριχτής (Charadrius alexandrinus), Αβοκέτα (Recurvirostra avosetta), Καλαμοκανάς (Himantopus himantopus), Πετροτριλίδα (Burhinus oedicnemus) και Νεροχελίδονο (Glareola pratincola). Μεγάλη σημασία έχουν και τα νησιά μέσα στις λιμνοθάλασσες όπου φωλιάζουν Γλάροι και Γλαρόνια. Σχετικά αναφέρεται ότι το 1983 βρέθηκε με-

14. *Γ. Σφήκα - Γ. Τσούνη*, ό.π. (σημ. 5), σ. 113, 114.

Σχ. 3. Η λίμνη Μητρικού. (Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πρόγραμμα οριοθέτησης υγροβιότοπων Σύμβασης Ramsar - Υγροβιότοπος: Λίμνη Μητρικού, Αθήνα 1986, σ. 86).

γάλος αριθμός από Σκυλοκούταβους (Larus melanocephalus), είδος απειλούμενο με πλήρη αφανισμό σε παγκόσμια κλίμακα. Υπάρχουν ακόμα σοβαρές πιθανότητες για φώλιασμα του Θαλασσοκόρακα (Phalacrocorax aristorelis) σε βραχονησίδα νότια της λιμνοθάλασσας Πτελέας.

Καθοριστικός είναι ο ρόλος των λιμνοθαλασσών για τα μεταναστευτικά και διαχειμάζοντα πουλιά λόγω της πλούσιας προσφοράς διαφόρων βιότοπων, οι οποίοι διακρίνονται από διαφορετικό βάθος νερού, διαφορετική βιοτική σύσταση σε πλαγκτό-βένθος, διαφορετική σύσταση πυθμένα (αμμώδης, ιλυώδης) κτλ. Έτσι η περιοχή αυτή εξυπηρετεί ανάγκες τροφής, ξεκούρασης και προστασίας από τις ανθρώπινες δραστηριότητες, μεγάλου αριθμού ατόμων και ειδών υδρόβιων πουλιών όπως τα: Θαλασσοβούτια (Caviidae), Βουτηχτάρες (Podicipedidae), Φαλακροκόρακες (Phalacrocoracidae), Ερωδιοί (Ardeidae), Χήνες και Πάπιες (Anatidae), Πουλάδες (Rallidae) κτλ.

Στην περιοχή έχουν βρεθεί να διαχειμάζουν μέχρι 100 άτομα Αργυροπελεκάνοι (Pelecanus crispus) και τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται οι πρώτες επισκέψεις Φλαμίγκος (Pheonicopterus ruber) που αυξανόμενα χρόνο με το χρόνο έφτασαν τον Αύγουστο του 1984 τα 630 άτομα.

Στην περιοχή της λίμνης Μητρικού, παρατηρήθηκαν 190 είδη πουλιών από τα οποία 84 είδη φωλιάζουν και 8 φώλιαζαν. Τα πιο σπάνια είδη πουλιών που φωλιάζουν στη λίμνη είναι ο Αργυροτσικνιάς (Egretta alba), η Χουλιαρομύτα (Platalea leucorodia) και η Χαλκόκοτα (Plegadis falcinellus).

Επίσης στη λίμνη φωλιάζουν και τα: Σκουφοβουτηχτάρα (Podiceps cristatus), Πορφυροτσικνιάς (Ardea porpurea), Νανομουγκάνα (Ixobrychus minutus), Σταχτόχηνα (Anser anser), Βαλτόπαπια (Aythya nyroca), Φλυαρόπαπια (Anas strepera) και Καλαμόκιρκος (Circus aruginosus), ενώ πολύ σπάνια και σημαντικά είδη της ελληνικής ορνιθοπανίδας είναι και τα είδη: Λαγγόνα (Phalacrocorax pygmeaus), Λευκοτσικνιάς (Egretta garzetta), Κρυπτοτσικνιάς (Ardeola ralloides) και Νυχτοκόρακας (Nycticorax nycticorax).

Η επιπλέουσα βλάστηση του Trapa natans και του Nymphea alba φιλοξενεί μια από τις τρεις αποικίες, που υπάρχουν στην Ελλάδα, των ειδών Μουστακογλάρονο (Chlidonias hybrida) και Μαυρογλάρονο (Chlidonias nigra).

Στη ζώνη των καλαμιώνων της λίμνης φιλοξενούνται πολλά μικρά πουλιά όπως τα είδη Καλαμοτριλιστής (Locustella luscinioides), Μουστακαλής (Panurus briarmicus) και το Καλαμοτσίχλονο (Emperiza schoeniclus).

Η τόσο σημαντική για τα φωλιάζοντα πουλιά λίμνη Μητρικού έχει την ίδια μεγάλη αξία και για τα μεταναστευτικά και διαχειμάζοντα πουλιά. Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο από τον υψηλό αριθμό των 171 ειδών που παρατηρήθηκαν εδώ μέχρι σήμερα, αλλά και με τους μεγάλους αριθμούς ατόμων υδρόβιων πουλιών που καταμετρήθηκαν.

Επίσης έχει παρατηρηθεί η πάπια Κεφαλούδι (Oxyora leucocephala), εί-

δος που απειλείται με εξαφάνιση, καθώς και μετακίνηση διαφόρων ειδών χηνών. Φυσικά δε λείπουν απ' τη λίμνη και τα αρπακτικά πουλιά όπως ο Θαλασσαετός (Haliaetus albicilla), είδος που απειλείται με εξαφάνιση παγκόσμια. Ακόμα συναντά κανείς τους Κορμοράνους (Phalacrocorax carbo), τις Λαγγόνες (Phalacrocorax pygmaeus) —απειλούμενα είδη στην Ευρώπη—, τον Ψαλιδάρη (Milvus milvus), τον Τσίφτη (Milvus migrans) και τους Κίρκους (Circus aeruginosus και C. cyaneus)[15].

Η λίμνη Μητρικού όμως αντιμετωπίζει και πολλά προβλήματα ρύπανσης. Κρούσματα θανάτων ψαριών από ασφυξία διαπιστώθηκαν στους κυπρίνους από τη Διεύθυνση Κτηνιατρικής Ν. Ροδόπης το 1978, ενώ το 1980 είχαμε μαζική θνησιμότητα ψαριών καθώς τα νερά της λίμνης είχαν γίνει θολά και δύσοσμα. Όπως αποδείχτηκε αμέσως μετά, τα ψάρια είχαν προσβληθεί από υπερβολική συγκέντρωση υδροθείου. Βλέπει λοιπόν κανείς πως η λίμνη επιβαρύνεται με λύματα από τα ποτάμια που εκβάλλουν σ' αυτή, ενώ παράλληλα η έκπλυση από τη βροχή των γύρω καλλιεργούμενων εκτάσεων και κυρίως το άδειασμα και το πέταμα σάκων, κουτιών κτλ. που περιέχουν λιπάσματα έχουν ένα σημαντικό μερίδιο ευθύνης για τον ευτροφισμό της λίμνης.

Μια από τις σοβαρές αιτίες υποβάθμισης του υγροβιότοπου της λίμνης Μητρικού ήταν και η είσοδος θαλασσινού νερού. Αυτό συνέβη όταν ο ξύλινος φραγμός που το εμπόδιζε να περάσει σ' αυτήν ανοίχτηκε από μέλη του Συνεταιρισμού Μαρώνειας, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τις καταγγελίες του Κυνηγετικού Συλλόγου το 1985. Η αλλαγή της υδατοσύνθεσης της λίμνης Μητρικού είχε ως αποτέλεσμα και την αλλαγή της πανίδας και χλωρίδας[16].

Ένα άλλο στοιχείο διαταραχής της οικολογικής ισορροπίας στη λίμνη του Μητρικού είναι η υπερβολική ανάπτυξη της υδροχαρούς βλάστησης, η οποία έχει σκεπάσει κυριολεκτικά την επιφάνειά της, ενώ οι βαθειές ρίζες και οι αγκαθωτοί κόνδυλοι των φυτών αυτών, έχουν κάνει αδύνατο το πέρασμα της βάρκας και το ψάρεμα[17].

Συμπερασματικά πρέπει να λεχθεί ότι οποιεσδήποτε περιβαλλοντικές και χωροταξικές διαχειρίσεις-ρυθμίσεις γίνουν στην ευρεία περιοχή της λίμνης, θα πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψη τους όχι μόνο τις ωφέλειες για τους αγρότες και τους ψαράδες αλλά και την οικολογική ισορροπία του υγροβιότοπου[18].

15. Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πρόγραμμα οριοθέτησης υγροβιοτόπων Σύμβασης Ramsar - Υγροβιότοπος: Λίμνη Μητρικού, ό.π., σ. 30, 31, 35, 49, 50, 51.

16. ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ. Καβάλας, Προστατευόμενοι υγροβιότοποι Ν. Ροδόπης και ιχθυοπαραγωγή, Κομοτηνή 1989, σ. 25-27.

17. *Α. Γκώγκου*, «Οι λιμνοθάλασσες της Ροδόπης —ιχθυοτροφεία εθνικού πλούτου και πολύτιμων ζωικών τροφίμων», Θρακική Επετηρίδα 1 (1980) 258.

18. *Δ. Σταθάκη*, ό.π. (σημ. 11), σ. 54.

III. Λίμνη Βιστωνίδα - Πόρτο Λάγος (σχ. 4)

Η Βιστωνίδα βρίσκεται μεταξύ των νομών Ξάνθης και Ροδόπης. Έχει σχήμα περίπου παραλληλογράμμου με μέγιστο μήκος πλευράς 10 χλμ. Από τη θάλασσα χωρίζεται με χερσαία λωρίδα πλάτους 1 χλμ. και επικοινωνεί μ' αυτή με δίαυλο μήκους 1 χλμ. και πλάτους 25 μ. περίπου.

Η μέγιστη καλυπτόμενη επιφάνειά της υπολογίζεται σε 54.000 στρέμ., η μέση σε 50.000 και η ελάχιστη σε 47.000 στρεμ. Το μέγιστο βάθος της είναι 4 μ. και το μέσο 2,8 μ.

Οι απορροές της λεκάνης, που η έκτασή της υπολογίζεται σε 1.250 τ.χλμ. περίπου, υπολογίζονται σε 348.000.000 m^3 νερού. Κύριοι φορείς των απορροών αυτών είναι οι χείμαρροι Κόσυνθος (Ξανθιώτικος), Κομψάτος (Πολύανθος) και Τραύος (Ασπροπόταμος)[19].

Η παράδοση αναφέρει πως στη θέση της λίμνης Βιστωνίδας κατά τους προϊστορικούς χρόνους υπήρχε μια πολιτεία με σημαντικά για την εποχή εκείνη κτίρια και πως εξαιτίας ενός γεωτεκτονικού γεγονότος η περιοχή, σαν μια μικρή Ατλαντίδα, έπαθε καθίζηση και σκεπάστηκε από τα νερά (Στράβων: Γεωγραφικά Α18).

Ακόμη η μυθολογία αναφέρει πως την ονομασία της την πήρε από τους Βίστονες, που κατοικούσαν στην περιοχή και ήσαν αρχαίος θρακικός λαός (Σκάμνιος ο Χίος: Περιήγηση. Ηροδότου Ιστορίαι: VII-110 και Στράβων: Γεωγραφικά VII 331, 44). Μυθικός βασιλιάς τους ο Διομήδης με τα ανθρωποφάγα άλογά του, που υποχρεώθηκε ο Ηρακλής, ύστερα από εντολή του Ευρυσθέα, να φέρει στις Μυκήνες[20].

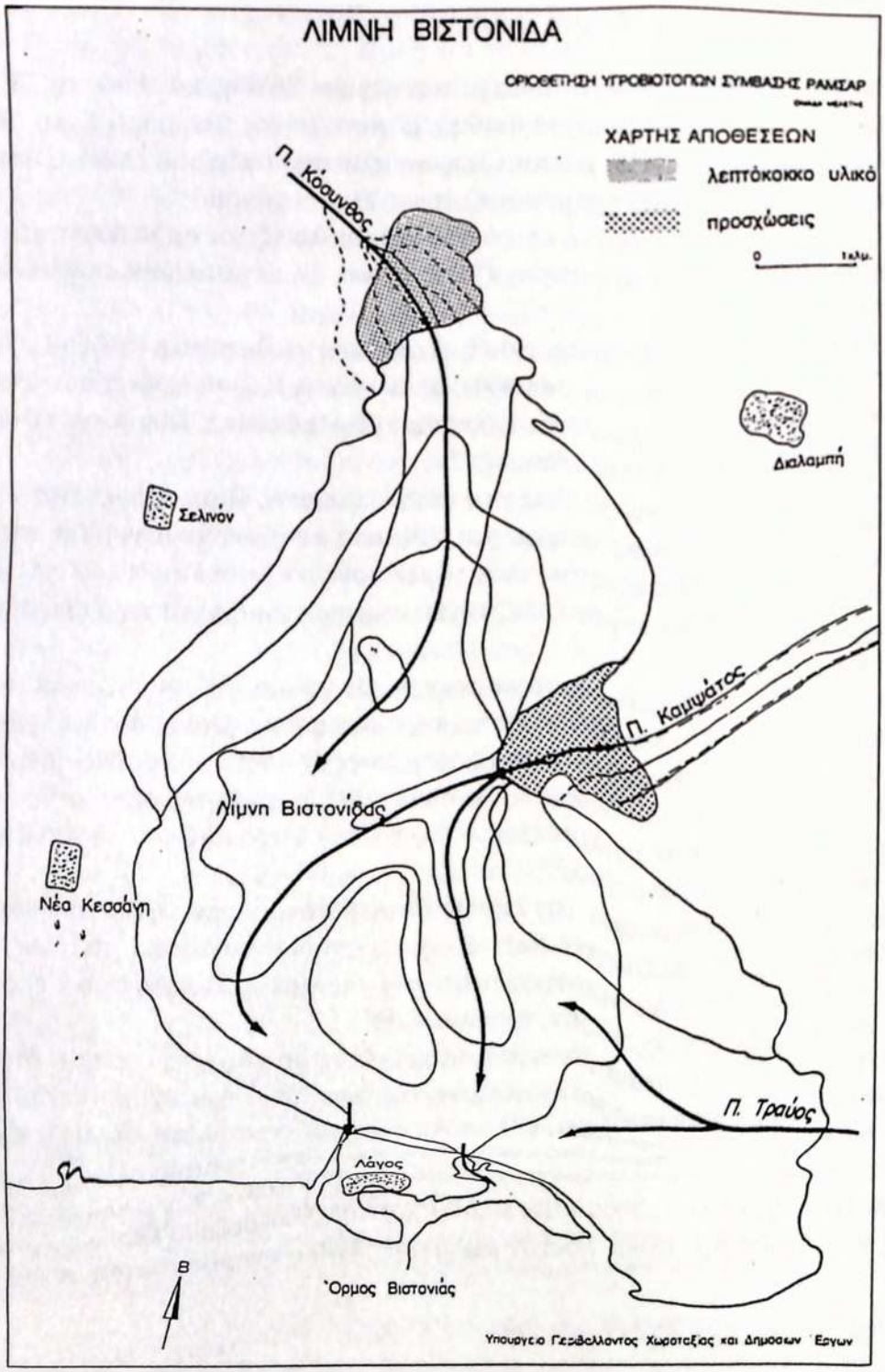
Το παλαιότερο όνομα της λίμνης είναι Μπουρού και οφείλεται —κατά παραφθορά— στη βυζαντινή πόλη Πόροι η οποία εντοπίστηκε απ' τους αρχαιολόγους στη νησίδα Μπουρού στα νότια της λίμνης. Η πόλη Πόροι ελέγχει και σήμερα την είσοδο, πόρον, του λιμανιού[21].

Αξιοσημείωτο επίσης είναι πως στο βορειότερο μυχό της λίμνης Βιστωνίδας σώζονται τα ερείπια πόλης βυζαντινής, που έφερε διαδοχικά τα ονόματα Αναστασιούπολις-Περιθεώριον. Η πόλη είχε λιμάνι μέσα στη λίμνη και έλεγχε το πέρασμα της Εγνατίας οδού. Το όνομα Αναστασιούπολις οφείλεται στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αναστάσιο (491-518 μ.Χ.), ενώ η πόλη έφερε παλαιότερα άλλες ονομασίες μεταξύ των οποίων Stabulo Diomedis (σταύλος του Διομήδη). Είναι λοιπόν προφανές πως η ονομασία αυτή συνδέεται

19. Του ίδιου, ό.π.(σημ. 11), σ. 46, 47.

20. *Α. Χαραλαμπίδη*, «Πώς και γιατί μετακινείται η λίμνη Βιστωνίδα», Θρακική Επετηρίδα 4 (1983) 45.

21. *Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου*, «Χαλκοί σταυροί εκ Περιθεωρίου», ΑΑΑ 5 (1972) 374 κ.ε.

Σχ. 4. Η λίμνη Βιστωνίδα. Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πρόγραμμα οριοθέτησης υγροβιότοπων Σύμβασης Ramsar - Υγροβιότοπος: Λίμνη Βιστωνίδα, Αθήνα 1986, σ. 15.

άμεσα με το μύθο του βασιλιά Διομήδη και τα ανθρωποφάγα άλογά του, τον οποίο προαναφέραμε[22].

Η λίμνη συγκεντρώνει χιλιάδες υδρόβια πτηνά διαφόρων ποικιλιών που φωλιάζουν στις καλαμιές. Ορισμένα από αυτά είναι είδη σπανιότατα στην Ευρώπη (ποικιλίες Ερωδιών, θαλάσσιων Χελιδονιών κτλ.). Στους χειμερινούς μήνες παρατηρείται μια απ' τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις άγριων υδρόβιων πτηνών της Μεσογείου (το χειμώνα του 1969-70 μετρήθηκαν πάνω από 200.000 άγρια υδρόβια πτηνά). Ακόμη στη λίμνη υπάρχουν τα ιχθυοτροφεία του αλιευτικού συνεταιρισμού Πόρτο-Λάγους, όπου εκτρέφονται Χέλια, Κέφαλοι κ.λπ.[23].

Οι υγρότοποι της Βιστωνίδας και Πόρτο Λάγος περιλαμβάνουν μια εξέχουσα ποικιλότητα βιότοπων και μια τεράστια ποικιλότητα φυτικών και ζωικών ειδών.

Από τα σπουδαιότερα σπονδυλωτά που συναντά κανείς είναι τα παρακάτω: Ένας πολύ υγιής πληθυσμός Ενυδρίδας (Βίδρας) (Lutra lutra) για τον οποίο όμως υπάρχουν ενδείξεις ότι τείνει να μειωθεί. Αξιοσημείωτη είναι και η συχνή παρουσία του Τσακαλιού (Canis aureus) και κατά το χειμώνα η παρουσία του Λύκου (Canis lupus) ο οποίος εισβάλλει από τα γειτονικά βουνά. Σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα, υπάρχουν στους υγρότοπους της Βιστωνίδας 264 είδη πουλιών και στην όλη περιοχή 302. Σήμερα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και προκαλεί ανησυχία η μικτή αποικία ερωδιών που βρίσκεται κοντά στο χωριό Πόρτο Λάγος. Αποτελείται από 500-600 ζεύγη των εξής αναπαραγόμενων ειδών: Egretta garzetta, Ardea cinerea και Ardeola ralloides. Στους καλαμιώνες της Βιστωνίδας ζουν και αναπαράγονται πολλές πάπιες και άλλα σπανιότερα είδη πουλιών. Εκεί σταματούν δεκάδες χιλιάδες μεταναστευτικών πουλιών πολλών ειδών. Επιπλέον, χιλιάδες Γλάροι, Ερωδιοί, Πελαργοί και Ίβιδες, καθώς και εκατοντάδες αρπακτικά περνούν από την περιοχή και σταματούν κατά τη μεταναστευτική τους πορεία για τροφοληψία ή φώλιασμα. Ακόμη, τα διαχειμάζοντα υδρόβια πουλιά υπερβαίνουν συχνά τις 100.000 και ανήκουν σε 20 το πολύ είδη. Πολλά βέβαια είναι και τα είδη των ερπετών που υπάρχουν στο βιότοπο της Βιστωνίδας. Δύο είδη χερσαίας Χελώνας, δύο Νεροχελώνας, δύο είδη θαλάσσιας Χελώνας, είδη Σαύρας και πολλά είδη Φιδιού, είναι τα σπουδαιότερα είδη ερπετών που ζουν στην περιοχή. Επίσης, μέσα στον υγρότοπο καταγράφηκαν τα εξής 7 είδη αμφιβίων: 1 είδος Σαλαμάνδρας, 2 είδη Βατράχων, 2 είδη Φρύνων, 1 είδος Δεν-

22. *Κ. Τρεμόπουλου*, Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 27 κ.ε. Βλέπε επίσης: *Ι. Σιγούρου*, «Αναστασιούπολη-Περιθεώριο», Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-1994) 313 κ.ε.

23. Υπουργείο Συντονισμού - Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Θράκης, Νομός Ροδόπης, ό.π., σ. 110.

δροβάτραχου και 1 είδος Κερασφόρου Βάτραχου. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως ο υγρότοπος έχει μεγάλο πλούτο ειδών ψαριών, εξαιτίας της μεγάλης ποικιλότητας κατάλληλων ενδιαιτημάτων. Αρκετά, βέβαια, ψάρια έχουν και οικονομική σπουδαιότητα, διότι, όπως προανέφερα, στην περιοχή υπάρχουν και αρκετά ιχθυοτροφεία[24].

Η χλωρίδα του υδροβιότοπου είναι αρκετά πλούσια. Στα παράλια του Πόρτο Λάγος η βλάστηση που επικρατεί σχηματίζεται από διάφορα αμμόφιλα είδη, ενώ μπροστά ακριβώς στο λιμάνι, υπάρχει άλσος με παραθαλάσσια πεύκα προερχόμενα από αναδάσωση. Στα αλμυρά τέλματα φυτρώνει το Arthrocnemum fruticosum που εναλλάσσεται με τα Juncus sp. και τα Αρμυρίκια (Tamarix sp.). Στη Βιστωνίδα η επιπλέουσα βλάστηση ανήκει στα γένη Trapa, Lemna, Myriophyllum και Potamogeton.

Στις εκβολές των ποταμών Κομψάτου και Κόσυνθου υπάρχουν παραποτάμια δάση που αποτελούνται από Ασημόλευκες (Populus alba), Καβάκια (Populus nigra), Ιτιές (Salix alba, S. purpurea, S. triandra), Φτελιές (Ulmus minor), Σκλήθρα (Alnus glutinosa), Φράξους (Fraxinus angustifolia-oxycarpa) και Πλάτανους (Platanus orientalis).

Άλλα φυτά που υπάρχουν στη γύρω περιοχή είναι η Αγράμπελη (Clematis flammula), ο Λυκίσκος (Humulus lupulus), η Αγριοσταφυλίτσα (Solanum dulcamara), το Αγριόκλημα (Vitis vinifera-sylvestris) κ.ά.

Στα μικρά νησιά, τέλος, που βρίσκονται μέσα στη Βιστωνίδα και στα παρόχθια οικοσυστήματα, υπάρχουν εκτεταμένοι καλαμιώνες διαφόρων ειδών[25].

Οι κυριότερες πηγές ρύπανσης που επιβαρύνουν το οικοσύστημα της Βιστωνίδας - Πόρτο Λάγος είναι:

α) Διάφορα εντομοκτόνα, μυκητοκτόνα και ζιζανιοκτόνα τα οποία με τα επιφανειακά ή υπόγεια νερά μεταφέρονται από τις γεωργικές εκτάσεις της λεκάνης απορροής της που, σημειωτέον, καλλιεργείται με δυναμικές καλλιέργειες.

β) Τα υλικά συσκευασίας των παραπάνω γεωργικών φαρμάκων που είτε πετιούνται κατευθείαν στη λιμνοθάλασσα, είτε μεταφέρονται με διάφορους τρόπους.

γ) Τα απόβλητα ορισμένων βιομηχανιών που χρησιμοποιούν μεν ενδιάμεσους αποδέκτες χειμάρρους, έχουν όμως σαν τελική κατάληξη τη Βιστωνίδα. Το πρόβλημα συνίσταται στο ότι οι παραπάνω βιομηχανίες ή δεν κάνουν καθόλου ή κάνουν πλημμελή καθαρισμό των λυμάτων τους.

δ) Τα αστικά λύματα των γύρω Δήμων και Κοινοτήτων που δεν υπόκεινται

24. Πρακτικά συνάντησης εργασίας για τους ελληνικούς υγρότοπους, Λίμνη Βιστωνίδα, Θεσσαλονίκη 17-21 Απριλίου 1989, σ. 412-417.

25. *Γ. Σφήκα - Γ. Τσούνη*, ό.π. (σημ. 5), σ. 119-120.

σε κανένα καθαρισμό.

Η απόδοση σε ψάρια, λόγω της ρύπανσης, έχει πέσει από 500 τόνους το 1969 σε 300 τόνους το 1979 με αποτέλεσμα να διακυβεύεται το εισόδημα 100 οικογενειών που ζουν από την εκμετάλλευση της λιμνοθάλασσας, πέρα από την οικολογική καταστροφή, που η σημασία της δεν μπορεί να μετρηθεί με χρήματα[26].

Επιπλέον η οικολογική ισορροπία του οικοσυστήματος της Βιστωνίδας - Πόρτο Λάγος διαταράσσεται και από άλλα αίτια. Τα εγγειοβελτιωτικά έργα και η αποξήρανση των φυσικών ζωνών γύρω από τη λίμνη προς όφελος της γεωργίας καταστρέφει πολύ σημαντικούς βιότοπους που είναι απαραίτητοι για την παραμονή της ορνιθοπανίδας στο σύνολο των βιότοπων της λίμνης και ακόμη για τη διάσωση του πληθυσμού των αρπακτικών πουλιών στους κοντινούς λόφους. Η χωρίς έλεγχο βόσκηση άμεσα επηρεάζει τη δασώδη και ελώδη βλάστηση σε πολλά σημεία κατά μήκος της λίμνης. Επίσης, το κυνήγι που γίνεται απερίσκεπτα, χωρίς διάκριση και χωρίς έλεγχο, θα έπρεπε να απαγορευθεί στην ευρύτερη περιοχή του υγροβιότοπου. Ακόμη πρόβλημα δημιουργούν οι γραμμές του ηλεκτρικού ρεύματος κατά μήκος του εθνικού δρόμου ανάμεσα στη Νέα Κεσσάνη - Πόρτο Λάγος - Γλυκονέρι και κατά μήκος του περιφερειακού δρόμου από τη γέφυρα (στα όρια των Νομών Ξάνθης και Ροδόπης) μέχρι τη λιμνοθάλασσα Νταλιάνι. Πολλά πουλιά βρέθηκαν νεκρά από τη σύγκρουση με τα ηλεκτρικά καλώδια. Όπως έχει αναφερθεί, τουλάχιστον 18 Αργυροπελεκάνοι (ένα είδος που διατρέχει τον κίνδυνο πλήρους εξάλειψης) έχουν σκοτωθεί με τον τρόπο αυτό στη λιμνοθάλασσα Νταλιάνι. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι ώστε να αποφευχθούν ή τουλάχιστο να περιοριστούν οι θάνατοι των πουλιών από τα ηλεκτροφόρα σύρματα, όπως π.χ. η τοποθέτηση πλαστικών μπαλονιών[27].

Επίσης ένα άλλο πολύ σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει, μακροχρόνια, η λίμνη είναι η μετακίνησή της προς Ν-ΝΔ. Η καταστροφή των δασών στον ορεινό χώρο έχει σαν αποτέλεσμα και την καταστροφή όχι μόνο τεχνικών έργων στον πεδινό χώρο, για τα οποία δαπανούνται τεράστια χρηματικά ποσά, αλλά και αυτού του ίδιου του φυσικού περιβάλλοντος. Στην περίπτωσή μας βλέπουμε τη λίμνη Βιστωνίδα να μετακινείται προς Ν και ΝΔ και να απομακρύνεται από τη βυζαντινή Αναστασιούπολη και μέσα σε 2.000 περίπου χρόνια να έχει καλύψει με τα νερά της προς Ν μια ζώνη στεριάς πλάτους 4-5 χλμ., να έχει ενωθεί σήμερα σχεδόν με τη θάλασσα και να έχει έτσι μεταβληθεί σε λιμνοθάλασσα (μέσα μόνο στην εικοσαετία 1951-1971 μετα-

26. Δ. *Σταθάκη*, ό.π. (σημ. 11), σ. 48.

27. Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πρόγραμμα οριοθέτησης υγροβιοτόπων Σύμβασης Ramsar —Υγροβιότοπος: Λίμνη Βιστωνίδα, Αθήνα 1986, σ. 54-56.

κινήθηκε προς Ν και ΝΔ κατά 150 μ.)[28].

Για την προστασία και διαχείριση της λίμνης Βιστωνίδας προτείνονται τα ακόλουθα:

1. Η απαγόρευση της χρήσης της ίδιας της Βιστωνίδας ή των χειμάρρων που εκβάλλουν σ' αυτήν, ως αποδεκτών αποβλήτων από νέες βιομηχανικές ή βιοτεχνικές μονάδες.
2. Η δημιουργία γύρω από τη Βιστωνίδα ελεύθερης ζώνης, μέσα στην οποία να μην επιτρέπονται δραστηριότητες όπως οι παραδοσιακές ή εντατικές καλλιέργειες, η κτηνοτροφία ή άλλου είδους επεμβάσεις που μπορούν να επηρεάσουν την παρόχθια βλάστηση ή τις περιοχές που πλημμυρίζουν περιστασιακά.
3. Η απαγόρευση της κατασκευής κάθε έργου που μπορεί να μεταβάλλει την υπάρχουσα υδρολογική κατάσταση της Βιστωνίδας (αρδευτικά έργα, φράγματα, διάνοιξη νέων διαύλων με τη θάλασσα) δεδομένου ότι οι μεταβολές στο υπάρχον καθεστώς αλατότητας αποτελούν πηγή οικολογικού στρες για τις λιμνοθάλασσες.
4. Ο περιορισμός και αυστηρός έλεγχος της υπερβολικής χρήσης λιπασμάτων μέσα στη λεκάνη απορροής και κυρίως στις πεδινές περιοχές που βρίσκονται γύρω από τη λιμνοθάλασσα.
5. Η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής θα πρέπει να γίνει με γνώμονα την οικολογική σημασία της Βιστωνίδας και να εξασφαλίσει την ελάχιστη δυνατή παρενόχληση στο οικοσύστημα[29].

IV. Δέλτα του Νέστου (σχ. 5)

Το Δέλτα του Νέστου καταλαμβάνει έκταση 500 τ.χλμ. και υπάγεται διοικητικά στο Νομό Καβάλας και στο Νομό Ξάνθης.

Ο ποταμός πηγάζει από τη βουλγαρική Ροδόπη και αφού διασχίσει κοιλάδες και φαράγγια, στα βουνά μεταξύ Όρβηλου και Ροδόπης, μπαίνει στο ελληνικό έδαφος. Χύνεται απέναντι από το νησί της Θάσου και το μήκος του, στο ελληνικό έδαφος, είναι 130 χλμ.

Κατά την αρχαιότητα το Δέλτα του Νέστου ήταν μια αληθινή ζούγκλα, ένα απέραντο και αδιάβατο υδρόβιο δάσος, που μέσα σ' αυτό ζούσαν πολλά άγρια ζώα. Ανάμεσα στα άλλα, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, ζούσαν εκεί ακόμη και λιοντάρια.

28. *Α. Χαραλαμπίδη*, «Πώς και γιατί μετακινείται η λίμνη Βιστωνίδα», Θρακική Επετηρίδα 4 (1983) 49, 51.

29. *Τ. Γιαννακοπούλου*, Δομή-Διαχείριση υφάλμυρων οικοσυστημάτων. Η περίπτωση ευτροφισμού της Βιστωνίδας, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του Δ.Π.Θ., Ξάνθη 1989, σ. 184, 185.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, το παρθένο δάσος του Δέλτα του Νέστου ονομάστηκε «Κοτζά Ορμάν» που θα πει «Μέγα Δάσος», λόγω της έκτασης και της πυκνότητάς του.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Δασολογίας Παπαϊωάννου (1952) «το δάσος αυτό αποτελούσε ένα γιγάντιο, πράσινο και αδιαπέραστο τείχος, από δέντρα με 40 και πλέον μέτρα ύψος και το πάχος των δέντρων έφτανε πολλές φορές τα 2 μέτρα. Τα δέντρα αυτά αγκαλιάζονταν ως την κορυφή τους με αναρριχώμενα φυτά και το έδαφος καλυπτόταν από πυκνότατους θάμνους και νεαρά δενδρύλια».

Από τότε μέχρι σήμερα έγιναν πολλές επεμβάσεις σ' αυτό το μοναδικό δάσος, με αποτέλεσμα να έχει συρρικνωθεί στα 1.500 μόνο στρέμματα (μέχρι το 1942 είχε έκταση 72.000 στρεμ.).

Μετά από πολλές προσπάθειες της Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας της Φύσης 700 στρεμ. από αυτό το δάσος έχουν τεθεί σήμερα υπό καθεστώς προστασίας[30].

Στο παραποτάμιο δάσος του Δέλτα ξεχωρίζουμε δύο μορφές. Η πρώτη εξαρτάται άμεσα από το νερό και αναπτύσσεται στις περιοχές με συχνές πλημμύρες, ενώ η δεύτερη μορφή σχηματίζεται από είδη με σχετική αντοχή στην ξηρασία και αναπτύσσεται στις περιοχές που σπάνια πλημμυρίζουν. Η πρώτη μορφή —το υδρόφιλο παραποτάμιο δάσος— σχηματίζεται από τις Λεύκες, τις Ιτιές και από μεμονωμένα Πλατάνια. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη αναρριχητικών φυτών τα οποία συχνά σχηματίζουν αδιαπέραστες περιοχές. Δώδεκα διαφορετικά είδη έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα: ο Λυκίσκος, το Αγριόκλημα, το Αγιόκλημα κ.ά. Στο ξηρόφιλο παραποτάμιο δάσος αναπτύσσονται είδη με λιγότερες ανάγκες σε νερό, από τα οποία αξίζει να αναφερθούν τα σχετικά σπάνια στην Ευρώπη είδη της Βελανιδιάς, της Φτελιάς και του Φράξου. Τα αναρριχητικά φυτά είναι και εδώ χαρακτηριστικά σχηματίζοντας ακόμη πιο πυκνές συστάδες όπως: ο Κισσός, η Περιπλοκάδα κ.ά.

Στα παράλια του Δέλτα σχηματίζονται πολλές αμμοθίνες των οποίων η βλάστηση είναι πολύ αραιή και σχηματίζεται κατά κύριο λόγο από νιτρόφιλα είδη.

Στην ευρύτερη περιοχή του Δέλτα σχηματίζονται πολλές λιμνοθάλασσες. Από ΒΔ προς ΝΑ είναι οι: Βάσσοβα, Ερατεινού, Αγιάσματος, Κεραμωτής, Γεφυράκι και Μαγγάνων. Επίσης οι μικρές λίμνες κοντά στη Χρυσούπολη είναι οι μοναδικές με γλυκό νερό, ενώ η βλάστηση που κυριαρχεί είναι τα Νούφαρα, οι Καλαμιές, το Ψαθί κ.ά.[31].

30. *Γ. Σφήκα - Γ. Τσούνη*, ό.π. (σημ. 5), σ. 122-124.

31. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση (W.W.F.-Int.) - Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Πρόγραμμα Οικοανάπτυξης Ροδόπης-Νέστου (Α΄ φάση σχέδιο), Αθήνα-Ξάνθη 1990, σ. 45-50.

Σχ. 5. Το Δέλτα του ποταμού Νέστου. Γ. Σφήκα - Γ. Τσούνη, Οικοτουριστικός Οδηγός της Ελλάδας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, Αθήνα 1993, σ. 123

Όμως τα πουλιά είναι το πρώτο εντυπωσιακό στοιχείο του Δέλτα του Νέστου. Ανάλογα με τις οικολογικές ιδιαιτερότητες κάθε οικογένειας αλλά και την εποχή, ο υγρότοπος είναι πάντα γεμάτος πουλιά. 260 διαφορετικά είδη πουλιών έχουν καταγραφεί μέχρι τώρα στο Δέλτα όσο και στην ευρύτερη περιοχή του κάτω τμήματος του ποταμού, γεγονός που αποδεικνύει τη διεθνή σημασία του υγρότοπου.

Ένα από τα πολλά είδη πουλιών είναι οι Λαγκόνες, το πιο μικρό είδος Κορμοράνου της χώρας μας, που λιάζονται μετά από ένα πετυχημένο ψάρεμα αδιάφοροι από την παρουσία μας. Αντίθετα με τις Λαγκόνες οι Αγριόχηνες είναι ιδιαίτερα νευρικά και δειλά πουλιά εξαιτίας του κυνηγιού που τους γίνεται. Και είναι καταπληκτικό, θαυμάζοντας τα γκρίζα αυτά πουλιά, να σκεφτεί κανείς ότι τέτοιες χήνες συνήθως προέρχονται από τις τούνδρες της Σιβηρίας, χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από εδώ. Ένα άλλο είδος είναι οι Φαλαρίδες. Κατάμαυρες, κοντόχοντρες και χωρίς κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, είναι ακόμα κοινό είδος στην Ελλάδα, ιδιαίτερα το χειμώνα. Αδέξιες στο έδαφος οι Φαλαρίδες περνάνε όλη τους σχεδόν τη μέρα στο νερό. Τρέφονται με υδρόβια φυτά που τα τσιμπολογάνε από το βυθό με αδιάκοπες γρήγορες βουτιές. Στα ρηχάδια και τις όχθες του Νέστου κάθε χειμώνα συγκεντρώνονται πολλοί Αργυροτσικνιάδες που έρχονται εδώ από χώρες της ΝΑ Ευρώπης και τη Ρωσία. Με το κατάλευκο φτέρωμα και το κομψό σπαθάτο σώμα τους είναι από τα ωραιότερα αλλά και σπανιότερα είδη ερωδιών της χώρας μας. Οι Λευκοτσικνιάδες συνέχεια ζουν και πηγαινοέρχονται με νευρικές κινήσεις προσπαθώντας να καμακώσουν με το μυτερό τους ράμφος κάποιο μικρό ψαράκι.

Οι ψαράδες, επίσης, της περιοχής του Δέλτα, είτε μέσα από συνεταιρισμούς είτε σαν ανεξάρτητοι, εκμεταλλεύονται αυτόν τον πλούτο που προσφέρει απλόχερα ο υγρότοπος, εφαρμόζοντας υδατοκαλλιέργειες, ψαρεύοντας με βάρκες ή απλά μαζεύοντας κυδώνια και άλλα όστρακα στα ρηχά του[32].

Ο ποταμός Νέστος και το Δέλτα του αντιμετωπίζουν όμως και προβλήματα ρύπανσης. Από μετρήσεις που έγιναν φαίνεται ότι τα νερά του ποταμού εκτός των ελληνικών συνόρων χρησιμοποιούνται για απαγωγή ραδιενεργών καταλοίπων. Έτσι έρχονται ήδη επιβαρυμένα και μολύνουν την ελληνική θάλασσα[33].

Αβέβαιο διαγράφεται το μέλλον του ποταμού λόγω των έργων που προωθούνται και από τις δύο πλευρές των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Το ποτάμι και το Δέλτα του κινδυνεύουν να μείνουν χωρίς σταγόνα νερό, από Ιού-

32. Περιοδικό «Προβολές», τεύχ. 9ο, Ιούνιος 1988, σ. 26 και 28.

33. Υπουργείο Συντονισμού - Υπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Θράκης, Νομός Ξάνθης, αρ. 13, Κομοτηνή 1979, σ. 133.

νιο έως και Σεπτέμβριο, εάν προχωρήσει η κατασκευή τεσσάρων φραγμάτων της Δ.Ε.Η. Την ίδια στιγμή, η Βουλγαρία σχεδιάζει αντίστοιχα υδροηλεκτρικά έργα στο βουλγαρικό τμήμα του ποταμού[34]. Ακόμη, η παράνομη ξύλευση, η υπερβόσκηση και η λαθροθηρία είναι προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παραποτάμια δάση του βιότοπου, ενώ η κατασκευή δρόμων, κτιρίων και η ανεξέλεγκτη κατασκήνωση αποτελούν σήμερα τα κυριότερα προβλήματα των παράκτιων περιοχών του Δέλτα. Τέλος, οι λιμνοθάλασσες της ευρύτερης περιοχής του Δέλτα αντιμετωπίζουν προβλήματα που διαταράσσουν το οικοσύστημα. Με την κατασκευή των αρδευτικών έργων και τη διευθέτηση του Νέστου σταμάτησε ουσιαστικά η εισροή γλυκού νερού στις λιμνοθάλασσες από τις δευτερεύουσες κοίτες του ποταμού. Η υψηλή συγκέντρωση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων στο νερό δημιούργησε σημαντικά προβλήματα (έντονα φαινόμενα ευτροφισμού κτλ.). Η πτώση της στάθμης του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα, οι γεωργικές καλλιέργειες που φθάνουν στις όχθες των λιμνοθαλασσών και η επιβάρυνση από την ανεξέλεγκτη διάθεση των απορριμμάτων των παραθεριστών, είναι μερικά ακόμα προβλήματα που διαταράσσουν την ισορροπία του υγρότοπου[35].

34. Εφημερίδα «Καθημερινή», Κίνδυνος για τα νερά του Νέστου, άρθρο στο φύλλο της 1-6-1994.

35. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση (W.W.F.-Ιnt.) - Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Πρόγραμμα Οικοανάπτυξης Ροδόπης-Νέστου (Α΄ φάση σχέδιο), ό.π., σ. 46-50.

ΚΩΣΤΗ ΤΣΙΟΥΜΗ

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΣΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΘΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ (1928-1932)

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης οι Μουσουλμάνοι μαθητές συνέχισαν να διδάσκονται στα μειονοτικά σχολεία την τουρκική γλώσσα με την παλαιοτουρκική-αραβική γραφή, όπως συνέβαινε επί αιώνες. Το ζήτημα της διδασκαλίας της λατινικής γραφής ανέκυψε όταν στα 1928 εισήχθη, με απόφαση του Μουσταφά Κεμάλ και της Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης, το λατινικό αλφάβητο αντί του αραβικού στην Τουρκική Δημοκρατία[1]. Η τουρκική ηγεσία, όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχειακού υλικού, έδειξε αμέσως ενδιαφέρον για την καθιέρωση του νέου αλφαβήτου στο χώρο της Δυτικής Θράκης, της Βουλγαρίας και όπου αλλού υπήρχαν μουσουλμανικές μειονότητες[2]. Οι λόγοι που καθιστούσαν σημαντική για την Τουρκία την άμεση προώθηση αυτής της διαδικασίας ήταν οι εξής:

Η αντικατάσταση του αραβικού αλφαβήτου από το λατινικό, που επέφερε απλοποίηση στη γραφή και στη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας[3], εντάσ-

1. *Bernard Lewis*, «The Emergence of Modern Turkey», Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London - New York - Toronto 1961, σ. 271-273. Το θέμα της αλλαγής του αλφαβήτου είχε αρχίσει να συζητείται από το 1923, η εισαγωγή του όμως είχε απορριφθεί. Το ζήτημα αυτό επανερχόταν έκτοτε συχνά στις συζητήσεις των παραγόντων της Κεμαλικής Τουρκίας, για να μπει στην οδό της υλοποίησης στις αρχές του 1928. Μετά από τη μελέτη του όλου θέματος και την επεξεργασία του νέου αλφαβήτου αυτό παρουσιάστηκε από τον ίδιο τον Κεμάλ στις 9 Αυγούστου 1928. Στις 3 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου ψηφίστηκε από την Τουρκική Εθνοσυνέλευση νόμος που καθιέρωνε τη νέα τουρκική γραφή και απαγόρευε τη δημόσια χρήση του αραβικού αλφαβήτου μετά το τέλος του χρόνου.

2. *Κ. Τσιούμη*, Η Μουσουλμανική Μειονότητα και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1940, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 267-270.

3. *Bernard Lewis*, ό.π., σ. 273, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει ότι το αραβικό αλφάβητο ήταν ακατάλληλο για τις ανάγκες της τουρκικής γλώσσας, ήταν δύσκολο να διδαχτεί και να τυπωθεί και έτσι δημιουργούσε προβλήματα στην επέκταση της εκπαίδευσης και του πολιτισμού

σονταν στο πλέγμα των μεταρρυθμίσεων του Μουσταφά Κεμάλ για τον εκσυγχρονισμό της τουρκικής κοινωνίας και την απομάκρυνση από τον παραδοσιακό θρησκευτικό χαρακτήρα που είχε μέχρι τότε. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις ήταν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οικοδομούνταν σταδιακά η νέα τουρκική εθνική συνείδηση.

Η εγκατάλειψη του αραβικού αλφαβήτου είχε μάλιστα μια ιδιαίτερη συμβολική αξία. Για τους παραδοσιακούς Μουσουλμάνους[4] το Κοράνιο δεν ήταν δυνατό να γραφτεί και να διαβαστεί σε άλλη γραφή από αυτήν στην οποία το υπαγόρευσε ο Αλλάχ στον Προφήτη. Η αλλαγή αυτή παρέπεμπε επομένως σε διαφοροποίηση του θρησκευτικού χαρακτήρα της κοινωνίας.

Η εισαγωγή του νέου αλφαβήτου στα σχολεία και στην κοινωνία των Μουσουλμάνων της Θράκης, όπως και σε άλλες περιοχές όπου υπήρχαν μουσουλμανικές μειονότητες (Ν. Βουλγαρία, Κύπρος), θα καθιστούσε προοπτικά δυνατή την επικοινωνία αυτών των πληθυσμών με τα πνευματικά και πολιτιστικά προϊόντα της νέας εθνικιστικής Τουρκίας και θα διευκόλυνε την προπαγανδιστική προσπάθεια της τουρκικής διπλωματίας.

Οι οπαδοί των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων στη Δυτική Θράκη με ηγέτη το δάσκαλο και δημοσιογράφο Μεχμέτ Χιλμή άρχισαν από το 1928 να εργάζονται με ζέση για τη διάδοση της λατινικής γραφής με την καθοδήγηση και την ενίσχυση του Τουρκικού Προξενείου[5]. Βασικό όργανο αυτής της προσπάθειας υπήρξε η εφημερίδα *Γενή Αντίμ* την οποία διεύθυνε ο Μεχμέτ Χιλμή και όπου με αρκετά άρθρα υποστήριξε ο ίδιος το νέο αλφάβητο[6]. Αρωγοί στο έργο του ηγέτη της μεταρρυθμιστικής-εθνικιστικής πτέρυγας της μειονότητας ήταν οι *Ενώσεις Τουρκικής Νεολαίας* και οι συνεργάτες του στην ύπαιθρο[7].

Η κατάσταση αυτή ενόχλησε τους Μουφτήδες και τους επικεφαλής των *Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* οι οποίοι με υπόμνημά τους προς τη Γενική Διοίκηση Θράκης, που σώζεται στο Αρχείο Ελ. Κ. Βενιζέλου και στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών[8], δήλωσαν την αντίθεσή τους στη διδασκαλία του λατινικού αλφαβήτου. Ανάμεσα στα επιχειρήματα που ανέπτυξαν οι Μουσουλμάνοι ιθύνοντες ήταν ότι αυτό δεν ήταν επιτρεπτό από θρησκευ-

κυρίως μέσω των εκδόσεων. Αναλυτικότερη παρουσίαση αυτών των δυσκολιών σε *Goffrey Lewis*, Turkey, London 1955, σ. 93.

4. *Goffrey Lewis*, ό.π.

5. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (στο εξής θα αναφέρεται ΜΜΑΕΒ/173/53), Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήναι 12.7.1929.

6. Άρθρα υπέρ της καθιέρωσης του λατινικού αλφαβήτου εμφανίστηκαν στη *Γενή Αντίμ* πριν ακόμη ψηφιστεί ο σχετικός νόμος από την Τουρκική Εθνοσυνέλευση. Τα άρθρα αυτά βρίσκονται σε ΑΥΕ/Β37/1929 (Ημερήσια Σημειώματα Ξένου Τύπου).

7. ΜΜΑΕΒ/173/53, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήναι 12.7.1929.

8. ΜΜΑΕΒ/173/104, Υπόμνημα Μουφτήδων και Προέδρων Μουσουλμανικών Κοινοτήτων προς Γενικήν Διοίκησιν Θράκης. Κομοτηνή 12.11.1928. Το ίδιο έγγραφο σώζεται και σε ΑΥΕ/Β37/1929.

τική άποψη και ότι στην καθιέρωση του νέου αλφαβήτου υποκρυπτόταν ο σκοπός της ... *διακοπής παντός θρησκευτικού δεσμού ως συμβαίνει εν Νέα Τουρκία*.... Υπογράμμισαν ακόμη ότι οι μεταρρυθμίσεις στην Τουρκία είχαν επιβληθεί με τη βία και δεν θεωρούσαν τον εαυτό τους υποχρεωμένο να πειθαρχήσει σε διατάξεις προερχόμενες από ξένη χώρα και οι οποίες ήταν ασυμβίβαστες με τη θρησκεία τους. Δήλωσαν, τέλος, πως αυτοί που υποστήριζαν τις καινοτομίες αυτές δεν είχαν δικαίωμα να ενεργούν εξ ονόματος των Μουσουλμάνων, να αναμειγνύονται στα ζητήματά τους και να εκμεταλλεύονται τα σχολεία τους τα οποία ήταν ισλαμικά ιδρύματα και γι' αυτόν το λόγο απολάμβαναν συγκεκριμένων προνομίων. Το υπόμνημα έκλεινε ως εξής:

Δια ταύτα κ. Διοικητά, εξαιτούμεθα παρά της Σεβαστής Ελληνικής Κυβερνήσεως όπως ευαρεστουμένη παρεμποδίση τας ενεργείας των ποικιλοτρόπως επιτιθεμένων κατά της θρησκείας ημών ατόμων εξυπηρετούντων ξένας εισηγήσεις και δοθεί πλέον οριστικό τέρμα εις την αφόρητον κατάστασιν την θίγουσαν εκάστοτε τα θρησκευτικά ημών αισθήματα[9].

Το υπόμνημα αυτό, το οποίο κοινοποιήθηκε από το Μουφτή της Κομοτηνής στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, στο Υπουργείο Εξωτερικών, στο Υπουργείο Εσωτερικών και στο Υπουργείο Παιδείας[10] προκάλεσε στις 17 Δεκεμβρίου 1928 ερώτημα του Υπουργού Παιδείας Κ. Γόντικα προς το Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα αυτό[11]:

Διαβιβάζοντες επί αποδόσει τα συνημμένα έγγραφα έχομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς, όπως ευαρεστούμενοι γνωρίσητε ημίν την υμετέραν γνώμην, αν έχομεν εκ των συνθηκών το δικαίωμα να επέμβωμεν εις το υπό των Μουσουλμάνων Θράκης ανακινούμενον ζήτημα της παρεμποδίσεως της χρήσεως λατινικών στοιχείων εν τοις Μουσουλμανικοίς Σχολείοις Θράκης. Σχετικώς παρέχομεν υμίν την πληροφορίαν ότι τα διδακτικά βιβλία των οποίων γίνεται χρήσις στα εν λόγω σχολεία, είναι τυπωμένα με αραβικά στοιχεία.

Ο Υπουργός
Κ. Γόντικας

Η απάντηση του Υπουργείου Εξωτερικών με ημερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1928, η οποία σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών, ήταν υπέρ της τήρησης ουδετερότητας στο όλο θέμα. Συγκεκριμένα η απάντηση ανέφερε:

9. ΜΜΑΕΒ/173/104, Υπόμνημα Μουφτήδων ..., ό.π.

10. ΑΥΕ/Β37/1929, Μουφτεία Κομοτηνής προς Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, Υπουργείων των Εξωτερικών, Εσωτερικών και Παιδείας και Θρησκευμάτων, αρ. πρ. 274, Κομοτηνή 29.11. 1928.

11. ΑΥΕ/Β37/1929, Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων προς Υπουργείον των Εξωτερικών, αρ. πρ. 58048, Αθήναι 17.12.1928.

Επιστρέφοντες υμίν την δια του υπ' αριθμ. 58048 διαβιβασθείσαν υμίν αλληλογραφίαν έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν ότι δεδομένου ότι η υπό των Μουσουλμάνων χρησιμοποίησις της Αραβικής ή της Λατινικής γραφής ουδόλως ενδιαφέρει το ελληνικόν κράτος οφείλομεν να αποφύγωμεν πάσαν ανάμιξιν εις την έριδα τοιαύτην και να αφήσωμεν τας διαμαχομένας μερίδας να κανονίσωσι κατά βούλησιν το ζήτημα της καθιερώσεως της μίας ή της άλλης γραφής.

Η τοιαύτη στάσις των ελληνικών αρχών είνε (!) η μάλλον ενδεικνυομένη καθόσον ενδεχομένη επέμβασις υπέρ της μίας μερίδος θα προυκάλει αναμφιβόλως τας δικαιολογημένας διαμαρτυρίας της ετέρας[12].

Από το παραπάνω έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών διαφαίνεται η πρόθεση του Υπουργείου να αποθαρρύνει ανάμιξη της διοίκησης στο ζήτημα της υιοθέτησης του αραβικού ή του λατινικού αλφαβήτου και το θέμα να αποτελέσει εσωτερική υπόθεση της μειονότητας. Η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα της γραφής ήταν όντως η ουδετερότητα[13]. Ο επιθεωρητής των μειονοτήτων στο πολιτικό γραφείο του Βενιζέλου Κ. Στυλιανόπουλος έγραφε στην έκθεσή του για τη Μουσουλμανική Μειονότητα λίγο καιρό μετά την ανάληψη των καθηκόντων του με αφορμή τη λανθασμένη εικόνα που υπήρχε στη Θράκη για την πολιτική της Κυβέρνησης[14]:

... ευρέθην εις την ανάγκην να δηλώσω εις αυτούς ότι είναι ελεύθεροι να φορέσουν φέσι ή καπέλο, να έχουν αυτήν ή εκείνην την θρησκείαν, να προτιμούν λατινικά ή αραβικά γράμματα κ.λπ. διότι η Κυβέρνησις τίποτε εξ αυτών δεν καταδιώκει.

Η λανθασμένη εικόνα για την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης είχε δημιουργηθεί ή εξαιτίας της έλλειψης των απαραίτητων οδηγιών προς τις δημόσιες υπηρεσίες για την αντιμετώπιση των μουσουλμανικών θεμάτων ή εξαιτίας παρεμβάσεων των Γενικών Διοικητών και άλλων τοπικών αρχών (π.χ. Επάρχων) για λόγους προσωπικού και κομματικού οφέλους ή διότι κάποια ζητήματα αντιμετωπίζονταν *εν θερμώ* χωρίς να ληφθούν υπόψη οι κεντρικές κυβερνητικές κατευθύνσεις[15]. Ο επιθεωρητής μειονοτήτων Στυλιανόπουλος χρειάστηκε μάλιστα να παρέμβει στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, για να άρει την απαγόρευση της διδασκαλίας του λατινικού αλφαβήτου σε χωριά όπως η Χρύσα, η Γενησαία, το Ωραίο και αλλού[16]. Αργότερα, το 1931,

12. ΑΥΕ/Β37/1929, Υπουργείον Εξωτερικών προς Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, αρ. πρ. 14163, Αθήναι 31.12.1928.

13. ΜΜΑΕΒ/173/251, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήναι 1.7.1931.

14. ΜΜΑΕΒ/173/53, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήναι 11.10.1929.

15. *Κ. Τσιούμη*, ό.π., σ. 132-133.

16. Οι παρεμβάσεις του Στυλιανόπουλου για την άρση των απαγορεύσεων στα συγκεκριμένα χωριά και σε άλλα περιγράφονται στις εκθέσεις του προς τον Πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο

ο Στυλιανόπουλος ασχολήθηκε ειδικά για να πείσει τους Μουφτήδες να μη δημιουργούν προβλήματα στο ζήτημα της διδασκαλίας της λατινικής γραφής[17].

Όπως προκύπτει από τη μελέτη του αρχειακού υλικού η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου σε κεντρικό επίπεδο τήρησε στάση ουδέτερη στο ζήτημα της διαμάχης της μειονότητας για το αλφάβητο και προσπάθησε με παρεμβάσεις της να διασφαλίσει ελευθερία επιλογής για το σύνολο του πληθυσμού. Στον αντίποδα της φιλελεύθερης ελληνικής στάσης υπήρχε όμως μια συστηματικά οργανωμένη προπαγάνδα από την πλευρά των οπαδών του Κεμαλισμού στη Θράκη, που ενισχυόταν χρηματικά και ηθικά από το Προξενείο της Κομοτηνής για τη διάδοση των μεταρρυθμίσεων και χρησιμοποιούσε όλα τα μέσα για την ευόδωση των στόχων της[18]. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της Τουρκίας για την πορεία των μεταρρυθμίσεων γενικά και της αλλαγής του αλφαβήτου ειδικότερα έγινε για πρώτη φορά εμφανές κατά τη διάρκεια της έρευνας κλιμακίου της Μικτής Επιτροπής της Ανταλλαγής των Πληθυσμών για την κατάσταση των μειονοτήτων (1928). Η έρευνα αυτή επιδιώχθηκε από τον Τούρκο αντιπρόσωπο Τζεμάλ Χουσνού να μετατοπιστεί από τα οικονομικά ζητήματα στα ζητήματα του φεσιού και της λατινικής γραφής[19]. Η διευκόλυνση της διάδοσης των μεταρρυθμίσεων ήταν ο λόγος για τον οποίο ζητήθηκε από την Τουρκία η απέλαση των φυγάδων ηγετών της παλαιομουσουλμανικής μερίδας της μειονότητας που αντιδρούσαν με όλα τα μέσα που διέθεταν στην εισαγωγή του Κεμαλισμού και ιδιαίτερα του λατινικού αλφαβήτου στη Δ. Θράκη. Χαρακτηριστική για την ανακούφιση που προκάλεσε η απομάκρυνση αυτών των προσώπων είναι η επισήμανση του Τούρκου πρωθυπουργού και του Υπουργού Εξωτερικών κατά τη διάρκεια των συζητήσεων με τον Ελ. Βενιζέλο τον Οκτώβριο του 1931[20]:

Μετά την απομάκρυνσιν των ανεπιθυμήτων το 50% των Μουσουλμάνων απεδέχθησαν τους λατινικούς χαρακτήρας.

Δεν μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα αν το ποσοστό ήταν πραγματικό· γεγονός είναι όμως ότι το 1931 υπήρχαν στη Δυτική Θράκη δύο οργανωμένα νεοτεριστικά σχολεία που κατακτούσαν συνεχώς έδαφος και ότι η λατινική γραφή διδασκόταν και σε αρκετά άλλα σχολεία[21]. Η προσπάθεια για την επικράτηση του λατινικού αλφαβήτου γενικεύτηκε μετά την ανάληψη της κυ-

με ημερομηνίες 12.7.1929, 11.10.1929 και 15.1.1930. Η τελευταία έκθεση σώζεται στο ΜΜΑΕΒ/173/107.

17. ΜΜΑΕΒ/173/251, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήναι 1.7.1931.

18. ΜΜΑΕΒ/173/251, Έκθεσις Στυλιανόπουλου ..., ό.π.

19. *Κ. Τσιούμη*, ό.π., σ. 92-94.

20. *Ιφ. Αναστασιάδου*, Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1982, σ. 75.

21. ΜΜΑΕΒ/173/251, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήναι 1.7.1931.

βερνητικής ευθύνης από το Λαϊκό Κόμμα, οπότε και ιδρύθηκαν διδασκαλικά σωματεία με βασικό στόχο τη διάδοση της νέας γραφής[22]. Η προσπάθεια των Κεμαλιστών δεν υπήρξε όμως πάντα επιτυχημένη. Στα μέσα της δεκαετίας του '50 υπήρχαν ορεινά χωριά της Θράκης όπου η λατινική γραφή συνέχιζε να μη διδάσκεται[23].

Η πολιτική της ουδετερότητας στη διαμάχη για το αλφάβητο, η οποία αναπτύχθηκε στους κόλπους της μειονότητας, τηρήθηκε από την κυβέρνηση του Βενιζέλου της περιόδου 1928-1932 στα πλαίσια της λογικής της μη επέμβασης στα εσωτερικά της μειονότητας. Η στάση αυτή επέτρεπε στους ενδιαφερόμενους τη μη διακοπή της επικοινωνίας με τα πνευματικά και πολιτιστικά προϊόντα της Τουρκίας. Η επιλογή αυτή οφειλόταν στις αντιλήψεις του Ελ. Βενιζέλου για το χειρισμό των μειονοτικών θεμάτων στο εσωτερικό της χώρας και στην εξωτερική της πολιτική. Ο ηγέτης των Φιλελευθέρων ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος στο ζήτημα της εφαρμογής των διατάξεων για την προστασία των μειονοτήτων και θεωρούσε την εξέλιξη των μειονοτικών ζητημάτων συνάρτηση των καλών διμερών σχέσεων[24]. Σταθερός στις απόψεις του ο Βενιζέλος δε θεώρησε σε καμία περίπτωση σκόπιμο να λάβει κάποιο καταπιεστικό διοικητικό μέτρο για να επηρεάσει εξελίξεις.

Με την πάροδο του χρόνου όμως φάνηκε ότι η ελευθερία που πρόσφερε το Ελληνικό Κράτος είχε και αρνητικές πλευρές. Η ελευθερία επιλογής της μειονότητας αναιρούνταν, όταν παρενέβαινε ο προπαγανδιστικός μηχανισμός της τουρκικής διπλωματίας. Η καθιέρωση της λατινικής γραφής δε λειτούργησε ως στοιχείο εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης αλλά και ως καθοριστικός παράγοντας στην προσπάθεια της τουρκικής ηγεσίας για εθνική ομογενοποίηση της μουσουλμανικής μειονότητας μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

22. *Ad. Özgüç*, Bati Trakya Türkleri, Kultug Yayinlari, Istanbul 1974, σ. 72-74. Ένας από τους συλλόγους αυτούς ήταν η «Ένωση Τούρκων Δασκάλων Δημοτικού Σχολείου Δ. Θράκης» (Bati Trakya Türk Ilkokul Ögretmenler Birligi) που ιδρύθηκε το 1933 στην Ξάνθη και έμεινε γνωστός ως «Ένωση Δασκάλων» (Muallimler Birligi). Θεωρείται ότι με τις προσπάθειες αυτού του συλλόγου καθιερώθηκε το λατινικό αλφάβητο στη Δ. Θράκη. Ο άλλος σύλλογος ήταν η «Ένωση Τούρκων Δασκάλων Ροδόπης-Έβρου» (Rodop-Evros Türk Ögretmenleri Birligi). Ο σύλλογος αυτός είχε τους ίδιους στόχους με την «Ένωση Δασκάλων», αλλά μικρή διάρκεια ζωής.

23. *Π. Φωτέα*, «Οι Πομάκοι της Δυτικής Θράκης. (Μικρή συμβολή σ' ένα μεγάλο θέμα)», Ζυγός 25, Μάρτιος-Απρίλιος 1977, σ.72.

24. *Αλ. Αλεξανδρή*, «Το ιστορικό πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1954» σε Αλ. Αλεξανδρή, Θ. Βερέμη κ.ά., Οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 90.

Summary

THE POSITION OF THE GREEK GOVERNMENT ON THE QUESTION OF TEACHING OF LATIN SCRIPT IN THE MUSLIM SCHOOLS DURING EL. VENIZELOS LAST PERIOD OF GOVERNMENT (1928-1932)

In this research an investigation of the position of the Greek government on the question of teaching of Turkish language in Latin script in the schools of the Muslim Minority of Western Thrace, during the last period of El. Venizelos government, is attempted.

The policy of the Greek government at that period on the relevant issue, which incidentally emerged after Ataturk's alphabet reformation, is approached on the basis of documents from the Historical Archieves of the Greek Foreign Ministry and from El. Venizelos Archieves (Benaki Museum).

Venizelos policy on the conflict, that arose among the minority concerning the issue, was based on the logic of the non-intervention dogma. In addition the Turkish attitude regarding the alphabet, as it was revealed by the Turkish diplomacy and its propaganda mechanisms is shortly discussed and evaluated.

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ Β΄

Στό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης[1] καταλογογραφήθηκαν τά χειρόγραφα πρωτογενοῦς λαογραφικοῦ ὑλικοῦ τῆς Θράκης ἀπό τό *Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί τό *Σπουδαστήριο Λαογραφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* (308 χειρόγραφα). Τώρα ἡ προσπάθεια αὐτή συμπληρώνεται μέ τά χειρόγραφα ἀπό τό *Λαογραφικό Φροντιστήριο* τοῦ Γ. Α. Μέγα, τό *Λαογραφικό Φροντιστήριο* τοῦ Μ. Γ. Μερακλῆ, τό *Κέντρο Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τό *Σπουδαστήριο Λαογραφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, τό *Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τό *Σπουδαστήριο Λαογραφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* καί τό *Λαογραφικό Φροντιστήριο*[2] τοῦ *Τμήματος Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης*[3].

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ χρησιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ ἀπαιτεῖ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τήν ἀξιολόγησή του, ὥστε νά διαπιστωθοῦν τυχόν κενά ἤ ἀμφισβητούμενα σημεῖα, πού θά διασταυρωθοῦν ἤ θά ἐλεγχθοῦν μέ νέα ἐπιτόπια ἔρευνα[4]· γιά τό λόγο αὐτό παρατίθενται, σέ παράρτημα, δύο πίνακες ἀξιολόγησης χειρογράφων συλλογῶν[5], πού θά βοηθήσουν τό μελλοντικό ἐρευνητή νά προβεῖ

1. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Λαογραφική ἔρευνα καί πρωτογενές λαογραφικό ὑλικό τῆς Θράκης Α΄», Θρακική Ἐπετηρίδα 9 (1992-1994) 37-69.

2. Στο πλαίσιο του μαθήματος της Λαογραφίας.

3. Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλονται σέ ὅσους, μέ διάφορους τρόπους, βοήθησαν τή σχετική ἔρευνα: στόν καθηγητή κ. Μ. Γ. Μερακλή, τόν πρόεδρο καί τούς ὑπεύθυνους τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, ὅπου φυλάγονται τά χειρόγραφα τοῦ Λαογραφικοῦ Φροντιστηρίου τοῦ Γ. Α. Μέγα, τόν κ. Μανώλη Σέργη, τόν ἀναπληρωτή καθηγητή κ. Μηνά Ἀλ. Ἀλεξιάδη, τόν καθηγητή κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, τήν κα. Χρύσα Παλάζη καί τήν ὑποψήφια διδάκτορα κα. Ἄλκηστη Χαρσούλη, πού μέ τόση προθυμία βοήθησε τό ἐρευνητικό μου ἔργο. Ἐπίσης εὐχαριστίες ὀφείλω στούς φοιτητές μου στό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δ.Π.Θ., πού βοήθησαν σέ διάφορα στάδια τῆς ὅλης προσπάθειας, ἰδιαιτέρως δέ στή Νατάσσα Ἰωαννίδου γιά τήν ἐπιμέλεια τῶν πινάκων τοῦ τέλους.

4. Βλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Συμβολή στή μεθοδολογία τῆς ἐπιτόπιας λαογραφικῆς ἔρευνας, Ἀθήνα 1994 (ἐκδ. Ὀδυσσέας), σ. 26-37.

5. Ὁ πρῶτος, ἀπό το δημοσίευμα τοῦ *Δικ. Β. Βαγιακάκου*, «Τό γλωσσικόν ὑλικόν ἐκ τῆς

μέ ἀκρίβεια στίς ἀξιολογήσεις του, πρίν χρησιμοποιήσει ἤ διασταυρώσει τό ὑλικό του. Ἡ προσπάθεια αὐτή, ὅσον ἀφορά τή δημιουργία ἐπιστημονικῆς ὑποδομῆς γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν θρακικῶν λαογραφικῶν σπουδῶν, θά συμπληρωθεῖ ἀπό τήν προετοιμαζόμενη ἤδη, ἀπό τόν γράφοντα, «Θρακική Λαογραφική Βιβλιογραφία», ἡ ὁποία σύντομα θά δεῖ τό φῶς τῆς δημοσίευσης, τουλάχιστον ὡς πρός τό πρῶτο μέρος της.

Στήν ἴδια κατεύθυνση φιλοδοξοῦν νά συμβάλλουν καί οἱ ἀναλυτικοί πίνακες πού ἐπιτάσσονται καί ἀναφέρονται σέ ὅλα τά θρακικά χειρόγραφα πρωτογενοῦς λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, ἀκόμη καί σέ ὅσα παρουσιάστηκαν στό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης. Κοινή ἐλπίδα ὅλων εἶναι νά ὑποβοηθήσει ἡ δημοσίευση αὐτῶν τῶν μελετῶν ὑποδομῆς τήν ἀνάπτυξη τῶν θρακικῶν λαογραφικῶν σπουδῶν, οἱ ὁποῖες, κατά κύριο λόγο, ἔχουν μέχρι σήμερα περιοριστεῖ σέ συλλογή καί ὄχι μελέτη τοῦ ὑλικοῦ καί μάλιστα θεματολογικά καί τοπικά περιορισμένη, στά τμήματα τῆς Θράκης πού σήμερα βρίσκονται ἐκτός τῶν ὁρίων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (Ἀνατολική καί Βόρεια Θράκη).

Μακεδονίας καί Θράκης εἰς τό Κέντρον Συντάξεως τοῦ *Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί τά σχετικά προβλήματα», Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 161· ὁ δεύτερος ἀπό τή μονογραφία του *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Συμβολή ..., ὅ.π., σ. 59, πίνακας Ι.

*309. 9, Νικόλαος Ἀγκαβανάκης, *Κωνσταντινούπολη*, 1957, 8ον, σ. 29.
Παραμύθια.

310. 13, Μαρία Ἀηδονίδου, *Τραγούδια τῆς Θράκης*, 1960, 8ον, σ. 6.
Δημοτικά τραγούδια.

*311. 57, Ἀντώνιος Ἀναστασίου, *Μαρμαρά*, 1960, 8ον, σ. 3.
Παραμύθι.

(*)312. 204, Ἀν. Γεωργιάδης, *Συλλογή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ*, 1963-1964, 8ον, σ. 41 (*Κῆποι Σουφλίου, νομός Ἔβρου, Καρωτή Βρυσικῶν Διδυμοτείχου, Πύθιο, Φέρες, πρόσφυγες ἀπό Κούλελι, Μπουργκάζι, Σουλτάν Κιοϊ Κεσσάνης, Βαβά Ἐσκί, Σαράντα Ἐκκλησιές Ἀνατολικῆς Θράκης*).
Γάμος, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια, λαϊκή λατρεία, κοινωνική ὀργάνωση.

(*)313. 243, Μαρία Γιάντσου, *Παραμύθια καί παραδόσεις ἐκ Θράκης*, 1958, 8ον, σ. 11 (*Ξάνθη, Κίρκη Ἀλεξανδρουπόλεως, Μάλγαρα, Ἀνατολική Θράκη*).
Παραμύθια, παραδόσεις.

*314. 312, Αἰκατερίνη Δεμερτζῆ, *Κωνσταντινούπολη*, χ.χρ., 8ον, σ. 8.
Παραμύθια.

*315. 317, Ἀ. Δερμεντζόπουλος, *Λαογραφικό ὑλικό*, 1958, 8ον, σ. 48 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης στή Μακεδονία*).
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, δεισιδαιμονίες, παραμύθια, παροιμίες, εὐτράπελες διηγήσεις, μύθοι.

*316. 374, Εὐφημία Ἐξισοῦ, *Παραμύθια Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 4 (*Τσακίλι Ἀνατολικῆς Θράκης*).
Παραμύθια.

*317. 397, Γεώργιος Ζαράρης, *Συλλογή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ*, 1963-1964, 8ον, σ. 10+6+8+5+5+3 (*πρόσφυγες ἀπό Ἀγχίαλο Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στή Νέα Ἀγχίαλο Βόλου*).
Ἐπαγγελματικός βίος, λαϊκή λατρεία, δεισιδαιμονίες, παραμύθια, διηγήσεις.

*318. 425, Δανάη Ζώτου, *Συλλογή Παραμυθιῶν*, 1964, 8ον, σ. 15 (*Κωνσταντινούπολη*).
Παραμύθια, παραδόσεις.

*319. 435, Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *Παραμύθια*, 1959, 8ον, σ. 9 (*Κωνσταντινούπολη, Χάλκη Πριγκηπονησων* κ.ἄ.τ.).
Παραμύθια.

*320. 492, Φανή Καλούδη, *Παραμύθια*, χ.χρ., 8ον, σ. 6 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης στήν Ἀμφίκλεια*).
Παραμύθια.

321. 458, Μαρία Ἱερωνυμάκη, *Συλλογή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ*, 1961, 8ον, σ. 3 (*Ξάνθη* κ.ἄ.τ.).
Παραδόσεις.

*322. 478, Ἑλ. Καλδάνη, *Λαογραφικό ὑλικό*, χ.χρ., 8ον, σ. 4 (*πρόσφυγες Βοσπόρου στήν Κόρινθο*).
Παραδόσεις.

*323. 520, Κυριακή Καραβουρνιώτου, *Συλλογή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ*, 1960, 8ον, σ. 8+3 (*Ραιδεστός Ἀνατολικῆς Θράκης* κ.ἄ.τ.).
Λαϊκή λατρεία, ἔθιμα ἐπαγγελματικοῦ βίου, δεισιδαιμονίες, δημοτικά τραγούδια.

*324. 521, Νικολέττα Καράγιωργα, *Καλλίπολη Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 11.
Παραμύθια.

325. 533, Γεώργ. Καρακατσάνης, *Λαογραφικόν ὑλικόν*, 1964-1965, 8ον, σ. 14 (*Φυλακτό Σουφλίου*).
Γάμος, δημοτικά τραγούδια, παραμύθια.

*326. 610, Σουλτάνα Κεραμιτζόγλου, *Λαογραφική ἐργασία*, 1957, 8ον, σ. 11 (*Κωνσταντινούπολη*).
Παραμύθια.

*327. 618Α, Σοφία Κιτίνου, *Τό Μεγάλο Ζαλούφι τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1957, 8ον, σ. 16.
Αὐτοβιογραφίες, προφορική ἱστορία, διηγήσεις, δημοτικά τραγούδια.

328. 618Β, Σοφία Κιτίνου, *Τό Θεοδώρειον Θράκης*, 1957, 8ον, σ. 16.
Περιγραφή τοῦ οἰκισμοῦ, προφορική ἱστορία, κατοικία, παραδόσεις, δεισιδαιμονίες, κοινωνική ὀργάνωση, λαϊκή λατρεία, γάμος, ἐνδυμασία, δημοτικά τραγούδια, χοροί, παροιμίες, αἰνίγματα, προλήψεις, παραμύθια, γλωσσικό ὑλικό.

*329. 622, Χρ. Κλαίρης, *Λαογραφικό ὑλικό Κωνσταντινουπόλεως* (κ.ἀ.τ.), 1961, 8ον, σ. 2.
Παραδόσεις.

*330. 628, Ὄλγα Κοδέλη, *Λαογραφικό ὑλικό Κωνσταντινουπόλεως*, 1960, 8ον, σ. 6.
Παραδόσεις, εὐτράπελες διηγήσεις, λαϊκή λατρεία, παροιμίες.

*331. 637, Κωνσταντίνα Κόκκου, *Παραμύθια Κωνσταντινουπόλεως* (κ.ἀ.τ.), 1959, 8ον, σ. 6.
Παραμύθια.

332. 655, Φώτιος Κομπορόζος, *Ἐκλογή ἀπό λαϊκά παραμύθια*, 1960, 8ον, σ. 51+21+2 (*Θράκη* κ.ἀ.τ.).
Παραμύθια

(*)333. 679, Μόσχος Κοῦκος, *Τό Ἀρσάκειον Κομοτηνῆς. Λαογραφικά στοιχεῖα*, 1963, 8ον, σ. 13 [καί *πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης*].
Προφορική ἱστορία, λαϊκή λατρεία, γάμος, ἐπαγγελματικά ἔθιμα, δημοτικά τραγούδια, δρώμενα, μεταμφιέσεις.

334. 753, Ἀποστολιά Κυραδενίδου, *Λαογραφικά στοιχεῖα Κουφοβούνου Διδυμοτείχου*, 1963, 8ον, σ. 20.
Περιγραφή τοῦ οἰκισμοῦ, γάμος, δημοτικά τραγούδια, λαϊκή λατρεία, χοροί.

*335. 765, Κύρκος Δούκας, *Λαογραφικαί παραδόσεις*, 1963, 8ον, σ. 7 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης στίς Πηγές Νέστου Καβάλας*).
Παραδόσεις, δημοτικά τραγούδια.

*336. 799, Ἑλένη Κώτση, *Λαογραφικό ὑλικό ἀπό τό Νέο Μοναστήρι Δομοκοῦ* (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*), 1961, 8ον, σ. 13.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, γάμος, παραμύθια.

*337. 835, Μαρία Λάμπρου, *Παραμύθια Κωνσταντινουπόλεως*, 1959, 8ον, σ. 4.
Παραμύθια.

338. 946, Ἀπόστολος Μαρκόπουλος, *Συλλογή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ*, 1963, 8ον, σ. 41 (*Λευκίμη Σουφλίου*).
Προλήψεις, παραδόσεις, δεισιδαιμονίες, παροιμίες, λαϊκή λατρεία, παραμύθια, γέννηση, βάπτιση, γάμος.

*339. 1094, Δέσποινα Μυτάκου, *Παραμύθια*, 1959, 8ον, σ. 8. (*Κωνσταντινούπολη*).
Παραμύθια.

*340. 1120, Ἄγγελος Νικολόπουλος, *Λαογραφικό ὑλικό Ἁγίου Διονυσίου Χαλκιδικῆς* (κ.ἄ.τ.), χ.χρ., 8ον, σ. 10 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης*).
Γάμος.

*341. 1193, Ἰωάννης Πανέρης, *Τραγούδια Σωζοπόλεως*, χ.χρ., 8ον, σ. 11.
Δημοτικά τραγούδια.

342. 1249, Σουλτάνα Παπαδοπούλου, *Συλλογή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ χωρίου Μηλέας, ἐπαρχίας Ὀρεστιάδος*, χ.χρ., 8ον, σ. 36.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια, χοροί, λαϊκή λατρεία, μεταμφιέσεις, δρώμενα, γεωργικά ἔθιμα, παραμύθια.

*343. 1275, Ἐ. Παπανικολάου, *Παραμύθια*, χ.χρ., 8ον, σ. 6 (*Κωνσταντινούπολη*).
Παραμύθια.

*344. 1303, Δέσποινα Παπουτσολούογλου, *Παραμύθια*, χ.χρ., 8ον, σ. 10 (*Κωνσταντινούπολη*).
Παραμύθια.

*345. 1327, Ν. Παυλίδης, *Συλλογή παραμυθιῶν*, 1958, 8ον, σ. 7+24 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης* κ.ἄ.τ.).
Παραμύθια.

346. 1346, Ἀθ. Πετρᾶς, *Παραμύθι Διδυμοτείχου Θράκης*, 1959, 8ον, σ. 4.
Παραμύθι.

*347. 1404, Κωνσταντίνα Πυρπυρῆ, *Λαογραφικό ὑλικό Ἀδριανουπόλεως*, 1958, 8ον, σ. 9.
Παραμύθια, λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, γάμος, λαϊκή λατρεία.

*348. 1433, Μαρία Ρουμελιώτου, *Λαογραφικό ὑλικό*, 1960, 8ον, σ. 10 (*Κωνσταντινούπολη* κ.ἄ.τ.).
Παραμύθια.

*349. 1449, Δόμνα Σακελλάρη, *Παραμύθια Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 4.
Παραμύθια.

*350. 1469, Βαρβάρα Σαραφίδου, *Λαογραφικόν ὑλικόν*, 1959, 8ον, σ. 11 (*Κωνσταντινούπολη* κ.ἄ.τ.).
Λαϊκή λατρεία.

*351. 1599Α, Θεόδωρος Συργιαννίδης, *Λαογραφία*, χ.χρ., 8ον, σ. 22

(*πρόσφυγες Ἀπηλαδάτους Μ. Ἀσίας στά Λουτρά Ἀλεξανδρούπολης*).
Παραμύθια, προφορική ἱστορία, παροιμίες, γάμος, δημοτικά τραγούδια, χοροί, γεωργικά ἔθιμα.

352. 1599Β, Θεόδωρος Συργιαννίδης, *Μηλιά Ὀρεστιάδας*, χ.χρ., 8ον, σ. 5.
Λαϊκό ἑορτολόγιο, μεταμφιέσεις, δρώμενα.

353. 1618Α, Γ. Ταουκτσόγλου, *Λαογραφική συλλογή οἰκισμοῦ Κύκνου, κοινότητος Ὡραίου Ξάνθης*, 1964, 8ον, σ. 105.
Ἱστορικά καί πληθυσμιακά, λαϊκή λατρεία, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, μαγεία, οἰωνοί, μετεωρολογία, λαϊκή ἰατρική, κτηνιατρική, διηγήσεις, τοπωνύμια, εὐτράπελες διηγήσεις, παροιμίες, εὐχές, χαιρετισμοί, κατάρες, ὅρκοι, μουσική, ὄργανα, δημοτικά τραγούδια, χοροί, γέννηση, γάμος, θάνατος, σχολική ζωή, ἐπαγγελματικός βίος, γεωργικά ἔθιμα, κοινωνική ὀργάνωση.

354. 1618Β, Γ. Ταουκτσόγλου, *Τα παρωνύμια καί αἱ ἐπιδράσεις αὐτῶν*, 1965, 8ον, σ. 34 (*πομακικά χωριά Νομού Ξάνθης*).
Παρωνύμια.

355. 1623, Εὐάγγελος Τεφλιούδης, *Παραμύθια*, χ.χρ., 8ον, σ. 5 (*Διδυμότειχο*).
Παραμύθια.

*356. 1635, Θεοδώρα Τζόλα, *Παραμύθια*, 1958, 8ον, σ. 14 (*Ἡράκλεια Θράκης, Κωνσταντινούπολη* κ.ἄ.τ.).
Παραμύθια.

*357. 1636, Παντελής Τζομάκας, *Κωνσταντινούπολη*, 1959, 8ον, σ. 17.
Παραμύθια.

358. 1647, Δημήτριος Τουλούπης, *Λαογράφημα οἰκισμοῦ Ἄνω Θερμῶν Ξάνθης*, χ.χρ., 8ον, σ. 40.
Λαϊκό δίκαιο, κοινωνική ὀργάνωση, δημοτικά τραγούδια, γάμος, βάπτιση, γέννηση, θάνατος, λαϊκή λατρεία.

*359. 1771, Ἀφροδίτη Φραγκούλη, *Ἐργασία εἰς τήν Λαογραφίαν*, 1960, 8ον, σ. 12 (*Κωνσταντινούπολη* κ.ἄ.τ.).
Παραμύθια.

(*)360. 1781, Γεώργιος Φωτιάδης, *Λαογραφική ἐργασία*, 1963, 8ον, σ. 9 (*Ἀλώνια Σαμοθράκης, Νέα Κεσσάνη Ξάνθης*).
Δημοτικά τραγούδια, γάμος, λαϊκή λατρεία, προλήψεις, δεισιδαιμονίες.

*361. 1802, Φωτεινή Χαραλαμπίδου, *Ἐργασία εἰς τήν Λαογραφίαν*, 1960,

8ον, σ. 16 (*Τούσλα Κωνσταντινουπόλεως* κ.ἀ.τ.).
Παραδόσεις.

362. 1821, Εὐτέρπη Χατζηγρηγορίου, *Ἐργασία εἰς τήν Λαογραφίαν*, 1961, 8ον, σ. 6 (*Ξάνθη* κ.ἀ.τ.).
Παραδόσεις.

(*)363. 1846, Ἄννα Χρήστου, *Λαογραφικόν ὑλικόν*, 1961, 8ον, σ. 34 (*Καλλίπολη, Εὐδήμιο Ἀνατολικῆς Θράκης* κ.ἀ.τ.).
Παραμύθια.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ ΣΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ Δ.Ε. ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ [1989-1991]

364. Ἀν. Βασιλειάδου, *Συλλογή παραμυθιῶν*, 1989-1990, 8ον, σ. 43 (*Θράκη* κ.ἀ.τ.).
Παραμύθια.

365. Χριστίνα Κότση, *Ἡ ζωή ἑνός ἀνθρώπου [Παναγιώτα Γκόρδη]*, 1991, 8ον, σ. 7 (*Λάβαρα Διδυμοτείχου*).
Αὐτοβιογραφία.

*366. Εὐαγγελία Κούτσα - Ἐλισάβετ Ρωσσίου - Μάρθα Χριστακοπούλου, *Παραμύθια*, χ.χρ., 8ον, σ. 19 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης στό Ἅγιο Πνεῦμα Σερρῶν*).
Παραμύθια.

*367. Ἀναστασία Μανωλούδη, *Συλλογή παραμυθιῶν*, 1990, 8ον, σ. 30 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στό Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας*).
Παραμύθια.

*368. Ἀναστασία Μανωλούδη, *Αὐτοβιογραφία [Στέφανος Στεφούδης]*, 1990-1991, 8ον, σ. 19 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στό Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας*).
Αὐτοβιογραφία.

*369. Δήμητρα Μοσχόβη, *Συλλογή παραμυθιῶν*, 1991, 8ον, σ. 38 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης στό Τρίλοφο Κατερίνης*).
Παραμύθια.

*370. Μαρία Ξεφτεράκη, *Αὐτοβιογραφία [Πέτρος Χριστούλιας]*, 1991, 8ον, σ. 17 (*Κωνσταντινούπολη*).
Αὐτοβιογραφία.

371. Σοφία Ξυστριτσάκη, *Μπουζνοχώρι (Νέα Βύσσα) Ἔβρου*, 1991, 8ον, σ. 10.
Γέννηση.

*372. Σταυρούλα Ρεκουντίνη, *Αὐτοβιογραφία [Παναγιώτης Χατζημανώλης]*, 1991, 8ον, σ. 63 (*Κωνσταντινούπολη*).
Αὐτοβιογραφία.

*373. Χριστίνα Σερέτη, *Αὐτοβιογραφία [Ἄννα Δανιά-Συμεωνίδου]*, 1991, 8ον, σ. 14 (*Κωνσταντινούπολη*).
Αὐτοβιογραφία.

374. Ἀνδρονίκη Τερζῆ, *Αὐτοβιογραφία [Γεώργιος Τερζής]*, 1991, 8ον, σ. 15 (*Μάνη Διδυμοτείχου*).
Αὐτοβιογραφία.

375. Ἀνδρονίκη Τερζῆ, *Παραμύθια ἀπό τή Μάνη Ἔβρου*, 1991, 8ον, σ. 18.
Παραμύθια.

376. Ἀνδρονίκη Τερζῆ, *Αὐτοβιογραφία [Ἰωάννης Τερζής]*, 1991, 8ον , σ. 14 (*Μάνη Διδυμοτείχου*).
Αὐτοβιογραφία.

*377. Χριστίνα Τσιτίνη, *Αὐτοβιογραφία [Χρῆστος Τσιτίνης]*, 1991, 8ον, σ. 10 (*Πλαγιάρι Ἀνατολικῆς Θράκης*).
Αὐτοβιογραφία.

*378. Χριστίνα Τσιτίνη, *Παραμύθια, παροιμίες, αἰνίγματα*, 1990, 8ον, σ. 85 (*πρόσφυγες Λαμψάκου στή Νέα Λάμψακο Χαλκίδας*).
Παραμύθια, παροιμίες, αἰνίγματα.

*379. Χριστίνα Τσιτίνη, *Πρόσφυγες Λαμψάκου στή Νέα Λάμψακο Χαλκίδας*, 1989, 8ον, σ. 16.
Γέννηση, παιδί.

*380. Μαρία Χατζημανωλάκη, *Πρόσφυγες Ἀγχιάλου Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας στή Νέα Ἀγχίαλο* (κ.ἄ.τ.), 1990, 8ον, σ. 66.
Παραμύθια.

*381. Μάρθα Χριστακοπούλου - Ἐλισάβετ Ρωσσίου - Εὐαγγελία Κούτσα, *Παραμύθια*, 1990, 8ον, σ. 19 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης στό Ἅγιο Πνεῦμα Σερρῶν* κ.ἄ.τ.).
Παραμύθια.

*382. Δημήτρης Χωριανόπουλος, *Παραμύθια*, 1990, 8ον, σ. 24 (*Κωνσταντινούπολη*).
Παραμύθια.

ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ [1959-1993]

383. 742[6], Δημ. Παπαδημητρίου, *Κόσμιο Κομοτηνῆς*, 1959, 8ον, σ. 40.
Γλωσσικό ὑλικό, τοπωνύμια, παροιμίες, αἰνίγματα, δημοτικά τραγούδια, ἀφηγήσεις.

384. 1122, Ἰω. Δούπας, *Ἑλληνοχώρι*, 1976, 8ον, σ. 30.
Γλωσσικό ὑλικό.

*385. 1140, Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, *Δοξᾶτο, Χωριστή, Ἀδριανή Δράμας*, 1978, 8ον, σ. 194 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*).
Γλωσσικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια.

*386. 1141, Ἀντ. Μπουσμπούκης, *Νομός Σερρῶν*, 1978, 8ον, σ. 302 (*πρόσφυγες ἀπό Σκοπό, Ἁγία Ἑλένη, Κωστί καί Πύργο Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*).
Γλωσσικό ὑλικό.

387. 1143, Χρ. Χαραλαμπάκης, *Νομός Ξάνθης*, 1979, 8ον, σ. 300 (*Ἄβδηρα, Γενισέα, Κιμμέρια, Κουτσό, Ξάνθη*).
Γλωσσικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια, αἰνίγματα, παροιμίες, παραμύθι.

388. 1152, Δημ. Καμπασακάρης, *Ἀμόριο Θράκης*, 1979, 8ον, σ. 107.
Γλωσσικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια.

*389. 1162, Τίτος Γιοχάλας, *Νομός Καβάλας*, 1979, 8ον, σ. 399 (*πρόσφυγες Στέρνας Ἀνατολικῆς Θράκης στή Γεωργιανή*).
Γλωσσικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια.

*390. 1163Α, Ἀντ. Μπουσμπούκης, *Νομός Ἡμαθίας*, 1979, 8ον, σ. 303 (*πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*).
Γλωσσικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια.

*391. 1163Β, Ἀντ. Μπουσμπούκης, *Νομός Ἡμαθίας*, 1979, 8ον, σ. 185 (*πρόσφυγες ἀπό τό Κωστί τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*).
Γλωσσικό ὑλικό.

6. Γιά τά προηγούμενα χειρόγραφα βλ. *Δικ. Β. Βαγιακάκου*, ὁ.π., σ. 126 κ.ἑ., μέ ἀναλυτική καταλογογράφηση καί περιεχόμενα κάθε συλλογῆς.

*392. 1194, Ἀντ. Μπουσμπούκης, *Συλλογή γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τήν Ἀνατολική Ρωμυλία, τή Θράκη καί τόν Ἑλλήσποντο*, 1980, 8ον, σ. 177 (*Καβακλί, Τυρολόη, Μάδυτος, Μάλγαρα, Μικρό Μοναστηράκι, Σκόπελος (Θράκης), Καλλίπολη, Σουφλί, Καδίκιοϊ* κ.ἄ.τ.).
Γλωσσικό ὑλικό.

*393. 1310, Στ. Κατσουλέας, Ἰδιωματικές λέξεις καί φράσεις, ἄσματα, παραμύθια καί λοιπό γλωσσικό ὑλικό ἀπό τίς ἐπαρχίες Διδυμοτείχου καί Ὀρεστιάδος τοῦ νομοῦ Ἔβρου, 1990, 8ον, σ. 849.
Ἐπαγγελματικός βίος, γεωργία, ἀγγειοπλαστική, ὑφαντική, ὀνοματολογικό ὑλικό, γλωσσικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια, παραμύθια, γάμος, κτηνοτροφία, κυνήγι, καροποιΐα.

*394. 1323, Μαρ. Σπυριδωνίδου, *Γλωσσική ἀποστολή στό νομό Πέλλης*, 1992, 8ον, σ. 253 (*πρόσφυγες ἀπό Καβακλί, Καλλίπολη, Τσακίλι Μετρῶν, Στράντζα, Ταϊφίρι, Μήδεια, Πλαγιάρι Ἀνατολικῆς Θράκης*).
Κατοικία, ἐπαγγελματικός βίος, μελισσοκομία, ξυλουργική, παραμύθια, λαϊκή λατρεία, σηροτροφία, τοπωνύμια, δημοτικά τραγούδια, γλωσσικό ὑλικό, ἠχογραφήσεις, γάμος, τροφές, κτηνοτροφία, ἐνδυμασία, ὑφαντική.

395. 1326, Δημ. Καμπασακάλης, *Γλωσσικό ὑλικό ἀπό τό Ἀμόριον τῆς Θράκης*, 1993, 8ον, σ. 323.
Γλωσσικό ὑλικό, φρασεολογικό ὑλικό, παιδικός βίος, παροιμιολογικό ὑλικό, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, δημοτικά τραγούδια, ὀνοματολογικό ὑλικό, ἀλευρόμυλοι.

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ [1964-1991]

396. Νέα Σειρά ἀρ. 15, 1973-1978, Α-Ω, Φωτ. Κολοκοτρώνη, *Κίρκη Ἀλεξανδρούπολης*, 8ον, σσ. 181-188.
Λαϊκή αὐτοβιογραφία.

397. Νέα Σειρά ἀρ. 34, 1973-1978, Α-Ω, Ἐλ. Μπριτζολάκη, *Νέα Βύσσα Ἔβρου*, 8ον, σσ. 435-438.
Ἐνδυμασία.

*398. Νέα Σειρά ἀρ. 38, 1975-1976, Α-Ω, Σεβ. Χατζησαββίδου, *Δαρδανέλλια Μ. Ἀσίας* κ.ἄ.τ., 8ον, σσ. 966-981.
Παραμύθια, δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, αἰνίγματα, γάμος, λαϊκή λατρεία.

399. Νέα Σειρά ἀρ. 22, 1975-1979, Σ-Χ, Δημ. Χουλιτούδης, *Μάνη νομοῦ*

Έβρου, 8ον, σσ. 759-795.
Ἁλιεία

400. Νέα Σειρά ἀρ. 8, 1978-1979, Β-Κ, Ἀνώνυμος, *Θούριον Διδυμοτείχου Ἔβρου*, 8ον, σσ. 315-341.
Ἐνδυμασία.

401. Σειρά 7η ἀρ. 19, 1970-1974, Α-Γ 1, Θεοδ. Γλαβᾶ, *Πόντος-Θράκη*, 8ον, σσ. 967-1014.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια, τροφές, κατοικία, ἔπιπλα, σκεύη.

402. Σειρά 7η ἀρ. 5, 1970-1974, Δ-Ι 2, Κων. Ἐλευθεριάδης, *Ὀρεστιάδα*, 8ον, σσ. 213-223.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια.

403. Σειρά 3η ἀρ. 36, 1966-1967 II, Λ-Π, Βασ. Παπαγεωργίου, *Θράκη*, 8ον, σσ. 433-435.
Λαϊκή λατρεία, γάμος, παραδόσεις.

404. Σειρά 3η ἀρ. 28, 1966-1967 III, Ρ-Ω, Ἐλισ. Τουτούνη, *Ξάνθη*, 8ον, σσ. 407-420.
Δημοτικά τραγούδια, εὐτράπελες διηγήσεις, παροιμιολογικό ὑλικό, λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

405. Σειρά 4η ἀρ. 5, 1967-1968 I, Ν. Ἀθανασιάδης, *Μαργαρίτιον Ξάνθης*, 8ον, σσ. 55-62.
Γάμος, παροιμιολογικό ὑλικό, δημοτικά τραγούδια, προλήψεις, ἑορτολόγιο.

406. Σειρά 4η ἀρ. 14, 1967-1968 I, Εὐδοξ. Ἀναστασιάδου, *Μαγικό Ξάνθης*, 8ον, σσ. 291-297.
Τροφές, δημοτικά τραγούδια, χορός, λαϊκή λατρεία, μαντική.

407. Σειρά 4η ἀρ. 20, 1967-1968 I, Ἀντ. Ἀντωνούδης, *Στέρνα Ὀρεστιάδος*, 8ον, σσ. 401-419.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια.

*408. Σειρά 4η ἀρ. 6, 1967-1968 III, Ε-Κ, Εἰρ. Εὐφραιμίδου, *Ξάνθη, Σαράντα Ἐκκλησίες Ἀνατολικῆς Θράκης* κ.ἄ.τ., 8ον, σσ. 149-156.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, ἑορτολόγιο, μεταμφιέσεις, μαντική, τροφές.

409. Σειρά 4η ἀρ. 14, 1967-1968 V, Ν-Πε, Ροδία Παπαβασιλείου, *Κομοτηνή*, 8ον, σσ. 399-407.
Λαϊκή λατρεία, προλήψεις, αἰνίγματα, γάμος, θάνατος, δεισιδαιμονίες.

*410. Σειρά 4η ἀρ. 28, 1967-1968 VII, Τζ-Ω, Σοφ. Χατζηνικολάου, *Σκοπός Ἀνατολικῆς Θράκης*, 8ον, σσ. 615-636.
Λαϊκή λατρεία, μεταμφιέσεις, δρώμενα (ἀναστενάρια), ἐπαγγελματικός βίος, δημοτικά τραγούδια.

411. Σειρά 1η ἀρ. 12, 1967-1968, Α-Ω, Φωτ. Καράδαγη, *Ἄβδηρα*, 8ον, σσ. 183-191.
Προλήψεις, γάμος, δημοτικά τραγούδια, λαϊκή λατρεία, μαντική.

412. Σειρά 1η ἀρ. 59, 1964-1965 II, Λ-Ω, Αἰκ. Μαργαρίτου, *Προξενειές, ἀρραβῶνες καί γάμος στή Σαμοθράκη*, 8ον, σσ. 73-86.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια, προλήψεις, τροφές, χοροί.

*413. Σειρά 1η ἀρ. 64, 1964-1965 II, Λ-Ω, Ἐλισ. Σίσκου, *Ἀναστενάρια στό χωριό Ἁγία Ἑλένη Σερρῶν (πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης καί Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας)*, 8ον, σσ. 609-617.
Λαϊκή λατρεία, δρώμενα (ἀναστενάρια).

414. Σειρά 1η ἀρ. 103, 1964-1965 II, Λ-Ω, Ἀγγ. Χανοῦ, *Σαμοθράκη*, 8ον, σσ. 715-719.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, τροφές.

415. Σειρά 5η ἀρ. 41, 1968-1969 2, Α-Ε, Ἀντ. Ἀντωνούδης, *Στέρνα Ὀρεστιάδος Ἔβρου* (κ.ἄ.τ.), 8ον, σσ. 1-49.
Δημοτικά τραγούδια, γάμος, χοροί, αἰνίγματα.

*416. Σειρά 5η ἀρ. 43, 1968-1969 2, Α-Ε, Ἰω. Ἀσλάνης, *Πέτρα Σαράντα Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς Θράκης*, 8ον, σσ. 97-124.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, παραδόσεις, παραμύθια.

*417. Σειρά 5η ἀρ. 51, 1968-1969 2, Α-Ε, Χρυσ. Γεννάδης, *Ἀνατολική Θράκη* (κ.ἄ.τ.), 8ον, σσ. 325-343.
Λαϊκή λατρεία, παραδόσεις.

*418. Σειρά 5η ἀρ. 64, 1968-1969 3, Ζ-Ι, Πολύμν. Ἰντζέ, *Κρυονέριο Σαράντα Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς Θράκης (πρόσφυγες στό Καλαμπάκι Δράμας)*, 8ον, σσ. 435-497.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, γάμος, μύθοι, φρασεολογικό ὑλικό.

419. Σειρά 5η ἀρ. 212, 1968-1969 8, Τ-Υ, Ἰω. Τσιώτη, *Σουφλί Ἔβρου, Κομοτηνή*, 8ον, σσ. 785-828.
Λαϊκή λατρεία, κοινωνική ὀργάνωση, ἀρραβώνας, γάμος, προλήψεις, δημοτικά τραγούδια, παραδόσεις.

420. Σειρά 5η ἀρ. 174, 1968-1969 7, Ρ-Σ, Μαρ. Σιτσανλῆ, *Φέρρες Ἀλεξανδρουπόλεως Ἔβρου*, 8ον, σσ. 509-641.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, γάμος, τοπωνύμια, γλωσσικό ὑλικό, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, παροιμιολογικό ὑλικό, αἰνίγματα, παιχνίδια, οἰκοδομικά ἔθιμα, λαϊκή ἰατρική, ἐπαγγελματικός βίος.

421. Σειρά 5η ἀρ. 201, 1968-1969 9, Φ-Ω, Στέφ. Φωτιάδης, *Δίκαια νομοῦ Ἔβρου*, 8ον, σσ. 97-111.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, προλήψεις, δεισιδαιμονίες.

422. Σειρά 5η, 1968-1969 5, Μ-Ο, Συνεσία Μισέντου, *Σαμοθράκη*, 8ον, σσ. 261-289.
Λαϊκή λατρεία, γάμος, δημοτικά τραγούδια, ἑορτολόγιο, μεταμφιέσεις, θάνατος, τροφές, ἐπαγγελματικός βίος, οἰκοδομική, εὐτράπελες διηγήσεις.

423. Σειρά 5η, 1968-1969 5, Μ-Ο, Εὐφρ. Μπαρτζιοπούλου, Βαφέϊκα, Ποταμιά, Μάνδρα Ξάνθης, 8ον, σσ. 469-540 (*Σαρακατσάνοι Θράκης*).
Δημοτικά τραγούδια, παροιμιολογικό ὑλικό, παραμύθια, γάμος, γέννηση, λαϊκή λατρεία.

*424. Σειρά 5η, 1968-1969 5, Μ-Ο, Στ. Ξύδης, *Ἀνατολική Θράκη* (κ.ἀ.τ.), 8ον, σσ. 1183-1245.
Προλήψεις, δεισιδαιμονίες, γάμος, λαϊκή λατρεία, μαντική, σχολική ζωή, κατοικία.

*425. Νέα Σειρά 1983-1984, Α-Λα Θερινό Ἐξάμηνο, Ἰω. Ζηκούδης, *Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία τῶν προσφύγων τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*, 8ον, σσ. 131-195.
Ἐνδυμασία.

426. Νέα Σειρά 1983-1984, Α-Λα Θερινό Ἐξάμηνο, Οὐρ. Λάμπρου, *Ἡ παραδοσιακή φορεσιά τῆς Γρατινῆς*, 8ον, σσ. 477-573.
Ἐνδυμασία, θάνατος, λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, μεταμφιέσεις.

427. Νέα Σειρά 1983-1984, Σ-Φ, Δαν. Σιτσανλῆ, *Παραδοσιακή ζωή καί ἔθιμα ἀπό Πομακοχώρια τοῦ νομοῦ Ροδόπης (λαογραφική συλλογή)*, 8ον, σσ. 1-171 (*Γονικό Ἔβρου, Ἄνω Βυρσίνη Ροδόπης*).
Ἐπαγγελματικός βίος, οἰκισμός, κατοικία, τροφές, ποτά, ἐνδυμασία, κοσμήματα, καθημερινή ζωή, κοινωνική ὀργάνωση, οἰκογένεια, κοινότητα, ψυχαγωγία, γάμος, γέννηση, βάπτιση, θάνατος, λαϊκή μετεωρολογία, λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, γλωσσικό ὑλικό.

*428. Συλλογή Φοιτητῶν 1985-1986, Α-Κ, Γ. Ἀρβανίτης, *Μεγάλο Μοναστήρι Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας* (*πρόσφυγες στό Μεγάλο Μοναστήρι Λά-*

ρισας), 8ον, σσ. 1-142.
Ἱστορικά τοῦ οἰκισμοῦ, δημοτικά τραγούδια, ἀρραβώνας, γάμος, λαϊκή λατρεία, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, ἐπαγγελματικός βίος, ἐπαγγελματικά ἔθιμα, γλωσσικό ὑλικό.

*429. Συλλογή Φοιτητῶν 1990-1991, τ. 12, Α-Καν Θερινό Ἐξάμηνο, Αἰκ. Δέδε, *Ἡ φορεσιά τῶν προσφύγων ἀπό τό Καβακλί στά Κουφάλια Θεσσαλονίκης (1924-1960)*, 8ον, σσ. 187-265.
Ἐνδυμασία.

*430. Συλλογή Φοιτητῶν 1990-1991, τ. 16, Κρα-Μα Θερινό Ἐξάμηνο, Μαρ. Μαμαλούδι, *Ἡ γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά στο χωριό Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας* (πρόσφυγες ἀπό τό Μικρό Μοναστήρι τοῦ Καβακλί Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας), 8ον, σσ. 101-239.
Ἐνδυμασία.

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ [1959-1993]

*431. ΑΘ1, Ἑλένη Γαζῆ, *Αϊ-Πά (Ἅγιοι Πάντες) Ἀνατολικῆς Θράκης* (*πρόσφυγες στό Καλαμτάκι Δράμας*), *Μάδυτος Ἀνατολικῆς Θράκης* (πρόσφυγες στά Γιαννιτσά), Μπαΐρ ἤ Εὐάερον Ἀνατολικῆς Θράκης (*πρόσφυγες στά Γιαννιτσά*), 1969, 1971, 27 δελτία.
Αὐτοβιογραφίες, τοπική ἱστορία, ἱστορικές παραδόσεις, οἰκισμός καί γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομικές σχέσεις.

*432. ΑΘ2, Ἑρμόλαος Ἀνδρεάδης, *Μυριόφυτο Ἀνατολικῆς Θράκης* (*πρόσφυγες στόν Πειραιά*), 1970, 20 δελτία.
Αὐτοβιογραφίες, τοπική ἱστορία, ἱστορικές παραδόσεις, οἰκισμός καί γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομικές σχέσεις, διοίκηση (πολιτική-ἐκκλησιαστική), ἐθνολογική σύνθεση, γλῶσσα, περιβάλλον, τοπωνύμια, διάρθρωση τοῦ οἰκισμοῦ, αὐτοδιοίκηση.

*433. ΑΘ3, Χαρά Λιουδάκη, *Μηλιό Μυριοφύτου Ἀνατολικῆς Θράκης* (*πρόσφυγες στήν Ἀθήνα*), 1970, 47 δελτία.
Αὐτοβιογραφίες, ἱστορικές παραδόσεις, οἰκισμός, γλῶσσα, τοπογραφία, τοπωνύμια, διάρθρωση οἰκισμοῦ, γειτονικοί οἰκισμοί καί οἰκονομικές σχέσεις μέ αὐτούς, αὐτοδιοίκηση.

*434. ΑΘ4, Χαρά Λιουδάκη, *Στέρνα Μυριοφύτου Ἀνατολικῆς Θράκης* (*πρόσφυγες στό Ζυγό Καβάλας*), 1970, 139 δελτία.
Αὐτοβιογραφίες, τοπική ἱστορία, οἰκισμός, διοίκηση (πολιτική-ἐκκλησιαστική), πληθυσμιακά, ὀνοματολογικό ὑλικό, τοπωνύμια, ἱστορικές παραδόσεις, διάρθρωση οἰκισμοῦ, λαϊκή λατρεία, γειτονικοί οἰκισμοί,

ἐθνολογικά, οἰκονομικές σχέσεις, παροιμίες, παραδόσεις, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια, γεωργία, ἐξισλαμισμοί.

*435. ΑΘ5, Χαρά Λιουδάκη, *Χώρα Μυριοφύτου Ἀνατολικῆς Θράκης (πρόσφυγες στήν Ἀθήνα)*, 1970, 60 δελτία.

Αὐτοβιογραφίες, πληθυσμιακά, οἰκισμός, γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομικές σχέσεις, γλωσσικό ὑλικό, περιβάλλον, καμίνια, γεωργία, θαλασσινά ἐπαγγέλματα, ἐμπόριο, κτηνοτροφία, αὐτοδιοίκηση, τοπική ἱστορία.

*436. ΑΘ6, Ἑρμόλαος Ἀνδρεάδης, *Περίσταση Ἀνατολικῆς Θράκης (πρόσφυγες στόν Πειραιά)*, 1970, 30 δελτία.

Αὐτοβιογραφίες, περιβάλλον, τοπογραφία, διοίκηση (πολιτική-ἐκκλησιαστική), ἐθνολογική σύσταση, ὀνοματολογικά, διάρθρωση οἰκισμοῦ, λαϊκή λατρεία, ἐκπαίδευση, ἀστικά κέντρα, γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομία, γεωργία, κτηνοτροφία, ἁλιεία, κυνήγι, οἰκοτεχνία, βιοτεχνία, ἐπαγγέλματα, μεταλλεῖα, ἐμπόριο, μετανάστευση, αὐτοδιοίκηση, τοπική ἱστορία, σχέσεις Ἑλλήνων-Τούρκων.

*437. ΑΘ7, Ἑρμόλαος Ἀνδρεάδης, *Ἀρακλειά Ραιδεστοῦ (πρόσφυγες στό Νέο Βυζάντιο Ναυπλίου)*, 1969, 28 δελτία.

Γλωσσικό ὑλικό, πληθυσμιακά, ἐθνολογική σύνθεση, περιβάλλον, τοπωνύμια, γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομία, διοίκηση (πολιτική-ἐκκλησιαστική), ὀνοματολογικό ὑλικό, αὐτοβιογραφίες, τοπογραφία, λαϊκή λατρεία, ἐκπαίδευση, κοινόχρηστοι χῶροι, καθημερινή ζωή, ἑορτολόγιο, λαϊκή ἐπιστήμη, λαϊκή τέχνη, αὐτοδιοίκηση, λαϊκό δίκαιο, ἐπαγγέλματα, κυνήγι, γεωργία, κτηνοτροφία, ἁλιεία, οἰκοτεχνία, βιοτεχνία, μεταλλεῖα, ἐμπόριο, μετανάστευση.

*438. ΑΘ8, Ἑρμόλαος Ἀνδρεάδης, *Σηλυβρία Ἀνατολικῆς Θράκης (πρόσφυγες στή Νέα Σμύρνη)*, 1970, 29 δελτία.

Αὐτοβιογραφίες, τοπογραφία, περιβάλλον, διοίκηση (πολιτική-ἐκκλησιαστική), κάτοικοι, ἐθνολογική σύσταση, ὀνοματολογικά, διάρθρωση οἰκισμοῦ, τοπική ἱστορία, παραδόσεις, λαϊκή λατρεία, γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομικές σχέσεις, αὐτοδιοίκηση, πηγές-βοηθήματα.

*439. ΑΘ9, Ἑρμόλαος Ἀνδρεάδης, *Τσεντώ Σηλυβρίας Ἀνατολικῆς Θράκης* (πρόσφυγες στήν Καβάλα), 1970, 21 δελτία.

Αὐτοβιογραφίες, ὀνοματολογικό ὑλικό, διοίκηση (πολιτική-ἐκκλησιαστική), κάτοικοι, γλωσσικό ὑλικό, τοπογραφία, τοπωνύμια, διάρθρωση οἰκισμοῦ, λαϊκή λατρεία, γειτονικοί οἰκισμοί, οἰκονομικές σχέσεις, οἰνοποιεῖα, τοπική ἱστορία.

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ [1950-1986]

440. 26, Μαρία Γιαχουντούδη, *Ἤθη καί ἔθιμα καί δοξασίες Διδυμοτείχου - Παροιμίες καί ἔθιμα Μεταξάδων*, 1962, 8ον, σ. 16.
Ἔθιμα, παροιμίες.

441. 124, Χρυσή Σπανοπούλου, *Πώς κάνουν τόν Μπέη στίς Καστανιές (Ὀρεστιάδος)*, 1963, 8ον, σ. 4.
Λαϊκό ἑορτολόγιο (Κιοπέκ Μπέης).

442. 125, Χρυσή Σπανοπούλου, *Ἔθιμα περιφέρειας Ὀρεστιάδος Ἔβρου (Χαστρά Ὀρεστιάδος)*, 1963, 8ον, σ. 10.
Ἔθιμα γάμου.

*443. 133, Μιχαήλ Δελῆς, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Καθάριον Ἀδριανουπόλεως*, 1963, 8ον, σ. 7.
Λαϊκό ἑορτολόγιο (Κιοπέκ Μπέης).

*444. 135, Ἀγγελική Ἀχτσῆ, *Παροιμίες καί συνήθειες τῆς Κεσσάνης (Ἀνατολικῆς Θράκης)*, χ.χρ., 8ον, σ. 10.
Ἔθιμα, παροιμίες.

*445. 153, Παν. Ἐμμανουηλίδης, *Ἡ μάνα φόνισσα (Ἀνακτόριον Ἀνατολικῆς Θράκης)*, 1962, 8ον, σ. 2.
Δημοτικό τραγούδι.

*446. 167, Ἰωάννης Σαρατζίδης, *Ἔθιμα δωδεκαημέρου - Γινίκιο Σαράντα Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1965, 8ον, σ. 10.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

447. 234, Ἑλένη Τσομπανοπούλου, *Γάμος (Κουμόβονο Διδυμοτείχου)*, 1965, 8ον, σ. 14.
Ἔθιμα γάμου, δημοτικά τραγούδια.

*448. 237, Ἑλένη Ράλλη, *Ποιμενικές συνήθειες (Σχολάριο Ἀνατολικῆς Θράκης)*, 1965, 8ον, σ. 10.
Ποιμενικός βίος.

449. 255, Χαρίλαος Παπαδόπουλος, *Τραγούδια Θράκης*, 1965, 8ον σ. 15.
Δημοτικά τραγούδια.

*450. 256, Εὐδοκία Μιχαηλίδου, *Σύμμεικτα Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1965, 8ον, σ. 10.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

451. 279, Εὐαγγελία Μούσιου, *Ἀρχιτεκτονική στό Σουφλί*, 1965, 8ον, σ. 10.
Λαϊκή ἀρχιτεκτονική, κατοικία.

452. 281, Θεόπη Παρισάκη, *Βασκανία, Θράκη* (κ.ἄ.τ.), 1965, 8ον, σ. 20.
Δεισιδαιμονίες, μαγεία, λαϊκή ἰατρική.

453. 309, Μαριγούλα Ἰωακειμίδου, *Σύμμεικτα, Κομοτηνή*, 1965, 8ον, σ. 15.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

454. 328, Ζαχαρούλα Μπαμπαλίτου, Ὑφαντική στό Σουφλί, 1966, 8ον, σ. 18.
Ὑφαντική.

455. 330, Κυριακή Καρυοφύλλη, *Σύμμεικτα Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 20.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*456. 340, Χρῆστος Λέκας, *Δωδεκαήμερο στό Καβακλί Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*, 1966, 8ον, σ. 15.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*457. 341, Αἰκατερίνη Γκοτιάνη, *Δωδεκαήμερο, Λιβάδου Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 20.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*458. 346, Θεανώ Παπακωνσταντίνου, *Σύμμεικτα, Γέννα Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 10.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

459. 357, Σοφία Νεροπούλου, *Σύμμεικτα Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 15.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*460. 369, Σιδέρης Μπουρουτζῆς, *Σύμμεικτα, Ἀνατολική Ρωμυλία*, 1966, 8ον, σ. 20.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

461. 371, Χρυσούλα Καρακατσάνη, *Παραμύθια Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 32.
Παραμύθια.

462. 375, Κυριακούλα Καραλευθέρη, *Δωδεκαήμερο* (*Θράκη κ.ἄ.τ.*), 1966, 8ον, σ. 14
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

463. 385, Ἀνδρέας Μόσχου, *Δωδεκαήμερο, Ξάνθη*, 1966, 8ον, σ. 57.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

464. 392, Παρθένα Εὐθυμιάδου, Δωδεκαήμερο, Θράκη, 1966, 8ον, σ. 12
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

465. 399, Εὐαγγελία Μαμούγκα, *Δωδεκαήμερο*, Σουφλί, 1966, 8ον, σ. 14.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

466. 402, Εὐτυχία Πολυζωΐδου, *Τραγούδια Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 18.
Δημοτικά τραγούδια.

467. 412, Εὐστράτιος Πεπές, *Γάμος, Σαμοθράκη*, 1966, 8ον, σ. 13.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια.

*468. 414, Ἀμαλία Δημητριάτου, *Δωδεκαήμερο, Βίλδη Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1966, 8ον, σ. 11.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

469. 422, Εὐαγγελία Μαμούγκα, *Παραμύθια, Σουφλί*, 1966, 8ον, σ. 20.
Παραμύθια.

470. 449, Ἰωάννης Μαντουλίδης, *Σύμμεικτα, Ξάνθη*, 1969, 8ον, σ. 10.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*471. 450, Θεανώ Παπακωνσταντίνου, *Σύμμεικτα, Γέννα Θράκης* κ.ἀ.τ., 1969, 8ον, σ. 5.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

472. 458, Σοφία καί Μάρθα Σταμπολίδου, *Σύμμεικτα, Διδυμότειχο Ἔβρου*, 1969, 8ον, σ. 4.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*473. 467, Δέσποινα Βακιρτζῆ, *Παραμύθια-παραδόσεις, Κωνσταντινούπολη*, 1969, 8ον, σ. 17.
Παραμύθια, παραδόσεις.

474. 487, Μαριάνθη Παπαλιά, *Τραγούδια-παραδόσεις, Σουφλί Ἔβρου*, 1969, 8ον, σ. 20.
Παραδόσεις, δημοτικά τραγούδια.

*475. 497, Θεοφανία Θωμαΐδου, *Παραδόσεις, Ἀλμπασάνι Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1969, 8ον, σ. 19.
Παραδόσεις.

*476. 504, Ἀγγελική Παπαθανασίου, *Σύμμεικτα, Ἀλιπλί Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1969, 8ον, σ. 18.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*477. 512, Δήμητρα Πολυμενέρη, *Κρυόνερο Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1969, 8ον, σ. 20.
Παραδόσεις, δημοτικά τραγούδια.

478. 513, Ἀθανάσιος Τζιγερτζῆς, *Κίρκη Ἔβρου*, 1969, 8ον, σ. 21.
Παραμύθια, δημοτικά τραγούδια.

*479. 520, Χρῆστος Τσελεμπῆς, *Σύμμεικτα, Μάδυτος Ἑλλησπόντου*, 1969, 8ον, σ. 17.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*480. 521, Κυριακή Καρυοφύλλη, *Σύμμεικτα, Ἀνατολική Θράκη*, 1969, 8ον, σ. 15.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

481. 535, Σταμάτιος Βράβας, *Σουφλί*, 1973, χ.χρ., 8ον, σ. 4.
Δημοτικά τραγούδια.

482. 570, Σταυρούλα Παρασχούδη, *Λαογραφικά σύμμεικτα, Σιτοχώρι Διδυμοτείχου*, 1975, 8ον, σ. 15.
Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες.

*483. 619, Εὐτυχία Βαρμάζη, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Εὐδήμι Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 20.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*484. 632, Βαλεντίνη Γιόρτσου, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Σηλυβρία Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 18.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

485. 636, Ἀναστασία Δάκκου, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Διδυμότειχο*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 12.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*486. 641, Κυριακή Δόλια, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Καστανιές Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 15.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*487. 662, Πολυξένη Καλογήρου, *Ἔθιμα Πρωτοχρονιᾶς, Ἀνατολική Θράκη*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 21.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

488. 663, Εὐαγγ. Καμπαγιαννάκη, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Γρατινή Κομοτηνῆς*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 30.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*489. 670, Ἰωάννης Κεσενλῆς, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Ἀλεπλί Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 25.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*490. 672, Κωνσταντῖνος Κιουπκιολῆς, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Νέα Πέτρα Σερρῶν* (πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης), δεκαετία 1950, 8ον, σ. 32.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*491. 681, Δέσποινα Λαδά, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Χιλή Κωνσταντινουπόλεως*, 1954, 8ον, σ. 15.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*492. 690, Ἀνθούλα Μαντζάρη, *Ἔθιμα Πρωτοχρονιᾶς, Κεσσάνη Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 12.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*493. 691, Βασίλειος Μαντζουλάς, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Μάδυτος*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 30.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*494. 693, Εὐριπίδης Μαυρομμάτης, *Ἔθιμα Πρωτοχρονιᾶς, Μέτρες Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 20.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*495. 699, Μαρία Μποντάτου, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Ἡρακλείτσα Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 25.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*496. 701, Ἀνδρέας Μωραΐτης, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Βιζύη Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 30.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*497. 708, Ἀνθούλα Νικητοπούλου, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Βιζύη Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 12.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*498. 712, Μαλαμάτη Πάκα, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Σκεπαστό Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 15.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*499. 714, Εὐανθία Παναγιωτοπούλου, *Ἔθιμα Χριστουγέννων, Διδυμότειχο*, 1958, 8ον, σ. 30.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*500. 725, Α. Παπαποστόλου, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Μάδυτος*, 1950, 8ον, σ. 35.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

*501. 741, Θεοχάρης Σιδέρης, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Ὀρτάκιοϊ Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 32.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*502. 756, Ἑλένη Τριανταφυλλίδου, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Σαμακόβι Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1954, 8ον, σ. 4.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

503. 768, Ἑλένη Φηγκᾶ, *Ἔθιμα Χριστουγέννων, Κομοτηνή*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 15.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

(*)504. 776, Χαραλ. Χαραλαμπίδης, *Ἔθιμα Διδυμοτείχου, Ὀρτάκιοϊ Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 5.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*505. 787, Αἰμίλιος Ψαθᾶς, *Ἔθιμα Δωδεκαημέρου, Ἡράκλεια Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 22.
Λαϊκή λατρεία, εορτολόγιο.

*506. 788, Ἀναστ. Πολυζωΐδου, *Σαμακόβι Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 14.
Αἰνίγματα, τραγούδια, παροιμίες.

507. 796, Στέλλα Πανταζῆ, *Ἔθιμα καί τραγούδια ἀποκριάτικα, Σουφλί*, 1951, 8ον, σ. 27.
Εορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

*508. 808, Δέσποινα Τυροποιοῦ, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Γέννα Θράκης*, 1951, 8ον, σ. 22.
Εορτολόγιο.

509. 812, Παναγιώτα Χαραμπάρα, *Ἔθιμα καί τραγούδια ἀποκριάτικα, Σουφλί*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 15.
Εορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

*510. 814, Ἄρτεμις Ψωμᾶ, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Μηλιό Ἀνατολικῆς Θράκης*, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 13.
Εορτολόγιο.

*511. 818, Ἀθανασία Ἀτεσόγλου, *Ἔθιμα καί τραγούδια ἀποκριάτικα, Περίσταση Θράκης*, 1951, 8ον, σ. 12.
Εορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

*512. 820, Σοφία Παπαδοπούλου, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Σκεπαστό Ἀνατολι-*

κῆς Θράκης, δεκαετία 1950, 8ον, σ. 15.
Ἑορτολόγιο.

513. 824, Μαίρη Κλωνάρη, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Ἀλεξανδρούπολη*, 1951, 8ον, σ. 13.
Ἑορτολόγιο.

514. 840, Ἀγγελική Μακρυγιάννη, *Ἔθιμα τῶν Πομάκων Δυτικῆς Θράκης*, 1951, 8ον, σ. 14.
Ἔθιμα, δημοτικά τραγούδια.

*515. 842, Χρυσή Κόμπου, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Χώρα Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1951, 8ον, σ. 17.
Ἑορτολόγιο.

*516. 856, Βάιος Μπαγλάνης, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα, Κωνσταντινούπολη*, 1951, 8ον, σ. 22.
Ἑορτολόγιο.

*517. 865, Ἔλλη Παπαπαναγιώτου, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα καί τραγούδια, Ὀρτάκιοϊ Θράκης*, 1951, 8ον, σ. 27.
Ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

518. 878, Μαριάνθη Μπάμνιου, *Ἀποκριάτικα ἔθιμα καί τραγούδια, Σουφλί*, 1950, 8ον, σ. 17.
Ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

*519. 993, Γιώργος Τζεμιντίμπης, *Ἔθιμα γάμου, τραγούδια, τραγούδι τῆς Πρωτομαγιᾶς καί διάφορα ἄλλα, Τρουλλιά Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 13.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια, γάμος.

*520. 994, Γιαννούλα Στοϊλῆ, *Αὐδήμιο Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 12.
Δημοτικά τραγούδια.

*521. 995, Νικόλαος Τεκέογλου, *Τρουλλιά Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 17.
Δημοτικά τραγούδια.

*522. 996, Ἀναστασία Παπαδοπούλου, *Αἴσα Κεσσάνης Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 20.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια.

*523. 998, Ἑλένη Μπερίνου, *Βασιλικός Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1958, 8ον, σ. 4.
Γάμος ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

*524. 1000, Ἐλπινίκη Δημοσθενοπούλου, *Τό ἔθιμο τῆς Τζαμάλας, ἔθιμα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁη-Γιώργη, τῆς Μ. Πέμπτης καί Μ. Παρασκευῆς καί κατά τό χτίσιμο τοῦ σπιτιοῦ, Ἐπιβάτες Ἀνατολικῆς Θράκης*, χ.χρ., 8ον, σ. 13.
Ἑορτολόγιο, λαϊκή λατρεία, κατοικία, δεισιδαιμονίες.

*525. 1001, Ἀλεξάνδρα Δημητριάδου, *Στράντζα Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1957-1958, 8ον, σ. 7.
Γάμος, δημοτικά τραγούδια.

*526. 1006, Νικόλαος Χουρμουζιάδης, *Ἔθιμα τῆς 24ης Ἰουνίου, Καλλικράτεια Ἀνατολικῆς Θράκης*, 1950, 8ον, σ. 8.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια.

*527. 1007, Στυλιανός Καλοτεράκης, *Ἔθιμα Καληνίτσας, Στενήμαχος Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*, χ.χρ., 8ον, σ. 15.
Ἔθιμα, ἑορτολόγιο.

528. 1019, Ἐλισάβετ Κοσμίδου, *Ἀποκριές-Πεντηκοστή, Φέρρες Θράκης*, 1956-1957, 8ον, σ. 25.
Λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ[7] [1992-1993]

*529. 3, Μαρία Χατζηστεργίου, *Λαογραφική ἔρευνα στό χωριό Νέος Μαρμαράς τοῦ νομοῦ Χαλκιδικῆς καί στό χωριό Ἡλιοκώμη τοῦ νομοῦ Σερρῶν*, 1992-93, 8ον, σ. 61 (*πρόσφυγες Μαρμαρά κ.ἄ.τ.*).
Γάμος, δημοτικά τραγούδια, λαϊκή λατρεία, ἐπαγγελματικός βίος, φωτογραφικό ὑλικό.

530. 6, Οὐρανία Πρωικάκη, *Καταγραφή λαογραφικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τούς κατοίκους Γενησέας νομοῦ Ξάνθης*, 1992-93, 8ον, σ. 14.
Λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια, λαϊκή ποίηση, εὐτράπελες διηγήσεις, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, λαϊκή ἰατρική, παιδικός βίος.

*531. 21, Δέσποινα Τερζούδη, *Ἐπιτόπια λαογραφική ἔρευνα στόν Αἴγειρο (Καβακλί) Κομοτηνῆς (πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας)*, 1992-

7. Μετά τήν ἵδρυση τοῦ «Ἐργαστηρίου καί Μουσείου Λαογραφίας» τοῦ Τμήματος, τό ὑλικό αὐτό θά ἀποτελέσει τό *Λαογραφικό Ἀρχεῖο τοῦ Ἐργαστηρίου*, ὅπου περιλαμβάνονται, ἐκτός ἀπό τίς χειρόγραφες συλλογές, μαγνητοσκοπήσεις καί ἠχογραφήσεις λαογραφικοῦ ὑλικοῦ.

93, 8ον, σ. 107.

Ἱστορικά, αὐτοβιογραφίες, ἐνδυμασία, ἑορτολόγιο, δημοτικά τραγούδια, τροφές, λαϊκή λατρεία, ὑφαντική, γέννηση, γάμος, θάνατος, δρώμενα, μεταμφιέσεις, ποιμενικός βίος, κατοικία, γεωργία, κοινωνική ὀργάνωση, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, λαϊκή ἰατρική, μαντική, φωτογραφικό ὑλικό, ἠχογραφήσεις, μαγνητοσκοπήσεις.

*532. 26, Φώτιος Φωτακίδης, *Ἅγιος Ἀθανάσιος Θεσσαλονίκης (πρόσφυγες Ἀνατολικῆς Θράκης* κ.ἀ.τ.), 1992-1993, 8ον μεγ., σ. 41.

Γενικά, ἱστορικά, κατοικία, γάμος, ἀρραβώνας, θάνατος, λαϊκή λατρεία, ἑορτολόγιο, πανηγύρια, γεωργία, δημοτικά τραγούδια.

533. 30, Ἀναστασία Ἰωαννίδου, *Λαογραφικό ὑλικό ἀπό τήν κοινότητα Κοσμίου τοῦ νομοῦ Ροδόπης*, 1992-1993, 8ον, σ. 128.

Γενικά, κατοικία, ἐπιπλα-σκεύη, ἐνδυμασία, τροφές, γεωργία, λαϊκή ἰατρική, ποιμενικός βίος, μουσική, χοροί, δημοτικά τραγούδια, βιοτεχνία, γέννηση, παιδί, γάμος, θάνατος, κοινωνική ὀργάνωση, λαϊκό δίκαιο, λαϊκή λατρεία, θρησκευτική συμπεριφορά, ἑορτολόγιο, παραμύθια, παρωνύμια, τοπωνύμια, φωτογραφικό ὑλικό.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΕΩΝ[8]

Ἀγγέλης Θ., 123
Ἀγκαβανάκης Ν., 309
Ἀηδονίδου Μαρία, 310
Ἀθανασιάδης Ν., 405
Ἀθανασόπουλος Στ., 211
Ἀθανασόπουλος Χρ., 219
Αἰκατερινίδης Γ. Ν., 245, 247, 258
Ἀλεξανδράκης Γ., 129
Ἀμαξόπουλος Ὀδ., 183
Ἀμπατζῆ Ἑλ., 150
Ἀναγνωστοπούλου Ἀρ., 181
Ἀναστασιάδου Εὐδοξ., 406
Ἀναστασίου Ἀντ., 311
Ἀνδρεάδης Ἑρμόλαος, 432, 436, 437, 438, 439
Ἀνδρεάδου Σταματούλα, 9
Ἀντωνούδης Ἀντ., 407, 415
Ἀνώνυμος 47, 59, 69, 218, 223, 226, 400
Ἀραμπατζῆ Ἄννα, 228
Ἀραμπατζῆ Ἀπ., 198
Ἀραμπατζῆς Χρ., 224
Ἀρβανίτης Γ., 428
Ἀσλάνης Ἰω., 416
Ἀτεσόγλου Ἀθαν., 511
Αὐγουστίνου Ὄλγα, 196
Ἀχτσῆ Ἀγγελ., 444

Βαΐδης Γ., 104, 112
Βακιρτζῆ Δέσπ., 473
Βαρβατζίκη Ἑλ., 221
Βαρβούνης Μ. Γ., 264
Βαρμάζη Εὐτ., 483
Βασιλειάδου Ἀν. 364
Βασιλούδης Δ., 150
Βαφείδης Θεολ., 17
Βαφείδης Κυρ., 95
Βλαδίκος Πρόδρ., 13
Βλαΐδου Δ., 175
Βογιατζῆ Πην., 166
Βογιατζῆς Β., 171
Βοσίνης Κ., 234
Βουτσόπουλος Κ., 102
Βράβας Σταμ., 481
Βράνη Β., 203

Γαζῆ Ἑλένη, 431
Γαραμτζίδου Σοφ., 7
Γεμιστῆ, 8
Γεννάδης Χρυσ., 417
Γεωργιάδης Ἀν., 312
Γεωργιάδης Ν., 34
Γιαννακίδης Δ., 167
Γιαννόπουλος Χρ., 178
Γιάντσου Μαρία, 313
Γιαχουντούδη Μ., 440
Γιόρτσου Βαλεντ., 489
Γιοχάλας Τίτος, 389
Γκαμψάλας Π., 158
Γκιντίδου Δημ., 4
Γκιούρδας Χαρ., 141
Γκοτιάνη Αἰκατ., 457
Γλαβᾶ Θεοδ., 401
Γλύστρας Χρ., 199
Γουήλ Ἄννα, 1
Γουρίδης Ἰω., 139
Γραμματίκογλου Ἑλ., 207

Δάκκου Ἀναστ., 485
Δανδαλίδης Δ. Ἀ., 121
Δέδε Αἰκ., 429
Δεληγιώργη Κ., 158
Δελῆς Μιχαήλ, 443
Δεμερτζῆ Αἰκ., 314
Δεμερτζῆ Ζ., 186

8. Ὁ ἀριθμός παραπέμπει στόν αὔξοντα ἀριθμό τῶν χειρογράφων, πού ἔχει δοθεῖ στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης· συμπεριλαμβάνονται καί τά χειρόγραφα πού προυσιάστηκαν στό πρῶτο μέρος τῆς μελέτης.

Δεμερτζῆ Χρ., 202
Δεμερτζῆς Σ., 140
Δερμεντζόπουλος Ἀ., 315
Δημητριάδης Ἀθ., 30
Δημητριάδου Ἀλεξ., 525
Δημητριάτου Ἀμαλ., 468
Δημοσθενόπουλος Σωσίπ., 31
Δημοσθενοπούλου Ἐλπιν., 524
Διάκου Δ., 186
Δογάνης Κυρ., 55
Δόλια Κυρ., 486
Δουδός Π., 203
Δούκας Κύρκος, 335
Δούκας Ν., 142
Δουλούδη Β., 141
Δούπας Ἰω., 243, 384

Ἐλευθεριάδης Κων., 402
Ἐμμανουηλίδης Παν., 445
Ἐξισοῦ Εὐφημία, 316
Ἐσκιτζόγλου Ἀν., 204
Εὐθυμιάδου Παρθ., 464
Εὐφραιμίδου Εἰρ., 408

Ζαλιμίδης Στ., 118, 135
Ζαράρης Γεωργ., 317
Ζῆκος Ἀστέρ., 33
Ζηκούδης Ἰω., 425
Ζλητίδου Σ., 254
Ζώτου Δανάη, 318

Ἠμελλος Στ., 119

Θεοδοσιόγλου Β., 141
Θεοδωρίδης Χαρ., 319
Θεοφανούδη Ἀ., 201
Θεοχαρίδης Π., 232
Θωμαΐδου Θεοφ., 475

Ἱερωνυμάκη Μαρία, 321
Ἰντζέ Πολύμν., 418
Ἰωακειμίδου Μαριγ., 453
Ἰωαννίδης Σάββας, 29
Ἰωαννίδου Ἀναστ., 533

Καβάζης Χαρ., 149
Κάκκαβος Δ., 125
Κακούρη Κ., 120
Καλαϊτζῆ Σουλτ., 227
Καλαφατζῆ Ν., 169
Καλδάνη Ἑλ., 322
Καλλίας Λ., 28
Καλλιτσάρη Μ., 187
Καλογήρου Πολ., 487
Καλοτεράκης Στυλ., 527
Καλούδη Φανή, 320
Καμπαγιαννάκη Εὐαγ., 488
Καμπακάκη Σιφτιλία, 248
Καμπασακάλης Δ., 208, 257, 395
Καμπασακάρης Δημ., 388
Καπουσούτης Δ., 150
Καραβουρνιώτου Κυρ., 323
Καραγεωργίου Θ., 155
Καραγιάννη Ἑλ., 251
Καράγιωργα Νικολ., 324
Καραδάγη Φωτ., 411
Καρακάσης Στ., 111
Καρακατσάνη Χρυσ., 461
Καρακατσάνης Γεώργ., 325
Καραλευθέρη Κυρ., 462
Καραμανλῆ Μ., 225
Καραμάτσιου Χρυσ., 8
Καρανικολαΐδης Εὐστ., 153
Καρασταμάτης Ν., 91
Καρατζᾶς Ἀγγ., 190
Καρυοφύλλη Κυρ., 455, 480
Καρελλᾶς Ν., 197
Κατσουλέας Στ., 393
Κεραμιτζόγλου Σουλτ., 326
Κερεζούδης Π., 189, 256
Κεσενλῆς Ἰωάν., 489
Κηπουρουῦ-Βολανίου Χρ., 182
Κιουπκιολῆς Κων., 490
Κιτίνου Σοφ., 327, 328
Κίτσιου Δ., 255
Κίτσου Δ., 250
Κλαίρης Χρ., 329
Κλωνάρη Μαίρη, 513
Κοδέλη Ὄλγα, 330
Κοζανίδου Κ., 246
Κόκκινος Εὐάγ., 124
Κοκκολάτος Κλ., 39, 63
Κόκκου Κωνστ., 331
Κολοκοτρώνη Φωτ., 396

Κομνίδης Γ., 205
Κομπορόζος Φώτ., 332
Κόμπου Χρυσή, 515
Κοντογδῆ Ἰουλ., 152
Κοντογιαννίδης Τ., 244
Κοντός Π., 221
Κοντοσόπουλος Ν. Γ., 385
Κοσμίδου Ἐλισ., 528
Κοτίνης Γ., 141
Κότση Χριστ., 365
Κοῦκος Μόσχος, 333
Κουλερῆς Ἀρ., 230
Κουμουλδάκη Π., 194
Κουντουράκης Παρ., 147
Κουρτέσης Ἀπ., 185
Κουρτίδης Κ., 15, 22, 32, 49, 50, 51, 52, 65, 67
Κούτρα Β., 194
Κούτσα Εὐαγ., 366, 381
Κουφάκη Λεμ., 203
Κουφός Ἰωάν., 116, 180
Κρυσταλλίδου Σ., 163
Κτενίδης Δ., 141
Κυραδενίδου Ἀποστ., 334
Κυρανούδης Θ., 151
Κυρανούδης Στ., 169
Κυργιαλάνη Ζ., 172
Κωνσταντινίδης Γ., 15, 21, 23, 25, 27, 51, 52
Κωνσταντόπουλος Ν. Κ., 18
Κωτούλας Ν., 233
Κώτση Ἑλ., 336

Λαδᾶ Δέσπ., 491
Λαζάρου Ἰω., 185
Λάμπρου Μαρία, 337
Λάμπρου Οὐρ., 426
Λασπίδου Μ., 221
Λέκας Χρήστος, 456
Λιανοῦ Ἰωάν., 2
Λιουδάκη Μ., 77
Λιουδάκη Χαρά, 434, 435

Μαθητές 79, 80, 81, 88, 260, 261, 262, 263
Μακρυγιάννη Ἀγγελ., 514
Μαμαλούδι Μαρ., 430
Μαμούγκα Εὐαγγ., 465, 469
Μανάβης Β., 193
Μανασσείδης Συμ., 11, 19, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 48, 60
Μαντζάρη Ἀνθούλα, 492
Μαντζουλάς Βασ., 493
Μαντουλίδης Ἰω., 470
Μανωλούδη Ἀναστ., 367
Μαργαριτίδου Κ., 185
Μαργαρίτου Αἰκ., 412
Μαρκόπουλος Ἀπόστ., 338
Ματσούκας Θ., 126
Μαυριᾶς Ἰω., 130
Μαυρομμάτης Εὐριπίδης, 494
Μέγας Γ. Ἀ., 54, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 85, 89, 94
Μέλιος Εὐάγγ., 26
Μέρμηγκα Τρ., 145
Μῆρτσος Θεμ., 57,68
Μητρακλῆ-Ψαθᾶ Βασ., 138
Μισαρίδης Χ., 206
Μισέντου Συνεσία, 422
Μισόπαπα Δ., 190
Μιχαηλίδου Εὐδοκ., 450
Μιχαλεντζάκη Ἰω., 206
Μοσκόβη Δημ., 369
Μόσχου Ἀνδρέας, 463
Μοτσιανοῦ Χρ., 253
Μούστου Εὐαγγ., 451
Μούτλια Ἄλκ., 176
Μούτλια Μ., 184, 216
Μουχταρίδου Στ., 179
Μπαγλάκης Βάιος, 516
Μπαλτζῆς Π., 156
Μπάμνιου Μαριάνθη, 518
Μπαμπαλίτης ἡ Παπασταματίου Χρ., 84, 146
Μπαμπαλίτου Ζαχαρούλα, 454
Μπαρτζιοπούλου Εὐφρ., 423
Μπερίνου Ἑλ., 523
Μπογιατζῆς Χρ., 164
Μπόζιου Β., 158
Μποντάτου Μαρ., 495
Μπόογλου Π., 183
Μπριτζολάκη Ἑλ., 397
Μπουρουτζῆς Σιδέρης, 460
Μπουσμπούκης Ἀντ., 386, 390, 391, 392

Μυστακίδης Β. Ἀ., 58
Μυτάκου Δέσπ., 339
Μωραΐτης Ἀνδρ., 496

Νεροπούλου Σοφ., 459
Νιανιάκας Π., 164
Νικητοπούλου Ἀνθ., 497
Νικολάου Χρ., 62
Νικολόπουλος Ἄγγ., 340
Ντούμπα Δ., 236

Ξανθάκης Ἰω., 86, 87
Ξαρλῆς Κ., 117
Ξεφτεράκη Μαρ., 370
Ξύδης Στ., 424
Ξυστριτσάκη Σοφ., 371

Οἰκονομίδης Ἀπ., 20, 36, 64

Πάκα Μαλαματή, 498
Παληᾶτσος Παρ., 144
Παναγιωτοπούλου Εὐανθ., 499
Πανέρης Ἰω., 98, 341
Πανταζῆ Στέλλα, 507
Παπαβασιλείου Ροδία, 409
Παπαγεωργίου Βασ., 403
Παπαδάκη Ζ., 195
Παπαδημητρίου Δημ., 383
Παπαδήμου Ἀθ., 140
Παπαδόπουλος Π., 227
Παπαδόπουλος Χαρ., 449
Παπαδοπούλου Ἀναστ., 522
Παπαδοπούλου Μ., 140
Παπαδοπούλου Σουλτάνα, 342
Παπαδοπούλου Σοφία, 512
Παπάζογλου Ἀπ., 220
Παπαθανασίου Ἀγγ., 476
Παπαϊωαννίδης Κ., 12
Παπαϊωάννου Ἀθ., 61
Παπακυριακοῦ Στ., 53
Παπακωνσταντίνου Θεανώ, 458, 471
Παπακωνσταντίνου Ρ., 174
Παπαλεξανδρῆς Π., 168
Παπαλιᾶ Μαριάνθη, 474
Παπαμαυρουδῆ Μ., 209
Παπαναστασίου Στ., 148
Παπανικολάου Ἐ., 343
Παπαπαναγιώτου Ἑλλη, 517
Παπαποστόλου Ἀ., 500
Παπασταματίου ἡ Μπαμπαλίτης Χρ., 84, 110
Παπουτσλούογλου Δέσπ., 344
Παππᾶς Π., 202
Παρασκευόπουλος Ἰωάν., 152
Παρασχούδη Σταυρ., 482
Παρισάκη Θεόπη, 452
Πατρώνας Δ., 155
Πατσιᾶ Οὐρ., 166
Παύλης Ἀθ., 157
Παυλίδης Ν., 345
Παυλίογλου Ἀγγ., 206
Πεπές Εὐστρ., 467
Περιστέρης Σπ., 99
Πετρᾶς Ἀθ., 346
Πετρόπουλος Δ. 99, 111
Πέτρου Τρ., 66
Πολιτσάκη-Παπαδημητρίου Σουλτ., 240
Πολυζωΐδου Ἀναστ., 506
Πολυζωΐδου Εὐτ., 466
Πολυμενέρη Δήμ., 477
Πράσσος Κ., 127
Προδρόμου Θ., 16
Πρωϊκάκη Οὐρ., 530
Πρωϊκόπουλος, 97
Πρωϊκοπούλου Μ., 186
Πρωΐου Εὐτ., 169
Πυρπυρῆ Κωνστ., 347

Ράλλη Ἑλένη, 448
Ρεκουντίνη Σταυρ., 372
Ρουμελιώτου Μαρία, 348
Ρωσσίου Ἐλισ., 366, 381

Σακελλάρη Δόμνα, 349
Σαμίδης Ἰ., 56
Σαμίδης Κ., 14
Σαμψούνη Στ., 206
Σαπουντζῆς Ἀπ., 217
Σαρακινίδης Ἐλ., 96
Σαρατζίδης Ἰωάν., 446
Σαραφίδου Βαρβ., 350
Σβεντερίκος Ἰω., 128
Σεϊτανίδης Δημ., 90, 109, 113, 136, 137
Σεραμέτη Κατίνα, 101

Σερέτη Χριστ. 373
Σιγγούνα Β., 180
Σιδέρης Θεοχάρης, 501
Σιναπίδου-Νταντσάκη Έλ., 170
Σίσκου Έλισ., 413
Σισμανίδης Π., 213
Σιτσανλῆ Δαν., 427
Σιτσανλῆ Μαρ., 420
Σπανοπούλου Χρυσή, 441, 442
Σπυριδωνίδου Μαρ., 394
Σταθάκης Δ., 206
Σταμούλη-Σαραντῆ Ἐλπ., 100, 103, 105, 106, 107, 114, 115, 132, 133, 134, 239
Σταμούλης Μίλτ., 108
Σταμπολίδου Ἀστρ., 228
Σταμπολίδου Μάρθα, 472
Σταμπολίδου Σοφία, 472
Σταυρινίδης Ἰ. Ἀ., 92
Στεργιούδη Σ., 202
Στεφανίδης, 46
Στεφάνου Ἀν., 231
Στοϊλῆ Γιαν., 520
Συργιανίδης Θεόδ., 351, 352
Συρούκη Μ., 249

Τακτικοῦ Εὐστρ., 194
Ταξίδης Ἠλ., 235
Ταουκτσόγλου Γ., 131, 353, 354
Ταρσούλη Γ., 73
Ταταρίδης Δ., 164
Ταυρίδου-Οἰκονομίδου Ἐλπ., 93
Τεκέογλου Νικόλ., 521
Τερζῆ Ἀνδρον., 374, 375, 376
Τερζούδη Δέσπ., 531
Τερζούδη Ἑλ., 214
Τερζούδης Εὐάγγ., 195
Τεφλιούδης Εὐάγγ.,355
Τζεδάκη Ἀντ., 212
Τζεμιντίμπης Γιώργ., 519
Τζιαμτζῆς Ἀχ., 215
Τζιγερτζῆς Ἀθαν., 478
Τζόλα Θεοδώρα, 356
Τζομάκας Παντελ., 357
Τιάμαρου Ἀ., 188
Τουλούπης Δ., 122, 358
Τουτούνη Ἐλισ., 404
Τριανταφυλλίδου Ἑλ., 502
Τσαβδαρίδου Β., 165
Τσακίρη Ἀγγ., 222
Τσακμάκη Μετ., 143
Τσαλίκη Χρ., 198
Τσελεμπῆς Χρῆστος, 479
Τσιακίρης Θ., 192
Τσιαντούκα Ἑλ., 238
Τσιαντούκα Δ., 159
Τσιαντούκα Μ., 237
Τσιαντσιούκα Εὐαγγ., 164
Τσιτίνη Χριστ., 377, 378, 379
Τσιφλικᾶ Σταυρ., 6
Τσιώτη Ἰω., 419
Τσομπανλιώτης Γ., 162
Τσομπανοπούλου Ἑλ., 447
Τσουγγαράκη Ξ., 210
Τσουτσουμάκας Ἀθ., 166
Τυροποιοῦ Δέσπ., 508
Τυφορίδου Μ., 200

Φηγκᾶ Ἑλένη, 503
Φιλοθέου Σωτ., 5
Φραγκούδη Β., 252
Φραγκούλη Ἀφρ., 359
Φυλλαρίδης Θ., 191
Φυντάνη Ἑλ., 150
Φωτακίδης Φωτ., 532
Φωτιάδης Γεώργ., 360
Φωτιάδης Στέφ., 421

Χανοῦ Ἀγγ., 414
Χαραλαμπάκης Χρ., 387
Χαραλαμπίδης Χαραλ., 504
Χαραλαμπίδου Φωτεινή, 361
Χαραμπάρα Παναγ., 509
Χαριτούδη Ἰωάν., 10
Χατζηγιαννέλη Δ., 185
Χατζηγρηγορίου Εὐτέρ., 362
Χατζηλίας Δ., 229
Χατζημανωλάκη Μαρ., 380
Χατζηνικολάου Σοφ., 410
Χατζηπαναγιώτης Ν. 160
Χατζηπαυλίδου Ἀν., 173
Χατζόπουλος Γ. Κ., 259
Χατζόπουλος Κ., 45
Χατζησαββίδου Σεβ., 398
Χατζηστεργίου Μαρία, 529

Χουλιτούδης Δημ., 399
Χουρμουζιάδης Καλλισθ., 82, 83
Χουρμουζιάδης Νικόλ., 526
Χριστακοπούλου Μάρθα, 366, 381
Χρηστίδης Ἀ., 24
Χρηστίδου Χρ., 154
Χριστοδούλου Ἀβρ., 177
Χριστοδούλου Ἰωάν., 3
Χρήστου Ἄννα, 363
Χρήστου Ν., 35, 40
Χριστούδης Χρ., 161
Χωριανόπουλος Δημ., 382

Ψαθᾶς Αἰμ., 505
Ψαθᾶς Ἀπ., 138
Ψωμᾶ Ἄρτεμις, 510

ΤΟΠΟΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Ἀβδέλα Διδυμοτείχου, 147
Ἄβδηρα, 119, 121, 387, 411
Ἀγγελοχώρι Βεροίας, 270, 272
Ἁγία Ἑλένη Σερρῶν, 295, 386, 413
Ἅγιο Πνεῦμα Σερρῶν, 366, 381
Ἅγιοι Πάντες Ἀνατ. Θράκης, 431
Ἅγιος Ἀθανάσιος Θεσ/νίκης, 532
Ἅγιος Διονύσιος Χαλκιδικῆς, 340
Ἀγνάντια Ἔβρου, 247
Ἀγχίαλος, 71, 380
Ἀγχίαλος Ἀνατ. Ρωμυλίας, 317
Ἀδελφικόν Σερρῶν, 306
Ἀδριανούπολη, 15, 21, 23, 25, 27, 33, 49, 51, 52, 69, 111, 347
Ἀθήνα, 433, 435
Ἄθυρα, 82
Αἰγειρος (Καβακλί) Κομοτηνῆς, 531
Αἶνος, 14, 19, 26, 37, 38, 41, 43, 44, 48, 57, 58, 60, 68
Αἴσα Κεσσάνης, 522
Ἀλεξανδρούπολη, 1, 75, 94, 253, 513
Ἀλεπλί Ἀνατ. Θράκης, 489
Ἀλεποχώριο Διδυμοτείχου, 148, 149
Ἀλιπλί Ἀνατ. Θράκης, 476
Ἀλμπασάνι Ἀνατ. Θράκης, 475
Ἀλμωπία, 269
Ἀλώνια Σαμοθράκης, 360
Ἀμμόβουνο, 117
Ἀμόριο Θράκης 257, 388, 395
Ἀμόριο Διδυμοτείχου, 219, 228
Ἀμυγδαλιά Αἴνου, 53
Ἄμφια Ἀρίσβης Σαππῶν Ροδόπης, 230
Ἀμφίκλεια, 320
Ἀμφιτρίτη, 258
Ἀναγέννηση Σερρῶν, 278, 307
Ἀνατολική Θράκη, 313, 315, 316, 320, 335, 345, 349, 366, 369, 381, 417, 424, 450, 480, 487, 490, 532
Ἀνατολική Ρωμυλία, 336, 367, 368, 390, 392, 425, 460, 531
Ἀνακτόριο Ἀνατ. Θράκης, 445
Ἀνδριανή Δράμας, 385
Ἄνθεια Ἔβρου, 247
Ἄνω Βυρσίνη Ροδόπης
Ἄνω Θερμά Ξάνθης, 122, 358
Ἄνω Μητρούσιον Σερρῶν, 279
Ἀπαλίς Ἔβρου, 247
Ἀραβησσός Γιαννιτσῶν, 265
Ἀρακλειά Ραιδεστοῦ, 437
Ἀρσάκειο Κομοτηνῆς, 333
Ἀσβεστάδες Διδυμοτείχου, 183
Ἀσημένιο Διδυμοτείχου, 150
Ἄσκυρα Ξάνθης, 123
Ἀσπρονέριο Διδυμοτείχου, 140
Ἀχινός Βισαλτίας Σερρῶν, 276
Αὐδήμιο Θράκης, 520

Βαβά Ἐσκί, 312
Βαλτερό Σερρῶν, 280
Βάλτος Ὀρεστιάδας, 117
Βαμβακιά Σερρῶν, 281, 301
Βασιλικός, 523
Βαφέϊκα, 423
Βιζύη, 29, 250, 255, 496, 497
Βίλδη Ἀνατ. Θράκης, 468
Βογιαλίκι, 2, 240
Βόσπορος, 322
Βρύση, 117
Βρυσικά Διδυμοτείχου, 139

Γαλάτεια Κυζάνης, 274
Γανόχωρα, 95
Γενησέα Ξάνθης, 118, 387, 530
Γέννα, 61, 458, 471, 508
Γεωργιανή Καβάλας, 389
Γιαννιτσά, 431
Γιαννούλη Τριγώνου καί Σουφλίου, 168
Γιατράδες Ἀσπρονερίου Διδυμοτείχου, 205
Γιδότοπος Ξάνθης, 264
Γινίκιο Σαράντα Ἐκκλησιῶν, 446
Γουνικό Ἔβρου, 427
Γρατινή Ροδόπης, 245, 426, 488

Δαδιά, 169, 258
Δαρδανέλια Μ. Ἀσίας, 398
Δασοχώρι Σερρῶν, 282
Δασωτό Δράμας, 277
Δημάριο Ξάνθης, 124
Διδυμότειχο, 80, 111, 112, 152, 153, 167, 170, 171, 172, 173 (περιφέρεια), 174, 175, 178, 181, 182, 186, 222, 223, 346, 355, 393, 440, 472, 485, 499, 504
Δίκαια Ἔβρου, 421
Δόξα Ὀρεστιάδας, 117
Δοξᾶτο, 385
Δ. Θράκη, 67

Ἔβρος, 312
Ἐλαφοχώρι Διδυμοτείχου, 180
Ἑλληνοχώρι Διδυμοτείχου, 241, 243, 384
Ἑλλήσποντος, 392
Ἐορδαία Κοζάνης, 268
Ἐπιβάτες 101, 114, 249, 524
Ἔρανος Ξάνθης, 125
Εὐδήμι Ἀνατ. Θράκης, 363, 483
Ἐχῖνος, 126, 232

Ζευγολατειό Σερρῶν, 302
Ζυγός Καβάλας, 434
Ζώνη 117

Ἡλιοκώμη Σερρῶν, 529
Ἡράκλεια, 133, 134, 356, 505
Ἡρακλείτσα Ἀνατ. Θράκης, 495

Θεοδώρειο, 328
Θεοτοκᾶτο Ξάνθης, 264
Θέρμαι, 232
Θούριο Διδυμοτείχου, 141, 400
Θράκη, 246, 261, 262, 263, 310, 332, 364, 392, 403, 449, 452, 455, 459, 461, 462, 464, 466
Θυμαριά Σουφλίου, 248

Ἰσαάκιο Διδυμοτείχου, 221

Καβακλί, 392, 394, 429, 456
Καβάλα, 439
Καβύλη, 117
Καδίκιοϊ, 392
Καθάριο Ἀδριανουπόλεως, 443
Καλά Δένδρα Σερρῶν, 283
Καλαμπάκι Δράμας, 296, 418, 431
Καλλικράτεια Ἀνατ. Θράκης, 526
Καλλίπολη Ἀνατ. Θράκης, 324, 363, 392, 394
Καλότυχον, 232
Καρπερή Σερρῶν, 294
Καρυωτά Γιαννιτσῶν, 266
Καρωτή Διδυμοτείχου, 86, 87, 97, 111, 156, 163, 312
Καστανιές Ὀρεστιάδας, 5, 100, 111, 117, 134, 441, 486
Κάτω Θερμές, 128
Κάτω Λιβερά Ξάνθης, 264
Κένταυρος Ξάνθης, 229
Κερμενούπολη, 39
Κεσσάνη, 31, 77, 89, 250, 444, 492
Κῆποι Σουφλίου, 312
Κιμμέρια Ξάνθης, 118, 119, 232, 387
Κίρκη Ἀλεξανδρούπολης, 313, 396, 478
Κισσάριο Λαβάρων Διδυμ., 155
Κοίμηση Σερρῶν, 284
Κόμαρα, 117
Κομνηνά Ξάνθης, 244
Κομοτηνή, 409, 419, 453, 503
Κόρινθος, 322
Κορνοφωλιά Σουφλίου, 161, 258
Κόρυνβος Μαυροκκλησίου Διδυμ., 227
Κόσμιο Ροδόπης, 231, 245, 383, 533
Κοτρωνιά Ἔβρου, 157
Κοτύλη, 127, 232

Κουβούκλια Σερρῶν, 299
Κούλελι, 312
Κουμάνοβο Διδυμοτείχου, 447
Κουμαριά Σερρῶν, 285, 304,
Κουτσό Ξάνθης, 264, 387
Κουφάλια Θεσσαλονίκης, 429
Κουφόβουνο Διδυμοτείχου, 166, 331
Κρυονέριο Ἀνατ. Θράκης, 259, 418, 477
Κυανή Διδυμοτείχου, 159, 162, 165
Κυπρίνο Ὀρεστιάδας, 117
Κυψέλη Ξάνθης, 119, 264
Κωνσταντινούπολη, 309, 314, 318, 319, 326, 330, 331, 337, 339, 343, 344, 348, 350, 356, 357, 359, 370, 372, 373, 382, 473, 516
Κωστί 72, 96, 120, 386, 391

Λάβαρα Διδυμοτείχου, 111, 164, 220, 365
Λαγός Διδυμοτείχου, 154
Λαγυνά Σουφλίου, 176
Λάδη Διδυμοτείχου, 224, 225
Λάμψακος 378, 379
Λεύκη Ξάνθης, 264
Λευκίμη Σουφλίου, 338
Λίβαδος Ἀνατ. Θράκης, 457
Λουτρά Ἀλεξανδρούπολης, 351
Λυκότοπος Ξάνθης, 264
Λυκόφη, 6
Λυκόφως Σουφλίου, 184, 188
Λύρα Σουφλίου, 158

Μαγικό Ξάνθης, 406
Μαγκριώτισσα, 255
Μάδυτος, 36, 64, 392, 431, 479, 493, 500
Μαΐστρος Ἔβρου, 247
Μάκρη, 30, 111
Μάλγαρα, 81, 313, 392
Μάνδρα Διδυμοτείχου, 10, 119, 187
Μάνδρα Ξάνθης, 423
Μάνη Ἔβρου, 4, 206, 374, 375, 376, 399
Μαράσια Ὀρεστιάδας, 117, 242
Μαργαρίτιο Ξάνθης, 405
Μαρμαράς, 311, 529
Μαρώνεια, 245
Μαυροκκλήσιο Ἔβρου, 217
Μαυρολεύκη Δράμας, 277
Μαυρότοπος Δράμας, 277
Μεγάλη Δοξαπάρα, 117
Μεγάλο Βογιαλίκι, 240
Μεγάλο Δέρειο, 192
Μεγάλο Εὐμοίριο, 118
Μεγάλο Ζαλούφι, 327
Μεγάλο Μοναστήρι, 428
Μεσημβρία, 54, 71, 74, 76
Μεσοχώρι Ροδόπης, 245
Μεταξάδες, 104, 111, 440
Μέτρες Ἀνατ. Θράκης, 82, 83, 394, 494
Μήδεια, 394
Μηλέα Ὀρεστιάδας, 117, 242, 342, 352
Μηλιό Ἀνατ. Θράκης, 510
Μηλιό Μυριοφύτου, 433
Μικρή Δοξαπάρα, 117, 242
Μικρό Δέρειο, 195
Μικρό Μοναστηράκι, 392, 430
Μονοκκλησιά Σερρῶν, 286, 295, 308
Μπαΐρ ἢ Εὐάερο Ἀνατ. Θράκης, 431
Μπουζνοχώρι Ἔβρου, 371
Μπουργκάζι, 312
Μπροδίβο, 120
Μύκη, 232
Μύκος Ξάνθης, 353
Μυριόφυτο Ἀνατ. Θράκης, 432

Νέα Ἀγχίαλος, 380
Νέα Βύσσα, 111, 117, 242, 397
Νέα Κεσσάνη Ξάνθης, 360
Νέα Κίρκη, 79
Νέα Λάμψακος, 378, 379
Νέα Μεσημβρία, 70
Νέα Πέτρα Σερρῶν, 490
Νέα Σμύρνη, 438
Νέο Βυζάντιο Ναυπλίου, 437
Νέο Μοναστήρι Δομοκοῦ, 336, 367, 368, 430
Νέοι Ψαθάδες Διδυμοτείχου, 193, 196
Νέος Μαρμαράς, 529
Νεοχώρι, 115
Νυμφόπετρα, 275

Ξάνθη, 3, 75, 94, 99, 118, 313, 321, 354, 362, 387, 404, 463, 470
Ξυλαγανή, 2, 7, 231, 240

Ὀρεστιάδα, 111, 242, 393, 402
Ὀρμένιον, 117, 251
Ὀρτάκιοϊ, 15, 111, 501, 504, 517

Παλαιόφυτο Γιαννιτσῶν, 267
Παλιούριο Διδυμοτείχου, 202
Πάλλη Ὀρεστιάδας, 117
Πεζούλα Ξάνθης, 264
Πειραιάς, 432, 436
Περαία Ἐδέσσης, 273
Περίσταση Ἀνατ. Θράκης, 436, 511
Περιστερά, 28
Πετράδες Διδυμοτείχου, 185
Πετρωτά Ὀρεστιάδας, 117
Πηγές Νέστου Καβάλας, 335
Πλαγιάρι Ἀνατ. Θράκης, 377, 394
Πλάτη Ἔβρου, 116
Ποιμενικό, 117
Πολιά Διδυμοτείχου, 160
Ποταμιά, 423
Ποταμοχώρι, 114
Πράγγιο Διδυμοτείχου, 203, 218, 226
Προάστεια Ἄνω Βοσπόρου, 39
Προβατάς Σερρῶν, 288
Προσκυνηταί Ροδόπης, 245
Πρωτοκκλήσιο Διδυμοτείχου, 190
Πύθιο, 177, 189, 207, 256, 312
Πύργος Ἀνατ. Ρωμυλίας, 386

Ραιδεστός Ἀνατ. Θράκης, 323
Ρήγιο, 194
Ροδόπη, 22
Ρύζια Ὀρεστιάδας, 117

Σαγήνη, 117
Σαμακόβι, 102, 108, 502, 506
Σαμοθράκη, 412, 414, 422, 467
Σαρακήνα Ἀν. Θράκης, 254
Σαράντα Ἐκκλησιές, 17, 18, 45, 55, 61, 73, 78, 260, 312, 408, 416
Σάτρες Ξάνθης, 129
Σαύρα Διδυμοτείχου, 197
Σελερόν, 232
Σηλυβρία, 31, 34, 92, 100, 105 , 132, 133, 239, 438, 484
Σιδηρώ Σουφλίου, 191
Σιμών Σερρῶν, 293, 303
Σιναπλί, 71
Σιταριά Διδυμοτείχου, 204
Σιτοχώρι Ὀρεστιάδας, 117, 482
Σκεπαστό Ἀνατ. Θράκης, 498, 512
Σκόπελος, 392
Σκοπός, 24, 47, 61, 93, 133, 138, 386, 410
Σκοτούσα Σερρῶν, 287
Σκούταρι Σερρῶν, 297
Σμίνθη Ξάνθης, 130, 232
Σουλτάν Κιοϊ Κεσσάνης, 312
Σούνιο, 118
Σουφλί, 5, 9, 22, 32, 50, 84, 85, 90, 109, 110, 111, 113, 136, 137, 142, 143, 144, 145, 146, 179, 198, 199, 200, 201, 214, 215, 216, 236, 237, 238, 258, 392, 419, 451, 454, 465, 469, 474, 481, 507, 509, 518
Σοφικό Διδυμοτείχου, 151, 208, 209, 210, 211, 212, 213
Σπήλαιο Ὀρεστιάδας, 117, 252
Σταυρούπολη Ξάνθης, 233
Σταυροχώριο Ξάνθης, 235
Στενήμαχος, 91, 132, 527
Στέρνα, 117, 389, 434
Στέρνα Ὀρεστιάδας, 407, 415
Στράντζα, 39, 105, 394, 525
Συρρέντιο, 108
Σχολάριο Ἀνατ. Θράκης, 448
Σωζόπολη, 12, 16, 66, 98, 341

Ταϊφίρι, 394
Τόμος Ξάνθης, 135
Τούσλα Κωνσταντινουπόλεως, 361
Τριάδα Σερρῶν, 289, 298
Τρίλοφο Κατερίνης, 369
Τρουλλιά Ἀνατ. Θράκης, 519, 521
Τσακίλι, 394
Τσεκιρδεκλίσι, 15
Τσεντώ Σηλυβρίας, 439
Τσούκκα Ξάνθης, 264
Τυρολόη, 39, 392
Τυρολόη Σερρῶν, 300

Φέρρες, 312, 420, 528
Φιλιππούπολη, 46
Φυλάκιον, 117
Φυλακτό Σουφλίου, 325

Χάλκη Πριγκηπονήσων, 319
Χανδράς, 117
Χαστρά Ὀρεστιάδας, 442
Χείμαρρος Σερρῶν, 290
Χιλή, 491
Χιονάδες Ὀρεστιάδας, 117
Χρύση, 118
Χρυσοχώραφα Σερρῶν, 291, 305
Χώρα Ἀνατ. Θράκης 435, 515
Χωριστή, 385
Χωροπάνιω Ναούσης, 271

Ψαθάδες, 111
Ψωμοτόπιω Σερρῶν, 292

Ὡραῖο Ξάνθης, 131, 232, 234

ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΣΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Ι. ΓΕΝΙΚΑ

Α΄. *Οἰκισμός - ἱστορικά:* 99, 110, 121, 135, 178, 327, 328, 333, 334, 351, 427, 428, 431, 432, 433, 434, 435, 531, 532, 533.
Β΄. *Διάρθρωση τοῦ οἰκισμοῦ:* 432, 433, 434, 436, 438, 439.
Γ΄. *Γειτονικοί οἰκισμοί:* 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439.
Δ΄. *Οἰκονομικές σχέσεις:* 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439.
Ε΄. *Διοίκηση (πολιτική - ἐκκλησιαστική):* 432, 434, 436, 437, 438, 439.
ΣΤ΄. *Αὐτοδιοίκηση:* 432, 433, 435, 436, 437, 438.
Ζ΄. *Αὐτοβιογραφίες - τοπική ἱστορία:* 327, 365, 368, 370, 372, 373, 374, 376, 377, 396, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 531.

ΙΙ. ΥΛΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Α΄. *Κατοικία:* 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 75, 94, 100, 119, 133, 138, 139, 141, 142, 147, 148, 154, 155, 158, 159, 163, 164, 166, 167, 169, 177, 178, 185, 186, 188, 192, 193, 194, 197, 199, 203, 204, 206, 208, 219, 221, 229, 232, 240, 244, 245, 247, 258, 260, 261, 328, 394, 401, 424, 427, 524, 531, 532, 533.
Β΄. *Ἔνδυμα, ὑπόδεση, κόμμωση καί καλλωπισμός:* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 100, 104, 108, 111, 118, 119, 133, 136, 139, 141, 143, 154, 155, 163, 164, 166, 169, 173, 177, 181, 186, 188, 192, 193, 194, 197, 198, 203, 204, 206, 208, 219, 221, 224, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 240, 244, 247, 258, 259, 260, 261, 263, 328, 394, 397, 400, 425, 426, 427, 429, 430, 531, 533.
Γ΄. *Τροφές:* 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 100, 111, 113, 132, 138, 141, 142, 147, 158, 159, 163, 166, 169, 179, 182, 186, 188, 194, 195, 197, 198, 203, 204, 208, 219, 221, 229, 230, 232, 236, 237, 240, 244, 245, 247, 258, 261, 394, 401, 406, 408, 412, 415, 422, 427, 531, 533.
Ἐπαγγελματικός βίος: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 95, 102, 106, 111, 112, 119, 138, 139, 141, 148, 151, 155, 159, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 173, 176, 181, 185, 186, 190, 193, 194, 197, 200, 204, 206, 209, 219, 221, 226, 228, 230, 232, 240, 244, 245, 247, 258, 261, 317, 323, 333, 353, 393, 394, 410, 420, 422, 427, 428, 436, 437, 529.
Δ΄. *Γεωργία:* 393, 434, 435, 436, 437, 531, 532, 533.
Ε΄. *Ἀμπελουργία:* 439.
ΣΤ΄. *Ἐλαιοκομία:* —
Ζ΄. *Ἄλλες γεωργικές καλλιέργειες καί ἀσχολίες:* —
Η΄. *Ἔθιμα τῶν γεωργῶν (συνεργασία, ἀλληλοβοήθεια, ἀγοροπωλησίες):* 2, 7, 8, 10, 240, 342, 351, 353.
Θ΄. *Φυτικός κόσμος:* 6.
Ι΄. *Ποιμενικός βίος:* 393, 394, 435, 436, 437, 448, 531, 533.
ΙΑ΄. *Μελισσοκομία:* 394

ΙΒ΄. *Κυνήγι:* 393, 436, 437.
ΙΓ΄. *Ἁλιεία:* 399, 435, 436, 437.
ΙΔ΄. *Ζωϊκός κόσμος:* 4, 6.
ΙΕ΄. *Βιοτεχνία - οἰκοτεχνία (χειροτεχνία):* 100, 112, 436, 437, 533.
α. Ὑφαντική: 4, 7, 100, 132, 181, 197, 209, 226, 229, 232, 393, 394, 454, 531.
β. Βαφική: 181, 209.
γ. Πλεκτική - κεντητική: 226.
δ. Ξυλοτεχνία - ξυλογλυπτική: 394.
ε. Κεραμική: 393.
στ. *Μεταλλουργία:* 436, 437.
ζ. Ἄλλα ἐπαγγέλματα: 393, 394, 395, 435, 436, 437.

ΙΙΙ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Α΄. *Γέννηση καί βάπτιση - Παιδικός βίος:* 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 71, 75, 82, 86, 87, 91, 93, 94, 96, 100, 101, 109, 111, 116, 118, 119, 121, 122, 138, 139, 140, 141, 152, 154, 155, 158, 162, 163, 164, 166, 171, 174, 175, 180, 185, 186, 188, 189, 190, 194, 195, 197, 201, 204, 205, 206, 210, 217, 221, 222, 223, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 236, 239, 240, 244, 245, 247, 259, 261, 262, 338, 353, 358, 371, 379, 395, 420, 423, 424, 427, 530, 531, 533.
Β΄. *Γάμος:* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 70, 71, 77, 83, 86, 87, 88, 90, 93, 96, 101, 106, 109, 111, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 134, 136, 138, 140, 141, 143, 147, 149, 150, 154, 155, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 166, 169, 172, 173, 174, 175, 180, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 194, 195, 197, 202, 204, 205, 206, 210, 221, 222, 225, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 239, 240, 244, 245, 247, 250, 254, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 312, 325, 328, 333, 334, 336, 338, 340, 342, 347, 351, 353, 358, 360, 393, 394, 398, 401, 403, 405, 407, 409, 411, 412, 415, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 427, 428, 442, 447, 467, 519, 522, 523, 525, 529, 531, 532, 533.
Γ΄. *Θάνατος:* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 71, 77, 83, 96, 100, 111, 118, 119, 133, 134, 138, 141, 144, 162, 166, 169, 185, 186, 190, 194, 197, 202, 203, 204, 205, 206, 210, 221, 222, 223, 227, 228, 229, 235, 239, 240, 244, 245, 261, 353, 358, 409, 422, 426, 427, 531, 532, 533.
Δ΄. *Κοινωνική ὀργάνωση (κοινότητα, οἰκογένεια, συνεργασία καί ἀλληλοβοήθεια, ἐθιμικό δίκαιο):* 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 70, 71, 83, 96, 97, 102, 104, 111, 113, 116, 118, 121, 122, 138, 139, 141, 148, 152, 153, 154, 155, 170, 185, 187, 189, 190, 191, 194, 203, 204, 206, 211, 221, 228, 229, 232, 233, 236, 238, 240, 243, 244, 245, 247, 248, 258, 259, 261, 312, 328, 353, 358, 419, 427, 437, 531, 533.
Ε΄. *Χαιρετισμοί. Προπόσεις. Εὐχές καί ἀποτροπές. Κατάρες καί ἀφορισμοί. Ὅρκοι. Βλασφημίες. Ὕβρεις καί ὑβριστικά σχήματα:* 9, 186, 194, 206, 211, 232, 244, 261, 353.

ΙV. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Α΄. *Θρησκεία (λαϊκή πίστη καί λατρεία):* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 58, 67, 71, 72, 77, 83, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 96, 98, 100, 101, 106, 108, 111, 114, 118, 119, 120, 122, 128, 131, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 147, 150, 151, 152, 154, 155, 161,

164, 165, 166, 169, 172, 173, 175, 179, 180, 182, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 200, 204, 206, 207, 212, 217, 220, 221, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 253, 255, 258, 260, 262, 263, 312, 315, 317, 323, 328, 330, 333, 334, 336, 338, 342, 347, 350, 352, 353, 360, 394, 398, 402, 403, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 413, 414, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 434, 436, 437, 438, 439, 441, 443, 446, 456, 457, 462, 463, 464, 465, 468, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491-505, 507-513, 515-519, 523, 524, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533.

Β΄. *Μαγεία καί σχετικές δεισιδαιμονίες καί συνήθειες:* 1, 2, 4, 6, 9, 10, 11, 70, 71, 72, 75, 76, 83, 87, 94, 95, 96, 101, 106, 107, 119, 133, 134, 138, 139, 141, 147, 154, 155, 158, 169, 172, 182, 185, 186, 200, 201, 204, 205, 206, 212, 217, 221, 222, 229, 230, 232, 235, 238, 239, 240, 244, 245, 247, 248, 250, 258, 261, 262, 315, 317, 323, 328, 338, 347, 353, 360, 395, 405, 406, 409, 411, 412, 419, 420, 421, 424, 428, 452, 524, 530, 531.

Γ΄. *Λαϊκή ἰατρική (κτηνιατρική):* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 70, 83, 111, 117, 119, 121, 132, 133, 134, 138, 139, 141, 146, 151, 163, 186, 204, 205, 212, 217, 221, 226, 228, 230, 238, 240, 247, 248, 249, 250, 258, 259, 261, 347, 353, 420, 437, 452, 530, 531, 533.

Δ΄. *Ἀστρολογία καί μετεωρολογία:* 10, 83, 111, 119, 128, 139, 141, 154, 155, 170, 204, 212, 217, 226, 228, 229, 235, 240, 245, 248, 250, 261, 353, 427, 437.

Ε΄. *Μαντική:* 2, 6, 9, 10, 89, 106, 119, 139, 143, 147, 185, 186, 190, 204, 205, 207, 212, 217, 226, 228, 230, 232, 233, 235, 245, 247, 250, 258, 262, 406, 408, 411, 424, 531.

ΣΤ΄. *Δημώδης ποίηση. Μουσική καί λαϊκοί χοροί:* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 32, 33, 61, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 111, 113, 114, 115, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 147, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 176, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 222, 225, 227, 228, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 244, 245, 248, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 263, 264, 310, 312, 315, 323, 325, 327, 328, 333, 334, 335, 336, 341, 342, 347, 351, 353, 360, 383, 385, 387, 388, 389, 390, 393, 394, 395, 398, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 415, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 428, 434, 445, 447, 449, 466, 467, 468, 474, 477, 478, 481, 506, 507, 509, 511, 514, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 525, 526, 529, 530, 531, 532, 533.

Ζ΄. *Μύθοι, παραμύθια, εὐτράπελες διηγήσεις καί ἀνέκδοτα:* 2, 5, 8, 10, 11, 12, 14, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 30, 35, 37, 41, 57, 62, 63, 68, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 87, 99, 101, 102, 106, 111, 119, 123, 124, 125, 128, 131, 132, 133, 134, 136, 140, 171, 213, 216, 217, 218, 230, 237, 240, 260, 261, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 336, 337, 338, 339, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 353, 355, 356, 357, 359, 363, 364, 366, 367, 369, 375, 378, 380, 381, 382, 383, 387, 393, 394, 398, 404, 416, 418, 422, 423, 434, 461, 469, 473, 478, 530, 533.

Η΄. *Παραδόσεις:* 1, 5, 11, 54, 70, 71, 72, 75, 77, 87, 92, 94, 102, 110, 111, 114, 116, 117, 119, 134, 138, 139, 141, 150, 154, 155, 161, 164, 165, 169, 186, 189, 194, 195, 203, 204, 205, 212, 213, 217, 221, 222, 226, 228, 229, 230, 232, 234, 238, 245, 247, 248, 249, 258, 262, 263, 313, 318, 321, 322, 328 329, 330, 335, 338, 361, 362, 403, 416, 417, 419, 434, 438, 473, 474, 475, 477.

Θ'. *Παροιμίες, παροιμιώδεις φράσεις καί γνωμικά:* 3, 5, 11, 12, 14, 17, 22, 33, 35, 39, 40, 54, 62, 63, 70, 74, 76, 77, 93, 101, 103, 105, 109, 111, 114, 117, 118, 134, 136, 139, 158, 165, 169, 171, 185, 206, 212, 214, 222, 232, 240, 244, 250, 257, 258, 261, 262, 315, 328, 330, 338, 351, 353, 378, 383, 387, 395, 398, 404, 405, 416, 420, 423, 434, 440, 444, 506.

Ι'. *Αἰνίγματα, λογοπαίγνια, ἀριθμητικά προβλήματα καί καθαρογλωσσήματα:* 8, 10, 11, 12, 16, 22, 77, 93, 99, 101, 107, 109, 111, 119, 133, 140, 158, 164, 165, 180, 185, 204, 206, 213, 228, 230, 232, 239, 240, 242, 261, 262, 328, 378, 383, 387, 398, 409, 415, 420, 506.

ΙΑ'. *Εὐχές, κατάρες, βλασφημίες, ὅρκοι, χαιρετισμοί, προπόσεις:* 4, 11, 33, 77, 101, 111, 134, 164, 228, 235, 236.

ΙΒ'. *Γλωσσικό ὑλικό, ὀνοματολογικό ὑλικό, τοπωνύμια (παρωνύμια):* 3, 4, 8, 9, 10, 11, 15, 19, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 77, 82, 101, 104, 108, 111, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 137, 138, 145, 204, 206, 213, 214, 231, 234, 240, 243, 244, 257, 258, 259, 260, 263, 328, 354, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 418, 420, 427, 432, 433, 434, 435, 437,438, 439, 533.

ΙΓ'. *Ἠχογραφήσεις:* 245, 247, 258, 394, 531.

ΙΔ'. *Φωτογραφικό ὑλικό:* 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 229, 230, 232, 233, 240, 243, 244, 245, 247, 258, 259, 529, 531, 533.

V. ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

α. *Σύμμεικτες λαογραφικές πληροφορίες:* 18, 20, 24, 28, 29, 45, 47, 102, 106, 107, 450, 453, 455, 458, 459, 460, 470, 471, 472, 476, 479, 480, 482.

β. *Δημογραφικά, «ἐθνολογική» σύνθεση, σχέσεις μέ ἄλλες ἐθνικές ὁμάδες:* 112, 432, 434, 435, 436, 437, 438.

γ. *Πηγές - βοηθήματα:* 438.

δ. *Λαϊκή τέχνη:* 263, 437.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Νομός ..... Ἐπαρχία ..... Χωρίον .....
.....
Χ/φ..... Ἔτος ..... Σελ. ..... Τίτλος .....
.....

Περιεχόμενα : 1) Λεξιλόγιον μετὰ ἢ ἄνευ παραδειγμάτων, σ. .....
2) Λεξιλόγιον κατὰ κατηγορίας :
Οἰκογ. βίος, σ. ..... Θρησκευτ. βίος, σ. ..... Γεωργ. βίος, σ. .....
Ποιμεν. βίος, σ..... Ἁλιευτ. βίος, σ. ..... Ἐπαγγελματικά, σ. .....
Μελισσοκ., σ. ..... Χειροτεχν., σ. ..... Ὑφαντική, σ. .....
Χωρίς, σ. ..... Πανίς, σ. ....
3) Κείμενα πεζοῦ λόγου : Παραμύθια, σ. ..... Διηγήσεις, σ. .....
4) Ἄσματα, σ. .....
5) Παροιμίαι, σ. .....
6) Αἰνίγματα, σ. .....
7) Ἐπῳδαί, σ. .....
8) Κύρια Ὀνόμ. : Βαπτ., σ. ..... Ἐπών., σ. ..... Παρων., σ. .....
9) Τοπωνύμια, σ. .....
10) Ποικίλον ὑλικόν, σ. .....
11) Ξέναι λέξεις : Ἀλβαν., σ. ..... Τουρκ., σ. ..... Σλαβ., σ. ..... Ἰταλ., σ. .....
12) Γραμματικά, σ. .....
13) Φωνητικά, σ. .....
14) Ὑλικὸν ἐκ διαφόρων τόπων, σ. .....

Προέλευσις : Δωρεά : Ναί Ὄχι
Ἀποστολὴ Ἀκαδημίας : Ναί — Ὄχι
Γλωσσικὴ Ἑταιρεία : Ναί — Ὄχι Κρίσις : .....

Ἐπαρκές : Ναί — Ὄχι (Κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἐλέγξαντος Συντάκτου)

Ἀξιόπιστον : Ναί — Ὄχι (Κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἐλέγξαντος Συντάκτου)

Συλλογεύς : .....

Ἀποδελτιωτής : .....

Ὁ ἐλέγξας : .....

Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Συντάξεως
τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Πίνακας ἀξιολόγησης γλωσσικοῦ ὑλικοῦ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ:				
ΥΛΙΚΟΣ ΒΙΟΣ:	1. Κατοικία	2. Ἔνδυση, ὑπόδεση, κόμμωση, καλλωπισμός	3. Τροφές	
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΙ ΒΙΟΙ:	1. Γεωργία	2. Ἀμπελουργία	3. Ἐλαιοκομία	
	4. Ἀγροτικὲς καλλιέργειες	5. Ποιμενικὸς Βίος	6. Μελισσοκομία	
	7. Κυνήγι	8. Ἁλιεία	9. Ζωικὸς-φυτικὸς κόσμος	
	10. Ἔθιμα ἐργατικά - κομμερκιάλικα		11. Βιοτεχνία	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ:	1. Κύκλος Ζωῆς:	α. Γέννηση	β. Γάμος	γ. Θάνατος
	2. Κοινωνικὴ ὀργάνωση:	α. Κοινότητα	β. Οἰκογένεια	γ. Συνεργασία-ἀλληλοβοήθεια
		δ. Ἐθιμικὸ δίκαιο		
	3. Χωρεπισκοπικές, προκόπισες, ενχές, κατάρες κ.λπ.			
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ:	1. Θρησκεία:	α. Λαϊκὴ πίστη	β. Λαϊκὸ Ἐορτολόγιο - Κύκλος τοῦ χρόνου	4. Ἀστρολογία
	2. Μαγεία-δεισιδαιμονίες	3. Λαϊκὴ ἰατρική		
	5. Μετεωρολογία	6. Μαντική		
	7. Προφορικὴ Λογοτεχνία:	β. Μῦθοι-παραμῦθια-διηγήσεις	γ. Παραδόσεις	
	α. Τραγούδια	ε. Αἰνίγματα		
	δ. Παροιμίες-γνωμικὰ			
	στ. Καθαρογλωσσήματα-Λογοπαίγνια-Ἀριθμητικὰ προβλήματα			
	8. Μουσική	9. Χοροί	10. Γλωσσικὸ ὑλικό	
ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΧΩΡΟΣ:	1. Μορφὴ-σχέδιο	2. Κλίμα	3. Γεωγραφία	4. Ἱστορία
ΣΥΝΟΔΕΥΟΝΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ:	1. Ἠχογραφήσεις	2. Φωτογραφίες-κινηματογραφήσεις	3. Ἔγγραφα	
	4. Ἀντικείμενα ὑλικοῦ βίου	5. Ἀντικείμενα κοινωνικοῦ βίου	6. Ἀντικείμενα πνευματικοῦ βίου	

Πίνακας ἀξιολόγησης λαογραφικοῦ ὑλικοῦ.

ΒΑΣΙΛΗ ΓΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΥΟ ΜΙΚΡΑ ΠΙΘΑΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΝΟ

Τα δύο μικρά πιθάρια, στα οποία θα αναφερθώ πιο κάτω, ανήκουν στη συλλογή της κας Αγγέλας Γιαννακίδου στην Αλεξανδρούπολη και προέρχονται, κατά τη μαρτυρία της, από εργαστήριο της Αίνου.

Η Αίνος, στις εκβολές του ποταμού Έβρου, ήταν γνωστή για τα συνήθως μεγάλων διαστάσεων πιθάρια με παχύ γυάλωμα, που προορίζονταν για αποθήκευση λαδιού ή δημητριακών[1].

Τα δύο αυτά μικρά πιθάρια της συλλογής Αγγ. Γιαννακίδου, έχουν την ιδιαιτερότητα από τη μια να είναι χρηστικά και από την άλλη να είναι έξοχα δείγματα λαϊκής ζωγραφικής. Αποτελεί έκπληξη το ότι προέρχονται από την Αίνο, μια και δεν είναι γνωστή η παραγωγή παρόμοιων πιθαριών από την περιοχή αυτή. Οι διαστάσεις τους είναι: ύψος 30 εκ. και διάμετρος περίπου 16 εκ. (εικ. 1, 2). Πρέπει να προέρχονται από τον ίδιο τεχνίτη, γιατί έχουν κοινά χαρακτηριστικά. Το φόντο επάνω στο οποίο έχει ζωγραφισθεί το καράβι έχει μπεζ χρώμα, ενώ και στα δύο πιθάρια η απεικόνιση της ελληνικής σημαίας είναι εκείνη με τις οριζόντιες ρίγες, ίδια με αυτήν που βλέπουμε στα πιάτα του Τσανακαλέ με θέμα «καράβια»[2]. Και στα δύο πιθάρια εικονίζονται πουλιά. Στο ένα (εικ. 1) η πίσω πλευρά φέρει φυτικό μοτίβο, στο δε άλλο (εικ. 2) δίπλα στο καράβι υπάρχει κυπαρίσσι, μοτίβο που βρίσκουμε σε μεταβυζαντινά κεραμικά, καθώς και σε πιάτα που προέρχονται από εργαστήρια του Τσανάκαλε. Στο Τσανάκαλε έχουμε επίσης παραγωγή μικρών πιθαριών, περί το 1750-1850, καθώς και στο τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού αιώνα, όχι όμως καλής ποιότητας και με φόντο χρώματος σκούρου κίτρινου, καφέ, πράσινου.

Η παραγωγή του Τσανάκαλε χαρακτηρίζεται από πιθάρια διαμέτρου 12-20 εκ., που χρονολογούνται στα 1750-1850[3] και χαρακτηρίζονται από λαβές κοντά στο χείλος. Η απεικόνιση καραβιών από τα εργαστήρια του Τσανάκαλε εμφανίζεται μόνο σε πιάτα και όχι, τουλάχιστο από ότι γνωρίζω, σε πιθάρια.

1. Βλ. *Β. Κυριαζοπούλου*, «Παραδοσιακή αγγειοπλαστική Θράκης και Ελλησπόντου», Πρακτικά Στ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 207.

2. Βλ. *Β. Κυριαζοπούλου*, ό.π., σ. 211.

3. Βλ. *Özey Gönnul*, Turkish period Çanakkale, Ankara 1971.

Εικ. 1.

Εικ. 2.

Επίσης η δικτυωτή ή φυτική μπορντούρα που υπάρχει στα πιάτα με καράβια αλλά και στα πιθάρια χαρακτηρίζει την παραγωγή.

Η έλλειψη λαβών αλλά και η διαφορετική αντίληψη στην απόδοση του φυτικού διάκοσμου που βλέπουμε στα πιθάρια, αλλά και η όλη οικονομία της ζωγραφικής, δείχνει ξεχωριστό τεχνίτη που έχει δεχτεί την επίδραση της γνωστής παραγωγής του Τσανάκαλε.

Ως προς τη χρονολόγηση συνάγεται ότι επειδή το θέμα είναι παρόμοιο με αυτό των πιάτων με καράβια του Τσανάκαλε, τα δύο πιθάρια πρέπει να ανήκουν στην ίδια περίοδο, δηλαδή 1750-1850. Έτσι, πιστεύω ότι παρόλο που δεν έχουμε δείγματα παρόμοιων πιθαριών από την Αίνο, τα συγκεκριμένα πιθάρια προέρχονται από ελληνικό εργαστήρι της Αίνου, μικρό δείγμα της υψηλής καλλιτεχνικής παραγωγής της περιοχής των Δαρδανελλίων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΥΡΑΝΟΥΔΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΙΚΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

α. Η μαρτυρία από το βίο των κτητόρων Σουμελά
β. Ένα τουρκικό τοπωνύμιο
γ. Καθορισμός του χρόνου παρακμής
δ. Αντώνιος ο δικαίος ή Αντώνιος ο δίκαιος και νέος;[1]

Το Παπίκιον Όρος υπήρξε, όπως είναι γνωστό, ένα φημισμένο μοναστικό κέντρο, ιδιαίτερα κατά τον 11ο-12ο αι., που φαίνεται πως ήταν η περίοδος της μέγιστης ακμής του. Οι πρώτες γνωστές γραπτές μαρτυρίες που έχουμε γι' αυτό είναι του 1083 και προέρχονται από δύο χωρία του *Τυπικού* του Γρηγορίου Πακουριανού για τη Μονή της Παναγίας της Πετριτζονιτίσσης (σήμερα Μπάτσκοβο): α. *Ἔτι δέδωκα εἰς τήν δηλωθεῖσαν μονήν ἡμῶν καί τάς ἐν αὐτῇ ἁγίας ἐκκλησίας ἐν τῷ θέματι τοῦ Βολεροῦ ... ὡσαύτως ἐντός τοῦ κάστρου Μοσυνουπόλεως, μετά καί τοῦ ἐκτός μοναστηρίου, τοῦ ἐπ' ὀνόματι καί τιμῇ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἱδρυμένου κατά τό ὄρος τό Παππίκιον, μετά τῶν ἀμπελώνων αὐτοῦ καί τῶν χωραφιαίων τοπίων ἁπάντων καί τῶν κήπων καί τῶν λοιπῶν ὅλων ἀκινήτων αὐτοῦ δικαίων καί τοῦ μετοχίου τοῦ ἐντός τοῦ κάστρου Μοσυνουπόλεως,...* β. *Τά ἀγοραστήρια χαρτία τοῦ Βαρδάνη περί τῆς ἐν Μοσυνουπόλει αὐλῆς καί τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐν τῷ Παππικίῳ*[2]. Κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες δεν είναι σπάνιες οι αναφορές σ' αυτό. Προέρχονται από ιστορικά κυρίως έργα και βίους αγίων, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

ΑΙΩΝΑΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΕΡΓΟ	ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ
12ος	Ἰωάννης ὁ Ζωναρᾶς	*Χρονικόν*	PG 135, στ. 316
12ος	Ἰωάννης Κίνναμος	*Ἐπιτομή*	PG 133, στ. 633

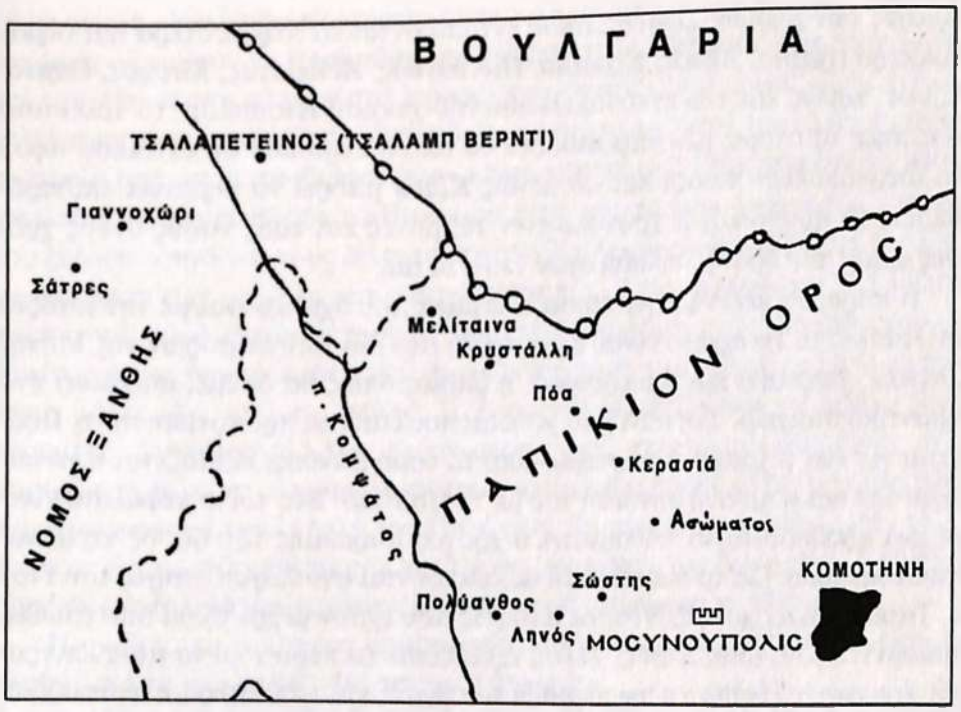
1. Θέλουμε να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες προς τους πατέρες της Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, τον επίκουρο καθηγητή του Ποιμαντικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Θεόδωρο Γιάγκου και τον αιδεσιμολογιώτατο πρωτοπρεσβύτερο π. Δημήτριο Βασιλειάδη για τη βιβλιογραφική και χαρτογραφική συμβολή, τις πολύτιμες υποδείξεις και την αμέριστη συμπαράστασή τους, στη σύνθεση της παρούσας μελέτης.

2. *P. Gautier*, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», Revue des Études Byzantines 42 (1984) 37, 129.

ΑΙΩΝΑΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΕΡΓΟ	ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ
12ος	Νικήτας Χωνιάτης	*Ἱστορία*	PG 139, στ. 793, 796, 912
12ος	Θεόδωρος Βαλσαμών	*Ἐπιστολή πρός τόν καθηγητήν τῶν κατά τό Παπίκιον μοναστηρίων, μοναχόν Θεοδόσιον*	Θ. Παπαζώτου, «Ἐπιστολή τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος πρός τόν Πρῶτο τοῦ Παπικίου Θεοδόσιο (1191)», *Θρακ. Ἐπετ.* 3 (1982) 301.
13ος-14ος	Μανουήλ Μοσχόπουλος	*Γλῶσσα*	N. Bees, «Eine Glosse von Manuel Moschopoulos über den Berg Papikion», *Byzantinische neugriechische Jahrbücher* 10 (1934) 349-350.
14ος	ἅγ. Φιλόθεος Κόκκινος	*Λόγος εἰς ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*	Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, *Ἁγιολογικά ἔργα Α΄*, ἐκδ. Δ. Τσάμη, [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 441.
14ος	Θεοφάνης Περιθεωρίου	*Βίος ὁσίου Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλύβη*	F. Halkin, *Saints moines d'Orient*, London 1973, XI, σ. 69, 70
14ος	Ἰωαννίκιος Κόχυλας	»	Εὐλογίου Κουρίλα, *Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ (Α΄ Ἄθωνῖται)*, Θεσσαλονίκη 1929, σ. 110-112.
14ος-15ος	ἱερομόναχος Μακάριος	»	Εὐλογίου Κουρίλα, ὁ.π., σ. 110.

Σημαντική μαρτυρία για την οργάνωση του μοναχισμού στο Παπίκιο αποτελεί ένα μολυβδόβουλο του 10ου-11ου αι., με παράσταση Παναγίας στη μία πλευρά και την επιγραφή *† Θεοτόκε βοήθει τῷ πρώτῳ τοῦ Παπικίου* στην άλλη[3]. Από αυτό πληροφορούμαστε για την ύπαρξη του θεσμού του «πρώτου» στο όρος. Ανάμεσα στις πολιτικές και μοναστικές προσωπικότητες που συνδέθηκαν με το Παπίκιο είναι: ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούθ και ο Αλέξιος, νόθος γιος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, τους οποίους οι αυτοκράτορες Μανουήλ Α΄ Κομνηνός και Ισαάκιος Β΄ Άγγελος εξανάγκασαν να καρούν εκεί μοναχοί, ο Στέφανος Νεεμάν, μέγας ζουπάνος της Σερβίας, που εγκατέλειψε την εξουσία και μόνασε στο όρος και οι όσιοι Μάξιμος Καυσοκαλύβης και Γρηγόριος Παλαμάς, που πέρασαν από κει για σύντομο χρονικό διάστημα, αναζητώντας ενάρετους ασκητές.

3. *Π. Γεωργαντζῆ*, Ἡ μητρόπολις Τραϊανουπόλεως καί αἱ ἐπισκοπαί αὐτῆς, Ξάνθη 1981, σ. 150-151.

Χάρτης περιοχής Παπικίου Όρους.

Τη γεωγραφική θέση του Παπικίου καθόρισε με αρκετή ακρίβεια ο Στ. Κυριακίδης, τοποθετώντας το πάνω από τη βυζαντινή Μοσυνούπολη και ταυτίζοντάς το με το όρος που βρίσκεται πάνω και λίγο δυτικά του χωριού *Σώστης*[4]. Το όρος αυτό έχει 1463 μέτρα ύψος και είναι γνωστό με το τουρκικό όνομα *Kartal-dağı* «αετοβούνι» ή *Karlık-dağı*[5] «χιονοβούνι» (*karlık* «τόπος όπου πέφτει πολύ χιόνι ή είναι σκεπασμένος από πολύ χιόνι»). Σύμφωνα με τη βυζαντινή διοικητική διαίρεση ανήκε στο θέμα του *Βολερού*. Τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκαν στις πλαγιές του όρους ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες έφεραν στο φως ναούς, μοναστηριακά συγκροτήματα, κινστέρνες, αποθήκες, μύλους, λουτρά κτλ.· επίσης ευρήματα όπως νομίσματα, που καλύπτουν το διάστημα 11ος-13ος αι., μολυβδόβουλα, εικονίδια από στεατίτη, αντικείμενα καθημερινής χρήσης (θραύσματα αγγείων, μαχαιρίδια, κανάτες, πήλινα κηροπήγια κτλ.)[6]. Οι θέσεις των ανασκαφών βρίσκονται κυρίως στις

4. *Στ. Κυριακίδη*, «Τό Παπίκιον ὄρος», Ἀθηνᾶ 35 (1923) 223-224.

5. *P. Soustal*, Thrakien, Tabula Imperii Byzantini 6, Wien 1991, σ. 386.

6. Για τα ευρήματα των ανασκαφών βλ. *Θ. Παπαζώτου*, «Προανασκαφικές ἔρευνες στό Παπίκιον ὄρος», Θρακική Ἐπετηρίδα 1 (1980) 121-136· *Ν. Ζήκου*, «Ἀποτελέσματα ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στό Παπίκιον ὄρος», Πρακτικά συμποσίου *«Βυζαντινή Θράκη», πρόσωπο και χαρακτήρας*, vol. I, Amsterdam 1989, σ. 679-687 και vol. II, pl. CCLVI-CCLXXX· *P. Soustal*, ό.π., σ. 387.

περιοχές των χωριών *Σώστης*, όπου εντοπίζονται τα περισσότερα και σημαντικότερα ερείπια, *Ληνός*, *Κερασιά*, *Πολύανθος*, *Ασώματος*, *Μίσχος*, *Θάμνα*, *Ρίζωμα*, καθώς και του εγκαταλελειμμένου χωριού *Κιουπλού*· το τελευταίο ίσως πήρε το όνομά του από πιθάρια τα οποία εύρισκαν οι κάτοικοι, αφού στα τουρκικά *küp*=πιθάρι και επομένως *Küplü* μπορεί να σημαίνει «πιθαρότοπος». Οι αρχαιολόγοι χρονολογούν τις μονές και τους ναούς στους χρόνους ακμής του όρους, δηλαδή στον 11ο-12ο αι.

Η παρούσα μελέτη θίγει τέσσερα θέματα που σχετίζονται με την ιστορία του Παπικίου. Το πρώτο είναι η μαρτυρία στο βίο των κτητόρων της Μονής Σουμελά, Βαρνάβα και Σωφρονίου, η οποία, όπως θα δούμε, μας δίνει ένα σημαντικό στοιχείο. Στη συνέχεια χρησιμοποιείται μία πρωτότυπη πηγή. Πρόκειται για ένα τουρκικό τοπωνύμιο από το νομό Ξάνθης. Εξετάζεται η ετυμολογία του και η πιθανή σύνδεσή του με το Παπίκιο. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να καθοριστεί ο χρόνος παρακμής του όρους ως μοναστικού κέντρου. Για το σκοπό αυτό αξιοποιούνται αγιολογικές πηγές του 14ου αι. Ταυτόχρονα σχολιάζονται οι απόψεις που έχουν μέχρι τώρα διατυπωθεί, βασισμένες στις ίδιες πηγές. Τέλος εξετάζεται το περιεχόμενο μιας επιγραφής που ανακαλύφθηκε στην περιοχή του όρους και ειδικότερα η αναφορά σ' αυτή κάποιου *δικαίου Άντωνίου*.

Α. Η μαρτυρία από το βίο των οσίων Βαρνάβα και Σωφρονίου

Μία από τις αγιολογικές πηγές, που κάνουν αναφορά στο Παπίκιο, είναι ο βίος των αγίων Βαρνάβα και Σωφρονίου, κτητόρων της πολύ γνωστής μονής της Παναγίας Σουμελά στον Πόντο. Το βίο αυτό συνέθεσε πρώτος ο μοναχός Ακάκιος από τη μονή του αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα. Το έργο του Ακακίου σώζεται σε ένα μόνο χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου με χρονολογία 1446, αριθμός 268 στον κατάλογο Σπ. Λάμπρου. Από το βίο αυτό δημοσίευσε αποσπάσματα κατά καιρούς ο Οδ. Λαμψίδης[7]. Τα σχετικά με την επίσκεψη των αγίων στο Παπίκιο είναι εν περιλήψει τα εξής:

Οι άγιοι Βαρνάβας και Σωφρόνιος, διασχίζοντας τον ελλαδικό χώρο, στην πορεία τους προς το όρος του Μελά, επισκέπτονται και το Άγιο Όρος, όπου καταλήγουν στη Λαύρα του αγίου Αθανασίου. Με θαυματουργική επέμβαση της Παναγίας πλέουν προς τη Μαρώνεια, όπου φτάνουν μετά από τέσ-

7. Σχετικά με τους αγίους Βάρβαρο [Πλάτων 18 (1966) 49-55], Ρωμανό το Μελωδό [Byzantinische Zeitschrift 61 (1968) 38-39], Αθανάσιο Αθωνίτη [Βυζαντινά 6 (1974) 287-299], Λάζαρο Γαλησιώτη [Θεολογία 53 (1982) 160-170], Ιωαννίκιο [Analecta Bollandiana 100 (1982) 429-430] και ένα θαύμα της εικόνας *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Αἰγυπτία* στην Αττάλεια [Θεολογία 44 (1973) 678-684]. Ωστόσο ο βίος δεν έχει ακόμη εκδοθεί ολόκληρος. Πρβλ. επίσης *Fr. Halkin*, BHG, Novum auctarium, Bruxelles 1984, αρ. 2055.

σεις μέρες. Εκεί προσέρχονται στον αρχιεπίσκοπο της πόλεως, από τον οποίο προσπαθούν να αποκρύψουν το σκοπό τους, λέγοντας πως είναι μοναχοί του Άθωνα και πλέουν στα Ιεροσόλυμα. Αυτός όμως, όντας ο ίδιος *θείου πνεύματος πεπληρωμένος*, καταλαβαίνει ότι του κρύβουν την αλήθεια, αφού το πλοίο απ' όπου αποβιβάστηκαν, έπλεε ανατολικά. Τους παρακινεί χάριν ωφελείας να επισκεφτούν το Παπίκιον όρος και τα μοναστήρια του· εκείνοι του ζητούν οδηγό και τους δίνει το μοναχό Βησσαρίωνα από τη μονή της Ελεούσης, όπου είχε μονάσει και ο αρχιεπίσκοπος. Τους στέλνει κατ' αρχήν στη μονή αυτή, εφοδιάζοντάς τους με συστατικό γράμμα προς τον προεστώτα. Εκείνος όμως δεν τους δέχεται, θεωρώντας τους πλάνητες και τους αφήνει τρεις μέρες έξω από τις πύλες. Η Παναγία φανερώνεται σε όραμα στον ηγούμενο, ο οποίος αλλάζει πλέον στάση. Δεν ανταποκρίνεται όμως στην παράκλησή τους να παραμείνουν τρία χρόνια στη μονή, αλλά τους προτρέπει, σύμφωνα με την εντολή της Παναγίας, να συνεχίσουν την πορεία τους. Έτσι οι άγιοι, ενθουσιασμένοι από τους μοναχούς του Παπικίου, βαδίζουν προς τα ανατολικά και φτάνουν στην περιοχή του ποταμού Έβρου.

Παραθέτουμε ορισμένα αποσπάσματα που παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον, από τα φύλλα 463-465 του χειρογράφου[8]:

φ. 463α: ... *τεταρταῖοι ἦλθον εἰς πόλιν Μαρώνειαν. Ἐξελθόντες οὖν τοῦ πλοίου καὶ ἐπευξάμενοι τόν τε ναύκληρον καὶ τό πλοῖον εὔοδον γενέσθαι τά τῆς πραγματείας αὐτῶν καὶ εἰσελθόντες ἐν τῇ πόλει Μαρωνείᾳ, ἀπῆλθον εἰς τήν ἀρχιεπισκοπήν τῆς πόλεως αὐτῆς καὶ ἠσπάσαντο τόν ἀρχιεπίσκοπον.*

φ. 463β: *Καί ὁ ἀρχιερεύς: Εἰς τό ὄρος τό Παππίκιον βούλομαι ὑμᾶς ἀπελθεῖν, ὦ τέκνα. Τήν κλῆσιν δέ ἔλαχεν ἐκ τοῦ εἶναι πλεῖστα μοναστήρια καί μέγιστα, περί τά τρίς ἑκατόν καί ἑβδομήκοντα. Ἀρχήν δέ τῇ κατοικήσει τοῦ ὄρους γέρων τις πρῶτος κατῴκησεν ἐκεῖσε τήν κλῆσιν ἔχων πάππος καί διά τοῦτο Παππίκιον. Τό πρῶτον δέ μοναστήριον κατά τήν ἑῴαν τοῦ ὄρους* (φ. 464α) *καλεῖται ἡ Μήτηρ τοῦ Κυρίου ἡ Ἐλεοῦσα, αὐχοῦσα ἄνδρας ἐναρέτους τε καί σοφούς, οἱ μέν ἐν τῷ κοινοβίῳ, οἱ δέ ἐν τοῖς ἔξω ἡσυχάζουσιν. Ἐκεῖθεν γάρ ὡς ἐμέ ὁρᾶτε ταύτης δή τῆς μονῆς ἐξελέγην δι' οἷς κρίμασιν μόνος Θεός γινώσκει, ἐγχειρισθείς ταύτης τῆς πόλεως τήν προστασίαν. Καί εὐθύς τό ὄρος κατά δύσιν ἀπάγον τελευτᾷ εἰς μοναστήριον ὅτι μέγιστον τοῦ ἱεροῦ μεγάλου Ἀποστόλου καί Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Καί εἰ ἀκούσητέ μου καί ἀπέλθητε ἐκεῖσε, πολλά καί κρείττονα ὠφεληθήσεσθε. Καί οἱ μοναχοί περιχαρῶς τόν*

8. Το 1990 ο Λαμψίδης στο τελευταίο κεφάλαιο του άρθρου «Είδήσεις διά τήν ἐκκλησιαστικήν καί θρησκευτικήν κατάστασιν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου εἰς τάς ἀρχάς τοῦ 13ου αἰ.» [Θεολογία 61 (1990) 696-697], παρουσίασε τις πληροφορίες που μας δίνει ο βίος για τα εκκλησιαστικά πράγματα στην περιοχή της Μαρώνειας. Εκεί παρατίθεται αυτούσιο το πιο ενδιαφέρον ίσως απόσπασμα του βίου σχετικά με το Παπίκιο (το οποίο αναδημοσιεύουμε) και περιληπτική απόδοση του υπόλοιπου κειμένου που αφορά την περιήγηση των αγίων στο όρος και τη Θράκη.

λόγον δεξάμενοι ἐδέοντο τινός ὁδηγοῦ.

Ὁ δέ [ο αρχιεπίσκοπος] *ἔφη: ἐγώ ὑμῖν καί τοῦτο ποιήσω. Παρεγένετο γάρ πρός με ἄλλος φίλος ἐμοί ἐκ τῆς μονῆς ἐκείνης τῆς ἡμετέρας ἣν προεῖπον ὑμῖν, τῆς Ἐλεούσης καί τρεῖς ἡμέρας ἤδη ἐνταῦθα προσμένει μοι.*

φ. 464β: *Ἐγώ μέν παρατίθημί σοι καί λαβών τούτους φέρε δή εἰς τό μοναστήριον τῷ ἡμετέρῳ.*

Ταῦτα δέ συνέβη εὐδοκίᾳ καί σπουδῇ γάρ διά τῆς ταύτης ὠφελείας ἡ πανάχραντος Μήτηρ τοῦ Κυρίου ἐκπέμψαι τοῖς ἑαυτῆς δούλοις. Οὔχ' ὅτι περί τῆς πόλεως Μαρωνείας, ἀλλά σημεῖον μέν ἐτέθη ἡ πόλις διά τό γνώριμον. Τό πᾶν δέ εὐδόκησεν διά τοῦ σοφοῦ ἀνδρός τούτου, τόν ἀρχιεπίσκοπον λέγω· ὡς ἔοικεν, ἐκλελεγμένος ἦν τῷ Θεῷ.

φ. 465α: *Τοιγαροῦν τέκνα ἐν τῷ εἰσελθεῖν ὑμᾶς εἰς τό ὄρος τό Παππίκιον, κόπῳ τε καί μόχθῳ περινοστήσατε τάς μονάς ἁπάσας, τούς τε ἐν κοινοβίῳ ὄντας μοναχούς, τούς τε ἐν ἡσυχίᾳ καθημένους. Καί ὁ μήν οὗτος Ἀπρίλιος ἦν καί ἡ διακαινήσιμος τῆς Χριστοῦ Ἀναστάσεως παρῆλθεν. Καινοτομῆσαι γοῦν μῆνας τέτταρας ἔχετε περινοστοῦντες τά μοναστήρια ἕως τοῦ Ἰουλίου μηνός καί οὕτως ὡς ναῦς τις ἐνδική εἰπεῖν ἐμπορευσάμενοι εἶτι κράτιστον τῆς ἐμπορίας, εὔοσμά τε καί εὐωδίας ἄξια, οὕτω τήν ὁδόν ὑμῶν ἄσμενοι πορευθεῖτε.*

Καί γάρ τοῖς μοναχοῖς ὅσοις ἄν καί ἐντύχητε, μιμήσησθε ἄν τοῦ μέν τό πρᾶον, τοῦ δέ τό ἥσυχον, τοῦ δέ τό φιλόλογον, τοῦ δέ περί τήν διακονίαν ἀσχολητικόν, τοῦ μέν σιωπητικόν καί καθ' ἕξῆς τήν σύνδησιν καί σύμπηξιν τῆς ἰακωβικῆς ἐκείνης κλίμακος...

φ. 465β: *Ὥιδευον οὖν τήν ὁδόν οἱ τρεῖς οὗτοι μοναχοί, ὅ τε ἱερός Βαρνάβας καί ὁ κλεινός τε Σωφρόνιος καί ὁ κύρις Βησσαρίων. Τρίτῃ οὖν ἡμέρᾳ ἔφθασαν τήν μονήν ἣν ἄνωθεν προειρήκαμεν.*

Για να μπορέσουμε να αξιολογήσουμε και να αξιοποιήσουμε την μαρτυρία αυτή από το βίο των κτητόρων, πρέπει να αντιμετωπίσουμε τα εξής επιμέρους προβλήματα: α. Πότε χρονολογείται η μαρτυρία, δηλαδή πότε έζησε ο Ακάκιος και πότε έγραψε το βίο των κτητόρων; β. Οι δύο άγιοι είχαν πράγματι διέλθει από το Παπίκιο, όπως τους παρουσιάζει ο συγγραφέας, οπότε μεταφερόμαστε σε μια φάση της ιστορίας του Παπικίου προγενέστερη από την εποχή του Ακακίου; γ. Ποιες είναι οι πληροφορίες που μας δίνει ο Ακάκιος και ποια η αξιοπιστία τους;

α. Το πρόβλημα της εποχής κατά την οποία έζησε ο Ακάκιος και συνέγραψε το βίο έχουν αντιμετωπίσει ικανοποιητικά οι Λαμψίδης και Richard[9].

9. *Οδ. Λαμψίδη*, «Μία παραλλαγή της βιογραφίας αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου», Βυζαντινά 6 (1974) 304-318 και *M. Richard*, «Le commentaire du Grand Canon d' André de Crète par Acace le Sabaïte», Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 34 (1965) 301-306.

Ο πρώτος στηριγμένος σε εσωτερικές μαρτυρίες από το κείμενο του βίου δίνει ως terminus post quem για τη συγγραφή του λίγα χρόνια μετά το 1207 και ως terminus ante quem το 1261. Στηρίζει την άποψή του στα εξής στοιχεία: 1. ο Ακάκιος αναφέρει για την Αττάλεια ότι *ὑπ' αὐτοῦ γάρ τοῦ Ἰσμαήλ κατέχεται ἡ πόλις αὕτη μέχρι καί σήμερον* (φ. 427α), ενώ είναι γνωστό ότι η κατάληψή της από τους Τούρκους έγινε μετά το 1207 και 2. πουθενά στο βίο δε φαίνεται ότι οι σταυροφόροι έχουν εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη, κάτι που έγινε το 1261, ενώ αφήνει να φανεί ότι γνώριζε την άλωσή της (1204). Στη συνέχεια ο Λαμψίδης γίνεται ακόμη πιο συγκεκριμένος: τοποθετεί την ακμή του Ακακίου στο β΄ μισό του 12ου και στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι., χρονολογεί το βίο στην πρώτη εικοσαετία του 13ου αι. και δέχεται ότι η συγγραφή τελείωσε λίγα χρόνια μετά το 1207[10]. Τέλος στην αρχή πρόσφατου άρθρου του σημειώνει ότι ο Ακάκιος έγραψε το βίο κατά το α΄ τέταρτο του 13ου αι[11].

Ο Richard υποστήριξε ότι ο Σαββαΐτης μοναχός ολοκλήρωσε ένα άλλο έργο του που σώζεται στον ίδιο κώδικα της Διονυσίου, συγκεκριμένα μία ερμηνεία στο Μεγάλο Κανόνα του Ανδρέου Κρήτης, το 1204. Στην ερμηνεία του τελευταίου τροπαρίου ο συγγραφέας θρηνεί πικρά για την κατάληψη της Βασιλεύουσας από τους Φράγκους: *ὅπερ γέγονεν ἡμῖν νῦν ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις... αὐτανδροι καί ὑποβρύχιοι γενόμεθα ὑπό τῶν ἀθέων ἀζυμητῶν. Ἐν ἡμῖν πεπλήρωται τό τοῦ Ἡσαΐου ρητόν καί ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ταύτῃ πόλει,... ὦ! πῶς ἠφανίσθη ἡ μεγάλη πόλις αὕτη καί ταῦθ' ἡμῖν ἐγένετο, πράττοντες κακῶς καί παροργίζοντες τόν ἡμέτερον φύλακα, τήν πανάχραντον λέγω Μητέρα Θεοῦ* ... (φ. 286β)[12]. Κατά τον Richard, ο Ακάκιος γράφει λίγες ημέρες ή εβδομάδες μετά την άφιξη στη Μονή του Αγ. Σάββα του μηνύματος για την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (13 Απριλίου 1204)[13].

Η γνώμη μας δε διαφέρει από τις παραπάνω απόψεις. Είναι φανερό και στα δύο σωζόμενα έργα του Ακακίου ότι οι μνήμες από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως είναι ακόμη νωπές. Στο βίο των κτητόρων (φ. 426β) σημειώνεται ότι η εικόνα της Οδηγητρίας στην Κωνσταντινούπολη πολλές φορές *ἐπεβουλεύθη ὑπό τῶν ἀθέων Ἀζυμητῶν, οἳ καί ταύτην ὡς καί τά λοιπά ἅγια, οἵμοι καταγαγεῖν εἰς τήν αὐτῶν χώραν*[14] [λείπει το ρήμα, ίσως *ἐπεχείρησαν, ἠβουλήθησαν* ή κάτι παραπλήσιο]. Επίσης ο Ακάκιος σημειώνει ότι βρίσκεται

10. *Οδ. Λαμψίδη*, ό.π., σ. 317, 319.

11. *Οδ. Λαμψίδη*, «Ειδήσεις διά τήν ἐκκλησιαστικήν καί θρησκευτικήν κατάστασιν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου εἰς τάς ἀρχάς τοῦ 13ου αἰ.», ό.π., σ. 688.

12. *Οδ. Λαμψίδη*, «Μία παραλλαγή τῆς βιογραφίας ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου», ό.π., σ. 315-316.

13. *M. Richard*, ό.π., σ. 305.

14. *Οδ. Λαμψίδη*, ό.π., σ. 313.

ακόμη σε ακμή η Μονή της Βήρας: ... *ἡ τῶν Βηρῶν μονή, ἡ νῦν οὖσα θαυμαστή καί ἐξαίρετος* (φ. 472β)[15]. Είναι όμως γνωστό, όπως παρατηρεί και ο Λαμψίδης, ότι η ιδρυμένη κατά το 1152 από τον Ισαάκιο Κομνηνό μονή της Κοσμοσώτειρας, στην περίοδο της Φραγκοκρατίας (1204-1261) μετατράπηκε σε φρούριο. Επομένως η ακμή της δεν πρέπει να συνεχίστηκε για αρκετό διάστημα μετά το 1204. Ύστερα από τα παραπάνω δεν υπάρχει λόγος να απομακρυνθούμε αρκετά από το 1204-1207 και να φτάσουμε μέχρι το 1261 για τη χρονολόγηση του βίου. Η δεύτερη εικοσαετία του 13ου αι. θα ήταν το πιθανότερο διάστημα για το τέρμα της συγγραφής του βίου και τα τέλη του 12ου - αρχές του 13ου η περίοδος ακμής του Ακακίου.

β. Το δεύτερο πρόβλημα έχει και αυτό σχεδόν λυθεί. Φαίνεται απίθανο οι άγιοι να έχουν διέλθει από το Παπίκιο και ο Ακάκιος περιγράφει το Παπίκιο της δικής του εποχής. Όπως παρατήρησε ο Λαμψίδης[16], ο Ακάκιος δε χρησιμοποίησε κάποια παλιότερη πηγή στη συγγραφή του βίου· αυτό φαίνεται από όσα γράφει ο ίδιος στην αρχή του έργου. Δεξιά και αριστερά της Αγίας Τραπέζης στη Μονή Σουμελά ήταν θαμμένοι οι δύο ανώνυμοι κτήτορες: *τῶν ἁγίων πατέρων δυοῖν ἀνωνύμων, τῶν κειμένων ἔνθεν τοῦ πανιέρου βήματος τοῦ ναοῦ* (φ. 423β). Δεν υπήρχαν καθόλου γραπτές μαρτυρίες γι' αυτούς και η έλλειψη στοιχείων ήταν τέτοια, που η συγγραφή της ακριβούς ιστορίας τους απαιτούσε προφητικό χάρισμα: *μεγάλης εἶναι τοῦτο διανοίας καί θείῳ πνεύματι πεφωτισμένης τῶν* [Λαμψίδης: *τόν*] *τοσούτοις χρόνοις σεσιγημένων* [Λαμψίδης: *σεσιγημένους*] *νῦν δέ ἐν τοῖς τελευταίοις ποιήσασθαι τήν ἐξήγησιν καί μήτε τούτοις ἐπωνυμίαις προσῆν μήτε παλαιοῖς διπτύχοις ἐναποτιθεμένοις τά παρ' αὐτῶν, πῶς ἄν τις τούτῳ τολμηρῶς δειχθήσεται προφητικοῦ μέν ἀμέτοχος ὤν πνεύματος, ἐγχειρεῖν ἐκείνοις ὧν οὕτω οὔτε ἀρχήν οὔτε τέλος τεθειμένων* (φ. 424β). Ωστόσο ο Ακάκιος προχώρησε στη συγγραφή από υπακοή, ικανοποιώντας τις παρακλήσεις αδελφών: *πολλάκις αἰτηθείς ὑπό τινων ἀδελφῶν ... ἀναπτύξαι με βουλομένων* (φ. 423β), *Ἀλλ' ἐπειδή ἡ ὑπακοή ὑπέρ θυσίαν ἀγαθήν ... τό κατά δύναμιν ἀκριβώσαντες ὧδε που διαχαράξωμεν* (424β). Η γνώμη μας είναι ότι ο Ακάκιος είχε ένα βασικό θεματικό ιστό για το βίο του, στηριγμένος σε προφορικές κυρίως παραδόσεις που οπωσδήποτε θα υπήρχαν για τους δύο κτήτορες και τις οποίες προσπάθησε να επαληθεύσει (*τό κατά δύναμιν ἀκριβώσαντες*). Από κει και πέρα διέπλασε ελεύθερα το βίο, παρουσιάζοντας τους αγίους να διέρχονται από τα μεγάλα προσκυνηματικά και μοναστικά κέντρα της εποχής του· αυτό του δίνει τη δυνατότητα να παρεμβάλλει πλήθος εποικοδομητικών και πολύ ενδιαφερόντων διηγήσεων,

15. *Οδ. Λαμψίδη*, ό.π., σ. 312.

16. *Οδ. Λαμψίδη*, «Εἰδήσεις διά τήν ἐκκλησιαστικήν καί θρησκευτικήν κατάστασιν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου εἰς τάς ἀρχάς τοῦ 13ου αἰ.», ό.π., σ. 688-689, απ' όπου προέρχονται και τα παρατιθέμενα χωρία του βίου.

βίων αγίων, θαυμάτων, περιγραφών και εκκλησιαστικών πληροφοριών που γνώριζε ο ίδιος ή είχε αντιγράψει από άλλα έργα. Έτσι ενώ ο Ακάκιος τοποθετεί τους δύο αγίους στα χρόνια του Μεγάλου Θεοδοσίου, ο βίος είναι γεμάτος από αναχρονισμούς· αναφέρουμε ενδεικτικά δύο από τους πολλούς που σημειώνει ο Λαμψίδης[17]: οι άγιοι διέρχονται από *τό σεμνεῖον τοῦ μακαρίου Λουκᾶ τοῦ τῆς Ἑλλάδος* (φ. 440α), δηλαδή του Στειριώτου (896-953) και από το Άγιο Όρος και την *μονήν τήν λεγομένην Λαύραν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου* (φ. 458β) του Αθωνίτου, ο οποίος κοιμήθηκε γύρω στα 1000. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο Ακάκιος τοποθετεί ένα γνωστό από την παράδοση περιστατικό της ζωής των αγίων (τη δοκιμασία τους τρεις ημέρες έξω από τις πύλες της μονής) σε ένα γνωστό και σημαντικό μοναστικό κέντρο της εποχής του, το Παπίκιο. Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς έζησαν οι δύο κτήτορες της Σουμελά[18], ώστε να φανεί αν υπήρχε, έστω και τυπικά, πιθανότητα να είχαν περάσει από το Παπίκιο. Πάντως από την έκφραση *τῶν τοσούτοις χρόνοις σεσιγημένων* που χρησιμοποιεί ο Ακάκιος για τα σχετικά με το βίο τους, φαίνεται ότι τους χωρίζει σημαντική χρονική απόσταση από την εποχή του (12ος-13ος αι.). Όπως γνωρίζουμε από τη μέχρι τώρα έρευνα, δεν υπάρχουν για το Παπίκιο μαρτυρίες πριν τον 11ο αι. Ο χρόνος όμως που έγραψε ο Ακάκιος συμπίπτει περίπου με το χρόνο ακμής του όρους, για το οποίο οι περισσότερες μαρτυρίες προέρχονται από το 12ο αι. Έτσι λοιπόν το ακμάζον Παπίκιο που περιγράφει ο Ακάκιος με τα *πλεῖστα καί μέγιστα μοναστήρια*, είναι το Παπίκιο του τέλους του 12ου ή το πολύ των αρχών του 13ου αι.

γ. Ας δούμε τώρα ποιες πληροφορίες για το Παπίκιο μας δίνει ο Ακάκιος:

1. ... *ἀπῆλθον εἰς τήν ἀρχιεπισκοπήν τῆς πόλεως αὐτῆς* (της Μαρώνειας) *καί ἠσπάσαντο τόν ἀρχιεπίσκοπον*. Ο Ακάκιος είναι απόλυτα ακριβής στη χρήση του όρου «αρχιεπίσκοπος», για την εκκλησιαστική αρχή της πόλεως. Πράγματι στο διάστημα 451-459 η επισκοπή Μαρωνείας αποσπάστηκε από τη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως και ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή με

17. *Οδ. Λαμψίδη*, «Ἡ ἐκκλησιαστική κατάστασις ἐν Ἑλλάδι τόν ιγ΄ αἰῶνα», ό.π., σ. 693, 695 και «Μία παραλλαγή τῆς βιογραφίας ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου», ό.π., σ. 311-312.

18. Το πρόβλημα της χρονικής τοποθέτησης των δύο κτητόρων και της ιδρύσεως της Μονής Σουμελά, απασχόλησε όσους ασχολήθηκαν με την ιστορία της. Η παράδοση, επηρεασμένη από το έργο του Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, το οποίο αναφέρουμε παρακάτω, δέχεται ότι η ίδρυση πραγματοποιήθηκε κατά τον 4ο αι., ενώ έχουν διατυπωθεί απόψεις για τον 9ο ή 10ο αι. [βλ. *Ἐπ. Κυριακίδου*, Ἱστορία Μονῆς Σουμελᾶ, ἐν Ἀθήναις 1898 (επανέκδ. Πουρναρά), σ. ιε΄-ιστ΄, κβ΄, *Μητροπολίτου Χρυσάνθου*, «Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», Ἀρχεῖον Πόντου 4-5 (1933) 468, 471-472]. Για την επιστημονική διερεύνηση του θέματος βλ. *Οδ. Λαμψίδη*, «Συμβολή εἰς τόν βίον τῶν Ἀθηναίων μοναχῶν ἱδρυτῶν τῆς μονῆς Σουμελᾶ», Τά Ἀθηναϊκά 2 (1955) 1-10· *του ιδίου*, «Die von Akakios Sabbaites erdichtete Biographie der Gründer des Klosters Panajia Soumela», Analecta Bollandiana 104 (1986) 127-129.

απευθείας εξάρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ως έδρα αρχιεπισκοπής διατηρήθηκε η Μαρώνεια μέχρι την εποχή της τουρκοκρατίας, οπότε (μετά το 1371) η περιοχή μεταξύ Έβρου και Βιστωνίδας αποτέλεσε τη μητρόπολη Μαρωνείας[19].

2. ... *τήν κλῆσιν δέ ἔλαχεν ἐκ τοῦ εἶναι πλεῖστα μοναστήρια καί μέγιστα περί τά τρίς ἑκατόν καί ἑβδομήκοντα. ... κόπῳ τε καί μόχθῳ περινοστήσατε τάς μονάς ἁπάσας, τούς τε ἐν κοινοβίῳ ὄντας μοναχούς, τούς τε ἐν ἡσυχίᾳ καθημένους. Καί ὁ μήν οὗτος Ἀπρίλιος ἦν καί ἡ διακαινήσιμος τῆς Χριστοῦ Ἀναστάσεως παρῆλθεν. Καινοτομῆσαι γοῦν μῆνας τέτταρας ἔχετε, περινοστοῦντες τά μοναστήρια* ... Ο Ακάκιος μας δίνει την πληροφορία ότι στο Παπίκιο υπήρχαν 370 μοναστήρια και παρουσιάζει τον αρχιεπίσκοπο να δίνει στους αγίους τέσσερις μήνες για την περιήγηση του όρους. Μπορούν οι αριθμοί αυτοί να έχουν κάποια αξιοπιστία; Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική, γιατί λίγο πιο πάνω, περιγράφοντας την επίσκεψη των αγίων στο Άγιο Όρος, μας δίνει γι' αυτό τον ίδιο αριθμό μονών και χρησιμοποιεί παρόμοιες λέξεις: *περινοστοῦντες τά μοναστήρια κόπῳ πολλῷ καί μόχθῳ διά τό εἶναι ἀπόμηκα ἀλλήλων αἱ μοναί καί διά τό εἶναι πλεῖσται, ἑβδομήκοντα καί τρίς ἑκατόν πεφύκασιν εἶναι. Τρεῖς οὖν μῆνας καινοτομήσαντες τῆς ὁδοῦ ἔφθασαν εἰς τήν μονήν τήν λεγομένην Λαύραν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου* (φ. 458β)[20]. Επομένως ο αριθμός 370 είναι ίσως ένας κοινός τόπος που θέλει να δείξει την ύπαρξη πολλών μονών και προφανώς υπερβολικός για το Παπίκιο. Δεν μπορούμε να πούμε ότι ο Ακάκιος είχε ιδία αντίληψη του Παπικίου. Ωστόσο φαίνεται να έχει την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα σημαντικό μοναστικό κέντρο, όπου υπάρχει οργανωμένη κοινοβιακή και ησυχαστική ζωή· οι μοναστικές κατοικίες είναι πολυάριθμες και καταλαμβάνουν τέτοια έκταση, ώστε η περιήγησή τους να απαιτεί κόπο και χρόνο. Επίσης αν συγκρίνουμε όσα λέει για το Άγιο Όρος με αυτά που γράφει για το Παπίκιο, δε φαίνεται στη συνείδησή του το δεύτερο να υστερεί σε σπουδαιότητα.

3. *Ἀρχήν δέ τῇ κατοικήσει τοῦ ὄρους γέρων τις πρῶτος κατῴκησεν ἐκεῖσε τήν κλῆσιν ἔχων πάππος καί διά τοῦτο παππίκιον.* Πρόκειται για μία απλοϊκή ετυμολογική απόπειρα από τον Ακάκιο, χωρίς καμία αξία ως μαρτυρία. Το Παπίκιο είναι γι' αυτόν «το όρος του πάππου» (γι' αυτό το γράφει με δύο ππ), δηλαδή του παππού, του γέροντος, επομένως κάποιος γέρων πρέπει να είναι ο πρώτος οικιστής του.

4. *Τό πρῶτον δέ μοναστήριον κατά τήν ἑῴαν τοῦ ὄρους καλεῖται ἡ Μήτηρ τοῦ Κυρίου ἡ Ἐλεοῦσα, ... Καί εὐθύς τό ὄρος κατά δύσιν ἀπάγον τελευτᾷ εἰς*

19. *Π. Γεωργαντζή*, «Ἡ ἐκκλησιαστική ὀργάνωση καί διοίκηση τῆς Δ. Θράκης κατά τή βυζαντινή ἐποχή», Πρακτικά συμποσίου *«Βυζαντινή Θράκη», πρόσωπο καί χαρακτήρας*, ό.π., σ. 206-209· *του ιδίου*, Ἡ μητρόπολις Τραϊανουπόλεως καί αἱ ἐπισκοπαί αὐτῆς, ό.π., σ. 137.

20. *Οδ. Λαμψίδη*, «Ἡ ἐκκλησιαστική κατάστασις ἐν Ἑλλάδι τόν ιγ΄ αἰῶνα», ό.π., σ. 695.

μοναστήριον ὅτι μέγιστον τοῦ ἱεροῦ μεγάλου Ἀποστόλου καί Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Στο χειρόγραφο υπάρχει μετοχή αρσενικού γένους *(ἀπάγων)*, η οποία πρέπει να διορθωθεί σε ουδέτερο *(ἀπάγον)*, αφού το υποκείμενό της είναι *τό ὄρος* (το ίδιο με αυτό του ρήματος *τελευτᾷ)* και η έκφραση *κατά δύσιν ἀπάγον* θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας, να μεταφραστεί «επιστρέφοντας προς τα δυτικά». Στο σημείο αυτό μας δίνεται το πιο σημαντικό στοιχείο. Καθορίζονται τα μοναστήρια που αποτελούσαν το ανατολικό και δυτικό όριο του όρους. Σύμφωνα με τον Ακάκιο η πρώτη μονή του όρους από τα ανατολικά ήταν της Παναγίας Ελεούσης, ενώ στη δύση το Παπίκιο κατέληγε σε ένα μοναστήρι *ὅτι μέγιστον* του Ευαγγελιστού Λουκά.

5. *αὐχοῦσα ἄνδρας ἐναρέτους τε καί σοφούς, οἱ μέν ἐν τῷ κοινοβίῳ οἱ δέ ἐν τοῖς ἔξω ἡσυχάζουσι. Παρεγένετο γάρ πρός με ἄλλος φίλος ἐμοί ἐκ τῆς μονῆς ἐκείνης τῆς ἡμετέρας ἣν προεῖπον ὑμῖν, τῆς Ἐλεούσης... Ἐγώ μέν παρατίθημί σοι καί λαβών τούτους φέρε δή εἰς τό μοναστήριον τῷ ἡμετέρῳ.* Ο Ακάκιος παρουσιάζει τη μονή της Ελεούσης να φημίζεται για τους κοινοβιάτες και τους ησυχαστές της. Επίσης μ' αυτή συνδέει τα τρίτα πρόσωπα, που εμφανίζονται κατά την επίσκεψη στο Παπίκιο. Σ' αυτή στέλνει ο αρχιεπίσκοπος τους αγίους, εκεί θα διαδραματιστεί το περιστατικό του τριήμερου αποκλεισμού τους και θα τερματιστεί η επίσκεψή τους στο όρος. Ίσως λοιπόν ήταν από τα σημαντικότερα και πιο ονομαστά μοναστήρια· εξάλλου θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι οι πιο γνωστές σε ένα μοναχό του Αγίου Σάββα (Ιεροσόλυμα) μονές, από τα σύγχρονα μεγάλα μοναστικά κέντρα, ήταν οι πιο μεγάλες και σημαντικές.

6. *Ἐκεῖθεν γάρ ὡς ἐμέ ὁρᾶτε ταύτης δή τῆς μονῆς ἐξελέγην δι' οἷς κρίμασιν μόνος Θεός γινώσκει ἐγχειρισθείς ταύτης τῆς πόλεως τήν προστασίαν.* Ο Ακάκιος παρουσιάζει τον αρχιεπίσκοπο Μαρωνείας να προέρχεται από τη μονή της Ελεούσης. Δεν μπορούμε να ελέγξουμε την αξιοπιστία του, αλλά θα ήταν αναμενόμενο επίσκοποι των γύρω πόλεων (Μοσυνούπολις, Ξάνθεια, Περιθεώριο, Πόροι, Μαρώνεια) να εκλέγονται από μονές του Παπικίου.

7. *Οὔχ' ὅτι περί τῆς πόλεως Μαρωνείας, ἀλλά σημεῖον μέν ἐτέθη ἡ πόλις διά τό γνώριμον.* Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Ακάκιος δεν αναφέρει καθόλου την Μοσυνούπολη, με την οποία το Παπίκιο εμφανίζεται συνήθως πολύ στενά συνδεδεμένο στις υπόλοιπες πηγές. Με τη φράση αυτή μας δίνεται η εξήγηση. Φαίνεται ότι η Μαρώνεια ήταν η πιο σημαντική πόλη της περιοχής και η πιο γνωστή σε ένα μοναχό που ζούσε μακριά από αυτή, στα Ιεροσόλυμα.

8. *Τρίτῃ οὖν ἡμέρᾳ ἔφθασαν τήν μονήν ἣν ἄνωθεν προειρήκαμεν.* Ο Ακάκιος παρουσιάζει τους δύο αγίους, μαζί με τον οδηγό τους, να φθάνουν από τη Μαρώνεια στη μονή που αποτελούσε το ανατολικό όριο του όρους, κατά την τρίτη ημέρα. Αν αναλογιστεί κανείς ότι οι άγιοι, για να πορευθούν

από τη Μαρώνεια στη γνωστή σήμερα περιοχή του Παπικίου όρους, έπρεπε να διασχίσουν, με βάση πρόχειρους υπολογισμούς, περισσότερα από 40 χιλιόμετρα, ο χρόνος που δίνει ο Ακάκιος δε φαίνεται τυχαίος.

Εκτός από το έργο του Ακάκιου Σαββαΐτη, μας σώζεται σήμερα ένας ακόμη βίος των κτητόρων Σουμελά, όπου υπάρχει η αναφορά στο Παπίκιο. Πρόκειται για το έργο του ιεροδιακόνου Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου *Ἡ θεία καί ἱερά ἀκολουθία τῶν Ὁσίων καί Θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν Βαρνάβα καί Σωφρονίου...*, που τελείωσε το 1770 στην Τρανσυλβανία και εκδόθηκε στη Λειψία το 1775. Τα βασικά τμήματα του έργου του Νεοφύτου είναι η Ακολουθία των κτητόρων και η *Ἱερά ἱστορία* της Μονής Σουμελά, η οποία είναι γραμμένη σε δύο γλωσσικές μορφές, στη δημώδη γλώσσα της εποχής και στην αρχαία ελληνική. Η *Ἱερά ἱστορία* περιλαμβάνει όλα τα σχετικά με τη ζωή των κτητόρων και την ίδρυση από αυτούς της μονής. Στις σελίδες 8-9 της δημώδους και 13-14 της λόγιας *Ἱερᾶς ἱστορίας* εξιστορείται η επίσκεψη στο Παπίκιο. Η δεύτερη είναι σχολιασμένη από τον ηγούμενο της μονής Παρθένιο Μεταξόπουλο, με την παρακίνηση και τη συνδρομή του οποίου γράφει ο Νεόφυτος. Προσθέτει άραγε κάτι καινούργιο για το Παπίκιο η μαρτυρία αυτή; Η απάντηση είναι αρνητική. Όπως έχει ήδη δείξει ο Λαμψίδης, από τη σύγκριση του ακακιανού βίου και του βίου του Νεοφύτου προκύπτει ότι ο δεύτερος στηρίζεται βασικά στον πρώτο[21]. Ο Νεόφυτος είτε χρησιμοποίησε απευθείας τον Ακάκιο είτε άντλησε από άλλους βίους[22] που δε σώζονται σήμερα και που βασίστηκαν επίσης στον Ακάκιο· ο τελευταίος εξάλλου ήταν ο πρώτος γράψας περί των κτητόρων. Έτσι η μαρτυρία του Νεοφύτου για το Παπίκιο ελάχιστο ενδιαφέρον παρουσιάζει, αφού στην ουσία αποτελεί μία περίληψη των όσων γράφει ο Ακάκιος. Μάλιστα, επειδή η προσοχή του Νεοφύτου εστιάζεται σε όσα αφορούν τους δύο αγίους, παραλείπει τις πιο ενδιαφέρουσες πληροφοριακές λεπτομέρειες. Το θετικό είναι ότι έχουμε σήμερα μία ακόμη πηγή για το βίο των κτητόρων, αφού η αναδρομή στο χειρόγραφο της Διονυσίου δεν είναι εύκολη στον καθένα. Πράγματι όσοι μέχρι σήμερα αναφέρουν τη μαρτυρία του βίου των κτητόρων Σουμελά για το Παπίκιο[23], παραπέμπουν στο Νεόφυτο. Το στοιχείο που αξιοποίησαν ήταν η υποσημείωση του Παρθενίου σχετικά με τη γεωγραφική θέση του Παπικίου: *Παππίκιον ὄρος, πλησίον*

21. *Οδ. Λαμψίδη*, «Μία παραλλαγή τῆς βιογραφίας ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου», ό.π., σ. 304-311· *του ιδίου*, «Ὁ βίος τῶν ὁσίων ἱδρυτῶν τῆς μονῆς Σουμελᾶ, κατά τόν Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην», Ἀρχεῖον Πόντου 40 (1985) 280-292.

22. Για τις πηγές του Νεοφύτου βλ. τον πρόλογο με τις δεκα υποσημειώσεις του Παρθενίου (*Ἡ θεία καί ἱερά ἀκολουθία τῶν Ὁσίων καί Θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν Βαρνάβα καί Σωφρονίου*, σ. 1-5).

23. Βλ. *Α. Μηλιαράκη*, «Καθορισμός τῆς θέσεως τοῦ Παπικίου ὄρους», Θρακική Ἐπετηρίς Α΄ (1897) 70-78· *Στ. Κυριακίδη*, ό.π., σ. 221· *Κ. Κωνσταντόπουλου*, «Πρῶτος Παπικίου», Λαογραφία 7 (1923) 559-560.

τῆς Μαρωνίας, ἐν ᾧ ἦν ποτέ Μοναστήρια, νῦν δέ οὐδέ ἕν[24]. Για το έργο του Νεοφύτου μας είναι γνωστός σήμερα περιορισμένος αριθμός αντιτύπων[25]. Ωστόσο ο δημώδης βίος που έγραψε ο Νεόφυτος, δίνεται με ελάχιστες γλωσσικές αλλαγές από τον άγιο Μακάριο Νοταρά (†1805) στο *Νέον Λειμωνάριον*[26], ενώ πρόσφατα (1987) ο Λαμψίδης δημοσίευσε ολόκληρο το κείμενο του γραμμένου στην αρχαία ελληνική βίου[27].

Μετά από τα νέα στοιχεία που μας προσφέρει ο βίος των κτητόρων Σουμελά, μπορούμε να πούμε —χωρίς να έχουμε υπόψει μας ολοκληρωμένα τα πορίσματα των ανασκαφών— ότι γνωρίζουμε επώνυμα τις ακόλουθες μονές του Παπικίου:

1. *Του Αγίου Γεωργίου.* Είχε ιδρυθεί πριν το 1083. Όπως αναφέρει το τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού (βλ. εισαγωγή), είχε παραχωρηθεί στη μονή της Παναγίας Πετριτζονιτίσσης και διατηρούσε αμπελώνες, χωράφια και κήπους. Φαίνεται πως βρισκόταν κοντά στη Μοσυνούπολη, μέσα στην οποία υπήρχε μετόχι του.

2. *Της Θεοτόκου Ελεούσης.*

3. *Του Ευαγγελιστού Λουκά.*

4. *Του δικαίου Αντωνίου* (βλ. κεφάλαιο Δ΄).

5. Στην ευρύτερη περιοχή του Παπικίου είναι πολύ πιθανό ότι ανήκε και η μονή της *Θεοτόκου της Τζηντζηλουκιωτίσσης* για την οποία έχουμε τις εξής πληροφορίες από ένα σιγνοφορικό γράμμα του 1294 (βιβλιοθήκη Εσφιγμένου)[28]: α. Χαρακτηρίζεται ως *αὐτοδέσποτος καί βασιλική*. β. Πρέπει να βρισκόταν κοντά σε κάποιο χωριό *Τζηντζηλούκιον* ή *τοῦ Τζηντζηλουκίου*, αφού ανάμεσα στους γείτονες που διεκδικούν ένα κτήμα κάτω από τους μύλους της μονής, δύο προέρχονται από αυτό *(ἐν ᾧ καί ἔστιν πλησίον ὑποκάτωθεν τῶν μυλώνων αὐτῆς,... Τινές δέ οἱ ἐκ τῶν γύρωθεν πλησιάζοντες, ἤγουν... καί ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Τζηντζηλουκίου ὁ Πειροϊωάννης καί ὁ Σικαλήτζης*[29]). γ. Ηγούμενός της ονομάζεται ο ιερομόναχος Θεοδώρητος. δ. Από άποψη πολιτικής και εκκλησιαστικής διοικητικής διαιρέσεως ανήκε στο θέμα καί στην επισκοπή Μοσυνουπόλεως, αφού στις πολιτικές (θεματικός δουξ, πρωτοσεβαστός των Βουλγάρων) και εκκλησιαστικές (επίσκοπος και κλήρος) αρχές της καταφεύγει ο ηγούμενος για την επίλυση της κτηματικής διαφοράς.

Εφόσον η μονή αυτή ταυτίζεται με τη *Νέα Μονή τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Τζιντζι-*

24. Ἱερά Ἱστορία τῆς Παναγίας τοῦ Σουμελᾶ, σ. 13, υπ. 2.

25. Βλ. *Θ. Παπαδοπούλου*, Ἑλληνική Βιβλιογραφία, τ. Α΄, σ. 325, αρ. 4376.

26. Νέον Λειμωνάριον, ἐν Βενετίᾳ 1819, σ. 35-58.

27. *Οδ. Λαμψίδη*, «Ἡ διασκευή τοῦ βίου τῶν ἱδρυτῶν τῆς Μονῆς Σουμελᾶ κατά Παρθένιον Μεταξόπουλον καί Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην», Ἀρχεῖον Πόντου 41, Ἀθῆναι 1987, 3-50· οι σελίδες 19-21 αφορούν την περιήγηση των αγίων στο Παπίκιο και οι 21-23 στη Θράκη.

28. *J. Lefort*, Actes d'Esphigménou, Archives de l'Athos VI, Paris 1973, σ. 194-196.

29. *J. Lefort*, ό.π., σ. 196.

λουκίου, που εμφανίζεται σε μολυβδόβουλο του 11ου-12ου αι.[30], τότε η ίδρυσή της θα πρέπει να έγινε τον 11ο αι. Ο ιδρυτής της ταυτίζεται μάλλον με τον μοναχό Κοσμά Τζιντζιλούκη[31], ο οποίος είχε σταλεί από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ τον Μονομάχο στο Άγιο Όρος, για να εξετάσει τα παράπονα των αθωνιτών πατέρων εναντίον των κρατικών υπαλλήλων και συνέταξε το γνωστό τυπικό του 1045[32]. Τίθεται το ερώτημα: υπήρχε κάποιο χωριό *Τζηντζηλούκιον* από το οποίο πήραν το όνομά τους ο μοναχός Κοσμάς και η Θεοτόκος Τζηντζηλουκιώτισσα ή ο Κοσμάς Τζιντζιλούκης, ως κτήτορας, έδωσε το όνομά του στη μονή και έπειτα στο χωριό, επειδή αυτό είχε δημιουργηθεί μέσα στις εκτάσεις που απέκτησε ο ίδιος για λογαριασμό της μονής; Η δεύτερη περίπτωση φαίνεται πιο ασφαλής για τους εξής λόγους: α. Το προσωπωνύμιο Τζιντζιλούκης (-ιος) εμφανίζεται στις πηγές δύο αιώνες και παραπάνω πριν το τοπωνύμιο *τοῦ Τζηντζηλουκίου*. β. Το τοπωνύμιο εμφανίζεται σε γενική (*ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Τζηντζηλουκίου*), η οποία μπορεί να σημαίνει «κτήμα του Τζιντζιλουκίου». γ. Η οικογένεια των Τζιντζιλουκίων ήταν γνωστή στην εποχή των Κομνηνών και μέλη της είχαν τιμηθεί με υψηλά αξιώματα[33].

Β. Ένα τουρκικό τοπωνύμιο

Το δεύτερο αντικείμενο που θα εξετάσουμε προέρχεται από το χώρο των τουρκικών τοπωνυμίων. Πρόκειται για το τουρκικό όνομα του χωριού *Τσαλαπετεινός*. Βρίσκεται στις βορειοδυτικές παρυφές του νομού Ξάνθης, στη δεξιά όχθη του ποταμού Κομψάτου. Ανήκει στην κοινότητα Σατρών και συνορεύει στα ανατολικά με τα χωριά Γιδότοπος και Καλότυχο, στα δυτικά με το Δουργούτι και το Θεοτοκάτο, στα βόρεια με το Λυκότοπο και τον Κούνδουρο και στα νότια με την Τσούκα. Βρίσκεται σε υψόμετρο 220 μέτρων και στην απογραφή του 1981 είχε μόνο 47 κατοίκους[34], αν και παλιότερα ήταν μεγαλύτερο (το 1961 118). Το όνομά του στο ντόπιο ιδίωμα εμφανίζεται με τους εξής τύπους: *Τσαλαμπερντί, Τσαλαπερδί, Τσαλαπερταλή*. Το πρώτο δίνεται από τον Σ. Χατζηδημητρίου στην εργασία του για τα ονόματα των οικισμών νομού Ξάνθης, όπου σημειώνεται ότι πρόκειται για προφορική παράδοση[35],

30. *V. Laurent*, Les Corpus des sceaux de l'empire byzantine, V/2, Paris 1965, σ. 189, αρ. 1270. Το μολυβδόβουλο φέρει την επιγραφή: † *Σφραγὶς τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Τζιντζιλουκίου*.

31. Το όνομά του εμφανίζεται και σε άλλο μολυβδόβουλο του 11ου αι. με την επιγραφή: † *Σφραγὶς τοῦ ταπεινοῦ Κοσμᾶ μοναχοῦ τοῦ Τζιντζιλούκη* (*V. Laurent*, ό.π., σ. 190, αρ. 1271).

32. *D. Papachryssanthou*, Actes du Protaton, Archives de l'Athos VII, Paris 1975, σ. 221-222.

33. *V. Laurent*, ό.π., σ. 189.

34. Λεξικό τῶν δήμων, κοινοτήτων καί οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1984, σ. 331.

35. *Σ. Χατζηδημητρίου*, Η προέλευση των ονομάτων των οικισμών του νομού Ξάνθης και η πρακτική της μετονομασίας τους, σ. 16 (μεταπτυχιακή εργασία η οποία δημοσιεύτηκε στα Θρα-

το δεύτερο από τον Π. Θεοχαρίδη[36], ο οποίος προφανώς βασίζεται και αυτός σε προφορική μαρτυρία Πομάκων του ίδιου ή άλλων κοντινών χωριών, ενώ το τρίτο προέρχεται από το *Λεξικόν Συνοικισμῶν του 1920*. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο Kreiser δίνει τον τύπο *Celeberdi*, αντλώντας από μία επίσημη οθωμανική πηγή, τη στατιστική επετηρίδα (selname) του βιλαετίου Αδριανουπόλεως για το 1903/4[37]. Οι πηγές αυτές είναι σχετικά πρόσφατες και το χωριό δε σημειώνεται σε παλιότερες, όπως είναι η απογραφή του Χασάν Πασά (1691)[38]. Η μετονομασία Τσαλαπετεινός βασίστηκε καθαρά σε μία ηχητική ομοιότητα, αφού το παλιό όνομα φαίνεται ότι δεν έδινε κάποιο νόημα στους κατοίκους.

Το πρώτο ζητούμενο είναι βέβαια πως θα ετυμολογηθεί το τοπωνύμιο. Η άμεση συσχέτιση που μπορεί να κάνει κανείς, βασισμένος σε μια ηχητική αναλογία και στον τύπο του selname, είναι με την τουρκική λέξη *çelebi*, που στα τουρκικά δήλωνε αρχικά τον «ευγενή, μορφωμένο, λόγιο» και χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στον μπεκτασισμό· ήταν ένα από τα ανώτερα αξιώματα (γ΄ τάξης), ενώ ως τίτλος αποδόθηκε στους εγγάμους μπεκτασήδες, κυρίως της υπαίθρου[39]. Επειδή συναντάται συχνά σε ονόματα χωριών των νομών Ροδόπης και Ξάνθης, όπως επίσης και αρκετοί άλλοι μπεκτασικοί τίτλοι, θα ήταν λογική η παραπάνω σύνδεση. Έτσι ο Χατζηδημητρίου, χωρίς να ετυμολογεί το όνομα, παραβάλλει το *çelebi*. Μένει όμως σκοτεινό το υπόλοιπο μέρος του ονόματος (*erdi*). Τελικά το πρόβλημα έλυσε ένα λήμμα του τουρκοελληνικού λεξικού του Χλωρού. Πρόκειται για το αρχαϊκό *çalab* «Θεός»[40]. Φάνηκε ότι το τοπωνύμιο είναι σύνθετο, αποτελούμενο από δύο λέξεις: από ένα ουσιαστικό, το *çalab* και από ένα ρηματικό τύπο, το γ΄ ενικό πρόσωπο αορίστου του ρήματος *ver-mek* «δίνω». Το όνομα ήταν *Çalab verdi* «ο Θεός έδωσε» και αν δώσουμε μια μετοχική χρήση στο *verdi*, «αυτό που δόθηκε από το Θεό, θεόσδοτο». Το αρχαϊκό *çalab*, το οποίο κατά τον *Redhouse* ίσως είναι εξέλιξη του συριακού *saliba*[41], κάποτε περιέπεσε σε αχρηστία, αφού αντικαταστάθηκε από τα πιο διαδεδομένα *Allah* ή *Tanrı*, με αποτέλεσμα το πρώτο συνθετικό να μη δίνει νόημα και να είναι εύκολη η παρετυμολόγησή του προς το *çelebi* ή το *celeb(p)* «ζωέμπορος, προβατέμπορος». Μία φωνητική εξέλιξη συ-

κικά Χρονικά 46 (1992)].

36. *Π. Θεοχαρίδη*, Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης, Ξάνθη 1995, σ. 36.

37. *Kl. Kreiser*, Die Siedlungsnamen Westthrakiens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken, Freiburg 1978, σ. 88.

38. *T. Gökbilgin*, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân, Κωνσταντινούπολη 1957.

39. *Βλ. Μιρμίρογλου*, Οι Δερβίσσαι, σ. 97, 125-126 και *Ε. Ζεγκίνη*, Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 30-31.

40. *Ί. Χλωροῦ*, Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 648.

41. *J. Redhouse*, Turkish and English lexikon, Constantinople 1890 (επανέκδοση Çağrı yayınları σε οθωμανικό αλφάβητο), σ. 708.

σκότισε ακόμη περισσότερο σημασιολογικά το όνομα και το κατέστησε ετυμολογικά «αδιαφανές». Το αρχικό ν του β΄ συνθετικού, συγγενές ως προς τον τόπο άρθρωσης με το προηγούμενο b (χειλικά και τα δύο), αποβλήθηκε ανομοιωτικά. Είχαμε λοιπόν *Çalab verdi* > *Çalabverdi* > *Çalab erdi* > *Τσαλαμπερντί*. Αυτά ως προς την ετυμολογία του ονόματος, για την οποία πιστεύουμε ότι δεν υπάρχουν δυσκολίες.

Πως όμως θα ερμηνευτεί και τί σχέση θα μπορούσε να έχει με το Παπίκιον Όρος των Βυζαντινών;

Μια πρώτη υπόθεση που μπορεί να γίνει για την ερμηνεία του είναι ότι αποτελεί κάποιο σύνθετο ανθρωπωνύμιο, παρόμοιο με τα δικά μας *Θεόδοτος, Θεοδόσιος, Θεόδωρος*. Τουρκικά ανθρωπωνύμια αποτελούμενα από ένα ουσιαστικό και ένα ρηματικό τύπο φαίνονται τα *Gündoğdu, Aydoğdu*[42]· το πρώτο συνθετικό είναι τα ουσιαστικά «μέρα, φεγγάρι», ενώ τα *doğdu* είναι μάλλον το γ΄ ενικό αορίστου του *doğ-mak* «γεννιέμαι, ανατέλλω». Πρβλ. επίσης το *Yola-geldi*[43] «ήρθε στο δρόμο» (=«αυτός που βρέθηκε στο δρόμο»;), το οποίο ίσως δινόταν σε έκθετα παιδιά (πβ. το νεοελληνικό Βρετός). Ο σχηματισμός αυτός δεν είναι άγνωστος και σε άλλες γλώσσες. Έτσι στα λατινικά εμφανίζεται ένα ανθρωπωνύμιο *Deus dedit* «έδωσε ο Θεός», στους *Διαλόγους* του αγίου Γρηγορίου (6ος αι.)[44], αντίστοιχο ακριβώς με το δικό μας *Çalab verdi*.

Ας περάσουμε τώρα στη δεύτερη ερμηνεία που σχετίζεται με το Παπίκιο. Την υποψία για μια τέτοια σύνδεση έδωσαν κάποια χωρία από το οδοιπορικό του Εβλιγιά Τσελεμπή στη Δυτική Θράκη. Αναφέρει λοιπόν κατά την επίσκεψή του στην πόλη Φερετζίκ (βυζαντινή Βήρα, σήμερα Φέρες) έναν κατεστραμμένο πύργο που βρίσκεται στους πρόποδες του όρους *Tanrı verdi*. Λίγο παρακάτω σημειώνει ότι η ύδρευση της πόλης γινόταν από τα όρη *Tanrı verdi*· τέλος αφήνει τη Φερετζίκ και περνά απέναντι στα όρη *Tanrı verdi*[45]. Το *Tanrı verdi* είναι το ίδιο με το *Çalab verdi* με τη διαφορά ότι για τη σημασία «Θεός» χρησιμοποιείται η τουρκικής αρχής λέξη *Tanrı*. Βέβαια ο Εβλιγιά με το παραπάνω όνομα φαίνεται να εννοεί τις νοτιοανατολικές διακλαδώσεις της Ροδόπης, που βρίσκονται στα δυτικά των Φερών, στα όρια των νομών Έβρου και Ροδόπης. Είναι όμως πολύ πιθανό ότι το όνομα αναφερόταν σε όλη τη νότια Ροδόπη, που καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα της σημερινής Δυτικής Θράκης, γιατί σε τουρκικά κατάστιχα του 16ου αι. εμφανίζεται ένα ανάλογο όνομα· πρόκειται για το *Tanrı dağı* «όρος του

42. *T. Gökbilgin*, ό.π., σ. 104. Αναφέρονται ως ονόματα Γιουρούκων.
43. *T. Gökbilgin*, ό.π., σ. 104.
44. *Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου*, Βίοι ἀγνώστων ἀσκητῶν, Ἅγιον Ὄρος 1988, σ. 337, 355.
45. *H. Kissling*, Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert, Wiesbaden 1956, σ. 85-86.

Θεού», το οποίο τοποθετείται στα βόρεια της Κομοτηνής. Πιστεύουμε ότι όταν οι Τούρκοι άρχισαν να εγκαθίστανται στη Θράκη βρήκαν τη νότια οροσειρά της Ροδόπης κατάσπαρτη από μοναστικές κατοικίες και γι' αυτό της έδωσαν τα ονόματα αυτά. Υπάρχει επίσης η πιθανότητα να μετέφρασαν κάποιο ελληνικό όνομα με παρόμοια σημασία. Υπάρχουν δύο μαρτυρίες, η αναφορά ότι τα όρη από τις Φέρες προς τις Σάπες *ὑπό τῶν πολλῶν Θεοῦ βουνά λέγονται* και η επεξήγηση *Rhodope now ΘΕΟΒΟΥΝΑ, monte di Dio* πάνω σε ένα αγγλικό χάρτη[46], αλλά η χρονολόγησή τους (1728 και 1675) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να αποτελούν μεταφράσεις του τουρκικού ονόματος. Η περιοχή από την οποία ξεκίνησαν τα παραπάνω ονόματα πρέπει να ήταν αυτή του Παπικίου, ως κατ' εξοχήν μοναστικού κέντρου και στη συνέχεια επεκτάθηκαν πιο ανατολικά. Ίσως λοιπόν το *Çalab verdi* να είναι μια τουρκική ονομασία του Παπικίου ή της Ροδόπης γενικότερα, η οποία επεβίωσε στο όνομα του χωριού.

Όπως σημειώσαμε στην εισαγωγή, η περιοχή του Παπικίου τοποθετείται πάνω από τα ερείπια της Μοσυνούπολης, στα βορειοδυτικά της Κομοτηνής. Μάλιστα ο Ν. Ζήκος, βασισμένος στα εντοπισμένα από τον ίδιο ερείπια μονών, καθορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τα όριά της ως εξής: στα δυτικά ο ποταμός Κομψάτος και στα ανατολικά ο επαρχιακός δρόμος Κομοτηνής-Καρυδιάς ως τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.

Στο σημείο αυτό, κάνοντας μια παρένθεση, θέλουμε να σημειώσουμε κάτι για την ανακριβή γεωγραφικά μαρτυρία του Κιννάμου, ότι το Παπίκιο βρισκόταν στο θέμα Στρυμόνος (*ἐπί τι τῶν ὀρεστέρων ἀπήχθη σεμνείων, ἅπερ ἐπί Στρυμόνος ἐν ὄρει Παπικίῳ ἵδρυνται πλεῖστα*[47]), αντί του Βολερού. Κατά τη γνώμη μας πρέπει να εξηγηθεί ως εξής: ο ιστορικός είχε μεν στο νου του το Παπίκιο, όπου πράγματι οδηγήθηκε ο Αλέξιος Αξούθ, αλλά συγχέει τη θέση του με τη θέση του Παγγαίου. Έτσι ο τοπογραφικός προσδιορισμός αφορά το Παγγαίο, που πράγματι βρισκόταν *ἐπί Στρυμόνος*. Στην παραπλάνηση αυτή πιθανόν συνέβαλαν: α. η ηχητική αναλογία των δύο ονομάτων, β. η πιθανή παρουσία μοναστικών συγκροτημάτων και στο Παγγαίο, γ. η γειτονική θέση των δύο θεμάτων. Μια παρόμοια σύγχυση του Παπικίου με το Παγγαίο κάνει και ο Μανουήλ Μοσχόπουλος, φιλόλογος του τέλους του 13ου - αρχών 14ου αι., ο οποίος σε μία γλώσσα του για το Παπίκιο γράφει: *Ὅτι τό Πάγγαιον ἔοικεν εἶναι τό λεγόμενον Παπίγγιον ὄρος κατά Μοσυνόπολιν*[48].

Ο Τσαλαπετεινός λοιπόν βρίσκεται κοντά στις δυτικές παρυφές του Παπικίου. Υπάρχουν μαρτυρίες για βυζαντινό νεκροταφείο και ευρήματα στην

46. *Ε. Ζεγκίνη*, ό.π., σ. 111.

47. PG 133, στ. 633.

48. *N. Bees*, «Eine Glosse von Manuel Moschopoulos über den Berg Papikion», Byzantinische neugriechische Jahrbücher 10 (1934) 350.

Μελίταινα, πομακικό χωριό που βρίσκεται κοντά σ' αυτόν, αλλά στο νομό Ροδόπης, όπως και στα πιο ανατολικά, επίσης πομακικά χωριά Κρυστάλλη και Πόα[49]. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ένα γειτονικό με τον Τσαλαπετεινό πομακοχώρι, το Γιαννοχώρι, φέρει στα πομακικά το χριστιανικό όνομα *Γιωβάνοβα*[50] (< βουλγ. Jovan < Joan < ελλην. Ιωάννης). Αν σ' αυτά προσθέσουμε τα πολυάριθμα ίχνη εκκλησιών που εμφανίζονται στα πομακοχώρια του νομού Ξάνθης και τα άλλα χριστιανικά τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια, είναι σαφές ότι η έρευνα για το Παπίκιο θα μπορούσε να στραφεί και πιο δυτικά. Η παρουσία των πομακικών χωριών στην περιοχή του Παπικίου νομίζουμε πως είναι σημαντική για την ιστορία των Πομάκων. Η άνθιση του μοναχισμού ταυτίζεται με την άνθιση της εκκλησίας και δεν είναι δυνατόν σε περιοχές όπου υπάρχει ακμάζων μοναχισμός να μην υπάρχει ζωντανή εκκλησία. Επομένως οι Πομάκοι λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση ζούσαν σε περιοχές με ισχυρή ορθόδοξη παράδοση. Αυτό θα μας οδηγούσε σε ανάλογα συμπεράσματα για την ταυτότητα των Πομάκων πριν την τουρκοκρατία.

Γ. Καθορισμός του χρόνου παρακμής

Ας περάσουμε τώρα στον καθορισμό του χρόνου παρακμής του Παπικίου, χρησιμοποιώντας τις γραπτές κυρίως πηγές. Έχει υποστηριχθεί ότι ο μαρασμός του ως μοναστικού κέντρου εμφανίζεται ήδη από τις αρχές του 14ου αι. Η άποψη μας είναι ότι μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 14ου αι. ο μοναχισμός στο Παπίκιο βρισκόταν σε άνθιση, όχι βέβαια ίδια με αυτή του 11ου-12ου αι. και ότι ενδείξεις για την παρακμή του έχουμε από το 1360 και μετά. Ας δούμε λεπτομερώς το θέμα.

Ο Θ. Παπαζώτος στην πολύ βασική μελέτη του για το Παπίκιο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι *ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 14ου αι. ὁ μοναχισμός στό Παπίκιο παρουσίαζε κάμψη πού ὀφειλόταν κατά κύριο λόγο στή διάσπαση τῆς συνοχῆς τοῦ κράτους μετά τή λατινοκρατία καί στίς ληστρικές ἐπιθέσεις κατά τῆς περιοχῆς τῆς Μοσυνουπόλεως. Ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς ἠρεμίας καί οἰκονομικῆς σταθερότητας πρέπει νά ὁδήγησαν σέ μαρασμό τό μοναχισμό στό Παπίκιο πού σύμφωνα μέ τά δεδομένα πού ὑπάρχουν εἶχε παρουσιάσει ἀκμή κατά τόν 11ο καί 12ο αἰώνα. Μιά τέτοια ἄποψη ἐξηγεῖ καί τήν πληροφορία ὅτι ὁ Μάξιμος Καυσοκαλυβίτης βρῆκε στίς ἀρχές τοῦ 14ου αι. τούς μοναχούς τοῦ Παπικίου «ἀοίκους, ἀστέγους, ἀΰλους»*[51]. Για τη διατύπωση της ιστορικής αυτής εκτίμησης στηρίχθηκε βασικά σε τρία χωρία από τους βίους των

49. *Α. Λιάπη*, «Οί Πομάκοι μέσα στό χρόνο», Θρακική Ἐπετηρίδα 4 (1983) 21.

50. *Π. Θεοχαρίδη*, Πομάκοι, οι μουσουλμάνοι της Ροδόπης, Ξάνθη 1995, σ. 36.

51. *Θ. Παπαζώτου*, «Προανασκαφικές ἔρευνες στό Παπίκιον ὄρος», ό.π., σ. 121. Βλ. επίσης σ. 134-135.

αγίων Μαξίμου Καυσοκαλύβη και Γρηγορίου Παλαμά. Η γνώμη μας είναι ότι η άποψή του δικαιώνεται εν μέρει από τα αρχαιολογικά ευρήματα του Παπικίου, τα οποία προέρχονται κυρίως από το 12ο αι. και από τα ιστορικά δεδομένα για την περιοχή της Θράκης, όχι όμως και από τα συγκεκριμένα χωρία· τα δύο τουλάχιστον από αυτά μας πληροφορούν για το αντίθετο, δηλαδή για άνθιση του Παπικίου την εποχή που το επισκέπτονται οι άγιοι και όχι για παρακμή. Ας δούμε λεπτομερώς τις τρεις μαρτυρίες.

Η πρώτη προέρχεται από το βίο του αγίου Μαξίμου που συνέγραψε ο ησυχαστής Ιωαννίκιος ο Κόχυλας, ο οποίος έζησε στη Μεγίστη Λαύρα λίγο μετά από την εποχή του αγίου Μαξίμου[52]. Ο βιογράφος γράφει ότι ο άγιος πέρασε από το Παπίκιο *ἔνθα εὗρεν ἄνδρας ἐξ ὁλοκλήρου Θεῷ καθιερωμένους, ἀοίκους, ἀστέγους, ἄϋλους, μικροῦ δεῖν καὶ ἀναίμονας, μηδέν κεκτημένους παντάπασιν, ὅτι μὴ μόνα τά σωματικά καὶ ῥάκη διερρηγμένα, οἷς τήν αἰσχύνην ἐκάλυπτον*[53]. Πιστεύουμε ότι στο χωρίο έγινε μία διπλή παρερμηνεία, νοηματική και συντακτική. Η νοηματική αφορά την κυριολεκτική, απ' ό,τι αφήνεται να εννοηθεί, μετάφραση των επιθέτων *ἄοικοι, ἄστεγοι, ἄϋλοι* και την απόδοση «υλικής» έννοιας σ' αυτά. Ωστόσο έχουν καθαρά ασκητικό-πνευματικό περιεχόμενο και δεν αναφέρονται σε υλική ένδεια και αδυναμία κάλυψης βιοτικών αναγκών. Ο βιογράφος θέλει να εξάρει τις πνευματικές αρετές (ξενητεία, νηστεία-εγκράτεια, ακτημοσύνη) των ασκητών του Παπικίου, δηλαδή την εθελούσια *πτωχεία* τους και όχι την ακούσια φτώχεια τους. Η συντακτική παρερμηνεία συνίσταται στην προσθήκη του οριστικού άρθρου στο *ἄνδρας* και τη θεώρηση των τριών επιθέτων ως κατηγορουμένων σ' αυτό, ενώ πρόκειται για επιθετικούς προσδιορισμούς. Δηλαδή ο άγιος Μάξιμος δε βρήκε *τούς* μοναχούς του Παπικίου να είναι χωρίς κατοικία, στέγη και υλικά μέσα, αλλά βρήκε *ἄνδρας* (χωρίς άρθρο), δηλαδή *μοναχούς εξ ολοκλήρου αφιερωμένους στο Θεό, που ζούσαν χωρίς μόνιμη κατοικία και στέγη, εξαϋλωμένους, σχεδόν χωρίς αίμα, που δεν κατείχαν τίποτε απολύτως, εκτός από τα απαραίτητα για το σώμα τους και ξεσχισμένα κουρέλια, με τα οποία σκέπαζαν τη γύμνια τους* ... Το συνολικό περιεχόμενο του κειμένου (βίος ενός μεγάλου ασκητού ο οποίος ζούσε και αυτός χωρίς μόνιμη κατοικία) δεν αφήνει περιθώρια για μία διαφορετική ερμηνεία.

Η δεύτερη μαρτυρία βρίσκεται στο βίο του αγίου Γρηγορίου Παλαμά που έγραψε ο μαθητής του, επίσης άγιος, Φιλόθεος Κόκκινος. Όταν εξιστορεί τη διέλευση του αγίου από το Παπίκιο γράφει: *Θράκην γε μην διϊόντες καί κατά τό Παπίκιον γεγονότες (ὄρος δι' ἱερόν τοῦτο πάλαι μεταξύ κείμενον Θράκης*

52. *Ἁγίου Νικοδήμου Ἁγιορείτου*, Βίος, Πολιτεία καί θαύματα ἁγίου Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλύβη, ἐκδ. Ἱ. Καλύβης Κοιμήσεως Θεοτόκου, Καυσοκαλύβια 1994, σ. 16.

53. *Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου*, Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ, τ. Α΄, Ἀθωνῖται, Θεσσαλονίκη 1929, σ. 110-111.

τε καί Μακεδονίας καί μονασταῖς ἀνειμένον ἀνδράσι τότε θαυμαστοῖς καί σπουδαίοις καί τά θεῖα φιλοσοφοῦσι καλῶς), ἐγχειμάζειν παρ' αὐτοῖς ἔγνωσαν[54]. Πώς θα εξηγήσουμε τη χρήση του επιρρήματος *πάλαι*, με την οποία, κατά τον Παπαζώτο, ο άγιος Φιλόθεος *ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἀκμή τοῦ Παπικίου δέν ἐντοπίζεται στήν ἐποχή πού πέρασε ἀπό κεῖ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς (1316) ἀλλά παλιότερα*[55]. Μπορούμε να δώσουμε την εξής ερμηνεία: από το έτος επίσκεψης του αγίου Γρηγορίου ως την εποχή που γράφεται ο λόγος, όπως θα δούμε παρακάτω, μεσολαβούν πάνω από 40 χρόνια. Σ' αυτό το διάστημα το Παπίκιο έχει πλέον πάψει να ανθεί και έτσι ο βιογράφος χρησιμοποιεί ένα επίρρημα με παρελθοντική σημασία. Είναι πάντως σαφές ότι την εποχή που περνά ο άγιος Γρηγόριος, το Παπίκιο ακόμη ακτινοβολεί, αφού ήταν *ἀνειμένον ἀνδράσι θαυμαστοῖς καί σπουδαίοις*· το επίρρημα *τότε* αναφέρεται στο χρόνο επίσκεψης του αγίου Γρηγορίου, όπως αποδεικνύεται απο τη χρήση στη συνέχεια της αντωνυμίας *αὐτοῖς*. Πουθενά ο άγιος Φιλόθεος δεν κάνει υπαινιγμό για καταστάσεις παρακμής. Δεν αναφέρει τίποτε για ληστρικές ή βαρβαρικές επιδρομές και άλλα προβλήματα. Εξάλλου αν δεν υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες δε θα αποφάσιζε ο άγιος να περάσει εκεί το χειμώνα του ούτε *οἱ θεοφιλεῖς ἄνδρες ἐκεῖνοι* του Παπικίου θα έκαναν ό,τι ήταν δυνατό ώστε *παρ' ἑαυτοῖς κατασχεῖν τόν ἄνδρα καί τῆς ἐκείνου σοφίας τε καί τῆς ἀρετῆς ἀπολαύειν εἰς ἅπαν*[56].

Τέλος η τρίτη μαρτυρία δίνεται από τον ιερομονάχο Μακάριο, ο οποίος δεν έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα με κάποιο γνωστό ιστορικό πρόσωπο. Στο βίο του αγίου Μαξίμου ο συγγραφέας αναφερόμενος στο Παπίκιο χρησιμοποιεί ένα παρελθοντικό χρόνο (υπερσυντέλικο) και γράφει ότι εκεί *μοναστήρια συχνά μοναστῶν ἵδρυτο* (= είχαν ιδρυθεί). Ωστόσο η μαρτυρία αυτή είναι σαφώς μεταγενέστερη από αυτή του αγίου Φιλοθέου. Όταν ο τελευταίος έγραψε τον λόγο στον άγιο Γρηγόριο, ο άγιος Μάξιμος βρισκόταν πιθανότατα ακόμη στη ζωή και είναι απίθανο ο Μακάριος αυτός, όποιος και αν είναι, να είχε γράψει το βίο πριν το θάνατο του αγίου Μαξίμου. Έτσι είναι πολύ πιθανό ότι στην εποχή του το Παπίκιο είχε πράγματι παρακμάσει, αφού ήδη έχουμε ένδειξη παρακμής από τα χρόνια που γράφει ο άγιος Φιλόθεος.

Η παρεξήγηση του χωρίου του Ιωαννικίου Κόχυλα παρέσυρε και άλλους μελετητές της ιστορίας του Παπικίου σε ανάλογη παρερμηνεία άλλου χωρίου από το βίο επίσης του αγίου Μαξίμου του Καυσοκαλύβη, έργο του μαθητή του Θεοφάνη, μητροπολίτη Περιθεωρίου. Γράφει ο βιογράφος ότι ο άγιος μετά το θάνατο του γέροντά του φεύγει από το όρος Γάνου, όπου μόναζε και

54. *Δ. Τσάμη*, Φιλοθέου Κων/πόλεως, Λόγος εἰς ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 41.

55. *Θ. Παπαζώτου*, ό.π., σ. 121.

56. *Δ. Τσάμη*, ό.π., σ. 46.

διασχίζει όλη τη Μακεδονία[57], ψάχνοντας για θησαυρό, δηλαδή έναν παρόμοιο σε αγιότητα γέροντα· και ο Θεός πραγματοποιεί τον πόθο του. *Γενόμενος γάρ πρός τό Παπίκιον ὄρος εὗρεν ἐκεῖσε ἄνδρας ἁγίους ἴσα τοῖς μεγάλοις πατράσιν ἐκείνοις, Ἀντώνιον λέγω καί τόν Εὐθύμιον, Ἀρσένιον καί Παχώμιον, ἀοίκους, ἀπροΐτους, πελαζομένους ἐν ὄρεσι ὑψηλοῖς καί σπηλαίοις ἡσύχοις καί ἀβάτοις τόποις, ἀπαρακλήτους, ἔχοντας μεθ' ἑαυτῶν οὐδέν, εἰ μή μόνον τά ῥάκη, ἃ περιβέβληντο οἱ γενναῖοι*[58]. Η μαρτυρία αυτή θεωρήθηκε ως χαρακτηριστική για τον πλήρη μαρασμό του Παπικίου κατά το 14ο αι.[59] Ωστόσο και εδώ ο βιογράφος αφήνει με σαφήνεια να φανεί ότι η ασκητική τουλάχιστον ζωή του Παπικίου ανθεί. Διότι δεν είναι δυνατό σε ένα μοναστικό κέντρο να ζουν άνδρες αντάξιοι των παλαιών θεμελιωτών του μοναχισμού, οδηγοί και πρότυπα ενός αγίου Μαξίμου και αυτό να βρίσκεται σε παρακμή. Στη μοναχική πολιτεία, όπου η πρόοδος και η ακμή μετριούνται με αντίστροφες παραμέτρους απ' ό,τι στον κόσμο, το να ζει κάποιος χωρίς μόνιμη κατοικία, σε μέρη απρόσιτα και ήσυχα, χωρίς τις συνηθισμένες ανθρώπινες παρηγοριές και με πλήρη ακτημοσύνη, αποτελεί πιστοποίηση της μεγάλης πνευματικότητάς του. Οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο Θεοφάνης θυμίζουν το γνωστό χωρίο του Αποστόλου Παύλου: *περιῆλθον ἐν μηλωταῖς, ἐν αἰγείοις δέρμασι, ὑστερούμενοι, θλιβόμενοι, κακουχούμενοι, ὧν οὐκ ἦν ἄξιος ὁ κόσμος, ἐν ἐρημίαις πλανώμενοι καί ὄρεσι καί σπηλαίοις καί ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς* (Προς Εβραίους ια΄, 37-38). Η υψηλή ποιότητα του παπικιανού μοναχισμού αποδεικνύεται και από τη συνέχεια του χωρίου του Θεοφάνη: *Καί τούτους ὁμιλήσας κατά πολύ, ὡς καθαρώτατος σπόγγος τάς ἀρετάς ἐκείνων εἰς ἅπαν ἀνακραθείς, ἤ μᾶλλον ὡς κηρός τόν χαρακτῆρα ἐκείνων τῆς ὑπέρ ἄνθρωπον ἀρετῆς ὡς ἐκμαγεῖον εἰς ἑαυτόν ὅλως ἀναλαβών, καί γενόμενος ὑπερόπτης ἔτι πλεῖον τῶν πάντων, ἀπάρας ἐκ Παπικίου πρός τήν μεγαλόπολιν τήν Κωνσταντίνου ἀπῆει.* Το νοηματικό περιεχόμενο του συνολικού κειμένου αποδίδει πιστά η μετάφρασή του από τον άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη: *διότι πηγαίνωντας εἰς τό Παπήκειον ὄρος, ηὗρεν Ἁγίους ἄνδρας, ὁμοίους μέ τούς παλαιούς, οἱ ὁποῖοι ἐκατοικοῦσαν ἐπάνω εἰς βουνά, καί μέσα εἰς σπήλαια, καί εἰς τόπους ἐρήμους, καί δέν εἶχαν μαζύ τους τίποτε ἄλλο, ἔξω ἀπό τά παλαιόῤῥασα ὁποῦ ἐφοροῦσαν· καί συναναστρεφόμενος μέ αὐτούς πολύν καιρόν, ἀνέλαβεν εἰς τόν ἑαυτόν του, ὅλας τάς ὑπέρ ἄνθρωπον ἀρετάς τους, καθώς δέχεται τό κηρί τούς χαρακτῆρας τῆς βούλλας*[60].

57. Ο Θεοφάνης στον όρο *Μακεδονία* περιλαμβάνει και τη *Θράκη*, αφού λίγο πιο πάνω σημειώνει ότι ο γέροντας του αγίου, ο οποίος μόνασε στο όρος Γάνου, έλαμψε *ἐν ὅλῃ τῇ Μακεδονίᾳ*.

58. *Fr. Halkin*, Saints moines d'Orient, London 1973, XI 69-70.

59. *Ν. Ζήκου*, «Αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στό Παπίκιον όρος», ό.π., σ. 679.

60. Νέον Ἐκλόγιον, ἐν Βενετίᾳ 1803, εκδ. Ἀστήρ, Ἀθήνα 1974, σ. 306.

Επομένως το συμπέρασμα που βγαίνει για το Παπίκιο από τους βίους των δύο αγίων είναι το εξής: αν θεωρήσουμε ως προϋπόθεση για την άνθιση του μοναχισμού σε μια περιοχή, την ανάδειξη αγίων και πνευματικών γερόντων, οι οποίοι συσπειρώνουν γύρω τους πολλούς μαθητές, το Παπίκιο, όταν τουλάχιστο το επισκέπτονται οι άγιοι Μάξιμος και Γρηγόριος Παλαμάς, πληρεί απόλυτα την προϋπόθεση αυτή. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι οι βιογράφοι δεν κάνουν καμία αναφορά στον κοινοβιακό μοναχισμό του Παπικίου. Αυτό δεν θα πρέπει να μας ξενίζει, αν αναλογιστούμε ότι οι βιογραφούμενοι άγιοι ήταν από τους πατέρες του ησυχασμού. Η ερημιτική ζωή αποτελούσε το αντικείμενο των ενδιαφερόντων τους και τον τρόπο ζωής που είχαν επιλέξει. Δεν μπορούμε ακόμη να πούμε ότι οι έπαινοι του Θεοφάνη και του Φιλοθέου προς τους ασκητές του Παπικίου είναι κάποιος κοινός τόπος ή υπερβολικοί. Και οι δύο ήταν σύγχρονοι και μαθητές των αγίων που βιογραφούν. Μάλιστα ο Θεοφάνης, ως μητροπολίτης Περιθεωρίου, μιας πόλης που βρισκόταν πολύ κοντά στο όρος, είναι πολύ πιθανό ότι θα είχε ιδία αντίληψη του Παπικίου και του μοναχισμού του.

Θα προσπαθήσουμε τώρα να αξιοποιήσουμε χρονολογικά τις παραπάνω μαρτυρίες. Πότε επισκέφθηκαν το Παπίκιο οι δύο άγιοι; Για τον άγιο Γρηγόριο γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε το όρος *τόν ἔφηβον ὑπερβεβηκώς ἤδη*, δηλαδή είκοσι περίπου χρονών[61], γύρω στο 1316. Πήγε στις αρχές του χειμώνα και έφυγε από εκεί στις αρχές της άνοιξης. Ο άγιος Μάξιμος, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, επισκέφθηκε το Παπίκιο στη νεανική του ηλικία, μετά τη μοναχική αποταγή του στην ηλικία των δεκαεπτά ετών και τη σύντομη παραμονή του στο όρος Γάνου. Όταν φεύγει από το Παπίκιο, πηγαίνει στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνδέεται με τον πατριάρχη Αθανάσιο, ο οποίος πατριάρχευσε δύο φορές, στα διαστήματα 1289-1293 και 1303-1309[62]. Επομένως η παραμονή του αγίου Μαξίμου στο Παπίκιο πραγματοποιήθηκε οπωσδήποτε πριν το 1309, πριν από τη διέλευση του αγίου Γρηγορίου Παλαμά. Πιο συγκεκριμένα ή γύρω στο 1290 ή γύρω στο 1300. Πιο πιθανή χρονολογία είναι η δεύτερη, γιατί αν υποθέσουμε ότι πήγε πριν το 1290, πρέπει να δεχτούμε ότι πέθανε περίπου την εποχή της ανακήρυξης του Γρηγορίου Παλαμά ως αγίου, ενώ φαίνεται ότι έζησε και μετά[63]. Όσον αφορά τώρα τη χρήση των επιρρημάτων *πάλαι* και *τότε* από τον άγιο Φιλόθεο, γνωρίζουμε ότι έγραψε το λόγο στο διάστημα μεταξύ 1361 και 1368 και ο χρόνος καταγραφής (14ος-15ος αι.) των σωζομένων κωδίκων βρίσκεται πολύ κοντά στο χρόνο συγγραφής του λό-

61. *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου*, Ἁγιολογικά ἔργα Α΄, έκδ. Δ. Τσάμη, [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 441.

62. Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαιδεία 1, σ. 517.

63. Βλ. το βίο που έγραψε ο Νήφων (*Fr. Halkin*, ό.π., XI 60-61).

γου[64], κάτι που αποκλείει την πιθανότητα μεταγενέστερης προσθήκης των επιρρημάτων. Το *πάλαι* προϋποθέτει τη μεσολάβηση κάποιου αξιόλογου χρονικού διαστήματος μέχρι το χρόνο συγγραφής. Έτσι λοιπόν με βάση τα δεδομένα από τις παραπάνω πηγές καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ασκητική ζωή στο Παπίκιο ήκμαζε τουλάχιστον μέχρι το 1320, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για μαρασμό της τουλάχιστον από τα μέσα του 14ου αι. και έπειτα.

Πώς τώρα μπορούν να συνδυαστούν οι μαρτυρίες από τους βίους των δύο αγίων που μας μιλούν για ακμή της ησυχαστικής ζωής στα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αι., με τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις μαρτυρίες από τα ιστορικά έργα που τοποθετούνται στην πλειοψηφία τους το 12ο αι.; Η απάντησή μας είναι ότι το Παπίκιο την εποχή που το επισκέφθηκαν οι δύο άγιοι ήταν ακόμη ένα ακτινοβόλο μοναστικό κέντρο, είχε χάσει όμως αρκετή από τη λάμψη που είχε το 12ο αι., οπότε μαρτυρείται μεγάλη ανάπτυξη του κοινοβιακού μοναχισμού. Αξίζει πάντως να προστεθεί ότι κατά το 13ο-14ο αι. οι γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα ελαττώνονται, αλλά δεν εξαφανίζονται. Όπως είδαμε, το Παπίκιο μνημονεύεται ως σπουδαίο μοναστικό κέντρο από τον Ακάκιο Σαββαΐτη, ο οποίος τελείωσε το συγκεκριμένο έργο του στις δύο πρώτες δεκαετίες του 13ου αι. Αναφέρεται σε γλώσσα του Μανουήλ Μοσχόπουλου, φιλολόγου του τέλους του 13ου - αρχών 14ου αι. Υπάρχει επίσης το σχετικό με τη μονή της Θεοτόκου Τζηντζηλουκιωτίσσης, σιγνογραφικό γράμμα του 1294· η μονή, όπως προαναφέρθηκε, βρισκόταν στην περιοχή της Μοσυνούπολης και ίσως ανήκε στο Παπίκιο. Κοντά στο χωριό Σώστης ανασκάφηκε μοναστηριακό συγκρότημα, στο οποίο, σύμφωνα με τα ευρήματα, υπήρχε συνεχής λειτουργία από τον 11ο μέχρι τα τέλη του 13ου αι. Ένας σημαντικός αριθμός νομισμάτων που βρέθηκαν εκεί προέρχεται από το πρώτο μισό του 13ου αι. Τέλος κοντά στο χωριό Ληνός σώζεται μύλος, του οποίου το σύστημα τοιχοδομίας, κατά τον Παπαζώτο, είναι όμοιο με αυτό της εποχής των Παλαιολόγων[65] (1261-1453).

Καταλήγοντας μπορούμε να πούμε τα εξής: α. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η περίοδος ακμής του όρους ήταν ο 11ος και κυρίως ο 12ος αι., οπότε, με βάση τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, ιδρύονται τα περισσότερα μοναστήρια. β. Το 13ο αι. παρατηρείται μία ελάττωση των ιστορικών μαρτυριών, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν. Το ίδιο ισχύει και για τις αρχαιολογικές ενδείξεις. Επομένως ούτε ο αιώνας αυτός είναι νεκρός για το Παπίκιο. γ. Στις αρχές του 14ου αι. έχουμε μαρτυρίες από βίους δύο αγίων, οι οποίες δε μας δίνουν καμιά πληροφορία για παρακμιακές καταστάσεις στο Όρος. δ. Μας πληροφορούν ότι η ερημιτική τουλάχιστον ζωή βρίσκεται σε άνθιση, ότι το όρος κα-

64. *Δ. Τσάμη*, ό.π., σ. 22-24.
65. *Θ. Παπαζώτου*, ό.π., σ. 134-135.

τοικείται από πολύ αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό και ότι είναι για την εποχή του ένα ακτινοβόλο μοναστικό κέντρο. ε. Από τα μέσα του 14ου αι. ο μοναχισμός στο όρος φαίνεται ότι αρχίζει να σβήνει. Ίσως τελικά το αποφασιστικό χτύπημα στο μοναχισμό του Παπικίου έδωσε η τουρκική κατάκτηση, που ολοκληρώθηκε στη Δυτική Θράκη κατά τη δεκαετία 1361-1371.

Δ. Αντώνιος ο δικαίος ή Αντώνιος ο δίκαιος και νέος;

Οι γραπτές βυζαντινές πηγές που μνημονεύουν το Παπίκιο όρος μας αφήνουν ένα σημαντικό κενό: ενώ όλες μιλούν με ενθουσιασμό για τους μοναχούς του, καμία δε μας αναφέρει επώνυμα κάποια σημαντική ασκητική φυσιογνωμία. Υπάρχει βέβαια ο Στέφανος Νεεμάν, μέγας ζουπάνος της Σερβίας, ο οποίος κινούμενος από καθαρά πνευματικά κίνητρα, όπως φαίνεται, εγκατέλειψε την εξουσία και εγκαταβίωσε στο όρος, χωρίς να έχουμε άλλες πληροφορίες για την πορεία του ως μοναχού. Έτσι είμαστε υποχρεωμένοι να καταφύγουμε στα αρχαιολογικά ευρήματα αναζητώντας περισσότερα στοιχεία για κάποιες επώνυμες πνευματικές μορφές του όρους.

Ένα από τα σημαντικά ανασκαφικά ευρήματα στην περιοχή του Παπικίου Όρους ήταν μια επιγραφή υστεροβυζαντινής εποχής, που βρέθηκε από τον αρχαιολόγο Ν. Ζήκο, σε ερείπια κτιρίου 2,5 χιλιόμετρα βόρεια του χωριού *Ασώματος*. Το χωριό βρίσκεται επτά χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Κομοτηνής. Η επιγραφή, χαραγμένη σε αμφικιονίσκο παλαιοχριστιανικής εποχής, είναι η εξής: †*Ὁριαῖοι διαφέροντες τῇ εὐαγεστάτῃ μονῇ τοῦ δικαίου Ἀντωνίου*†[66]. Πρόκειται, κατά το Ν. Ζήκο, για οριαίο λίθο (οροθέσιο) που καθορίζει τα όρια δικαιοδοσίας μεταξύ μονών και ήταν η πρώτη, από τα αρχαιολογικά ευρήματα, εμφάνιση ονόματος μονής του Παπικίου Όρους. Το σημείο που θα σχολιάσουμε, είναι η έκφραση *τοῦ δικαίου Ἀντωνίου*. Κατά τη γνώμη μας, ο Αντώνιος αυτός ήταν ο ιδρυτής και κτήτορας της μονής και έδωσε το όνομά του σ' αυτή. Κάτι τέτοιο θα ήταν αναμενόμενο, αφού τα περισσότερα μοναστήρια έχουν πάρει το όνομά τους από τον ιδρυτή τους.

Ο ευρών την επιγραφή είχε υποστηρίξει ότι ο προσδιορισμός *δικαίου* μας παραπέμπει στο εκκλησιαστικό αξίωμα του *δικαίου* και ότι η επιγραφή αποτελεί μαρτυρία για την ύπαρξη του αξιώματος, εκτός από το Άγιο Όρος, και στο Παπίκιο[67].

Πριν αξιολογήσουμε την παραπάνω άποψη, πρέπει να κάνουμε μία σύντομη αναφορά στο αξίωμα του *δικαίου*[68]. Οι γνώσεις μας γι' αυτό προέρχο-

66. *Ν. Ζήκου*, «Ἀποτελέσματα ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στό Παπίκιον ὄρος», ό.π., ν. Ι, σ. 686-687 και ν. ΙΙ, pl. CCLXXX (όπου δημοσιεύεται φωτογραφία της).

67. *Ν. Ζήκου*, ό.π., σ. 687.

68. Για τον δικαίο βλ. *Δ. Βαγιακάκου*, «Περί τοῦ ὀνόματος δικαῖος», Ἐπετηρίς τοῦ Με-

νται από τα αγιορείτικα κυρίως έγγραφα, όπου είναι πολύ συχνή η εμφάνισή του. Ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι αγιορείτικης προέλευσης, αφού από την πρώτη περίοδο εμφάνισής του, το βλέπουμε να έχει μία ευρύτερη χρήση και έξω από το Άγιο Όρος· μάλιστα όχι ως εκκλησιαστικό καθαρά, αλλά και ως πολιτικό αξίωμα. Φαίνεται πως αρχικά δεν ήταν αξίωμα, αλλά μία προσωρινή υπηρεσία· κάποιος δηλαδή εκκλησιαστικός ή πολιτικός αρχηγός ή αξιωματούχος εκχωρούσε σε ένα πρόσωπο της εμπιστοσύνης του την εξουσιοδότηση να τον αντιπροσωπεύει σε μία συγκεκριμένη νομική πράξη, την οποία και προσυπέγραφε για λογαριασμό του. Πρόκειται μάλλον για ένα είδος νομικού εκπροσώπου. Στη συνέχεια όμως αποκτά μία πιο σταθερή υπόσταση και γίνεται από προσωρινή υπηρεσία μόνιμο αξίωμα. Δηλώνει τον αναπληρωτή, τον τοποτηρητή ενός συγκεκριμένου εκκλησιαστικού ή πολιτικού αρχηγού[69] και αποκτά σημαντική θέση στην ιεραρχία. Όσον αφορά το χώρο της εκκλησίας, στα βυζαντινά χρόνια ο δικαίος μπορεί να φέρει τον τίτλο δικαίος του πατριάρχη, μιας μονής, του Πρώτου του Αγίου Όρους, ενός μητροπολίτου ή επισκόπου (ή μιας μητροπόλεως ή επισκοπής). Εκτός από τις αγιορείτικες, μνημονεύεται στις Μονές Στουδίου και Μεγάλου Σπηλαίου. Όσον αφορά τους πολιτικούς αξιωματούχους, εμφανίζονται πρόσωπα να ενεργούν *δικαίῳ* κάποιου *πρωτονοβελισσίμου*, στο Χρονικό του Μορέως ο *μπάϊλος* αφήνει *δικαῖον* του, δηλαδή τοποτηρητή του κτλ. Ως προς τη γλωσσική εξέλιξη του όρου *δικαίος* μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να πούμε ότι είναι σωστή η ετυμολόγηση του Κ. Άμαντου από την έκφραση *δικαίῳ τοῦ...*[70], δηλαδή από τη δοτική ενικού του *δίκαιον* (ουσιαστικοποιημένο επίθετο), που χρησιμοποιούνταν για να δηλωθεί ότι ένα πρόσωπο φροντίζει για *τό δίκαιον* κάποιου άλλου και είναι ο νόμιμος εκπρόσωπός του. Αυτό αποδεικνύεται από το ότι ο όρος από το 13ο αι. και έπειτα εμφανίζεται πολύ συχνά ως (*ὁ*) *δικαίῳ*. Ένας άλλος τύπος δηλωτικός του αξιώματος, εξίσου πρώιμος, προέρχεται από τη γενική και είναι (*ὁ*) *δικαίου*, ενώ η ονομαστική κατά τα αρσενικά σε -ος (*δικαῖος*), είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερη. Μια από τις πρώτες εμφανίσεις του όρου και του αξιώματος βρίσκεται σε αγιορείτικο έγγραφο του 1049, μεταξύ της Μονής των Αγίων Αποστόλων και της Μονής του Νεακίου, το οποίο

σαιωνικοῦ Ἀρχείου 6 (1956) 210-222, απ' όπου αντλήσαμε τις μαρτυρίες που δίνουμε παρακάτω, επίσης (για τον *δικαίῳ τοῦ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους*) βλ. Δ. *Παπαχρυσάνθου*, Ὁ ἀθωνικός μοναχισμός, Ἀθῆνα 1992, σ. 342-344· *της ίδιας*, Actes du Prôtaton, Archives de l'Athos VII, Paris 1975, σ. 161-164.

69. Πρβλ. την ερμηνεία *τοποτηρητής, ἀναπληρωτής (πολιτικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ ἄρχοντα)*, που δίνει στη λέξη το Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας του *Κριαρά* (τ. Ε', σ. 133) και *vicarius, qui alterius vices obit* που δίνει ο *Du Cange* (Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688, ανατ. Graz 1958, σ. 308).

70. *Κ. Άμαντου*, «Γλωσσικαί παρατηρήσεις εἰς μεσαιωνικούς συγγραφεῖς», Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 2 (1925) 280-281.

μεταξύ των άλλων υπογράφει *τό δικαίου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων*. Το αξίωμα αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα κατά το 16ο αι., οπότε ο δικαίος στο Άγιο Όρος εκτελεί τα καθήκοντα του πρώτου, όταν η θέση του είναι κενή[71], για να φτάσουμε στη μορφή που έχει το αξίωμα μέχρι σήμερα: ο δικαίος είναι ο «πρώτος» των Σκήτεων. Πέρα από αυτά *ο δικαίος*, κατά το παράδειγμα και άλλων αξιωμάτων (π.χ. Αναγνώστης, Δούκας, Οικονόμος), έγινε επώνυμο και βαπτιστικό όνομα.

Περνώντας τώρα στην επιγραφή μας, τίθεται το ερώτημα: ο Αντώνιος μπορεί να ήταν δικαίος; Κατά τη γνώμη μας, αυτό θα ήταν πολύ δύσκολο, για τους εξής λόγους:

1. Παρατηρούμε ότι μέχρι τα μέσα περίπου του 13ου αι. η δοτική *δικαίῳ τοῦ* ... διατηρεί μία επιρρηματική κυρίως χρήση και μόνο στο β΄ μισό του 13ου και κυρίως στις αρχές του 14ου αι. πληθαίνουν οι εμφανίσεις του όρου ως ουσιαστικού πλέον και δηλωτικού ενός μόνιμου αξιώματος. Επομένως θα ήταν λίγο τολμηρό να υποστηρίξουμε ότι υπήρχε ως παγιωμένος όρος και μόνιμο αξίωμα στο Παπίκιο, που ακμάζει κατά τον 11ο-12ο αι. και μετά τα μέσα του 14ου αι. βαδίζει προς εξαφάνιση ως μοναστικό κέντρο[72]. Το να ανάγουμε την ίδρυση της μονής στο 13ο ή 14ο αι. θα ήταν ακόμη τολμηρότερο.

2. Την εποχή της ακμής του Παπικίου ο όρος δε φαίνεται να έχει τόσο μόνιμη και συγκεκριμένη υπόσταση, αλλά μία γενική ακόμη χρήση. Έτσι θα ήταν δύσκολο να αποτελεί σταθερό τίτλο κάποιου προσώπου και μάλιστα να περάσει στο όνομα μιας μονής. Αν πάλι ήταν το επώνυμο του κτήτορα, τότε θα περιμέναμε να ακολουθεί το όνομα και όχι να προηγείται.

3. Στις μέχρι το 14ο αι. εμφανίσεις του ο όρος πολύ σπάνια παρουσιάζεται χωρίς να συνοδεύεται από ένα έναρθρο προσδιορισμό σε γενική π.χ. (*ὁ*) *δικαίῳ τοῦ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τοῦ πατριάρχου, τῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου*. Έτσι και στην περίπτωσή μας ο τίτλος *δικαίου Ἀντωνίου*, χωρίς κάποιο ειδικότερο προσδιορισμό, θα ήταν πολύ γενικός, αφού θα μπορούσε να σημαίνει *δικαίῳ* του Πρώτου του Παπικίου ή μιας μονής ή και κάποιου πολιτικού αξιωματούχου.

4. Ο όρος δικαίος μας πάει στο χώρο του οργανωμένου μοναχισμού. Επομένως θα έπρεπε να δεχτούμε ότι ο δικαίος του πρώτου του Παπικίου ή κάποιας μονής, ένα πρόσωπο που δεν ήταν η κεφαλή στην ιεραρχία, προχώρησε στην ίδρυση ενός άλλου μοναστηριού όχι ασήμαντου, όπως δείχνει ο τίτλος *εὐαγεστάτη* (*εὐαγής*=λαμπρός, επιφανής, αυτός που είναι ορατός από μακριά) και έδωσε το όνομά του σ' αυτό. Πολύ συχνά όμως στην ιστορία του

71. *Δ. Παπαχρυσάνθου*, Ὁ ἀθωνικός μοναχισμός, ό.π., σ. 344.
72. Βλ. γ΄ κεφάλαιο του άρθρου.

μοναχισμού, οι κτήτορες των μονών είναι κάποια μεμονωμένα πρόσωπα, συνήθως ασκητές, που για να ικανοποήσουν τις πνευματικές ανάγκες των μαθητών τους προχωρούν στην ίδρυση οργανωμένων μονών.

Τί σημαίνει λοιπόν ο χαρακτηρισμός *δικαίου;* Η γνώμη μας είναι ότι πρόκειται για επίθετο με αγιολογικό περιεχόμενο και επομένως έχει μία χρήση ανάλογη με τα *ἅγιος, ὅσιος, εὐσεβής* και τα σχετικά επίθετα που συνοδεύουν τα ονόματα των αγίων. Ας δούμε όμως ποια είναι η χρήση του επιθέτου στη γλώσσα της εκκλησίας και τί μπορεί να σημαίνει στη συγκεκριμένη επιγραφή.

Στην Καινή Διαθήκη το επίθετο *δίκαιος* εμφανίζεται ως χαρακτηρισμός του εναρέτου και ευσεβούς ανθρώπου. Έτσι *δίκαιοι* χαρακτηρίζοται ο Άβελ (*Κατά Ματθαῖον κγ΄*, 35: *ἀπό τοῦ αἵματος Ἅβελ τοῦ δικαίου ἕως τοῦ αἵματος Ζαχαρίου*), ο Ιωσήφ ο Μνήστωρ (*Κατά Ματθαῖον α΄*, 19: *Ἰωσήφ δέ ὁ ἀνήρ αὐτῆς, δίκαιος ὤν*), ο Ιωσήφ ο από Αριμαθαίας (*Κατά Λουκᾶν κγ΄*, 50: *Καί ἰδού ἀνήρ ὀνόματι Ἰωσήφ, βουλευτής ὑπάρχων, ἀνήρ ἀγαθός καί δίκαιος*), ο Συμεών ο Θεοδόχος (*Κατά Λουκᾶν β΄*, 25: *Καί ἰδού ἦν ἄνθρωπος ἐν Ἱερουσαλήμ ᾧ ὄνομα Συμεών, καί ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος καί εὐλαβής*), ο Ζαχαρίας και η Ελισάβετ (*Κατά Λουκᾶν α΄*, 6: *ἦσαν δέ δίκαιοι ἀμφότεροι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, πορευόμενοι ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καί δικαιώμασι τοῦ Κυρίου ἄμεμπτοι*). Πολύ συχνή είναι η χρήση του στα πατερικά κείμενα. Το βλέπουμε, ως επίθετο του Θεού, να κρατά την πρωταρχική σημασία του, δηλαδή «αυτός που κρίνει σωστά». Με τη σημασία «άγιος, ενάρετος» χρησιμοποιείται κυρίως για τους αγίους της Παλαιάς Διαθήκης, το Χριστό και τους χριστιανούς[73]. Ως επίθετο των χριστιανών δηλώνει τον εκλεκτό του Θεού, τον άνθρωπο που ζει κατά Θεόν, αυτόν που τηρεί τις εντολές Του, που δεν αμαρτάνει, που αγαπά το Θεό και έχει τη δικαιοσύνη του Θεού, το σεσωσμένο. Σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να θεωρηθεί ταυτόσημο με τα *ἅγιος, ὅσιος, χρηστός, ἐνάρετος, σεμνός, ἐπιεικής* και αντιδιαστέλλεται προς τα *ἁμαρτωλός, ἄνομος*. Σε μία παρόμοια χρήση δεν είναι ασυνήθιστο και στη λατρευτική γλώσσα της Εκκλησίας, π.χ. στον όρθρο του Σαββάτου: *Ἀπόστολοι, μάρτυρες καί προφῆται, ἱεράρχαι, ὅσιοι καί δίκαιοι, ...* (τροπάριο), ... *ὅπου χοροί τῶν ἁγίων, Κύριε, καί οἱ δίκαιοι ἐκλάμψουσι ὡς φωστῆρες ...* (νεκρώσιμο ευλογητάριο), *Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν, μετά δικαίων τούς δούλους σου* (κάθισμα)[74].

Ας το εξετάσουμε τώρα ως καθαρά αγιολογικό τίτλο. Μια τέτοια χρήση του είναι κανονική για τους αγίους της Παλαιάς Διαθήκης. Αν εξαιρέσουμε

73. Βλ. *G. Lampe*, A patristic greek Lexicon, Oxford, σ. 368-369, όπου παρατίθενται τα σχετικά χωρία.

74. *Τ. Μ. Σίμωνος Πέτρας*, Συλλειτουργικόν, ἤτοι ἡ τάξις ἀναγνώστου καί ψάλτου, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 108, 111, 112.

κυρίως τους προφήτες, οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους, όπως ο Νώε, ο Αβραάμ, ο Ενώχ, ο Ιώβ, ο Γεδεών, ο Εζεκίας, η Σάρρα, η Ιουδήθ, η Εσθήρ χαρακτηρίζονται και μνημονεύονται ως *δίκαιος* ή *δικαία*, π.χ. *τοῦ ἁγίου καί δικαίου Ἰώβ τοῦ πολυάθλου*[75]. Είναι ακόμη συχνό επίθετο αγίων που έζησαν στην εποχή του Χριστού: *τῶν ἁγίων καί δικαίων Θεοπατόρων Ἰωακείμ καί Ἄννης, τοῦ ἁγίου καί δικαίου Συμεών τοῦ θεοδόχου, τῷ Σαββάτῳ τοῦ ἁγίου καί δικαίου Λαζάρου*[76]. Ως τίτλος αγίων που έζησαν μετά τα χρόνια του Χριστού χρησιμοποιείται σπάνια. Ένας από τους αγίους που έμεινε γνωστός με την επωνυμία *δίκαιος* είναι ο άγιος Ευδόκιμος από την Καππαδοκία, ο οποίος έζησε κατά τους χρόνους του αυτοκράτορα Θεοφίλου του εικονομάχου (9ος αι.) και εορτάζεται στις 31 Ιουλίου (*τοῦ ἁγίου καί δικαίου Εὐδοκίμου*[77]).

Ας δούμε τώρα τί μπορεί να σημαίνει ως επίθετο του Αντωνίου στη συγκεκριμένη επιγραφή. Λόγω της έλλειψης περισσότερων στοιχείων, είμαστε αναγκασμένοι να καταφύγουμε σε υποθέσεις:

α. Έχει μία γενική χρήση και σημαίνει απλώς «άγιος, ενάρετος, ευσεβής». Κάτι τέτοιο όμως θα ήταν κάπως ασυνήθιστο και θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς γιατί να προτιμηθεί το δίκαιος από άλλα πιο ταιριαστά στην περίπτωση ενός μοναχού επίθετα, όπως *ὅσιος* ή *ἅγιος*.

β. Δηλώνει κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό από τη ζωή του Αντωνίου, το οποίο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Παρατηρούμε ότι το δίκαιος είναι κάπως «ουδέτερο» αγιολογικό επίθετο, δηλαδή χρησιμοποιείται συχνά για αγίους που δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη εκκλησιαστική ή αγιολογική ιδιότητα π.χ. του μοναχού, του ιερέως, του μάρτυρα, του παρθένου, του ιεράρχου, αλλά είχαν ένα συνηθισμένο τρόπο ζωής. Μήπως ο Αντώνιος αυτός είχε κερδίσει τον τίτλο «δίκαιος» από την κοσμική ζωή του, π.χ. είχε κάποιο μεγάλο κοσμικό αξίωμα και διακρίθηκε σ' αυτό για τη δίκαιη κρίση του; Ο δίκαιος Ευδόκιμος επίσης δεν ήταν μοναχός ή ιερωμένος, αλλά είχε τιμηθεί με υψηλά στρατιωτικά αξιώματα (κανδιδάτος και στρατοπεδάρχης)[78]. Ο Du Cange στο λήμμα *δίκαιοι* γράφει, παραπέμποντας στο ευχολόγιο του Goar, ότι οι άγιοι ομολογητές, αν ήταν μοναχοί, ονομάζονται *ὅσιοι*, αν ήταν κοσμικοί, *δίκαιοι*[79]. Βέβαια ο Αντώνιος της επιγραφής θα μπορούσε να ονομαστεί δίκαιος και από κάποιο στοιχείο της μοναχικής του ζωής.

γ. Ίσως το επίθετο προτιμήθηκε από άλλα συνηθισμένα επίθετα για πρα-

75. Ὡρολόγιον τό Μέγα, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐν Ἀθήναις 1977, σ. 349· βλ. και το *Πανάγιον* στο τέλος.

76. Ὡρολόγιον τό Μέγα, ό.π., σ. 206, 311, 453.

77. Ὡρολόγιον τό Μέγα, ό.π., σ. 414.

78. Βλ. το βίο του στο Νέον Ἐκλόγιον τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, ό.π., σ. 155-160.

79. Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graaecitatis, ό.π., σ. 308.

κτικούς λόγους, δηλαδή για να γίνεται ευκολότερη η διάκριση από άλλους Αντωνίους και κυρίως το Μέγα Αντώνιο, οι οποίοι είχαν πολύ καιρό που λατρεύονταν ως άγιοι και ήταν ευρύτατα γνωστοί με τον τίτλο όσιος ή άγιος. Με ένα όχι συχνό αγιολογικό επίθετο, όπως το *δίκαιος*, θα καταλάβαινε κανείς ότι δηλώνεται ο συγκεκριμένος Αντώνιος, ο ιδρυτής της μονής. Έτσι και ο όσιος Αντώνιος της Βεροίας ονομάστηκε *νέος*, για να διακριθεί από το Μέγα Αντώνιο. Αν μάλιστα υπήρχε στην περιοχή του Παπικίου και κάποια μονή αφιερωμένη στο Μέγα Αντώνιο, τότε θα έπρεπε η μονή του Αντωνίου της επιγραφής να έχει τέτοιο όνομα που να τη διακρίνει από αυτή.

Πιο πιθανή είναι, κατά τη γνώμη μας, η τρίτη υπόθεση. Πάντως νομίζουμε ότι το όλο θέμα αξίζει να ερευνηθεί περισσότερο και ίσως και η τοπική εκκλησία να ασχοληθεί μ' αυτό. Αν αναλογιστεί κανείς ότι όχι σπάνια οι ιδρυτές και κτήτορες επώνυμων μονών τιμούνταν ως άγιοι, ίσως η επιγραφή μας αποκαλύπτει έναν άγνωστο μέχρι στιγμής άγιο Αντώνιο, τον δίκαιο και νέο. Ας ελπίσουμε ότι οι έρευνες που έγιναν και αυτές που θα γίνουν, θα φέρουν στο φως περισσότερα στοιχεία για τους οικήτορες του όρους, που μέχρι σήμερα παραμένουν ταπεινοί και αφανείς.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF PAPIKION MOUNT

Papikion mount was a famous centre of monastic life during the last centuries of the Byzantine Empire. It is situated north-east of *Komotēnē*, near the ruins of the byzantine *Mosynoupolis*. It is mentioned for the first time in the *Typicon* of Grigorios Pacurianos in 1083 and several historical and monastic personalities were connected to it.

The article, after a short introduction, refers to four topics in its history. The first is the reference to Papikion in the life of Saints *Barnabas* and *Sofrōnios* who were the founders of *Soumela* Monastery in Pontos. In the life is mentioned that the saints visited Papikion. The life must have been written at the end of the 12th - beginning of the 13th century by the monk *Akakios Sabbaitēs*. The saints are shown as visiting the numerous and famous monasteries of Papikion. An important piece of information is given by Akakios: two monasteries are named, *Theotokos Eleousa* (Virgin Mary the Mercy-giving) and *Saint Luke the Evangelist*, which were respectively the eastern and the western limits of the mount.

Next is examined a Turkish place name from the north-eastern part of *Xanthē* prefecture at the west of Papikion. It is the name *Tsalaberdi* of the present village *Tsalapeteinos*. The village is inhabited by Muslim Pomaks. The name is shown to be composed by the archaic Turkish *çalab* «God» and the verb *verdi* «he gave», so its meaning is «God gave» or «given by God». It is suggested that under this name we must recognize Papikion mount. As evidence for this opinion the name *Tanrı verdi* is given which is used by Evliya çelebi for Rhodope and it has the same meaning «God gave».

At the third chapter the article deals with the problem of the decline of Papikion. A new opinion is presented different from the other historical studies, that Papikion mount was an important monastic centre until the second decade of the 14th century and there is evidence for its decline after the middle of the same century. This opinion is based on passages from the lives of Saints *Maximos Kafsokalybēs* (end of 13th-14th c.) and *Grigorios Palamas* (14th c.) which were not properly interpreted by the previous studies on Papikion.

At the end there is a reference to an inscription which was recently found

in the area of the mount. A monastery of Papikion is mentioned in it called *Monē tou dikaiou Antōniou.* It is suggested that under the genitive *dikaiou* it is not predicated the office of *dikaios* but that was the hagiological title of the founder of the monastery who was probably venerated as a Saint. So the expression *Monē tou dikaiou Antōniou* must be explaned «Monastery of the righteous Antony».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛΜΠΑΝΙΔΗ

ΑΘΛΗΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο χώρος που φέρει το όνομα Θράκη από τους αρχαιοτάτους ακόμη χρόνους δεν είχε σαφή και καθορισμένα όρια. Στην έρευνά μας η Θράκη εξετάζεται με τα ευρύτερά της εθνολογικά και γεωγραφικά όρια, τα οποία είναι ο Στρυμόνας προς δυσμάς, ο Δούναβης προς βορράν, το Θρακικό πέλαγος προς νότο, ο Εύξεινος Πόντος και η Προποντίδα προς ανατολάς[1].

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η συλλογή και επεξεργασία στοιχείων που αφορούν στην αρχή και στην εξέλιξη των αθλητικών αγώνων στη Θράκη κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Η διερεύνηση των αθλητικών αγώνων θα μας επιτρέψει να καταγράψουμε την αθλητική ιστορία του τόπου ενώ θα μας βοηθήσει επίσης στην καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων της περιοχής με τα μεγάλα κέντρα του νότιου ελλαδικού χώρου.

Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν φιλολογικές μαρτυρίες, νομίσματα και κυρίως επιγραφικές πηγές. Αναμφισβήτητα η επιγραφική έρευνα θα παρουσίαζε αφάνταστες δυσκολίες αν δεν υπήρχε το Corpus ελληνικών επιγραφών της Βουλγαρίας, που εξέδωσε ο Mihailov[2]. Για την επιγραφική της Ανατολικής Θράκης πηγές πληροφοριών αποτέλεσαν η έκδοση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως[3], οι κατά καιρούς δημοσιεύσεις επιγραφών σε διάφορα περιοδικά[4], αλλά και η συλλεκτική δουλειά του Z. Tasli-

1. Σχετικά με τα όρια της Θράκης βλ. *E. Oberhumer*, Thrake (Grenzen), RE, VIA1 (1936) 394-396· *B. Lenk - A. Betz*, Thrake, RE, VIA1 (1936) 414 - 472· *Α. Αδαμαντίου*, «Γεωγραφικαί περιπέτειες του ονόματος Θράκη», Θρακικά 1 (1928) 374-380· *Κ. Στεργιόπουλου*, «Οι αρχαίοι συγγραφείς και τα όρια της Θράκης», Αρχείον Θράκης 36 (1973) 7-33 (ανάτυπο 174)· *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 22-26.

2. *G. Mihailov*, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I-IV, Serdiacae 1956-1966, I2, 1970.

3. Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, 1861-1922.

4. Bulletin de Correspondance Hellenique, Paris/Athenes· Corpus Inscriptionum Graecarum, New York· *W. Dittenberger*, Sylloge Inscriptionum Graecarum, 1915/1924.

klioglu[5]. Όσον αφορά τις επιγραφές της θρακικής χερσονήσου αυτές είναι καταχωρημένες σ' ένα Corpus αφιερωμένο στη Σηστό, από τον J. Kraus[6] ενώ το επιγραφικό υλικό της Νότιας Θράκης αναζητήθηκε σε επιγραφικές ή αρχαιολογικές συλλογές αλλά και στις αξιόλογες μελέτες των Μ. Δήμιτσα[7] και Γ. Καφταντζή[8].

Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη διερεύνηση του θέματός μας απέβησαν και τα νομίσματα ρωμαϊκής εποχής. Οι νομισματικές αυτές πληροφορίες συγκεντρώθηκαν κύρια από τους καταλόγους του Βρετανικού[9] και Δανικού Μουσείου[10] καθώς και από τις αξιόλογες μελέτες του N. A. Mouschmov[11]. Η συλλογή του νομισματικού υλικού θα ήταν όμως ατελής, αν δεν αναζητούνταν στοιχεία στα διάφορα μουσεία της Βόρειας και Ανατολικής Θράκης (Tekir-dag, Κωνσταντινούπολη, Φιλιππούπολη, Σόφια), τα οποία διαθέτουν μικρές ή μεγάλες νομισματικές συλλογές.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Κατά τους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους οι αρχαίοι Έλληνες διοργάνωναν αγώνες για διάφορους λόγους[12]. Ο θάνατος επιφανούς ανδρός, για παράδειγμα, (βασιλιά, ηγεμόνα ή ήρωα) έδινε την ευκαιρία για τέλεση αγώνων. Οι μινωικές παραδόσεις, τα ταφικά μνημεία μυκηναϊκής εποχής[13] και τα Ομηρικά έπη[14] μας δίνουν πληροφορίες για επιτάφιους ή επική-

5. *Z. Taslikliogiu*, Turk Tarih Kurumu, Beletten 23 (1959) 552-561. Trakya' da epigrafya arastirmalari, I-II, Istanbul 1961/1971.

6. *J. Krauss*, Die Inschriften von Sestos und der Thrakischen Chersones, Inschriften Griechischer Stadte aus Kleinasien 19 (1980).

7. *Μ. Δήμιτσα*, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Αθήνα 1896.

8. *Γ. Καφταντζή*, Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, Α΄, Αθήναι 1967.

9. *P. Gardner - B. Head*, A Catalogue of the Greek coins in the British Museum (The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace etc.), Bologna 1963.

10. Sylloge numorum Graecorum, The Royal collection of coins and medals Danish National Museum, Thrace, I, INC. 1982.

11. *N. A. Mouschmov*, Antiques de la presquile Balkanique, 1912· *του ίδιου*, Les monnaies antiques de Philippopolis, Annuaire de la Bibliothèque Nationale à Plovdiv, 1924.

12. *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, Αθήνα 1927, σ. 11-12· *Θ. Γιαννάκη*, Η Φυσική Αγωγή και ο Αθλητισμός (Διαχρονικά), Αθήνα 1980, σ. 37-39.

13. *P. Leveque*, «Ελληνικοί αγώνες, ρωμαϊκά αθλήματα και αθλήματα της Κεντρικής Αμερικής», Αρχαιολογία 4 (1982) 8-15. Για τα ταφικά μνημεία μυκηναϊκής εποχής βλέπε επίσης: *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, (Με στοιχεία Φιλοσοφίας), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 70, εικ. 36.

14. Κατά το θάνατο του Αμαρυγκέα στο Βουπράσιο της Ήλιδας τελέσθηκαν αγώνες (Ιλιάδα Ψ 630-631) όπως και στον τάφο του Οιδίποδα (Ιλιάδα Θ 678). Κατ' ανάλογο τρόπο ο Αχιλλέας διοργάνωσε αγώνες προς τιμήν του νεκρού φίλου του Πατρόκλου, οι οποίοι περιγράφονται στη ραψωδία Ψ της Ιλιάδας, ενώ προς τιμήν του νεκρού Αχιλλέα τελέσθηκαν τα άθλα

δειους αγώνες.

Ανάλογους αγώνες διοργάνωναν και οι Θράκες για να τιμήσουν νεκρούς βασιλιάδες, ηγεμόνες ή ήρωες. Σύμφωνα με μαρτυρία του Ηροδότου[15], οι Θράκες προς τιμήν των νεκρών συγκροτούσαν διάφορους αγώνες στους οποίους τα μεγαλύτερα βραβεία τα έθεταν για τους νικητές στη μονομαχία.

Οι ρίζες των ταφικών αγώνων βρίσκονται σε χρόνια πανάρχαια[16], τότε που μέρος της ταφικής τελετής ενός άρχοντα ή ήρωα ήταν το πρωτόγονο έθιμο της ανθρωποθυσίας[17]. Η ανθρωποθυσία αντικαταστάθηκε στη συνέχεια από μονομαχία μέχρι θανάτου και εξέλιξη αυτής της μονομαχίας ήταν η μονομαχία ως τον αιματηρό τραυματισμό του αντιπάλου[18]. Ανάλογη μονομαχία διοργάνωναν, λοιπόν, και οι Θράκες.

Παρόμοια μαρτυρία επιτάφιων αγώνων, με διαφορετικό όμως περιεχόμενο, μας παραδίδει και ο Ξενοφών[19]. Οι Οδρύσες Θράκες έθαβαν τους νεκρούς τους και αφού έπιναν κρασί διοργάνωναν ιππικούς αγώνες. Ασφαλώς οι ιππικοί αυτοί αγώνες ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης ενασχόλησης των Θρακών με τους ίππους και την ιππική τέχνη γενικότερα. Οι Θράκες φημίζονταν ως άριστοι ιππείς, ο Ευριπίδης[20], μάλιστα, αποκαλεί το θρακικό έθνος *εὔϊππον* ενώ ο Ομηρος[21] χαρακτηρίζει τους Θράκες *ἱπποπόλους* και εξυμνεί τις ιππευτικές τους ικανότητες. Ειδικότερα οι Οδρύσες, οι οποίοι διοργάνωναν επικήδειους ιππικούς αγώνες, ήταν περιβόητοι για την ιππική τους δεξιοσύνη και χρησιμοποιήθηκαν ως ψιλοί ιππείς στο στρατό του Μ. Αλεξάνδρου[22].

επ' Αχιλλεί (Οδύσσεια Ω 85-94).

15. *Ηροδ.* V, 8: ... *ἔπειτα θάπτουσι ἢ ἄλλως γῇ κρύψαντες χῶμα δὲ χέαντες ἀγῶνα τίθεισι παντοῖον, ἐν τῷ τὰ μέγιστα ἄεθλα τίθενται κατὰ λόγον μονομαχίης.*

16. *E. Mireaux*, Daily life in the time of Homer - Funeral games, 1959, σ. 235-240.

17. Ανάμνηση ανθρωποθυσίας έχουμε και στα λόγια του Αχιλλέα. Ιλιάδα Ψ 22-23 (μετάφρ. Ν. Καζαντζάκης): «και δώδεκα τρανά αρχοντόπουλα μπροστά από την πυρά σου να σφάξω». Η ανθρωποθυσία, σύμφωνα με αρχαιολογικές μαρτυρίες, ήταν μέρος των επικήδειων τελετών πριν το 1200 π.Χ. Παρόμοιες μαρτυρίες ανθρωποθυσιών εντοπίζουμε σε τάφους που βρέθηκαν στις Μυκήνες (*C. M. Bowra*, Homer, London 1972, σ. 49) και την Κύπρο (*J. N. Coldstream*, «Hero - Cults in the age of Homer», JHS 96 (1976) 349-350.)

18. *E. Mireaux*, Funeral games, σ. 240. Ανάλογη μονομαχία περιγράφεται στην Ιλιάδα Ψ 798-825 ανάμεσα στον Αίαντα και στο Διομήδη. Γενικότερα για τις επικήδειες τελετές και την εξέλιξη των μονομαχιών βλ. *K. Meuli*, Leibenspiele und Totenkult, 1968.

19. *Ξενοφ.* Ελληνικά III, 2, 5: *Οἱ Ὀδρύσαι θάψαντες τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς καὶ πολὺν οἶνον ἐκπιόντες ἐπ' αὐτοῖς καὶ ἱπποδρομίαν ποιήσαντες ὁμοῦ τοῖς Ἕλλησιν.*

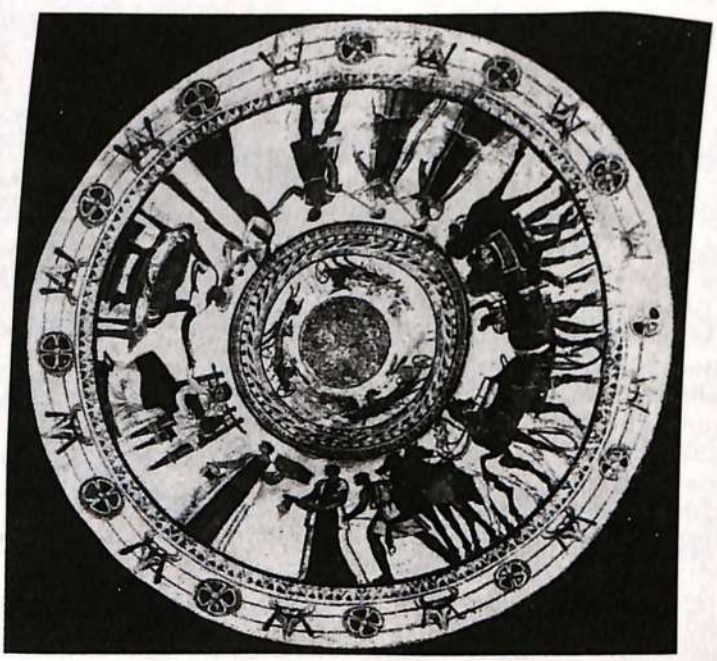
20. Ο Πολυμήστωρ, βασιλεύς της Θράκης, χαρακτηρίζει τους Θράκες *λογχοφόρον, ἔνοπλον, εὔϊππον, Ἄρει κάτοχον γένος, Ευριπ.* Εκάβη, στ. 1089-90.

21. Ιλιάδα, Ν 3-5. Κ 436. Ξ. 228. Οδύσσεια, Ι 49-50.

22. *Αρριαν.*, Αλεξάνδρου Ανάβασις, Ι, 1-11. Πρβλ. *J. Droysen*, Ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου, μετάφρ. Ρ. Αποστολίδης, Αθήναι 1993, τ. Ι, σ. 175-177 και 177 σημ. 303. Οι Οδρύσες ιππείς που συμμετείχαν στο στρατό του Μ. Αλεξάνδρου ήταν 8 ίλες, συνολικά 600 άτομα και είχαν αρχηγό τον Αγάθωνα γιό του Τυρίμα.

Εικ. 1. Αρματοδρομίες από το θρακικό τάφο του Καζανλούκ (L. Jivkova, Le tombeau, εικ. 37).

Εικ. 2. Συνολική άποψη της αναπαράστασης της επικήδειας τελετής στο θόλο του νεκρικού δωματίου (L. Jivkova, Le tombeau, εικ. 1).

Εξαίρετο δείγμα ταφικών αγώνων των Θρακών αποτελούν οι τοιχογραφίες του θρακικού τάφου του Καζανλούκ. Οι αμφικλινείς τοίχοι του διαδρόμου καλύπτονται καθ' όλο το μήκος τους από σκηνές της επικήδειας τελετής με έφιππους Θράκες, ενώ η θολωτή στέγη καλύπτεται από αγώνες αρμάτων[23] (εικ. 1, 2). Επικήδειοι αρματοδρομικοί αγώνες παριστάνονται επίσης και σε μεσόμφαλη φιάλη από τύμβο της Bashova (περιοχή Douvanli). Η ασημένια και επιχρυσωμένη αυτή φιάλη του δεύτερου μισού του 5ου π.Χ. αι. είναι διακοσμημένη με παράσταση αρματοδρομιών (τεσσάρων αρμάτων και ισαρίθμων ηνιόχων και αναβατών)[24].

Οι Έλληνες άποικοι, επίσης, της Θράκης διοργάνωναν τακτικές τελετές στη μνήμη νεκρών ηρώων. Οι τελετές αυτές επέτρεπαν στους νεκρούς να ανανεώνουν στον κάτω κόσμο την εξαιρετική ζωτική δύναμη που είχαν όταν ζούσαν και να συνεχίζουν να παρέχουν την προστασία τους στην κοινότητα πάνω στην οποία κυριαρχούσαν[25]. Έτσι στα Άβδηρα, στην Αμφίπολη, αλλά και στη θρακική Χερσόνησο τιμώνταν σε τακτικές τελετές οι ιδρυτές της αποικίας, δηλ. οι οικιστές.

Αναλυτικότερα οι Αβδηρίτες τιμούσαν ως ήρωες της πόλης τους το μυθικό οικιστή Άβδηρο και τον κλαζομένιο οικιστή Τεϊμησία[26]. Προς τιμήν του Αβδήρου οργανώνονταν κάθε χρόνο αγώνες, από το αγωνιστικό όμως πρόγραμμα απουσίαζαν εντελώς τα ιππικά αγωνίσματα[27]. Ο αποκλεισμός των

23. *Τ. Ιατρού*, «Ο θρακικός τάφος του Καζανλούκ», Αρχαιολογία 36 (1984) 83-86. Ο τάφος του Kazanlak δεν αποτελεί καμιά «θρακική» ιδιορρυθμία. Κάποιος ζωγράφος πλανόδιος, ίσως από την Προποντίδα, [*Γ. Μπακαλάκη*, «Η Πανύμνητος», Θρακική Επετηρίδα 6 (1985-1986) 26] ή από τη Μαρώνεια [*H. L. Ognenova-Marinova*, «Essai de mettre en rapport Athenion de Marone avec la peinture en Thrace vers la fin du IV siecle avant notre ere», Thracia IV (1977) 177-178, προτείνει ως ζωγράφο των τοιχογραφιών το Μαρωνείτη Αθηνίωνα] ζωγράφισε με την τεχνοτροπία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων το Φίλιππο, πλούσιο Θράκα, νεκρό με τη γυναίκα του, τις θεραπαινίδες του σ' ένα συμπόσιο, σε μια στιγμή μεταθανάτιας ευτυχίας, «νεκροδείπνου» και επικήδειων τελετών [*Γ. Μπακαλάκη*, «Η Πανύμνητος», Θρακική Επετηρίδα 6 (1985-1986) 26]. Κατά την άποψη του R. Higgins ο τάφος ήταν ενός Θράκα ηγεμόνα, ίσως του αντιπάλου του Λυσιμάχου Σεύθη. Την άποψη αυτή εξέφρασε ο προαναφερόμενος σε διάλεξή του στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και περίληψή της παρουσιάζει ο *Π. Πάντος*, «Έλληνες και Θράκες», Θρακική Επετηρίδα 3 (1982) 330-333.

24. *R. Hoddinott*, Bulgaria in antiquity, An Archaeological Introduction, London 1975, σ. 65, πίν. 37· *I. Venedikov - Th. Gerasimov*, Thrakische Kunst, Wien-Munchen 1973, εικ. 171· *Γ. Μπακαλάκη*, «Η Πανύμνητος», Θρακική Επετηρίδα 6 (1985-1986) 12.

25. *P. Leveque*, «Ελληνικοί αγώνες», Αρχαιολογία 4 (1982) 9.

26. *Ηροδ.* I, 168 : *... τὴν πρότερος τούτων Κλαζομένιος Τιμήσιος κτίσας οὐκ ἀπόνητος ἀλλ' ὑπὸ Θρηίκων ἐξελασθεὶς τιμὰς νῦν ὑπὸ Τηίων τῶν ἐν Ἀβδήροισι ὡς ἥρως ἔχει.*

27. *Φιλοστρ.*, Εικόνες ΙΙ. 25. Ως σημαντική μαρτυρία για ύπαρξη γυμνικών αγώνων στα Άβδηρα, θα μπορούσε να εκλάβει κανείς ένα νόμισμα του 411/10-386 π.Χ. Το νόμισμα αυτό είναι διακοσμημένο με δισκοβόλο αθλητή ο οποίος προετοιμάζεται για τη ρίψη. Στην πρόσθια όψη φέρει χαραγμένο το όνομα του άρχοντα της πόλης ΕΠΙ ΜΥΡΣΟ και όχι φυσικά το όνομα των αγώνων, αφού δε συνηθίζονταν κάτι ανάλογο την εποχή εκείνη. *J. May*, The coinage of Abdera,

ιππικών αγώνων υπαινίσσονταν το δραματικό τέλος του μυθικού οικιστή των Αβδήρων, τον οποίο κατασπάραξαν, σύμφωνα με τη μυθολογία, τα άλογα του Διομήδη[28].

Οι Αμφιπολίτες τιμούσαν ως οικιστή της πόλης τον Λακεδαιμόνιο Βρασίδα. Ο Θουκυδίδης[29] μας πληροφορεί πως μετά το θάνατο του Βρασίδα το 422 π.Χ. οι Αμφιπολίτες κατέστρεψαν τα «Αγνώνεια οικοδομήματα» και τίμησαν το νεκρό σαν ήρωα και οικιστή της πόλης τους με ετήσιους αγώνες και θυσίες. Μπροστά στην αγορά της πόλης, όπου ετάφη ο Βρασίδας, υψώθηκε το επιτύμβιο μνημείο του και στο σημείο αυτό οργανώνονταν οι θυσίες και οι ετήσιοι αγώνες με την επωνυμία «Βρασίδεια»[30].

Οι κάτοικοι επίσης της θρακικής Χερσονήσου τελούσαν αγώνες γυμνικούς και ιππικούς προς τιμήν του οικιστή της Μιλτιάδου του Κυψέλου[31]. Η παράδοση αυτή των επιτάφιων αγώνων, συνεχιζόταν αδιάλειπτα μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους και απέκτησε σταδιακά τη μορφή πολιτικού θεσμού αφού επαναλαμβανόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα σ' όλες τις ελληνικές αποικιακές πόλεις.

Στη Θράκη όμως της ελληνιστικής εποχής, όπως μαρτυρεί το επιγραφικό υλικό της, τελούνταν, εκτός των άλλων, και αγώνες προς τιμήν θεών και ημιθέων (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Αγώνες κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

ΠΟΛΗ	*ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΑΓΩΝΩΝ*	*ΠΡΟΣΤΑΤΗΣ ΘΕΟΣ*	*ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΗΓΗ*
Θάσος	Ηράκλεια	Ηρακλής	THASSOS I, 141 Launey- Heracles, 44
Βυζάντιο	Βοσπόρια	Ερμής -Ηρακλής	CIG, 2034
Οδησσός	Ερμαία	Ερμής	IGB I, 44 IGB I, 45
Μεσημβρία	Διοσκούρια	Διόσκουροι	IGB I_2, 308sept

(540-345 B.C), London 1966, σ. 208, αρ. 269 και σ. 191-192, 192 σημ. 1.

28. *Δ. Λαζαρίδη*, Άβδηρα και Δικαία, Αθήνα 1973, σ. 30.

29. *Θουκ.* V. 11: *μετὰ δὲ ταῦτα τὸν Βρασίδαν οἱ ξύμμαχοι πάντες ξὺν ὅπλοις ἐπισπόμενοι δημοσίᾳ ἔθαψαν ἐν τῇ πόλει πρὸ τῆς νῦν ἀγορᾶς οὔσης, καὶ τὸ λοιπὸν οἱ Ἀμφιπολῖται, περιείρξαντες αὐτοῦ τὸ μνημεῖον ὡς ἥρωί τε ἐντέμνουσι καὶ τιμὰς δεδώκασιν ἀγῶνας καὶ ἐτησίους θυσίας, καὶ τὴν ἀποικίαν ὡς οἰκιστῇ προσέθεσαν, καταβαλόντες τὰ Ἀγνώνεια οἰκοδομήματα καὶ ἀφανίσαντες εἴ τι μνημόσυνόν που ἔμελλεν αὐτοῦ τῆς οἰκίσεως περιέσεσθαι ...*

30. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις και Άργιλος, Αθήναι 1972, σ. 44 και 59. Πρβλ. *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, σ. 202.

31. *Ηροδ.* VII, 38: *καὶ οἱ τελευτήσαντι Χερσονησῖται θύουσι ὡς νόμος οἰκιστῇ, καὶ ἀγῶνα ἱππικόν τε καὶ γυμνικὸν ἐπιστᾶσι, ἐν τῷ Λαμψακηνῶν οὐδενὶ ἐγγίνεται ἀγωνίζεσθαι.*

Αμφίπολη	?	Άρτεμις Ταυροπόλος	SNG 76-82, πίν. 3.

Αμφίπολη

Με αγώνες και λαμπαδηφορίες τιμούσαν οι Αμφιπολίτες τη μεγάλη γυναικεία θεότητα, την Άρτεμην Ταυροπόλον ή Βραυρωνίαν, που η λατρεία της είναι γνωστή και στην Ακρόπολη των Αθηνών και στη Βραυρώνα της Αττικής[32]. Η παράσταση της αγωνιστικής λαμπάδας στα αυτόνομα νομίσματα της Αμφίπολης υπαινίσσεται αυτές τις λαμπαδηφορίες[33]. Οι λαμπαδηδρομίες της πόλης απεικονίζονται επίσης και σε ερυθρόμορφο κρατήρα που βρέθηκε στο κλασικό νεκροταφείο (εικ. 3). Το ιερό της Ταυροπούλου Άρτεμης, ένα από τα σημαντικότερα ιερά της Αμφίπολης, δεν έχει ακόμα εντοπιστεί[34]. Το γεγονός ότι ο Μ. Αλέξανδρος είχε αποφασίσει την ανέγερση μεγάλου ναού στο ιερό της Ταυροπούλου Αρτέμιδος, αποδεικνύει την ιδιαίτερη αίγλη του ιερού τούτου κατά τους χρόνους του Μ. Αλεξάνδρου[35]. Το ιερό της Ταυροπούλου Αρτέμιδος στην πόλη μνημονεύεται και από το Λίβιο[36] αλλά και από ανέκδοτη επιγραφή των ελληνιστικών χρόνων[37].

Η λατρεία της θεάς, σύμφωνα με επιγραφή, δε λείπει και από τους ρωμαϊκούς χρόνους[38]. Δυστυχώς δεν έχουν γίνει ακόμα σαφή το νόημα και οι ιδιότητες της Αρτέμιδος ως Ταυροπούλου[39]. Το προσωνύμιο της θεάς Ταυρο-

32. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις και Άργιλος, σ. 44. Όσον αφορά τη λατρεία της θεάς στην περιοχή των Αθηνών, από τις αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν έλθει στο φως ο ναός της Ταυροπόλου Αρτέμιδος στη Λούτσα Αττικής και ο ναός της Βραυρωνίας Αρτέμιδος στη Βραυρώνα. Σχετικές πληροφορίες δίδονται στα άρθρα: *Κ. Ευστρατίου*, «Ο ναός της Ταυροπούλου Αρτέμιδος στη Λούτσα», Αρχαιολογία 39 (1991) 72-73· *Κ. Ευστρατίου*, «Το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα», Αρχαιολογία 39 (1991) 74-82.

33. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, μτφρ. Ι. Σβορώνου, Ι, Αθήναι 1898, σ. 282. Νομίσματα που κόπηκαν από το 410-357 π.Χ. με την αγωνιστική λαμπάδα συμπεριλαμβάνονται στο: Sylloge Nummorum Graecorum, The collection of the American Numismatic society, σ. 76-82, πίν. 3.

34. ΑΔ 26 (1971), Μελέται, σ. 124 σημ. 15.

35. *Διόδ. Σικελ.* XVII, 4.

36. *Liv.* 44, 44: «Amfipolin ... in teumplum Dianae, quam Tauropolon vocant».

37. Η επιγραφή σχετίζεται με τα «συγκεχωρημένα» των Αινίων παροίκων της Αμφίπολης. Πιο συγκεκριμένα οι Αίνιοι είχαν ζητήσει να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα αναγραφής των «συγκεχωρημένων», όπως είχαν ήδη αναγραφεί αντίστοιχα τα προνόμια, που τους είχε παραχωρήσει πιο μπροστά κάποιος άλλος Μακεδόνας βασιλιάς. Με την παρούσα επιστολή ο Φίλιππος ο Ε΄ ικανοποιεί το αίτημα των Αινίων και δίνει διαταγή στον επιστάτη της πόλης να επιτρέψει την αναγραφή. Οι Αίνιοι με τη σειρά τους θα πρέπει να φρόντισαν για την αναγραφή των «συγκεχωρημένων» σε στήλη λίθινη και για την ανάθεση της στήλης στο ιερό της Ταυροπούλου Άρτεμης. *Δ. Σαμσάρη*, Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 85.

38. Αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Καβάλας Λ 819. ΑΔ 26 (1971), Μελέται, σ. 125 σημ. 16.

39. *Κ. Ευστρατίου*, «Ο ναός της Ταυροπούλου Αρτέμιδος στη Λούτσα», Αρχαιολογία 39

Εικ. 3. Τμήμα αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα με λαμπαδηδρομία εφήβων. Αμφίπολη (Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, εικ. 112).

πόλος της αποδίδεται είτε διότι λατρεύονταν στην Ταυρική χερσόνησο, είτε διότι ήταν κυνηγός ταύρων ή διότι επέβαινε άρματος το οποίο έσερναν δύο ταύροι[40]. Είναι γεγονός όμως ότι η Άρτεμις ήταν μια θεά προσιτή και αρεστή και στους Αθηναίους αποίκους της πόλης αλλά και στους ντόπιους Θράκες, αφού συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των θεών που λάτρευαν ιδιαίτερα τα θρακικά φύλα[41]. Με την Άρτεμη συνταυτίστηκε και η θρακική θεότητα Βένδις[42].

(1991) 73. Σαφείς πληροφορίες για την προέλευση του ονόματος και την ίδρυση των ιερών της θεάς στην Αττική μας δίνουν οι στίχοι του Ευριπίδη στην Ιφιγένεια εν Ταύροις, 1449-1461.

40. *H. G. Liddell - R. Scott*, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης, μετάφρ. Ξ. Μόσχου, Αθήναι, τ. 4, σ. 295.

41. *Ηρόδ.* V, 7: *Θεοὺς δὲ σέβονται μούνους τούσδε, Ἄρεα καὶ Διόνυσον καὶ Ἄρτεμιν.*

42. *Κ-Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 48· *Κ. Κουρτίδης*, Ιστορία της Θράκης μέχρι 46 μ.Χ., Αθήνα 1932, σ. 362-363. Απόδειξη της ιδιαίτερης σχέσης του ντόπιου θρακικού στοιχείου με την Άρτεμη αποτελεί και το κοινόν της Πενταπόλεως το

Πιθανότατα στο ιερό της Ταυροπούλου είχε ανατεθεί και το μνημείο του εταίρου Αντίγονου Κάλλα ο οποίος στέφθηκε νικητής στον οπλίτη δρόμο σε επινίκιους αγώνες που οργάνωσε ο Μ. Αλέξανδρος στην Τύρο (332 π.Χ.)[43].

Σημαντικότατες πληροφορίες για τα αγωνίσματα που διοργανώνονταν στην πόλη (εκτός από τις λαμπαδηδρομίες) αντλούμε από μια αετωματική αναθηματική στήλη με ψήφισμα του κοινού των τεχνιτών. Η στήλη φέρει χαραγμένο μεγάλο ανάγλυφο στεφάνι και μέσα σ' αυτό δύο στλεγγίδες. Κάτω από το στεφάνι πέντε σειρές με τέσσερα μικρά ανάγλυφα στεφάνια στην καθεμιά και ανάμεσα στις σειρές των στεφανιών μια μεγάλη αγωνιστική επιγραφή, πολύ κατεστραμμένη, που αναφέρει αγώνες δρόμου και πάλης ανδρών και παίδων. Η επιγραφή προέρχεται από τον 1ο π.Χ. αι. (89 π.Χ.)[44].

Θάσος

Ο Ηρακλής ήταν ο μεγαλύτερος θεός της Θάσου και προστάτης της πόλης[45]. Σύμφωνα με την παράδοση[46], η λατρεία του Ηρακλή ήλθε στη Θάσο από τους Φοίνικες και έτσι, αρχικά, λατρεύονταν στο νησί ο Ηρακλής των Τυρίων, ενώ μεταγενέστερα ο Ηρακλής, ο γιός του Αμφιτρίωνα[47]. Προς τιμήν του Ηρακλή είχε κτισθεί ιερό, το Ηράκλειο[48], όπου διοργανώνονταν θυσίες και τελετές προς τιμήν του.

Ο εκμισθωτής του κήπου (ιερού) του Ηρακλή ήταν υπεύθυνος του χώρου της λατρείας, ετοίμαζε τα υλικά της λατρείας, έκανε την «ενάτευση» και οργάνωνε αγώνες, τα Ηράκλεια, σύμφωνα με την επιγραφή[49]:

οποίο είχε ιδρυθεί από καθαρά θρακικούς οικισμούς στην περιοχή αυτή για την λατρεία της Γαζωρείτιδος Αρτέμιδος. Δ. *Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός, σ. 190.

43. Η άποψη αυτή ανήκει στην αρχαιολόγο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη η οποία δημοσίευσε το επιγραφικό κείμενο, ΑΔ 26 (1971), Μελέται, σ. 120-127. Η αγωνιστική επιγραφή σώζεται σχεδόν ακέραια και είναι χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινο βάθρο το οποίο πιθανότατα έφερε το άγαλμα του Αντίγονου Κάλλα:

Ἥνίκα Ἀλέξανδρος Τυρίαν δορὶ νῆσον ἐρείψας
Ἡρακλέα τιμαῖς ἤὒξεν ἀεθλοφόροις,
Ἀντίγονος Κάλλα δισσοὺς τόθι, πρῶτος ἑταίρων,
ὁπλίτου σταδίου τ' ἀμφέθετο στεφάνους.

44. Δ. *Λαζαρίδη*, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα, Οδηγός Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, σ. 112, Λ. 88.

45. IG XII 8, 356.

46. *Ηρόδ.* II, 44.

47. *Παυσ.*, Ηλειακά I, 12, 13: *Ἦκουσα δὲ ἐν Θάσῳ τὸν αὐτὸν σφᾶς Ἡρακλέα ὃν καὶ Τύριοι σέβεσθαι, ὕστερον δὲ ἤδη τελοῦνταν ἐς Ἕλληνας νομίσαι καὶ Ἡρακλεῖ τῷ Ἀμφιτρύωνος νέμειν τιμάς.*

48. Περισσότερα για το Ηράκλειο βλ. Οδηγός της Θάσου, σ. 87-91.

49. *M. Launey*, Le sanctuaire et le culte d'Herakles à Thassos, σ. 44. Ο εκμισθωτής του κήπου ήταν ο εργολάβος-συντηρητής του ιερού του Ηρακλή. Η θυσία προς τιμήν του Ηρακλή τελείωνε με την «ενάτευση»: το ζώο που έσφαζαν το ζύγιζαν για να αφαιρέσουν απ' το ολικό

... ὥστε τῇ τάξει τῆι νικώσηι
τούτους ἔχειν ἆθλον διδόναι εἰς τὸν εὐταξίας ἀγώνα.

Όπως διαπιστώνουμε από την επιγραφή ο εκμισθωτής του κήπου ήταν υπεύθυνος γιά την προσφορά του σφάγιου, μέρος του οποίου θα ήταν η αμοιβή των νικητών, τό *ἆθλον*. Τα Ηράκλεια είχαν στρατιωτική χροιά μιας και ο *εὐταξίας ἀγών* ήταν ο αγώνας στρατιωτικής πειθαρχίας[50]. Δεν ξέρουμε ποιοι ακριβώς συμμετείχαν, αλλά οι συμμετέχοντες ονομάζονταν *τάξεις* και πιθανότατα κάθε τάξη αντιπροσώπευε νεοσυλλέκτους εφήβους[51]. Κατά τον ιερό νόμο της λατρείας του Ηρακλή[52] από τα Ηράκλεια αποκλείονταν οι γυναίκες[53], ενώ σύμφωνα με επιγραφή που βρέθηκε κοντά στο Ηράκλειο[54] θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι στα Ηράκλεια συμπεριλαμβάνονταν και αγώνες λαμπαδηδρομίας. Τα Ηράκλεια μας είναι γνωστά και από μια άλλη επιγραφή[55], όπου καθορίζονται οι υποχρεώσεις πρός τα θύματα πολέμου και το τυπικό της επικήδειας τελετής των πεσόντων στη μάχη[56].

Βυζάντιο

Στό Βυζάντιο εκτός απο το Διόνυσο, την Ήρα, την Αφροδίτη Πραεία, τη Δήμητρα Μαλοφόρο, τον Απόλλωνα, λατρεύονταν επίσης ο Πλούτων, η Γη η Ονησίδωρος, ο Ερμής, ο Ηρακλής καθώς και η Άρτεμις η Ορθωσία, η Σωτείρα και η Φωσφόρος[57].

Όχι μακριά του Βυζαντίου, κοντά στο ακρωτήριο Ερμαίο[58], όπου υπήρχε και ναός του θεού Ερμή[59], βρέθηκε επιγραφή[60] η οποία αναφέρει τα εξής:

βάρος το 1/9 αυτού «την ενάτην» για τον Ηρακλή. Μετά έπαιρναν κομμάτι ο ιερέας, οι ηλικιωμένοι («τα γέρη») και οι άλλοι συμμετέχοντες και αυτό που περίσσευε ήταν το βραβείο («άθλον») των αγώνων. *M. Launey*, Le culte d'Herakles à Thassos, σ. 281.

50. Krauss-IKA, 29.

51. *M. Launey*, Le culte d'Herakles à Thassos, σ. 281.

52. IG XII, Suppl. 414.

53. *M. Launey*, Le culte d'Herakles à Thassos, σ. 46.

54. Οι γυναίκες αποκλείονταν από τη λατρεία του Ηρακλή και από τη Φωκίδα και την Κώ, BCH 47 (1923) 247, 6.

55. Thassos I, σ. 141.

56. Περισσότερα γιά τη λατρεία του Ηρακλή στη Θάσο βλ. *Ch. Picard*, «Un Rituel archaique du culte de Heracles Thasien», BCH XLVII (1923) 252 και για το χαρακτήρα της λατρείας του Ηρακλή σ' ολόκληρη τη Θράκη βλ. *K. Rabadziev*, Images of Heracles in the art of Pre-Roman Thrace, Pulpudeva 5 (1982) 254-257.

57. *J. Miller*, Byzantion, RE III1 (1897) 1145-1147· *M. Κορομηλά*, Οι Ελληνες στη Μαύρη Θάλλασσα, Αθήνα 1991, σ. 65.

58. Αναφορά για το Ερμαίον συναντούμε και στον *Πολύβ.* IV, 43, 2.

59. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 55.

60. CIG 2034. *Σ. Σακκελαριάδη*, Πόλεις και θέσμια της Θράκης, I, Αθήνα 1929, σ. 287, αρ. 80.

Ὀλυμπιόδωρος (Β)ενδιδώρου στεφανωθεὶς
τᾷ λαμπάδι τῶν ἀνήβων τὰ Βοσπόρια,
τὸ ἄθλον Ἑρμᾶ καὶ Ἡρακλεῖ.

Ο Ολυμπιόδωρος Βενδιδώρου ή Μενδιδώρου όπως συμπληρώνεται η επιγραφή από την L. Loukopoulou[61], ανέθηκε το *άθλον* στον Ερμή και τον Ηρακλή, όπως ακριβώς συνέβαινε και στην Αθήνα, όπου οι νικητές των λαμπαδηφοριών προσέφεραν τη λαμπάδα τους ως ανάθημα στους θεούς[62]. Πρόκειται προφανώς για ντόπιο κάτοικο του Βυζαντίου, θρακικής καταγωγής, αφού το πατρωνυμικό του, Μενδίδωρος ή Βενδίδωρος, είναι θρακικό[63]. Έτσι η προαναφερόμενη επιγραφή αποκτά ιδιαίτερη σημασία αφού καταδεικνύεται η συμμετοχή των θρακικής καταγωγής κατοίκων του Βυζαντίου στις θρησκευτικές τελετές και αγωνιστικές εκδηλώσεις της πόλης. Η επιγραφή προέρχεται από την ελληνιστική εποχή και πιό συγκεκριμένα από τον 3ο π.Χ. αι[64].

Το Βυζάντιο φαίνεται ότι υιοθέτησε σε μεγάλο βαθμό τις αγωνιστικές συνήθειες των Αθηνών, όρισε μάλιστα και άρχοντα των αθηναϊκών αγώνων. Έτσι σε επιγραφή[65] μνημονεύεται ο:

Ἀγασίας ἄρχων
τῶν Ἀθήνηθεν ἄθλων.

Οι μεγαρικής καταγωγής άποικοι του Βυζαντίου λάτρευαν όπως προαναφέραμε και την πολυπρόσωπη Άρτεμη ως Σωτείρα[66], ως Ορθωσία και από τα μέσα του 4ου π.Χ. αι. ως Φωσφόρο[67]. Προς τιμήν της υπήρχε ιερό τέμενος[68] ενώ τελούνταν αγώνες με την επωνυμία *Φωσφόρεια*[69]. Τα Φωσφόρεια

61. *L. Loukopoulou*, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la periode archaique, Athens 1989, σ. 285.

62. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 55. Για τις λαμπαδηδρομίες των Αθηνών και το χαρακτήρα τους βλ. *D. Kyle*, Athletic in ancient Athens, Leiden 1987, σ. 190-193.

63. Πρόκειται για σύνθετο θρακικό ανθρωπωνύμιο με πρώτο συνθετικό το όνομα της θρακικής θεότητας Βένδις ή Μένδις και την ελληνική κατάληξη *-δωρος*. *D. Detschew*, Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957, σ. 49.

64. *L. Loukopoulou*, Thrace Propontique, σ. 285.

65. CIG 2035.

66. *L. Loukopoulou*, Thrace propontique, σ. 105.

67. *Μ. Κορομηλά*, Μαύρη Θάλασσα, σ. 65. «Φωσφόρος = ο φέρων πυρσόν, επίθετο μερικών θεών ιδιαίτερα δέ της Εκάτης —εξυπακούεται Αρτέμιδος». *Liddel-Scott*, Λεξικόν, 4, σ. 597. Την προσωνυμία αυτή της θεάς συναντούμε και στην Ιφιγένεια εν Ταύροις. *Ευριπ.* Ιφιγένεια εν Ταύροις, 21: *ὅτι γὰρ ἐναυτὸς τέκοι κάλλιστον, ηὖξω φωσφόρω θύσειν θεά*. Σύμφωνα με τους *N. Firatli - L. Robert*, Les steles funeraires de Byzance greco-romaine, Paris 1964, σ. 155, η λατρεία της Φωσφόρου εισήχθη στο Βυζάντιο από τα Μέγαρα και διαδόθηκε στη συνέχεια και στην Καβύλη.

68. *J. Miller*, «Byzantion», RE III 1 (1897) 1146.

69. *Μ. Κορομηλά*, Μαύρη Θάλασσα, σ. 65· *L. Loukopoulou*, Thrace Propontique, σ. 107. Το

περιελάμβαναν λαμπαδηδρομίες, οι οποίες προφανώς διοργανώνονταν τη νύκτα[70]. Οι ναυτικοί, οι οποίοι διέπλεαν το Βόσπορο, παρασυρμένοι από τις δάδες των λαμπαδηδρόμων, πίστευαν ότι η Άρτεμις φώτιζε τους νυκτερινούς πλόες. Γι' αυτό το λιμάνι ονομάστηκε Φωσφόρειον αντί της παλιάς του ονομασίας «Βοσπόριον». Πιθανότατα λοιπόν τα Βοσπόρια σταδιακά αντικαταστάθηκαν από τα Φωσφόρεια, μιας και απ' ότι φαίνεται η λατρεία του Ερμή και του Ηρακλή παραχώρησε τη θέση της στη λατρεία της Αρτέμιδος[71]. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το Βυζάντιο ήδη από το 477 π.Χ. διέθετε στάδιο, το οποίο βρισκόταν μέσα στα τείχη του, κοντά στο ναό του Ποσειδώνα[72].

Οδησσός

Ψήφισμα[73] το οποίο προέρχεται από τον 1ο π.Χ. αι. αναφέρεται στα Ερμαία, μια ετήσια γιορτή που τελούνταν στην Οδησσό αυτήν την περίοδο. Σύμφωνα με το ψήφισμα, οι ετήσιοι γυμνασίαρχοι έπρεπε στο διηνεκές να επαινούν και να στεφανώνουν τον Ξένανδρον Απατουρίου.

... καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν ἐν τοῖς Ἑρ-
μαίοις...

Όπως φαίνεται από την επιγραφή, τα Ερμαία της Οδησσού πρέπει να ήταν συνδεδεμένα με το γυμνάσιο. Άλλωστε ο Ερμής τιμώνταν ιδιαίτερα από τους αθλητές στην αρχαία Ελλάδα και ήταν ο κατ' εξοχήν θεός των παλαιστρών και των γυμνασίων[74]. Δυστυχώς η επιγραφή δεν μας δίνει πληροφο-

επίθετο «Φωσφόρος» έφερε και η θεά Εκάτη στην Αμφίπολη. Ο χαρακτηρισμός αυτός οφειλόταν στο γεγονός ότι ανέδιδε λάμψη ή έστελνε φως ή διότι κρατούσε πυρσό ή λαμπάδα. Κ-ΙΣ 371-373, αρ. 607.

70. *N. Gardiner*, Greek Athletic Sports and Festivals, London 1910, σ. 292 οι λαμπαδηδρομίες των Αθηνών κατ' ανάλογο τρόπο τελούνταν τη νύκτα.Το λιμάνι ονομάστηκε φωσφόρειον (*Μ. Κορομηλά*, Μαύρη Θάλλασσα, σ. 65) χάνοντας την παλιά του ονομασία Βοσπόριον [*J. Miller*, «Byzantion», RE IIII (1897) 1146]. Ανάλογες λαμπαδηδρομίες προς τιμήν της θεάς Αρτέμιδος διοργανώνονταν και στην Αμφίπολη. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 282.

71. *L. Loukopoulou*, Thrace Propontique, σ. 107.

72. Ο Παυσανίας ο Σπαρτιάτης πολιόρκησε και υπέταξε το Βυζάντιο το 477 π.Χ. Στη συνέχεια καλλώπισε την πόλη με καινούργια κτίσματα, μεταξύ δε αυτών και στάδιο. *Σ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοτοι επιγραφαί του Βυζαντίου», ΕΦΣΚ παράρτ. τ. ΙΣτ΄ (1885) 4· *J. Miller*, «Byzantion», RE IIII (1897) 1123.

73. IGB I, 44.

74. Μετά τα αρχαϊκά χρόνια ο Ερμής έγινε ο θεός με την τελειότερη σωματική διάπλαση, την οποία άρχισαν να απεργάζονται συστηματικότερα οι παλαίστρες και τα γυμνάσια. Ως θεός με το τελειότερο σώμα είχε σε ιδεώδη βαθμό ανεπτυγμένες τις γυμναστικές του ικανότητες, ώστε να τιμάται ιδιαίτερα από τους αθλητές και να γίνει ο κατ' εξοχήν θεός των γυμνασίων και των παλαιστρών. *Ν. Παπαχατζή*, «Η θρησκεία κατά την αρχαϊκή εποχή», ΙΕΕ, τ. Β΄, σ. 74· *J. Krause*, Die Gymnastik und Agonistik der Hellenen, Leipzig 1841, σ. 170. Έτσι τα γυμνάσια και οι παλαίστρες αποτελούσαν το φυσικό χώρο τέλεσης των Ερμαίων. *J. Krause*, Die Gymnastik, σ. 117-118. Οι παιδοτρίβες ήταν αυτοί που κατεύθυναν τη γιορτή των Ερμαίων στις παλαίστρες

ρίες για το περιεχόμενο των Ερμαίων[75], απλά μνημονεύει το στεφάνωμα ευεργέτη της πόλης.

Στους αγώνες των Ερμαίων αναφέρεται και μια άλλη επιγραφή[76] της Οδησσού η οποία δυστυχώς είναι αχρονολόγητη:

... τῷ τε Ἑρμεῖ καὶ τῷ Ἡρ(ακλεῖ τοὺς ἀγῶ)-
(να)ς ἔθηκεν ἀξίως τῆς (πόλεως καὶ τὴν πανή)-
(γυ)ριν τὴν ἐν τοῖς Ἑρμαίο(ις καλῶς καὶ φιλοτί)μως...

Μεσημβρία

Ψήφισμα[77] του 3ου αι. π.Χ. αναφέρεται σε αγώνες με την επωνυμία Διοσκούρια προς τιμήν των Διοσκούρων Κάστορα και Πολυδεύκη[78] με το οποίο αποφασίστηκε το στεφάνωμα ευεργετών της πόλης:

... δεδό-
(χθαι τοῖς) ἱκαδεῦσι στεφανῶ-
(σαι) αὐτοὺς τοῖς Διοσκου-
(ρίοις)...

Βέβαια δε διευκρινίζεται μέσα από την επιγραφή αν πρόκειται για αγώνες ή απλώς για μια τελετή ή πανήγυρη. Παρ' όλα όμως αυτά πιθανότατα, σύμφωνα και με την άποψη του Δ. Σαμσάρη, πρόκειται για αγώνες[79].

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Από επιγραφικά και νομισματικά στοιχεία, όπως προαναφέρθηκε, είναι γνωστό ότι 25 πόλεις της Μ. Ασίας και της Βαλκανικής διοργάνωναν αγώνες κατ' απομίμηση των τεσσάρων πανελλήνιων ιερών αγώνων[80]. Ανάμεσα σ' αυτούς τους αγώνες με μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζονταν τα Πύθια[81].

ενώ στα γυμνάσια υπεύθυνος και αθλοθέτης ήταν ο γυμνασίαρχος. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 469. Στην επιγραφή άλλωστε της Σηστού D-H, 111c7 ο γυμνασίαρχος Μηνάς Μένητος διοργάνωνε αγώνες για τους νέους και αθλοθετούσε έπαθλα προς τιμήν των Ερμή και Ηρακλή.

75. Όσον αφορά το περιεχόμενο των Ερμαίων σε άλλες περιοχές της Ελλάδος μνημονεύονται γυμνικοί αγώνες αλλά και λαμπαδηδρομίες. *J. Krause*, Die Gymnastik, σ. 172 σημ. 13.

76. IGB I, 45.

77. IGB I2, 308sept.

78. Οι Διόσκουροι ήσαν δίδυμοι υιοί του Δία και της Λήδας. *Liddel-Scott*, Λεξικόν, I, 632. Η λατρεία των Διοσκούρων είχε ευρεία διάδοση στην κοιλάδα του Στρυμόνα (*Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός, σ. 214) αλλά και στη Θάσο (*Οδηγός της Θάσου*, σ. 198)

79. *Δ. Σαμσάρης*, Ο εξελληνισμός, σ. 188.

80. *L. Robert*, Hellenica VIII (1949) 97.

81. *A. H. M. Jones*, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940, σ. 233· *L. Robert*, Hellenica. Recueil d'epigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, Paris 1940-1960, VIII (1949) 97.

Στη Θράκη αγώνες Πυθίων διοργανώνονταν στην Πέρινθο, μια από τις σημαντικότερες πόλεις της ρωμαϊκής διοίκησης Θράκης και έδρα των Ρωμαίων αρχόντων[82] και στη Φιλιππούπολη, την έδρα του κοινού των Θρακών[83].

Φιλιππούπολη

Η Φιλιππούπολη έτυχε ιδιαίτερης μεταχείρισης από μέρους της ρωμαϊκής διοίκησης. Καλούνταν, σύμφωνα με τα νομίσματα και τις επιγραφές, από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου, *μητρόπολις τῆς ἐπαρχίας* και *λαμπροτάτη τῆς Θρακῶν ἐπαρχίας μητρόπολις*[84]. Μετά τη διοικητική οργάνωση η Φιλιππούπολη ήταν πρωτεύουσα της επαρχίας Θράκης[85]. Επί εποχής Κομμόδου[86], εποχής Ηλιογάβαλου και Αλέξανδρου Σεβήρου[87], είχε λάβει τη νεωκορίαν των Σεβαστών δηλ. το δικαίωμα να κτίσει ναό των αυτοκρατόρων, το Σεβαστείον (Templum Augusti), για την άσκηση της αυτοκρατορολατρείας.

82. *E. Oberhummer*, «Perinthos», RE XIX (1938) 808, 60· *A. Stein*, Romische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo 1920, σ. 1-3.

83. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, Αθήνα 1959, σ. 73-74· *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός, σ. 189-190· *Α. Καψή*, Ο Ελληνισμός της Θράκης στους ρωμαϊκούς χρόνους, Αθήνα 1962, σ. 209-216.

84. Mouschmov-MAP, σ. 190· *D. Kalapothakes*, De Thracia Provincia Romana, Lipsiae 1893, σ. 41-42· *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Η ρωμαϊκή επαρχία Θράκη και η μητρόπολις αυτής Φιλιππούπολις», Θρακικά 17 (1942) 241-275. Από τον *Α. Καψή*, Ο Ελληνισμός της Θράκης, σ. 173, υποστηρίζεται ότι από την εποχή ακόμα του Αδριανού της προσδόθηκε αυτός ο τίτλος. Κατά τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορικής περιόδου ορισμένες πόλεις είχαν τιμηθεί με τον τίτλο της μητροπόλεως, ο οποίος σήμαινε την υπεροχή μεταξύ των πόλεων μιας επαρχίας. Αρχικά υπήρξε μία μόνο μητρόπολις σε κάθε επαρχία, αλλά από τον 2ο αι. μ.Χ. η Ρώμη παραχώρησε τον τίτλο σε περισσότερες από μια πόλεις της ίδιας επαρχίας. *W. Bowersock*, «Οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 124.

85. Στα πλαίσια της διοικητικής οργανώσεως του Διοκλητιανού και των διαδόχων του η «Διοίκησις» Θράκης περιελάμβανε έξι επαρχίες: την επαρχία της κάτω Μοισίας με πρωτεύουσα τη Μαρκιανούπολη, την επαρχία Σκυθίας με πρωτεύουσα τους Τόμους, την επαρχία Θράκης —από τον Αίμο ως τον Έβρο— με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη, την επαρχία Αιμιμόντου με πρωτεύουσα την Αδριανούπολη, της Ροδόπης με πρωτεύουσα την Αίνο και της Ευρώπης με πρωτεύουσα την Πέρινθο. *Α. Αβραμέα*, «Θράκη», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 203· *Α. Καψή*, Ο ελληνισμός της Θράκης, σ. 117-120.

86. *Δ. Κανατσούλη*, Η Θράκη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, σ. 15.

87. Mouschmov-MAP, σ. 190· *Th. Gerasimov*, «Les Alexandria Pythia et Kendreisia à Philippopolis», Studia in honorem Acad. D. Decev, Sofia 1958, σ. 298. Ο *G. Mihailov*, IGB III1, 31, αρ. 889. υποστηρίζει ότι η Φιλιππούπολη είχε λάβει την νεωκορίαν των σεβαστών και επί Αλέξανδρου Σεβήρου. Ο *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 41, υποστηρίζει ότι η Φιλιππούπολη έλαβε τον τίτλο της νεωκόρου επί εποχής Ηλιογάβαλου. Τέλος θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο τίτλος της νεωκόρου που απένειμαν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και η σύγκλητος ήταν ιδιαίτερα επίζηλος στις ελληνικές πόλεις γιατί ως κέντρα τελέσεως της αυτοκρατορικής λατρείας εξασφάλιζαν κύρος και δυνατότητες οικονομικής αναπτύξεως. *W. Bowersock*, Οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 127.

Αρχιερεύς της αυτοκρατορικής λατρείας ήταν ο Θρακάρχης[88].

Στη Φιλιππούπολη συνέρχονταν κάθε χρόνο οι απεσταλμένοι όλων των θρακικών πόλεων σε σύνοδο η οποία καλούνταν *κοινόν Θρακῶν*[89]. Το κοινόν μνημονεύεται από τους χρόνους του Αντωνίνου του Πίου[90] ή από τους χρόνους του Καρακάλλα[91]. Κύριο έργο του κοινού των Θρακών πρέπει να ήταν, όπως φαίνεται από τις επιγραφές των νομισμάτων (Πίνακας 2), η λατρεία των αυτοκρατόρων (των Σεβαστών) και η διοργάνωση αγώνων προς τιμήν τους[92].

Οι αγώνες αυτοί διοργανώνονταν στο υπέροχο στάδιο της πόλης και κατά καιρούς ήταν: τα Πύθια (προς τιμήν του Απόλλωνα), τα Κενδρείσια Πύθια (προς τιμήν του Κενδρεισηνού Απόλλωνα και του Ηλιογάβαλου) και τα Αλεξάνδρια Πύθια (προς τιμήν του Καρακάλλα.) Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από τη διερεύνηση του επιγραφικού και νομισματικού υλικού της πόλης.

Οι αθλητικοί αγώνες της Φιλιππούπολης μέσ' από τα νομίσματα. Τη ρωμαϊκή περίοδο κατά τη διάρκεια πανηγύρεων και αγώνων συνηθίζονταν να κόπτονται αναμνηστικά νομίσματα[93]. Συνήθως ο αρχιερεύς, ο πανηγυριάρχης ή ο αγωνοθέτης εφρόντιζε να κοπεί και να τεθεί σε κυκλοφορία έκτακτη ποσότητα χάλκινων νομισμάτων. Το όνομα της πανήγυρης ή των αγώνων, χάριν των οποίων κόπτονταν τα νομίσματα, σημειώνονταν με καταφανείς χαρακτήρες στην οπίσθια όψη του νομίσματος[94].

88. Ο Θρακάρχης μνημονεύεται σε αρκετές επιγραφές ρωμαϊκής περιόδου από την Augusta Traiana (IGB III 2, 1559), Batkun (IGB III 1, 1170, 1183), Φιλιππούπολη (IGB III 1, 1537, 882) και Νικόπολη του Νέστου (IGB IV, 2352) ο οποίος διεύθυνε τις εργασίες του κοινού των Θρακών αλλά ταυτόχρονα ήταν και πρόεδρος των αγώνων. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, σ. 74-75· *Δ. Κανατσούλη*, Η Θράκη, σ. 14-15· *Α. Αβραμέα*, Η Θράκη, ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 205.

89. Το κοινόν των Θρακών αναφέρεται σε νομίσματα της Φιλιππούπολης, βλ. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 262. Από τη Θράκη μας είναι επίσης γνωστά το κοινόν των επί Θράκης Ελλήνων —ανάλογο με το κοινόν των Θρακών— το κοινόν της Πεντα-Εξαπόλεως, το κοινόν των Σηλυβριανών, το κοινόν της Πεντάπολης βλ. *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης, σ. 189. Οι ενώσεις αυτές αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της διοικητικής οργάνωσης του ελληνικού κόσμου κατά τη ρωμαιοκρατία. Για την εξέλιξη των κοινών ανά τους αιώνες και το περιεχόμενό τους βλ. *C. W. Bowersock*, «Οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 112-137.

90. *Δ. Κανατσούλη*, Η Θράκη, σ. 14.

91. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, σ. 74.

92. Περισσότερα για τις δραστηριότητες του κοινού των Θρακών βλ. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, σ. 74-75. *B. Lenk - A. Betz*, Ιστορία της Θράκης, μεταφρ. Π. Πάντος, Θρακική Επετηρίδα 8 (1991) 141.

93. Θρησκευτικές τελετές, μεγάλες πανηγύρεις αλλά και αγώνες ήταν οι σπουδαιότερες περιπτώσεις κοπής παρόμοιων νομισμάτων. Επιπρόσθετους λόγους αποτελούσαν η επίσκεψη του αυτοκράτορα και οι συμμαχίες πόλεων. *H. Mattingly*, Roman coins, London 1967, σ. 195.

94. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 15.

Η Φιλιππούπολη δε φαίνεται ότι είχε κόψει νομίσματα κατά την ελληνιστική εποχή. Τα πρώτα νομίσματα κόπηκαν την εποχή του Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.)[95]. Τα νομίσματα όμως που έχουν σχέση με το θέμα μας κόπηκαν την περίοδο του Καρακάλλα και του Ηλιογάβαλου. Ένα πλήθος νομισμάτων αυτής της περιόδου, στην οπίσθιά τους όψη, μνημονεύουν τους αθλητικούς αγώνες της Φιλιππούπολης και είναι φιλοτεχνημένα με διάφορες αγωνιστικές παραστάσεις[96]. Τα νομίσματα αυτά στην πλειονότητά τους είναι μενταγιόν (μετάλλια). Ήταν βαρύτερα από 16 gr. και χαρίζονταν ως αναμνηστικά είτε στους αντιπροσώπους του αυτοκράτορα είτε στις τοπικές αρχές[97].

Αρχικά στη Φιλιππούπολη τελούνταν τα Πύθια. Δεν είναι απολύτως βέβαιο πότε οργανώθηκαν για πρώτη φορά οι αγώνες αυτοί. Σίγουρο όμως είναι ότι τα Πύθια ως αυτόνομοι αγώνες τελούνταν ήδη την περίοδο του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ)[98].

Το 214 μ.Χ με την ευκαιρία της επίσκεψης του Καρακάλλα στη Θράκη διοργανώθηκαν τα Αλεξάνδρια Πύθια ή Αλεξάνδρια (Πίνακας 2). Όπως μας πληροφορεί ο Ηρωδιανός[99] ο Καρακάλλας, διασχίζοντας τη Θράκη καθ' οδόν προς τη Μακεδονία, ανασύστησε τη λατρεία του Μ. Αλεξάνδρου. Διέταξε λοιπόν να στηθούν αγάλματα ή να φιλοτεχνηθούν ζωφόροι οι οποίες να παρουσιάζουν το μεγάλο Μακεδόνα βασιλιά αλλά και να διοργανωθούν αγώνες πρός τιμήν του[100].

Την περίοδο, λοιπόν, εκείνη τελέσθηκαν αγώνες στη Φιλιππούπολη με την επωνυμία Αλεξάνδρια Πύθια ή Αλεξάνδρια. Πιθανότατα όμως το κοινόν των Θρακών να οργάνωσε τα Αλεξάνδρια για να κολακέψει τον Καρακάλλα, ο οποίος πίστευε ότι ήταν ο συνεχιστής του έργου του Μ. Αλεξάνδρου[101]. Βέβαια δεν ιδρύθηκαν καινούργιοι αγώνες, αλλά στα ήδη υπάρχοντα Πύθια προστέθηκε η πομπώδης και κολακευτική, για το ματαιόδοξο Καρακάλλα, επωνυμία Αλεξάνδρια.

Στα αναμνηστικά μετάλλια, που κόπηκαν με την επωνυμία Αλεξάνδρια, αναγράφονταν συνήθως «Πύθια» με μικρότερα γράμματα και πολλές φορές

95. Mouschmov-MAP, σ. 196.

96. Mouschmov-MAP, σ. 258-269· *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 279-302· *D. Tsontchev*, Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis, Sofia 1947, σ. 37-40.

97. Mouschmov-MAP, σ. 209. Για τα χάλκινα μετάλλια επίσης βλ. *H. Mattingly*, Roman coins, σ. 164.

98. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 291. Ο Th. Gerasimov στηρίζεται σε επιγραφή [AEM VIII (1885) 219-220] της Περίνθου η οποία προέρχεται από τους χρόνους του Σεπτ. Σεβήρου και μνημονεύει τα Πύθια της Φιλιππούπολης.

99. *Ηρωδιανός*, Hist. Rom. IV, 8, 1. 2.

100. Mouschmov-MAP, σ. 190.

101. Ο Καρακάλλας θέλοντας να αντιγράψει το Μ. Αλέξανδρο, δημιούργησε ένα αντίγραφο της μακεδονικής φάλαγγας αποτελούμενο από 16.000 άνδρες και προσέδωσε στον εαυτό του τον τίτλο Magnus. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 291.

στο περιθώριο του νομίσματος. Έτσι φαίνεται ότι τα Πύθια πέρασαν σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τα Αλεξάνδρια[102]. Ως ιδιαίτεροι αγώνες τα Πύθια μνημονεύονται μόνο σ' ένα αναμνηστικό μετάλλιο της εποχής του Καρακάλλα. Είναι ολοφάνερο ότι υπερτερούν αριθμητικά τα αναμνηστικά μετάλλια με τις επωνυμίες Αλεξάνδρια ή Αλεξάνδρια Πύθια (Πίνακας 2).

Τα μετάλλια κόπτονταν με έξοδα και φροντίδα του κοινού των Θρακών. Διοργανωτής των αγώνων ήταν το κοινόν των Θρακών και όχι αποκλειστικά η πόλη της Φιλιππούπολης. Τούτο φαίνεται και από τις αγωνιστικές επιγραφές των μεταλλίων (Πίνακας 2). Αν τα αναμνηστικά μετάλλια και οι αθλητικοί αγώνες ήταν κάτω από την αποκλειστική φροντίδα της Φιλιππούπολης τότε το όνομα της πόλης έπρεπε να αναγράφεται σε πτώση γενική και όχι δοτική όπως παρατηρείται σ' αυτά.

Το 218 μ.Χ, τέσσερα μόλις χρόνια μετά τους αγώνες Αλεξάνδρια, στη Φιλιππούπολη οργανώθηκαν καινούργιοι αγώνες με την επωνυμία Κενδρείσια ή Κενδρείσια Πύθια προς τιμήν του Κενδρεισέως ή Κενδρεισηνού Απόλλωνος[103]. Οι αγώνες αυτοί οργανώθηκαν μετά την ανακήρυξη της Φιλιππούπολης ως νεωκόρου[104] από τον Ηλιογάβαλο.

Όπως φαίνεται από τις απεικονίσεις των νομισμάτων ο ναός του Κενδρεισηνού Απόλλωνος ήταν ο ναός της νεωκορίας (προσωπολατρείας) του αυτοκράτορα Ηλιογάβαλου και στο εσωτερικό του πρέπει να υπήρχε και άγαλμά του[105].

102. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 291.

103. Κατά τον *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, 1959, σ. 11-15, θεωρείται ότι Κενδρεισός ήταν το αρχαιότερο όνομα της Φιλιππούπολης και Κενδρεισείς ήταν οι ιθαγενείς Θράκες που κατοικούσαν αρχικά την περιοχή. Έτσι προήλθε και η προσωνυμία του Απόλλωνα Κενδρεισεύς ή Κενδρεισηνός. Ο *W. Szubert*, «Επισημάνσεις σχετικά με την επιρροή που άσκησαν οι θρακικές λατρείες στις ελληνικές πόλεις του δυτικού Ευξείνου Πόντου κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας», μετάφρ. Α. Παυλοπούλου, Θρακική Επετηρίδα 8 (1991) 372, ταυτίζει τον Κενδρεισό με το Θράκα Ήρωα. Υποστηρίζει μάλιστα ότι το ιερό του Κενδρεισού που υπήρχε αρχικά κοντά στη Φιλιππούπολη, μετά το Μακεδονικό αποικισμό μετατράπηκε σε χώρο που λατρεύονταν ο Απόλλων Κενδρεισός. Αυτός ο τελευταίος, ήταν αποτέλεσμα του συγκρητισμού ανάμεσα στο θρακικό θεό Κενδρεισό και τον ελληνικό θεό Απόλλωνα, ο οποίος λατρευόταν από τον πληθυσμό που είχε αποικίσει εκεί.

104. Η παραχώρηση του τίτλου αυτού στη Φιλιππούπολη μνημονεύεται σε μια σειρά από μενταγιόν. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 298-301.

105. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 298-301. Στο άρθρο του *K. Majewski*, «Le sanctuaire Thrace et Greco - Romain d'Apollon Kendrisos à Philippopolis en Mesie Inferieure», Thracia IV (1977) 204, εικ. 13, παρουσιάζεται σχεδιάγραμμα του ναού του Κενδρεισηνού Απόλλωνος όπου συνυπήρχαν τα αγάλματα των σύναων θεών Ηλιογάβαλου και Κενδρεισηνού Απόλλωνος. Στο ίδιο άρθρο (σ. 204, εικ. 12) συμπεριλαμβάνεται μετάλλιο όπου παριστάνονται ο Απόλλων Κενδρεισός και ο Ηλιογάβαλος να κρατούν στα χέρια τους τον κοινό ναό της λατρείας τους. Από τον *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, σ. 75-76 αυθαίρετα θεωρούνται τα Κενδρείσια ως οι παλαιότεροι αγώνες της πόλης. Χωρίς στοιχεία μάλιστα υποστηρίζεται η άποψη ότι τα Κενδρείσια συνενώθηκαν με τα Πύθια από τον Ηλιογάβαλο και μεταβλήθηκαν σε

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Αγωνιστικές επιγραφές στα νομίσματα της Φιλιππούπολης.

ΕΠΙΓΡΑΦΗ	ΣΥΛΛΟΓΗ	ΕΠΟΧΗ
Κοινόν Θρακών Αλεξάνδρια Πύθια εν Φιλιππoπόλει	Mouschmov-MAP, 258-264, 364, 365, 367, 371, 382, 384, 399, 400.	Καρακάλλα 214 μ.Χ.
Κοινόν Θρακών Αλεξάνδρια εν Φιλιππoπόλει	CBMThrace, 66, 38, 39. Mouschmov-MAP, 258-261, 366, 373-381	Καρακάλλα
Κοινόν Θρακών Αλεξάνδρια εν Φιλιππoπόλει Πύθια	CBMThrace, 165-166, αρ. 36, 37, 40, 41. Mouschmov-MAP, 259-263, 368-370, 383, 385-398.	Καρακάλλα
Αλεξάνδρια εν Φιλιππoπόλει	Mouschmov-AP, 266, 418, 419	Καρακάλλα
Κοινόν Θρακών Πύθια	Mouschmov-MAP, 267, 424	Καρακάλλα
Κενδρείσια Πύθια εν Φιλιππoπόλει Νεωκόρω	Mouschmov-MAP, 272-273, 469-474	Ηλιογάβαλου 218 μ.Χ.
Κενδρείσια εν Φιλιππoπόλει Νεωκόρω	Mouschmov-MAP (1924) 273, 475	Ηλιογάβαλου

Αρκετές αγωνιστικές παραστάσεις κοσμούν όχι μόνο τα μετάλλια αλλά και μερικά νομίσματα της Φιλιππούπολης. Σε νόμισμα της εποχής Κομμόδου (176-192 μ.Χ.) είναι φιλοτεχνημένος ο Ερμής ως αθλητής δισκοβόλος[106]. Τούτο δεν είναι καθόλου παράξενο μιας και ο Ερμής ήταν ο εναγώνιος θεός της πόλης και στόλιζε την είσοδο του σταδίου[107]. Ο Ερμής λοιπόν απεικονίζεται στο νόμισμα να κρατά δίσκο ενώ κοντά στα πόδια του είναι χαραγμένα ένα ζευγάρι μύρμηκες δηλ. πυκτικοί ιμάντες[108] και δύο ακόντια. Δίπλα του υπάρχει υποστήριγμα με υδρία η οποία φέρει δύο κλαδιά από φοίνικα. Ο Th. Gerasimov[109] υποστηρίζει ότι ο χαράκτης του νομίσματος αντέγραψε το άγαλμα του Ερμή, έργο του γλύπτη Ναυκίδη.

Στα νομίσματα και μετάλλια της εποχής του Καρακάλλα όπως ήταν φυσικό, στην πρόσθια όψη, κυριαρχεί η μορφή του αυτοκράτορα ως θριαμβευτή. Στην οπίσθια, όμως, όψη αρκετών νομισμάτων υπάρχουν διάφορες αγωνιστι-

πανθρακικούς αγώνες.

106. Mouschmov-MAP, σ. 234. Στο άρθρο του *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 289-290 υπάρχει και σχηματική απεικόνιση του νομίσματος.

107. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, Tab XI- XIV.

108. *J. Krause*, Die Gymnastik, σ. 502. Οι πυκτικοί ιμάντες ονομάζονταν επίσης ιμάντες, σπείραι, βόειαι, μειλίχαι, σφαίραι κ.α.

109. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 290, εικ. 1.

κές παραστάσεις. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν οι παραστάσεις που έχουν σχέση με κλήρωση αθλητών. Σε ένα μετάλλιο[110] είναι χαραγμένοι δύο γυμνοί αθλητές κρατώντας κλήρο, ενώ ένας άλλος αθλητής είναι σκυμμένος πάνω από μια κάλπη-υδρία[111]. Αλλά και σε παραστάσεις μεταλλίων των χρόνων του Ηλιογάβαλου είναι φιλοτεχνημένες παρόμοιες συνθέσεις με αθλητές να κρατούν κλήρους[112] ή αθλητή να αναζητά κλήρο μέσα σε κάλπη[113].

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι κλήρωση αθλητών έχουμε σ' όλα τα βαριά αγωνίσματα όπως πάλη, πυγμαχία και παγκράτιο με σκοπό να σχηματισθούν τα απαραίτητα ζεύγη. Κατά το Λουκιανό (2ος μ.Χ. αι.) οι κλήροι, στο μέγεθος του φασολιού, έφεραν γράμματα της αλφαβήτου και ήταν τόσοι όσοι και οι αθλητές. Οι αθλητές τραβούσαν τους κλήρους μέσα από ασημένιο σκεύος και τα ζευγάρια σχηματίζονταν μεταξύ αυτών που είχαν το ίδιο γράμμα στους κλήρους τους[114].

Σύγχυση επικρατεί μεταξύ των ερευνητών για την ερμηνεία παράστασης ενός νομίσματος των χρόνων του Καρακάλλα (εικ. 7). Στο νόμισμα[115] απεικονίζεται ένας αθλητής κρατώντας δίσκο στο δεξί του χέρι και τρεις κλήρους στο αριστερό, κατά τον Th. Gerasimov[116], ή πέτρινη σφαίρα κατά τον D. Tsontchev[117], ή μήλο ως έπαθλο κατά την άποψή μας. Η ερμηνεία του Gerasimov δε φαίνεται λογική αφού για το αγώνισμα της δισκοβολίας, όπως προ-

110. Mouschmov-MAP, σ. 259, 371. Το ίδιο νόμισμα σχηματικά έχει αναπαρασταθεί από τον *D. Tsontchev*, Histoire du stade, πίν. L αρ. 5.

111. Για τη συγκεκριμένη παράσταση του νομίσματος ο *D. Tsontchev*, Histoire du stade, σ. 39-40, αρ. 5, υποθέτει ότι πρόκειται για την προπαρασκευαστική διαδικασία των αθλητών πριν τον αγώνα, την επάλειψή τους με λάδι. Ο αθλητής, στο κέντρο του νομίσματος, βυθίζει το δεξί του χέρι στην υδρία για να πάρει λάδι με το οποίο θα αλείψει το σώμα του. Οι όρθιοι αθλητές, δεξιά και αριστερά, απλά αλείβονται με λάδι. Παρόμοια ερμηνεία δίνει ο *D. Tsontchev*, Histoire du stade, σ. 39, αρ. 4, και για μια άλλη παράσταση νομίσματος όπου ένας αθλητής είναι σκυμμένος πάνω σε μια υδρία με βυθισμένο το δεξί του χέρι μέσα της. Φαίνεται όμως ότι η άποψη αυτή είναι λαθεμένη, γιατί αφ' ενός μεν η στάση, ιδιαίτερα των όρθιων αθλητών, δεν μας θυμίζει σκηνή επάλειψης, αφ' ετέρου δε διότι οι παραστάσεις αυτές των νομισμάτων δεν έχουν κανένα κοινό σημείο με τις αγγειογραφίες ή τα ανάγλυφα που αναπαριστούν την τρίψη. Σχετικά βλ. Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, εικ. 48, 49. Το Ολυμπιακό Πνεύμα, εικ. σ. 160. Αν λοιπόν ο χαράκτης του νομίσματος επιθυμούσε να αναπαραστήσει σκηνές επάλειψης με λάδι θα ήταν φυσικό να επηρεαστεί ή να αντιγράψει παρόμοιες σκηνές. Κάτι ανάλογο όμως δεν έγινε.

112. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 300 αρ. 1.

113. *D. Tsontchev*, Histoire du Stade, πίν. L, αρ. 4. Ο Λουκιανός (*Λουκιαν.*, Ερμότιμος, 39) μας περιγράφει πώς γινόταν η κλήρωση των αθλητών σε ζευγάρια κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Οι αθλητές τραβούσαν κλήρους, οι οποίοι έφεραν γράμματα, μέσα από μια ασημένια υδρία. Η παραπομπή από *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 294.

114. *Λουκιαν.*, Ερμότιμος, σ. 39. Πρβλ. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 294· *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, σ. 165.

115. Mouschmov-MAP, σ. 259, 370. *D. Tsontchev*, Histoire du Stade, πίν. L1, αρ. 1.

116. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 295.

117. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, σ. 38

Εικ. 4. Νόμισμα Φιλιππουπόλεως με αγωνιστική τράπεζα, τα έπαθλα των αγώνων και την επιγραφή: ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙ ΠΥΘΙΑ (CBMThrace, σ. 166, αρ. 37, 38).

αναφέραμε, δεν προηγούνταν κλήρωση.

Οι παραστάσεις των νομισμάτων μας πληροφορούν επίσης και για τα έπαθλα των αγώνων. Νόμισμα της εποχής Καρακάλλα[118] είναι διακοσμημένο με τράπεζα αγωνιστική πάνω στην οποία υπάρχει κορώνα (στέμμα) με στολίδια και κλαδιά φοίνικα ενώ κάτω απ' αυτήν είναι τοποθετημένος ένας αμφορέας, πέντε σφαίρες (μήλα) και πουγγί (εικ. 4). Τα αντικείμενα αυτά (αγωνιστική κορώνα, κλαδί φοίνικα, χρηματικά ποσά, αμφορέας με λάδι, μήλα και επιπλέον στεφάνι από δάφνη[119]) αποτελούν τα έπαθλα των αγώνων. Παρεμφερή ήταν και τα έπαθλα των αγώνων στα Πύθια των Δελφών κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Τα έπαθλα απεικονίζονται σε νομισμα-

118. CBMThrace, σ. 166, αρ. 37, 38.

119. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 296. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σχετικά με τις σφαίρες που απεικονίζονται στο νόμισμα, ο *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 294 υποστηρίζει ότι πρόκειται για κλήρους ενώ ο *L. Robert*, Hellenica V (1948) 93 εξέφρασε την άποψη ότι είναι μήλα τα οποία δίδονταν ως βραβεία στους νικητές των Πυθίων. Ανάλογα νομίσματα της ίδιας περιόδου, φέρουν παρόμοια διακόσμηση απεικονίζοντας τα έπαθλα των αγώνων. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 297, αρ. 2-6. Η άποψη του *L. Robert*, φαίνεται να είναι πιο κοντά στην αλήθεια αφού στο σύνολό της η διακόσμηση του νομίσματος αφορά τα έπαθλα των αγώνων και τίποτε άλλο. Επιπλέον οι σφαίρες σε όλα τα νομίσματα είναι πέντε και έτσι αν θεωρήσουμε ότι πρόκειται για κλήρους τότε δε μπορούμε να εξηγήσουμε το σταθερό αριθμό των σφαιρών στα νομίσματα, μιας και οι συμμετέχοντες στους αγώνες σίγουρα θα ήταν περισσότεροι από πέντε, άρα και οι κλήροι οι οποίοι θα απαιτούνταν για την κλήρωση των ζευγαριών, πολύ περισσότεροι των πέντε. Το σημαντικότερο όμως επιχείρημα κατά της άποψης του Gerasimov, είναι ότι και στα Πύθια των Δελφών μεταξύ των επάθλων συμπεριλαμβάνονταν και τα μήλα. Στα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων των Δελφών, πάνω σε αγωνιστική τράπεζα είναι τοποθετημένα τα έπαθλα των αγώνων, δηλ. κορώνα, πέντε μήλα, αμφορέας, και στεφάνι δάφνης. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 214 και εικ. 27.

τα των Δελφών και είναι κορώνα, πέντε μήλα, αμφορέας και στεφάνι δάφνης[120]. Τα χρηματικά έπαθλα ήταν σύνηθες φαινόμενο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους[121].

Στα νομίσματα και στα μετάλλια της Φιλιππούπολης είναι πολύ συχνές και οι απεικονίσεις αθλητών σε διάφορα αθλήματα. Έτσι συναντούμε πυγμάχους με πυγμαχικά γάντια (Caestus)[122], αθλητή με ακόντιο[123], δισκοβόλο αθλητή[124], παλαιστές σε λαβή ακροχειρισμού[125], πυγμάχους να σκιαμαχούν[126], αλλά και αθλητές με δάφνινο στεφάνι και κλαδί φοινικιάς[127] (εικ. 5-9). Έτσι μας είναι γνωστό εν μέρει και το περιεχόμενο του αγωνιστικού προγράμματος. Τα αγωνίσματα λοιπόν, σύμφωνα με τις παραστάσεις των νομισμάτων, πρέπει να ήταν: πάλη, πυγμή, δίσκος, ακόντιο. Δυστυχώς από τα νομίσματα δεν παρέχονται πληροφορίες για αγώνισμα δρόμου και άλματος.

Εκτός από τα γυμνικά αγωνίσματα δεν υπάρχουν επίσης πληροφορίες για μουσικούς διαγωνισμούς, κύριο χαρακτηριστικό των δελφικών αγώνων. Βέβαια ο Απόλλων λατρεύονταν ως κιθαρωδός και μουσηγέτης (σύμφωνα με τις απεικονίσεις του σε νομίσματα της πόλης)[128] και πιθανότατα οι γυμνικοί αγώνες να ακολουθούνταν από μουσικούς και θεατρικούς αγώνες στο θέατρο της πόλης.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν πληροφορίες και για την ύπαρξη ή μή ιππικών και αρματοδρομικών αγώνων. Έλλειψη όμως αναφορών σε ανάλογους αγώ-

120. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 214, εικ. 27.

121. *M. Finley - H. W. Pleket*, The Olympic Games: The first thousand years, New York 1976, σ. 70. Οι αγώνες στους οποίους δίνονταν τα ποσά αυτά ονομάζονταν ημιταλαντιαίοι και ταλαντιαίοι. Χρηματικές αμοιβές των 3.000 καί 6.000 δραχμών για τους νικητές ήταν αρκετά συνηθισμένες. Τα ποσά αυτά ήταν αρκετά μεγάλα για την εποχή εκείνη, αν λάβει κανείς υπ' όψη του ότι τότε ένας Ρωμαίος στρατιώτης έπαιρνε 225-300 δραχμές το χρόνο. Πρβλ. *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, σ. 275.

122. Mouschmov-MAP, σ. 262, 392· *D. Tsontchev*, Histoire du stade, πίν. LI, αρ. 2, 3.

123. Mouschmov-MAP, σ. 424, 518· *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 297 αρ. 6, σ. 301 αρ. 2.

124. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 295, αρ. 1.

125. Mouschmov-MAP, σ. 481· *D. Tsontchev*, Histoire de Stade, πίν. L, αρ. 7.

126. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, σ. 39, πίν. LI, αρ. 2 και αρ. 3. Το συμπέρασμα ότι πρόκειται για ασκήσεις σκιαμαχίας προκύπτει από τις στάσεις των αθλητών, οι οποίοι έχουν προτεταμένο το αριστερό τους χέρι σε γροθιά ενώ το δεξί είναι λυγισμένο στον αγκώνα, κοντά στον κορμό, έτοιμο να γρονθοκοπήσει έναν υποτιθέμενο αντίπαλο. Είναι φανερό λοιπόν ότι πρόκειται για άσκηση σκιαμαχίας κατά τη διάρκεια της οποίας οι αθλητές, ως γνωστόν, εκτελούσαν χωρίς αντίπαλο τις κινήσεις της πυγμής. Σχετικά βλ. *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, σ. 217.

127. Mouschmov-MAP, σ. 262 κ.ε., 391, 424, 480, 517· *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 297, αρ. 5, 6· *D. Tsontchev*, Histoire du Stade, πίν. LII, αρ. 1-5.

128. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, σ. 85. Την ύπαρξη δε περίφημων αοιδών στην πόλη μαρτυρεί και ένα επιτύμβιο ελεγείο σε αοιδό και ποιήτρια. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει και περί αυτήν», Θρακικά 7 (1936), αρ. 155.

5

6

7

8

9

Εικ. 5. Νόμισμα Φιλιππουπόλεως με αγωνιστική κορώνα και την επιγραφή: ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙ ΠΥΘΙΑ (D. Tsontchev, Histoire du stade, πίν. LI, αρ. 6). Εικ. 6. Νόμισμα Φιλιππουπόλεως με πυγμάχο να σκιαμαχεί και την επιγραφή: ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟ ΠΥΘΙΑ (D. Tsontchev, Histoire du stade, πίν. LI, αρ. 2). Εικ. 7. Νόμισμα Φιλιππουπόλεως με δισκοβόλο αθλητή και την επιγραφή: ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟ ΠΥΘΙΑ (D. Tsontchev, Histoire du stade, πίν. LI, αρ. 1). Εικ. 8. Νόμισμα Φιλιππουπόλεως με σκηνή πάλης (D. Tsontchev, Histoire du stade, πίν. L, αρ. 7). Εικ. 9. Νόμισμα Φιλιππουπόλεως με αυτοστεφανούμενο αθλητή και την επιγραφή: ΚΟΙΝΟΝ ΘΡΑΚΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙ ΠΥΘΙΑ (D. Tsontchev, Histoire du stade, πίν. LII, αρ. 1).

νες παρατηρείται κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στα Πύθια των Δελφών. Τούτο πιθανότατα σημαίνει ότι οι ιπποδρομιακοί αγώνες δεν συγκινούσαν πλέον και έπαψαν να υπάρχουν[129].

Από την παρουσίαση των νομισμάτων λοιπόν προκύπτει ότι η Φιλιππούπολη επιδιώκοντας την εύνοια της Ρώμης διοργάνωσε αγώνες προς τιμήν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων Καρακάλλα και Ηλιογάβαλου. Οι αθλητικοί αυτοί αγώνες χρησιμοποιήθηκαν από τις τοπικές αρχές και το κοινόν για να κολακέψουν τους προαναφερθέντες αυτοκράτορες και να πετύχουν προς όφελος της πόλης τους όσο το δυνατόν περισσότερα προνόμια.

Οι αθλητικοί αγώνες της Φιλιππούπολης μέσ' από τις επιγραφές. Οι αθλητικοί αγώνες της Φιλιππούπολης μνημονεύονται τόσο σε επιγραφές της Φιλιππούπολης όσο και σε επιγραφές που προέρχονται από άλλες πόλεις. Έτσι σε επιγραφή που βρέθηκε στο θέατρο της Περίνθου και στην οποία απαριθμούνται οι νίκες τις οποίες απέσπασε ένας μόνο αθλητής σε διάφορους αγώνες, γίνεται λόγος γιά τα Πύθια Φιλιππουπόλεως[130]. Σε αντίστοιχο κατάλογο νικών ενός αθλητή από τη Σινώπη μνημονεύονται *Πύθια ἐν Φιλιππο-πόλει β. Κεντρείσεια ἐν Φιλιπποπόλει*[131]. Από επιγραφή που βρέθηκε στη Φιλιππούπολη[132] πληροφορούμεθα επίσης ότι στα Κενδρείσια Πύθια, τα οποία χαρακτηρίζονται «μεγάλα», μετείχε και αθλητής από το κοινό Ασίας[133]:

... πένταθ)λος νει-
(κείσας τὰ μεγά)λα Κεν-
(δρείσια Πύθι)α τὰ πρῶ-
(τα τεθέντα ἀ)ναστη-
(σάντων τὸν ἀ)νδρι-
(άντα αὐτοῦ τ)ῶν ἀγω-
(νοθετῶν - - - - -
(- - - - - - - - ἀγ)ῶνας
- - - - - - - - - - -
Κοινὸν Ἀσίας
ἐν Σάρδεσι.

Με βάση λοιπόν τις επιγραφικές μαρτυρίες που προαναφέρθηκαν γίνεται ολοφάνερο ότι στους αγώνες της Φιλιππούπολης μετείχαν αθλητές από διά-

129. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 211.

130. AEM VIII (1885) 219-220, 49 = CIA III, 120 = *G. Seure*, «Le theatre de Perinthe-Heraklee», BCH 22 (1898) 597.

131. CIA III, 129 = CIG 112, 3169 = *D. Tsontchev*, Histoire du stade, σ. 35, αρ. 1.

132. IGB 1111, 889 = *D. Tsontchev*, Histoire du stade, σ. 35, αρ. 4.

133. Για το κοινό της Ασίας βλ. *G. W. Bowersock*, «Οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας», ΙΕΕ, τ. Στ', σ. 128-131.

φορα μέρη της βαλκανικής χερσονήσου και της Μ. Ασίας.

Θα πρέπει επίσης, σύμφωνα με την παραπάνω επιγραφή όπου μνημονεύεται «πένταθλος» νικητής, να προσθέσουμε στο περιεχόμενο του αγωνιστικού προγράμματος των Πυθίων της Φιλιππούπολης που προαναφέραμε και το πένταθλο. Έτσι ο δίσκος και το ακόντιο, μαζί με το άλμα (για το οποίο δεν υπάρχει καμιά αναφορά), θα πρέπει να τελούνταν αποκλειστικά στα πλαίσια του πεντάθλου. Τα αγωνίσματα του πεντάθλου θα πρέπει να συμπληρώνονταν και από το δρόμο και την πάλη τα οποία θα μπορούσε να ήταν και ξεχωριστά αγωνίσματα[134]. Το επιγραφικό υλικό της Φιλιππούπολης[135] επίσης μας πληροφορεί ότι στους αγώνες Κενδρεισίων συμμετείχαν σε ιδιαίτερη κατηγορία και οι αγένειοι και μεταξύ αυτών και ο Μάρκος Μέστριος από την Αίνο:

Ἀγαθῆι (τύχηι)
Μᾶ(ρκον) Μέστριο(ν - -)
τὸν Αἴνι(ον νικήσαν-)
τὰ ἀγενεί(ων - - --)
Κενδρείσ(εια ἐν τῆ)
(μ)ητροπόλ(ει, ...

Κατά πάσα πιθανότητα οι αγένειοι στα Κενδρείσια αγωνίζονταν και στο παγκράτιο, αφού η παραπάνω επιγραφή από τον Μ. Αποστολίδη αλλά και τον L. Robert[136] συμπληρώνεται ως εξής:

... ἀγενείων τῆς φυλῆς
Κενδρεισέων τῆς
μητροπόλεως ἀγῶνα
Ὀλυμπιακῶ παγκρατίῳ ...

Αξιοσημείωτος είναι ο χαρακτηρισμός των Πυθίων Κενδρεισίων αγώ-

134. Σχετικά με το περιεχόμενο του πεντάθλου εκφράστηκαν διάφορες απόψεις κατά καιρούς. *J. Krause*, Die Gymnastik, σ. 476-482. Επικράτησε όμως η άποψη σύμφωνα με την οποία το πένταθλο περιελάμβανε το άλμα, το δίσκο, το ακόντιο, την πάλη και το δρόμο. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 359-371· *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, σ. 78. Η εισαγωγή της πυγμής στα αγωνίσματα του πεντάθλου αντί του ακοντίου θεωρείται εσφαλμένη. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 360. Λαθεμένη είναι λοιπόν και η άποψη του *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 295, ο οποίος υποθέτει ότι το πένταθλο των Πυθίων της Φιλιππούπολης, όπως και γενικότερα το πένταθλο, θα πρέπει μεταξύ των αγωνισμάτων να περιελάμβανε το αγώνισμα του παγκρατίου αντί του άλματος.

135. IGB III 1, 892. Ο *Κ. Μ. Αποστολίδης*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει και περί αυτήν», Θρακικά 6 (1935), αρ. 41, συμπληρώνει την επιγραφή ως εξής: *Ἀγαθῆι τύχηι Μᾶρκον Μέστριον τὸν Αἰνίου, νικήσαντα ἀγενείων, φυλῆς Κενδρεισέων τῆς μητροπόλεως ἀγῶνα Ὀλυμπιακῶ παγκρατίῳ Μέστριος ἀνέστησεν.*

136. *L. Robert*, «Inscriptions Agonistiques de Philippopolis», RPh 3 (1929) 153.

νων, σε μια επτάστιχο αναθηματική επιγραφή[137] ως εισελαστικών[138]. Από τους ελληνιστικούς χρόνους ακόμη, η τιμή της εισέλασης αποδίδονταν και στους νικητές των περίχωρων αγώνων και μάλιστα των αντίγραφων των τεσσάρων πανελλήνιων αγώνων[139]. Από την ίδια επιγραφή πληροφορούμεθα επίσης και τον αγωνοθέτη των πρώτων Πυθίων Κενδρεισίων:

(Ἀγα)θῆι (τύχηι.)
Τὸν ἀγωνοθέτην
(τ)ῶν πρώτων Πυθί-
ων Κενδρεισίων
(εἰ)σελαστ(ικῶν)
(Α)ὐρ(ήλιον) - - -

Βέβαια δεν υπήρχε πάντα ένας μόνο αγωνοθέτης στα Πύθια. Έτσι στη βάση ενός αγάλματος αθλητού απο τη Σερδική υπάρχει η επιγραφή[140] η οποία μας πληροφορεί:

...(.) Πυθίων τῆς πρώτης
τετραετηρίδος κατὰ
τὸ δόγμα της κρατίστης
βουλῆς καὶ ἱερωτάτου
δήμου, ἀγωνοθετού-
ντων Ἰουλ(ίου) Φιλοπάππου
καὶ Φουλβίου Ἀστικοῦ
καὶ Ἀντωνιανοῦ Ἀσιατικοῦ
καὶ Ἀντωνιανοῦ Ἀσκληπιά-
δου καὶ Ἀρρίου Πάππου.

Προφανώς λανθασμένα η παραπάνω επιγραφή συμπληρώνεται *Κενδρεισίων Πυθίων*[141] γιατί των πρώτων Κενδρεισίων, όπως είδαμε στην προηγούμενη επιγραφή, αγωνοθέτης ήταν μόνο ένας[142]. Είναι απαραίτητο λοιπόν στην επιγραφή να παραμείνει μόνο Πυθίων ή να συμπληρωθεί *(Ἀλεξανδρ)είων Πυθίων*, των οποίων αγωνοθέτες ήταν οι μνημονευόμενοι πέντε πολίτες

137. IGB III 1, 890. Η επιγραφή συμπληρώνεται απο τον *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει», Θρακικά 7 (1936), αρ. 155, ως εξής: *Τὸν ἀγωνοθέτην τῶν πρώτων Πυθίων Κενδρεισίων Αὐρήλιον Σελάστην ὁ τῶν Φιλιππουπολειτῶν δῆμος εὐτυχῶς.*

138. Για τους εισελαστικούς αγώνες και την εισελαστική είσοδο βλ. *Θ. Γιαννάκη*, Φιλοσοφία της Αγωνιστικής, σ. 42· *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, σ. 155.

139. *H. W. Pleket*, «Games, Prizes, Athletes and Ideology», Stadion II (1975) 49-90.

140. IGB IV, 1910.

141. AEM XVIII, 110 αρ. 13.

142. IGB III 1, 890.

της Σερδικής ή της Φιλιππούπολης. Τούτο βεβαίως ήταν δυνατό αφού οι αγώνες τελούνταν στα πλαίσια του κοινού των Θρακών, στο οποίο συμμετείχαν και πολίτες άλλων πόλεων, πλην της Φιλιππούπολης, όπως της Παυταλίας, της Σερδικής, της Τραϊανής Αυγούστης κ.α.[143]. Όπως παρουσιάζονται στην επιγραφή οι 1ος, 2ος και ο 5ος από τους αγωνοθέτες πρέπει να ήσαν Ρωμαίοι πολίτες[144].

Ο G. Mihailov, σε αντίθεση με τους Th. Gerasimov[145] και Μ. Αποστολίδη[146], παρασυρμένος από τον τόπο προέλευσης της επιγραφής, υποθέτει ότι σ' αυτήν γίνεται μνεία Πυθίων αγώνων της Σερδικής. Θεωρεί μάλιστα ότι τα Πύθια της Σερδικής πρέπει να ήταν προγενέστερα των Πυθίων της Φιλιππουπόλεως[147]. Αξίζει να σημειώσουμε τέλος ότι οι αγώνες των Πυθίων ή των Αλεξανδρίων Πυθίων επαναλαμβάνονταν κάθε τέσσερα χρόνια σύμφωνα με την προαναφερόμενη επιγραφή.

Πέρινθος

Κατά τη ρωμαιοκρατία, μετά την διοικητική διαίρεση του Διοκλητιανού, η Πέρινθος έγινε πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας Ευρώπης και έδρα των Ρωμαίων αρχόντων της Διοίκησης Θράκης[148].

Η Πέρινθος ήταν αποικία Σαμίων και ιδρύθηκε το 600 π.Χ[149]. Όπως και στη Σάμο κυρίαρχη λατρεία ήταν αυτή της Ήρας. Ταυτόχρονα όμως λατρεύονταν και ο Ηρακλής ως προσωποποίηση του Ήλιου και ως θεός της υγείας και της ρώμης και προστάτης της άθλησης[150]. Προς τιμήν του διοργανώνονταν ετήσιοι γυμνικοί αγώνες, τα Ηράκλεια[151] ή Ηράκλεια Πύθια[152]. Κατά το Σ. Αριστάρχη[153] οι αγώνες Ηράκλεια απέκτησαν την επωνυμία Πύθια ή

143. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει και περί αυτήν», Θρακικά 7 (1936) 193.

144. *G. Mihailov*, IGB IV, 1910, σ. 29.

145. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 289-304.

146. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει και περί αυτήν», Θρακικά 7 (1936) 193.

147. *G. Mihailov*, IGB IV, 1910, σ. 29-30.

148. *Α. Αβραμέα*, «Η Θράκη», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 223· *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός, σ. 37.

149. *Στράβ.* VII, 331.

150. Τούτο φαίνεται και σε επιτύμβια επιγραφή του 2ου ή 1ου αι. π.Χ., AEM VIII (1885) 220, 50, όπου αναφέρονται τα εξής: *Παῖδα με γυμνασίων ἐμπείραμον Ἑρμάωνος καὶ τυχόν ἱδρώτων ἄξιον Ἡρακλέους...*

151. *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 41· *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανέκδοτων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Δ΄ (1871) 4.

152. Σε νομίσματα της εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου είναι χαραγμένη η επιγραφή: *Ηράκλεια Πύθια Περινθίων Νεωκόρων*. Mouschmov-APB, σ. 254*. (*Δεν υπάρχει αριθμός νομίσματος γιατί ο συγγραφέας παρουσιάζει συγκεντρωτικά τις επιγραφές που περιέχονται στην οπίσθια όψη των νομισμάτων).

153. *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανέκδοτων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Δ΄ (1871) 4.

διότι όπως στα Πύθια έπαθλο των νικητών ήταν τα μήλα ή διότι θέτονταν ως ανάθημα μήλα κατά τη διάρκεια των αγώνων προς τιμήν του Ηρακλή.

Η εποχή ακμής της Περίνθου συμπίπτει με την αυτοκρατορία του Σεπτιμίου Σεβήρου. Ο ρωμαίος αυτός αυτοκράτορας αύξησε αισθητά τα προνόμια της Περίνθου. Το 193-196 μ.Χ. υποδούλωσε το Βυζάντιο και το παραχώρησε στην Πέρινθο. Έδωσε μάλιστα το δικαίωμα στην Πέρινθο να κόβει νομίσματα αφαιρώντας το ίδιο δικαίωμα από το Βυζάντιο[154]. Την εποχή επίσης εκείνη από τη ρωμαϊκή σύγκλητο της απονεμήθηκε ο τίτλος *νεωκόρος*[155] ή διότι ανήγειρε ναό προς τιμή του Σεβήρου ή διότι συνέστησε νέους αγώνες όπως: *Σεβήρεια πρώτα, Σεβήρεια, Επιδήμεια* και ανανέωσε αρχαιότερους όπως τα Άκτια και τα Πύθια[156]. Αργότερα (218 μ.Χ.) ο Ηλιογάβαλος δώρησε και πάλι στην πόλη τον τίτλο της νεωκόρου *(Δίς Νεωκόρος)*[157].

Σχετικά με τα Άκτια, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτά πρέπει να τελούνταν στην Πέρινθο από την εποχή ακόμα του Αυγούστου (29 π.Χ. - 14 μ.Χ.). Την περίοδο εκείνη αρκετές πόλεις, μεταξύ αυτών και η Πέρινθος, για να κολακέψουν τον Αύγουστο για τη μεγάλη νίκη του στο Άκτιο, διοργάνωσαν αγώνες με την επωνυμία *Άκτια*, σε απομίμηση των αγώνων της Νικοπόλεως[158]. Τα Άκτια της Περίνθου φαίνεται ότι τελούνταν ανελλιπώς ως αυτόνομοι αγώνες τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Τούτο μαρτυρεί και επιγραφή των αρχών του 2ου αι. μ.Χ[159] η οποία μνημονεύει τα *Ἄκτια ἐν Περίνθῳ*. Αργότερα, πιθανόν επί Σεπτιμίου Σεβήρου, τα Άκτια ενώθηκαν με τα Πύθια. Τα Άκτια Πύθια, τέλος, από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) μέχρι την εποχή του Ηλιογάβαλου (218-222 μ.Χ) προσέλαβαν κατά καιρούς διάφορα ευκαιριακά προσωνύμια (Πίνακας 3).

Έχοντας το δικαίωμα η Πέρινθος να κόβει νομίσματα αποτύπωσε πάνω σ' αυτά διάφορες αγωνιστικές παραστάσεις και επιγραφές που μας δίνουν αρκετές πληροφορίες για τους αθλητικούς αγώνες της πόλης.

Από τα νομίσματα που έχουν έλθει στο φως προκύπτουν τα εξής:

154. *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανεκδοτων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Α΄ (1863) 260-262.

155. *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 40.

156. *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανεκδοτων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Α΄ (1863) 261.

157. *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 40. Ο Ηλιογάβαλος δώρησε στην Πέρινθο τον τίτλο «Δίς Νεωκόρος» πιθανότατα μετά την επίσκεψή του το 218 μ.Χ. στην πόλη. Τον τίτλο αυτό διατήρησε τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Γαλλιηνού το 268 μ.Χ. *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανεκδοτων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Α΄ (1863) 261.

158. Πόλεις οι οποίες διοργάνωναν Άκτια ήταν: Άγκυρα, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Βόστρα, Δαμασκός, Θεσσαλονίκη, Ιεράπολις Φρυγίας, Κως, Νεοκαισάρεια, Νικομήδεια, Πέρινθος, Σάρδεις, Τύρος. *Θ. Σαρικάκη*, «Άκτια τα εν Νικοπόλει», Αρχαιολογική Εφημερίς 15 (1965) 145-162.

159. Moretti-IAG, αρ. 75.

Από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου μέχρι και την εποχή του Ηλιογάβαλου ανελλιπώς μαρτυρούνται τα Πύθια. Σαφώς προκύπτει ότι αυτοί ήταν οι σπουδαιότεροι και οι βασικότεροι αγώνες της πόλης. Τα Πύθια φαίνεται ότι ενώθηκαν με τα Άκτια αποτελώντας ενιαίους αγώνες. Βέβαια τα Πύθια εμφανίζονται μέσα στα νομίσματα και ως αυτόνομοι αγώνες[160] ή έχοντας το προσωνύμιο *Ηράκλεια*[161]. Στις περισσότερες όμως των περιπτώσεων τα Πύθια ήταν συνδεδεμένα με τα Άκτια.

Τα Άκτια Πύθια προσέλαβαν κατά καιρούς διάφορα ευκαιριακά προσωνύμια, κάθε φορά που η πόλη ήθελε να γιορτάσει κάποιο σημαντικό γεγονός π.χ. το γεγονός ότι της προσδόθηκε ο τίτλος *νεωκόρος* (*Ἄκτια Πύθια Περινθίων Νεωκόρων, Περινθίων Δὶς Νεωκόρων Ἄκτια Πύθια, Ἄκτια Πύθια Φιλαδέλφεια Περινθίων Νεωκόρων*). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δυστυχώς αγνοούμε τη συχνότητα τέλεσης των αγώνων αυτών. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τη συχνότητα τέλεσης των Ακτίων της Νικοπόλεως[162] και των Πυθίων των Δελφών[163], των οποίων αντίγραφο ήταν τα Άκτια Πύθια της Περίνθου, συμπεραίνουμε ότι τα τελευταία πρέπει να ήταν περιοδικοί αγώνες οι οποίοι τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια.

Εκτός από τα Άκτια Πύθια στην Πέρινθο διοργανώθηκαν κατά καιρούς διάφοροι ευκαιριακοί αγώνες, οι οποίοι σαφώς δεν είχαν μόνιμο χαρακτήρα. Επί εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου τελέσθηκαν αγώνες προς τιμήν του, τα Σεβήρια πρώτα ή Σεβήρεια Θεία[164], καθώς επίσης και τα Επιδήμια Β΄ Σεβήρου σε ανάμνηση της δεύτερης επίσκεψης του αυτοκράτορα στην Πέρινθο[165].

Το νομισματικό υλικό μνημονεύει επίσης και αθλητικούς αγώνες με την επωνυμία Φιλαδέλφεια, προς τιμήν των αδελφών Καρακάλλα και Γέτα. Μετά την αδελφοκτονία του Γέτα (212 μ.Χ.) δεν επαναλήφθηκαν τέτοιου είδους αγώνες[166].

Από τις αγωνιστικές παραστάσεις των νομισμάτων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές οι οποίες έχουν σχέση με τα έπαθλα των αγώνων. Νομίσματα των χρόνων του Σεπτιμίου Σεβήρου, των Καρακάλλα και Γέτα[167],

160. Mouschmov-APB, σ. 255, αρ. 4508.

161. Mouschmov-APB, σ. 254.

162. Σχετικά βλ. *Θ. Σαρικάκη*, «Ἄκτια τα εν Νικοπόλει», Αρχαιολογική Εφημερίς 15 (1965) 145-162· *Θ. Γιαννάκη*, Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή εποχή, Αθήνα 1978, σ. 27.

163. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 208· *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, σ. 184· *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, σ. 220.

164. Mouschmov-APB, σ. 254.

165. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 341-342.

166. *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανεκδότων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Α΄ (1863) 261.

167. CBMThrace, σ. 151-155, αρ. 31, 32, 46, 51, 52.

Εικ. 10. Νόμισμα Περίνθου με αγωνιστικη τράπεζα και την επιγραφή: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΑΚΤΙΑ ΠΥΘΙΑ (φωτ. αρχείο Ε. Αλμπανίδη, 1993). Εικ. 11. Νόμισμα Περίνθου με το νεωκόρικο ναό του Σεπτ. Σεβήρου και το ναό του Απόλλωνα καθώς επίσης και την επιγραφή: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΑΚΤΙΑ ΠΥΘΙΑ (CBMThrace, σ. 153, αρ. 42). Εικ. 12. Νόμισμα Περίνθου με το νεωκόρικο ναό του αυτοκράτορα, πλοιάριο με κωπηλάτες και την επιγραφή: ΕΠΙΔΗΜΙΑ Β ΣΕΥΗΡΟΥ ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ (CBMThrace, σ. 152, αρ. 33).

αλλά και του Ηλιογάβαλου[168] είναι διακοσμημένα με αγωνιστική τράπεζα πάνω στην οποία είναι τοποθετημένες δύο αγωνιστικές κορώνες (στέμματα) ενώ κάτω από την τράπεζα υπάρχουν ένας αμφορέας και πέντε σφαίρες, προφανώς μήλα (εικ. 10). Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση δύο αγωνιστικών στεμμάτων, στο ίδιο νόμισμα, πιθανότατα γιατί τα συγκεκριμένα νομίσματα αφορούν τους διπλούς αγώνες «Άκτια-Πύθια». Νόμισμα[169] όμως της εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου με την επιγραφή απλά και μόνο «Πύθια» φέρει μία αγωνιστική κορώνα. Οι απεικονίσεις αυτές παρουσιάζουν μια καταπληκτική ομοιότητα με τα νομίσματα της Φιλιππούπολης. Ενδιαφέρον επίσης έχουν και παραστάσεις όπως αθλητής αυτοστεφανούμενος[170], αθλητής να τραβά κλήρο από κάλπη ή να κρατά στεφάνι και κλαδί φοίνικα[171]. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε νομίσματα[172] τα οποία φέρουν χαραγμένους, στην

168. Συλλογή Μουσείου Tekir-Dag [= Αρ. ευρετηρίου 182]

169. Mouschmov-APB, σ. 255, αρ. 4508.

170. CBMThrace, σ. 154, αρ. 45.

171. CBMThrace, σ. 159-160, αρ. 68, 71. Τα νομίσματα κόπηκαν την εποχή του Γορδιανού. Είναι πολύ πιθανόν επί Γορδιανού να τελούνταν αγώνες στην Πέρινθο προς τιμήν του αυτοκράτορα στα πλαίσια της «ομόνοιας» Περινθίων και Εφεσίων. *Σ. Αριστάρχη*, «Περί τινων ανεκδότων επιγραφών της Περίνθου», ΕΦΣΚ Α΄ (1863) 262.

172. CBMThrace, σ. 153, αρ. 42, 43.

οπίσθια όψη, δύο ναούς (πιθανότατα το νεωκόρικο ναό του αυτοκράτορα και το ναό του Απόλλωνα), υδρίες με κλαδιά φοίνικα και την επιγραφή *Περινθίων Νεωκόρων Ἄκτια Πύθια* (εικ. 11). Αξιοσημείωτη είναι και η διακόσμηση νομίσματος[173] της εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου με την επιγραφή *Ἐπιδήμια Β΄ Σεβήρου Περινθίων Νεωκόρων*. Στο νόμισμα απεικονίζεται πλοιάριο με κωπηλάτες όπως και ο νεωκόρικος ναός του αυτοκράτορα (εικ. 12). Το νόμισμα τούτο συνδέει άμεσα την Πέρινθο με τη θάλασσα και μας οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανότατα στην πόλη διοργανώνονταν αγώνες άμιλλας πλοίων. Τούτο βεβαίως δεν είναι παράξενο αφού κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η Πέρινθος ήταν έδρα του ναυτικού στόλου[174] και τέτοιου είδους αγώνες θα ήταν μια καταπληκτική ευκαιρία για την άσκηση των ναυτών του στόλου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Αγωνιστικές επιγραφές νομισμάτων της Περίνθου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	*ΕΠΟΧΗ*	*ΣΥΛΛΟΓΗ*
Πύθια	Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.)	Mouschmov-APB, σ. 255, αρ. 4508
Άκτια Πύθια	Σεπτιμίου Σεβήρου	Mouschmov-APB, σ. 255, αρ. 4999
Ηράκλεια Πύθια Περινθίων Νεωκόρων	Σεπτιμίου Σεβήρου	Mouschmov-APB, σ. 254
Άκτια Πύθια Περινθίων Νεωκόρων	Σεπτιμίου Σεβήρου	CBMThrace, σ. 151, αρ. 31
Σεβήρια Πρώτα Περινθίων Νεωκόρων	Σεπτιμίου Σεβήρου	CBMThrace, σ. 151, αρ. 32
Επιδήμια Β΄ Σεβήρου Περινθίων Νεωκόρων	Σεπτιμίου Σεβήρου	CBMThrace, σ. 152, αρ. 33
Σεβήρεια Θεία	Σεπτιμίου Σεβήρου	Mouschmov-APB, σ. 254*
Περινθίων Νεωκόρων Άκτια Πύθια	Καρακάλλα & Γέτα (211-212 μ.Χ.)	CBMThrace, σ. 152, αρ. 42, 43, 52
Άκτια Πύθια Φιλαδέλφεια Περινθίων Νεωκόρων	Καρακάλλα & Γέτα	CBMThrace, σ. 154, αρ. 46, 51
Φιλαδέλφεια Περινθίων Νεωκόρων	Γέτα (211-212 μ.Χ.)	CBMThrace, σ. 155, αρ. 49, 50

173. CBMThrace, σ. 152, αρ. 33.

174. *B. Lenk - A. Betz*, «Ιστορία της Θράκης», μεταφρ. Π. Πάντος, Θρακική Επετηρίδα 8 (1991) 137.

Περινθίων Δις Νεωκόρων Άκτια Πύθια	Ηλιογάβαλου (218-222 μ.Χ.)	Συλλογή Μουσείου Tekir-Dag.(inv. 182)

* Απουσιάζει ο αριθμός του νομίσματος. Οι επιγραφές παρουσιάζονται από τον συγγραφέα συγκεντρωτικά.

Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε ότι η άμιλλα πλοίων συμπεριλαμβάνονταν στο αγωνιστικό πρόγραμμα των Ακτίων της Νικοπόλεως[175] και έτσι η Πέρινθος, αντιγράφοντας τούς αγώνες αυτούς, μπορεί να υιοθέτησε και τέτοιου είδους αγωνιστικές δραστηριότητες.

Αξίζει να παραθέσουμε τέλος και το επιγραφικό υλικό που αναφέρεται στους αγώνες της Περίνθου. Ενδιαφέροντα στοιχεία παρουσιάζουν τρεις επιγραφές. Η πρώτη προέρχεται από το θέατρο της πόλης και μνημονεύει τις νίκες που κέρδισε ένας μόνο αθλητής σε διάφορους αγώνες[176]. Ανάμεσα στους άλλους αγώνες μνημονεύονται και τα *Ἄκτια ἐν Περίνθῳ, Πύθια ἐν Περίνθῳ*. Σε κατάλογο νικών ενός πενταθλητού του 2ου αι. μ.Χ. από την Έφεσο μαρτυρούνται τα *Ἄκτια ἐν Περίνθῳ*[177]. Από την Άβυδο επίσης και ένας άλλος κατάλογος νικών ενός παγκρατιαστή αθλητή ο οποίος μας δίνει πληροφορίες για τους αθλητικούς αγώνες της Περίνθου. Ανάμεσα στους άλλους αγώνες μνημονεύονται και τα *Ἀσκληπίεια τῆς Περίνθου*[178].

Από τις δύο τελευταίες επιγραφές μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι το αγωνιστικό πρόγραμμα των αγώνων της Περίνθου περιελάμβανε το πένταθλο και το παγκράτιο. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε, λαμβάνοντας υπόψη την καταγωγή των αθλητών, ότι οι αγώνες της Περίνθου υπερέβησαν τα όρια της περιοχής και απέκτησαν ευρύτερο χαρακτήρα.

Βυζάντιο

Τον 1ο μ.Χ. αιώνα το Βυζάντιο ενσωματώθηκε στη ρωμαϊκή Διοίκηση Θράκης. Πρωτεύουσα της ανατολικής περιφέρειας, που ονομαζόταν επαρχία Ευρώπης, έγινε η Πέρινθος, ενώ το Βυζάντιο υποχρεώθηκε σε παρακμή[179].

Προς το τέλος του 2ου μ.Χ. αι. έγινε το επίκεντρο στη διαμάχη μεταξύ του Σεπτιμίου Σεβήρου, και του ανταπαιτητή του θρόνου του Πεσκένιου Νίγρου. Το Βυζάντιο ήταν με το μέρος του δεύτερου και γι' αυτό ο Σεπτίμιος Σεβήρος το πολιόρκησε (193-196 μ.Χ.) και στη συνέχεια το κατέλαβε[180]. Εκδι-

175. *Θ. Γιαννάκη*, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή εποχή, σ. 27.
176. BCH 22 (1898) 597 = AEM VIII (1885) 219, αρ. 49.
177. Moretti - IAG, αρ. 75.
178. T-TEA 1 (1961) 179-180.
179. *Μ. Κορομηλά*, Μαύρη Θάλασσα, σ. 65.
180. *Σ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοται επιγραφαί Βυζαντίου», ΕΦΣΚ παράρτ. τ. ΙΣτ' (1885) 6-7.

κούμενος τους Βυζάντιους για την στάση που κράτησαν, κατέστρεψε τα τείχη και ολόκληρη την πόλη. Μετά από τις παρακλήσεις όμως του γιού του Αντωνίνου Καρακάλλα, ο Σεβήρος το 204 μ.Χ. ανέκτισε λαπρότερη την πόλη και την επωνόμασε Antoninam Byzantinorum Augustam[181]. Η προσωνυμία Αντωνινία[182], Αντωνία ή Αντωνιανή διατηρήθηκε και επί του Αντωνίνου Καρακάλλα (211-217 μ.Χ.) αλλά και επί Σεβήρου Αλέξανδρου (222-235 μ.Χ.)[183] (Πίνακας 4).

Οι Βυζαντινοί, προφανώς για να ευχαριστήσουν τον Καρακάλλα για την ανασύσταση της πόλης τους, ίδρυσαν αγώνες προς τιμήν του με την επωνυμία Αντωνίνια Σεβαστά. Οι αγώνες αυτοί σταδιακά καθιερώθηκαν είτε ως Αντωνίνια Σεβαστά είτε ως Σεβαστά και τελούνταν μέχρι την εποχή των Βαλεριανού-Γαλλιηνού. Τις πληροφορίες σχετικά με τους αγώνες αυτούς αντλούμε σχεδόν στο σύνολό τους από τα νομίσματα και ειδικότερα από την εξαίρετη μελέτη των νομισμάτων του Βυζαντίου του E. Schonert-Geiss[184]. Σύμφωνα με τα νομίσματα τα Αντωνίνια Σεβαστά τελέσθηκαν το 211/212 μ.Χ.[185] και 215/216 μ.Χ.[186] επί εποχής Καρακάλλα, το 219/220 μ.Χ. επί Ηλιογάβαλου[187] αλλά και το 227/228 μ.Χ. επί Αλέξανδρου Σεβήρου[188]. Ακολουθούν οι αγώνες Σεβαστά οι οποίοι τελέσθηκαν το 231/232 μ.Χ. επί Αλέξανδρου Σεβήρου[189], το 235 μ.Χ. επί Μαξιμίνου[190], το 239/240 μ.Χ. ή 243/244 μ.Χ. επί Γορδιανού[191], το 252/253 μ.Χ. επί Βολουσιανού[192] και το 256/257 μ.Χ. επί Βαλεριανού-Γαλλιηνού[193]. Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι αγώνες τελούνταν συνεχώς για 45 χρόνια. Μπορούν να εκληφθούν ως περιοδικοί αγώνες αφού όπως φαίνεται τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια. Η περιοδική τέλεση των αγώνων διακόπτεται μόνο το 223/224 μ.Χ. και το 247/248 μ.Χ. για άγνωστους μέχρι σήμερα λόγους.

181. *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 32.

182. *Σ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοται επιγραφαί Βυζαντίου», ΕΦΣΚ παράρτ. τ. ΙΣτ΄ (1885) 6.

183. Όπως φαίνεται από τιμητική επιγραφή που βρέθηκε στον ιππόδρομο όπου το Βυζάντιο αναφέρεται ως *...ἡ λαμπροτάτη καὶ σεβαστὴ Βυζαντίων Ἀντωνινία πόλις*, *Σ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοται επιγραφαί Βυζαντίου», ΕΦΣΚ παράρτ. τ. ΙΣτ΄ (1885) 6, αρ. Ε΄.

184. *E. Schonert-Geiss*, Die Munzpragung von Byzantion, I. Die autonome Zeit, Amsterdam 1972. (Συντομογραφία: Schonert-MB)

185. Schonert-MB, αρ. 1535, 1536· CBMThrace, σ. 102, αρ. 76.

186. Schonert-MB, αρ. 1564. CBMThrace, σ. 102, αρ. 78. Οι αγώνες αυτοί πιθανότατα συνδέονται με την επίσκεψη του Καρακάλλα του 214 μ.Χ. στη Θράκη και πιθανότατα και στο Βυζάντιο. Schonert-MB, σ. 39.

187. Schonert-MB, αρ. 1658-1663.

188. Schonert-MB, αρ. 1722, 1723, 1726-1734. CBMThrace, σ. 105, αρ. 98.

189. Schonert-MB, αρ. 1742-1743, 1746-1755.

190. Schonert-MB, αρ. 1795.

191. Schonert-MB, αρ. 1802-1803.

192. Schonert-MB, αρ. 1850.

193. Schonert-MB, αρ. 1815, 1816.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Οι Αγώνες του Βυζαντίου μέσ' από τα νομίσματα.

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΑΓΩΝΩΝ	*ΕΠΟΧΗ*	*ΧΡΟΝΟΣ ΤΕΛΕΣΗΣ*
Αντωνίνια Σεβαστά	Καρακάλλα	211/212 μ.Χ.
Αντωνίνια Σεβαστά	Καρακάλλα	215/216 μ.Χ.
Αντωνίνια Σεβαστά	Ηλιογάβαλου	219/220 μ.Χ.
Σεβαστά	Σεβήρος Αλέξανδρος	227/228 μ.Χ.
Σεβαστά	Σεβήρος Αλέξανδρος	231/232 μ.Χ.
Σεβαστά	Μαξιμίνος	235 μ.Χ.
Σεβαστά	Γορδιανός	243/244 μ.Χ.
Σεβαστά	Βολουσιανός	252/253 μ.Χ.
Σεβαστά	Βαλεριανός Γαλλιηνός	256/257 μ.Χ.

Κατά την εποχή του Γορδιανού πρέπει να τελούνταν, σύμφωνα με τα νομίσματα, εκτός από τα Σεβαστά που προαναφέρθηκαν και τα Αλεξάνδρεια[194]. Οι άρχοντες του Βυζαντίου θέλοντας προφανώς να κολακέψουν το Γορδιανό, μετά τη νικηφόρα εκστρατεία του εναντίον των Γερμανών[195], τον ταύτισαν με το Μ. Αλέξανδρο όπως και στην Οδησσό[196]. Σε επιγραφές αναφέρονται επίσης *Ἀλεξάνδρεια Σεβαστὰ ἀνδρῶν Πάλην*[197] ενώ σε κατάλογο νικών ενός αθλητή από τη Σινώπη επίσης μνημονεύονται οι αγώνες ... *Σεβαστὰ ἐν Βυζαντίῳ*...[198].

Ανάμεσα στις αγωνιστικές παραστάσεις των νομισμάτων ξεχωρίζουν: αγωνιστική υδρία με κλαδιά φοίνικα[199] καθώς και παραστάσεις με αθλητή[200], τρείς γυμνούς αθλητές[201] ή δύο αθλητές οι οποίοι κρατούν κλαδιά φοίνικα στα χέρια ενώ ανάμεσά τους στέκεται γυμνός παιδοτρίβης[202]. Επι-

194. *Eckhel* II 26. Η παραπομπή προέρχεται από *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 33. Τα Αλεξάνδρεια αναφέρονται επίσης και ως αγώνες από τον *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 341, όπως τα Αλεξάνδρεια της Οδησσού.

195. Ο Γορδιανός ο ΙΙΙ το 241 μ.Χ. εξεστράτευσε εναντίον των γερμανικών φύλων τα οποία παρενοχλούσαν τη Βαλκανική χερσόνησο. Κατά τη νικηφόρο προέλασή του στάθμευε και σε αρχετές πόλεις της Θράκης. *Δ. Κανατσούλη*, Η Θράκη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, σ. 8-9· *G. Allfody*, «Η μεταμόρφωση του ρωμαϊκού κράτους», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 589.

196. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 15.

197. CIG 591.

198. Moretti-IAG, σ. 263, αρ. 90.

199. CBMThrace, σ. 102/105, αρ. 75, 76, 98.

200. Schonert-MB, αρ. 1552

201. Schonert-MB, αρ. 1564, 1755.

202. CBMThrace, σ. 105, αρ. 78.

πλέον ξεχωρίζουν παραστάσεις με αγωνιστική κορώνα[203], αγωνιστική τράπεζα πάνω στην οποία είναι τοποθετημένη κορώνα και δύο πουγγιά ως έπαθλα των αγώνων[204]. Αξίζει να σημειώσουμε τη διαφορά ανάμεσα στις παραστάσεις των νομισμάτων των άλλων πόλεων της Θράκης με αυτές του Βυζαντίου. Στα νομίσματα του Βυζαντίου διακρίνονται δύο πουγγιά (αντί ενός) ως έπαθλα των αγώνων, γεγονός το οποίο σαφώς σημαίνει ότι τα χρηματικά έπαθλα των αγώνων ήταν πολύ μεγαλύτερα των υπολοίπων. Οι αγώνες αυτοί, όπως δείχνουν οι παραστάσεις των νομισμάτων, πρέπει να ήταν γυμνικοί, και όχι ιπποδρομιακοί[205]. Τόπος τέλεσής τους κατά πάσα πιθανότητα ήταν το στάδιο του Βυζαντίου το οποίο υπήρχε ήδη από τον 5ο αι. π.Χ.[206]

Αγχίαλος

Η Αγχίαλος ήταν αποικία της Απολλωνίας και γι' αυτό ακριβώς το λόγο αποκαλούνταν και Απολλωνία Αγχίαλος[207]. Από το 101 μ.Χ. ονομάσθηκε και Ουλπία Αγχίαλος προς τιμήν του Ρωμαίου αυτοκράτορα Μάρκου Νέρβα Ούλπιου Τραϊανού[208].

Η αρχαία Αγχίαλος ήταν σε γενικές γραμμές μια άσημη πολίχνη και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο έκοψε νομίσματα μόνο επί ρωμαιοκρατίας και ειδικότερα από την εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς (137-161 μ.Χ.) μέχρι την εποχή του Γορδιανού (238-244 μ.Χ.)[209]. Ανάμεσα στις επιγραφές των νομισμάτων της αρχαίας Αγχιάλου ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν αυτές που αναφέρονται στα Σεβήρια Νύμφια (Πίνακας 5). Οι τοπικοί αυτοί αγώνες τελούνταν αφ' ενός μέν προς τιμήν των Νυμφών, αφ' ετέρου δε προς τιμήν του Ρωμαίου αυτοκράτορα Λουκίου Σεπτιμίου Σεβήρου. Οι Νύμφες λατρεύονταν στην Αγχίαλο ως προστάτισσες, πιθανότατα, των διάσημων θερμών ιαματικών πηγών της (aquae calidae)[210]. Οι αθλητικοί αγώνες όμως της πόλης απέ-

203. Schonert-MB, αρ.1538, 1539, 1662, 1663, 1732-1734, 1746-1748, 1815-1816, 1850.

204. Schonert-MB, αρ. 1547-1551, 1624, 1658-1661, 1722-1723, 1726-1731, 1749-1754, 1795, 1802-1803, 1829.

205. Την άποψη ότι οι αγώνες Αντωνίνια Σεβαστά τελούνταν στον ιππόδρομο (*ἐν τῷ Ἱππικῷ*) εξέφρασε ο *Σ. Αριστάρχης*, «Ανέκδοται επιγραφαί Βυζαντίου», ΕΦΣΚ παράρτ. τ. ΙΣτ΄ (1885) 7. Πιθανότατα όμως οι αγώνες ήταν γυμνικοί και όχι ιππικοί μιας και συναντούμε παραστάσεις αθλητών στα νομίσματα, όπως προαναφέραμε και όχι σκηνές ιπποδρομιακών αγώνων.

206. *J. Miller*, «Byzantion», RE III1 (1897) 1123.

207. *Στράβ.*, VII, 319. *Ἀγχιάλη πολύχνιον Ἀπολλωνιατῶν καὶ αὐτὴ Ἀπολλωνία.*

208. *Α. Σαμοθράκη*, Λεξικό ιστορικό και γεωγραφικό της Θράκης, Αθήνα 1963, σ. 20· *Θ. Μαυρομάτη*, «Τα νομίσματα της αρχαίας Αγχιάλου», ΑΘΛΓΘ 38 (1975) 178.

209. *Θ. Μαυρομάτη*, «Τα νομίσματα της αρχαίας Αγχιάλου», ΑΘΛΓΘ 38 (1975) 179.

210. *Α. Αβραμέα*, «Η Θράκη», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 203. Η αρχαία ελληνική γραμματεία μας παρέδωσε ένα πλήθος προσωνυμίων των Νυμφών: Ναιάδες, Ποταμηίδες, Κρηνίδες, Υδριάδες, Κασταλίδες, Αχελωίδες κτλ. *H. Hunger*, Lexikon der Griechischen und romischen Mythologie, 1974,

κτησαν και την προσωνυμία Σεβήρια προς τιμήν του Σεπτιμίου Σεβήρου ο οποίος, όπως και ο Μ. Τραϊανός, έδωσε ιδιαίτερη προσοχή και προστάτευσε την αρχαία Αγχίαλο[211].

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Οι αγωνιστικές επιγραφές των νομισμάτων της Αγχιάλου.

ΕΠΙΓΡΑΦΗ	*ΕΠΟΧΗ*	*ΣΥΛΛΟΓΗ*
Ουλπιανών Αγχιαλέων Σεβήρια Νύμφια	Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.)	CBMThrace, σ. 84, αρ.10 Munzer-AMT, αρ. 491-493
Ουλπιανών Αγχιαλέων Σεβήρια Νύμφια	Καρακάλλα (198- 217 μ.Χ.)	CBMThrace, σ. 85, αρ. 13 BA-Evelpidis, αρ. 898 Mouschmov-APB, σ. 157, αρ. 2858 Munzer-AMT, αρ. 541-544
Ουλπιανών Αγχιαλέων Σεβήρια Νύμφια ή Σεβήρια Νέμφια.	Καρακάλλα (198-217 μ.Χ.)	CMDMThrace-I, αρ. 443 Mouschmov-APB, σ. 157, αρ. 2858
Ουλπιανών Αγχιαλέων Σεβήρια Νύμφια	Γέτα (211-212 μ.Χ.)	Munzer-AMT, σ. 562

Εκτός από τους προαναφερόμενους αγώνες από τον B. Head[212] υποστηρίζεται η άποψη ότι «επί τινων αυτοκρατορικών νομισμάτων της Αγχιάλου μνημονεύονται αγώνες Σεβήρια Νύμφια και Σεουήρια Νέμαια». Το ίδιο υποστηρίζεται και από τον Γ. Παπαθανασόπουλο[213]. Το ερώτημα όμως που προκύπτει είναι αν όντως πρόκειται για Νέμαια ή απλά για Νύμφια τα οποία συναντούμε και ως Νέμφια[214]. Μήπως τα Νέμφια εκλήφθησαν ως Νέμαια;

Στα νομίσματα της Αγχιάλου[215] συναντούμε αξιόλογες αγωνιστικές πα-

σ. 275-276. Οι Νύμφες αυτές προστάτευαν τις πηγές, τα ποτάμια, τα νερά γενικότερα, στα οποία προσέδιδαν ιαματικές ιδιότητες. Οι Νύμφες λατρεύονταν και από τους Θράκες ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Έβρου, όπου προς τιμήν τους είχαν ιδρυθεί ιερά, τα Νυμφαία. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 55. Αξίζει να σημειώσουμε το άρθρο της *E. Mitropoulou*, «Charites-Nymphs», Pulpudeva 5 (1982) 83-99, όπου παρουσιάζονται τα ανάγλυφα που έχουν σχέση με τις Νύμφες και βρέθηκαν στη Θράκη.

211. Οι λόγοι μας είναι άγνωστοι, πιθανότατα όμως η αρχαία Αγχίαλος να ήταν με το μέρος του Τραϊανού κατά τους Δακικούς του πολέμους το 101 μ.Χ. και με το μέρος του Σεπτιμίου Σεβήρου κατά τη διεξαγωγή του πολέμου εναντίον του Πεσκενίου Νίγηρος και την πολιορκία του Βυζαντίου κατά τα έτη 193-196 μ.Χ. *Θ. Μαυρομάτη*, «Τα νομίσματα της αρχαίας Αγχιάλου», ΑΘΛΓΘ 38 (1975) 188.

212. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 348.

213. *Γ. Παπαθανασόπουλου*, «Ο αθλητισμός κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 484.

214. Mouschmov-APB, 2856.

215. Οι παραστάσεις των νομισμάτων της Αγχιάλου κατατάσσονται σε τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες δηλ. παραστάσεις θεών και θεοτήτων, παραστάσεις αυτοκρατόρων, αγωνι-

ραστάσεις όπως:
- Τράπεζα αγωνιστική με αγωνιστική κορώνα και δύο κλαδιά φοίνικα[216].
- Τράπεζα αγωνιστική με δύο αγωνιστικές κορώνες[217].
- Τράπεζα με αγωνιστικές υδρίες και κλαδί φοίνικα στην καθεμιά[218].
- Αθλητής αυτοστεφανούμενος ή αθλητής που κρατά στεφάνι και κλαδί φοίνικα[219].

Από τις αγωνιστικές επιγραφές και παραστάσεις των νομισμάτων της Αγχιάλου συμπεραίνουμε ότι τα Σεβήρια Νύμφια τελούνταν τόσο την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) όσο και κατά την εποχή του Καρακάλλα (198-217 μ.Χ.), Γέτα (198-209 μ.Χ.) πιθανότατα δε και κατά την εποχή του Γορδιανού ΙΙΙ (238-244 μ.Χ.)[220], μιας και δεν έλειψαν οι αγωνιστικές παραστάσεις από τα νομίσματα της περιόδου αυτής.

Οδησσός

Οι Ίωνες απο τη Μίλητο μαζί με τους Μιλήσιους των αποικιών της Προποντίδας και της Απολλωνίας ίδρυσαν το 570-560 π.Χ. την Οδησσό[221]. Πάρα πολύ γρήγορα η Οδησσός αναδείχθηκε σε πλούσια και εμπορική πόλη, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους μάλιστα αποτέλεσε μαζί με τους Τόμους, την Κάλλατι, Μεσημβρία και Απολλωνία ομοσπονδία την λεγόμενη «Πεντάπολιν»[222].

Ανάμεσα στους θεούς που λατρεύονταν στην Οδησσό ήταν και η θρακική θεότητα Δαρζάλας[223], ο οποίος σε επιγραφές και νομίσματα προσαγορεύεται «Θεός Μεγάλος»[224].

στικές σκηνές αλλά και απόψεις της πόλης. Munzer-AMT, σ. 216.

216. CMDMThrace-I, αρ. 435.

217. CMDMThrace-I, αρ. 439.

218. CBMThrace, σ. 83-84, αρ. 10, 13. BA-Evelpidis, σ. 898.

219. CMDMThrace-I, αρ. 442, 443.

220. Munzer-AMT, σ. 216.

221. *Μ. Κορομηλά*, Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα, σ. 93.

222. *Α. Σαμοθράκη*, Λεξικόν, σ. 384.

223. Ο Δαρζάλας ήταν θρακική θεότητα η οποία λατρεύονταν στην ανατολική ιδίως Μοισία. *Κ. Κουρτίδη*, Ιστορία της Θράκης, σ. 373. Ο *Κ. Μ. Αποστολίδης*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 57, θεωρεί ότι είναι εκτεταμένος τύπος του Δάρζος-Δάρσυς και τον ταυτίζει με τον Ασκληπιό. Αντίθετα ο *W. Szubert*, «Θρακικές λατρείες», Θρακική Επετηρίδα 8 (1991) 372, θεωρεί ότι πρόκειται για ελληνική θεότητα, η οποία, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ιδιαίτερα, ταυτίστηκε-αφομοιώθηκε (φαινόμενο θρησκευτικού συγκρητισμού) με το θράκα ήρωα. Από τον *Th. Gerasimov*, «La statue cultuelle du grand Dieu Darzalas à Odessos», BSAVarna VIII (1951) 65-72 παρατηρείται ένας συγκρητισμός (= συγχώνευση) της λατρείας του Δαρζάλα με την αιγυπτιακή θεότητα Σάραπις.

224. IGB I, 47bis, 48. *Th. Gerasimov*, «Beitrag zur munzkunde von Odessos», BSAVarna XI (1960) 59, 1 - 2.

Το δεύτερο μισό του 2ου π.Χ. αι. εκδόθηκαν ασημένια τετράδραχμα ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας. Στην πρόσθια όψη βλέπουμε την κεφαλή του Μεγάλου θεού σε τέλειο profil και στην οπίσθια ο θεός παριστάνεται ολόσωμος με φιάλη στο δεξί του χέρι και κέρας αφθονίας στο αριστερό. Γύρω από την εικόνα του θεού υπάρχει η επιγραφή *θεοῦ μεγάλου Ὀδησσιτῶν*. Τα νομίσματα πρέπει να κόπηκαν σε κάποια εξαιρετική περίσταση, κατά την άποψη μάλιστα του Th. Gerasimov σε αγώνες προς τιμήν του θεού[225].

Κατά την περιοδεία του Γορδιανού του III, το έτος 242 μ.Χ., ο αυτοκράτορας επισκέφθηκε την Οδησσό[226] και της απένειμε τον τίτλο της «νεωκόρου» παράλληλα με το δικαίωμα να εισάγει τη λατρεία του αυτοκράτορα εντός των τειχών της. Αυτή η λατρεία εισήχθη στο ναό του Μεγάλου θεού και προς τιμήν του εξαιρετικού αυτού γεγονότος η πόλη οργάνωσε αγώνες, οι οποίοι ονομάστηκαν «Δαρζάλεια». Τους αγώνες της πόλης πρέπει να τίμησε με την παρουσία του ο νεαρός αυτοκράτορας Μάρκος Αντώνιος Γορδιανός III. Κατά πάσα πιθανότητα όμως τα Δαρζάλεια αποτελούσαν συνέχεια της παράδοσης των αγώνων του 2ου αι. π.Χ. με την ευκαιρία των οποίων είχε κοπεί το ασημένιο τετράδραχμο[227] που προαναφέραμε.

Για τα Δαρζάλεια επί εποχής Γορδιανού III κόπηκαν τρεις διαφορετικοί τύποι νομισμάτων. Ο πρώτος τύπος είναι διακοσμημένος με αγωνιστική κορώνα με δύο κλαδιά φοινικιάς και την επιγραφή «Δαρζάλεια» στο μέσον. Στο δεύτερο τύπο είναι χαραγμένα τα έπαθλα των αγώνων τοποθετημένα πάνω σε αγωνιστική τράπεζα. Αυτά ήταν αγωνιστική κορώνα με κλαδιά φοινικιάς και πουγγί με χρήματα, ενώ κάτω από το τραπέζι υπάρχει αμφορέας[228]. Ο τρίτος τύπος νομίσματος παρουσιάζει το ναό και το άγαλμα του θεού προστάτη των αγώνων Δαρζάλα[229].

Τα Δαρζάλεια πιθανότατα, σύμφωνα με τις απόψεις των G. Mihailov & M. Mirtschew, υπονοούνται και σε επιγραφή της Οδησσού όπου μνημονεύονται μεγάλοι πενταετήρικοι αγώνες[230]:

Ἀγαθῇ τύχῃ
Κλαύδιον
Ἀκύλαν

225. *Th. Gerasimov*, «La statue cultuelle du grande dieu Darzalas à Odessos», BSAVarna VIII (1951) 65-66. Πρβλ. *W. Szubert*, «Θρακικές λατρείες», Θρακική Επετηρίδα 8 (1991) 363.

226. *Δ. Κανατσούλη*, Η Θράκη, σ. 8-9· *G. Alföldy*, «Η μεταμόρφωση του ρωμαϊκού κράτους», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 589. Ο Γορδιανός ο ΙΙΙ το 241 μ.Χ. εξεστράτευσε εναντίον των γερμανικών φύλων τα οποία παρενοχλούσαν τη Βαλκανική χερσόνησο. Κατά τη νικηφόρο προέλασή του στάθμευσε και σε αρκετές πόλεις της Θράκης.

227. *W. Szubert*, «Θρακικές λατρείες», Θρακική Επετηρίδα 8 (1991) 364.

228. Mouschmov-APB, σ. 94, αρ. 1675, Tab IV, 24.

229. *A. Beshkov*, The Olympic idea and art, Sofia 1985, σ. 41-42.

230. IGB I, 63bis = *M. Mirtschew*, «Inscriptions», BMNVarna IV (IX1) (1968) 146-151 αρ. 2.

τὸν ἀπό προγόνων ἀσύν-
κριτον γενόμενον ἀγωνο-
θέτην των μεγάλων πεντα-
ετηρικῶν ἀγώνων καὶ ἄρξαντα ...

Ο χαρακτηρισμός των αγώνων ως πενταετήρικων δε μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι οι αγώνες είχαν απλά και μόνο ευκαιριακό χαρακτήρα αλλά ότι ήταν θεσμός πια που επαναλαμβάνονταν κάθε τέσσερα χρόνια.

Οι αγώνες της Οδησσού υπερέβησαν τα όρια της περιοχής τους και απέκτησαν ευρύτερο χαρακτήρα προσελκύοντας αθλητές από διάφορα μέρη. Τούτο αποδεικνύεται και από την εύρεση επιτύμβιου αναγλύφου ενός αθλητή από το Βυζάντιο με το όνομα Χρύσερως[231]. Δίπλα του είναι χαραγμένοι αλτήρες, γεγονός που αποδεικνύει την ενασχόλησή του με το πένταθλο, μιας και οι αλτήρες ήταν το χαρακτηριστικό γνώρισμα του πεντάθλου[232]. Επιπλέον το επιτύμβιο αυτό ανάγλυφο μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι μέσα στο αγωνιστικό πρόγραμμα των αγώνων συμπεριλαμβάνονταν και το πένταθλο.

Σε νόμισμα της εποχής του Γορδιανού όμως μνημονεύονται και άλλοι αγώνες, τα Αλεξάνδρεια, προς τιμήν του Μ. Αλεξάνδρου[233] ή το πιθανότερο προς τιμήν του Γορδιανού[234]. Το συγκεκριμένο νόμισμα είναι διακοσμημένο με αγωνιστική κορώνα και κλαδιά φοίνικα[235]. Ο B. Head[236] επίσης μας πληροφορεί ότι στην πόλη τελούνταν και τα Ήλια, αγώνες προς τιμήν του Ηλίου Απόλλωνος[237].

Κοίλα

Τα Κοίλα κατά τη ρωμαϊκή εποχή ήταν η πιο σημαντική πόλη της θρακικής Χερσονήσου. Ήταν η μόνη, εκτός από τη Σηστό, η οποία έκοβε δικό της νόμισμα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και έφερε τον τίτλο «λαμπροτάτη Κοιλανών πόλις»[238]. Απέκτησε τεράστια έσοδα από την εκμετάλλευση του περάσματος Σηστού-Αβύδου και επιβάλλοντας τέλη αγκυροβολίου στα πλοία[239].

231. *A. Beshkov*, The Olympic idea and art, σ. 42.

232. *N. Gardiner*, Greek Athletic, σ. 361· *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, σ. 78.

233. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 15.

234. Η πόλη για να κολακέψει μάλλον τον αυτοκράτορα Γορδιανό τον ταύτισε με τον Αλέξανδρο, όπως ακριβώς και στο Βυζάντιο.

235. Mouschmov-APB, 94, αρ. 1674.

236. *B. Head*, Ιστορία των νομισμάτων, σ. 348.

237. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 45.

238. *Ch. Picard - A. J. Reinach*, «Voyage dans la Chersonese et aux Iles de la mer de Thrace», BCH 36 (1912) 286· *St. Casson*, Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Phillip son Amyntas, Oxford 1926, σ. 221.

239. *St. Casson*, Macedonia, Thrace and Illyria, σ. 220-221.

Τα Κοίλα έτυχαν ισοπολιτείας (municipium) επί εποχής Αδριανού[240] (117-138 μ.Χ.). Προφανώς για το λόγο αυτό διοργάνωναν αγώνες προς τιμήν του αυτοκράτορος Αδριανού με την επωνυμία Αδριάνεια, όπως φαίνεται από μια επιγραφή της Αβύδου[241], όπου μνημονεύονται οι νίκες ενός αθλητού της πάλης και του παγκρατίου:

ἐν Κοίλοις Σμίνθεια καὶ
Ἀδριάνεια Β΄...

Τα Σμίνθεια ήταν αγώνες προς τιμήν του Σμινθέως Απόλλωνος[242]. Στα Κοίλα όμως, αθλητικοί αγώνες τελούνταν και πρίν την εποχή του Αδριανού. Τιμητική επιγραφή[243] επίσης μας μνημονεύει νικητή της πάλης των παίδων στους αγώνες της πόλης:

... Κοιλανῶν πόλεως
τὸν πρώτως ἀχθέντα
παίδων πάλην
ἐπιτροπεύοντος τῆς
ἐπαρχείας Φλ. Εὐγενέτορος[244].

Δυστυχώς η επιγραφή που προαναφέραμε δε μας πληροφορεί το όνομα των αγώνων που προϋπήρχαν των Αδριανείων. Πιθανότατα πρόκειται για τα Σμίνθεια τα οποία συνέχισαν να τελούνται και την εποχή του Αδριανού.

Παυταλία

Η Παυταλία, φυλετικό κέντρο των Θρακών, παλαιά έδρα της «στρατηγίας» Διενθηλητικής, βρισκόταν στη δυτική κοιλάδα του άνω Στρυμόνα[245]. Αχρονολόγητη επιγραφή[246], που βρέθηκε στην Παυταλία, μνημονεύει αγώνες προς τιμήν του Δία και της Ήρας:

Ἀγαθῇ τύχῃ
οἱ ἐπιμεληταὶ θύσαντες

240. *Ch. Picard - A. J. Reinach*, «Voyage dans la Chersonese et aux îles de la mer de Thrace», BCH 36 (1912) 286· *Α. Αβραμέα*, «Η Θράκη», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 202. Όσον αφορά τα μουνικίπια σ' αυτά παραχωρούσαν το ρωμαϊκό δίκαιο και τα ενσωμάτωναν στην κοινότητα των Ρωμαίων πολιτών. *L. Ferrary - J. Scheid*, «Χερσόνησος του Αίμου», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 157.

241. T-TEA, σ. 179-180.

242. Σμίνθιος = ο μυοκτόνος, επίθετο του Απόλλωνος. *Lidell-Scott*, Λεξικόν, τ. 4, σ. 92.

243. Kraus-IKA, σ. 28· D. Detschew, Die thrakischen sprachreste, σ. 250.

244. Ο Flavius Eugenitor, ως γνωστόν, ήταν πρεσβευτής της Θράκης επί εποχής Τραϊανού (98-117 μ.Χ.). *Α. Καψή*, Ο Ελληνισμός της Θράκης, σ. 124.

245. *Α. Αβραμέα*, «Η Θράκη», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 203.

246. IGB IV, 2074.

Διὶ καὶ Ἥρα
ἐκ τῶν τῆς πόλεως
καὶ ἐπιτελέσαντας ἀγώ-
νας γυμνικοὺς καὶ ἱππι-
κούς ...

Στην Παυταλία η λατρεία του Δία και της Ήρας είχε πάρα πολύ μεγάλη διάδοση. Εκεί βρισκόταν άλλωστε και το ιερό του Ζβελσθούρου Διός[247] και σε επιγραφές μνημονεύονται διάφοροι λατρευτές του Δία και της Ήρας[248].

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά σε ιππικούς αγώνες. Τούτο πιθανότατα συνδέεται με την έντονη παρουσία του ντόπιου θρακικού πληθυσμού στην περιοχή και την ιδιαίτερη αγάπη που έδειχναν αυτοί από των αρχαιοτάτων χρόνων στην ιππασία.

Για τους αγώνες αυτούς δεν υπάρχει καμιά άλλη αναφορά. Πιθανότατα πρόκειται για αγώνες ευκαιριακούς και όχι μόνιμους.

Τόμοι

Οι Τόμοι, αρχαία ελληνική πόλη στην παραλία της βορειότερης του Αίμου παρευξείνιας περιοχής, μαζί με την Οδησσό, την Κάλλατι, τη Μεσημβρία, την Απολλωνία και την Ιστρία σχημάτισαν μια συνομοσπονδία, το κοινόν της Εξαπόλεως[249]. Το κοινόν αυτό το διοικούσε ο Ποντάρχης, που τον συναντούμε συχνά στις επιγραφικές πηγές[250]. Αναθηματική επιγραφή[251] μνημονεύει ποντάρχη της Εξαπόλεως ο οποίος ήταν και αγωνοθέτης των αγώνων προς τιμήν του Αντινόου:

Ἀγαθῇ τύχῃ
Τὸν ποντάρχην καὶ ἄρξαντα
τῆς Ἑξαπόλεως τὸν υἱὸν τοῦ Πόντου
καὶ πρῶτον ἀγωνοθέτην θεοῦ Ἀντινόου Τ
Φλαούιον Ποσειδῶν.

Οι Τόμοι λοιπόν, επιδιώκοντας την εύνοια του αυτοκράτορα Αδριανού, συνέστησαν αγώνες προς τιμήν του ευνοούμενού του Αντινόου[252]. Ο Αντί-

247. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας», Θρακικά 5 (1934) 42, 47· *Α. Αβραμέα*, «Η Θράκη», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 206.

248. IGB IV, 2070, 2072-2074, 2103.

249. IGR I, 632. Πρβλ. *D. Kalapothakes*, De Thracia, σ. 67 κ.ε.

250. Σε επιγραφές ρωμαϊκής εποχής της Οδησσού (IGB I2, 64bis, 66-67, 295), Διονυσόπολης (IGB I2, 14), Καλλάτιδος (IGR I, 651) και Τόμιδος (IGR I, 630-636)

251. *J. Millingen*, «Περί τινων επιγραφών της πόλεως Τόμεων», ΕΦΣΚ Δ΄ (1871) 106, αρ. Δ΄.

252. Ο νέος της Βιθυνίας Αντίνοος, που είχε εμπνεύσει ακοίμητο πάθος στον αυτοκράτορα Αδριανό, αποθεώθηκε μετά τον πνιγμό του στο Νείλο. Σχετικά βλ. *J. Millingen*, «Περί τινων επι-

νοος, από τη Βιθυνία, ανακηρύχθηκε θεός και ήρωας και από ένα πλήθος άλλων πόλεων στις ανατολικές επαρχίες, όπως η Καλχηδών, Τίος, Νικομήδεια, Βιθύνιο και το κοινό της Βιθυνίας[253].

Η ύπαρξη αγώνων στους Τόμους πιστοποιείται και από νόμισμα το οποίο είναι διακοσμημένο με αγωνόδικο τραπέζι πάνω στο οποίο υπάρχει αγωνιστική κορώνα και μήλο ενώ κάτω απ' αυτό είναι φιλοτεχνημένες πέντε σφαίρες, προφανώς κλήροι[254].

Αχρονολόγητη επιγραφή επίσης των Τόμων[255] αναφέρεται στον:

... Τ. Κομίνιον
Κλαυδιανόν
Ἑρμάφιλον
τόν σοφιστήν καί
ἀγωνοθέτην
ἀρετῆς χάριν
τόν ποντάρχην
τῆς Ἐξαπόλεως
καί ἀρχιερέα καί ἱερέα
τῶν (δυοῖν) αὐτοκρατόρων.

Άξιες προσοχής είναι οι πολυποίκιλες δραστηριότητες και τα αξιώματα του Κλαυδιανού Ερμάφιλου ο οποίος ήταν σοφιστής, ποντάρχης, αρχιερέας, ιερέας *τῶν δυοῖν αὐτοκρατόρων* (πιθανότατα των αδελφών Καρακάλλα και Γέτα, οι οποίοι συνεβασίλευσαν από το 211- 212 μ.Χ.) αλλά και αγωνοθέτης πιθανότατα αγώνων προς τιμήν των αυτοκρατόρων, τους οποίους υπηρετούσε ως ιερέας.

Αμφίπολις

Μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους (168 π.Χ.), ο Αιμίλιος Παύλος διοργάνωσε στην Αμφίπολη μεγάλους διεθνείς αγώνες[256].

γραφών της πόλεως Τόμεων», ΕΦΣΚ Δ΄ (1871) 106, αρ. Δ΄. Πλήθος από αγάλματα και προτομές του στήθηκαν σ' όλη την ρωμαϊκή οικουμένη. Ένας παρόμοιος ανδριάντας υπάρχει σήμερα στη συλλογή του Εθνικού αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών. Οδηγός Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, σ. 94-95, αρ. ευρετηρίου. 417.

253. *P. R. Frankle*, «Βιθυνία και Πόντος», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 236. Στην Αίγυπτο, όπου και πνίγηκε ο Αντίνοος, ιδρύθηκε πόλη από τον αυτοκράτορα Αδριανό προς τιμήν του με το όνομα Αντινούπολη. *Α. Τατάκη*, «Αίγυπτος», ΙΕΕ, τ. Στ΄, σ. 342.

254. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, σ. 294. Δυστυχώς ο Th. Gerasimov περιγράφει μόνο το νόμισμα χωρίς να αναφέρει το όνομα των αγώνων και το χρόνο κοπής. Το νόμισμα παρουσιάζεται σε φωτογραφία και από το Mouschmov-APB, πίν. IX 19, αλλά είναι δυσανάγνωστη η αγωνιστική επιγραφή.

255. AEM VI, 22, 44.

256. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις και Άργιλος, σ. 44.

Οι μεγάλοι αυτοί ετήσιοι αγώνες μετά την κατάλυση του Μακεδονικού βασιλείου, έδιναν την ευκαιρία για τη συγκέντρωση εδώ αντιπροσώπων πολλών ελληνικών πόλεων της Ευρώπης και της Ασίας, όπως και φίλων των Ρωμαίων αυτοκρατόρων που προσκαλούνταν να συμμετάσχουν[257]. Η μεγάλη συμμετοχή στους αγώνες αυτούς διευκολύνονταν και από το πέρασμα της Εγνατίας από την πόλη και προωθούσε το εμπόριο, την οικονομία της και την ακμή της[258].

Η ύπαρξη αγώνων στην Αμφίπολη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους πιστοποιείται και από επιγραφή η οποία βρέθηκε στις Σέρρες[259] και μνημονεύει τον Τιβέριο Κλαύδιο Διογένους ως:

... ἀρχιερέα καὶ ἀγωνοθέτη
τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων
ἀρχιερέα καὶ ἀγωνοθέτην
καὶ τῆς Ἀμφιπολειτῶν πόλεως ...

Ερώτημα αναπάντητο δυστυχώς παραμένει, από έλλειψη στοιχείων, το όνομα, ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο των αγώνων της Αμφίπολης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σίρρις

Η Σίρρις ήταν πρωτεύουσα της Οδομαντικής[260] και αξιόλογη πόλη ακόμα και από τους χρόνους του Ηροδότου[261]. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους διετέλεσε ρωμαϊκός σταθμός με την επωνυμία Sarxa ή Sarra[262].

Όπως προαναφέρθηκε, η πόλις θα πρέπει να διέθετε γυμνάσιο τη ρωμαϊκή εποχή και κατά πάσα πιθανότητα ο Τιβέριος Κλαύδιος Φλαουϊανός Λυσίμαχος, γιός του γυμνασίαρχου της πόλεως Τιβέριου Κλαύδιου Διογένους, ήταν αρχιερέας και αγωνοθέτης και διοργάνωσε μάλιστα αγώνες προς τιμήν των αυτοκρατόρων[263].

Η Σίρρις λοιπόν τιμά:

... τὸν ἀρχιερέα κ(α)ὶ ἀγωνο-
θέτην τῶν Σεβαστῶν
Τι(βέριον) Κλαύδιον Φλαουϊα-
νὸν Λυσίμαχον...

257. Δ. *Λαζαρίδη*, Αμφίπολις και Άργιλος, σ. 23.
258. Δ. *Λαζαρίδη*, Αμφίπολις και Άργιλος, σ. 18.
259. Δ-Μακεδονία, σ. 657, αρ. 811.
260. Δ. *Σαμσάρη*, Ιστορική Γεωγραφία, σ. 94-95.
261. *Ηρόδ.* VIII, σ. 115, 3.
262. Δ. *Σαμσάρη*, Ιστορική Γεωγραφία, σ. 128.
263. Δ-Μακεδονία, αρ. 812.

Φίλιπποι

Σε επιγραφή των Φιλίππων[264] συναντούμε τον Κόιντο Φλάβιο Ερμαδίωνα, αγωνοθέτη των Μεγάλων Ασκληπιείων, τα οποία οργανώνονταν από τους θρησκευτές του Σεράπιδος[265], πράγμα που δείχνει και την ταύτιση Σεράπιδος και Ασκληπιού[266].

Μεγάλα Ασκληπιεία κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο τελούνταν και στην Επίδαυρο, στην Κώ, στην Άγκυρα, στην Κύζικο, στην Πέργαμο, στην Προύσσα, στο Βυζάντιο αλλά και σε πολλές άλλες περιοχές της Ελλάδος και της Μ. Ασίας[267].

Τα Ασκληπιεία των Φιλίππων πιθανότατα ήταν ετήσιοι και όχι πεντετήρικοι αγώνες όπως τα Ασκληπιεία της Επιδαύρου[268].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την επεξεργασία του επιγραφικού και νομισματικού υλικού της Θράκης προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Από τη γεωγραφική κατανομή των επιγραφών και των νομισμάτων συμπεραίνεται ότι αθλητικοί αγώνες κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο διοργανώνονταν ως επί το πλείστον στη Β. Θράκη. Από τις 13 συνολικά θέσεις όπου μαρτυρούνται αθλητικοί αγώνες, οι 6 (δηλ. το 46%) βρίσκονται στη Β. Θράκη, οι 3 (δηλ. το 23%) βρίσκονται στην Α. Θράκη και 4 (δηλ. το 30%) στη Ν. Θράκη.

Από χρονολογική άποψη αθλητικούς αγώνες συναντούμε από τον 4ο π.Χ. - 3ο μ.Χ. αι. Η πλειονότητα των επιγραφών, (14 σε σύνολο 21 ήτοι το 67%), καθώς επίσης και το σύνολο των νομισμάτων που αναφέρονται σε αθλητικούς αγώνες, προέρχονται από τη ρωμαϊκή περίοδο. Τούτο βεβαίως αποδεικνύει ότι όχι μόνο δεν υπήρχε κατάργηση των ελληνικών αυτών συνηθειών την περίοδο αυτή αλλά και πολλές φορές ενθάρρυνση. Βέβαια θα πρέπει να επισημάνουμε μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους αγώνες της ελ-

264. *P. Lemerle*, «Inscriptions Latines et Grecques de Philippes», BCH 59 (1935) 140 κ.ε., αρ. 40-41.

265. *Δ. Κανατσούλη*, Μακεδονική Προσωπογραφία, σ. 164, αρ. 1433.

266. *P. Lemerle*, «Inscriptions Latines et Grecques de Philippes», BCH 59 (1935) 146· *Δ. Λαζαρίδη*, Φίλιπποι, σ. 25.

267. *P. Lemerle*, «Inscriptions Latines et Grecques de Philippes», BCH 59 (1935) 146. Moretti-IAG, αρ. 23, 40, 43, 44 (Επίδαυρος), 50, 56 (Κως), 80 (Άγκυρα) και σ. 197 (Πέργαμος) 208 (Προύσσα). T-TEA 1 (1961) 179-180. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή Ασκληπιεία συναντούμε στη Σαλαμίνα της Κύπρου και στη Σμύρνη. *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, σ. 371.

268. *P. Lemerle*, «Inscriptions Latines et Grecques de Philippes», BCH 59 (1935) 146. Για τα Ασκληπιεία της Επιδαύρου βλ. *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία Φυσικής Αγωγής, σ. 371.

ληνιστικής εποχής και τους αντίστοιχους αγώνες της ρωμαϊκής περιόδου. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή συναντάται ένας πολύ μεγάλος αριθμός ευκαιριακών αγώνων οι οποίοι διοργανώθηκαν προς τιμήν των αυτοκρατόρων ή κάποιων πολύ σπουδαίων γεγονότων για την πόλη. Οι αγώνες αυτοί μνημονεύονται βεβαίως σε επιγραφές και νομίσματα αλλά διοργανώθηκαν απλά και μόνο μία φορά ή είχαν περιορισμένη διάρκεια ζωής.

Παρ' όλα όμως αυτά κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την αύξηση του αριθμού των αγώνων κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Αν λάβουμε υπόψη μας στο σύνολό τους τούς αγώνες οι οποίοι μαρτυρούνται σε επιγραφές και νομίσματα, τότε τα στοιχεία είναι συντριπτικά υπέρ της ρωμαϊκής εποχής. Έτσι οι πέντε αγώνες, σε αριθμό, των ελληνιστικών χρόνων, σχεδόν πενταπλασιάστηκαν και έγιναν είκοσι τρείς, στο σύνολό τους, κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων. Το φαινόμενο αυτό της αύξησης του αριθμού των αθλητικών αγώνων δεν ήταν φαινόμενο θρακικό αλλά ένα γενικότερο χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής εποχής. Η αύξηση αυτή των αθλητικών αγώνων είναι ιδιαίτερα εμφανής κατά τον 2ο αι. μ.Χ., έναν αιώνα ο οποίος χαρακτηρίζεται ως αιώνας της αναγέννησης του αθλητισμού και της αύξησης του ενδιαφέροντος των Ρωμαίων αυτοκρατόρων προς τις αθλητικές διοργανώσεις και την αθλητική παιδεία[269].

Οι αθλητικοί αγώνες διοργανώνονταν ως επί το πλείστον στις παράλιες ελληνικές αποικιακές πόλεις (οι 7 από τις 13 πόλεις είναι είτε παρευξείνειες είτε πόλεις κτισμένες στα παράλια του Αιγαίου και της Προποντίδας). Στο εσωτερικό της Θράκης, στη Φιλιππούπολη, τελούνταν με ιδιαίτερη αίγλη τα Πύθια.

Οι αθλητικοί αγώνες προς τιμήν θεών δεν έλειπαν και από ένα φυλετικό κέντρο των Θρακών, το οποίο εξελίχθηκε σε αστικό κέντρο χάρη στη ρωμαϊκή πολιτική[270], την Παυταλία.

Οι αθλητικοί αγώνες δεν απουσιάζουν όμως και από τις ρωμαϊκές αποικήσεις της Θράκης. Έτσι συναντούμε αγώνες στα Κοίλα, ένα ρωμαϊκό μουνικίπιο και μάλιστα όχι μόνο προς τιμήν Ρωμαίου αυτοκράτορα αλλά προς τιμήν θεού του ελληνικού δωδεκάθεου.

Κατά την ελληνιστική περίοδο στη Θράκη συναντούμε αγώνες προς τιμήν οικιστών αλλά και αγώνες προς τιμήν θεών και θεοτήτων, του Ερμή, του Ηρακλή, της Αρτέμιδος και των Διοσκούρων. Οι αγώνες αυτοί, στενά συνδεδεμένοι με θεούς ή θεότητες, θα πρέπει να τελούνταν στα πλαίσια λατρευτι-

269. *R. Robinson*, Sources for the history of Greek Athletics, Ohio 1955, σ. 174.
270. *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός, σ. 191.

κών εκδηλώσεων των ομώνυμων θεών τους και πρέπει να είχαν περιοδικό χαρακτήρα.

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή συναντούμε τρείς διαφορετικές κατηγορίες αγώνων:

1. Αγώνες προς τιμήν θεών του ελληνικού δωδεκάθεου.
2. Αγώνες προς τιμήν θεοτήτων και θρακών θεών.
3. Αγώνες προς τιμήν Ρωμαίων αυτοκρατόρων.

Οι 4 από τις 10 πόλεις της Θράκης, που διοργάνωναν αγώνες αυτήν την περίοδο, τελούσαν αγώνες προς τιμήν του Απόλωνα με την επωνυμία κυρίως Πύθια, αλλά και Ήλια, Σμίνθεια και Κενδρείσια (επίθετα του ίδιου θεού). Θεότητες στις οποίες αφιερώνονταν αγώνες επίσης ήταν οι Νύμφες, ο Ασκληπιός, η θρακική θεότητα Δαρζάλας, και ο Κενδρεισός. Οι ρωμαϊκοί χρόνοι ήταν η εποχή της θρησκευτικής αναγέννησης της Θράκης, όπου παρατηρείται μια εξαιρετική άνθιση της λατρείας των θρακών θεών και ελληνοποίηση αρκετών θρακικών θεοτήτων[271]. Άλλωστε μέσα από τους αγώνες προς τιμήν θρακών θεών διαφαίνεται και η θρακική επιρροή στη θρησκεία και την τυπολατρεία μερικών ελληνικών αποικιακών πόλεων (Οδησσός-Δαρζάλας).

Επιδιώκοντας την εύνοια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων οι θρακικές πόλεις στο σύνολό τους (10 στις 10 ποσοστό 100%) διοργάνωναν αγώνες προς τιμήν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Τιμηθέντες αυτοκράτορες ήταν:

Αδριανός (117-138 μ.Χ.) προς τιμήν του διογανώθηκαν τα Αδριάνεια στα Κοίλα και τα Αντινόεια (προς τιμήν του ευνοουμένου του Αντινόου στους Τόμους).

Σεπτίμιος Σεβήρος (193-211 μ.Χ.) προς τιμήν του διοργανώθηκαν τα Σεβήρεια Πρώτα, Επιδήμια Β΄ στην Πέρινθο και τα Σεβήρια Νύμφια στην Αγχίαλο.

Καρακάλλας (198-217 μ.Χ.) προς τιμήν του διοργανώθηκαν τα Αλεξάνδρεια Πύθια Φιλιππουπόλεως και τα Αντωνίνια του Βυζαντίου.

Καρακάλλας και Γέτας (211-212 μ.Χ.) τα Φιλαδέλφεια της Περίνθου.

Ηλιογάβαλος (218-222 μ.Χ.) Κενδρείσια Πύθια Φιλιππουπόλεως.

Γορδιανός ΙΙΙ (238-244 μ.Χ.) Αλεξάνδρεια στην Οδησσό και στο Βυζάντιο.

Στους τιμηθέντες αυτοκράτορες θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους: Αλέξανδρο Σεβήρο, Μαξιμίνο, Γορδιανό, Βολουσιανό, Βαλεριανό και Γαλλιηνό προς τιμήν των οποίων διοργανώνονταν τα Σεβαστά του Βυζαντίου.

271. Την «αναγέννηση» αυτή υποστήριξε ο *M. Rostovtzeff*, Journal des Ministr. der Volks. Aufl. kl., 1911, Abteilung IV, σ. 12. Η παραπομπή προέρχεται από *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Περί της θρησκείας των Θρακών», Θρακικά 5 (1934) 44.

Οι αθλητικοί αυτοί αγώνες χρησιμοποιήθηκαν από τις τοπικές αρχές και τα κοινά (κοινόν Θράκης και κοινόν Εξαπόλεως) για να κολακέψουν αυτοκράτορες και να πετύχουν προς όφελος της πόλης τους όσο το δυνατόν περισσότερα προνόμια. Συνήθως οι αγώνες αυτοί έπαιρναν το όνομα του τιμώμενου αυτοκράτορα (Σεβήρια, Αδριάνεια) αλλά μερικές φορές έπαιρναν και την προσωνυμία Αλεξάνδρεια.

Τούτο συνέβαινε γιατί ορισμένοι αυτοκράτορες θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως συνεχιστές του έργου του Μ. Αλεξάνδρου (π.χ. Καρακάλλας), και επιδίωκαν μάλιστα την ανασύσταση των λατρειών του Μ. Αλεξάνδρου (Γορδιανός ΙΙΙ, Καρακάλλας). Ασφαλώς οι αγώνες αυτοί δεν ήταν περιοδικοί και είχαν περιορισμένη διάρκεια ζωής.

Εκτός των άλλων οι αθλητικοί αγώνες αποτέλεσαν ένα πολύ σπουδαίο παράγοντα για την ανάπτυξη του εμπορίου. Έτσι οι αρχές της κάθε πόλης επιδιώκοντας την τόνωση της οικονομίας συγκροτούσαν αγώνες-πανηγύρεις, οι οποίες προσείλκυαν αρκετό κόσμο από τις γύρω περιοχές και έτσι διευκολύνονταν η διακίνηση αγαθών και εμπορευμάτων.

Επιπλέον οι αθλητικοί αγώνες θα πρέπει να θεωρηθούν ως ισχυρότατο μέσο εξελληνισμού των θρακικών φύλων. Οι ντόπιοι θράκες της υπαίθρου συνέρεαν στα αστικά κέντρα για την παρακολούθηση των αγώνων με αποτέλεσμα να γοητεύονται από την αστική ζωή, συναναστρεφόμενοι με Έλληνες ή εξελληνισμένους αστούς. Η κοινή παρακολούθηση των αγώνων ντόπιων Θρακών καί Ελλήνων συνέβαλλε πολύ στη σύσφιγξη των σχέσεών τους και στην άμβλυνση των οποιωνδήποτε πολιτικών και κοινωνικών διαφορών τους[272].

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο ελληνικός αυτός θεσμός των αθλητικών αγώνων μεταλαμπαδεύτηκε και ρίζωσε στη θρακική γη, εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά από τα μεγάλα κέντρα του νότιου ελλαδικού χώρου. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι μέσα από τους αθλητικούς αυτούς αγώνες αποδεικνύεται η ύπαρξη πολύ σπουδαίων πολιτιστικών κέντρων εδώ, στις βορειότερες γωνιές του ελληνισμού. Η Φιλιππούπολη, η Οδησσός, το Βυζάντιο, η Πέρινθος, ακολουθώντας πιστά την ελληνική αθλητική παράδοση, διοργάνωναν αγώνες σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα, με αποτέλεσμα να γίνουν κέντρα πολιτικής συσπείρωσης και εθνικής μνήμης.

Τέλος, είναι δεδομένο ότι ο θρακικός ελληνισμός μεσ' από τις αθλητικές αυτές γιορτές, κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, προέβαλλε την εθνική του ταυτότητα και τον ελληνικό πολιτισμό.

272. *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός, σ. 192-193.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους.

ΠΟΛΗ	*Αγώνες Ελληνιστικής Εποχής*	*Αγώνες Ρωμαϊκής Εποχής*		
		Προς τιμήν θεών του Ελληνικού Δωδεκάθεου	*Προς τιμήν θεοτήτων & Θρακών θεών*	*Προς τιμήν Ρωμαίων Αυτοκρατόρων*
Βυζάντιο	Βοσπόρια			Αντωνίνια Αλεξάνδρεια
Θάσος	Ηράκλεια			
Μεσημβρία	Διοσκούρια			
Οδησσός	Ερμαία	Ήλια	Δαρζάλεια	Αλεξάνδρεια
Φιλ/λη		Πύθια	Κενδρείσια	Αλεξάνδρεια-Πύθια Κενδρείσια-Πύθια
Πέρινθος		Άκτια-Πύθια	Ηράκλεια Ασκληπιεία	Σεβήρεια Πρώτα Επιδήμια Β΄ Φιλαδέλφεια Ηράκλεια-Πύθια
Αγχίαλος			Νύμφια	Σεβήρια Νύμφια
Παυταλία		Ηραία		
Κοίλα		Σμίνθεια		Αδριάνεια Β΄
Τόμοι				Αντινόεια
Αμφίπολη	Φωσφόρια(?)			
Φίλιπποι			Ασκληπίεια	

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον.
ABNP	Annuaire de la Bibliothéque Nationale à Plovdiv.
AEM	Archaeologisch-Epigraphisch Mitteilungen aus Osterreich.
ΑΘΛΓΘ	Αρχείον Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού.
AMNAB	Annuaire du Musée National Archeologique Bulgare.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique.
BIAB	Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare.
BMNVarna	Bulletin Musée National Varna.
BSAVarna	Bulletin de la société archeologique à Varna.
CBMThrace	P. Gardner - B. Head, A catalogue of the Greek Coins in the British Museum (The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace e.t.c.), London 1877.
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum, Berlin 1827-77.
CB	The Classical Bulletin
D-H	A. Dumont - Th. Homolle, Melanges d'archeologie et d'epigraphie, Paris 1892.
D-Inscr	A. Dumont, Inscriptions et monuments figures de la Thrace, Paris.
Δ-Μακεδονία	Μ. Δήμιτσα, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Αθήναι 1896· (ανατύπωση 1988).
ΕΦΣΚ	Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος.
Hellenica	L. Robert, Hellenica. Recueil d'epigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, I-XIII, Paris 1940-1965.
IG	Inscriptiones Graecae, Berolini.
IGB	G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I-IV, Serdicae 1956-1966.
IGR	R. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad res Romaneas pertinentes, Paris 1911.
IEE	Ιστορία του Ελληνικού Εθνους.
Κ-ΙΣ	Γ. Καφταντζή, Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, Αθήναι 1967.
Krauss-IKA	Die Inschriften von Sestos und der thrakischen Chersones, Inschriften griechischer Staedte aus Kleinasien, Band 19, Bonn 1980
Launey-Heracles	M. Launey, Le sanctuaire et le culte d'Heracles à Thasos, Paris 1944.
Moretti-IAG	L. Moretti, Iscrizioni Agonistische Greche, Rom 1953.
Mouschmov-APB	Antiques de la presquile Balkanique, Sofia 1912.
Mouschmov-MAP	Les monnaies antiques de Philippopolis, ABNP, Plovdiv 1924.
ΟΑ	Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1982.
Οδηγός της Θάσου	Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, Αθήνα 1989.
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
RA	Revue Archeologique.
RE	Realencyglopadie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 κ.ε.
RPh	Revue de Philologie, de Litterature et d'Histoire anciennes, Paris (3e serie)
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum

Schonert-MB E. Schonert-Geiss, Die Munzpragung von Byzantion, Amsterdam 1972.

SNG Sylloge Numorum Graecorum, The collection of the American Numismatic Society, New York 1987.

Syll^3 W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, 1915/1924· (ανατύπωση 1960)

Thasos I-II J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, I. De la fondation de la cité à 196 avant J.- C., Paris 1954.

– Ch. Dunant - J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, II. De 196 avant J.-C. jusqu'à la fin de l'Antiquité, Paris 1958.

T-TEA Z. Taslikliogiu, Trakya'da epigrafya arastirmalari, I-II, Istanbul 1961/1971.

T-TTK Z. Taslikliogiu, Turk Tarih Kurumu, Belleten 23 (1959) 552-561.

Summary

GAMES IN THRACE DURING THE HELLENISTIC AND ROMAN PERIOD

The purpose of this study was to collect and analyse data about the games in Thrace during the Hellenistic and Roman times. The sources employed were inscriptions and coins, found mainly in Bulgarian and Turkish collections. The analysis of the inscriptions and coins material revealed that the games in Hellenistic times were held in the Greek colonial centres in honour of gods and demigods. The most important games in this period were «Heraklia» in Thassos, «Vosporia» in Byzantion, «Hermaia» in Odessos and «Dioskuria» in Mesembria. During the Roman period the towns of Thrace organised games in honour of gods, demigods and Thracian gods. In addition, games were held also in honour of Roman emperors in order to obtain their favour. The city authorities and the «koina» of Thrace used the games as a means to flatter the Roman emperors and to achieve more privileges. The games were held not only in the Greek colonial centres but also in towns in the Thracian hinterland and in the Roman colonies. The most important competitions, in this period, were the games in honour of Apollo as «Pythia», «Alexandria Pythia», «Kendrisia Pythia» and «Heraklia Pythia». As a matter of fact, through the games, Thrace showed off its national identity and its Greek civilization.

ΣΤΑΘΗ ΚΕΚΡΙΔΗ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ[1]

Εργαζόμενος επί μήνες στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, στα πλαίσια ενός προγράμματος για τους διωγμούς που υπέστησαν οι Έλληνες Πόντιοι της Σοβιετικής Ενώσεως επί Σταλινισμού αλλά και τους αγώνες που έδωσαν για εκπαιδευτική και πολιτιστική αυθυπαρξία, εντόπισα μερικά έγγραφα εμβόλιμα και άσχετα με το αναγραφόμενο στους φακέλους θέμα. Πρόκειται για σύνηθες φαινόμενο, μερικές φορές απροσδόκητα ευχάριστο, στις έρευνες των αρχείων και ιδιαίτερα των ατακτοποίητων, όπως είναι του ΥΠΕΞ.

Ορισμένα από τα έγγραφα αυτά αφορούν στη νεότερη ιστορία της Θράκης και μάλιστα την εκπαιδευτική, περιέχουν δε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις ευρύτερες απηχήσεις που είχε η ελληνική παιδεία στο βαλκανικό χώρο στο 19ο αιώνα, εποχή κρίσιμη για την πορεία του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, τον οποίο μετά το 1870 απειλούσε με αφανισμό και ο βουλγαρικός φανατισμός. Στις παραμονές της ενάρξεως του Μακεδονικού αγώνα οι βόρειες παρυφές της Θράκης υπέφεραν τα πάνδεινα από τις συμμορίες των κομιτατζήδων, οι οποίοι όχι μόνο λυμαίνονταν τις περιουσίες των κατοίκων αλλά απειλούσαν με ολοκληρωτική καταστροφή οποιονδήποτε πρόβαλλε αντίσταση στα ύπουλα σχέδιά τους. Σε ορισμένα γραπτά έχει αποτυπωθεί η αγωνία και ο αγώνας των Θρακιωτών να μην υστερήσουν στον ιερό συναγωνισμό των ελληνικών πόλεων και χωριών, για τη θεμελίωση σχολείων, την εξεύρεση διδασκάλων ή την προμήθεια βιβλίων. Πίστευαν ότι μόνο με την καλλιέργεια των γραμμάτων και την προαγωγή της παιδείας μπορούσαν να διατηρήσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα και την εθνική τους ιδιοπροσωπία. Η παιδεία θεωρούνταν ως μοναδική σανίδα σωτηρίας στον χωρίς συμβιβασμούς αγώνα για εθνική επιβίωση[2].

1. Η πρόσφατη, εξαίρετη μελέτη της *Ελ. Μπελιά*, Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912, Θεσσαλονίκη 1995, παρά τον εξονυχιστικό χαρακτήρα της δεν αναφέρεται καθόλου στην περίπτωση του Βασιλικού.

2. Ιδιαίτερα στο 19ο αι. με τον παροξυσμό των εθνικισμών η παιδεία χρησιμοποιήθηκε ως

Μέχρι τα μέσα του 19ου αι. την αποκλειστική ευθύνη της παιδείας είχε το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στη συνέχεια ως αρωγοί ήλθαν διάφορες συντεχνίες, σύλλογοι και μεμονωμένα άτομα (ευεργέτες) που πρόσφεραν όχι μόνο οικονομικούς πόρους αλλά ανέλαβαν και πρωτοβουλίες για ίδρυση και συντήρηση σχολείων, επιλογή και μισθοδοσία διδασκάλων κτλ. Αλλά και το ελεύθερο ελληνικό κράτος, παρά τα σοβαρά προβλήματα (εσωτερικά και εξωτερικά) που αντιμετώπιζε, ενίσχυσε το εκπαιδευτικό έργο, γιατί το θεώρησε ως αναντικατάστατο μέσο προωθήσεως της αλυτρωτικής πολιτικής του στη Θράκη[3].

Οι Θρακιώτες είχαν συνειδητοποιήσει ότι η θρησκευτική και εθνική αλλοτρίωσή τους ήταν δεδομένη σε περίπτωση που υφίσταντο εκπαιδευτική καθίζηση. Γι' αυτό και επέμεναν πεισματικά στην κατεύθυνση της θεμελιώσεως σχολείων και της δημιουργίας κατάλληλων προϋποθέσεων (πνευματικών και υλικοτεχνικών) για καλλιέργεια των γραμμάτων και μεταλαμπάδευση των ελληνορθόδοξων ιδεωδών στους επερχόμενους.

* * *

Μεταξύ των άλλων στο φάκελο 1903/Α1 φυλάσσεται ένα διαβιβαστικό έγγραφο του ελληνικού Βασιλικού Προξενείου της Αδριανουπόλεως, με αριθμό πρωτοκόλλου 520 και ημερομηνία 18 Νοεμβρίου 1903. Απευθύνεται προς την προϊσταμένη αρχή, το Υπουργείο των Εξωτερικών, και υπογράφεται από τον τότε πρόξενο Μιχαήλ Νικολάου[4], ο οποίος διαβιβάζει συνημμένη αναφορά των κατοίκων της κοινότητος Βασιλικού Ανατολικής Θράκης, με την οποία ζητείται η συνδρομή του ελληνικού κράτους για τη συντήρηση του υπάρχοντος σχολείου.

Το έγγραφο είναι καλλιγραφημένο και ορθογραφημένο άψογα. Ο άγνωστος συντάκτης του πρέπει να είχε άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας. Είναι βέβαιο, από τη σύγκριση των γραφικών χαρακτήρων, ότι κανείς από τους υπογράφοντες δεν είναι ο συντάκτης της αναφοράς. Η μόνη παράλειψη(;) του γραφέα είναι ότι δε σημείωσε την ημερομηνία που συντάχθηκε η αναφο-

προπαγανδιστικός μηχανισμός και συχνά μέσα από τη διδασκαλία διοχετεύθηκε πολύς φανατισμός. Βλ. *Σ. Βούρη*, Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας, 1870-1904, Αθήνα 1992.

3. Ευρύτερη θεώρηση του ζητήματος βλ. *Τ. Σταύρου*, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του Αλυτρώτου Ελληνισμού, Αθήνα 1967. Τώρα και *Ελ. Μπελιά*, ό.π., όπου και η νεότερη βιβλιογραφία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Έλληνας πρόξενος στη Φιλιππούπολη Γ. Κανακάρης, με αναφορά του προς την πρεσβεία της Κωνσταντινουπόλεως, ήδη από το 1861, επεσήμανε την ανάγκη για συγκρότηση ενός φορέα, που θα μεριμνούσε για την ίδρυση και τη συντήρηση των ελληνικών σχολείων.

4. Ο Μιχ. Νικολάου ήταν έμπειρος περί τα Θρακικά ζητήματα διπλωματικός υπάλληλος, με πολυετή υπηρεσία ως γραμματέας του Γεν. Προξενείου της Φιλιππουπόλεως, ως υποπρόξενος του Δεδέαγατς κτλ.

ρά. Ο χρονολογικός όμως εντοπισμός της δεν είναι δύσκολος, αφού έχουμε χρονολογημένο το επίσημο διαβιβαστικό έγγραφο. Την αναφορά είχε επιδώσει στον πρόξενο αντιπροσωπεία προκρίτων, στην οποία δόθηκε η υπόσχεση, ότι ο πρόξενος θα επισκέπτονταν, το Μάρτιο του 1904, την κωμόπολη, προκειμένου να εξετάσει αυτοπροσώπως την κατάσταση του σχολείου και να εισηγηθεί στην Επιτροπή Παιδείας[5] τα ενδεικνυόμενα μέτρα.

Το έγγραφο υπογράφεται από τους αποτελούντες την *Εφοροεπιτροπή της Εκκλησίας και Σχολής*[6] ήτοι: τον πρόεδρο Α. Δανιηλίδη και τα μέλη Αλ. Κ. Μαρινέλη, Χ. Δανιηλόπουλο, Μιχάλη Λογοθέτη και τους εκπροσωπούντες τους κατοίκους του Βασιλικού δημογέροντες, ήτοι: το μουχτάρη[7] Κωνσταντίνο Γ. Μουρκλό και τους Γ. Δανιηλίδη, Σ. Ραπτόπουλο, Ι. Γεωργίου.

Ο πρόξενος, μη διαθέτοντας κανένα μηχανισμό παρεμβάσεως στα εκπαιδευτικά ζητήματα και βέβαια χωρίς δυνατότητες οικονομικής ενισχύσεως, παρέπεμψε το έγγραφο στο Υπουργείο, αναμένοντας τη δραστική χειρονομία των αρμόδιων αρχών. Δυστυχώς από τα αρχειακά έγγραφα δεν υπάρχουν διαφωτιστικότερες ειδήσεις για τη συνέχεια. Βοηθήθηκε το σχολείο του Βασιλικού ή όχι; Αυτό όμως έχει μικρή μόνο σημασία, αφού είναι γνωστή η οδυνηρή για τους Έλληνες κατοίκους συνέχεια. Τον Οκτώβριο του 1912 ο Βασιλικός καταλήφθηκε από το βουλγαρικό στρατό και με τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως του 1913 προσαρτήθηκε στη Βουλγαρία. Οι κάτοικοι έπαθαν ακριβώς αυτό που αγωνιωδώς ήθελαν να αποφύγουν, τον εκπατρισμό. Αναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να ακολουθήσουν το δρόμο της προσφυγιάς.

* * *

Ο Βασιλικός ήταν μια όμορφη ελληνική κωμόπολη στη θρακική ακτή του Ευξείνου Πόντου, μεταξύ Σωζοπόλεως και Αγαθουπόλεως, επί της μεθοριακής γραμμής Τουρκίας-Βουλγαρίας. Ήταν έδρα των μεθοριακών αρχών και της φρουράς. Εκκλησιαστικώς υπάγονταν στη μητρόπολη Σωζοαγαθουπόλεως και είχε δύο ενοριακούς ναούς: της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και της Αγίας Τριάδος. Περισσότεροι από 2500 Έλληνες, Οθωμανοί όμως υπήκοοι, κατοικούσαν εκεί, ενώ πολύ κοντά βρίσκονταν δύο χωριά: το Προδίλοφο (ή Προδίβο)[8] με 300 ελληνικές οικογένειες και το Κωστή με 20. Διοικητικά υπά-

5. Αναλυτικότερα για την προσφορά της Επιτροπής στην εκπαίδευση της Θράκης, βλ. *Ελ. Μπελιά*, ό.π., σ. 107 κ.ε.

6. Η κοινοτική αυτοδιοίκηση αποτελούνταν από τρία σώματα: τη δημογεροντία, την εφορεία, που επόπτευε τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και είχε τη φροντίδα για τις ανάγκες τους και τις εκκλησιαστικές επιτροπές.

7. Μουχτάρης (από την τουρκική λέξη muhtar) ήταν τίτλος διοικητικού υπαλλήλου, αντιστοίχου με τον πρόεδρο της κοινότητας.

8. Στο Κωστή και στο Προδίλοφο κατά την πληροφορία του *Κ. Βαχαλόπουλου*, Θράκη, ό.π., σ. 384 λειτουργούσαν σχολεία πιθανόν σε κάποια άλλη χρονική περίοδο. Την εποχή που

γονταν στην υποδιοίκηση (σαντζάκι) Αγαθουπόλεως, που ανήκε στο νομό (βιλαέτι) Αδριανουπόλεως[9].

Μεταξύ των ασχολιών των κατοίκων πρωτεύουσα θέση κατείχε το ναυτικό επάγγελμα, πολλοί ήσαν πλοιοκτήτες και καπεταναίοι, γι' αυτό και ταξίδευαν συχνά στην Αμερική ή στην Αυστραλία. Επίσης μεγάλο μέρος των κατοίκων επιδίδονταν στην αμπελουργία, στην καλλιέργεια δημητριακών και στην κτηνοτροφία. Μετά το 1883 σημαντική ασχολία τους ήταν και η ανθρακοποιία.

Για τον ιστορικό ερευνητή όμως μεγαλύτερη σημασία έχουν ορισμένες πληροφορίες που επισημαίνονται στην αναφορά αυτή και είναι ενδεικτικές της εκπαιδευτικής καταστάσεως στη Θράκη των αρχών του 20ού αιώνα. Ειδικότερα σε μια ελληνική πολίχνη, που βρίσκονταν στην ακρώρεια του Ελληνισμού *εν επικαιροτάτη θέσει επί των προς Βουλγαρίαν συνόρων της Τουρκίας*, καταβάλλονταν αγωνιώδης προσπάθεια προκειμένου να συντηρηθεί το σχολικό κτίριο και να διατηρηθεί σε λειτουργία η διαδικασία της μαθήσεως. Ήσαν πεπεισμένοι ότι μόνο έτσι μπορούσαν να συνεχίσουν το ρόλο που τους ανέθεσε η μοίρα, *μετά των πέριξ ετέρων πέντε ελληνικών κωμοπόλεων και χωρίων* να αποτελούν *οιονεί το προπύργιον του Ελληνισμού κατά των επί της Θράκης πανσλαυιστικών βλέψεων*. Υπαινίσσονται μάλιστα την ως τότε επιτυχή αντίστασή τους *εν τοις προσφάτοις βουλγαρικοίς κινήμασιν*.

Παρόλο που στη Θράκη η εξέγερση του Ίλιντεν δεν είχε την έκταση που είχε στη Μακεδονία, εν τούτοις ο Βασιλικός δέχονταν συνεχείς επιθέσεις από Βουλγάρους ενόπλους (κομιτατζήδες) υπό τον Μιχαήλ Γκέρτζικωφ. Εξορμούσαν από τον Πύργο με κατεύθυνση τα παράλια του Ευξείνου Πόντου. Η ληστρική δραστηριότητα είχε ενταθεί τον Αύγουστο του 1903[10], όταν πολλοί από τους κατοίκους εκδιώχθηκαν και εγκαταστάθηκαν προσωρινά 15 κομιτατζή-

γράφεται η υπό μελέτη αναφορά, οι μαθητές αυτών των χωριών εξυπηρετούνται από το σχολείο του Βασιλικού.

9. Η διοικητική διαίρεση του Οθωμανικού κράτους, στο δεύτερο μισό του 19ου αι. ήταν: α. Vilayet (βιλαέτι = νομός, σε αντιστοιχία όμως με τη σημερινή ελληνική περιφέρεια, περιλάμβανε δηλαδή ευρύτερη περιοχή. Το βιλαέτι π.χ. της Αδριανουπόλεως περιλάμβανε περιοχές από την Ξάνθη μέχρι την Αγαθούπολη (Εύξεινος Πόντος). β. Sancak (σαντζάκι = υποδιοίκηση) και γ. kaza (καζάς = επαρχία). Περισσότερα βλ. *Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου*, Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 39.

10. Οι κομιτατζήδες με την ενίσχυση ένοπλων Βουλγάρων χωρικών (σύνολο 100-120 άνδρες) εισήλθαν στο Βασιλικό στις 6/19 Αυγούστου 1903 και κατάργησαν τις αρχές, που με τις τουρκικές μεθοριακές αρχές κατέφυγαν στη Μήδεια. Το ίδιο έγινε στις 19 Αυγούστου / 1 Σεπτεμβρίου στην Αγαθούπολη. Βεβαίως τα νικηφόρα για τους Βουλγάρους ατάκτους αποτελέσματα ήσαν προσωρινά, αφού σύντομα έφτασε τουρκικός στρατός που εκδίωξε στο βουλγαρικό έδαφος τους επαναστάτες. Περισσότερα βλ. *Κ. Βακαλόπουλου*, Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Θράκη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 239-240.

δες υπό τον Γκέρτζικωφ. Οι κάτοικοι, που υπέφεραν από τις συνεχείς δηώσεις και «καθημερινές» αρπαγές των περιουσιακών στοιχείων τους, αδυνατούσαν να συνδράμουν στο κοινωφελές έργο, έστω και για τις στοιχειώδεις επισκευές. Υπήρχε λοιπόν ορατός κίνδυνος να κλείσει το σχολείο και τα παιδιά να μείνουν στο δρόμο.

Στόχος των υπαρχόντων σχολείων ήταν να παράσχουν στους τροφίμους τους *τα πρώτα της εθνικής αγωγής και παιδεύσεως στοιχεία*, σε περίπτωση δε που αυτά θα εξαφανίζονταν, οι μαθητές θα ήσαν υποχρεωμένοι να περιφέρονται στις αγυιές απαίδευτοι, γεγονός που θα ολοκλήρωνε την *ηθικήν ημών καταστροφήν, ήτις έσται η αφετηρία της εντελούς του ενταύθα Ελληνισμού εξαφανίσεως, υπέρ ης οι περιστοιχούντες ημάς φανεροί αυτού εχθροί ανενδότως εργάζονται.*

Στο έγγραφο εκφράζουν με πολλή ευγένεια και λεπτότητα το παράπονο ότι ενώ βρίσκονταν σε μια ακριτική περιοχή και η κωμόπολη τους εξυπηρετούσε άλλα πέντε χωριά, όντας *προπύργιο του Ελληνισμού κατά των επί Θράκης πανσλαυιστικών βλέψεων*[11], εν τούτοις ουδέποτε η ελληνική κυβέρνηση, ούτε το *εθνικό πνευματικό κέντρο* (Κωνσταντινούπολις), ούτε οι επίσημοι σύλλογοι για την ενίσχυση της Παιδείας, ούτε οι ιδιωτικοί φορείς βοήθησαν ποτέ[12]. Μαρτυρούν ότι προ του 1883, έτους της μεγάλης πυρκαγιάς, συντηρούσαν πλήρη ελληνική σχολή, δημοτικό και παρθεναγωγείο. Δυστυχώς κατά το έτος εκείνο καταστρεπτική πυρκαγιά μετέβαλε σε τέφρα όλη την πολίχνη, με εξαίρεση δεκαπέντε σπίτια. Φαίνεται όμως ότι μαζί με τις δυσάρεστες συνέπειες της πυρκαγιάς, αρνητικές επιπτώσεις είχε και η διχόνοια μεταξύ των κατοίκων, που οδήγησε στη διχοτόμηση της κοινότητας. Λιγότεροι από τους μισούς κατοίκους παρέμειναν στην καμένη πόλη με την ελπίδα της ταχείας ανασυγκροτήσεως (Παλαιός Βασιλικός). Οι περισσότεροι μετακινήθηκαν και έκτισαν το Νέο Βασιλικό. Ορισμένοι μετανάστευσαν προς Βουλγαρία, Ρουμανία ή Κωνσταντινούπολη. Παρά τη συμφορά που τους έπληξε οι κάτοικοι του Βασιλικού (Παλαιού) δεν απογοητεύθηκαν αλλά διατήρησαν το εξατάξιο δημοτικό σχολείο με 2 δασκάλους και 120 μαθητές. Περίπου 15

11. Ο φόβος της εξαπλώσεως του Πανσλαβισμού και η απροκάλυπτη σύγκρουση με τη Βουλγαρία υποχρέωσαν τότε την ελληνική πολιτική ηγεσία να επιδιώξει την προσέγγιση της τουρκικής πλευράς προκειμένου να την προσεταιρισθεί στον αγώνα για την αναχαίτιση του βουλγαρικού επεκτατισμού. Κορύφωση αυτής της προοπτικής ήταν η άποψη του Έλληνα προξένου στη Φιλιππούπολη Αθ. Ματάλα για τη δημιουργία ελληνοτουρκικής ομοσπονδίας και αδελφοποιήσεως Ελλήνων και Τούρκων. Περισσότερα βλ. *Ελ. Μπελιά*, ό.π., σ. 44.

12. Ανταποκρίνεται πλήρως στην αλήθεια ο ισχυρισμός των προκρίτων του Βασιλικού ότι από πουθενά δεν έτυχαν βοηθείας. Φαίνεται από τους παρατιθέμενους πίνακες στη μελέτη της *Ελ. Μπελιά*, ό.π., σ. 195 κ.ε. Ιδιαίτερα ο με αριθμό 45 (σ. 224) πίνακας *«Κοινότητες Θράκης επιδοτούμενες από ΕΕΕΠ για συντήρηση σχολείων»*, ο οποίος ενώ περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό θρακικών κοινοτήτων που ενισχύονταν, δεν αναφέρει καθόλου το Βασιλικό.

απ' αυτούς προέρχονταν από τα γύρω χωριά.

Ατυχώς όμως οι πόροι των κατοίκων είχαν σημειώσει σοβαρή κάμψη λόγω των συνεχών δηώσεων και των καθημερινών αρπαγών από συμμορίες ατάκτων. Αλλά και ο βασικός χρηματοδότης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων του Βασιλικού, που ήταν *η Ιερά Εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου*, η παραλληλόγραμμη σφραγίδα της οποίας επικυρώνει τη γνησιότητα του εγγράφου, δυστυχώς έπρεπε να ανοικοδομηθεί. Έτσι αποφασίσθηκε τα έσοδα να δαπανηθούν για το σκοπό αυτό και το σχολείο έμεινε χωρίς χρηματοδότη.

* * *

Η περίπτωση του Βασιλικού αποτελεί τυπική περίπτωση μιας κοινότητας του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού της Θράκης, που μέσα στο ψυχορράγημά της, λίγο πριν από την εκπνοή, με νύχια και δόντια, ως άλλος Κυναίγειρος, δίνει τον περί υπάρξεως αγώνα διά της παιδείας.

Οι οριοθετήσεις του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται τα παραπάνω γεγονότα είναι γνωστές. Η ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, το βουλγαρικό Σχίσμα του 1872, η Συνθήκη του Αγ. Στεφάνου του 1878, η προσάρτηση της Ανατ. Ρωμυλίας στη Βουλγαρία το 1885, ο ακήρυκτος Μακεδονικός Αγώνας που κορυφώθηκε με την ελληνοβουλγαρική σύγκρουση στην πενταετία 1904-1908.

Δεν πρέπει να λησμονείται ότι κατά την περίοδο αυτή η παιδεία χρησιμοποιούνταν και ως αμυντικός μηχανισμός κατά των κινδύνων αλλοιώσεως της εθνικής φυσιογνωμίας αλλά και ως μηχανισμός ασκήσεως επιρροής, αφού το σχολείο και η γλώσσα, καθώς και οι εκκλησιαστικής φύσεως επιλογές (Πατριαρχικοί-Εξαρχικοί) αποτελούσαν βασικές μονάδες μετρήσεως για την «εδαφοκοπτική», σύνηθες και με ευκολία επαναλαμβανόμενο φαινόμενο της εποχής εκείνης.

Ο Βασιλικός ανήκε στις «επίκαιρες» περιοχές, διότι υπήρχε έντονη βουλγαρική απειλή, κατ' επανάληψη δε έγιναν βουλγαρικές διεισδύσεις και βιαιοπραγίες. Στην κρίσιμη αυτή περίοδο οι κάτοικοι της ελληνικής αυτής κωμοπόλεως ως μοναδική σανίδα σωτηρίας έβλεπαν την ελληνορθόδοξη παιδεία, γι' αυτό και εκλιπαρούσαν *προς πρόληψιν της αναποφεύκτου καταστροφής* να επιδοτηθούν προκειμένου να διατηρήσουν το σχολείο τους σε λειτουργία, αφού ήταν *το μόνον κατά αναποφεύκτου εθνικού ημών θανάτου φάρμακον*. Οι ευαίσθητες κεραίες των ακριτών του ελληνικού βορρά συνελάμβαναν τα μηνύματα που έρχονταν από ... το μέλλον. Η νέα συμφορά πλησίαζε και, ατυχώς, σε ελάχιστα χρόνια θα τους πλήξει ανεπανόρθωτα.

Στη συνέχεια δημοσιεύεται αυτούσιο το σχολιαζόμενο έγγραφο με το διαβιβαστικό του.

Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα
τὸν ἐν Ἀθήναις Ἀπεσταλμένον Γενικὸν τῆς Ἑλλάδος Πρόξενον
Κύριον Μ. Μιχαλάκην.

Ἐξοχώτατε,

Οἱ ὑποφαινόμενοι πάλαι μὲν ἐν τῇ ὑποδιοικήσει Ἀγαθουπόλεως τοῦ νομοῦ Ἀδριανουπόλεως, νυνὶ δὲ τῆς Βασιλικῆς, παῖδες Θρᾳκικοῦ τοπίου, διαπνεόμενοι ὑπὸ ἐθνικοῦ ἀνηκούστου εἰς τὴν ὁμοιόμορφον τοῦ ἔθνους, οὗτινος τὴν Ἀνεξιθρησκείαν ἐκαμίσι ἐπιπόθητα ἀντικρυσθεῖσαν, μυριάκοντα τὸ πλῆθος ὄντες ἐξαπηλπίκαμεν ἐκπυρὶς ἐκ τῶν παλαιῶν ἡμῶν ἑστιῶν.
Καίτοι ἐν ἐσκοτισμῷ ὄντι ἐκ τῶν αὐτῶν τὴν Βουλγαρίαν συνόντων τῆς Γουρκίας ἐπιστεύσαμεν καὶ αὐτὰ τῶν αἰσθητῶν ἡμῶν αἰσθητὰ ἐγκτητῶν γινόμενα καὶ χωρὶς ἀσπὶ τὸ φρονεῖν μὲν τοῦ ἔγκτητοῦ κατὰ τῶν ἐκ τῆς θράκης σαπραγκόπλων βύρων ἀκολουθοῦντες, ὡς ἐσκοτίσθημεν ἐν τοῖς φροντιστηρίοις βουλγαρικοῖς μυσταγωγίαν ἀκούοντες, ἐν τούτοις οὐδὲν οὔτε ἐκ τῶν ἔγκτητῶν ἡμῶν ἐθνικῶν ἀντιπάλων μύθων, οὔτε ἐκ τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν συγγράμματα, οὔτε ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν ἐκείνου τοῦ ἔθνους ἐφαρμόσεων ἀφορμὴν λαβόντες καὶ σχολαστικὴν ἡμῖν ἀπάθειαν. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἰδίας ἐγκαλλιεργημένης δυνάμεως καὶ ἐκ μόνης τῆς συναισθήσεως τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀσυστολῆς δάφορα ἀνεφύοντες, σαπρίαν καλλιέβγειαν ἀσυσταξίας καὶ ἐκ τῶν ἐσκοτισμένων ἡμῶν συναφῶντες ἐνορῶσιν ἐν μέσῳ τῶν ἀφρικανῶν τὴν παντέλειαν ἡμῶν ἐκ τοῦ ἀκατασκεύαστος ἀσυζίαν.
Τέλειον ἐγκτητὸν μετὰ δημοτικῆς σχολῆς καὶ σαρδαναπωλείου μέχρι τοῦ 1883 οὐκ ἐπορίσθη, ὅτε συσταθὲν μὲν καλλιτεχνοκαλλιτέχνη ὑφ' ἡμῶν τὴν κακόσχολον ἡμῶν αὐτὴν δίκαια αὐτὸς αὐτῶν καὶ τῆς δημοτικῆς σχολῆς εἰς λύσσαν καλέσαν, ταύτης δὲ καλλιτεχνοκαλλιτέχνα ἡ διχόνοια εἰς δύο διαπεπλασμένοι τὴν παντέλειαν ἡμῶν διαιρέσασα καὶ ἐν τῶν ἀσυσχετίστων καλυκῶν ἐν Νέᾳ Βασιλικῇ γεννήσασα,

τὴν σὰν ἐγὼ τῆς καινούλιας πιῶν ἀκεσύνδεων καὶ καταδεχθῆν καλιφράσαλο. Ἀμμὰ καὶ αὐτὰ τὴν καταδεχθῆν λαύτην, καίτα σᾶς ἴδιαν, γνωίσαιν ἐν τῇ δίκη πιῶν σροϊσχόμενα δ' ἀκυρονλιτίλο, σύνδομα ἀκδαουνδηκεν, ἀμμὰ σιουμφυνίτλας καλὰ τὸ ἐνὸν καὶ τὴν καινούλια πιῶν ἀτασυνδίσαν λες καὶ ἐν τοῦ ἰκουσίου ἀκουσάλονλας διεπροσῶκεν δημοσίαν ἔχομεν, ἢν ἀκὸ λουλίας ἐκαλαλάλεν μελὰ δύο διδασκάλων καθηδίσεκεν.

Ἐουδὲ ὅμως ἐν τῇ δικᾶ τῶν ἐμπλαίων χρεονλέων ἀκουσάλαν ἐκυρδύνη καταδεχθῆ ἡ καινούλης πιῶν σύδένα κόνκεν σοῖς συνλίκοσιν τῆς ἔχομεν ἐχουσα σύδον, ἀλλ' ἐν μόνης τῆς κοσκόδου τῆς ἐκλαῦδα ἡμέρας ἐκυρησίας τῆς Κουκούσας τῆς Θεσσαλονίκης βουδουκέν, ἐνοίδη ἐφυλγκεν, ἀλὲ ἀσαλλας τοῦ σόδου αὐτῆς ἐκὸ τῆς ἀκκλησιαδρησίας τῆς εἰσκλησίνης ἐκυρησίας καλκαγώσασα, καὶ ἐκεῖδη οἱ μὲν κορμὶ τῶν καλαίκων ἄνεν ἐσχασίας καὶ σκοπὶ ἐν ἀκορκμεσῷ σίκονλαι θλεροῦκενοι καὶ τοῦ ἐσκουσίου, οἱ δὲ ἐνοσούλεια ἀν ἐκ τοῦ ὕδου τῶν ἐκλαῦδα ἐσχασιῶν συνελαύναν εἰς ἀνδρακοκρίαν καὶ κληνολουχίαν διὰ τῶν δημόσιων καὶ ἰῶν καθημοκινῶν ἀκκαχῶν ὀρολεπῆ καλεσκάρησαν, διὰ ταῦλα σοσελοίχεκεν σᾶς τὴν Ἑλλίδαν ἐξοχότλα καὶ σαρακαλοῦκεν, ὅσας χρεονίνη διαπνεῖν τῆς καταδάσεως πιῶν, ἐσον δῆ, σοκκαγίσαι τὴν ἐκὸ πιῶν κιόκεκαν ἰῶν ἀκυσδίων καὶ σκυβᾶν σύλα τὴν ἀκαφορίτλον τῆς καινούλης καταδεχθῆν. Διόλε οἱ μὲν καίονκα ἄνεν ἐφυλεκεκῆς δονδίας ἢ δ' αἰκοδόκκεν τῆς σύκης ἢ τῇ ἀκάρκεν ἐκαίκονλες δὲ ἐκαλουσδῶκεν, ἢ δὲ ἔχομεν πιῶν, ἢ καὶ ἄγκας τε ἐλομόρφοκεν καὶ ταχίας χρέφονκα ἐσκεκῆς, ἐμμένη σοσον ὑμεσδήσαι ἐκ ταχέλα, ἐκαλὸν ἔκκεν δὲ καθηλαὶ καὶ καθήλοκαι, ἓν σκοὶ ἰοὶς δίκα σάτε ἐκ τῶν σκεῦ χαλκῶν, τὰ σοῦλα τῆς ἐδκεκῆς ἀγωγῆς καὶ καιδίσκεκ ὁλοχεῖα ἐκ ταῦδα χκαλάσοντες, ἐκ ταῖς ἀγκαῖς σκοχεῖσκενον σκωχκοκώδουσι τὴν ἐδκεκὴν πιῶν καταδεχθῆν, ἥτις ἔδλαι ἡ ἀρέκκοια τῆς ἐκλεγοῦ τοῦ ἐκλαῦδα βχκκαιοῦ ἐφαρκόσκεκ, ἐκὸ ἧς οἱ σκοκλαχοῦντες πιᾶς χαίροι αὐτοῦ ἐχδοὶ ἀκκδόλως ἐοχάσονται, καὶ ἐμ μὲχρι σήκεσον ἡ δία μόνον δόδια καὶ τὸ ἐκ τῆς ἐδκεκῆς πιῶν σκναισδήσεκς ἀκτροκέκεκν σδένα σροφυλαχὴν πιᾶς.

Ἐκχαριστοῦκτες ὅτε ἡ ὡς ἄκκ σκοχρεαγὴ τῆς καταδάσεκς πιῶν, ἥτις ἀκολεγῆ τὸ ἐσλαλον πιῶν καδῆκεν καὶ τὴν ἐχκλίαν σρὸς σροϊόντα τῆς ἀκαφορίτλου καταδεχθῆς σκοσσάδειαν πιῶν, δέχεται εἰκενῶν σαρὰ τῆς Ἑλλίδος ἐξοχότλας σροθυμῆς καὶ ἐμ σλαθκαδῆ, ὅσον δῆ, σρὸς ταχίαν ἀφωγήν, ἥτις ἔδλαι τὸ μόνον καλὰ τοῦ ἀκαφορίτλου ἰδκεκοῦ πιῶν δανάλου χάκκαιον,

Διαλεγόμενοι μετὰ σεβασμοῦ
Τῆς Ἑλλίδος Ἐξοχότλας

Ταπεινὰ δημόνοντες

Ἡ ἐφοσιωτρονὴ
Τῆς Ἐκυρησίας καὶ Ἐχομῆς
ὁ πρόεδρος Α. Βαγγελάτος
Ἀ. Κ. Μαρίνος.
Χ. Βασιλειάδης
Μιχ. Χορδάς

Οἱ καίονκοι Βασιλικοῦ
Ἡ δημογεοντία
ὁ Μοκλάρης
Κωνσταντῖνος Ε. Μπρεγιάννης
Ε. Βαγγελάτος
Β. Ραδινόπουλος
Γ. Γεωργίου

Andrinople 14 Φεβρ. 1903

Consulat Royal de Grèce

à

Andrinople

N. 510.

Τμήμα α...

Προς τον κύριον Υπουργόν
Των Εξωτερικών

Εν Αθήναις

Εχω την τιμήν να υπο-
βάλω εις γνώσιν της Κυβερνήσεως
Αυτοκρατορίας τα συνημμένα τω Διευθυντού
σημειώματι υπ' αριθμόν 510 εγγραφα.

Εις τα οποία, εν απαντήσει
υπομνήματος της παιδικής εκπαιδεύσεως
Μέρος του μεταβαίνει εις την αυλήν κ. ταν εκ
των πόλεων να εξαιρεθούν των παραδόσεων των σχολών
και εάν υπάρχη αδυναμία δι' ορισμού
του διδασκάλου της Παιδείας και Νόμα

Εκτελεστικής
Υπουργός

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

Ο ΚΩΣΤΑΣ ΡΩΜΑΙΟΣ ΚΑΙ Η ΘΡΑΚΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ο Κώστας Α. Ρωμαίος (1913-1992), κορυφαίος Έλληνας καθηγητής Λαογραφίας και Ακαδημαϊκός, γεννήθηκε το 1913 στην Πάνιτσα του Γυθείου, από οικογένεια που καταγόταν από τα Βούρβουρα της Κυνουρίας. Οι φιλολογικές καταβολές της οικογένειάς του τον οδήγησαν στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, της οποίας έγινε πτυχιούχος το 1935.

Αμέσως μετά την αποφοίτησή του, υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Κωνσταντίνου Αμάντου, ασχολήθηκε με τη συναγωγή τοπωνυμίων της βορειοανατολικής Μάνης, καταρτίζοντας μελέτη η οποία απέσπασε το πρώτο βραβείο της «Εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας» το 1937. Την ίδια χρονιά διορίστηκε συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, ενώ αργότερα μετακινήθηκε στο Λαογραφικό Αρχείο, το σημερινό Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, του ίδιου ιδρύματος, όπου εργάστηκε ως το 1970.

Το διάστημα 1945-1947, υπότροφος του Βρετανικού Συμβουλίου, μετεκπαιδεύτηκε στο Πανεπιστήμιο Saint Andrew's της Σκωτίας, όπου παρακολούθησε μαθήματα Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας και Κλασικής Φιλολογίας, με καθηγητή τον περίφημο ελληνιστή Χ. Τζ. Ρόουζ. Το 1951, με αμερικανική κρατική υποτροφία παρακολούθησε μεταπτυχιακά μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, με καθηγητή τον Βέρνερ Γαίγκερ, χρηματίζοντας μάλιστα και Research Assistant της έδρας της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας.

Το 1963 αναγορεύθηκε διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με τη διατριβή του «Ο νόμος των τριών στο δημοτικό τραγούδι». Το 1976 εξελέγη τακτικός καθηγητής Λαογραφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ το 1980 έγινε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, στην έδρα της Λαογραφίας, διαδεχόμενος τον Γεώργιο Μέγα.

Παραλλήλως δίδασκε στην Αναργύρειο Σχολή Σπετσών (1936-1937), στην Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Αθηνών (1957-1960), στη Σχολή Ξεναγών του

ΕΟΤ (1960-1980), ενώ ανέλαβε και εβδομαδιαίο τρίωρο ιδιωτικό σεμινάριο αρχαιολογίας, για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1940-1966). Εποχή άφησαν οι μεστές ανοιχτές διαλέξεις του στο μορφωτικό σύλλογο «Αθήναιον», με το σοφά εκλαϊκευμένο επιστημονικό περιεχόμενό τους.

Ο Ρωμαίος, στη μακρά και γόνιμη σταδιοδρομία του, ασχολήθηκε κυρίως με ζητήματα που αναφέρονται στη λαϊκή λατρεία και την έρευνα δοξασιών και αντιλήψεων με αρχαία καταγωγή, αλλά και στο δημοτικό τραγούδι, ιδιαίτερα μάλιστα στα προβλήματα της καταγωγής του μύθου ή των επεισοδίων του και της τεχνοτροπικής σύνθεσης των στίχων. Ασχολήθηκε ακόμη και με τη συγγραφή αναγνωστικών του Δημοτικού Σχολείου και Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων του Γυμνασίου.

Η ερευνητική του δραστηριότητα κάλυψε πολλές μορφές του έντεχνου λαϊκού λόγου και του εθιμικού βίου του ελληνικού λαού (παροιμίες, έθιμα, παραμύθια, λαϊκή λατρεία, δημοτικό τραγούδι κτλ.). Υποστήριξε με πάθος την «αδιάσπαστη συνέχεια του εθνικού βίου», από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, γράφοντας και δημοσιεύοντας πλήθος εργασιών, άρθρων και μονογραφιών, όπως φαίνεται στο εργογραφικό σημείωμα που ακολουθεί.

Στα ενδιαφέροντά του ακόμη ανήκαν η σχέση της λαογραφίας με τη νεοελληνική λογοτεχνία, η συγκριτική λαογραφία των βαλκανικών λαών και η περιοχή της εθνικής αυτογνωσίας, όπως αυτή πραγματώνεται στο χώρο της λαογραφίας. Με άρθρα σε εφημερίδες (όπως για παράδειγμα στο *Βήμα*) και σε εγκυκλοπαίδειες (με κορυφαία τη δίτομη *Λαογραφική και Γεωγραφική Εγκυκλοπαιδεία*, 1969-1970), με διαλέξεις, αλλά και με τη συμμετοχή του σε πλήθος ελληνικών και διεθνών συνεδρίων, προσπάθησε να εκλαϊκεύσει την επιστήμη του και να προβάλει τα ερευνητικά της επιτεύγματα.

Ως ομιλητής, συνομιλητής και δάσκαλος ο Ρωμαίος ήταν γλαφυρός και σαγηνευτικός, πλήρης κάτοχος του θέματος και του βήματος. Αν σ' αυτά προστεθεί η έμφυτη ευγένεια της μορφής και της συμπεριφοράς του, σχηματίζεται η εικόνα ενός ανθρώπου που δύσκολα μπορούν να λησμονήσουν όσοι είχαν την τύχη να τον γνωρίσουν, να συζητήσουν μαζί του και να διδαχθούν από την έμπειρη σοφία του. Ο Ρωμαίος αγαπούσε υπερβολικά τους νέους και φρόντιζε να τους δίνει πλήθος ευκαιριών, τιμώντας τις δυσκολίες που ο ίδιος είχε συναντήσει στην αρχή της καριέρας του. Πράος και μειλίχιος, καίριος και επιβλητικός, ήξερε να εμπνέει και να εμψυχώνει τους συνομιλητές του, να τους ωθεί στην έρευνα και στην επιστήμη. Αποτελεί κι αυτό σημαντικό στοιχείο της προσφοράς του, σε μια εποχή που οι νέοι αποθαρρύνονται, σχεδόν συστηματικά, να ασχοληθούν με τη λαογραφική έρευνα, από εγγενείς αλλά και εξωγενείς παράγοντες. Ο ίδιος αποτελούσε λαμπρή εξαίρεση της πρακτικής αυτής, γεγονός που αποδεικνύεται κι από τις διδακτορικές διατρι-

βές που εισηγήθηκε, στο σύντομο χρονικό διάστημα της καθηγεσίας του.

Ιδιαιτέρως έστρεψε τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα προς τη Θράκη, την οποία θεωρούσε λίκνο και κοιτίδα αρχέγονων θρησκευτικών δοξασιών και λατρευτικών πρακτικών. Με επιτόπιες έρευνες, υπομνήματα, μελέτες και άρθρα πρόβαλε και μελέτησε αρκετές από τις εθιμικές ιδιοτυπίες της, σε μια προσπάθεια που τον απασχολούσε ως το τέλος, σχεδόν, της ζωής του. Η θρακική λαογραφία του οφείλει πολλά, όπως φαίνεται και από τα θρακικά θέματα της εργογραφίας του, που επιτάσσεται[1].

Ο θάνατος του Ρωμαίου στέρησε τη λαογραφική επιστήμη από έναν οτηρό θεράποντα και την ελληνική, γενικότερα, επιστήμη από έναν κορυφαίο εκπρόσωπο. Το παράδειγμά του όμως παραμένει μέσα στο έργο του, που κεφαλαιωδώς παρατίθεται στην εργογραφία του που ακολουθεί, ως υπόδειγμα ζωής ενός ανθρώπου που ενστερνίστηκε τη λαογραφία ως «αίρεσιν βίου» και προσέλαβε την παραδοσιακή ζωή του λαού μας ως κυρίαρχο σκοπό, ο οποίος έδωσε νόημα και σημασία σε όλο το βίο και το έργο του.

Ειδικότερα η θρακική λαογραφία στερήθηκε μια μεγάλη ερευνητική μορφή, που χρησιμοποιούσε, σε κάθε σχεδόν μελέτη ή δημοσίευση, παραδείγματα από τον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης. Το έργο υποδομής που πραγματοποίησε μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη των θρακικών λαογραφικών σπουδών και να δημιουργήσει, αν χρησιμοποιηθεί σωστά, ένα δυναμικό νέων λαογράφων που θα ασχολούνται με τη Θράκη και τον πολιτισμό της. Από την άποψη αυτή, ο Ρωμαίος πρέπει να θεωρείται ένας από τους θεμελιωτές της επιστημονικής θρακικής λαογραφίας, ενέργεια για την οποία του αξίζει ιδιαίτερο μνημόσυνον «ἐς ἀεί».

Β. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

1939

1. «Τι σημαίνει το όνομα Βρουλιάς», ΣπΧρ 14 (1939) 6.
2. «Ποια η ορθή ετυμολογία του Βουρλιά», ΣπΧρ 19 (1939) 8-9.
3. «Μεσαιωνικά τοπωνύμια», Ελληνικά 11 (1939) 283-291 [=Κόκκινη Μηλιά, 1979, σ. 121-129].

1940

4. «Παρατηρήσεις εις βυζαντινάς και νεοελληνικάς παροιμίας», Αθηνά 50 (1940) 100-111 [= Κόκκινη Μηλιά, 1979, σ. 62-73].

1. Για τη σύνταξή της, βοήθησε η κόρη του Κ. Ρωμαίου, η συνάδελφος κα Ελένη Καρασταμάτη-Ρωμαίου, την οποία και ευχαριστώ· το ίδιο ισχύει και για τη φοιτήτριά μου Νικολέτα Σουλιωτάκη, που εργάστηκε συστηματικά για το ίδιο θέμα. Για τα βιοεργογραφικά του στοιχεία πρβλ. *Κ. Α. Ρωμαίου*, Βιογραφικό Σημείωμα. Συγγραφικό έργο και κατάλογος δημοσιευμάτων, Αθήνα, Ιανουάριος 1980, σ. 55.

5. «Η επί του Ελικώνος Μονή Δομπούς», *Αφιέρωμα εις Κων. Άμαντον*, 1940, σ. 107-154 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 130-177].

1941

6. «Το γλωσσικό ιδίωμα της Σκιάθου και οι διάλογοι του Παπαδιαμάντη», *ΝΕστ* (1941) 64-70.

1944

7. «Τα παιγνίδια των παιδιών και η σημασία για την έρευνα του λαϊκού μας πολιτισμού», *ΣπΧρ* 73-74 (1944) 163-165, 168.

1947

8. «Αχνάρια πάνω σε βράχους», *ΑΘΛΓΘ* 13 (1947) 209-227 [= *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 354-381].
9. «Τα ονόματα των κορυφών του Ολύμπου», *Παν* 17 (1947) 124-128.
10. «Το Σκολιό, η τρίτη κορυφή του Ολύμπου», *Παν* 17 (1947) 48-72.

1948

11. «Σύκον - συκοφάντης και παράγωγα», *ΛΔ* 4 (1948) 129-136.
12. «Προσθήκη εις τα "αχνάρια" επάνω σε βράχους», *ΑΘΛΓΘ* 14 (1948) 374-376.
13. «Δοξασίες των διαφόρων λαών για την καταγωγή του ανθρώπου», *ΑΘΛΓΘ* 14 (1948) 273-298, 364 [= *Λαβύρινθος* 2 (1976) 116-143 / Κόκκινη Μηλιά, 1979, σ. 87-84].
14. «Η ιστορία ενός πουλιού κι ενός λουλουδιού», *ΕργΕστ* 14 (1948) 48-49.
15. «Παροιμίες γύρω από το αλώνισμα», *ΕργΕστ* 13 (1948) 2-3.
16. «Χριστουγεννιάτικες ιστορίες (Από τις παραδόσεις του Δωδεκαημέρου)», *ΕργΕστ* 18 (1948) 122-123.
17. «Γυναικεία βαφτιστικά ονόματα», *Παν* 18 (1948) 48-49.
18. «Ευχές και χαιρετισμοί. "Η ώρα η καλή"», *ΕργΕστ* 17 (1948) 106.
19. «Αλληλοβοήθεια και συνεργασία στα σημερινά έθιμα του ελληνικού λαού», *Συν* (1948) 4-6, 29, 41-43, 60-63, 85-86, 102-104.
20. «Η ελληνική φιλοξενία (Η ιστορική καταγωγή της - τα σημερινά μας έθιμα - η ανθρωπιστική αξία τους)», *ΕργΕστ* 9 (1948) 193-195.

1949

21. «Οι μαντινάδες της Κρήτης», *Παν* 19 (1949) 111-116 [= *Κοντά στις ρίζες*, 1959, σ. 441-464 / *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 184-201].

1950

22. «Η σπηλιά του Κουτούκι», *Παν* 20 (1950) 31-33.

1951

23. «Παρατηρήσεις εις βυζαντινάς παροιμίας», *ΕΛΑ* 6 (1951) 68-77 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 77-86].

1952

24. «Το γεφύρι της Άρτας», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952) 308-334 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 28-48 / *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 13-45].
25. «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952) 334-354 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 46-73].
26. «Της κουμπάρας - νύφης», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952) 354-365 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 74-91].
27. «Δημοτικά τραγούδια Σέρβων και Βουλγάρων δανεισμένα από ελληνικά πρότυπα», *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952) 307-365.
28. «Τά ακριτικά τραγούδια του Πόντου», *ΑρχΠοντ* 17 (1952) 155-171 [=*Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 89-125].
29. «Λαογραφία και Σικελιανός ("Ο θάνατος του Διγενή")», *ΝΕστ* 52 (1952) 137-175 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 224-262].

1953

30. «Τραγούδια δίστιχα του Πόντου», *ΑρχΠοντ* 18 (1953) 279-284 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 152-158].
31. «Το τραγούδι της Αγίας Σοφιάς», *ΝΕστ* 52 (1953) 860-866 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 161-178].
32. «Η Αύρα, οι Μούσες και οι Νεράιδες», *Παν* 23 (1953) 88-89.
33. «Ο καλαματιανός και οι άλλοι συρτοί χοροί», *ΠΕστ* 5 (1953) 8-9 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 64-73 / *Λαβύρινθος* 1 (1974) 49-57].
34. «Η "κόκκινη μηλιά" των εθνικών μας θρύλων. Προβλήματα σχετικά με την καταγωγή της», *ΕπΒυζΣπ* 23 (1953) 676-688 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 11-23].
35. «Γυναίκες που εμαρμάρωσαν», *ΑγγΕπ* 6 (1953) 2, 125-143.
36. «Το Κάστρο της Ωριάς», *ΧρΜ* 2 (1953) 33-37 [= *Εγκυκλ. "Ελλάς"* 1 (1969) 591-594].
37. «Δύο περίεργα ιστορικά τραγούδια», *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953) 237-374 [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 191-230].
38. «Το τραγούδι της αντρειωμένης λυγερής», *ΠρΚυρ* (1953) 581-595 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 26-40].

39. «La Chanson populaire neogrecque "le retour de l'Expatrie"», *L'Hell Cont* (1953) 38-57.
40. «Η κρητική παραλλαγή του θανάτου του Διγενή», *ΚρΧρ* 7 (1953) 394-408 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 41-55].
41. «Ταξίδι στην Ιθάκη», *Παν* 23 (1953) 109-111.
42. «Γεωργική ζωή: η σπορά και το ύφος της», *Παν* 23 (1953) 129-130.
43. «Τρεις βυζαντινοί άρχοντες στα σημερινά δημοτικά τραγούδια», *Πεπραγμένα 9ου Βυζ. Συνεδρίου* (1953) 25-45 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 56-76].
44. «Δημοτικά τραγούδια και αρχαία ελληνική τέχνη», *Πεπραγμένα 9ου Βυζ. Συνεδρίου* 3 (1953) 46-64 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 28-48].

1954

45. «Το μοιρολόγι της Παναγίας», *ΑρχΠοντ* 19 (1954) 188-225 [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 11-48].
46. «Το πάλεμα των ανέμων μέσα στη νεοελληνική λαογραφία», *Παν* (1954) 26-27.
47. «Το τραγούδι του βασιλιά Ερρίκου της Φλάντρας ή το τραγούδι της δολοφονίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου», *ΑΘΛΓΘ* 19 (1954) 225-264 [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 231-270].
48. «Αναστενάρια: η μουσική, το "εγκάλεσμα", ο χορός», *ΑΘΛΓΘ* 19 (1954) 316-326 [= *Λαβύρινθος* 2 (1976) 202-213].

1955

49. «Το έθιμο του φυτέματος νέου αμπελιού», *Συν* 104-106 (1955) 90-92.
50. «Η τεχνική του προοιμίου των δύο τραγουδιών, της Αδριανούπολης και της Αγιά Σοφιάς», *ΑΘΛΓΘ* 19 (1955) 354-356 [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 49-62].
51. «Η νέα έκδοση του καταλόγου των μοτίβων του παραμυθιού», *ΑΘΛΓΘ* 19 (1955) 341-342.
52. «Η Μονόβυζα», *ΑφΗπ* (1955) 215-216 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 24-45].
53. «Οι "κόκκυγες τρεις" του Αριστοφάνους», *Αθηνά* 59 (1955) 73-75 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 74-76].
54. «Το "ανακάλημα" των νεκρών», *ΝΕστ* 58 (1955) 1007-1013 [= *Κοντά στις ρίζες*, 1959, σ. 370-385 / *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, 46-61].
55. «Το "μαρμαρωμένο καράβι" της Κέρκυρας», *Ατ* 76-77 (1955) 5-6.
56. «Λαογραφία των Ελλήνων μεταναστών», *ΝΕστ* (1955) 179-184 [= *Λαβύρινθος* 2 (1976) 222-232].
57. «Δεύτερη αυτοψία στα Αναστενάρια», *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 367-375 [= *Λαβύρινθος* 2 (1976) 213-222].

1956

58. «Δημοτικά τραγούδια με πουλιά που φέρνουν την Άνοιξη», *Παν* (1956) 21-23 [= *ΠΠρ* (1957) 83-93].
59. «Η παράδοση για την Παρηγορίτισσα της Άρτας», *Παν* (1956) 35-37.
60. «Δημοτικά τραγούδια με θέμα το εφήμερο του ανθρώπινου βίου», *Ατ.* 87-89 (1956) 3-4.
61. «Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων. Ο θρήνος του Κολοκοτρώνη», *Πελοποννησιακά* 1 (1956) 409-440 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 267-304].
62. «Κείμενα δημοτικών τραγουδιών της Θράκης», *Μουσικά κείμενα δημοτικών τραγουδιών Θράκης* 1 (1956) [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 99-190].

1957

63. «Λάμπει ο ήλιος στα βουνά», *Πελοποννησιακά* 2 (1957) 379-413 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 305-345].
64. «Δημοτικά τραγούδια της αγάπης», *ΝΕστ* 61 (1957) 238-240.
65. «"Αποστροφή" προς τα πουλιά, τον ήλιο και το φεγγάρι», *Ατ* 100-103 (1957) 3-4.
66. «Λαογραφία στην ποίηση του Κατζιούλα», *Παν* 267-68 (1957) 11-12.
67. «Ο νέος και το δέντρο», *ΝΕστ* 61 (1957) [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 194-198].
68. «Το τραγούδι της Απαρνημένης», *Mélanges Octave et Melpo Merlier* 3 (1957) 137-172 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 77-112].

1958

69. «Μοιρολόγια της Πελοποννήσου», *ΠΠρ* (1958) 58-64 [= *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 204-216].
70. «"Αδελφοποίησης" ερμηνεία της διπλής καταγωγής του εθίμου», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών* 1 (1958) 289-293 [= *Λαβύρινθος* 1 (1976) 57-65 / *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 103-104].
71. «Αγιολατρεία (Αντιστοιχία αρχαίας και νέας λαϊκής λατρείας», *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών* 1 (1958) 289-293 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 134-148].
72. «Η πάλη του Διγενή και του Χάρου», *ΑρχΠοντ* 22 (1958) 167-178 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 113-124].

1959

73. «Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του ελληνικού λαού», *Αθηνά* (1959) 486.
74. «Ένας θρύλος του Μυστρά», *Περιηγητική* 1 (1959) 7, 9.

75. «Ο "αχυροκλόπος" του ουρανού», *Περιηγητική* 2 (1959) 23.
76. «Χελιδονίσματα», *Περιηγητική* 3 (1959) 24-25.
77. «Ο αφέντης ο Αϊ-Γιώργης», *Περιηγητική* 4 (1959) 19.
78. «Επιτάφιος», *Περιηγητική* 5 (1959) 22-23 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 120-124].
79. «Δύο τραγούδια του χορού από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου», *Περιηγητική* 6 (1959) 36-37.
80. «Η στάνη και ο κόσμος της», *Περιηγητική* 7 (1959) 40-41.
81. «Το κρασί στη νεοελληνική παράδοση», *Περιηγητική* 8 (1959) 45-46.
82. «Ο θάνατος του Διγενή του Αγγ. Σικελιανού», *Περιηγητική* 9 (1959) 25-27.
83. «Παραδόσεις της Κρήτης», *Περιηγητική* 10 (1959) 26-29.
84. «Νεράιδες στους θρύλους», *Περιηγητική* 11 (1959) 31-32.
85. «Τρεις επίκαιροι λατρευτικοί θρύλοι», *Περιηγητική* 12 (1959) 30-31.
86. «Θέματα από τη λατρευτική ψυχολογία», *Κοντά στις ρίζες*, 1959, σ. 17-116.
87. «Ο Βενιζέλος σε ένα μοιρολόγι της Μάνης (Χριστούγεννα 1912)», *Κοντά στις ρίζες*, 1959, σ. 218-225.
88. «Ελληνικά νανουρίσματα», *Κοντά στις ρίζες*, 1959, σ. 441-464 [= *Δημοτικό Τραγούδι* 1 (1979) 184-201].
89. «Χελιδονίσματα, κορωνίσματα, ειρεσιώναι. Αρχαία αγερμικά τραγούδια και νεοελληνικά παράλληλα», *Κοντά στις ρίζες*, 1959, σ. 441-464 [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 75-98].
90. «Προβολή των ανθρώπινων ηλικιών στα ψηλά βουνά και τις μικρές ράχες», *Παν* 29 (1959) 1375-1376.

1960

91. «Μάιος», *Κρίκος* 113 (1960) 17.
92. «Ιούνιος», *Κρίκος* 114 (1960) 16.
93. «Αύγουστος», *Κρίκος* 116 (1960) 19.
94. «Δεκέμβριος», *Κρίκος* 120 (1960) 17.
95. «Μια παράδοση για το χτίσιμο του κάστρου στον Ακροκόρινθο», *ΠΠρ* 4 (1960) 170-73.
96. «Το "καλημέρισμα" της Πρωτοχρονιάς στην Ήπειρο και Ρούμελη», *Περιηγητική* 13 (1960) 24-25.
97. «Αρχαϊκή γιορτή "των από της γης αποζώντων"», *Περιηγητική* 14 (1960) 24-25.
98. «Ο Μάρτης με τις δυο γυναίκες και τα δυο πρόσωπα», *Περιηγητική* 15 (1960) 28-30 [= *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 261-269].
99. «Το χρέος του αιμάτου», *Περιηγητική* 16 (1960) 22-24.

100. «Βαράσοβα και Βελούχι μέσα στους θρύλους», *Περιηγητική* 18 (1960) 38-39.
101. «Καραβόπετρο - Πετροκάραβο», *Περιηγητική* 19 (1960) 16-17.
102. «Μικρές εύθυμες ιστορίες του ελληνικού λαού», *Περιηγητική* 19 (1960) 18-19.
103. «Οι Καρυάτιδες του Ερεχθείου θρηνούν», *Περιηγητική* 23 (1960) 29-30.
104. «Τα κάλαντα του ελληνικού λαού», *Περιηγητική* 24 (1960) 51-53.

1961

105. «Τα κάλαντα (η καταγωγή τους)», *Ελλ. Πολιτισμός* 1 (1961) 119.
106. «Ποιητική παράδοση στην Πελοπόννησο», *ΠΠρ* 5 (1961) 111-116 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 346-366].
107. «Ένα δημοτικό τραγούδι για τη Μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα», *Παν* 318-320 (1961) 36-40.
108. «Πρωτοχρονιά», *Περιηγητική* 25 (1961) 29-30.
109. «Το 1821 ζωσμένο από τους θρύλους», *Περιηγητική* 27 (1961) 24-25.
110. «Η λατρευτική ψυχολογία της Μεγάλης Πέμπτης», *Περιηγητική* 28 (1961) 22-23.
111. «Ο γέρο-Μήτρος στη Φλέβα του Σαρωνικού», *Περιηγητική* 29 (1961) 30-31.
112. «Το μαντήλι, ένα σπουδαίο "σύμβολο" στη ζωή μας», *Περιηγητική* 30 (1961) 34-55.
113. «Το "αναποδοκάραβο" του ουρανού», *Περιηγητική* 31 (1961) 22-23.
114. «Ο Γκιώνης», *Περιηγητική* 32 (1961) 24-25.
115. «Η κληματόβεργα στα στέφανα του γάμου», *Περιηγητική* 33 (1961) 24-25.
116. «Πρωτοτυπία λαϊκού πολιτισμού στο νησί της Λέσβου», *Περιηγητική* 34 (1961) 44-45.
117. «Το τραγούδι της νύφης που κακοτύχησε», *Περιηγητική* 35 (1961) 22-23 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 124-135].
118. «Κρυμμένοι θησαυροί», *Περιηγητική* 36 (1961) 20-21.

1962

119. «Επιστροφή στο μεγάλο Κεφαλάρι», *Περιηγητική* 38 (1962) 14-15.
120. «Τα καινούρια τραγούδια», *Περιηγητική* 43 (1962) 23-24.
121. «Το γεφύρι του διαβόλου στην Τροιζήνα», *Περιηγητική* 44 (1962) 14-15.
122. «Η δίκη του Κολοκοτρώνη», *Περιηγητική* 45 (1962) 18-19.
123. «Του νεκρού αδερφού», *Περιηγητική* 46 (1962) 20-21 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 133-145].
124. «Ο στύλος που κρατάει τη γη», *Περιηγητική* 48 (1962) 18-19.

125. «Τη νύχτα της Πρωτοχρονιάς στην πατρίδα του Αγίου Βασιλείου», *Περιηγητική* 37 (1962) 14-15.
126. «Αναστενάρια», *Περιηγητική* 41 (1962) 18-19.
127. «Οι φωτιές του Αϊ-Γιάννη», *Περιηγητική* 42 (1962) 18-19.
128. «Άγιε μου Γιώργη Σκυριανέ», *Περιηγητική* 40 (1962) 14-15.
129. «Παναγία η Μεσοσπορίτισσα: έθιμα της σποράς», *Περιηγητική* 47 (1962) 14-15.

1963

130. «Θεοφάνεια», *Περιηγητική* 49 (1963) 16-17.
131. «Η κυρά Μαριόρα», *Περιηγητική* 50 (1963) 18-19.
132. «Η γυναίκα της Βαλτίτσας», *Περιηγητική* 51 (1963) 24-25.
133. «Το πανηγύρι της Καστρίτσας», *Περιηγητική* 52 (1963) 32-34 [= *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 109-117].
134. «Τώρα είναι Μάης κι' άνοιξη», *Περιηγητική* 53 (1963) 14-15.
135. «Πώς έγινε η λίμνη στην Κωπαΐδα», *Περιηγητική* 54 (1963) 16-17.
136. «Ο ανήλιαγος του Τρικαρδόκαστρου», *Περιηγητική* 55 (1963) 22-23 [= *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 117-123].
137. «Το δραματικό τραγούδι της Λιογέννητης», *Περιηγητική* 56 (1963) 8-19.
138. «"Το γεφύρι του Μανόλη" του Κώστα Κρυστάλλη», *Περιηγητική* 57 (1963) 18-19 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 161-165].
139. «Αρμούρης ο Αρμουρόπουλος», *Περιηγητική* 59 (1963) 13-15.
140. «Μια εκδικητική νύφη», *Περιηγητική* 60 (1963) 14-15.
141. «"Τ' Αλογοπάτι". Στην Άρνα του Ταΰγετου», *Ηώς* 66-70 (1963) 101-104.
142. «Μια ανασύνθεση παλαιού ποιητικού υλικού στην Κάρπαθο», *ΔωδΑρχ* 4 (1963) 214-225 [= *Προβλήματα τεχνικής*, 1979, σ. 63-74].
143. «Η γέννηση του οκτασυλλάβου στα μοιρολόγια της Μάνης», *Πελοποννησιακά* 6 (1963) 103-128 [= *Δημοτικό Τραγούδι* 1 (1979) 122-151].
144. «Λαογραφική έρευνα εις Κοντοβάζαινον και Μοναστηράκι Αρκαδίας», *ΕΛΑ* 15-16 (1963) 259-271 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 95-107].

1964

145. «Το πρωί της Πρωτοχρονιάς», *Περιηγητική* 61 (1964) 15-16.
146. «Ο Πλιάτσικας», *Περιηγητική* 62 (1964) 12-13 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 226-233].
147. «Κάτω στου Βάλτου τα χωριά», *Περιηγητική* 63 (1964) 26-28 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 194-204].
148. «Οι "Λάζαροι" του Αργυροκάστρου και η "Καλαντήρα" της Μούρου», *Περιηγητική* 64 (1964) 37-38.
149. «Απαγωγή στην Πορταριά την Πρωτομαγιά», *Περιηγητική* 65 (1964) 12-13.

150. «Εύθυμες λαϊκές διηγήσεις», *Περιηγητική* 66 (1964) 12-13.
151. «Δερβενάκια. Ο πρωταγωνιστής και το επίγραμμα», *Περιηγητική* 68 (1964) 14-15 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 251-262].
152. «Το "γλυκόποτον κρασίν" της Κύπρου», *Περιηγητική* 69 (1964) 14-15.
153. «Ανεμοστρόβιλος. Μια παλιά αθηναϊκή λαϊκή παράδοση», *Περιηγητική* 70 (1964) 12-13.
154. «Αποτυπωμένα αχνάρια ηρώων», *Περιηγητική* 71 (1964) 10-11 [=*Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 128-135].
155. «Η πινακοθήκη με τους Καλικάντζαρους», *Περιηγητική* 72 (1964) 14-15.
156. «Διγενής (το μεγάλο πρόβλημα της καταγωγής των ακριτικών τραγουδιών)», *ΑρχΠοντ* 26 (1964) 197-230 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 125-128].
157. «Το "μαρμαρωμένο συμπεθερικό" στο Καρπενήσι», *ΦΠρ* 21 (1964) 46-47.
158. «Λαογραφική έρευνα εις Τύρον Τσακωνιάς», *ΕΚΕΕΛ* 17 (1964) 185-188 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 108-111].

1965

159. «Τα δέντρα σκύβουν και προσκυνούν», *Περιηγητική* 73 (1965) 10-11 [=*Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 161-166].
160. «Λουκάς Καλικούδας, ο υπαρχηγός του Οδυσσέα Ανδρούτσου», *Περιηγητική* 74 (1965) 26-27.
161. «Οι απροσκύνητοι», *Περιηγητική* 75 (1965) 20-21.
162. «Ο Παύλος Μελάς και τα κορίτσια της Καστοριάς», *Περιηγητική* 76 (1965) 12-13 [= *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 272-277].
163. «Ψηλά στη λίμνη της Περιστέρας», *Περιηγητική* 78 (1965) 26-27.
164. «Αναγνωρισμός», *Περιηγητική* 79 (1965) 18-19.
165. «"Του παπά τ' αλώνι" στη Μαντίνεια», *Περιηγητική* 80 (1965) 18-19.
166. «Αλεκτροπόδι», *Περιηγητική* 81 (1965) 26-27.
167. «Όταν πλένουν οι γυναίκες της Χίου», *Περιηγητική* 82 (1965) 18-19.
168. «Από τη συλλογή λαογραφικού υλικού περιοχής της Κοζάνης. Μαρασμός στα λουλούδια και τους ανθρώπους», *Περιηγητική* 83 (1965) 20-21.
169. «Ο καταδικασμός (Η ιστορία των πολέμων της Κρήτης μέσα από τα τραγούδια της)», *ΚρΠρ* 5 (1965) 203-205.
170. «Προς το Διοικητικό Συμβούλιον της Εταιρείας Θρακικών Μελετών», *ΑΘΛΓΘ* 31 (1965) 285-288.
171. «"Ο Ξάντινον το πανταλαλεμένον". Μια νέα μεθοδολογική αρχή για την κριτική έκδοση του κειμένου των δημοτικών τραγουδιών», *ΑρχΠοντ* 27 (1965) 150-206 [= *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, 1979, σ. 159-223].
172. «Ο γρίφος ενός τραπεζοντιανού θρήνου», *ΑρχΠοντ* 27 (1965) 268-287 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 247-266].

1966

173. «Ο ποιητής και το προδομένο κάστρο», *ΑρχΠοντ* 28 (1966) 197-212 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 184-197].
174. «Ο "Έλλεν Κωνσταντίνος" και τα παράπονα των Ανθενωτικών του 1450», *ΑρχΠοντ* 28 (1966) 213-232 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 201-220].
175. «Νέες απόψεις για το τραγούδι της Αγιά Σοφιάς. Σύγκριση τραγουδιού και ιστορικών πηγών», *ΑρχΠοντ* 28 (1966) 499-525 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 221-246].
176. «Τα τρία καράβια στο τραγούδι της Αγιάς Σοφιάς», *ΑρχΠοντ* 28 (1966) 513-518.
177. «Άγνωστο αρχαϊκό δρώμενο "τελευτής"», *Πρακτικά Συνεδρίων Ελλ. Ανθρωπολογικής Εταιρείας* (1966) 28-35 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 199-206 / *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 112-114].
178. «Το "Μεγάλο Κάστρο" της Κρήτης, 1645-1669 μ.Χ.», *ΑρχΠοντ* 28 (1966) 209-212 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 197-200].
179. «Λαογραφική έρευνα εις Μυρσίνην Λακωνίας», *ΕΚΕΕΛ* 18-19 (1966) 290-298 [= *Κόκκινη Μηλιά*, 1979, σ. 112-120].

1967

180. «Ο Λουκάς Καλιακούδας και η μάχη της Γαβρολίμνης», *ΡουμΗμ* 11 (1967) 24-29.

1968

181. «Ακριτικά τραγούδια», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 19-29.
182. «Τα άλογα των Ακριτών - τεχνοτροπικά προβλήματα στο τραγούδι "ο γιος της χήρας"», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 29-38.
183. «Το πάλεμα του Τσαμαδού και του γιου του», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 59-66.
184. «Ο Ιωάννης Τσιμισκής, ακάλεστος σε ένα γάμο», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 66-73.
185. «Η Λιογέννητη», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 73-93.
186. «Η "Άλκηστις" των Ελλήνων του Πόντου», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 93-98.
187. «Το τραγούδι της Δέσπως Μπότσαρη», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 234-245.
188. «Της εισβολής του Μραήμη», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 262-267.
189. «Αλβανία. 1940», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 277-282.
190. «Το κλέφτικο τραγούδι», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 190-194.
191. «Ο Καλιακούδας», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 209-217.

192. «Της Λιάκαινας», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 218-226.
193. «Ο Μαυριανός και η αδερφή του», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 98-114.
194. «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου (προσθήκη)», *Η ποίηση ενός λαού*, 1968, σ. 145-158.
195. «Τα κάστρα στην Ελλάδα», *Πεπραγμένα 8ου Διεθνούς Καστρολογικού Συνεδρίου*, 1968, σ. 157-160 [= *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 290-98].
196. *Η ποίηση ενός λαού*, Αθήνα 1968.

1969

197. «Τα τραγούδια του Νικοτσάρου», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 601-614 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 372-390].
198. «Το παραμύθι με τα κιτρολέμονα», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 11-27 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 166-181].
199. «Λίμνες, Δρακολίμνες και καταβόθρες», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 56-60 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 104].
200. «Ο κάμπος και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 33-37.
201. «Τα ποτάμια και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 39-55.
202. «Τα λουλούδια», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 65-70.
203. «Η ψυχή του δέντρου, η λαμπηδόνα, το σιδερόχορτο, αγαποβότανα», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 70-78.
204. «Φυτά κατά της βασκανίας», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 78-80.
205. «Ο πλάτανος και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 82-89.
206. «Ο βασιλικός στην ελληνική λαογραφία», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 94-99.
207. «Η ελιά», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 100-110.
208. «Ο αετός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 133-144.
209. «Το αηδόνι και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 144-149.
210. «Η αλεπού και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 151-161.
211. «Η γάτα και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 165-170.
212. «Το άλογο και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 171-179.
213. «Ο σκύλος και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 180-187.
214. «Το ελάφι και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 187-191.
215. «Το φίδι και ο λαός», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 192-198.
216. «Ο Κατσαντώνης», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 390-392.
217. «"Μισελέδες" της Ηπείρου», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 413-418.
218. «Η αιχμάλωτη βασιλοπούλα», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 1 (1969) 594-601.

1970

219. «Τα τραγούδια των Αντρουτσαίων», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 2 (1970) 218-229 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 357-371].

220. «Αλφειός και νύμφη Αρεθούσα», *Εγκυκλ. «Ελλάς»* 2 (1970) 644-647.

1972

221. «Μουσείο ελληνικής λαϊκής τέχνης», *Ελληνικά θέματα* 200 (1972) 543-545 [= *Λαβύρινθος* 1 (1974) 157-160].

1973

222. *Το Αθάνατο νερό*, Αθήνα 1973.
223. «Ελληνικοί θρύλοι», *Ελλ. Τέχνη* 3 (1973) 226-236.
224. «Ο τάφος του Καϊάφα στην Κνωσσό», *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 135-142.
225. «Παιδοκτόνος Μήδεια στην Κορινθία», *Το Αθάνατο νερό*, 1973, σ. 328-331.

1974

226. «Προϊστορικοί ελευσινιακοί μύθοι, ιδρυτικοί της πόλεως των Πατρών», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 243-251 [= *Πρακτικά Α΄ τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών*, Αθήνα 1974, σ. 11-18].
227. «Το Πάσχα των Ελλήνων», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 129-133.
228. «Ελληνικά Χριστούγεννα», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 114-119.
229. «Το κλίμα και οι εποχές», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 108-112.
230. «Οι πεδιάδες», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 91-93.
231. «Ελλάς: ο χώρος, το όνομα, η φυσιογνωμία», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 77-79.
232. «Το ανάγλυφο της Πύλης των Λεόντων», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 9-27.
233. «Λαβύρινθος», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 6-8.
234. «Λαογραφία και Γεωγραφία», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 76-79.
235. «Η πορφυρή ταινία στις επιτύμβιες "γραπτές στήλες" του Μουσείου του Βόλου», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 207-214 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 123-130].
236. «Η σημερινή φουστανέλλα και ο αρχαίος μακεδονικός χιτώνας», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 214-224 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 9-21].
237. «Οι αινιγματικοί "αργυράσπιδες" του Μεγάλου Αλεξάνδρου», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 224-230 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 57-63].
238. «Ισορροπία και συμμετρία στη λαϊκή τέχνη, "νόμος των τριών", ο μεγάλος ρυθμιστής», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 189-193.
239. «Ο "νόμος των τριών" μέσα στα ελληνικά παραμύθια», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 182-188.
240. «Ο "νόμος των τριών" και το ανθρώπινο "συλλογικό συνειδητό"», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 253-255.
241. «"Ανάγλυφα" του νόμου των τριών», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 251-253.

242. «Οι ποταμοί», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 91-93.
243. «Τα όρη της Ελλάδος», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 80-90.
244. «Τελεσιάς, Μακεδονική όρχησις», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 237-243 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 83-88].
245. «Καρπαία, όρχησις μακεδονική», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 230-235 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 74-79].
246. «Το "φίδι του σπιτιού": νεοελληνική επιβίωση της λατρείας του οικουρού όφεως», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 58-64 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 89-95].
247. «Ο αρχαίος ύμνος Σιτάλκας και ο Απόλλων», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 235-237 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 79-82].
248. «Η "ημέρα της Λαμπρής" του Διονυσίου Σολωμού», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 149-156.
249. «"Ανάστα ο Θεός". Η δάφνη του Απόλλωνος στα έθιμα του Πάσχα», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 129-133.
250. «Λαϊκή λατρεία», *Λαβύρινθος* 1 (1974) 113-119.
251. *Εμείς οι Έλληνες. Μορφές παραδοσιακής ευαισθησίας του λαϊκού πολιτισμού*, Αθήνα 1974.
252. «Το τραγούδι του Στουρνάρη», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 185-191.
253. «Το εφήμερο του ανθρώπου στα γνωμικά τραγούδια», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 87-93.
254. «Η μάγισσα η ξενιτιά», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 127-132.
255. «Ο χάρος και οι ψυχές», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 216-221.
256. «Το περιβόλι με τα δύο δέντρα», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 155-161.
257. «Ένα παιδί στο σταυροδρόμι», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 161-166.
258. «Ένα ελληνικό μοιρολόγι στην τελετή της απονομής του βραβείου Νόμπελ», *Εμείς οι Έλληνες*, 1974, σ. 172-179.

1975

259. «Λαογραφικοί υπαινιγμοί στο ποιητικό έργο του Κ. Βάρναλη», *ΝΕστ* (1975) 103-108.

1976

260. «Νικόλαος Ανδριώτης (Νεκρολογία)», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 241-246 [= *ΝΕστ* (1976) 1379-1381].
261. «Η χέρα της δικαιοσύνης», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 195-202.
262. «Μουσείο Δελφών. - Ο συμβολισμός του κίονος με τις χορεύτριες», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 153-162.
263. «Μάχη Πλαταιών 479 π.Χ. - Ο συμβολισμός του δελφικού αφιερώματος», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 107-116.

264. «Η καταγωγή του θέματος: Η γριά προδίδει συγγενείς και φίλους», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 95-107.
265. «Προβλήματα με τα περιστέρια του μαντείου της Δωδώνης», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 43-56.
266. «Ένας νεοελληνικός επιτάφιος στο κείμενο του Ηροδότου», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 143-153.
267. «Ο τρίχρωμος Κέρβερος μιας αγγειογραφίας του 530 π.Χ.», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 181-191.
268. «Η Πόλη και η Αγιά Σοφιά», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 91-102.
269. «Έτος 1783, ειδήσεις περί ελληνικών οχυρών», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 76-95.
270. «Η δαιμονοποίηση των Σαρακηνών», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 65-76.
271. «Βαθύς θεϊκός ύπνος αχρηστεύει κουρσάρους», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 126-172.
272. «Αμφιδρόμια γύρω στο Δούρειο ίππο», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 172-181 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 31-46].
273. «Όμηρος, Ησίοδος, Δημοτικό τραγούδι: περιπτώσεις πανομοιότυπης τεχνικής», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 5-16.
274. «"Η ποίηση ενός λαού". Απάντηση σε μια κριτική», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 31-48.
275. «Ο κόκκορας στα κεντήματα των λαών της βαλκανικής χερσονήσου», *Λαβύρινθος* 2 (1976) 17-30.
276. «Το αρχαϊκότερο στρώμα του λαϊκού πολιτισμού Θράκης», *Πρακτ. Β΄ Συμπ. Λαογρ. ΒΕ Χωρ.* (1976) 481-496 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 131-147].
277. «Οι τσεβρέδες της Θράκης: Το πρόβλημα της καταγωγής», *Πρακτ. Β΄ Συμπ. Λαογρ. ΒΕ Χωρ.* (1976) 471-479 [= *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 22-30].
278. «Λαογραφία και Δημοτικισμός», *ΝΕστ* 100 (1976) 66-71 [= *Λαβύρινθος* 2 (1976) 232-240.
279. «Το Δ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο», *ΝΕστ* 100 (1976) 1303-1305.

1977

280. «Η κλεφτουριά στο δημοτικό τραγούδι», *Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών* 81 (1977) 175-193 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 409-429].
281. *Λαογραφικά θέματα*, Αθήνα 1977.
282. «Ο κλήδονας», *Λακωνικά* 81 (1977) 79-80.
283. «Ο Καζαντζάκης και ο λαϊκός πολιτισμός της Κρήτης», *ΝΕστ* 102 (1977) 74-77.
284. «Κρητικός γάμος», *Λαογραφικά θέματα*, 1977, σ. 96-103.

1978

285. *Παραδόσεις Ελληνικού λαού*, Αθήνα 1978.
286. «Η Αγιά Σοφία στο χώρο της ελληνικής λαογραφίας», *Μεγάλη Γενική Εγκυκλ. Υδρία* (1978) 344-345 [= *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 177-183].
287. «Λαογραφική έρευνα στα ομηρικά έπη», *Επίσημοι λόγοι* 21, Αθήναι 1978, σ. 147-167.

1979

288. *Προβλήματα τεχνικής στα δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 1979.
289. *Τραγούδια του ακριτικού κύκλου*, Αθήνα 1979.
290. *Λαογραφία και Όμηρος. Οδύσσεια* Ι, Αθήνα 1979.
291. *Δημοτικό τραγούδι Ι. Προβλήματα καταγωγής και τεχνοτροπίας*, Αθήνα 1979.
292. «Λαογραφία και νεοελληνική λογοτεχνία. Γεώργιος Βιζυηνός: Μια σκηνή υιοθεσίας», *ΝΕστ* 105 (1979) 34-37.
293. «Γεώργιος Βιζυηνός: "Ποιος ο φονεύς του αδελφού μου"», *ΝΕστ* 105 (1979) 156-162.
294. *Η Κόκκινη Μηλιά - Σύμμεικτα*, Αθήνα 1979.
295. «Θρησκειολογικά προβλήματα σχετικά με την Λέρνα», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, 1979, σ. 215-218.
296. «Ο Όλυμπος και ο Κίσσαβος», *Δημοτικό τραγούδι* 1 (1979) 391-408.

1980

297. «Βεργίνα, τα ευρήματα του τάφου του Φιλίππου και η λαογραφική ερμηνεία τους», *ΕΚΛ* 25 (1977-80) 251-289.
298. «Ελληνική παράδοση», *Πρακτικά Συνεδρίου «Τα βασικά προβλήματα του σύγχρονου Ελληνισμού»*, 1980, σ. 187-198 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 35-47].
299. «Η λάρναξ του Κυψέλου στην αρχαία Ολυμπία», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών*, 1980, σ. 305-325 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 83-104].

1981

300. «Το μάτι στην ελληνική λαϊκή παράδοση», *50 χρόνια ελληνικής οφθαλμολογικής Εταιρείας*, 1981, σ. 29-40.
301. «1821. Οι άνθρωποι και τα γεγονότα από τη σκοπιά της Λαογραφίας», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 56 (1981) 90-108 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 21-34].

1982

302. «Τα κλημάτινα στέφανα του γάμου. Η καταγωγή του χριστιανικού θε-

σμού», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 57 (1982) 159-168 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 48-58].

303. «Παρουσίασις του βιβλίου του Κωνστ. Τρυπάνη, Greek poetry from Homer to Seferis», *ΠΑΑ* 57 (1982) 150-152.
304. «Τραγούδια ιστορικά της Πελοποννήσου (προβλήματα στρωματογραφίας και τεχνικής)», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήναι 1981-82, σ. 177-184.

1983

305. «Οι τριαδικές συνθέσεις στην ελληνική λογοτεχνία και μυθολογία, αρχαία και νεοελληνική», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 53 (1983) 192-216 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 59-82].

1984

306. «Ποταμός Πάμισος, θεός επήκοος», *Πελοποννησιακά* 15 (1984) 33-43 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 180-191].
307. «Το Λαογραφικό Μουσείο ως μέσον αυτογνωσίας», *Πρακτ. Λαογρ. Μουσ.* (1984) 14-20 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 174-179].

1985

308. «Οι Διόσκουροι. Μια νέα ερμηνεία καταγωγής της λατρείας», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 60 (1985) [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 192-213].
309. «Βαλτέτσι 1821: Δοξασίες και ψυχολογία των πολεμιστών», *Πελοποννησιακά* 16 (1985) 403-417 [= *Λαβύρινθος* 3 (1986) 235-250].
310. «Ο θάνατος του Διγενή στις παραλλαγές των Ελλήνων του Ευξείνου Πόντου», *ΑρχΠοντ* 40 (1985) 352-372 [= *Λαβύρινθος* 3 (1985) 214-234].
311. «Κοραής και Άτακτα. Μέσα από το επτάτομο έργο των "Ατάκτων" προβάλλεται ο "άγνωστός μας Κοραής"», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»*, Αθήνα 1985, σ. 179-184.

1986

312. «Ο μέλας ζωμός της αρχαίας Σπάρτης», *Λαβύρινθος* 3 (1986) 9-20.
313. «Πρόλογος - Επιστημονική ταυτότητα του τρίτου τόμου του Λαβύρινθου», *Λαβύρινθος* 3 (1986) 5-8.
314. «Το έθνος και η γλώσσα του», *Λαβύρινθος* 3 (1986) 144-150.
315. «Αναζητώντας την αρχική μορφή. Παρατηρήσεις σε μερικά μικρά μοιρολόγια», *Λαβύρινθος* 3 (1986) 279-303.
316. «Πυρές και πυρολατρικά έθιμα των χωρών της Ευρώπης. Το πρόβλημα της καταγωγής», *ΠΑΑ* 61 (1986) 353-363.

1987

317. «Η ελληνική λαογραφία αντίκρυ στο Μακεδονικό των Σκοπίων», *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 175-182.

1988

318. «Λαϊκή λατρεία της Θράκης. Χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες», *Πρακτικά Συμποσίου «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη»*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 341-350.

1989

319. «Μακεδονία, μνήμη και συνείδηση», *ΠΑΑ* 64 (1989) 215-229.

1992

320. «Μακεδονία: Η ομιλουμένη γλώσσα και η λαογραφία της περιοχής: Βασικά γνωρίσματα, η αρχαιότητα, ο πλούτος και η ποιότητα των μορφών της ζωής του πληθυσμού», *ΠΑΑ* 67 (1992) 87-91.

ΦΑΝΗ ΜΑΛΚΙΔΗ

ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΘΡΑΚΙΩΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ: ΟΙ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη χώρα μας η ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων ξεκίνησε στη δεκαετία του 1960 στην Πάτρα και στα Ιωάννινα, ξεπερνώντας τα όρια του κέντρου, μια και μέχρι τότε στην Ελλάδα λειτουργούσαν ως μοναδικά πανεπιστήμια αυτά της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Θα ακολουθήσουν στα μέσα της δεκαετίας του 1970 τα πανεπιστήμια Θράκης και Κρήτης που ήταν τα πρώτα που λειτούργησαν σε περισσότερες από μία πόλεις. Στη δεκαετία του '80 θα λειτουργήσουν τα πανεπιστήμια Ιονίου, Αιγαίου και Θεσσαλίας, με τα τμήματα των δύο τελευταίων να χωροθετούνται σε διαφορετικές πόλεις, και παραρτήματα των πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης, στις Σέρρες και στη Φλώρινα και Πατρών στο Αγρίνιο. *Η ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων έχει υποστηριχθεί ότι έγινε για λόγους τοπικής ή περιφερειακής ανάπτυξης, σαν μέσο αύξησης της κοινωνικής δικαιοσύνης, για εθνικούς λόγους, για εκπαιδευτικούς, αλλά και για καθαρά πολιτικές σκοπιμότητες και τοπικιστικές επιδιώξεις.*

Στο άρθρο επιχειρείται μια αναζήτηση του ρόλου των περιφερειακών πανεπιστημίων στην τοπική κοινωνία και οικονομία, ειδικά αυτού του Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης (ΔΠΘ). Με βάση έρευνα πεδίου γίνεται μια πρώτη απόπειρα να διερευνηθούν οι προτιμήσεις των υποψηφίων Θρακιωτών φοιτητών για το ΔΠΘ. Η διερεύνηση έγινε μέσω ερωτηματολογίων που διανεμήθηκαν στους υποψήφιους φοιτητές το Μάρτιο του 1996 και η επεξεργασία τους πραγματοποιήθηκε τους επόμενους μήνες, αποσκοπώντας στο να συζητηθούν τα βασικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με το ΔΠΘ, δηλαδή αυτό της ανάπτυξής του, στις ήδη υπάρχουσες πόλεις και σε άλλες, οι σχέσεις του πανεπιστημίου με την τοπική οικονομία, την τοπική κοινωνία, η άποψη της Θράκης για το ΔΠΘ, στοχεύοντας μέσω αυτών να δούμε γιατί διαλέγουν ή δε διαλέγουν οι υποψήφιοι φοιτητές των σχολείων της Θράκης το ΔΠΘ.

Στο πρώτο μέρος εξετάζουμε τους λόγους δημιουργίας των περιφερειακών πανεπιστημίων στην Ελλάδα, απαριθμώντας τα βασικά κριτήρια για την τελική (πολιτική) απόφαση λειτουργίας τους.

Στο δεύτερο, προσπαθούμε να αναλύσουμε την κατάσταση για το ΔΠΘ από το 1974 έως σήμερα, εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας στην πολύ ειδική περίπτωσή του, κάτι που θα μας βοηθήσει αργότερα να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τις απαντήσεις από τα ερωτηματολόγια.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων καθώς και τα συμπεράσματά μας, δίνοντας παράλληλα τις κατευθύνσεις για μια νέα πολιτική, αντίληψη και πρακτική για το ΔΠΘ.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ: ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ (ΜΙΚΡΟ)ΠΟΛΙΤΙΚΗ

1. Περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη

Οι απόψεις για την ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων στην Ελλάδα κινούνται γύρω από τη λογική της περιφερειακής ανάπτυξης που προβάλλει αρκετά επίκαιρη και επιτακτική σήμερα. *Στη χώρα κυριαρχεί το αθηναϊκό μοντέλο ανάπτυξης, με τις περιφέρειες να αποτελούν την πηγή πρώτων υλών, εργατικής και διανοητικής δύναμης για το λεκανοπέδιο.* Παράλληλα για την κάθε περιοχή έχει οριστεί ένας συγκεκριμένος ρόλος στα πλαίσια πάντα αυτής της λογικής συγκέντρωσης των εξουσιών και των δραστηριοτήτων στην Αθήνα· για τα νησιά του Αιγαίου ο τουριστικός, για τη Θεσσαλία ο γεωργικός, για τη Μακεδονία, και ιδιαίτερα για την κεντρική, ο διαμετακομιστικός κτλ.

Παράλληλα για ένα χρονικό διάστημα, για ιδεολογικούς κυρίως λόγους, επικράτησε η άποψη για μια ολοκληρωμένη πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης, που είχε να κάνει και με το πολιτικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στη χώρα μας στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της επόμενης (*Λαμπριανίδης* 1993α, σ. 112). Χρειάστηκε δηλαδή να σχεδιασθεί μια περιφερειακή πολιτική που είχε σαν πρωταρχικούς στόχους την ισόρροπη ανάπτυξη, τη μεταφορά κεφαλαίου και ανθρώπινου δυναμικού στις φτωχότερες περιοχές της χώρας και την ίδρυση μεγάλων κρατικών ιδρυμάτων / επιχειρήσεων / ερευνητικών κέντρων, που θα λειτουργούσαν πολλαπλασιαστικά στις τοπικές και περιφερειακές οικονομίες και θα στήριζαν την ανάπτυξη *όπως συνέβηκε με παραδείγματα στο διεθνή χώρο —Πανεπιστήμιο Stanford, Silicon Valley στις ΗΠΑ, πανεπιστημιούπολη του Palo Alto - San Francisco* (*Markusen* 1985, σ. 39).

Έτσι η ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων θα έρθει σε μια στιγμή όπου το αίτημα για αποκέντρωση, πρώτα στον τομέα των εξουσιών και των

αρμοδιοτήτων και μετά σε στρατηγικούς τομείς, όπως είναι αυτός της εκπαίδευσης μαζί μ' αυτόν της οικονομικής εξέλιξης των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών, πρόβαλλαν αρκετά επίκαιρα. Για τις περιφέρειες τα πανεπιστήμια αποτελούν μια συγκεκριμένη πολιτική ανάπτυξης και αναζήτησης νέων δρόμων εξέλιξης. Παράλληλα, *η χωροθέτηση μιας πανεπιστημιακής μονάδας, ενός κάποιου πανεπιστημιακού μοντέλου, σημαίνει εναλλακτικές δυνατότητες για την προοπτική ανάπτυξης της περιοχής* (*Πολυδωρίδης* 1985, σ. 29). Είναι σημαντικό πόσο ένας πολυπρόσωπος δημόσιος οργανισμός, όπως είναι το πανεπιστήμιο, επηρεάζει τη ζωή και την ανάπτυξη σε μια επαρχιακή πόλη: η πνευματική κίνηση, οι νέες αντιλήψεις που φέρνουν τόσοι άνθρωποι από διαφορετικά μέρη της χώρας, η αλλαγή τρόπου ζωής για τους ντόπιους κτλ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της επιρροής του περιφερειακού πανεπιστημίου στην πόλη είναι των Ιωαννίνων, που λειτούργησε σε μία απομονωμένη γεωγραφικά περιοχή και άλλαξε τη ροή της, της Κομοτηνής σε μια ιδιαίτερα κλειστή κοινωνία και της Ξάνθης. Οι στόχοι της ανάπτυξης μέσω ενός πανεπιστημίου σε μια υπανάπτυκτη περιοχή λαμβάνονται ως βασική αρχή για να ξεκινήσει η λειτουργία του, όπως φαίνεται και από το εισαγωγικό του πανεπιστημίου Αιγαίου: *Η ίδρυση του πανεπιστημίου Αιγαίου μέσω εκπεφρασμένων προτεραιοτήτων της κυβέρνησης έδιναν έμφαση... στην ανάγκη ενίσχυσης της περιφερειακής ανάπτυξης της περιοχής διά μέσου της αποκέντρωσης πολυπρόσωπων οργανισμών παροχής υπηρεσιών, στους οποίους συγκαταλέγονται γενικά τα πανεπιστήμια* (*Σοφούλης* 1990, σ. 60) και από το λεγόμενο νόμο πλαίσιο: *αποστολή των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ... να συμβάλουν στην αντιμετώπιση των κοινωνικών, πολιτισμικών και αναπτυξιακών αναγκών του τόπου* (Ν. 1268/82, άρθρο 1, παράγραφοι 2 και 3).

Η ίδρυση των περιφερειακών πανεπιστημίων χρησιμοποιήθηκε ως μέσο τοπικής ανάπτυξης, μετά την κρίση της πολιτικής επιδοτήσεων, της κινητρολατρείας και του φορντισμού, φέρνοντας στο φως το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης, που απαιτούσε την ύπαρξη τοπικών αναπτυξιακών μονάδων και τη συνεργασία των τοπικών θεσμών (*Amin and Robins* 1989, σ. 87). Ήταν η εποχή όπου, ενώ ξεπεράστηκε το φορντικό μοντέλο, που απαιτούσε μια κεντρική δομή εξουσίας και θεσμών και πρόβαλε η ευέλικτη εξειδίκευση, η εγκατάσταση μιας βιομηχανίας και ενός καταναλωτικού κέντρου κρατικού χαρακτήρα, θεωρήθηκε πανάκεια για την ανάπτυξη μιας περιφέρειας (βιομηχανία ζάχαρης, κέντρα νεοσυλλέκτων, πανεπιστήμιο, φυλακές κτλ.).

Στο προσκήνιο και μετά την κατάρρευση του φορντικού μοντέλου είχε προβάλει αυτό της ευέλικτης εξειδίκευσης, που έθετε σαν βασικό στόχο τη συμβολή και τη συνεργασία των τοπικών δυνάμεων σ' ένα σχέδιο ανάπτυξης. Τα πανεπιστήμια τελικά επιλέχτηκαν για να αναδείξουν τις περιφέρειες και να προβάλουν τα νέα αναπτυξιακά δεδομένα, μια και θεωρήθηκε ότι περιεί-

χαν το νέο για την τοπική ανάπτυξη, αφού έθεταν σαν βασικό μέλημά τους τη συνεργασία με τις τοπικές παραγωγικές δυνάμεις, είτε στα πλαίσια της ανταλλαγής απόψεων και γνώσεων, είτε στα πλαίσια της εκπαιδευτικής προσφοράς στην τοπική παραγωγική μηχανή (πανεπιστημιακά εργαστήρια, μελέτες και προγράμματα).

2. Λόγοι άρσης των ανισοτήτων και κοινωνικής δικαιοσύνης

Είναι γεγονός ότι ορισμένες περιοχές της Ελλάδας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα λιγότερο ευνοημένων περιοχών, ακόμη και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τέτοιες περιπτώσεις στη χώρα μας είναι η Ήπειρος, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, η Θράκη, η δυτική Μακεδονία, στις οποίες ιδρύθηκε περιφερειακό πανεπιστήμιο ή τμήματα κεντρικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, για να αρθούν κάποιες ανισότητες σε σχέση με την Αθήνα, Θεσσαλονίκη και τα άλλα αστικά κέντρα. Έτσι οι υποψήφιοι για τα Ανώτατα και Ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα των λιγότερο ευνοημένων περιοχών της Ελλάδας θα έπρεπε να φύγουν μακριά από τον τόπο καταγωγής και μόνιμης διαμονής τους και να μεταφερθούν στους χώρους όπου υπήρχε πανεπιστήμιο, για να ικανοποιηθεί η ανάγκη για εκπαίδευση. *Αυτό είχε ένα μεγάλο οικονομικό κόστος, αλλά και ένα κοινωνικό, που είχε να κάνει με την έλλειψη κουλτούρας στην ελληνική περιφέρεια και το γενικότερο ιδεολογικό-πολιτιστικό περιβάλλον που προσφέρει ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα.* Θα έπρεπε δηλαδή οι δημόσιες υπηρεσίες που δεν προσφερόταν στην περιφέρεια να γίνουν προσιτές απ' όλους, μέσω ενός πανεπιστημίου (*Παναγιωτοπούλου* 1991, σ. 120-122), *η όσμωση παιδείας και πολιτισμού*, όπως τα ονομάζουν οι υπέρμαχοι της επέκτασης των ήδη υπαρχόντων περιφερειακών πανεπιστημίων και σε άλλες πόλεις και αυτοί που θέλουν την ίδρυση και άλλων πανεπιστημίων στην περιφέρεια. Περιοχές που αντιμετώπιζαν βασικά διαρθρωτικά οικονομικά προβλήματα θα έπρεπε να συμβαδίσουν με τα βήματα ανάπτυξης όλης της χώρας, γι' αυτό και αποφασίστηκε να λειτουργήσουν περιφερειακά πανεπιστήμια και μάλιστα σε όσο το δυνατό περισσότερες πόλεις, για να διαχυθούν τα αποτελέσματά τους και να αμβλυνθεί το χάσμα από το κέντρο. *Το ... πανεπιστήμιο (Αιγαίου) επιχειρεί να διαπλάσσει μια φυσιογνωμία, η οποία υπερβαίνοντας τις δομικές και λειτουργικές του επιλογές, θα του επιτρέψει να αναχθεί σε ηθικό και πολιτισμικό παράγοντα της ευαίσθητης περιοχής του Αιγαίου ...* (Πανεπιστήμιο Αιγαίου 1992, σ. 2). Βέβαια, αρκετές φορές, το επιχείρημα για την κοινωνική δικαιοσύνη και την ίδρυση πανεπιστημιακών σχολών ή και πανεπιστημίων χρησιμοποιήθηκε από τις τοπικές αρχές, βουλευτές και πολιτευτές, στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κομματικής γραμμής για τη διεύρυνση της εκλογικής πελατείας, χωρίς κανέναν προηγούμενο σχε-

διασμό. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο που τα περιφερειακά πανεπιστήμια ονομάζονται, κυρίως από τους φοιτητές, *Δυστυχώς Περάσατε Θράκη* ή *Δεν Πέρασα Θεσσαλονίκη* για το πανεπιστήμιο Θράκης, παραφράζοντας τα αρχικά του και *Agrinion school of Economics*, για το οικονομικό τμήμα του πανεπιστημίου Πατρών στο Αγρίνιο, σε «συσχέτιση» με τη γνωστή οικονομική σχολή του Λονδίνου.

3. Εκπαιδευτικοί σκοποί

Το πανεπιστήμιο έχει εξ ορισμού σκοπό ερευνητικό και εκπαιδευτικό (*Λαμπριανίδης* 1993α, σ. 120). *Έχει σαν αποστολή να παράγει και να μεταδίδει τη γνώση με την έρευνα, τη διδασκαλία και την καλλιέργεια των τεχνών, καθώς και να συντείνει στη διαμόρφωση επιστημόνων, δίνοντάς τους τα κατάλληλα εφόδια για μια πετυχημένη επιστημονική και επαγγελματική σταδιοδρομία.* Και βέβαια είναι κάτι παραπάνω από γενική αποδοχή ότι το πανεπιστήμιο συμβάλλει αποφασιστικά στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Τα περιφερειακά πανεπιστήμια ιδρύθηκαν για να καλύψουν καινοτομικές ειδικότητες και νέα γνωστικά αντικείμενα, κάνοντας μια αποφασιστική τομή στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση της χώρας και αναπτύσσοντας παράλληλα μια φτωχή περιοχή. Εδώ βέβαια δεν έλειψε και η λειτουργία «νέων» σχολών που συμμετείχαν στην αναπαραγωγή του δημοσίου τομέα (Νομική στη Θράκη, τμήμα Μαθηματικών στο Αιγαίο κτλ.), συντηρώντας τη γνωστή σχέση ότι κράτος και εκπαίδευση συμπίπτουν μόνο στο *ζήτημα της συντήρησης των παγιωμένων οικονομικών δομών και κοινωνικών σχέσεων παραγωγής* (*Πεσμαζόγλου* 1987, σ. 466). Σημαντικό όμως είναι να αναφέρουμε ότι ενώ το πανεπιστήμιο χρησιμοποιήθηκε για καθαρά αναπτυξιακούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς έλειψαν οι ελάχιστοι όροι για τη λειτουργία του (κρίσιμη μάζα, βιβλιοθήκη, φοιτητική εστία, χώροι διδασκαλίας). Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε την άποψη του κράτους για τον εκπαιδευτικό ρόλο του πανεπιστημίου όπως τη διατυπώνει ο Althusser *ότι είναι ένας ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους, προορισμένος στη διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών φορέων, που καταλαμβάνουν υψηλές θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, με άλλα λόγια τις θέσεις της διευθυντικής και διανοητικής εργασίας* (*Althusser* 1981, σ. 56). Οι σχολές που υπήρχαν και σε κεντρικά πανεπιστήμια ιδρύονται και στην περιφέρεια ακόμη και σήμερα (πολιτικοί μηχανικοί στη Θεσσαλία), συνεχίζοντας τη γνωστή πολιτική του κράτους. Δεν υπάρχει δηλαδή μια σχέση παρακολούθησης, από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας, των νέων δεδομένων της αγοράς και η αντίστοιχη ίδρυση τμημάτων που να ανταποκρίνονται κύρια, κατά τη γνώμη

μας, στο πολύ σοβαρό ζήτημα εύρεσης εργασίας ή ιδρύονται πανεπιστημιακά τμήματα που εξυπηρετούν κομματικούς φίλους, ανεκπλήρωτους επιστημονικούς πόθους, πρυτανικές επιδιώξεις. Παράλληλα η φιλοσοφία για ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων μιλούσε εκτός από πραγματικά καινούρια τμήματα και για νέα ερευνητικά κέντρα και μεταπτυχιακά ινστιτούτα και νέα οργάνωση των ιδρυμάτων, κάτι που δύσκολα μπορεί να γίνει στο κέντρο με τις παγιωμένες θέσεις και αντιλήψεις. *Αρκετές φορές όμως το περιφερειακό πανεπιστήμιο και οι εκπαιδευτικοί λόγοι μπήκαν και αυτά στο πολιτικό παιχνίδι*, αφού οι νέες σχολές μόνο νέες δεν ήταν, μια και ιδρύθηκαν απλώς για να γίνουν σε μια περιοχή νέα τμήματα (π.χ. τμήματα Πολιτικών Μηχανικών, Μαθηματικών, Ιστορίας-Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Φιλολογίας στη Θράκη) και για τους λόγους που αναφέραμε πιο πάνω.

4. Εθνικοί λόγοι

Τα περιφερειακά πανεπιστήμια ιδρύθηκαν στην Ελλάδα και για καθαρά εθνικούς σκοπούς, με πρωταρχικό στόχο να θωρακίσουν ορισμένες ευαίσθητες περιοχές με ανθρώπινο δυναμικό, οικονομική, κοινωνική ανάπτυξη και παιδεία. *Τέτοιες περιπτώσεις είναι τα πανεπιστήμια Θράκης, Αιγαίου και το παράρτημα του ΑΠΘ στη Φλώρινα.* Το πρώτο ιδρύθηκε για να ενισχύσει μια περιοχή με έντονα προβλήματα υπανάπτυξης και την ιστορική απειλή να τη βιώνει καθημερινά. Ακόμη το πανεπιστήμιο ιδρύθηκε και σαν αντίπαλο δέος του πανεπιστημίου Αδριανούπολης, που μετονομάστηκε πρόσφατα σε Θράκης. Βέβαια οι εθνικοί λόγοι για το ΔΠΘ έχουν γίνει αρκετές φορές αντικείμενο καπήλευσης από πολιτευτές, υποψήφιους βουλευτές, *ή από συμφέροντα του κέντρου, αναφέροντας το παράδειγμα της ίδρυσης Νομικής Σχολής στην Αθήνα*, κάτι που θα είχε αντίκτυπο στη Νομική της Κομοτηνής, κύρια στο θέμα της αποψίλωσης σε διδακτικό προσωπικό, χωρίς παράλληλα να ληφθεί υπόψη και το πολύ σοβαρό ζήτημα του κορεσμού, όπως το ανάφεραν δικηγορικοί σύλλογοι απ' όλη την Ελλάδα. Επίσης το πανεπιστήμιο Αιγαίου, που αντιμετωπίζει και αυτό την απειλή μεγάλης μετανάστευσης και ιδιαίτερα προβλήματα λόγω του νησιώτικου χαρακτήρα, λειτούργησε και ως αντίστοιχο του πανεπιστημίου Σμύρνης (τώρα και αυτό έχει ονομαστεί Αιγαίου). *Η επιλογή του Αιγαίου σαν χώρος εγκατάστασης του πανεπιστημίου, υπήρξε μια συνειδητή απόφαση με σημαντικές πολιτισμικές προεκτάσεις. Σκοπός είναι η πνευματική, κοινωνική και βεβαίως η οικονομική αναζωογόνηση της ζωτικής αυτής ελληνικής περιοχής* ... (Πανεπιστήμιο Αιγαίου 1992, σ. 2). Αυτό υποστηρίζεται και από τις δεσμεύσεις της κυβέρνησης, που έδιναν *έμφαση στην ενδυνάμωση της εθνικής παρουσίας στην περιοχή, που τελεί κάτω από την πίεση του τουρκικού επεκτατισμού*... (*Σοφούλης* 1990, σ. 60).

Με την ίδια λογική λειτούργησε και το εκπαιδευτικό παράρτημα της παιδαγωγικής σχολής του ΑΠΘ στη Φλώρινα, που θα προσπαθήσει, στα πλαίσια της αντιμετώπισης της Ακαδημίας των Σκοπίων, να δώσει λύσεις σε μια ακριτική υπανάπτυκτη περιοχή. Και εδώ όμως οι εθνικοί λόγοι για την ίδρυση ενός περιφερειακού πανεπιστημίου χρησιμοποιήθηκαν σαν άλλοθι από την πολιτική εξουσία, πότε για να καλύψουν ολιγωρίες σε θέματα χρηματοδότησης και άλλοτε απλώς για να εξάρουν (προεκλογικά...) τη μεγάλη τους σημασία για τη χώρα, χωρίς την ανάλογη συνέχεια. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει ο Τσιάκαλος (1990, σ. 23), ότι *οι εθνικοί λόγοι προτάσσονται κάθε φορά που πρέπει να αιτιολογηθεί η έλλειψη ορθολογικού σχεδιασμού και η ιδιοτελής επιλογή...*

5. Πολιτικοί λόγοι - Τοπικιστικές επιδιώξεις

Στην ίδρυση των περιφερειακών πανεπιστημίων δεν έλειψε και ο πολιτικός παράγοντας, σε μια χώρα όπου παίζει σημαντικό και καθοριστικό ρόλο σε αναπτυξιακή απόφαση για μια περιοχή. Έτσι η ίδρυση ή επέκταση ενός πανεπιστημίου γίνεται κεντρικό πολιτικό ζήτημα σε πολλές μικρές πόλεις (προεκλογικά προγράμματα υποψηφίων βουλευτών, δημάρχων, νομαρχών, κτλ.) (*Λαμπριανίδης* 1993α, σ. 129 και *Μαλκίδης* 1995, σ. 44). Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ιδρύθηκε για καθαρά πολιτικούς λόγους, μια και υπήρχε η αναζήτηση για την αύξηση της εκλογικής δύναμης του τότε κυβερνώντος κόμματος. Έχουμε τα *παραδείγματα του παραρτήματος του ΑΠΘ στις Σέρρες*, με το τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, που ιδρύθηκε αφού πίεσαν συγκεκριμένοι πολιτευτές του νομού, για αντιπερισπασμό προς άλλους, χωρίς να υπάρχει κάποιο προηγούμενο αίτημα της τοπικής κοινωνίας. *Και στο Αγρίνιο* θα συμβεί το ίδιο με το τμήμα Οικονομικών Επιστημών που θα λειτουργήσει σ' ένα χώρο που δεν είχε την κατάλληλη υποδομή, ξεκομμένο από το γενικότερο πανεπιστημιακό χώρο, χωρίς κοντινούς συναφείς επιστημονικούς χώρους και αφού πίεσε η τοπική πολιτική ηγεσία για να ιδρυθεί. Ήδη για το σοβαρό αυτό ζήτημα της απομόνωσης του Οικονομικού τμήματος, οι πρυτανικές αρχές έχουν κινηθεί για τη μεταφορά του στην Πάτρα, κάτι που προκαλεί σοβαρές αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία του Αγρινίου. *Στη Σάμο* η έδρα του τμήματος Μαθηματικών (Καρλόβασι) παίχτηκε σαν προεκλογικό χαρτί τόσο στις εθνικές, από τους υποψήφιους βουλευτές, όσο και στις δημοτικές εκλογές από τους δημάρχους, που διεκδικούσαν την ψήφο των κατοίκων του νησιού. Είναι γνωστές οι διαμάχες μεταξύ των ΟΤΑ του δυτικού και του ανατολικού μέρους του νησιού για την έδρα του τμήματος, που είχε σαν αποτέλεσμα τις καταλήψεις της νομαρχίας, λαϊκές συνελεύσεις, δημοψηφίσματα κτλ. Στη Λέσβο με την κατάργηση της Παιδαγωγι-

κής Ακαδημίας, οι δήμαρχοι του νησιού και ιδιαίτερα αυτός της Μυτιλήνης, ζητούσαν την ίδρυση τμημάτων του πανεπιστημίου Αιγαίου, με τον ίδιο αριθμό φοιτητών(!) για να μην υπάρξει διαρροή *κεφαλών ή τουριστών του χειμώνα* όπως αποκαλούνται οι φοιτητές στα νησιά (*Τσιτσιρίδης* 1985, σ. 53). Βέβαια ο δήμαρχος θα επικαλεστεί και σχετική δέσμευση του τότε πρωθυπουργού για άμεση ίδρυση νέων σχολών στο νησί, για να υποστηρίξει και να εδραιώσει την άποψή του. *Στη Φλώρινα η λειτουργία της Παιδαγωγικής Σχολής θα πραγματοποιηθεί αφού εκεί παιζόταν η βουλευτική έδρα το 1990 και υπήρχε πίεση από συγκεκριμένους πολιτευτές.* Στο ΔΠΘ υπήρξε μια χρόνια διαμάχη για την έδρα της Ιατρικής Σχολής μεταξύ Αλεξανδρούπολης και Κομοτηνής, με συντονιστικές επιτροπές, υπομνήματα, πορείες, που πήγαν τη λειτουργία της σχολής πολλά χρόνια πίσω. Στο ίδιο κλίμα εντάσσονται οι δηλώσεις πολιτικών αρχηγών και μη, για λειτουργία πανεπιστημίου στην Πελοπόννησο ή παραρτημάτων του πανεπιστημίου της Θράκης στη Δράμα, στην Καβάλα, Ορεστιάδα και Διδυμότειχο. Εδώ οι επόμενες εκλογές και τα «κουκιά» κατέχουν κεντρική θέση. Υποστηρίζεται με λογίδρια από μπαλκόνια και κομματικές διασκέψεις ότι το πανεπιστήμιο ή οι νέες σχολές στην πόλη, θα αυξήσουν την ενεργό ζήτηση στην περιοχή και θα βοηθήσουν στην οικονομική ανάπτυξη του χώρου. Αυτό βέβαια γίνεται για να αυξηθούν τα ενοίκια—*εκεί που τα νοικιάζαμε σε στρατιωτικούς τώρα αυτό να γίνεται για τους φοιτητές*— να αναπληρωθεί ο χρόνος μεταξύ της τουριστικής σεζόν, που μένουν κενά τα δωμάτια, με ενοικίαση στους φοιτητές για 7 και 8 μήνες, να γίνουν νέες ταβέρνες(!), να δημιουργηθούν νέα μπαρ και καφετέριες. Εδώ χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Αγρινίου, όπου από 5 μπαρ που υπήρχαν πριν από την έναρξη λειτουργίας του πανεπιστημιακού τμήματος, σήμερα λειτουργούν 60!. Η μέθοδος προσέλκυσης πελατείας είναι γνωστή και εφαρμόζεται με ευλάβεια πανελλαδικά. Προσλαμβάνεται σαν barwoman ή barman φοιτητής, λειτουργώντας σαν «κράχτης» και μάλιστα πολύ αποδοτικός. Τελικά όμως με βάση υπολογισμούς (*Λαμπριανίδης* 1993β, σ. 234) και ενώ θα περιμέναμε κάποια διαφορετικά, καθοριστικά αποτελέσματα, οι οικονομικές επιπτώσεις από τη λειτουργία πανεπιστημίων, με βάση τις δαπάνες του ιδρύματος και των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας, κυμαίνονται από 1,7% έως 13,2% της συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης της περιοχής ακολουθώντας το πρότυπο που είχε υιοθετηθεί με τα αντίστοιχα παραρτήματα του ΑΠΘ στα Ιωάννινα (Φιλοσοφική, Φυσικομαθηματική). Για έδρα θα επιλεχθεί η Αλεξανδρούπολη, μια και πληρούσε ορισμένους βασικούς όρους για την ανάπτυξη ενός πανεπιστημιακού τμήματος στον τομέα της υγείας (καινούργιο νοσοκομείο, επιστημονικό, νοσηλευτικό δυναμικό). Σ' αυτήν την πρώτη περίοδο εγκατάστασης της Ιατρικής, σαν παράρτημα του ΑΠΘ, θα ακουστούν και οι πρώτες οργανωμένες φωνές από την Κομοτηνή για την έδρα της —*οι*

τοπικιστικές κινήσεις βέβαια είχαν εμφανισθεί ήδη από το 1974 όταν η Κομοτηνή διεκδικούσε να αναπτυχθεί μόνο σ' αυτήν το ΔΠΘ και οι άλλες πόλεις μιλούσαν για διασπορά των σχολών, κάτι που τελικά έγινε— που πήγαν αρκετά πίσω την υπόθεση της Ιατρικής. *Το 1977 θα γίνει και η πρώτη εξαγγελία για πανεπιστημιακό νοσοκομείο στην Αλεξανδρούπολη* (ο χώρος ανέγερσής του θα αποτελέσει με τη σειρά του πρόβλημα για αρκετά χρόνια, αυτή τη φορά μέσα στην πόλη, όταν άλλοι μιλούσαν για την ανατολική και άλλοι για τη δυτική της πλευρά, για τους προφανείς λόγους αξίας των οικοπέδων), κάτι που μέχρι σήμερα δεν έχει υλοποιηθεί, αν και τα πανεπιστημιακά νοσοκομεία του Ηρακλείου, των Πατρών και των Ιωαννίνων, που εξαγγέλθηκαν το ίδιο ακριβώς χρονικό διάστημα, είναι σήμερα πραγματικότητα. Βέβαια πραγματικότητα είναι σε λίγο καιρό και το αντίστοιχο του πανεπιστημίου Θεσσαλίας στη Λάρισα που θεμελιώθηκε το 1992! Το 1985 η Ιατρική σχολή του ΔΠΘ λειτουργεί για 3 χρόνια στη Θεσσαλονίκη (προκλινικά έτη) και τα υπόλοιπα στην Αλεξανδρούπολη (κλινικά), ενώ μόλις το 1989 θα λειτουργήσει ολοκληρωμένα στην Αλεξανδρούπολη, με όλα τα προβλήματα που υπάρχουν μια και στεγάζεται στο περιφερειακό νοσοκομείο της πόλης. Το Μάρτιο του 1994 θα γίνουν τα εγκαίνια των κτιρίων της Ιατρικής στην πανεπιστημιούπολη της Αλεξανδρούπολης, χωρίς όμως την παρουσία καθηγητών, φοιτητών, ακόμη και της ηγεσίας της σχολής (ημερήσιος τύπος Θράκης, 2/3/94), κάτι που δίνει αρκετά μηνύματα προς όλες τις κατευθύνσεις. Το 1982 με την κατάθεση του νόμου πλαίσιου (Ν. 1268) για την ανώτατη εκπαίδευση, ήρθαν σαν αποτέλεσμα, παρά τις μεγάλες αντιδράσεις, τεράστιες αλλαγές στην πανεπιστημιακή κοινότητα, όπως η κατάργηση της έδρας, η κατάργηση των παιδαγωγικών ακαδημιών και σχολών νηπιαγωγών και η ίδρυση αντίστοιχων παιδαγωγικών τμημάτων στα πανεπιστήμια κ.α. *Στη Θράκη με το νόμο πλαίσιο καταργήθηκε η Παιδαγωγική Ακαδημία Αλεξανδρούπολης*, η οποία λειτουργούσε σαν διδασκαλείο στην πόλη, συνέχεια των Ζαρίφειων διδασκαλείων της βόρειας Θράκης, από το 1923 και σαν ακαδημία διετούς φοίτησης από το 1933 με πρώτο διευθυντή τον Παπανούτσο. Το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΔΠΘ θα λειτουργήσει στην Αλεξανδρούπολη το 1986 και το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών τον επόμενο χρόνο με αρκετά προβλήματα και ελλείψεις. Τμήματα τα οποία θα έπρεπε να παίξουν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια περιοχή, ιδιαίτερα σε θέματα ελληνικής γλώσσας και πολτισμού, όπου έχουν εγκατασταθεί Έλληνες από την τέως Σοβιετική Ένωση, αφέθηκαν στην τύχη τους, χωρίς προσωπικό και υλικοτεχνική υποδομή, και όπως επισημαίνει καθηγητής των παιδαγωγικών τμημάτων *οι καθηγητές και οι φοιτητές του ΔΠΘ καλούνται να θωρακίσουν τον πονεμένο χώρο της Θράκης με μέσα που είναι γλίσχρα αν όχι ανύπαρκτα* (*Ι. Πετρόπουλος*, εφημ. «το Βήμα» 7/6/92).

Το 1983 θα ιδρυθεί το τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού (ΤΕΦΑΑ) το οποίο θα λειτουργήσει τον επόμενο χρόνο, παρά τις αντιδράσεις, όπως και στην περίπτωση της Νομικής και της Πολυτεχνικής, ότι θα μπορούσε να υπάρξει οπουδήποτε αλλού στην Ελλάδα και σε οποιοδήποτε πανεπιστήμιο, αφού η Θράκη δεν έχει ανάγκη από γυμναστές αλλά από ειδικότητες, επιστήμονες και τμήματα, που να «δένουν» με το οικονομικό και κοινωνικό της περιβάλλον και να υποβοηθούν —ουσιαστικά να αποτελούν τον πρωταγωνιστή— για την ανάπτυξή της. Και το ΤΕΦΑΑ πέρασε αρκετές δυσκολίες στεγαζόμενο σε πανεπιστημιακό γυμναστήριο που χρησιμοποιούνταν από ... βιομηχανία της περιοχής, ακολουθώντας το παράδειγμα και άλλων περιφερειακών πανεπιστημίων, που λειτούργησαν σε *παλιές αποτυχημένες βιομηχανίες και εργοστάσια, προκαθορίζοντας, από την αρχή, το μέλλον τους* (*Π. Τερλεξής*, εφημ. «Τα Νέα», 22/2/93).

Η δεκαετία του 1980 θα κλείσει με αποφάσεις της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου για νέα τμήματα (Οικονομικών Επιστημών, Πληροφορικής, Γεωπονικής κ.ά.) που θα μείνουν στα χαρτιά παρά τις εξαγγελίες του Υπουργείου Παιδείας, κύρια προεκλογικά, παίζοντας κάθε φορά το (γνωστό) χαρτί του εθνικού ρόλου του ΔΠΘ, χωρίς να υπάρχει συνέχεια στη βούληση και στην υλοποίηση.

Το 1990 θα ιδρυθεί το τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας και θα λειτουργήσει τον επόμενο χρόνο χωρίς το απαραίτητο εκπαιδευτικό προσωπικό, με τις ανάγκες του να καλύπτονται με αποσπάσεις εκπαιδευτικών από τις άλλες βαθμίδες. Το Ιστορικό-Εθνολογικό τμήμα αποτελούσε ένα πάγιο αίτημα της Θράκης που έβλεπε σ' αυτό την απαραίτητη, επιστημονικά τεκμηριωμένη απάντηση σε ιστορικές και άλλες παραχαράξεις σχετικά με την περιοχή. Παράλληλα στα πλαίσια του τμήματος είχαν γίνει και άλλες προτάσεις, όπως λειτουργία κέντρου/ινστιτούτου θρακικών σπουδών, ορθοδόξων σπουδών, τουρκικών σπουδών, με στόχο τη μελέτη και την ανάλυση του συγκεκριμένου πολιτικού και κοινωνικοοικονομικού μορφώματος κ.ά. (*εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως όλα τα κράτη που αντιμετωπίζουν προβλήματα επεκτατισμού από γειτονικές χώρες, ρατσισμού και πολιτική εξαφάνισης για εθνικές μειονότητες έχουν δημιουργήσει κέντρα ανάλυσης και μελέτης, που πρώτο στόχο έχουν να αντιληφθούν καλύτερα το καθεστώς και να αναδείξουν πολιτικές αντιμετώπισής του, π.χ. στη Μοζαμβίκη για ζητήματα Νοτίου Αφρικής και απαρτχάιντ*). Οι προτάσεις βέβαια που έγιναν δεν υλοποιήθηκαν και ούτε απ' ότι φαίνεται υπάρχει τέτοια πρόθεση από πλευράς επίσημης πολιτείας.

Το 1993 ιδρύθηκαν το τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας στην Κομοτηνή και το τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος στην Πολυτεχνική Ξάνθης. Το πρώτο τμήμα, μαζί με το Ιστορικό-Εθνολογικό, λειτούργησε με στόχο να αποτελέσουν σχολή και να δώσουν μια συγκεκριμένη μορφή στο ΔΠΘ, ιστορικής τεκ-

μηρίωσης και ολοκληρωμένης επιστημονικής παρέμβασης για ένα χώρο όπου οργιάζουν οι παραχαράξεις, τόσο από την Τουρκία όσο και από τη Βουλγαρία. Θα πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι ένα ακόμη τμήμα Φιλολογίας στο ελλαδικό κράτος —σήμερα λειτουργούν ήδη 5 με τους πτυχιούχους τους να κάνουν οποιαδήποτε άλλη δουλειά εκτός αντικειμένου τους— έστω και αν αυτό λειτουργεί στη Θράκη, δε θα βγάλει κάτι άλλο εκτός από υποψήφιους ανέργους. Θα ήταν σκόπιμο από πλευράς επιστημονικής συνεισφοράς ενός νέου τμήματος στην ελληνική κοινωνία να λειτουργήσει με στόχο την πρωτοτυπία και την αποτελεσματικότητά του (π.χ. τουρκικών σπουδών), αλλά και με σχεδιασμό για να μπορέσουν οι απόφοιτοί του αξιοπρεπώς να διεκδικούν μια θέση στην αγορά εργασίας.

Το τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος ήταν μια πολύ επιτυχημένη επιλογή μια και μέχρι την αναγγελία ίδρυσής του λίγα πανεπιστήμια στην Ευρώπη είχαν αυτή την ειδικότητα (τον επόμενο χρόνο στο Πολυτεχνείο Κρήτης ιδρύθηκε παρόμοιο τμήμα). Έτσι συνδυάζει την πρωτοτυπία, την αποτελεσματικότητα όσον αφορά στη σύνδεσή του με το χώρο, καθώς εδώ υπάρχουν μεγάλης και παγκόσμιας σημασίας τόποι περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, αλλά και την μελλοντική αποκατάσταση των αποφοίτων του. Βέβαια, ενώ είχε σχεδιασθεί από το ΔΠΘ να λειτουργήσουν τα τμήματα από το ακαδημαϊκό έτος 1994-95, το Υπουργείο καθυστέρησε την έναρξή τους για λόγους που δεν έγιναν πιστευτοί από κανένα (δεν υπήρχε υλικοτεχνική υποδομή, όταν το ίδιο έδινε άδεια, πριν λίγο καιρό, για να ξεκινήσουν· έτσι και τα δύο τμήματα λειτούργησαν από το επόμενο ακαδημαϊκό έτος). *Γι' αυτό το ζήτημα υπάρχουν εκατοντάδες αντιδράσεις τοπικών φορέων που καμία όμως δε λήφθηκε υπόψη.* Αυτή η καθυστέρηση, ξέχωρα από τα εμφανή αποτελέσματα που μπορεί να έχει μακροπρόθεσμα, μια και σήμερα επιβιώνει αυτός που κάνει πρώτος τις στρατηγικές κινήσεις, έδειξε για ακόμη μια φορά πως η Αθήνα δεν έχει καταλάβει απολύτως τίποτα σε σχέση με τη σημασία της Θράκης για τη χώρα και κύρια του πανεπιστημίου της. Θυμίζουμε το παράδειγμα της Νομικής όταν όλοι οι δικηγορικοί σύλλογοι, οι ενώσεις δικαστών και οι τοπικοί φορείς ήταν αντίθετοι με την ίδρυση νέας Νομικής στην Αθήνα αλλά το Υπουργείο δεν άκουγε τίποτα μη μπορώντας να αντιληφθεί νέα δεδομένα και στοιχεία που έχουν προκύψει για τη Θράκη, κάτι που βέβαια τονίζεται σε διάφορα λογίδρια αλλά στην πράξη γίνονται ακριβώς τα αντίθετα. Και η ενίσχυση του πανεπιστημίου προφανώς συμβάλλει στην εδραίωση του νέου στρατηγικού ρόλου της Θράκης στη νέα οικονομία και γεωγραφία της χερσονήσου του Αίμου, του Εύξεινου Πόντου και της ανατολικής Μεσογείου (*Μαλκίδης* 1995).

Από το ακαδημαϊκό έτος 1996-97 θα λειτουργήσει το τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, ένα γνωστικό αντικείμενο που είχε υιοθετηθεί εδώ και πάρα πολύ καιρό από τη Σύγκλητο του πανεπιστημίου, χωρίς ωστόσο να υπάρξει κάποια

πρόοδος, μια και είχαν προηγηθεί τα «νέα» τμήματα Πολιτικών Μηχανικών, Μαθηματικών, Ιστορίας-Αρχαιολογίας σε άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας. Το νέο τμήμα του ΔΠΘ που θα εγκατασταθεί στην Κομοτηνή και θα πλαισιώσει τη Νομική και τα συναφή εργαστήρια, θα προσφέρει, με την πρωτοτυπία την ελλαδική αλλά και την ευρωπαϊκή που το διακρίνει, τις υπηρεσίες του στις κοινωνικές επιστήμες, καλύπτοντας ένα μεγάλο κενό που υπάρχει στο χώρο. *Βέβαια το νέο τμήμα θα υποστηριχτεί και από την Ιατρική αλλά και από τα Παιδαγωγικά Νηπιαγωγών και Δημοτικής Εκπαίδευσης, δημιουργώντας έτσι ένα πανεπιστημιακό πλαίσιο ολοκληρωμένης παρέμβασης στο χώρο της κοινωνικής πραγματικότητας.*

Σήμερα (1996), για το ΔΠΘ με τα 10 τμήματα, προβάλλει μια νέα εποχή πραγματικής παρουσίας στο χώρο της Θράκης αλλά και έξω από αυτήν. Ήδη με την ολοκλήρωση της δεύτερης δεκαετίας ζωής του ο πρύτανης του Γ. Πανούσης έκανε γνωστή την πρότασή του *για το ΔΠΘ του 2000*, που η κεντρική του φιλοσοφία κινείται γύρω από την επέκταση του πανεπιστημίου και σε άλλες πόλεις της Θράκης, αλλά και έξω από αυτήν, δίνοντας τη διάσταση της ενιαίας περιφέρειας λειτουργίας. *Έτσι πρότεινε τη λειτουργία σχολών στην Ορεστιάδα, στο Διδυμότειχο, στην Καβάλα και στη Δράμα, καθώς και ινστιτούτων στη Σαμοθράκη και στη Θάσο.* Οι αντιδράσεις ήταν θετικές και αρνητικές, με την κάθε πλευρά να αναπτύσσει τα επιχειρήματά της. Οι υπέρ της λειτουργίας του ΔΠΘ και σε άλλες πόλεις θεωρούν ότι θα πρέπει το πανεπιστήμιο να υπάρξει πρακτικά και σε άλλες πόλεις δίνοντας με την παρουσία του ένα άλλο πνευματικό τόνο. Βέβαια δεν αποκρύπτονται και οι προσδοκίες για οικονομικά (πολλαπλασιαστικά) αποτελέσματα, κάτι που σαφώς δε διαφεύγει από κανένα. Παράλληλα υπάρχουν και οι γνωστοί τοπικοί φορείς, πολιτευτές κτλ. που επιδιώκουν να προσθέσουν στην πολιτική τους φρασεολογία και πρακτική αντιμετώπισης των τοπικών προβλημάτων, θέτοντας το θέμα ίδρυσης πανεπιστημιακών σχολών στην εκλογική τους περιφέρεια. *Τα σχετικά ψηφίσματα των Δήμων Ορεστιάδος, Διδυμοτείχου, Σαπών, Δράμας (εδώ και της Νομαρχιακής αυτοδιοίκησης), του Επαρχείου Νευροκοπίου, που ζητούν ίδρυση σχολών του ΔΠΘ, είναι ενδεικτικά.* Στη Δράμα έγινε ακόμη και ημερίδα (17-18/11/95) διοργανωμένη από την τοπική αυτοδιοίκηση α΄ και β΄ βαθμού, με συμμετοχή καθηγητών πανεπιστημίου δραμινής καταγωγής, παρουσία του πρύτανη του ΔΠΘ, που ζήτησαν με εισηγήσεις και τοποθετήσεις τη λειτουργία πανεπιστημιακών σχολών στην περιοχή, δίνοντας ταυτόχρονα νέο ραντεβού για τις επόμενες κινήσεις διεκδίκησης τον Ιούνιο του 1996. *Ανάλογη ημερίδα διοργάνωσε και το Επαρχείο Έβρου*, θέτοντας ταυτόχρονα αρκετούς τοπικούς παράγοντες προ των ευθυνών τους, ζητώντας παράλληλα να μεσολαβήσουν ώστε να μην προκληθούν αντιδράσεις, κύρια από την Κομοτηνή, από το αίτημα ίδρυσης πανεπιστημιακών σχολών. *Εδώ, ξέχωρα από*

την απαίτηση για σχολές, τονίστηκε και το παλιό αίτημα του βόρειου Έβρου για ξεχωριστή Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση που μέσω του ΔΠΘ ξαναβγήκε στην επιφάνεια.

Από την άλλη πλευρά, οι πολέμιοι της διάσπασης και σε άλλες πόλεις του ΔΠΘ, θεωρούν ότι αυτός ο τρόπος λειτουργίας έχει σαν αποτέλεσμα τη μη ολοκληρωμένη ανάπτυξη του πανεπιστημίου και την αδράνειά του σε βασικά ζητήματα της Θράκης. Υποστηρίζουν ότι η λειτουργία σχολών σε πολλές πόλεις της Θράκης, αποδυνάμωσε το ΔΠΘ, μη μπορώντας να ανταπεξέλθει στις βασικές του ιδρυτικές διακηρύξεις. Αρκετοί πανεπιστημιακοί υποστηρίζουν ότι *η πολυδιάσπαση του πανεπιστημίου δε δημιουργεί συνθήκες για εν γένει ανάπτυξη αλλά ακριβώς το αντίθετο* (*Ι. Πανάρετος*, εφημ. «Τα Νέα» 22/2/93). Συμφωνούν με τις απόψεις των φορέων του Βόλου, που κατατέθηκαν όταν για πρώτη φορά διατυπώθηκε το αίτημα για διάσπαση του πανεπιστημίου Θεσσαλίας στην Καρδίτσα και στα Τρίκαλα, με τις φράσεις *ότι η διάσπαση δε φέρνει ανάπτυξη* και *πως δεν παίζουν με τα εθνικά θέματα και το πανεπιστήμιο είναι εθνικό θέμα* (ημερήσιος τύπος, Ιανουάριος, Φεβρουάριος 1993). Βέβαια οι πιο θερμόαιμοι διακηρύσσουν *πως μόνο πάνω από το πτώμα της Κομοτηνής θα γίνει η διάσπαση του ΔΠΘ* (εφημ. «Χρόνος», Κομοτηνή, 5/9/95).

Τα τμήματα του ΔΠΘ οφείλουν και μπορούν να παίξουν ένα πρωταγωνιστικό ρόλο στη θρακική κοινωνία και οικονομία, αλλά και στο νέο γεωπολιτικό χώρο της χερσονήσου του Αίμου και του Εύξεινου Πόντου. *Η Πολυτεχνική είναι η μοναδική σχολή η οποία θέσπισε υποτροφία για να προσελκύσει θρακιώτες φοιτητές, δίνοντας κάθε χρόνο ένα χρηματικό ποσό στον καλύτερο θρακιώτη φοιτητή που θα εισαχθεί σ' αυτή.* Τα τμήματά της μπορούν να αναλάβουν πρωτοβουλίες για την περιοχή, κύρια αυτά των μηχανικών περιβάλλοντος, μια και ο χώρος διαθέτει μεγάλης και παγκόσμιας αξίας βιότοπους (Δέλτα Έβρου, Νέστου, Δάσος Δαδιάς κ.ά.), που πρέπει να προσεχθούν και να διαφυλαχθούν και των ηλεκτρολόγων μηχανικών που έχει το επιστημονικό υπόβαθρο να παρέμβει ουσιαστικά σε συγκεκριμένους τομείς, όπως στην κατασκευή δορυφόρου, διαφημίζοντας παράλληλα την περιοχή, αλλά και στην ολοκληρωμένη λειτουργία του υδροηλεκτρικού φράγματος στο Θησαυρό.

Η Νομική Σχολή μαζί με το τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης μπορούν να συμβάλλουν αποφασιστικά στη δημιουργία ενός ειδικού πλαισίου κοινωνικής υποστήριξης της Θράκης που μπορεί να δώσει λύσεις σε αρκετά ζητήματα της περιοχής. Η πρώτη μπορεί με τις νομικές της συμβουλές να παίξει έναν ξέχωρο από τον προφανή της ρόλο, αυτόν της προβολής της Θράκης μέσα από το επιστημονικό της δυναμικό που προβάλλει το πανεπιστήμιο (ήδη αρκετοί διδάσκοντές της είναι σύμβουλοι σε υπουργεία και ειδικά σε αυτό των εξωτε-

ρικών και εκπροσωπούν την Ελλάδα σε διεθνείς συναντήσεις π.χ. επιτροπή ανθρωπίνων δικαιωμάτων του Αμερικανικού Κογκρέσου, Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης). *Το δεύτερο με την πρωτοτυπία που το διακρίνει ευρωπαϊκά αλλά και παγκόσμια, μπορεί να συμβάλλει στην ολοκληρωμένη κοινωνική δόμηση της Θράκης, σ' ένα χώρο όπου μετά από ελλαδικά λάθη 70 και πλέον χρόνων και την επέλαση και ανεξέλεγκτη δράση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, γίνονται προσπάθειες για μια πορεία αναγέννησης και εξέλιξης.*

Το ΤΕΦΑΑ μπορεί να συμβάλλει καταλυτικά στην αναβάθμιση του αθλητισμού στη Θράκη συνεχίζοντας παράλληλα και την παράδοση που έχει η περιοχή ιδιαίτερα σε μαζικά αθλήματα. Επίσης, έχοντας υπόψη τις προτάσεις που έχουν γίνει από δήμους και κοινότητες για κατασκευή αθλητικών κέντρων στη Θράκη, εκμεταλλευόμενη τον φυσικό της πλούτο και τις ιδανικές κλιματολογικές της συνθήκες, μπορεί το ΤΕΦΑΑ να συμβάλλει και εδώ, ενώ το διεθνές συνέδριο που διοργανώνει το τμήμα μπορεί να γίνει πόλος έλξης επιστημόνων αλλά και βήμα παγκόσμιας προβολής του.

Η Ιατρική Σχολή, ως ο κατεξοχήν φορέας παροχής υπηρεσιών υγείας στην περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, οφείλει να στηριχθεί, να αναβαθμιστεί για να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις ευρωπαϊκές συνθήκες αλλά και αυτές που έχουν δημιουργηθεί λίγα χιλιόμετρα μακριά απ' αυτήν. Μιλάμε βέβαια για την Ιατρική Σχολή στην Αδριανούπολη όπου το πανεπιστημιακό της νοσοκομείο έχει ολοκληρωθεί εδώ και χρόνια, στελεχωμένο με αλλοδαπούς καθηγητές, προσφέροντας υπηρεσίες υγείας. Η πολιτεία οφείλει να εκπονήσει ένα μεγάλο πρόγραμμα ανάπτυξης της Ιατρικής αν θέλει να φανεί εντάξει απέναντι στις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει γι' αυτήν και κύρια να υλοποιήσει τις δεσμεύσεις της. *Η Ιατρική Σχολή είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της αδιαφορίας του κέντρου που αντανακλά και το «ενδιαφέρον» του για ολόκληρο το πανεπιστήμιο αλλά και τη Θράκη.*

Τα παιδαγωγικά τμήματα πρέπει να παρέμβουν ουσιαστικά σε θέματα γλώσσας, ιδιαίτερα σε κοινωνικές ομάδες και περιοχές όπου εμφανίζονται πολλά και σημαντικά προβλήματα (*Πόντιοι, Πομάκοι, Βόρειος Έβρος, Ορεινή Ροδόπη, Σαμοθράκη*). Εδώ επικεντρώνεται, κατά τη γνώμη μας, η ολοκληρωμένη παρουσία τους και μαζί με μία σοβαρή στρατηγική μπορούν να στηρίξουν συγκεκριμένα προβλήματα όπως αυτά παρουσιάζονται στη Θράκη.

Το τμήμα Ιστορίας-Εθνολογίας και το τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας μπορούν να αποτελέσουν σχολή μαζί με το προτεινόμενο εδώ και πάρα πολύ καιρό κέντρο-ινστιτούτο Θρακικών Σπουδών, που με την κατάλληλη στελέχωση και επιστημονική τεκμηρίωση θα απαντήσουν στην προπαγάνδα και στην ιστορική παραχάραξη που προέρχονται κύρια από την Τουρκία. *Εδώ προτείνουμε να λειτουργήσει και κέντρο Τουρκολογίας στα πρότυπα των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, που διαθέτουν ανάλογα από καιρό.* Η μελέτη και η

ανάλυση του κύριου επεκτατικού παράγοντα εναντίον της Ελλάδος θα συμβάλλει αποφασιστικά στη χάραξη μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής αντιμετώπισης των προκλήσεων και των απειλών. Το να προέρχεται μια πολιτική αποτροπής για τον τουρκικό επεκτατισμό από το ΔΠΘ, σε συνεννόηση με το Υπουργείο Εξωτερικών, μπορεί να αποτελέσει το καλύτερο μήνυμα αισιοδοξίας για την περιοχή.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΠΕΔΙΟΥ

Μ' αυτά τα δεδομένα και τις προοπτικές για το ΔΠΘ διενεργήσαμε έρευνα στους υποψήφιους θρακιώτες φοιτητές, μαθητές της τρίτης λυκείου, με στόχο να αποκαλύψουμε αν πράγματι υπάρχει αυτό το κλίμα μη επιλογής των σχολών και των τμημάτων του πανεπιστημιακού ιδρύματος της Θράκης. *Το τυχαίο δείγμα αποτέλεσαν 200 τελειόφοιτοι, μαθήτριες και μαθητές (112 κορίτσια και 88 αγόρια), απ' όλους τους τύπους Λυκείων (Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο - Ε.Π.Λ., Γενικό και Τεχνικό-Επαγγελματικό - Τ.Ε.Λ.), όλων των δεσμών από την εκπαιδευτική περιφέρεια του νομού Έβρου.*

Το ερωτηματολόγιο που απαντήθηκε κατασκευάστηκε ειδικά για την έρευνα και περιελάμβανε 12 ερωτήσεις που σχημάτιζαν τις ακόλουθες κατηγορίες:

Προσωπικά στοιχεία που είχαν σχέση με τον τρόπο επιλογής της δέσμης, αν αυτή η επιλογή είχε σοβαρό ή όχι αντίκτυπο στην απόδοσή τους στα μαθήματα και γενικά στην καλύτερή τους πορεία μέσα στο σχολείο, καθώς και τους λόγους για τους οποίους θέλουν να σπουδάσουν. Το συγκεκριμένο ερώτημα μπήκε μετά από πολύ σκέψη μια και οι απαντήσεις που ίσως δινόταν από τους ερωτηθέντες μπορεί να μην ανταποκρινόταν στις αναμενόμενες (π.χ. για σπουδές, κοινωνική καταξίωση) κάτι που εν μέρει έγινε.

Η επόμενη δέσμη ερωτήσεων αφορούσε γενικά ερωτήματα για το ΔΠΘ που είχαν ως στόχο την αποκάλυψη της επαφής ή μη των υποψήφιων θρακιωτών φοιτητών με το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα που λειτουργεί στο χώρο τους. Αυτά τα ερωτήματα μπήκαν για να διαπιστωθεί κατά πόσο η τοπική κοινωνία γνωρίζει το ΔΠΘ, τις σχολές του, γενικά την παρουσία του εδώ και 22 χρόνια στη Θράκη. Στην Αλεξανδρούπολη, απ' ότι έδειξαν αποτελέσματα έρευνας που διενεργήθηκε, φάνηκε ότι το ΔΠΘ παραμένει άγνωστο για το μεγαλύτερο μέρος της τοπικής κοινωνίας και εδώ οι ευθύνες είναι σοβαρές και αγγίζουν πολλούς (*Μαλκίδης* 1995).

Στη συνέχεια τέθηκαν υπόψη των μαθητών της τρίτης λυκείου ερωτήσεις που αφορούσαν την επιλογή ή όχι μιας σχολής του ΔΠΘ σαν πρώτη προτίμηση και αν αυτό έγινε ή αν δεν έγινε για ποιο λόγο πραγματοποιήθηκε. Παράλληλα για τους τελειόφοιτους μαθητές και μαθήτριες θελήσαμε να διερευ-

νήσουμε και ποια πόλη έχει τα πρωτεία στις προτιμήσεις τους.

Οι δύο τελευταίες ερωτήσεις αφορούσαν τη διατύπωση της γενικής άποψης που έχουν οι υποψήφιοι θρακιώτες φοιτητές για το ΔΠΘ ώστε και από εκεί να διερευνηθεί η εικόνα που έχουν για το πανεπιστήμιο και επομένως για ποιο λόγο το επέλεξαν ή μη σαν πρώτη προτίμηση συνέχισης των σπουδών τους.

Το δείγμα της έρευνας το αποτέλεσαν 200 μαθητές και μαθήτριες απ' όλους τους τύπους λυκείων και όλες τις δέσμες, με κατανομή όπως φαίνεται στον πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Κατανομή του δείγματος ως προς το φύλο και τον τύπο Λυκείου φοίτησης.

Τύπος Λυκείου				
Ε.Π.Λ. - Δέσμη μαθημάτων	Α΄ 11	Β΄ 12	Γ΄ 14	Δ΄ 20
Τ.Ε.Λ. - Δέσμη μαθημάτων	Α΄ 11	Β΄ -	Γ΄ -	Δ΄ 34
Γενικό - Δέσμη μαθημάτων	Α΄ 23	Β΄ 17	Γ΄ 27	Δ΄ 31

Άνδρες:	Ε.Π.Λ. 20	Τ.Ε.Λ. 28	Γενικό	40
			Σύνολο:	88
Γυναίκες:	Ε.Π.Λ. 37	Τ.Ε.Λ. 17	Γενικό	58
			Σύνολο:	112

Τα προσωπικά στοιχεία των υποψήφιων τα διερευνήσαμε με τις εξής ερωτήσεις: *Τη δέσμη τη διαλέξατε εσείς ή με παρότρυνση ή την πίεση από την οικογένειά σας;* Οι απαντήσεις εδώ είναι σχεδόν απόλυτες, όσον αφορά την προτεραιότητα των μαθητών για ποιο κλάδο μαθημάτων θα ακολουθήσουν. 196 άτομα (109 γυναίκες και 87 άνδρες) ποσοστό 98,1% απάντησαν ότι ήταν προσωπική τους επιλογή η δέσμη που θα ακολουθούσαν κατά τη διάρκεια της τελευταίας χρονιάς και μόνο 4 (3 γυναίκες και 1 άνδρας) ποσοστό 1,9% απάντησαν ότι μετά από πίεση από την οικογένεια επέλεξαν τη συγκεκριμένη δέσμη μαθημάτων.

Η δεύτερη ερώτηση αφορούσε *αν ο τρόπος επιλογής της δέσμης επηρέασε την απόδοσή σας στα μαθήματα;* Και εδώ, αν πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι σχεδόν το σύνολο των ερωτηθέντων απάντησε πως αποφάσισε αποκλειστικά μόνο του χωρίς καμία παρέμβαση για την κατεύθυνση που θα ακολουθήσει, ένα μεγάλο ποσοστό 63,5% (127 άτομα - 78 γυναίκες, 49 άνδρες) απάντησε ότι επηρεάστηκε θετικά και το υπόλοιπο 36,5% (73 άτομα - 34 γναίκες, 39 άνδρες) θεώρησε ότι αυτός ο δρόμος που ακολούθησε για την επιλογή της δέσμης είχε δυσάρεστα επακόλουθα στην απόδοση στη συνέχεια της σχολικής χρονιάς.

Τελευταία ερώτηση στη δέσμη των προσωπικών ερωτημάτων αποτέλεσε

αυτή της αναζήτησης των *λόγων για τους οποίους θα επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*. Οι απαντήσεις που δόθηκαν παρουσιάζονται στον πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Απαντήσεις των υποψήφιων φοιτητών για τους λόγους για τους οποίους θα επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Για μόρφωση: 39 (19,5% - 20 γυναίκες, 19 άνδρες)
Για οικονομική - επαγγελματική αποκατάσταση: 87 (43,5% - 52 γυναίκες, 35 άνδρες)
Για διασκέδαση - «φοιτητική ζωή»: 36 (18% - 18 γυναίκες, 18 άνδρες)
Κοινωνική καταξίωση: 29 (14,5% - 17 γυναίκες, 12 άνδρες)
Άλλοι λόγοι: 9 (4,5% - 5 γυναίκες, 4 άνδρες)

Οι προσωπικές ερωτήσεις έδειξαν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων επέλεξε αυτόνομα τη δέσμη μαθημάτων που θα ακολουθούσε στη διάρκεια της χρονιάς και επομένως μέσω αυτής θα συμμετείχε στις γενικές εξετάσεις, κάτι όμως που δεν είχε πάντα θετικές συνέπειες όπως έδειξαν οι απαντήσεις στη δεύτερη ερώτηση, μια και πολλές φορές αποδείχθηκε στην πράξη ότι ο τρόπος επιλογής, χωρίς καμιά προεργασία και συνεργασία, αποπροσανατολίζει τον υποψήφιο, με χαμένο χρόνο δουλειάς και ψυχικής ηρεμίας, που απαιτούνται για τη σωστή προετοιμασία.

Οι απαντήσεις στην τρίτη ερώτηση έδειξαν και επιβεβαίωσαν ότι ένα μεγάλο ποσοστό των υποψηφίων επιθυμούν να σπουδάσουν, να συνεχίσουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση *για να διασκεδάσουν και να ζήσουν τη λεγόμενη φοιτητική ζωή, κάτι που έμμεσα υποδηλώνει και την επιθυμία να φύγουν από το οικογενειακό περιβάλλον*. Αυτό φάνηκε και από τις απαντήσεις που δόθηκαν για τους λόγους για τους οποίους οι υποψήφιοι επιθυμούν να σπουδάσουν σε εκτός ΔΠΘ σχολή. Βέβαια το μεγαλύτερο μέρος του δείγματος απάντησε ότι θέλει να σπουδάσει για οικονομική-επαγγελματική καταξίωση, κάτι που απηχεί και δομές του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος που βιώνουν οι υποψήφιοι και φυσικά τη συγκεκριμένη μορφή οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο μαθητής. *Έτσι οι ανώτατες και ανώτερες σπουδές αποβλέπουν σε μια σύντομη επαγγελματική και ολοκληρωμένη σταδιοδρομία, χωρίς αυτό βέβαια να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.*

Στις γενικές ερωτήσεις για το ΔΠΘ τέθηκαν στις μαθήτριες και μαθητές τα εξής ερωτήματα:

Σε ποιες πόλεις λειτουργεί το ΔΠΘ; Σήμερα (1996) το ΔΠΘ λειτουργεί στις πρωτεύουσες των τριών νομών της Θράκης, Αλεξανδρούπολη, Κομοτηνή και Ξάνθη. Τα άτομα που απάντησαν ότι γνωρίζουν μόνο μία ήταν 43 (20

γυναίκες και 23 άνδρες ποσοστό 21,5%) με τα περισσότερα να γνωρίζουν την Αλεξανδρούπολη. Δύο πόλεις, κύρια την Κομοτηνή σαν έδρα του ΔΠΘ και την Αλεξανδρούπολη σαν τόπο όπου βιώνουν, απάντησαν ότι γνωρίζουν 80 άτομα, ποσοστό 40% (47 γυναίκες, 33 άνδρες) ενώ και τις τρεις πόλεις λειτουργίας του πανεπιστημίου τις γνωρίζει το 15% του δείγματος, 30 άτομα (17 γυναίκες και 13 άνδρες) και τέλος 47 άτομα, ποσοστό 23,5% (28 γυναίκες και 19 άνδρες) απάντησαν ότι δε γνωρίζουν καμία πόλη λειτουργίας του.

Η επόμενη ερώτηση αφορούσε τη διερεύνηση των γνώσεων που έχουν οι υποψήφιοι, *όσον αφορά τις σχολές που λειτουργούν στο ΔΠΘ*. Οι απαντήσεις που δόθηκαν παρουσιάζονται στον πίνακα 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Απαντήσεις των μαθητριών και μαθητών για τις σχολές που λειτουργούν στο ΔΠΘ.

Μία:	36 (18% - 28 γυναίκες, 8 άνδρες)
Δύο:	25 (12,5% - 15 γυναίκες, 10 άνδρες)
Τρεις:	40 (20% - 19 γυναίκες, 11 άνδρες)
Τέσσερις:	25 (12,5% - 17 γυναίκες, 8 άνδρες)
Πέντε:	5 (2,5% - 2 γυναίκες, 3 άνδρες)
Δε γνωρίζω:	65 (32,5% - 29 γυναίκες, 36 άνδρες)

Σ' αυτήν τη δέσμη ερωτήσεων φάνηκε ότι ένα μεγάλο ποσοστό δε γνωρίζει τους χώρους λειτουργίας του ΔΠΘ, που εδώ και 22 χρόνια λειτουργεί στη Θράκη. Τα ίδια απογοητευτικά αποτελέσματα, όσον αφορά τις γνώσεις που έχουν οι υποψήφιοι θρακιώτες φοιτητές, βρέθηκαν και στο ερώτημα για το ποιες είναι οι σχολές του ΔΠΘ. Εδώ θα πρέπει, και μάλιστα σύντομα, να ξεκινήσει μια πιο μεγάλη έρευνα για το ΔΠΘ και τη σχέση που έχουν οι Θρακιώτες μ' αυτό, που ξέχωρα από ένα εύλογο και αναμενόμενο συναισθηματισμό για το πανεπιστήμιό «τους», αυτό δεν έχει καταφέρει να γίνει γνωστό. Θεωρούμε όμως ότι τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης εργασίας και ειδικά με δείγμα νέους, που διεκδικούν μια θέση στα ελληνικά πανεπιστήμια και στο ΔΠΘ, είναι ανησυχητικά και από ένα σημείο και μετά απογοητευτικά.

Η πρώτη ερώτηση της ομάδας που αφορούσε *την προτίμηση ή μη μιας σχολής του ΔΠΘ ως πρώτη επιλογή* είχε τα εξής αποτελέσματα που παρατίθενται στον πίνακα 4:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Απαντήσεις στο ερώτημα εάν επιλέχτηκε πρώτη σχολή ή τμήμα του ΔΠΘ.

ΟΧΙ:	192 (96% - 106 γυναίκες, 86 άνδρες)
ΝΑΙ:	8 (4% - 6 γυναίκες, 2 άνδρες)

Το επόμενο ερώτημα αφορούσε εάν *η σχολή ή το τμήμα πρώτης επιλογής*

σας είναι στον τόπο μόνιμης διαμονής σας; (χώρος μόνιμης διαμονής ορίστηκε αυτός που διαμένει η οικογένεια του υποψήφιου ή ο υποψήφιος τα τρία τελευταία χρόνια - τάξεις λυκείου). Όχι απάντησαν 192 υποψήφιοι (96% - 106 γυναίκες, 86 άνδρες) και ναι 8, από τους οποίους 3 υποψήφιοι (1,5% - 2 γυναίκες, 1 άνδρας) δήλωσαν ότι επέλεξαν σχολή του χώρου μόνιμης διαμονής και συγκεκριμένα την Αλεξανδρούπολη.

Στη συνέχεια ρωτήσαμε τους υποψήφιους εάν *η σχολή που επιλέξατε σαν πρώτη προτίμηση είναι κοντά στον τόπο μόνιμης διαμονής σας;* Εδώ δώσαμε στους ερωτηθέντες να κατανοήσουν ότι το «κοντά» αποτελεί μια πόλη της Θράκης που είναι συνεχόμενη του νομού μόνιμης διαμονής τους (π.χ., η Κομοτηνή είναι «κοντά» για τους υποψήφιους της Ορεστιάδας και του Διδυμοτείχου, όχι όμως και η Ξάνθη). Εδώ 192 υποψήφιοι (96% - 106 γυναίκες, 86 άνδρες) απάντησαν ότι είναι μακριά η σχολή πρώτης επιλογής τους, ενώ 8 υποψήφιοι (4% - 6 γυναίκες, 2 άνδρες) ότι είναι κοντά.

Η επόμενη ερώτηση που τέθηκε στις μαθήτριες και μαθητές ήταν η εξής: *Εάν επιλέξατε σχολή του ΔΠΘ σαν πρώτη επιλογή για ποιους λόγους έγινε αυτό;* Εδώ εκ των πραγμάτων και των αποτελεσμάτων, όπως αυτά παρουσιάστηκαν πιο πάνω, το συγκεκριμένο ερώτημα αφορούσε μόνο τους υποψήφιους που επέλεξαν σχολή του πανεπιστημίου Θράκης σαν πρώτη προτίμηση. Οι απαντήσεις των μαθητριών και μαθητών που δόθηκαν παρουσιάζονται στον πίνακα 5:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Λόγοι που οδήγησαν τους υποψήφιους να επιλέξουν ως πρώτη προτίμηση σχολή ή τμήμα του ΔΠΘ.

Οικονομικοί:	4 (2% - 3 γυναίκες, 1 άνδρας)
Επιθυμώ να παραμείνω στη Θράκη:	2 (1% - 2 γυναίκες)
Υψηλό επίπεδο σπουδών στο ΔΠΘ:	1 (0,5% - 1 άνδρας)
Άλλοι λόγοι:	1 (0,5% - 1 άνδρας)

Η τελευταία ερώτηση αυτής της ομάδας ήταν: *Αν δεν επιλέξατε σχολή του ΔΠΘ ως πρώτη προτίμηση για ποιους λόγους έγινε αυτό;* Οι απαντήσεις που δόθηκαν από τις μαθήτριες και τους μαθητές παρουσιάζονται στον πίνακα 6 (φυσικά αφορούσαν τους 192 που δήλωσαν ότι δεν επέλεξαν σχολή του ΔΠΘ ως πρώτη προτίμηση). Εδώ τέθηκε και το υποερώτημα, εάν οι υποψήφιοι και οι υποψήφιες απαντούσαν ότι δεν επέλεξαν τμήμα του πανεπιστημίου Θράκης επειδή επιθυμούν να σπουδάσουν σε μεγάλη πόλη, ποια ήταν η προτίμησή τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Λόγοι που συντέλεσαν στο να μην επιλεχτεί τμήμα του ΔΠΘ ως πρώτη προτίμηση.

Χαμηλό επίπεδο σπουδών του ΔΠΘ: 21 (15 γυναίκες, 6 άνδρες)
Δεν υπάρχει σχολή της προτίμησής σας στο ΔΠΘ: 36 (19 γυναίκες, 17 άνδρες)
Επιθυμείτε να φύγετε μακριά από την οικογένειά σας: 54 (30 γυναίκες, 24 άνδρες).
Άλλοι λόγοι: 5 (2 γυναίκες, 3 άνδρες).
Επιθυμείτε να φύγετε από τη Θράκη και να σπουδάσετε σε μεγάλη πόλη: 76 (40 γυναίκες, 36 άνδρες).
Σ' αυτήν την περίπτωση ποια πόλη επιλέξατε:
Αθήνα: 14 (8 γυναίκες, 6 άνδρες)
Θεσσαλονίκη: 48 (22 γυναίκες, 26 άνδρες)
Πάτρα: 5 (3 γυναίκες, 2 άνδρες)
Ηράκλειο: 3 (2 γυναίκες, 1 άνδρας)
Δεν απάντησαν: 6 (5 γυναίκες, 1 άνδρας).

Εδώ φάνηκε ξεκάθαρα ότι οι υποψήφιοι θρακιώτες φοιτητές δεν επιλέγουν το ΔΠΘ ως πρώτη προτίμηση για να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Μόνο 8 άτομα επέλεξαν ως πρώτη προτίμηση σχολή ή τμήμα του πανεπιστημίου Θράκης, ένα απογοητευτικό ομολογουμένως φαινόμενο (το 1993 σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας, μόνο 53 υποψήφιοι από όλη τη Θράκη είχαν επιλέξει τη Νομική στην Κομοτηνή και 67 την Ιατρική στην Αλεξανδρούπολη, *Ράπτη* 1993). *Οι υποψήφιοι οι οποίοι διαμένουν σε πόλη που λειτουργεί σχολή ή τμήμα και δήλωσαν ως πρώτη προτίμηση ήταν μόλις τρεις, ενώ οι κυριότεροι λόγοι, για τους οποίους επέλεξαν σχολή του πανεπιστημίου Θράκης ήταν οι οικονομικοί και η επιθυμία τους να παραμείνουν στη Θράκη.* Τέλος οι κυριότεροι λόγοι για τους οποίους οι μαθήτριες και οι μαθητές επιθυμούν να φύγουν από τη Θράκη είναι *για να σπουδάσουν σε μεγάλη πόλη με πρώτη προτίμηση τη Θεσσαλονίκη*, επιβεβαιώνοντας παλιότερες μελέτες (*Πολυδωρίδης κ.ά.* 1985) που αναφέρουν την επιλογή της συγκεκριμένης πόλης από το σύνολο σχεδόν των υποψήφιων της βόρειας Ελλάδας, *ενώ ο άλλος είναι η θέληση να (ξε)φύγουν από την οικογένεια*, κάτι που υποδηλώνει πάρα πολλά και δίνει το ερέθισμα να ξεκινήσει μια άλλη έρευνα για την επιθυμία των υποψήφιων να φύγουν μακριά από την οικογένειά τους. Έτσι, απ' ότι φαίνεται, οι αυριανοί φοιτητές καταφέρνουν τη χειραφέτησή τους από το οικογενειακό περιβάλλον, δηλώνοντας σχολές που δε βρίσκονται στο χώρο διαμονής τους ή κοντά σ' αυτόν, για να επιδιώξουν όσο το δυνατόν περισσότερη ελευθερία. Βέβαια δεν θα πρέπει να παραμερίζουμε το γεγονός ότι οι σχολές ενδιαφέροντος αρκετών υποψηφίων δε λειτουργούν στο ΔΠΘ, κάτι που τονίστηκε και στις απαντήσεις τους, οπότε πρακτικά είναι αδύνατη η προτίμησή τους για αυτές.

Οι τελευταίες ερωτήσεις αφορούσαν στη γενική εικόνα που έχουν οι υποψήφιοι για το πανεπιστήμιο του χώρου διαμονής τους, μετά από 22 χρόνια λειτουργίας και παρουσίας του στο χώρο, με στόχο να διερευνηθούν και άλλες παράμετροι, που ενδεχόμενα παραμένουν κρυφές και που τους ώθησαν να μην επιλέξουν σχολές του ως πρώτη προτίμηση.

Θεωρείτε ότι το ΔΠΘ έχει προσφέρει στη Θράκη; Οι απαντήσεις παρουσιάζονται στον πίνακα 7.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Προσφορά του ΔΠΘ στη Θράκη
Οικονομική: 98 (49% - 50 γυναίκες, 48 άνδρες)
Πνευματική - πολιτισμική: 59 (29,5% - 35 γυναίκες, 24 άνδρες)
Κοινωνική: 34 (17% - 21 γυναίκες, 13 άνδρες)
Άλλη παρέμβαση - προσφορά: 3 (1,5% - 2 γυναίκες, 1 άνδρας)
Δεν πρόσφερε: 6 (3% - 4 γυναίκες, 2 άνδρες)

Η τελευταία ερώτηση που τέθηκε στις μαθήτριες και στους μαθητές αφορούσε την προσωπική τους άποψη για το ΔΠΘ. Συγκεκριμένα οι υποψήφιοι ρωτήθηκαν *ποια η γνώμη τους για το ΔΠΘ μετά από 22 χρόνια λειτουργίας;* Οι απαντήσεις, ταξινομημένες σε ομάδες, παρουσιάζονται στον πίνακα 8.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Γνώμη των υποψήφιων για το ΔΠΘ
Αναβαθμίζει τη Θράκη: 25 (12,5% - 13 γυναίκες, 12 άνδρες)
Θα έπρεπε να υπάρχουν περισσότερες σχολές: 34 (17% - 20 γυναίκες, 14 άνδρες)
Έλλειψη οργάνωσης: 39 (18,5% - 25 γυναίκες, 14 άνδρες)
Έλλειψη προσωπικού: 24 (12% - 16 γυναίκες, 8 άνδρες)
Αύξηση της οικονομικής κίνησης: 45 (22,5% - 23 γυναίκες, 22 άνδρες)
Άλλες γνώμες: 13 (6,5% - 7 γυναίκες, 6 άνδρες)
Δεν μπορώ να εκφέρω γνώμη επειδή δε γνωρίζω: 20 (10% - 8 γυναίκες, 12 άνδρες).

Από τις τελευταίες ερωτήσεις βγήκε το συμπέρασμα πως οι υποψήφιοι θεωρούν ότι οικονομικά το ΔΠΘ έχει προσφέρει στον τόπο, ενώ αρκετοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν την έλλειψη οργάνωσης και προσωπικού έστω και αν έχουν περάσει περισσότερο από δύο δεκαετίες λειτουργίας, ένα γεγονός που δεν θα πρέπει να περάσει σίγουρα απαρατήρητο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα έδειξε, ως ένα σημείο και αυτό λόγω του μικρού δείγματος, ότι *οι υποψήφιοι θρακιώτες φοιτητές δεν επιλέγουν τις σχολές και τα τμήματα*

του Πανεπιστημίου Θράκης (βέβαια αυτό μπορεί να υποστηριχθεί και από τα επίσημα στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας, όπως αναφέρθηκαν πιο πάνω, που δείχνουν ξεκάθαρα αυτά τα δεδομένα). Πολλές φορές αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι οι υποψήφιοι επιλέγουν μόνοι τους τη δέσμη μαθημάτων που θα ακολουθήσουν, χωρίς να γίνεται μια σωστή προεργασία —*όχι ολοκληρωμένος επαγγελματικός προσανατολισμός, ναρκισσισμός των γονέων που επιθυμούν τα παιδιά τους να σπουδάσουν και να «γίνουν» ότι δεν κατάφεραν αυτοί*— ενώ οι λόγοι για τους οποίους επιθυμούν να σπουδάσουν, φαίνεται ξεκάθαρα ότι απηχούν συγκεκριμένες δομές και πρότυπα: οικονομική-επαγγελματική αποκατάσταση, κοινωνική καταξίωση και φυσικά αυτό που έχει επισημανθεί πολλές φορές, η επιθυμία να φύγουν *για να ζήσουν τη λεγόμενη φοιτητική ζωή*. Μια «φοιτητική ζωή» που μπορεί να βιωθεί μόνο σε μεγάλη πόλη και ειδικά στη Θεσσαλονίκη, όπως έδειξαν και οι απαντήσεις από τα ερωτηματολόγια. Οι λόγοι για τους οποίους δεν επιλέγουν σχολή ή τμήμα του ΔΠΘ, όπως αναφέρθηκαν, επικεντρώνονται στο γεγονός ότι *οι υποψήφιοι επιθυμούν να σπουδάσουν σε μεγάλη πόλη, κύρια στη Θεσσαλονίκη, όπως και η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητριών και μαθητών της βόρειας Ελλάδας, η επιθυμία να (ξε)φύγουν από το οικογενειακό περιβάλλον και η έλλειψη σχολών στο ΔΠΘ που να ικανοποιούν τις προτιμήσεις τους.*

Από εδώ προκύπτουν τρία μεγάλα ζητήματα· αυτό της αναζήτησης σπουδών σε μεγάλη πόλη που προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες ελεύθερων κινήσεων, κάτι που επιζητεί ο υποψήφιος σ' αυτή τη φάση της ζωής του, περισσότερες ευκαιρίες για απασχόληση —*μόνο το 7% του επιστημονικού δυναμικού παραμένει στη Θράκη*— και γενικότερα η επιθυμία να ζήσουν σε μεγάλη πόλη. Και βέβαια όλα αυτά που ακούγονται για αποκέντρωση και περιφερειακή ανάπτυξη στην πράξη αποδεικνύονται ανεφάρμοστα, μια και συνεχίζεται η μετανάστευση μέσω των γενικών εξετάσεων προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, χωρίς να επιτυγχάνεται η παραμονή των νέων στην περιφέρεια, μέσω των περιφερειακών πανεπιστημίων. Σημαντικό ζήτημα που προκύπτει *εδώ είναι και αυτό της επιθυμίας να φύγουν από το οικογενειακό περιβάλλον*, κάτι που μόνο μέσω της εισόδου σε σχολή, μακριά από αυτό, κατορθώνεται. Έτσι πολλές φορές έχουμε το δεδομένο να επιλέγεται σχολή σε μεγάλη πόλη, παρά στο ΔΠΘ, που το επίπεδο σπουδών είναι πιο υψηλό, λόγω της θέλησης του υποψήφιου να φύγει μακριά από το σπίτι. Και τέλος είναι σημαντικό αυτό που επισημάνθηκε από τους τελειόφοιτους *ότι δεν υπάρχουν σχολές της προτίμησής τους στο ΔΠΘ, για να τις επιλέξουν*. Αυτό το θέμα βέβαια εδώ και πολλά χρόνια αποτελεί πάγιο αίτημα της πανεπιστημιακής κοινότητας και της θρακικής κοινωνίας, για λειτουργία σχολών στο ΔΠΘ, που και σχέση με το τοπικό περιβάλλον θα έχουν, αλλά και νέες καινοτομικές ειδικότητες θα προσφέρουν.

Οι περισσότεροι υποψήφιοι δε γνωρίζουν τις σχολές που λειτουργούν στο ΔΠΘ, ακόμη και τις πόλεις του, 22 χρόνια από την ίδρυσή του. Και εδώ, όπως προείπαμε, οι ευθύνες είναι πολλές και όλων μας. Και σ' αυτό βέβαια που συμφωνούν αρκετοί υποψήφιοι είναι το γεγονός ότι το ΔΠΘ είχε σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις στη Θράκη, με τις ευνόητες και αναμενόμενες από ένα πανεπιστήμιο, πνευματικές και κοινωνικές, να υστερούν. Παράλληλα τονίστηκε η έλλειψη οργάνωσης και προσωπικού και η ανάγκη για ύπαρξη περισσότερων σχολών, ενώ ένα ποσοστό του δείγματος δεν απάντησε λόγω άγνοιας, κάτι που θα έπρεπε να συζητηθεί σοβαρά.

Το ΔΠΘ τα επόμενα χρόνια, λόγω των νέων συνθηκών και δεδομένων που έχουν προκύψει στο χώρο του, θα πρέπει να αναδείξει ένα σχέδιο παρουσίας και ανάπτυξης, που θα του επιτρέψει να σταθεί ολοκληρωμένα και με προοπτική για το μέλλον. Με σχολές που θα «δένουν» με την περιοχή, με προσωπικό που θα καλύπτει τις περισσότερες απαιτήσεις και ανάγκες της Θράκης, του νέου γεωοικονομικού περιβάλλοντός της και τις προσδοκίες του θρακιώτικου λαού. Έτσι η περιοχή θα διαθέτει ένα πανεπιστήμιο που θα έχει λόγο και σοβαρή παρουσία. *Αλλιώς ένας καθοριστικός παράγοντας που θα μπορούσε να κρατήσει το δυναμικότερο κομμάτι της κοινωνίας, τη νεολαία, στη Θράκη συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ανάπτυξή της, θα μένει ανενεργός.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Althusser L. 1981, «Θέσεις», Θεμέλιο, Αθήνα.

Amin A. - Robins K. 1989, «Industrial districts and regional development limits and possibilities», Centre for Urban and Regional Development studies, University of Newcastle Upron Tyne.

Antikaiken A. 1981, «The regional impact of Universities in Finland. Higher education», vol. 10, pp. 437-448.

Bonner R. 1968, «The economic impact of a new university on its local community», Journal of American Institute of Planners, vol. 34, pp. 339-343.

Brownrigg M. 1973, «The economic impact of a new university», Scottish Journal of Political economy, vol. 20 (2), pp. 123-139.

Γαλούσης Ε. - Κομνηνός Ν. κ.ά. 1993, «Στρατηγική ανάπτυξης του Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης», Ερευνητικό πρόγραμμα: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, ΔΠΘ.

Cook D. 1970, «Analyzing university student contribution to the economic base of the community», Annals of the Regional Science, vol. 4, pp. 146-153.

ΕΣΥΕ, «Στατιστική της εκπαίδευσης» (όλα τα έτη), ΕΣΥΕ, Αθήνα.

Gordon S. 1974, «Higher education and the Labour Market», Mcgraw Hill, New York.

Ιωάννου Χ. 1993, «Ανώτατη εκπαίδευση και αγορά εργασίας: πέρα από την ετεροαπασχόληση», Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών, Τόπος 6/93.

ΚΕΠΕ 1990, «Εκτιμήσεις ακαθάριστου περιφερειακού προϊόντος και μελλοντικές προβλέψεις», ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Κουτσουμάρης Γ. 1980, «Ανώτατη εκπαίδευση και οικονομική ανάπτυξη. Κίνητρα εκπαιδευτικής πολιτικής», ΙΟΒΕ, Αθήνα.

Κωτσιόπουλος Α. (επιμ.) 1984, «Το Θεσσαλικό Πανεπιστήμιο και ο ρόλος του Βόλου», University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Λαμπριανίδης Λ. 1993α, «Ίδρυση περιφερειακών πανεπιστημίων: απόρροια πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης ή πολιτικών σκοπιμοτήτων;», Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών, Τόπος τ. 6/93.

Λαμπριανίδης Λ. 1993β, «Περιφερειακά πανεπιστήμια στην Ελλάδα», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Lange M. 1980, «St. Cloud State University's impact on the local economy», St. Cloud University.

Μαλκίδης Φ. 1995α, «Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Η αβάσταχτη ελαφρότητα του μη είναι», Επιθεώρηση Ένωσης Επιστημόνων Καρδίτσας, Γνώση και Γνώμη, τ. ΙΑ΄.

Μαλκίδης Φ. 1995β, «Σχέσεις πανεπιστημίου και πόλης. Η περίπτωση του Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης και της Αλεξανδρούπολης», Θρακική Επετηρίδα 1992-1994, Κομοτηνή.

Markusen A. 1985, «High-tech jobs, markets and economic development prospects», in P. Hall and A. Markusen (eds), «Silicon landscapes», Allen and Urwin, Boston.

Παπάζογλου Γ. - Δαβάζογλου Α. (επιμ.) 1994, «Παιδαγωγικά τμήματα στην Ελλάδα. Παρόν και μέλλον», Πρακτικά συμποσίου, Αλεξανδρούπολη 1990.

Παναγιωτοπούλου Ι. 1991, «Κοινωνική-χωρική οργάνωση της μέσης επαγγελματικής εκπαίδευσης», Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα.

Πανεπιστήμιο Αιγαίου 1993, «Το πανεπιστήμιο Αιγαίου», Μυτιλήνη.

Πανούσης Ι. 1994, «Για τη Νομική Θράκης και για τη Θράκη», Σάκκουλας, Αθήνα.

Parkin F. 1979, «Marxism and Class Theory: A bourgeois critique», Tavistock Publications, London.

Πεσμαζόγλου Σ. 1987, «Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985. Το ασύμπτωτο μιας σχέσης», Θεμέλιο, Αθήνα.

Πολυδωρίδης Ν. κ.ά. 1985, «Χωροθέτηση-αποκέντρωση των ΑΕΙ», ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Πολυτεχνείο Κρήτης 1983, «Συνοπτική έκθεση», Χανιά.

Σοφούλης Κ. κ.ά. 1990, «Μελέτη σχεδιασμού και αναπτύξεως του Πανεπιστημίου Αιγαίου», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

Τσιτσιρίδης Σ. 1985, «Ρέθυμνο: φοιτητές, καταλήψεις και άλλες πληγές», Πολίτης, Αθήνα.

Τσιάκαλος Γ. 1990, «Πανεπιστήμια αυθαίρετα», Αθήνα.

Τσουκαλάς Κ. 1979, «Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην κοινωνική αναπαραγωγή», Θεμέλιο, Αθήνα.

Ψαχαρόπουλος Γ. - Καζαμίας, Α. 1985, «Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα. Κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Summary

THRACIAN CANDIDATES STUDENTS, THEIR CHOISES FOR THIRD-DEGREE EDUCATION AND THEIR PREFERENSES FOR DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

In this article is taking place a research of a circumference university's role and making a special mention of the Democritus University of Thrace (DUT). Its development is searching through the national and economical needs, which imposed his function in a sensitive and peculiar region of Greece, Thrace and in addition through the prism of the local and political seeks, which came up in the process. With these facts and taking as base the event that there is a need for a extensive research is was made on the sample thracian candidates students.

It has been examined if they choose DUT's schools and department's as first preference, if they don't choose them and why they don't, what's their opinion for the exact university and it's intervention in Thrace.

Through this work is made a trial to research all the facts and the particular characteristics of the DUT and the specifically its relations with the local community. Its opinion for the University which as it looks it will be and in the third decade of its function, one of the most important issues.

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

ΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1924-1993), πραγματική αρχόντισσα στη ζωή και την επιστήμη, με το πλούσιο ιστορικό, λογοτεχνικό και λαογραφικό έργο της, θεμελίωσε πολλούς τομείς της ενασχόλησης με την ιστορία και τον πολιτισμό της Θράκης. Η πρωταρχική θέση που κατείχε στα θρακικά γράμματα επιβάλλει και την ανάγκη κριτικής αποτίμησης του έργου που άφησε πίσω της, παρακαταθήκη και αφορμή νέων ερευνητικών προσεγγίσεων, για όσους ασχολούμαστε με τον παραδοσιακό πολιτισμό της Θράκης.

Καταγόμενη από τη Θράκη, είχε σπουδάσει στην ΑΣΟΕΕ και τη Φιλοσοφική Σχολή (Αγγλική Φιλολογία, Αθήνα) και μετεκπαιδεύτηκε στα Πανεπιστήμια Cambridge, Cardiff, Bangor και Karlsruhe, όπου παρακολούθησε μαθήματα κοινωνιολογίας, φιλολογίας, οικονομικών, λαογραφίας, λογοτεχνίας, ιστορίας και ιστορίας της τέχνης.

Είχε πάρει μέρος σε πλήθος συνεδρίων, είχε δώσει διαλέξεις και είχε συμμετάσχει σε πολλές ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές. Για χρόνια δίδαξε λαογραφία στα επιμορφωτικά σεμινάρια της ΧΑΝ Αθηνών, ενώ συνεργάστηκε με τα σπουδαιότερα τοπικά περιοδικά και τις εγκυρότερες επιστημονικές εταιρείες της Ελλάδας, συμμετέχοντας σε ερευνητικά προγράμματα και δημοσιεύοντας μελέτες.

Για το έργο της, επιστημονικό, εκλαϊκευτικό και κοινωνικό, τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, την Εστία Νέας Σμύρνης, το Δήμο Αλεξανδρούπολης (με το αργυρό μετάλλιο της πόλης) και την Πανσαμοθρακική Εστία Αθηνών (με χρυσό μετάλλιο).

Τα ενδιαφέροντα της Κ. Π.-Μ. ήταν πολλά, ανάλογα με την ευρύτητα των γνώσεων, των αναζητήσεων και των επιστημονικών ανησυχιών της. Κυρίως όμως ασχολήθηκε με την ιστορία και τη λαογραφία, με έμφαση μάλιστα στα θρακικά θέματα. Η ελληνική, αλλά και η διεθνής Θρακολογία της οφείλει πολλά, επιβάλλεται δε η σύνταξη ενός πλήρους και ενημερωμένου βιοεργογραφικού σημειώματός της, όπου θα αποτυπώνεται η έκταση του έργου της

και η σπουδαιότητα της προσφοράς της.

Παραλλήλως συνεργάσθηκε, με μελέτες, σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά και σε τόμους πρακτικών συνεδρίων, ερευνώντας ιστορικά και λαογραφικά θέματα. Ιδιαιτέρως αξίζει να τονιστούν οι ανακοινώσεις της στα Α΄, Β΄, Γ΄, Ε΄ Συμπόσια Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, στο Συνέδριο «Σαρακατσάνοι, ένας ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός», στο Συνέδριο «Λάρισα, παρελθόν και μέλλον», στο Συμπόσιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας» (ΙΜΧΑ), στο Συμπόσιο «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη» (ΙΜΧΑ), στο Α΄ Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, για να αναφερθούν μερικά μόνο από τα Συνέδρια που έλαβε μέρος με ανακοινώσεις.

Άξιες ιδιαίτερης προσοχής είναι ακόμη οι σειρές των μελετών της στα περιοδικά «Θρακικά», «Σερραϊκά Χρονικά», «Θρακική Επετηρίδα», «Αρχείον Πόντου», «Θρακικά Χρονικά», καθώς και οι συνεργασίες της στα περιοδικά «Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα», «Λαογραφία», «Τρικαλινά», «Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου», «Byzantinische Forschungen», τα άρθρα και οι παρουσιάσεις της σε εγκυκλοπαίδειες και τα σημειώματά της στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, όπου φαίνεται πάντοτε η ίδια επιστημονική ευσυνειδησία, η ίδια αγάπη και η ίδια έντονη εθνική συνείδηση.

Η Κ. Π.-Μ. ασχολήθηκε γόνιμα και με την πεζογραφία, δημοσιεύοντας, μεταξύ άλλων, τα βιβλία «Αντώνης Στενημαχίτης. Ιστορικό διήγημα» (Αθήνα 1984) και «Η μεγάλη περιπέτεια. Ιστορικό διήγημα» (Αθήνα 1986).

Συγκέντρωνε το υλικό της με επιστημονική υπευθυνότητα, πραγματοποιώντας επιτόπια ή αρχειακή έρευνα (ιδιαιτέρως είχε ερευνήσει τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, δημοσιεύοντας αρκετές μελέτες στηριγμένες στο υλικό αυτό). Τα έργα της χαρακτηρίζει επίσης η καλή γνώση της σχετικής βιβλιογραφίας, η αγάπη για το ερευνώμενο αντικείμενο και η γλαφυρότητα των περιγραφών.

Έχοντας μείνει έξω από τα πλαίσια επαγγελματικών ανταγωνισμών η Κ. Π.-Μ. εκδήλωνε, με κάθε ευκαιρία, τα ευγενικά της αισθήματα, την αγάπη της προς τους νέους επιστήμονες και το πάθος της για την ιστορική και τη λαογραφική έρευνα, γνωρίσματα που συμφωνούσαν με την έμφυτη ευγένεια που τη χαρακτήριζε. Ο θάνατός της αφήνει μεγάλο κενό για τη λαογραφική επιστήμη και τη Θρακολογία ειδικότερα, που στο πρόσωπό της βρήκε, επί τριάντα σχεδόν χρόνια, μία συνεπή, αφοσιωμένη και παραγωγική θεραπαινίδα.

Στο πρόσωπο της Κ. Π.-Μ. η τοπική λαογραφία βρήκε μια ιδανική εκφράστρια, καθώς συνδύαζε με επιτυχία τη φιλοπατρία με την ερευνητική διάθεση· η Κ. Π.-Μ. διακρινόταν από μια ολοφάνερη αγάπη για το αντικείμενο των ερευνών της, αποτέλεσμα και της φυσικής της ευγένειας, μια αγάπη που διακρίνεται και πίσω από τις γραμμές των κειμένων της. Αφιέρωσε τη ζωή

της στο βόρειο Ελληνισμό, ερευνώντας μεθοδικά διάφορες πτυχές της ζωής και της δράσης του, αποτελώντας πραγματικό υπόδειγμα για πολλούς εν επιστήμη συναδέλφους της.

Στο εργογραφικό σημείωμα που επιτάσσεται διακρίνεται αδρομερώς η πλούσια ερευνητική δράση της και η θαυμαστή συγγραφική της παραγωγή· πρόκειται για μια γενικά ενδεικτική —και όχι εξαντλητική— παράθεση των σπουδαιότερων δημοσιευμάτων της, μέσα από την οποία διαφαίνεται η δράση της αλλά και ο προσανατολισμός του έργου της. Προσθήκες θα μπορούσαν ίσως να γίνουν πολλές, καμιά όμως δεν θα ανατρέψει το σκηνικό που ήδη διαγράφεται για την Κ. Π.-Μ. και τις μελέτες της.

Το καλύτερο μνημόσυνο για τη θρακιώτισσα ιστορικό και λαογράφο θα είναι η συνέχιση του συγγραφικού και ερευνητικού έργου που με τόση αγάπη και επιμονή θεμελίωσε επί σειρά ετών· το έργο αυτό, που παρέχει μια στέρεη βάση για την ενασχόλησή μας με θρακικά θέματα αποτελεί εξάλλου και το περιφανέστερο μνημείο για την Κ. Π.-Μ., την αρχόντισσα, την ερευνήτρια και τη συγγραφέα.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΕπΚΕΕ	: Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών
Θ Χρ	: Θρακικά Χρονικά
Θρ Επ	: Θρακική Επετηρίδα
Λαογρ	: Λαογραφία
Μακεδ Ζωή	: Μακεδονική Ζωή
Πρακτ Συμπ Γλωσσ ΒΕ Χωρ	: Πρακτικά Συμποσίου Γλωσσολογίας ΒΕ Χώρου
Πρακτ Συν Σαρακ	: Πρακτικά Συνεδρίου Σαρακατσάνων
ΠΣΛΒΧ	: Πρακτικά Συμποσίου Λαογραφίας ΒΕ Χώρου
Σερρ Χρον	: Σερραϊκά Χρονικά

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

1. Άγνωστες πτυχές των αγώνων για την απελευθέρωση της Θράκης, *Θρακικά* 46 (1973) 344 κ.ε.
2. Οικονομική και κοινωνική ζωή του Ελληνισμού της Θράκης κατά την Τουρκοκρατίαν, *Θρακικά* 47 (1974) 3-275 [και αυτοτελώς: Αθήναι 1974, 8ον, σ. 275].
3. *Η απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης, από το Αρχείο Χαρ. Βαμβακά*, Αθήναι 1975.
4. Η ζωή στις Σέρρες το 1860 από ανέκδοτα επίσημα στοιχεία, *Σερρ Χρον* Ζ΄ (1976) 187-194.
5. Οι Καραμπατζήδες φορείς του Διαφωτισμού, *ΠΒ΄ΣΛΒΧ* 1976, σ. 359-382, πίν. XXIV-XXV.

6. Συνθηματικές γλώσσες. Εθνολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις, *Πρακτ Α΄ Συμπ Γλωσσ ΒΕ Χώρ* 1977, σ. 265-283.
7. *Ελληνικά Προξενεία στη Θράκη*, Α΄. Αθήνα 1976, Β΄. Αθήνα 1977.
8. Η συντεχνία των δουλγέρηδων φορέας παραδοσιακής τέχνης και φυτώριο συνδικαλισμού, *ΠΓ΄ΣΛΒΧ* 1979, σ. 539-566.
9. Τα πρώτα βήματα του υποπροξενείου Σερρών, *Σερρ Χρον* 8 (1979) 231-244.
10. *Λαογραφικά Θράκης*, Α΄, Αθήνα 1979, 8ο, σ. 262, Β΄, Αθήνα 1980, 8ο, σ. 365.
11. Συμβολή στη νεώτερη Ιστορία της Θράκης, *Θρ Επ* 1 (1980) 25-28.
12. Το χρονικό του προξενικού πρακτορείου Ξάνθης 1877-1885, *Θ Χρ* 36 (1980-81) 47-48.
13. *Λαϊκή μεταφυσική*, Αθήνα 1981, 8ο, σ. 248.
14. Η παλιννόστηση των προσφύγων στη Θράκη, *Θρ Επ* 2 (1981) 5-21.
15. Συμβολή στη μελέτη των παροιμιών του Πόντου, *Αρχείον Πόντου* 38 (1981) 355-372.
16. *Λαϊκή φιλολογία*, Αθήνα 1982, 8ο, σ. 168.
17. *Λαογραφικές μαρτυρίες Γεωργίου Βιζυηνού*, Αθήνα 1982, 8ο, σ. 144.
18. Συμβολή στη διπλωματική ιστορία της Θράκης κατά το 1913, *Θρ Επ* 3 (1982) 45-83.
19. Χριστουγεννιάτικα της Θράκης, *Μακεδ Ζωή* 199 (1982) 46-47.
20. Τα οικονομικά των δήμων στη διασυμμαχική Θράκη, *Θ Χρ* 37 (1982) 143-147.
21. Χρονικό των Σερρών 1861-1873, *Σερρ Χρον* 9 (1982-83) 225-233.
22. Τραγούδι-στιχούργημα από κρητικόν αντάρτη του Μακεδονικού Αγώνα, *Λαογρ* ΛΓ΄ (1982-84) 461-464.
23. *Απόηχοι παράδοσης και ιστορίας*, Αθήνα 1983.
24. Αγώνες του Χαρίσιου Βαμβακά στη Θράκη (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1919), *Θρ Επ* 4 (1983) 65-84.
25. Τα ομαδικά παιγνίδια χθες και σήμερα και η φρασεολογία τους, *Πρακτ Β΄ Συμπ Γλωσσ ΒΕ Χώρ* 1983, σ. 311-328.
26. *Αντώνης Στενημαχίτης. Ιστορικό διήγημα*, Αθήνα 1984.
27. *Ο Ηπειρώτης Χρ. Χρηστοβασίλης. Ιστορικά - Λαογραφικά*, Αθήνα 1984.
28. *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Οι Ελληνορθόδοξες ρίζες του έργου του. Λαογραφική μελέτη*, Αθήνα 1984, 8ο, σ. 190.
29. Το ανατολικό ζήτημα, οι εθνογραφικοί χάρτες του 1877 και η Θράκη, *Θρ Επ* 5 (1984) 1-9.
30. *Σελίδες Ιστορίας, ΘΡΑΚΗ 1870-1886*, Αθήνα 1984.
31. Ο Γ. Βιζυηνός και η Εθνική Παράδοση, *Θρ Επ* 5 (1984) 50-61.
32. Η εθνολογική σύσταση της αρχαίας Θράκης, *Θ Χρ* 39 (1984) 79-85.

33. *Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη, 1685-1920*, Πιτσιλός, Αθήνα 1985, 8ο, σ. 248.
34. Μαρτυρίες για τη δράση και τη ζωή των Σαρακατσάνων, *Πρακτ Συν Σαρακ* 1985, σ. 104-117.
35. *Η βασιλόπιτα, διηγήματα*, «Το χρυσό μήλο», Αθήνα 1985.
36. Από την εθνική δράση του Χαρισίου Βαμβακά στο Λονδίνο το 1913, *Θ Χρ* 40 (1985) 101-102.
37. Ο Παύλος Μελάς και οι δραστηριότητες του ελληνικού μακεδονικού κομιτάτου στη Λάρισα (1897-1908), *Πρακτικά του Συμποσίου «Λάρισα, παρελθόν και μέλλον»*, Λάρισα 1985, σ. 374-399.
38. Ο Ελληνισμός της Τουρκοκρατούμενης Θράκης και οι Νεότουρκοι, *Θρ Επ* 6 (1985-86) 159-168.
39. *Η μεγάλη περιπέτεια. Ιστορικό διήγημα*, Αθήνα 1986.
40. Τα σπουδαιότερα γεγονότα της Ξάνθης το 1911, *Θ Χρ* 41 (1986) 88-93.
41. *Αλεξανδρούπολη και Θρακικός Ελληνισμός. Χρονικό*, Αθήνα 1986.
42. Η στενή σχέση του Χαρισίου Βαμβακά με ιστορικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης (1916-1932), *Πρακτικά του Συμποσίου «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912»*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 155-187.
43. Ο Ελληνισμός της Μακεδονίας και η διεθνής χωροφυλακή ως έκφραση της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων (1903-1908), *Πρακτικά Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 95-111.
44. *Κ. Θεοτόκης, Λαογραφικές καταγραφές από την κοινωνική του ηθογραφία*, Αθήνα 1987.
45. Η Ξάνθη όπως τη γνώρισε ο Στυλιανός Γονατάς το 1907, *Θ Χρ* 42 (1987-88) 131-132.
46. Η Ξάνθη και το Πόρτο Λάγος στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, *Θ Χρ* 42 (1987-88) 128-131.
47. Τα διακοσμητικά στοιχεία σε μεσαιωνικά κυπριακά χειρόγραφα ως συνέχεια της αρχαίας διακοσμητικής και ως έκφραση της λαϊκής τέχνης, *Επ ΚΕΕ* 17 (1987-1988) 187-207.
48. Η συμβολή των Τρικάλων στο Μακεδονικό Αγώνα (1905-1908), *Τρικαλινά* 11 (1988), *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών*, σ. 219-227.
49. *Γρ. Ξενόπουλος. Ιστορικές και λαογραφικές μαρτυρίες για τη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1988.
50. *Η ελληνοχριστιανική παράδοση στο πεζογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα 1988.
51. Ο αντίκτυπος του Μακεδονικού Αγώνα, του αγγλορωσικού ανταγωνισμού και της επανάστασης των Νεοτούρκων στην τουρκοκρατούμενη Θράκη (1903-1908), *Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 279-298.

52. Οι διαμαρτυρίες των Ξανθιωτών για τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, *Θ Χρ* 43 (1989) 43.
53. Η τελευταία φάση της προεργασίας για την απελευθέρωση της Θράκης, *Θ Χρ* 43 (1989) 40-42.
54. Οι Σέρρες στα σκληρά χρόνια 1912-1913 και ο Χαρίσιος Βαμβακάς, *Σερρ Χρον* 10 (1989) 101-108.
55. Οι λαχανοκηπουροί της Αίνου και οι προστάτες άγιοί τους, *ΠΕΣΛΒΧ* 1989, σ. 169-185.
56. Συμβολή στη διερεύνηση της οικονομίας της Θράκης κατά τη βυζαντινή περίοδο, *Byzantinische Forschungen* 14 (1989) 513-526.
57. *Ιστορικά και λαογραφικά αποθησαυρίσματα από το Στράτη Μυριβήλη*, Αθήνα 1989.
58. *Ιστορικές και λαογραφικές μνήμες από τον Ηλία Βενέζη*, Αθήνα 1990.
59. *Αετοί και γύπες στα ηπειρωτικά βουνά*, Αθήνα 1990.
60. Ο αντίκτυπος της συνθήκης του Βουκουρεστίου στη Θράκη, *Πρακτικά Συμποσίου «Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα»*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 113-125.
61. Η νεανική ζωή του Ρήγα από την παράδοση και τη λογοτεχνία, *Υπέρεια* 1 (1990) 575-587.
62. Τρία ανέκδοτα έγγραφα για τη Δυτική Θράκη (από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών), *Θρ Επ* 8 (1991) 121-126.
63. Πτυχές από την ιστορία των Πομάκων της Δυτικής Θράκης, *Θρ Επ* 8 (1991) 229-238.
64. Παραλλαγές ακριτικών τραγουδιών Τυρνάβου της Θράκης, *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών*, Τύρναβος 1991, σ. 257-260.
65. *Θράκη. Μορφές και γεγονότα 1902-1922*, Αθήνα 1991.
66. Κινήσεις μωαμεθανών Ξάνθης (1920), *Θ Χρ* 45 (1991) 68.
67. Συμβολή στη μελέτη των αγώνων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μακεδονίας για την προάσπιση των δικαίων της (1878-1896), *Πρακτικά Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία»*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 125-137.
68. Οι αγώνες των πληρεξουσίων της Θράκης για τη διατήρηση των συνόρων της πατρίδας τους όπως χαράκτηκαν από τη συνθήκη των Σεβρών, *Θ Χρ* 45 (1991) 68-70.
69. Η τελευταία νύχτα του πολεμιστή, *Θ Χρ* 45 (1991) 110.
70. Από τη φιλολογική και γλωσσική λαογραφία της Αίνου, *ΠΣΤΣΛΒΧ* 1991, σ. 355-386.
71. La Rapprochement des Grecs et Bulgares membres de la chambre des deputés Turque à 1910 presage des Luttes pour l'independence, *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 369-373.

72. Παραδόσεις για μνημεία στη Θράκη, *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο* 3, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 1399-1413.
73. Ανέκδοτα έγγραφα από την πρεσβεία της Κωνσταντινουπόλεως για την επανάσταση στη Θεσσαλία του 1878 καθώς και από το προξενείο της Λάρισας, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα 1992, σ. 107-111.
74. *Παραδοσιακές εκδηλώσεις του λαού μας*, Αθήνα 1992.
75. *Η Θρακιώτισσα μάνα. Λαογραφική μελέτη*, Αθήνα 1993.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΛΙΜΑΡΗ

ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΧΟΡΟΥ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της εποχής μας, αν όχι το σημαντικότερο, είναι η ραγδαία εξέλιξη του υλικού πολιτισμού. Σύμφωνα με τον *Umberto Eco*, η ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει κάνει τη γη μας ένα «παγκόσμιο χωριό». Αποτέλεσμα αυτής της αλματώδους ανάπτυξης είναι η δημιουργία νέων πολιτισμικών συμπεριφορών, αφού οι λαοί πιο εύκολα έρχονται σε επαφή μεταξύ τους.

Η Ελλάδα ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης καλείται να συμβάλλει ενεργά στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής προοπτικής. Η εξασφάλιση μιας ευοίωνης προοπτικής προϋποθέτει την οικοδόμηση μιας *κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας*, που θα έχει ένα βασικό υπόστρωμα κοινό για όλους. Η δημιουργία της ταυτότητας του ευρωπαίου πολίτη θα πραγματοποιηθεί με εξαφάνιση ή με σεβασμό των τοπικών ιδιαιτεροτήτων;

Η Ευρώπη είναι πλούσια ως προς την ποικιλία των πολιτισμών της και η επιβεβαίωση της *πολιτισμικής πολυφωνίας* της είναι ουσιώδης για την πορεία της. Η διαφύλαξη, η εξάπλωση και η ανάπτυξη της ενότητας πρέπει να συμβαδίζει με τη διαφύλαξη, την εξάπλωση και την ανάπτυξη της διαφορετικότητας. Ο σεβασμός της τοπικής ιδιαιτερότητας είναι βασική προϋπόθεση για τη συνάντηση με το διεθνή πολιτισμό.

Η ελληνική παράδοση αποτελεί τη συνέχεια και το θεμέλιο λίθο του σημερινού ελληνικού πολιτισμού. Ο ελληνικός παραδοσιακός χορός είναι τμήμα της πολιτισμικής συνέχειας και παράδοσης του ελληνικού λαού και μέσω αυτού καλλιεργείται η ελληνική πολιτιστική συνείδηση. Στον παραδοσιακό χορό αντικατοπτρίζεται η αισθητική αντίληψη, η νοοτροπία, η σκέψη, η πνευματική παράδοση, ο τρόπος επικοινωνίας, οι σχέσεις και η ιστορική συνέχεια του ελληνικού λαού.

Τα παραπάνω γεγονότα σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ότι η Ελλάδα είναι από τις λίγες ευρωπαϊκές χώρες στην οποία υπάρχει ακόμη σε πρωτογενές επίπεδο ο παραδοσιακός χορός, πιστοποιούν την ανάγκη διατήρησης, διάδοσης και ανάπτυξης του, στοιχεία που αποτελούν τους μακροπρόθεσμους στόχους ενός οργανωτικού σχεδιασμού, που θα λαμβάνει, βέβαια, υπόψη του τα γενικότερα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού.

Η *καλύτερη οργάνωση* όλων των συστατικών στοιχείων που συνθέτουν το

χώρο του παραδοσιακού χορού προβάλλει ως μια ανάγκη που απορρέει από την κατάσταση που τείνει να διαμορφωθεί τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η επιμέρους και αποσπασματική δράση των φορέων παραδοσιακού χορού δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις νέες εξελίξεις. Η οργανωτική αναδιάρθρωση, που επιβάλλεται από τις υπάρχουσες συνθήκες, πρέπει να ξεκινήσει από τους απλούς φορείς του παραδοσιακού χορού, που βρίσκονται διάσπαρτοι στην ελληνική επικράτεια και να προχωρήσει σε μια ευρύτερη εθνικά πρόταση διαφύλαξης και ανάπτυξης της χορευτικής κληρονομιάς, η οποία θα αποτελέσει κομμάτι μιας *συνολικής πολιτιστικής πρότασης*.

Η εργασία αυτή είναι μια λεπτομερής καταγραφή των εκδηλώσεων και των φορέων του παραδοσιακού χορού στη Θράκη και έχει ως στόχο της να βάλει ένα μικρό λιθαράκι στην οργανωτική ανασυγκρότησή του. Παρουσιάζονται οι φορείς που αναπτύσσουν δραστηριότητες σχετικές με την *εκμάθηση του παραδοσιακού χορού* καθώς και οι τακτικές *εκδηλώσεις* που πραγματοποιούνται και περιλαμβάνουν στο πρόγραμμα τους παραδοσιακό χορό. Τα στοιχεία αφορούν τους τρεις νομούς της Θράκης και αναφέρονται κατά αλφαβητική σειρά. Το Υπουργείο Πολιτισμού, οι Νομαρχίες, οι Δήμοι, οι Κοινότητες, η υπάρχουσα βιβλιογραφία καθώς και τα στελέχη των τοπικών πολιτιστικών φορέων αποτέλεσαν τις πηγές συλλογής των πληροφοριών, στους οποίους εκφράζω τις ευχαριστίες μου για τη βοήθειά τους.

ΦΟΡΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΧΟΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

1. ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΡΙΖΙΩΝ
   68008 Ρίζια Έβρου
   (0552) - 94153
2. ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΛΑΒΑΡΩΝ
   Κων/πόλεως 103, 68004 Λάβαρα
   (0553) - 31590
3. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο Φάρος» ΑΠΑΛΟΥ
   68100 Απαλός
4. ΛΥΚΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΟΡΕΣΤΙΑΔΑΣ
   Πλατεία Δασίου 13, 68200 Ορεστιάδα
5. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΑΘΛΗΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο Ακρίτας»
   68400 Δαδιά Έβρου,
   (0554) - 22013

6. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΥΠΡΙΝΟΥ
   68006 Κυπρίνος Ορεστιάδας
   (0556) - 22206

7. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΚΑΣΤΑΝΕΩΝ
   «Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός»
   68008 Καστανιές Έβρου
   (0552) - 85085

8. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ Ν. ΕΒΡΟΥ «Αλέξιος Κομνηνός»
   Μαυροκορδάτου 16, 68100 Αλεξανδρούπολη
   (0551) - 26947

9. ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΕΧΝΗΣ ΟΡΕΣΤΙΑΔΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ (Τμήμα Παραδοσιακών Χορών)
   Αγ. Θεοδώρων 87, 68200 Ορεστιάδα
   (0552) - 28080

10. ΟΜΙΛΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΧΟΡΩΝ ΦΥΛΑΚΤΟΥ ΕΒΡΟΥ
    68003 Φυλακτός Έβρου
    (0554) - 41318

11. ΟΜΙΛΟΣ ΦΙΛΩΝ ΧΟΡΟΥ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ
    Ορφέως 73, 68300 Διδυμότειχο

12. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΝΘΕΙΑΣ-ΑΡΙΣΤΕΙΝΟΥ «Σπάρτακος»
    Άνθεια, 68100 Αλεξανδρούπολη
    (0551) - 51365 Fax: 34755

13. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ (Χορευτικό τμήμα)
    Πάροδος 25ης Μαΐου, 68300 Διδυμότειχο
    (0553) - 24585

14. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ορφέας»
    68013 Κήποι Πέπλου
    (0555) - 31312

15. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΧΟΡΩΝ «Ο Έβρος»
    Μακράς Γεφύρας 9, 68100 Αλεξανδρούπολη
    (0551) - 31862

16. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΕΠΛΟΥ
    68013 Κοινότητα Πέπλου
    (0555) - 31200

17. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ «Ακρίτες Κομνηνοί»
Κοινότητα Δωρικού, 68100 Δωρικό
(0551) - 51286

18. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΡΗΓΙΟΥ «Μέγα Ζαλούφι»
68300 Ρήγιο Διδυμοτείχου
(0553) - 41250

19. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ
Χώρα Σαμοθράκης, 68002 Σαμοθράκη
(0551) - 41709

20. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ Ν. ΕΒΡΟΥ
Κομνηνών 50, 68100 Αλεξανδρούπολη
(0551) - 20217

21. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Στέφανος Καραθεοδωρής»
68001 Ν. Βύσσα Έβρου
(0552) - 71515

22. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ «Ο Δημόκριτος»
Χιλή Νέα Αλεξανδρούπολη, 68100 Αλεξανδρούπολη
(0551) - 39627 - 39628 - 39630

23. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΣΟΥΦΛΙΟΥ (Χορευτικό Συγκρότημα)
Ερμού 2, 68400 Σουφλί
(0554) - 22209

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

1. Κ.Α.Π.Η. ΝΕΑΣ ΚΕΣΣΑΝΗΣ
67100 Νέα Κεσσάνη
(0541) - 96269 Fax : 96732

2. ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ Ν. ΞΑΝΘΗΣ
4ης Οκτωβρίου 10, 67100 Ξάνθη
(0541) - 27460 - 20400

3. ΛΥΚΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΞΑΝΘΗΣ
Αγίου Γεωργίου 1, 67100 Ξάνθη

4. ΤΜΗΜΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΧΟΡΟΥ ΔΗΜΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ
67062 Σταυρούπολη
(0542) - 22226

5. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΕΞΟΧΗΣ
   67100 Μέλισσα Ξάνθης
   (0541) - 94202

6. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΕΑΣ ΚΕΣΣΑΝΗΣ
   67100 Νέα Κεσσάνη
   (0541) - 96269 Fax: 96732

7. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΜΙΝΘΗΣ
   67100 Σμίνθη Ξάνθης

8. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΟΞΟΤΩΝ
   67100 Τοξότες
   (0541) - 93257

9. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΩΝ Ν. ΞΑΝΘΗΣ «Ο Άγιος Βλάσης»
   Ορφέως 47, 67100 Ξάνθη
   (0541) - 76701

10. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ Ν. ΞΑΝΘΗΣ «Οι αλησμόνητες πατρίδες»
    Μπρωκούμη 36, 67100 Ξάνθη, Τ.Θ. 140
    (0541) - 70050

11. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ Ν. ΞΑΝΘΗΣ
    Θερμοπυλών 8, 67100 Ξάνθη
    (0541) - 72817

12. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ Ν. ΞΑΝΘΗΣ «Ο Λεπενιώτης»
    Δημοτ. Αγοράς 1, 67100 Ξάνθη
    (0541) - 24490

13. ΦΙΛΟΠΡΟΟΔΗ ΕΝΩΣΗ ΞΑΝΘΗΣ (ΦΕΞ)
    Αντίκα 7, 67100 Ξάνθη
    (0541) - 25421

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

1. ΑΘΛΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Σπάρτακος» ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΩΝ
   69100 Άγιοι Θεόδωροι
   (0531) - 55092

2. ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΧΟΡΟΥ ΔΗΜΟΥ ΣΑΠΩΝ
   Παπαδήμα 2, 69300 Σάπες
   (0532) - 22369

3. ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΧΟΡΕΥΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΡΟΔΙΤΗ
69100 Ροδίτης
(0531) - 37731

4. ΛΥΚΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
Ίδρυμα Παπανικολάου, 69100 Κομοτηνή

5. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΕΞΩΡΑΪΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΡΑΤΙΝΗΣ
Κοινότητα Γρατινής, 69100 Γρατινή
(0531) - 92285

6. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
Αγ. Γεωργίου 42, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 27344 - 25975 - 24554

7. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ Ν. ΣΙΔΗΡΟΧΩΡΙΟΥ
69100 Ν. Σιδηροχώρι
(0531) - 51208

8. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΣΟΥΝΗΣ
69100 Μεσούνη
(0531) - 97375

9. ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
«Ο Εύξεινος Πόντος»
Βενιζέλου 46, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 25411 - 35485

10. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΞΥΛΑΓΑΝΗΣ
69400 Ξυλαγανή
(0533) - 22388

11. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΙΓΕΙΡΟΥ «Το Καβακλί»
69100 Αίγειρος

12. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΒΡΙΤΩΝ Ν. ΡΟΔΟΠΗΣ
Στ. Κυριακίδη 9, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 70927

13. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΗΦΑΙΣΤΟΥ «Θρακιώτικη Φιλία»
Φιλίας 7, 69100 Κομοτηνή

14. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ ΘΡΥΛΟΡΙΟΥ
69100 Θρυλόριο
(0531) - 98413 - 98478 - 98389

15. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΙΑΣΜΟΥ
69200 Ίασμος
(0534) - 22306 - 22073

16. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΡΥΔΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΩΝ
69100 Καρυδιά
(0531) - 35742

17. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΔΗΜΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΩΝ
69100 Παραδημή
(0531) - 91227

18. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΟΝΤΙΩΝ «Αλέξανδρος Υψηλάντης»
Απέλη 5-6, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 71077

19. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΑΝΑΡΙΟΥ
Μεραρχίας Σερρών 44, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 27872

20. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΞΥΛΑΓΑΝΗΣ
69400 Ξυλαγανή
(0533) - 22120

21. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΙΜΒΡΙΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΛΙΤΩΝ ΤΕΝΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΘΡΑΚΩΝ
Ηροδότου 14, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 37232 Fax: 37233

22. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΩΝ Ν. ΡΟΔΟΠΗΣ «Ο Μέγας Βασίλειος»
Αγχιάλου 55, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 27395

23. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ ΘΡΑΚΗΣ
Δημοκρίτου 1 , 69100 Κομοτηνή
(0531) - 26861

24. ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΙΛΩΝ ΠΑΝΔΡΟΣΟΥ
69100 Πάνδροσος
(0531) - 23240

25. ΧΟΡΕΥΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑΣ Ν. ΡΟΔΟΠΗΣ «Ο Ψηλορείτης»
Νίκαιας 6, 69100 Κομοτηνή
(0531) - 21716

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΧΟΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΝΘΕΙΑΣ	(0551) - 51222
Ημερομηνία:	– 2 με 4 Αυγούστου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός και Επιμορφωτικός Σύλλογος Άνθειας - Αριστείνου «Σπάρτακος»
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Άνθειας

ΔΗΜΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗΣ	(0551) - 26627
Ημερομηνία:	– 14 Μαΐου *Ελευθέρια*
Διοργανωτής:	– Δήμος Αλεξανδρούπολης και τοπικοί πολιτιστικοί φορείς
Τόπος:	– Παραλία Αλεξανδρούπολης
Ημερομηνία:	– 3ο δεκαήμερο Ιουνίου
Διοργανωτής:	– Σχολή χορού της Επιχείρησης Πολιτιστικής Ανάπτυξης Δήμου Αλεξανδρούπολης
Τόπος:	– Κηποθέατρο Πάρκου Αλεξανδρούπολης
Ημερομηνία:	– 20 με 25 Δεκεμβρίου
Διοργανωτής:	– Δήμος Αλεξανδρούπολης
Τόπος:	– Δημοτικό θέατρο Αλεξανδρούπολης

ΔΗΜΟΣ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ	(0553) - 23088 - 22236
Ημερομηνία:	– 3ο δεκαήμερο Μαΐου *Ελευθέρια*
Διοργανωτής:	– Δήμος Διδυμοτείχου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία και δημοτικός κινηματογράφος Διδυμοτείχου
Ημερομηνία:	– 10 με 17 Αυγούστου *Ευρώπη και Παράδοση*
Διοργανωτής:	– Δήμος Διδυμοτείχου
Τόπος:	– Γήπεδο Διδυμοτείχου

Ημερομηνία:	– 8 με 26 Αυγούστου *Συνάντηση Νέων Καλλιτεχνών Βαλκανίων*
Διοργανωτής:	– Δήμος Διδυμοτείχου και Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων
Τόπος:	– Δημοτικό αμφιθέατρο Διδυμοτείχου
Ημερομηνία:	– 3ο δεκαήμερο Σεπτεμβρίου *Γιορτές Κάστρων*
Διοργανωτής:	– Δήμος Διδυμοτείχου
Τόπος:	– Βυζαντινό κάστρο Διδυμοτείχου

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΔΑΔΙΑΣ	(0554) - 32398
Ημερομηνία:	– 2ο δεκαπενθήμερο Αυγούστου
Διοργανωτής:	– Μορφωτικός Αθλητικός Σύλλογος «Ο Ακρίτας»
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Δαδιάς

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΔΩΡΙΚΟΥ	(0551) - 51286
Ημερομηνία:	– Αρχές Ιουνίου *Αγίου Πνεύματος*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Ποντίων «Ακρίτες Κομνηνοί»
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Δωρικού

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΣΤΑΝΙΩΝ	(0552) - 85204 - 85448
Ημερομηνία:	– Εβδομάδα πριν την Καθαρά Δευτέρα *Έθιμο Μπέη*
Διοργανωτής:	– Μορφωτικός Σύλλογος Αγροτικής Νεολαίας Καστανέων
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Καστανιάς
Ημερομηνία:	– 23 Απριλίου *Αγίου Γεωργίου*
Διοργανωτής:	– Τοπικοί Πολιτιστικοί Φορείς
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Καστανιάς
Ημερομηνία:	– Αύγουστος *Συνάντηση Νέων Καλλιτεχνών Βαλκανίων*
Διοργανωτής:	– Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Καστανιάς και Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων
Τόπος:	– Καστανιές

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΥΠΡΙΝΟΥ	(0556) - 22200 - 22206
Ημερομηνία:	– 8 Ιανουαρίου *Γυναικοκρατία*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Κυπρίνου και Σύλλογος Γυναικών Κυπρίνου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Κυπρίνου
Ημερομηνία:	– Καθαρά Δευτέρα *Έθιμο του μπέη*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Κυπρίνου και Σύλλογος Γυναικών Κυπρίνου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Κυπρίνου
Ημερομηνία:	– 8 Αυγούστου *Σωτήρια*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Κυπρίνου και Σύλλογος Γυναικών Κυπρίνου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Κυπρίνου

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΞΑΔΩΝ	(0553) - 51207
Ημερομηνία:	– 20 Ιουλίου *Του προφήτη Ηλία*
Διοργανωτής:	– Το Σπίτι του Παιδιού
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ Ν. ΒΥΣΣΑΣ	(0552) - 71206 - 71276
Ημερομηνία:	– 21 με 25 Ιουλίου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Ν. Βύσσας
Τόπος:	– Πνευματικό Κέντρο Κοινότητας και Ανοιχτό Γήπεδο Ν. Βύσσας
Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Διημερίδα του Μετανάστη*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Ν. Βύσσας
Τόπος:	– Κλειστό Γυμναστήριο Κοινότητας Ν. Βύσσας

ΔΗΜΟΣ ΟΡΕΣΤΙΑΔΑΣ	(0552) - 22219 - 28015
Ημερομηνία:	– Την Γιορτή του Αγίου Θεοδώρου *Θεοδώρια*
Διοργανωτής:	– Δήμος Ορεστιάδας
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ορεστιάδας

Ημερομηνία:	– 20 με 30 Ιουνίου *Ορέστια*
Διοργανωτής:	– Δήμος Ορεστιάδας
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία και αίθουσα κινηματοθέατρου Ορεστιάδας

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΠΕΠΛΟΥ	(0555) - 31208 - 31200
Ημερομηνία:	– 6 Αυγούστου *Μεταμόρφωση του Κυρίου*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Πέπλου και Πολιτιστικός Σύλλογος Πέπλου
Τόπος:	– Δημοτικό Σχολείο Πέπλου

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΠΥΘΙΟΥ	(0553) - 41205
Ημερομηνία:	– Κυριακή του Θωμά
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Πυθίου και Πολιτιστικός Σύλλογος Πυθίου
Τόπος:	– Πλατεία εκκλησίας
Ημερομηνία:	– 8 Σεπτεμβρίου *Γένεση της Θεοτόκου*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Πυθίου και Πολιτιστικός Σύλλογος Πυθίου
Τόπος:	– Πλατεία εκκλησίας

ΔΗΜΟΣ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ	(0551) - 41218
Ημερομηνία:	– 25 Μαρτίου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Σαμοθράκης
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Χώρας
Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Χορός στον πλάτανο*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Σαμοθράκης
Τόπος:	– Άνω πλατεία Χώρας
Ημερομηνία:	– 19 Νοεμβρίου *Απελευθέρωση*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Σαμοθράκης
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Χώρας

ΔΗΜΟΣ ΣΟΥΦΛΙΟΥ	(0554) - 22400 - 22502
Ημερομηνία:	– Κυριακή της Αποκριάς
Διοργανωτής:	– Δήμος Σουφλίου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Σουφλίου

Ημερομηνία:	– 10 με 17 Αυγούστου *Ευρώπη και Παράδοση*
Διοργανωτής:	– Δήμος Σουφλίου
Τόπος:	– Πνευματικό Κέντρο Δήμου Σουφλίου

Ημερομηνία:	– 10 Αυγούστου με 10 Σεπτεμβρίου *Πολιτιστικός Μήνας* *Πολιτιστικές Διαδρομές στην Πόλη του Μεταξιού*
Διοργανωτής:	– Δήμος Σουφλίου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Σουφλίου

ΔΗΜΟΣ ΤΥΧΕΡΟΥ	(0554) - 41209 - 41789
Ημερομηνία:	– Αύγουστος *Ευρώπη και Παράδοση*
Διοργανωτής:	– Δημοτικοί Πολιτιστικοί Φορείς Φερών, Ορεστιάδας, Διδυμοτείχου, Σουφλίου και Δικαίων
Τόπος:	– Αμφιθέατρο Οικοτουριστικού Κέντρου Τυχερού

Ημερομηνία:	– 25 Δεκεμβρίου *Έθιμο Κουρτοπούλας*
Διοργανωτής:	– Δήμος Τυχερού
Τόπος:	– Φυλαχτό

ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	(0555) - 22546 - 24310
Ημερομηνία:	– Κυριακή πριν την Καθαρά Δευτέρα *Γιορτή Αράπη*
Διοργανωτής:	– Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Φερών
Τόπος:	– Οικισμός Δορίσκου

Ημερομηνία:	– Καθαρά Δευτέρα
Διοργανωτής:	– Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Φερών
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Φερών

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΒΔΗΡΩΝ	(0541) - 51207
Ημερομηνία:	– Κυριακή της Αποκριάς
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Αβδήρων
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Αβδήρων

Ημερομηνία:	– 26/27/28 Ιουλίου *Τα Δημοκρίτεια*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Αβδήρων
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Αβδήρων

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΓΕΝΙΣΕΑΣ	(0541) - 81329
Ημερομηνία:	– 25 Μαρτίου
Διοργανωτής:	– Πνευματικό κέντρο
Τόπος:	– Ηρώων κοινότητας Γενισέας

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΔΙΟΜΗΔΕΙΑΣ	(0541) - 91204 - 91177
Ημερομηνία:	– Καθαρά Δευτέρα
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Πετεινού
Τόπος:	– Σχολείο Διομήδειας

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΕΞΟΧΗΣ	(0541) - 94202
Ημερομηνία:	– 20 Ιουλίου *Του προφήτη Ηλία*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Ν. Αμεσού Εξοχής
Τόπος:	– Πνευματικό κέντρο Εξοχής
Ημερομηνία:	– 26 Οκτωβρίου *Του Αγίου Δημητρίου*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Ν. Αμεσού Εξοχής
Τόπος:	– Πνευματικό κέντρο Εξοχής

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ Ν. ΚΕΣΣΑΝΗΣ	(0541) - 96269 - 96732
Ημερομηνία:	– 8 Ιανουαρίου *Γυναικοκρατία*
Διοργανωτής:	– Σύλλογος Γυναικών Ν. Κεσσάνης
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ν. Κεσσάνης
Ημερομηνία:	– 26 Ιουλίου *Αγία Παρασκευή*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Ν. Κεσσάνης
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ν. Κεσσάνης
Ημερομηνία:	– Αύγουστος *Ψαράδικη βραδιά*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Ν. Κεσσάνης
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ν. Κεσσάνης

ΔΗΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ	(0541) - 77841 - 22632
Ημερομηνία:	– Απόκριες *Θρακικές Λαογραφικές Εορτές*
Διοργανωτής:	– Δήμος Ξάνθης
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ξάνθης
Ημερομηνία:	– 1 με 10 Σεπτεμβρίου *Γιορτές Παλιάς Πόλης*
Διοργανωτής:	– Δήμος Ξάνθης
Τόπος:	– Παλιά πόλη

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΟΞΟΤΩΝ	(0541) - 93257
Ημερομηνία:	– Κυριακή της Αποκριάς
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Τοξοτών, Πνευματικό Κέντρο και Πολιτιστικός Σύλλογος Τοξοτών
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Τοξοτών
Ημερομηνία:	– 25 Μαρτίου
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Τοξοτών, Πνευματικό Κέντρο και Πολιτιστικός Σύλλογος Τοξοτών
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Τοξοτών
Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Κοίμηση της Θεοτόκου*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Τοξοτών, Πνευματικό Κέντρο και Πολιτιστικός Σύλλογος Τοξοτών
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Τοξοτών

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ	(0531) - 97220 - 97517
Ημερομηνία:	– Αρχές Ιουνίου *Αγίου Πνεύματος*
Διοργανωτής:	– Κοινότητα Αγίων Θεοδώρων
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Αγίων Θεοδώρων

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΙΓΕΙΡΟΥ	(0531) - 97220 - 97517
Ημερομηνία:	– Αρχές Ιουνίου *Αγίου Πνεύματος*
Διοργανωτής:	– Μορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Μεσούνης και

Τόπος:	Κοινότητα Αιγείρου – Κεντρική πλατεία Μεσούνης
Ημερομηνία:	– 21 με 23 Αυγούστου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών Αιγείρου «Το Καβακλί» και Κοινότητα Αιγείρου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Αιγείρου

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΓΡΑΤΙΝΗΣ	(0531) - 92285
Ημερομηνία:	– Την γιορτή της *Ζωοδόχου πηγής*
Διοργανωτής:	– Μορφωτικός Εξωραϊστικός Σύλλογος Γρατινής
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Γρατινής

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΘΡΥΛΟΡΙΟΥ	(0531) - 98202
Ημερομηνία:	– 21 Μαΐου *Κωνσταντίνου και Ελένης*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Θρυλορίου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Θρυλορίου
Ημερομηνία:	– 7 Ιουλίου *Αγία Κυριακή*
Διοργανωτής:	– Χριστιανικός και Πολιτιστικός Σύλλογος «Αγία Κυριακή» Ροδίτη
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ροδίτη
Ημερομηνία:	– 17 Ιουλίου *Αγίας Μαρίνας*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Θρυλορίου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Θρυλορίου
Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Κοίμηση της Θεοτόκου*
Διοργανωτής:	– Εκπολιτιστικός Χορευτικός Σύλλογος Γυναικών Ροδίτη
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ροδίτη

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΙΑΣΜΟΥ	(0534) - 22295 - 22253
Ημερομηνία:	– 14 με 20 Ιουλίου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Ιάσμου
Τόπος:	– Σχολείο Ιάσμου

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΙΜΕΡΟΥ	(0533) - 22457
Ημερομηνία:	– 17 Ιουλίου *Αγίας Μαρίνας*
Διοργανωτής:	– Σύλλογος Γυναικών Ιμέρου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ιμέρου
Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Κοίμηση της Θεοτόκου*
Διοργανωτής:	– Σύλλογος Γυναικών Ιμέρου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ιμέρου

ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ	(0531) - 31079
Ημερομηνία:	– 2ο δεκαήμερο Μαΐου *Ελευθέρια*
Διοργανωτής:	– Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κομοτηνής
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Κομοτηνής
Ημερομηνία:	– 2ο δεκαήμερο Ιουλίου έως 1ο δεκαήμερο Σεπτεμβρίου *Πολιτιστικό Καλοκαίρι*
Διοργανωτής:	– Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κομοτηνής
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Κομοτηνής
Ημερομηνία:	– 20 Μαΐου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Παραδημής και Φίλων
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Παραδημής

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ	(0533) - 41247
Ημερομηνία:	– 31 Ιουλίου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Μαρώνειας
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Μαρώνειας
Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Κοίμηση της Θεοτόκου*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Μαρώνειας
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Μαρώνειας

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΞΥΛΑΓΑΝΗΣ	(0533) - 22210
Ημερομηνία:	– 5 Ιουνίου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Όμιλος Ξυλαγανής και Σύλλογος Γυναικών Ξυλαγανής
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ξυλαγανής

Ημερομηνία:	– 15 Αυγούστου *Κοίμηση της Θεοτόκου*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Όμιλος Ξυλαγανής και Σύλλογος Γυναικών Ξυλαγανής
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ξυλαγανής

ΔΗΜΟΣ ΣΑΠΩΝ	(0532) - 22036 - 22369
Ημερομηνία:	– 10 μέρες πριν την Καθαρά Δευτέρα
Διοργανωτής:	– Δήμος Σαπών
Τόπος:	– Σάπες
Ημερομηνία:	– 12 με 21 Μαΐου *Τα Εαρινά*
Διοργανωτής:	– Δήμος Σαπών
Τόπος:	– Σάπες
Ημερομηνία:	– 1 με 15 Αυγούστου *Πολιτιστικός Αύγουστος*
Διοργανωτής:	– Δήμος Σαπών
Τόπος:	– Κασσιτερά

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ Ν. ΣΙΔΗΡΟΧΩΡΙΟΥ	(0531) - 51208 - 51383
Ημερομηνία:	– 1η εβδομάδα Σεπτεμβρίου *Συνάντηση Σιδηροχωριτών*
Διοργανωτής:	– Μορφωτικός Όμιλος Ν. Σιδηροχωρίου Πολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών Ν. Σιδηροχωρίου και Κοινότητα Ν. Σιδηροχωρίου
Τόπος:	– Κεντρική πλατεία Ν. Σιδηροχωρίου

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΦΑΝΑΡΙΟΥ	(0535) - 31204
Ημερομηνία:	– 8 Ιανουαρίου
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Φαναρίου και Κοινότητα Φαναρίου
Τόπος:	– Λιμάνι
Ημερομηνία:	– 1 με 15 Αυγούστου *Γιορτή Σαρδέλας*
Διοργανωτής:	– Πολιτιστικός Σύλλογος Φαναρίου και Κοινότητα Φαναρίου
Τόπος:	– Λιμάνι

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΥΡΑΝΟΥΔΗ

ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΟΙΚΩΝΥΜΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΡΑΚΗ

(ετυμολογία-ερμηνεία, φωνητική εξέλιξη, προβλήματα)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τοπωνύμια μιας χώρας αποτελούν μία αξιόλογη πηγή για την ιστορία της. Μέσα στα τοπωνύμια της Ελλάδας ανήκουν και τα τουρκικά. Στο παρόν πόνημα επιχειρούμε να παρουσιάσουμε έναν αριθμό τουρκικών οικωνυμίων από το χώρο της Θράκης. Χρησιμοποιούμε τον όρο οικωνύμια για να δηλώσουμε τα ονόματα των κατοικημένων περιοχών, δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών. Ο τρόπος που δουλέψαμε είναι ο εξής:

Για κάθε χωριό υπάρχουν τέσσερις στήλες. Στην πρώτη δίνεται το σημερινό όνομα, δηλαδή η μετονομασία. Στη δεύτερη το παλιό όνομα, όπως καταγράφεται στην πρώτη απογραφή μετά την απελευθέρωση, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν το 1920 στο *Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν*. Στην τρίτη το αρχικό, κατά τη γνώμη μας, τουρκικό όνομα και στην τέταρτη η ερμηνεία του στα ελληνικά. Τα οικωνύμια δίνονται με αλφαβητική, βάσει των μετονομασιών, σειρά και κατά νομούς. Οι αστερίσκοι (*) πριν από τα οικωνύμια δηλώνουν χωριά που σήμερα πλέον δεν υπάρχουν ή αμάρτυρους τύπους των ονομάτων.

Στη συνέχεια γίνεται ένας σύντομος προσδιορισμός της γεωγραφικής θέσης των χωριών. Ακολουθεί η ετυμολογία και η ερμηνεία των οικωνυμίων, οι οποίες στηρίζονται: 1. Στην εύρεση όσο το δυνατό περισσότερων και παλιότερων τύπων του ονόματος, ώστε να είναι δυνατή η αποκατάσταση του αρχικού. 2. Στην ερμηνεία, όπου κρινόταν απαραίτητη, των φωνητικών εξελίξεων που οδήγησαν από τον αρχικό στον τύπο του Λεξικού. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στα χαρακτηριστικά των ντόπιων τουρκικών ιδιωμάτων, που επέδρασαν στις παραπάνω εξελίξεις. 3. Σε ιστορικές, αρχαιολογικές, τοπογραφικές και κάθε είδους άλλες, σχετικές με το οικωνύμιο, πληροφορίες.

Για την εύρεση των διαφόρων τύπων των οικωνυμίων χρησιμοποιήσαμε τις εξής κύριες πηγές: μία καταγραφή των «παιδιών των κατακτητών» (*evlâd-ı fâtihân*) από τον Χασάν Πασά το 1691, την Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδρια-

νουπόλεως για το 1903/4 (Edirne Vilayeti selnamesi, 1319), βακουφικά έγγραφα και τα στοιχεία που δίνει ο Σ. Χατζηδημητρίου για τα ονόματα των οικισμών στο νομό Ξάνθης[1].

Τίθενται επίσης ορισμένα προβλήματα που αφορούν κυρίως τη σύνδεση των οικωνυμίων με βυζαντινούς οικισμούς της περιοχής. Τέλος σε ορισμένα οικωνύμια σχολιάζεται και η σχέση τους με το νέο όνομα.

Ας δούμε τώρα μερικές από τις υπηρεσίες που μπορούν να προσφέρουν τα τουρκικά τοπωνύμια:

α. Οι Τούρκοι συχνά τροποποιούν στη γλώσσα τους, παρετυμολογούν ή μεταφράζουν, παλιότερα βυζαντινά ή νεοελληνικά τοπωνύμια. Έτσι το *Πολύστυλον* γίνεται *Μπουλούστρα*, ο *Βαθυρύακας Φατήρ-γιακά*, η *Ξάνθεια Ισκέτσε* και στη συνέχεια παρετυμολογείται σε *Εσκιτζέ* («παλιά», σε αντιδιαστολή με τη νέα, *Γενιτζέ*), η *Βουβαλαριά* πιθανώς μεταφράζεται σε *Σουσούρκιοϊ* (βλ. *Σώστης*) κτλ. Μπορεί επομένως κανείς να ταυτίσει μέσα από τα τουρκικά ονόματα τις θέσεις βυζαντινών οικισμών ή τουλάχιστον να βοηθηθεί στην ταύτιση. Από αυτή την άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει το τουρκικό όνομα του χωριού *Μελέτη*. Μπορεί ακόμη να εντοπίσει νέα δεδομένα και προβλήματα, όπως η επιβίωση του ονόματος μιας βυζαντινής πόλης (*Γρατζιανού*) σε δύο τουρκικά οικωνύμια (βλ. χωριά *Γρατινή* και *Αρίσβη*). Το ίδιο ισχύει και για το βυζαντινό φρούριο *Εφραίμ* (βλ. *Φερύγιον*).

β. Μια σειρά από τοπωνύμια και κυρίως μικροτοπωνύμια, όπως *Σαράι* «παλάτι», *Χισάρ* ή *Ασάρ* «φρούριο», *Κιλισέ* «εκκλησία», *Μαναστήρ* «μοναστήρι», *Ντικελί τας* «όρθια πέτρα» (για αρχαίες στήλες), *Ίν* «σπήλαιο», *Βιράν* «ερείπια» κτλ., μπορούν να αποδειχθούν πολύτιμος οδηγός στην αρχαιολογική έρευνα.

γ. Τα διάφορα επαγγελματικά οικωνύμια, που διακρίνονται συνήθως εύκολα από το επίθημά τους, μας δίνουν μαρτυρίες για την οικονομική ζωή του τόπου κατά την τουρκοκρατία. Έτσι τα πολλά σχετικά με το χτύπημα των μάλλινων υφασμάτων οικωνύμια της Δυτικής Θράκης (βλ. *Ρίζωμα, Στροφή, Υφαντές, Μεταξάδες, Αλκυόνη, Καρότα*), δείχνουν ότι η εριουργία ήταν ένα από τα βασικά μέσα πορισμού των κατοίκων της.

δ. Τα εθνωνύμια, όπως *Ρουμτζήκ, Μπουλγκάρκιοϊ, Καρακατσιανλάρ, Γκιουνικλέρ* κτλ., είναι σημαντικά για την έρευνα της εθνολογικής και φυλετικής σύστασης των οικισμών.

1. Οι τέσσερις αυτές πηγές παρατίθενται στα έργα: α) *T. Gökbilgin*, Rumeli' de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân, İstanbul 1957, σ. 261-269, β) *Kl. Kreiser*, Die Siedlungsnamen Westthrakiens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken, Freiburg 1978, γ) *E. Ayverdi*, Avrupa' da Osmanlı Mimârî Eserleri, IV cild, İstanbul 1982 και δ) *Σ. Χατζηδημητρίου*, «Η προέλευση των ονομάτων των οικισμών του νομού Ξάνθης και η πρακτική της μετονομασίας τους», πρωτότυπο κείμενο μεταπτυχιακής εργασίας δημοσιευμένης στα Θρακικά Χρονικά 46 (1992) 71-88.

ε. Μπορούν να μας δώσουν πολλά θρησκευτικά στοιχεία. Έτσι ρίχνοντας κανείς μια ματιά σε οικωνύμια όπως *Σοφουλάρ, Ισικλάρ, Ούτς-Γκαζή, Τεκέ* κτλ., βλέπει πόσο εκτεταμένη ήταν η παρουσία αιρετικών ισλαμικών ομάδων, κυρίως Μπεκτασήδων, στο χώρο της Θράκης.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή εισαγωγή, πρέπει να πούμε, ότι τα παρατιθέμενα οικωνύμια αποτελούν επεξεργασμένη επιλογή από εκτεταμένη μελέτη των τουρκικών οικωνυμίων της Ελλάδας· αυτή εκπονήθηκε από το γράφοντα ως πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα Φιλολογίας του ΑΠΘ, υπό την επίβλεψη των καθηγητών Χ. Συμεωνίδη, Ν. Κατσάνη και Χρ. Τζιτζιλή, προς τους οποίους εκφράζει τις θερμές του ευχαριστίες.

Α. ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αμάραντα	Γιαχιγιά-Μπεΐλή	*Yahya Begli*	χωριό του Γιαχιά μπέη

Βρίσκεται έντεκα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Κομοτηνής. Με το όνομα *Yahya Begli* εμφανίζεται και στην καταγραφή του 1691[2]. Στο ντόπιο —ελληνικό μάλλον— ιδίωμα το χωριό είναι γνωστό ως *Γιάμπιλι*[3]. Πρόκειται για ένα σύνθετο οικωνύμιο· αποτελείται από ένα προσωπωνύμιο, το *Yahya*, που ήταν αρχικά το όνομα του Προφήτου Ιωάννου του Βαπτιστού στο Κοράνι και εξελίχθηκε σε πολύ κοινό ισλαμικό προσωπωνύμιο και τον τιμητικό τίτλο *beg, bey* (μπέης)· αυτός πέρασε στα τουρκικά από άλλη γλώσσα, ίσως τα περσικά, όπου εμφανίζεται ήδη από τον 8ο αιώνα. Χρησιμοποιήθηκε από διάφορες τουρκικές φυλές ως τίτλος μεγάλων αξιωματούχων ή για να δηλώσει απλώς τον «άρχοντα, κύριο, σύζυγο». Στους Οθωμανούς ήταν τίτλος των φυλάρχων, όπως π.χ. ο Εβρενός, διαφόρων αξιωματούχων ή δήλωνε τους γιους των πασάδων[4].

Αμβροσία	Ορτακτσή	*ortakçı*	κολλήγας

Βρίσκεται δεκαέξι χιλιόμετρα δυτικά της Κομοτηνής. Βάση του ονόματος είναι το ουσιαστικό *ortak*, «δρεπάνι», στο οποίο έχει προστεθεί το επαγγελμα-

2. *T. Gökbilgin*, ό.π. (σημ. 1), σ. 266. Επειδή όλες σχεδόν οι παραπομπές από το έργο του Gökbilgin προέρχονται από τις σελίδες 266-267, όπου δίνονται τα αποτελέσματα της απογραφής για τους καζάδες Γκιουμουλτζίνας και Γενιτζέ, αποφεύγουμε τις παραπομπές σ' αυτές. Επομένως όταν δίνεται ένας τύπος της απογραφής του 1691, ο αναγνώστης θα πρέπει να ανατρέχει στις δύο παραπάνω σελίδες.

3. *P. Soustal*, Thrakien (Tabula imperii byzantini 6), Wien 1991, σ. 219.

4. *Β. Δημητριάδη*, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 69.

τικό επίθημα -çı και μάλλον ακολουθούσε το *köy* «χωριό», δηλαδή σήμαινε «χωριό των ορταξήδων». Οι *ορταξήδες* ήταν οι κολλήγες, δηλαδή οι καλλιεργητές των τσιφλικιών και κατοικούσαν μέσα σ' αυτά ή σε γειτονικά κεφαλοχώρια. Σ' αυτούς οι κάτοχοι των τσιφλικιών παραχωρούσαν την καλλιέργεια και στο τέλος η παραγωγή μοιράζονταν στα δύο[5].

Αρίσβη	Ιρτζάν	*Iğrıcan*	Γρατζιανού
Γρατινή	Ιρντζιάν Χισσάρ	*Iğrıcan hisar*	κάστρο της Γρατζιανού

Πρόκειται για δύο σημαντικά χωριά του νομού. Το πρώτο βρίσκεται δεκαεπτά χιλιόμετρα ανατολικά της Κομοτηνής, πάνω στην εθνική οδό Κομοτηνής-Αλεξανδρούπολης και το δεύτερο δεκατρία χιλιόμετρα ανατολικά και λίγο βόρεια. Τα δύο ονόματα προέρχονται από το βυζαντινό *Γρατζιανοῦ* που ήταν το όνομα οχυρωμένης πόλης στην περιοχή της Κομοτηνής. Για πρώτη φόρα στη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο (431) μνημονεύεται μία *Γρατιανόπολις, Γρατιανουπολιτῶν πόλις*, έδρα επισκοπής, που ονομάστηκε έτσι από το Ρωμαίο αυτοκράτορα *Γρατιανό* (367-383 μ.Χ.). Η ταύτισή της όμως με τη γνωστή *Γρατζιανοῦ* δεν είναι βέβαιη[6]. Ας δούμε πως εμφανίζεται η τελευταία στις υστεροβυζαντινές πηγές. Στο Γεώργιο Ακροπολίτη (13ος αιώνας) δίνεται ως ή *Γρατζιανά* ή *Γρατζιάνους: Ἐπεί γοῦν Μοσυνούπολις καί Ξάνθεια καί ἡ Γρατζιανά* (άλλος κώδικας *Γρατζιάνους*) *καί αὐτή ὑπό τοῦτον ἐτέλει*[7]. Στο Νικηφόρο Γρηγορά (14ος αιώνας) συναντάμε τύπους χωρίς τζ: *τήν Γρατιανοῦ πόλιν, τήν Γρατιανοῦ, τῆς Γρατιανουπόλεως*[8]. Στον ίδιο συγγραφέα τα Κουμουτζηνά γίνονται *Κομοτηνή* και ο Μομιτζίλος *Μομιτῖλος: Προσάγων δέ καί πεῖράν τινα ταῖς ἐκεῖ πόλεσιν εἶλε καθ' ὁμολογίαν πόλεις δύο, τήν τε Κομοτηνήν καί τήν Γρατιανοῦ καλουμένας. Ἔνθα δή καί τό πρός Μομιτίλου γέγονεν ἐκεῖνον σύμπτωμα*[9]... Ο Καντακουζηνός (14ος αιώνας), ενώ στην αρχή του έργου του χρησιμοποιεί το όνομα *Γρατζιάνου* (*Γενόμενος δέ ἐν Γρατζιάνου πόλει περί ἐκβολάς τῆς Θράκης κειμένῃ*), στη συνέχεια γράφει παντού *Γρατιανοῦ, Γρατιανοῦ πόλις*[10]. Φαίνεται λοιπόν ότι το δημώδες όνομα της πόλης, κατά το 13ο-14ο αιώνα, ήταν *Γρατζιανού ή Γρατζιάνου*, ενώ το *Γρατιανοῦ* είναι λόγιο και πλαστό.

5. *Γ. Καφταντζή*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν καί τῆς περιφερείας της, Β΄, Σέρρες 1972, σ. 30.
6. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 276.
7. PG 140, στ. 1044.
8. PG 148, στ. 933, 1089 και 149, στ. 500.
9. PG 148, στ. 933.
10. PG 153, στ. 349, 1109, 1112, 1113 και 154, στ. 320, 340

Ας δούμε τώρα ποιες μορφές παίρνουν τα τουρκικά ονόματα των δύο χωριών στις πηγές. Σε οθωμανικό κείμενο του 15ου αιώνα, που περιγράφει την εποποιία του Ουμούρ Πασά, εμφανίζεται μία πόλη *Iğrıcan*[11]. Στην καταγραφή των *evlâd-ı fâtihân* του 1691 αναφέρεται ένας οικισμός στον καζά της Κομοτηνής, που μεταγράφεται από τον Gökbilgin ως *Ağrıcan*. Αυτή πρέπει να είναι η σημερινή *Αρίσβη* και όχι η *Γρατινή*· η τελευταία είχε χριστιανικό πληθυσμό και λογικά οι κάτοικοί της δε θα έπρεπε να στρατολογούνται στον οθωμανικό στρατό, επομένως δεν είναι πιθανό να παρουσιάζεται στην απογραφή. Ο εμφανιζόμενος στα βακουφικά έγγραφα καζάς *Ağrıcan* στο σαντζάκι της Κομοτηνής[12], έχει πάρει το όνομά του από την *Αρίσβη*, η οποία ήταν απ' ότι φαίνεται το σημαντικότερο κέντρο του. Στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως δίνεται επίσης ένα *Ağrıcan*[13]. Ήδη ο Στ. Κυριακίδης έχει σημειώσει για τη *Γρατιανοῦ* ή *Γρατσιανοῦ*, ότι *εἶναι τό γνωστόν σας Γριτζάν ἀσάρ, τό ὁποῖον κάκιστα ἔγινε Γρατινή*[14], ενώ τον ίδιο τύπο δίνει και ο Μ. Μελίρρυτος (1870)[15], που σημαίνει ότι βρισκόταν σε χρήση τουλάχιστον από τους χριστιανούς της περιοχής. Το *ασάρ* αποτελεί διαλεκτικό τύπο του *hisar* (βλ. *Αστραία*). Τέλος στο *Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν* του 1920, όπου προφανώς καταγράφονται τα ονόματα όπως είναι γνωστά στα ντόπια ιδιώματα, η μεν *Αρίσβη* δίνεται ως *Ιρτζάν*, ενώ η *Γρατινή* ως *Ιρντζιάν-Χισσάρ*.

Ας δούμε αναλυτικά ποια ήταν η εξέλιξη του ονόματος στα τουρκικά. Οι Τούρκοι άκουγαν στα ελληνικά ή και στα σλαβικά της περιοχής τον τύπο *Γρατζιανού* ή *Γρατζιάνου*. Αυτός εξελίχθηκε ίσως σε ένα **Iğracan* με την ανάπτυξη ενός αρχικού ı. Η ανάπτυξη αυτή είναι συνηθισμένη στα τουρκικά πριν από ένα σύμπλεγμα συμφώνων στην αρχή ξένων λέξεων, γιατί τα αρχικά συμφωνικά συμπλέγματα είναι ξένα στην τουρκική γλώσσα, π.χ. **γριπάρι>ığripar, σκάρα>ısgara, σκαρμός>ıskarmoz*[16]. Ο πιθανός τύπος **Iğracan* εξελίχθηκε σε ένα *Iğrıcan* με προχωρητική αφομοίωση ı-a>ı-ı (πρβλ. *κλήματα>kılamada>kılımada, πιστάκιον>fıstık*) ή υποχωρητική ανομοίωση a-a> ı-a (πρβλ. *αστακός>ıstakos, κεράτιον>garat>gırat*[17]). Αργότερα είχαμε μία πολύ συχνή στα τουρκικά ιδιώματα της Θράκης εξέλιξη: το *ğ* αποβλήθηκε ή τράπηκε σε ημίφωνο y και η δίφθογγος ıy μονοφθογγίστηκε σε ı, δηλαδή *Iğrıcan>Iyrıcan> Irıcan* (πρβλ. τα *eğri>eri, çiğnedim>çiynedim, eğlenmek>*

11. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 276.
12. *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 226-231.
13. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 6.
14. *Στ. Κυριακίδη*, Περί τήν 'Ιστορίαν τῆς Θράκης, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 55.
15. *Μ. Μελίρρυτου*, «Περιγραφή ιστορική καί γεωγραφική τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας Μαρωνείας», επιμέλεια *Δ. Βασιλειάδη*, Θρακική 'Επετηρίδα 1 (1980) 84.
16. *Ch. Symeonidis*, Der Vokalismus der griechieschen Lehnwörter im Türkischen, Thessaloniki 1976, σ. 99-102.
17. *Ch. Symeonidis*, ό.π.(σημ. 16), σ. 86-87 και 96.

eylendim>ilendim, που καταγράψαμε σε τουρκόφωνα χωριά της Θράκης[18]). Αυτό αποδεικνύεται και από ένα τύπο με y (*Ayrican*, ίσως πρέπει να διορθωθεί σε *Iyrican*), που δίνει ο Ayverdi[19]· είναι επίσης πολύ πιθανό ότι είχαμε ένα στάδιο με μακρό αρχικό ι (*Îrican*, πρβλ. *yağmur>yāmur*, *bağladım>bāladım*[20]). Τέλος με συγκοπή του ι της δεύτερης συλλαβής φτάσαμε στο *Ιρτζιάν*. Μια άλλη πιθανή εξέλιξη: *Iğrican>Iğrcan* (μετάθεση του υγρού r)>*Îrcan* (αποβολή του μεσοφωνηεντικού *ğ* και συναίρεση των δύο ι σε ένα μακρό, κατά το σχήμα *ağaç>āç*)>*Ircan* (*ağaç>aç*[21]). Κατά τη γνώμη μας το όνομα, τουλάχιστον στην καταγραφή του 1691, ίσως και στις άλλες οθωμανικές πηγές, πρέπει να μεταγραφεί *Iğrican* και όχι *Ağrican*, όπως το δίνει ο Gökbilgin, αφού το πρώτο οθωμανικό γράμμα (elif) μπορεί να διαβαστεί και ι.

Ας δούμε τώρα ένα ιστορικό πρόβλημα. Πώς εξηγείται το γεγονός της εμφάνισης του ίδιου ονόματος σε δύο χωριά; Στην περίπτωση της *Γρατινής*, συνοδεύεται από το *hisar* «κάστρο», δηλαδή *Ιρντζιάν χισσάρ=κάστρο της Γρατζιανού*, ενώ στην *Αρίσβη* απαντά μόνο του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βυζαντινή *Γρατζιανού* βρισκόταν στο λόφο πάνω από τη σημερινή *Γρατινή*. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής στοιχεία: α. Τα ερείπια βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου στην κορυφή του λόφου συμφωνούν με τη μαρτυρία του Καντακουζηνού: *τήν Γρατιανοῦ πόλιν ἐπολιόρκει οὖσαν οὐ μεγάλην, ὀχυρωτάτην δέ, ἔκ τε φύσεως τοῦ τόπου καί τῶν τειχῶν τῆς κατασκευῆς*[22]· αλλά και μέσα στο χωριό εντοπίστηκαν ερείπια βυζαντινού παρεκκλησίου και απορρίμματα αγγειοπλαστείου[23]. β. Η *Γρατινή* είχε πάντοτε χριστιανικό πληθυσμό (ο Μελίρρυτος γράφει ότι *κατοικεῖται ἐκ 50 χριστιανικῶν οἰκιῶν*[24]), σε αντίθεση με την *Αρίσβη* που είχε μουσουλμανικό. Τα χωριά βρίσκονται σε αρκετή απόσταση (δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα) για να υποθέσουμε ότι πάνω από τη *Γρατινή* βρισκόταν μόνο η ακρόπολη και η πόλη εκτεινόταν στη θέση της *Αρίσβης*. Η πορεία των δύο χωριών θυμίζει την περίπτωση της βυζαντινής ημιορεινής *Ξάνθειας* και της πεδινής *Γενιτζέ*. Έτσι το κάστρο της χριστιανικής *Γρατσιανού*, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, με την επικράτηση μεγα-

18. *Π. Κυρανούδη*, Φωνητική των τουρκικών δανείων του ιδιώματος Σουφλίου, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα Φιλολογίας του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 35, 24, 20.

19. *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 227.

20. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 35, 24.

21. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 35.

22. PG 153, στ. 1109.

23. *Χ. Μπακιρτζή*, «Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν μνημείων στή Θράκη: συμπεράσματα καί προοπτικές», Πρακτικά Συμποσίου *Η ιστορική, αρχαιολογική καί λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 181· *P. Soustal*, ό.π.(σημ. 3), σ. 277.

24. *Μ. Μελίρρυτου*, ό.π. (σημ. 15), σ. 84.

λύτερης ασφάλειας, χάνει τη στρατηγική σπουδαιότητά του, ενώ αναπτύσσεται ένα νέο μουσουλμανικό κέντρο στην καρδιά του κάμπου, στη θέση της σημερινής *Αρίσβης*. Ίσως η μεγάλη πεδιάδα του ήταν αυτή που συνέβαλε αποφασιστικά στην εξέλιξή του με αποτέλεσμα να αποτελέσει έδρα ομώνυμου καζά, ενώ κατά την απελευθέρωση είχε διπλάσιο περίπου πληθυσμό από τη *Γρατινή* (885 έναντι 495[25]).

Αστραία	Ασσάρ-Καγιά	*Asar kaya*	βράχος του κάστρου

Σχεδόν εγκαταλελειμμένο σήμερα πομακοχώρι της κοινότητας *Ιάσμου*, στις βορειοδυτικές παρυφές του νομού, αφού στην απογραφή του 1981 είχε έξι μόνο κατοίκους[26]. Το όνομά του προέρχεται από ένα *Asar Kaya*, όπου το *asar* είναι διαλεκτικός τύπος του *hisar* «φρούριο, κάστρο», από το οποίο προήλθε με αποβολή του αρχικού h (πρβλ. το *Δογάν-Ισσάρ*, τουρκικό όνομα της σημερινής *Αισύμης* Αλεξανδρουπόλεως[27]) και υποχωρητική αφομοίωση i-a>a-a, δηλαδή *hisar>isar>asar*. Ο τύπος *asar* είναι συνηθισμένος στα τοπωνύμια της Βαλκανικής. Έτσι στο νομό Ροδόπης είναι γνωστό το *Γριτζάν ασάρ* (βλ. *Γρατινή*), ενώ ανάμεσα στα τοπωνύμια του *Εχίνου* —το μεγαλύτερο πομακοχώρι του νομού Ξάνθης— δίνεται και ένα *Ασαρλόκα*[28]. Στο *Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν του 1920* (σ. 16) εμφανίζονται τα χωριά *Ασάρ-Βέη* Γενιτζών, *Ασαρλή* Αίνου και *Ασαρλίκ* Λαρίσης και στην περιοχή Σιδηροκάστρου ένα *Asarlăkɔ*[29]. Πολύ συχνός είναι και στα τοπωνύμια της Βουλγαρίας: *Asarlăk, Asarlăka, Asara, Asardere, Asar kasaba, Asar kalesi, Asarija*[30].

Όσον αφορά την ερμηνεία του συγκεκριμένου οικωνυμίου, δε γνωρίζουμε αν στο χωριό υπήρχαν πράγματι ερείπια κάποιας ακροπόλεως πάνω σε βράχο, ώστε να ονομαστεί αυτός «βράχος του κάστρου». Αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως διαπιστώσαμε από προφορική μαρτυρία, το *kaya* χρησιμοποιείται σε τουρκικά ιδιώματα του νομού και με την έννοια «πέτρα».

*Γλυκά	Βαλδιράν	*baldıran*	κώνειο το στικτό, μαγκούτα

Ανύπαρκτο σήμερα χωριό της κοινότητας *Αρριανών* Σαπών. Το όνομα προέρχεται από το χώρο των φυτωνυμίων, αφού το *baldıran* δηλώνει το φυτό που φέρει το επιστημονικό όνομα «κώνειο το στικτό», κοινώς *μαγκούτα*.

25. Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν 1920, σ. 40.
26. Λεξικό των δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών της Ελλάδος, Αθήναι 1984, σ. 199.
27. Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν 1920, σ. 32.
28. *Π. Θεοχαρίδη*, Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης, Ξάνθη 1995, σ. 538.
29. *J. Ivanov*, Mestnite imena meždu dolna Struma i dolna Mesta, Sofija 1982, σ. 71.
30. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 178, 214, 435, 288, 388, 507, 508, 314, 509, 445, 347, 395, 301.

Θάμνα	Εσέκ-Τσελί	*eşekçili*	χωριό των ονηλατών

Ανήκει και αυτό στην κοινότητα *Ασωμάτων*. Ο Εβλιγιά το αναφέρει ως *Eşek-Çelebi* (*çelebi* = λόγιος, μορφωμένος), που ο Kissling το θεωρεί πιθανή παραποίηση ενός *Aşik Çelebî*[31], συνδέοντας έτσι το όνομα με το θρησκευτικό χώρο των Μπεκτασήδων. Η υπόθεσή του όμως δεν επιβεβαιώνεται, γιατί το χωριό στις οθωμανικές πηγές από το 1691 εμφανίζεται ως *Merkepçili*[32]· η λέξη *merkeb(p)* είναι το λόγιο αντίστοιχο του τουρκικού *eşek* «γαϊδούρι» και προέρχεται από το αραβικό *markab* «κάθε είδος οχήματος, σαμάρι»[33]. Ίσως ο Εβλιγιά να μη παρετυμολόγησε το όνομα, αλλά να εννοούσε ένα *Eşek-celebi* «έμπορος γαϊδουριών» (*celeb* = ζωέμπορος, προβατέμπορος). Επομένως το όνομα του χωριού είναι *Eşekçili* και πρέπει να ερμηνευτεί ως «χωριό ονηλατών» ή «χωριό των εμπόρων όνων». Για τη μετονομασία μπορούμε να δώσουμε την εξής εξήγηση: το τουρκικό όνομα θεωρήθηκε, κατά παρετυμολογία, σύνθετο από το *eşek* «γαϊδούρι» και το *çalı* «αγκάθι», δηλαδή ως κάτι αντίστοιχο με το ελληνικό «γαϊδουράγκαθο» και το όνομα *Θάμνα* προτιμήθηκε ως σχετικό σημασιολογικά.

Ίσαλον	Ουσαλή	*Uysallı*	χωριό του Ουισάλ

Ανήκει στην κοινότητα *Αμαράντων*, στα νοτιοδυτικά της Κομοτηνής. Εμφανίζεται το 1691 ως *Uysallı*. Για το επίθετο *uysal*, που προέρχεται από τη ρίζα *uy-* «ταιριάζω, συμφωνώ», δίνονται στα λεξικά οι εξής σημασίες: α. «συνδιαλλακτικός, εξιλεωτικός», β. «άνθρωπος ενδοτικός, που συμφωνεί με όλους και ακολουθεί εύκολα τη γνώμη άλλων»[34]. Στην περίπτωσή μας πρόκειται πιθανότατα για προσωπωνύμιο. Σε μια τέτοια χρήση μεταξύ των Γιουρούκων το αναφέρει και ο Gökbilgin[35].

Κάρδαμος	Γκερδεμέ	*kerdeme*	κάρδαμο

Πομακοχώρι της κοινότητας *Οργάνης*· βρίσκεται βορειοανατολικά της Κομοτηνής, κοντά στα βουλγαρικά σύνορα. Υπάρχει τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία το όνομα προέρχεται από ένα *körderne* και αποδίδεται σε

31. *H. Kissling*, Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert, Wiesbaden 1956, σ. 91.
32. *T. Gökbilgin*, ό.π. (σημ. 1), σ. 266 και *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 87.
33. *St. Stachowski*, Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen II, Wroslaw-Warszava-Krakow-Gdańsk 1977, σ. 98.
34. *J. Redhouse*, Turkish-English Dictionary, Constantinople 1890, σ. 1204 και *Ί. Χλωροῦ*, Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 273.
35. *T. Gökbilgin*, ό.π. (σημ. 1), σ. 103.

κάποιο τυφλό (*kör*) *Δήμο*, ιδρυτή του χωριού[36]· πιο πιθανό, κατά τη γνώμη μας, είναι να έχουμε κάποιο φυτωνύμιο, παρόμοιο με το όχι πολύ μακρινό *Βαλδιράν* (βλ. *Γλυκά*). Το τουρκικό *kerdeme* προέρχεται από το ελληνικό *κάρδαμο*[37].

Κατσίκα	Κασικτσιλάρ	*kaşıkçılar*	κουταλάδες

Βρίσκεται στα δυτικά όρια του νομού και ανήκει στην κοινότητα *Αμαξάδων*. Η μετονομασία προέρχεται από μία ηχητική ομοιότητα του *kaşık* με το ελληνικό *κατσίκα*. Το όνομα αποτελείται από το ουσιαστικό *kaşık* «κουτάλι», το επαγγελματικό *-çı* και το επίθημα του πληθυντικού *-lar*, δηλαδή σημαίνει «κατασκευαστές κουταλιών». Με το ίδιο όνομα στον ενικό (*Κασηκτσή*) υπήρχε χωριό στην περιοχή Ραιδεστού, που το 1920 είχε μετονομαστεί σε *Χουλιαράς*[38] (*χουλιάρι<κοχλιάριον* «κουτάλι»).

Κηκίδιον	Τσουτσού-κιοΐ	*tuzcu köy*	χωριό των αλατάδων

Ανήκει στην κοινότητα *Κοσμίου* και απέχει τρία χιλιόμετρα από την Κομοτηνή. Ο τύπος *Τσουτσού* είναι μάλλον λανθασμένη καταγραφή του ονόματος ή προήλθε από το αρχικό *Tuzcu (köy)* «χωριό των αλατάδων», με αντιμετάθεση του z και τροπή των ηχηρών z, c(dž) στα αντίστοιχα άηχα s, ç(tš): *Tuzcu> Tzucu> Τσουτσού*. Ο τύπος *Tuzcu* εμφανίζεται στην καταγραφή του 1691, ενώ ένα *Τουζτζού, Τουστσού* δίνουν και ελληνικές πηγές[39]. Το *Tuzcu* αποτελείται από το ουσιαστικό *tuz* «αλάτι» και το επίθημα *-cu* που δηλώνει το επάγγελμα. Ίσως οι κάτοικοι του χωριού δούλευαν σε κάποιες αλυκές της περιοχής. Αλυκές υπήρχαν στη λιμνοθάλασσα του *Πόρτο Λάγος*, που απέχει γύρω στα τριάντα χιλιόμετρα. Τα χωριά των αλατάδων αποτελούσαν ξεχωριστή φορολογική κατηγορία· οι κάτοικοί τους παρέδιδαν το αλάτι που έβγαζαν από τις κρατικές αλυκές στο τουρκικό δημόσιο, που είχε το μονοπώλιό του[40].

Μελέτη	Μελεκλί	*melekli*	αγγελοχώρι

Ανήκει στην κοινότητα *Σώστη* και βρίσκεται δέκα περίπου χιλιόμετρα δυ-

36. Ἀ. *Λιάπη*, «Οἱ Πομάκοι μέσα στό χρόνο», Θρακική Ἐπετηρίδα 4 (1983) 21.

37. *Chr. Tzitzilis*, Griechische Lehnwörter im Türkischen, Wien 1987, σ. 55.

38. Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν 1920, σ. 47.

39. Στοιχεῖα συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν δήμων καί κοινοτήτων 41 (νομός Ροδόπης), Ἀθῆναι 1962, σ. 40 και Γενικός ὁδηγός τοῦ νομοῦ Ροδόπης, Κομοτηνή 1934, σ. 18.

40. *Β. Δημητριάδη*, «Φορολογικές κατηγορίες τῶν χωριῶν τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν Τουρκοκρατία», Μακεδονικά 20 (1980) 427.

τικά της Κομοτηνής. Αναφέρεται στην καταγραφή του 1691 ως *Melekli*. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι βάση του είναι η λέξη *melek* «άγγελος», στην οποία έχει προστεθεί το επίθημα *-li*. Το τουρκικό *melek* προέρχεται από ένα αραβικό *Malak* «άγγελος» του Κορανίου, που με τη σειρά του ανάγεται σε ένα *mal'ak* των βορειοδυτικών σημιτικών γλωσσών με αρχική σημασία «αγγελιοφόρος»[41]. Ποια είναι όμως η σημασία του στο συγκεκριμένο οικωνύμιο; Δύο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Η πρώτη είναι ότι πρόκειται για κάποιο προσωπωνύμιο, αφού βέβαια έχει μια τέτοια χρήση στα τουρκικά (πρβλ. το ελληνικό προσωπωνύμιο *Άγγελος*). Η δεύτερη είναι μήπως το όνομα του χωριού αποτελεί απόδοση του βυζαντινού *Ἀσώματος*. Με το όνομα αυτό, το οποίο θα πρέπει να ήταν αρχικά ναωνύμιο, αναφέρεται σε δύο χωρία του Καντακουζηνού, ένα φρούριο στην περιοχή των *Κουμουτζηνῶν*: α) *...καί ἄλλα φρούρια προσεχώρησαν περί ἐκείνην* (εννοεί *τήν πολίχνην τῶν Κουμουτζηνῶν*) *ὠχισμένα, τό τε προσαγορευόμενον Ἀσώματος καί ἡ Παραδημώ, τό τε Κρανοβούνιον καί Στυλάριον...* β) *Ἐπανιόντι δέ ἠγγέλετο ὡς ἐκ Βυζαντίου ψιλοί τοξόται ἐν πεντηκοντόροις τέσσαρσιν ἐλθόντες, Ἀσώματον τό φρούριον πολιορκοῖεν*[42]. Από τον Καντακουζηνό δίνεται επίσης η πληροφορία ότι κοντά στο φρούριο υπήρχε οχυρός γεώλοφος. Σ' αυτόν ανέβηκαν και αμύνονταν οι αντίπαλοί του, όταν έσπευσε προς βοήθεια του *Ασωμάτου*. Προς τη δεύτερη ερμηνεία του ονόματος συντείνουν τα εξής δύο στοιχεία: α. Η πληροφορία του Καντακουζηνού ότι ο *Ασώματος* βρισκόταν *περί τα Κουμουτζηνά*, αφού και η *Μελέτη* βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη σημερινή Κομοτηνή. β. Η ύπαρξη ερειπίων κάστρου σε απόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων βόρεια της *Μελέτης*, πάνω από το ανατολικό τμήμα του χωριού *Ληνός*. Πολύ κοντά στα ερείπια αυτά βρίσκεται και το εξωκκλήσι του Ευαγγελιστού Μάρκου, που κτίστηκε πάνω στα απομεινάρια βυζαντινού ναού[43].

Μελίταινα	Μπάγλιτσα	*bağlıca*	αμπελότοπος

Πομακοχώρι της κοινότητας *Ιάσμου*, στις βορειοδυτικές παρυφές του νομού, κοντά στα βουλγαρικά σύνορα. Ο Ayverdi τη δίνει ως *Bağlıca* (σαντζάκι Κομοτηνής)[44]. Φαίνεται πως βάση του ονόματος είναι το ουσιαστικό *bağ* «αμπέλι», στο οποίο έχουν προστεθεί δύο επιθήματα το *-lı* και το *-ca*. Για τη χρήση του *-ca* βλ. *Κοτρωνιά* νομού Έβρου. Είναι πολύ πιθανό ότι εδώ έχει μία καθαρά τοπική χρήση, δηλαδή δηλώνει ένα τόπο με αμπέλια. Τουλάχι-

41. The Encyclopaedia of Islam, Leiden 1991, VI, σ. 216.

42. PG 153, στ. 1101, 1105.

43. *Θ. Παπαζώτου*, «Προανασκαφικές έρευνες στό Παπίκιον ὄρος», Θρακική Ἐπετηρίδα 1 (1980) 114, 122-123, 127-128· *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 334.

44. *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 224.

στον ο *Ίασμος*, γύρω στα είκοσι χιλιόμετρα νοτιότερα, είναι φημισμένος από παλιά για το γλυκό κρασί που παράγει[45]. Γιατί όμως το χωριό μετονομάστηκε σε *Μελίταινα;* Η *μελίταινα* δηλώνει στα αρχαία ελληνικά ένα *εἶδος ἀρωματικοῦ φυτοῦ* (*τοῦ ὁποίου τήν ὀσμήν ἀγαποῦν αἱ μέλισσαι*), *μελισσόχορτον*[46], επομένως συνδέεται με τα *μέλισσα, μέλι*. Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι το τουρκικό όνομα συσχετίστηκε παρετυμολογικά με το *bal* «μέλι». Τα φωνητικά δεδομένα των τουρκικών ιδιωμάτων της Θράκης ενισχύουν αυτή την άποψη. Η αποβολή του *ğ* και η έκταση του προηγούμενου a σε μακρό a, μας δίνει ένα τύπο *bālar<bağlar*, που μαρτυρείται στο τοπωνύμιο *Κιούλ-Μπαλάρ = Kül-Bālar* [δηλώνει ένα αμπέλι που είχε φυτευθεί πάνω σε στάχτη (=*kül*) στην περιοχή *Σαπών*[47]]. Επίσης τύποι όπως *bāladım<bağladım, alaym<ağla-mak, yādı< yağdı*[48] κτλ, είναι συνηθισμένοι στη Θράκη. Ύστερα από αυτά φαίνεται πολύ πιθανό από ένα *Bağlıca* να πήραμε και ένα **Bālica* ή **Balıca* και στη συνέχεια, με παρετυμολογία ή με αποβολή του ι στα πομακικά, ένα **Balca*. Έτσι ήταν φυσικό βάση του ονόματος να θεωρηθεί το *bal*. Μια τέτοια εξέλιξη είχαμε στο τουρκικό όνομα του χωριού *Μελισσοχώρι* Λαγκαδά. Το 1771 αναφέρεται ως χριστιανικό χωριό στο βακούφι του Εβρενός με το όνομα *Bağlıca*[49], ενώ στο *Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν τοῦ 1920* καταγράφεται ως *Μπάλτζα*. Γι' αυτό και μετονομάστηκε σε *Μελισσοχώρι*, παρ' όλο που βάση του ονόματος ήταν πάλι το *bağ* «αμπέλι».

Πολύανθος	Ναρλή-κιοϊ	*narlı köy*	χωριό με ροδιές

Βρίσκεται δεκαέξι χιλιόμετρα δυτικά της Κομοτηνής. Το όνομά του αποτελείται από τη λέξη *nar* «ρόδι, ροδιά», δάνεια στα τουρκικά από τα περσικά και το επίθημα *-lı*.

Ρίζωμα	Γκεμπετζελή	*kebecili*	χωριό που οι κάτοικοί του φτιάχνουν κάπες

Βρίσκεται μερικά χιλιόμετρα δυτικά-βορειοδυτικά της Κομοτηνής και ανήκει στην κοινότητα *Ασωμάτων*. Αναφέρεται στην απογραφή του 1691 ως *Kebecili*. Το επίθημα -τζελή δεν πρέπει να μας παραπλανά, αλλά έχουμε ένα τουρκικό επαγγελματικό *kebeci+ -li*, που εξελίχθηκε σε *Γκεμπετζελή*. Βάση

45. *Α. Λιάπη*, Η Κομοτηνή και η περιφέρειά της, Κομοτηνή 1995, σ. 119.

46. *Σκ. Βυζαντίου*, Λεξικόν ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης καί καθαρευούσης, ἐπανέκδοση "Βιβλιοεκδοτικῆς", ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 834.

47. *Χρ. Τσιτσώνη*, «Σάπαι», Θρακική Ἐπετηρίδα 2 (1981) 261.

48. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 35.

49. *Β. Δημητριάδη*, ό.π. (σημ. 40), σ. 410.

του ονόματος είναι το ουσιαστικό *kébe*, που εμφανίζεται επίσης και ως *képe*, δάνειο στα τουρκικά από το ελληνικό *κάπα*[50], όπως δείχνει τόσο ο τόνος στην παραλήγουσα, όσο και η συνηθισμένη στα τουρκικά απόδοση του ελληνικού πιο κλειστού a με e. Ας δούμε τη χρήση του πρώτα στην κοινή τουρκική και έπειτα σε ιδιώματα της Θράκης. Ο Redhouse δίνει για τη λέξη *kébe* την ερμηνεία «πολύ χοντρό είδος κετσέ», «κοντό παλτό ή κουβέρτα από αυτό το ύφασμα»[51]. Ο Χλωρός παραθέτει τον τύπο *kébe κάππα, ἤτοι κάλυμμα χονδρόν μάλλινον χρησιμεῦον πρός προφύλαξιν τῶν ἵππων ἤ καί ἄλλων ζώων ἀπό τοῦ ψύχους τῆς νυκτός· χονδρόν ἐπανωφόριον τῶν ποιμένων ἤ τῶν χωρικῶν*[52]. Η τουρκική λέξη είχε περάσει και στα βουλγαρικά ιδιώματα της Δυτικής Θράκης (*Κομοτηνή, Δέρειο, Αλεξανδρούπολη*), όπου απαντούσε ένα *képe* με τη σημασία «γιαμουρλούκα»[53]. Ο τύπος *képe* είναι συνηθισμένος στα πομακικά της Ξάνθης, όπου χρησιμοποιείται με τη σημασία «πανωφόρι, παλτό, κάπα»[54].

Για την παρουσία του αρχικού ηχηρού g αντί του άηχου k στο οικωνύμιό μας τρεις εξηγήσεις μπορούν να δοθούν: α. Να πρόκειται για ανακρίβεια στην καταγραφή, αφού η σημείωση ηχηρών αντί για τα αντίστοιχα άηχα ή το αντίστροφο, είναι συνηθισμένο λάθος σε άτομα που δεν κάνουν επιστημονική καταγραφή. β. Να πρόκειται για τοπικό τουρκικό διαλεκτικό φαινόμενο. Ηχηροποίηση του αρχικού ουρανικού k εμφανίζεται στη Δυτική και Κεντρική Ανατολία: *göppek<köpek, güçük<küçük*[55]. Ωστόσο πολύ πιο συχνό φαινόμενο στις διαλέκτους τόσο της Ρούμελης, όσο και της Ανατολίας, είναι η ηχηροποίηση του αρχικού υπερωικού k[56]. γ. Να έχουμε παρετυμολογική επίδραση του *gebe* «έγκυος».

Πρόκειται λοιπόν για χωριό που οι κάτοικοί του κατασκεύαζαν κάπες και ίσως υπήρχε κάποια νεροτριβή, από αυτές που αναφέρονται στα τουρκικά κατάστιχα με τον όρο *asiyab-i kebe*. Η επεξεργασία των μάλλινων υφασμάτων ήταν από τα βασικά επαγγέλματα στην περιοχή της Ροδόπης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Έτσι ο Μελίρρυτος μας δίνει την πληροφορία, ότι οι κάτοικοι του *Δαρί-Δερέ* (το σημερινό *Ζλάτογκραντ* της Βουλγαρίας, πάνω από το βορειοανατολικό τμήμα του νομού Ξάνθης) *ζῶσιν ἔκ τε τῆς γε-*

50. *Ch. Symeonidis*, ό.π. (σημ. 16), σ. 45.

51. Turkish-English Dictionary, ό.π. (σημ. 34), σ. 628.

52. Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ό.π. (σημ. 34), σ. 1365.

53. Bălgarski Etimologičen Rečnik II, Sofija 1979, σ. 331.

54. *M. Βαρβούνη*, Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων και του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης, Κομοτηνή 1995, σ. 27, 30, 50, 70, 73 και *Π. Θεοχαρίδη*, ό.π. (σημ. 28), σ. 123.

55. *T. Kowalski*, Osmanische-türkische Dialekte, Enzyklopaediae des Islam IV, Leipzig 1934, σ. 1001.

56. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 28.

ωργίας καί ἄλλων χειροτεχνημάτων, ἐργαζόμενοι τάπητας, κιλίμια, μακατλίκια καί ἄλλα ἄξια μνείας ἐκ μαλλίου ἐργόχειρα καί μάλιστα ἡ ὡραία καί ἀνεξίτηλος ἐρυθρά βαφή τῶν μαλλίνων τούτων ὑφασμάτων καί ἀμπάδων[57]. Πρβλ. και το χωριό *Στροφή*.

Στροφή	Ντολαμτσιλάρ	*dolabçılar*	ντουλαπάδες

Βρίσκεται στα βορειοανατολικά των *Σαπών* και ανήκει στην κοινότητα *Αρριανών*. Το όνομά του στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως (1903/4) ήταν *Dolabçılar*[58]. Πρόκειται για τον πληθυντικό του επαγγελματικού *dolabçı*· βάση του είναι το ουσιαστικό *dolab(p)*, το οποίο στα νέα ελληνικά έδωσε το γνωστό *ντουλάπι*, όμως εδώ δεν έχει τη συνηθισμένη σημασία. Η έννοια με την οποία χρησιμοποιείται στο οικωνύμιό μας είναι «νερόμυλος, νεροτριβή». Το ουσιαστικό *dolab(p)*, ξεκινώντας από μία αρχική σημασία «οποιοδήποτε περιστρεφόμενο αντικείμενο» (από τη ρίζα *dola-* «περιβάλλω»), πήρε την έννοια «μεγάλος τροχός»[59] και στη συνέχεια «νερόμυλος, νεροτριβή», αφού στις νεροτριβές το νερό περιστρέφεται με εξαιρετική ταχύτητα. Με τη σημασία «γναφείο», «νερόμυλος» απαντά και σε βουλγαρικές διαλέκτους[60]. Ο τύπος *dolab(p)* είναι λαϊκός, ενώ ο αντίστοιχος όρος της οθωμανικής γραπτής γλώσσας είναι το περσικό *asiyab* «υδρόμυλος». Φαίνεται λοιπόν πως οι κάτοικοι του χωριού ασχολούνταν με το χτύπημα των μάλλινων υφαντών στα *ντουλάπια*, δηλαδή σε ποτάμιες δίνες. Τα μάλλινα, αφού πρώτα υφαίνονταν στον αργαλειό, τοποθετούνταν για αρκετές ώρες σ' αυτές, όπου χτυπιούνταν δυνατά από το νερό. Μ' αυτό τον τρόπο έπηζαν, γίνονταν απαλά και χνουδωτά, ιδιαίτερα ανθεκτικά και πολύ βαριά· χρησιμοποιούνταν για χαλιά, σκεπάσματα (βελέντζες), εξωτερικά ενδύματα κτλ. Στις ορεινές περιοχές των Πομάκων του νομού Ξάνθης υπάρχουν ακόμη τέσσερα-πέντε τέτοια ντουλάπια[61].

Σύμβολα	Σιμιτλή	*simitli*	κουλουροχώρι, ψωμοχώρι;

Ανήκει στην κοινότητα *Πανδρόσου*, βόρεια της Κομοτηνής. Το όνομα αποτελείται από το γνωστό και στα ελληνικά *simit* «κουλούρι» (*σιμίτι*) και το επίθημα *-li*. Το τουρκικό *simit* ανάγεται στο ελληνικό *σεμίδαλις* «σιμιγδά-

57. *Μ. Μελίρρυτου*, ό.π. (σημ. 15), σ. 86.
58. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 84.
59. Turkish-English Dictionary, ό.π. (σημ. 34), σ. 308· Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ό.π. (σημ. 34), σ. 1093.
60. Bălgarski Etimologičen Rečnik I, Sofija 1971, σ. 409.
61. Π. Θεοχαρίδη, ό.π. (σημ. 28), σ. 259.

λι»[62]. Μήπως το συγκεκριμένο οικωνύμιο είναι σχετικό με την αρτοποιία; Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να αποδειχθεί, αν το χωριό ταυτιζόταν με έναν οικισμό *Fırıncılar* «φουρνάρηδες, αρτοποιοί», που δίνει ο Ayverdi[63] στο σαντζάκι της Κομοτηνής, αλλά δυστυχώς χωρίς άλλες τοπογραφικές πληροφορίες. Βλ. και *Καστανιές Έβρου*.

Σώστης	Σουζούρ-κιοϊ	*su-sığırı köy*	βουβαλοχώρι

Βρίσκεται δώδεκα χιλιόμετρα δυτικά της Κομοτηνής. Είναι γνωστό από τα συνδεόμενα με το *Παπίκιον όρος* βυζαντινά ερείπια της περιοχής του. Στο τουρκικό όνομά του σημειώθηκε μία φωνητική εξέλιξη, εξαιτίας χαρακτηριστικών του τοπικού τουρκικού ιδιώματος, που συσκότισε την ετυμολογία του. Το μεσοφωνηεντικό υπερωικό ή ουρανικό *ğ* (= γ, j) παρουσιάζει την πολύ συχνή τάση να αποβάλλεται στα τουρκικά ιδιώματα της Θράκης· μετά την απώλειά του ακολουθεί συναίρεση των φωνηέντων που απομένουν, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μακρού φωνήεντος ή ενός απλού· αυτές όμως οι φωνητικές εξελίξεις συχνά απομακρύνουν αρκετά τη λέξη από την αρχική της μορφή με την οποία είναι γνωστή στη γραπτή γλώσσα: *ağız* «στόμα»>*aız*>*āz*>*az*, *ağaç* «δέντρο»>*āç*>*aç*, *göğüş* «στήθος»>*göüş*>*güş*[64]. Κάτι ανάλογο συνέβη και στο οικωνύμιό μας. Ξεκινώντας δηλαδή από ένα *Susığırı köy* που, όπως θα δούμε, εμφανίζεται στις πηγές, είχαμε αποβολή του μεσοφωνηεντικού ğ στο πρώτο συνθετικό του ονόματος και στη συνέχεια τα δύο ı συναιρέθηκαν σε ένα μακρό ή απλό. Το u που εμφανίζεται στη θέση του ı, στον τύπο του *Λεξικού των Συνοικισμών του 1920* (*Σουζούρκιοϊ*), θα μπορούσε είτε να είναι ελληνική απόδοση του τουρκικού ı, αφού στα ελληνικά δεν υπάρχει το φωνήεν αυτό, είτε, το πιθανότερο, να αποδίδει ένα τουρκικό ū ή u, που προέκυψε από υποχωρητική αφομοίωση του ī ή ı, προς το u της πρώτης συλλαβής. Πράγματι ένα *susūru* «βουβάλα» εμφανίζεται στα τουρκικά της βοειοανατολικής Βουλγαρίας[65]. Οι εξελίξεις αυτές μπορούν να συνοψιστούν στο σχήμα: *Susığırı köy*>*Susū(u)ru köy*>*Σουσούρ-κιοϊ*. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, στο τουρκικό ιδίωμα του γειτονικού χωριού *Μελέτη*, ο Σώστης εμφανίζεται σήμερα ως *Süsür köy*. Η παρουσία του μπροστινού ü είναι δύσκολο

62. *Ch. Symeonidis*, ό.π. (σημ. 16), σ. 93, 81.

63. *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 226.

64. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 34. Για την απώλεια του ğ στις τουρκικές διαλέκτους βλ. επίσης *T. Kowalski*, ό.π. (σημ. 55), σ. 999· *του ιδίου*, Les turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est, Krakau 1933, σ. 17· *A. Caferoğlu*, Die anatolischen und rumelischen Dialekte, Philologiae Turcicae Fundamenta I (1959) 248.

65. *T. Kowalski*, Les turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est, ό.π. (σημ. 64), σ. 17.

να εξηγηθεί φωνητικά, αφού η τροπή u>ü είναι σπάνια δίπλα σε απλό s[66]. Μήπως πρόκειται για κάποια παρετυμολογία, π.χ. προς το *süs* «κόσμημα, στόλισμα»;

Ο τύπος *Σουσούρ-κιοϊ* μπορεί να ερμηνευτεί ως «βουβαλοχώρι», αφού το *susığın* σημαίνει «βουβάλι»· είναι σύνθετο από το *su* «νερό» και το *sığır* «βόδι», επειδή στα βουβάλια αρέσει να συχνάζουν σε μέρη με νερό (ποτάμια, τέλματα κτλ). Δύο ακόμη σημεία αξίζει να σχολιαστούν: α. Ποιο ήταν το αρχικό τουρκικό όνομα του *Σώστη* και β. Ποια η σχέση του με το παλιό ελληνικό;

α. Για να απαντήσουμε στο πρώτο ερώτημα πρέπει να δούμε την εμφάνιση του ονόματος στις πηγές. Από τον Εβλιγιά Τσελεμπή (17ος αιώνας) αναφέρεται ως *Su Sığırlığı*[67], ενώ στην καταγραφή του 1691 ως *Susığırlı*. Στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως για το 1903/4 και στα βακουφικά έγγραφα εμφανίζεται ως *Susığın*[68]. Το όνομα του χωριού στα ελληνικά των ντόπιων ήταν *Βαλαριά*, που προέρχεται από ένα **Βουβαλαριά* ή από ένα διαλεκτικό τύπο *βάλ'<βουβάλι*· αυτό ταυτίζεται απόλυτα σημασιολογικά με το *Su Sığırlığı*, όπου τη θέση της ελληνικής κατάληξης *-αριά* έχει πάρει το περιληπτικό τουρκικό επίθημα *-lık*. Επομένως ο τύπος του Εβλιγιά εναι ο αρχικός και το όνομα σήμαινε «τόπος όπου συγκεντρώνονταν ή έβοσκαν τα βουβάλια». Τον τύπο *Βαλαριά* ως ελληνικό όνομα του *Σουσούρ-κιοϊ* δίνει ο Στ. Κυριακίδης[69]. Μάλιστα κάνει την υπόδειξη ότι σε τέτοιες περιπτώσεις, που σώζεται και ένα ελληνικό, παράλληλα με το αλλόγλωσσο όνομα, το πρώτο πρέπει να προτιμάται στη μετονομασία, αντί να πλάθεται νέο· δεν είχε ωστόσο υποπτευθεί ότι το *Σουσούρ-κιοϊ* και η *Βαλαριά* αποτελούν τύπους του ίδιου ονόματος σε δύο διαφορετικές γλώσσες.

β. Για να απαντήσουμε στο δεύτερο ερώτημα, πρέπει να εξετάσουμε τρεις περιπτώσεις: 1) το τουρκικό όνομα να είναι μετάφραση του ελληνικού, 2) το ελληνικό να είναι μετάφραση του τουρκικού και 3) να πρόκειται για δύο ανεξάρτητες ονοματοθεσίες από το ίδιο χαρακτηριστικό του τόπου, που ήταν η συγκέντρωση σ' αυτό βουβαλιών. Συνήθως βέβαια τα ελληνικά τοπωνύμια προηγούνται χρονικά, επειδή η παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή είναι προγενέστερη σε σχέση με τους τουρκόφωνους· δεν έχουμε όμως κάποια σοβαρά στοιχεία για το χρονικό προσδιορισμό των τύπων του ονόματος. Οι τουρκικοί εμφανίζονται από το 17ο αιώνα, ενώ ο ελληνικός *Βαλαριά* δεν εί-

66. Για την τροπή αυτή βλ. *A. Caferoğlu*, ό.π. (σημ. 64), σ. 244, *T. Kowalski*, ό.π. (σημ. 55), σ. 1003.

67. *H. Kissling*, ό.π. (σημ. 31), σ. 91.

68. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 82· *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 230, 301.

69. Ὁδηγίαι διά τήν μετονομασίαν κοινοτήτων καί συνοικισμῶν ἐχόντων τουρκικόν ἤ σλαβικόν ὄνομα, ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 7.

ναι βυζαντινός, αλλά θα μπορούσε να βρίσκεται σε χρήση τον ίδιο αιώνα. Η διερεύνηση της αρχικής πληθυσμιακής σύστασης του χωριού (τουρκόφωνοι ή ελληνόφωνοι) θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα. Η άποψή μας πάντως κλίνει προς την περίπτωση της ανεξάρτητης ονοματοθεσίας.

Υφαντές	Τσοχατζιλάρ	*Çohacılar*	τσοχατζήδες

Ανήκει στο δήμο Κομοτηνής, από την οποία βρίσκεται πέντε περίπου χιλιόμετρα δυτικά. Το όνομα του χωριού αποτελείται από το ουσιαστικό *çoha* «τσόχα», το επαγγελματικό επίθημα *-cı* και το επίθημα του πληθυντικού *-lar*, δηλαδή δηλώνει ένα χωριό που οι κάτοικοί του κατασκευάζουν τσόχα. Πρόκειται για ένα επάγγελμα όχι ασυνήθιστο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, η άσκηση του οποίου συνδυαζόταν συχνά με φορολογικές απαλλαγές. Έτσι για την περιοχή της Θεσσαλονίκης είναι γνωστό ότι οι κάτοικοι κάποιων χωριών, αναφερόμενοι στα οθωμανικά κατάστιχα ως *batancıyan*, έπλεναν, χτυπούσαν και έβαφαν την τσόχα που κατασκευαζόταν για τις ανάγκες των Γενιτσάρων της Κων/πολης. Τα χωριά αυτά απάρτιζαν ξεχωριστή φορολογική κατηγορία και εξαιρούνταν από τους έκτακτους φόρους (*'avariz*)[70].

Β. ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Δίκελλα	Ντικελή-Τάς	*dikili taş*	όρθια πέτρα

Ανήκει στην κοινότητα Μάκρης, είκοσι περίπου χιλιόμετρα δυτικά της Αλεξανδρούπολης. Η μετονομασία φυσικά δεν οφείλεται σε κάποια σχέση του χωριού με την αρχαία *δίκελλα* (= δικέλλι), αλλά στην ηχητική αναλογία με το τουρκικό *dikili*. Το χωριό οφείλει το αρχικό όνομά του στις στήλες της αρχαίας *Μεσημβρίας*· το όνομα αποτελείται από το επίθετο *dikili*, το οποίο προέρχεται από τον παθητικό τύπο *dikil-* του ρήματος *dik-mek* «φυτεύω, μπήγω, υψώνω, στήνω» < επίθετο *dik* «κάθετος, όρθιος» και από το ουσιαστικό *taş* «πέτρα». Οι Τούρκοι φαίνεται πως ονόμαζαν *dikili taş*, δηλαδή «όρθιες, μπηγμένες πέτρες», τις στήλες από την αρχαία *Μεσημβρία-Ζώνη*, που βρίσκεται πολύ κοντά, ίσως τις επιτύμβιες των νεκροταφείων στα δυτικά της πόλης[71]. Το τουρκικό αυτό τοπωνύμιο είναι συνηθισμένο σε περιοχές όπου υπάρχουν αρχαία ερείπια. Έτσι το χωριό *Ντικιλί-Τάς* της Καβάλας είχε πάρει το όνομά του από τα πολλά ρωμαϊκά επιτύμβια μνημεία της περιοχής του[72].

70. *Β. Δημητριάδη*, ό.π. (σημ. 40), σ. 413-414.

71. *Χ. Μπακιρτζή - Δ. Τριαντάφυλλου*, Θράκη (πολιτισμικοί οδηγοί Α΄), έκδ. ΕΤΒΑ-ΕΟΤ-ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1989, σ. 60-61.

72. *Δ. Σαμσάρη*, Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατά τήν ἀρχαιότητα,

Θούριο	Ουρλή	*Uğurlu*	χωριό του Ουγούρ

Βρίσκεται στη μέση περίπου της εθνικής οδού Διδυμοτείχου-Ορεστιάδας. Στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως (1903/4) εμφανίζεται ως *Uğurlu*[73]. Βάση δηλαδή του ονόματος είναι το ουσιαστικό *uğur* «τύχη». Έχουμε όμως ένα ιδιωματικό τύπο της λέξης *uğur*, που προέκυψε με απώλεια του μεσοφωνηεντικού *ğ* και συναίρεση των δύο u σε ένα, μακρό ή βραχύ. Πράγματι ένα ουσιαστικό *ūr* «τύχη» με θετική έννοια («καλή τύχη») και ένα επίθετο *ūrlu* «τυχερός» δεν είναι άγνωστα στα τουρκικά ιδιώματα της Δυτικής Θράκης[74] (βλ. και *Σώστης*). Δεν ξέρουμε αν ο τύπος *Ουρλή*, όπου φαίνεται να υπάρχει το επίθημα *-li* αντί για το *-lu* που απαιτεί η αρμονία φωνηέντων της τουρκικής γλώσσας, είναι πράγματι τουρκικός ή πρόκειται για μορφολογική τροποποίηση του *ūrlu* στο ντόπιο ελληνικό ιδίωμα, ώστε να εμφανιστεί ως ουδέτερο σε *-ί*. Ως προς την ερμηνεία του ονόματος, το επίθετο *ūrlu* σημαίνει «τυχερός». Σύμφωνα όμως με προφορική μαρτυρία Μουσουλμάνων του Έβρου η λέξη *uğur, ūr* είναι και προσωπωνύμιο και μάλλον μια τέτοια χρήση έχει εδώ.

Καστανιές	Τσορέκ-κιοϊ	*çörek-köy*	ψωμοχώρι

Το γνωστό κεφαλοχώρι στα σύνορα Ελλάδας-Τουρκίας, σε απόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων από την Αδριανούπολη. Το όνομα του χωριού στη ντόπια παράδοση, όπως διαπιστώσαμε από προφορικές μαρτυρίες, έχει παρετυμολογηθεί και συσχετιστεί με το *çeyrek* «τέταρτο». Ωστόσο στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως για το έτος 1903/4 απαντά ως *Çörek*[75] και μάλλον πρέπει να ερμηνευτεί «χωριό των αρτοποιών». Η λέξη *çörek*, που έδωσε στα ελληνικά το γνωστό *τσουρέκι*, εκτός από τη σημασία αυτή, έχει στα τουρκικά και μία διαλεκτική σημασία «ψωμί», «στρογγυλό ψωμί»[76]. Ο Χλωρός την ερμηνεύει *ἄρτος στρογγύλος, μαλακός, ἀρτολάγανον, τσουρέκι*[77]. Σε τουρκικά ιδιώματα του νομού Ροδόπης, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, έχει πάρει σήμερα τη σημασία «πίττα για σουβλάκι». Για την ερμηνεία του ονόματος ως «χωριό των αρτοποιών» έχουμε την εξής απόδειξη:

Σε οθωμανικό χάρτη του 1899/1900 εμφανίζεται ένα *Ekmekçiköyü çiftliği*, ενώ το ίδιο τσιφλίκι στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως για

Θεσσαλονίκη 1976, σ. 149-150.

73. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 87.
74. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 24, 34.
75. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 43.
76. Turkish-English Dictionary, ό.π. (σημ. 34), σ. 201.
77. Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ό.π. (σημ. 34), σ. 666.

το 1903/4 έχει το όνομα *Etmekçi* (λάθος τύπος αντί *Ekmekçi*) *Çiftlik* (ναχιγιές *Üsküdar=Σκούταρι*)[78]· αυτό πρέπει να ταυτιστεί με τον οικισμό *Εκμεκτσή-κιοϊ* της υποδιοικήσεως Αδριανουπόλεως, που καταγράφεται στο *Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν* του 1920 (σ. 34) με πληθυσμό πέντε κατοίκους και μετονομασία *Αρτοφόρον*. Ο πρώτος τύπος του ονόματος *Ekmekçiköyü çiftliği* σημαίνει στα τουρκικά «τσιφλίκι του χωριού των ψωμάδων». Αυτό «το χωριό των ψωμάδων», όπως δείχνει και η γεωγραφική γειτνίαση των δύο οικισμών, φαίνεται πως ήταν οι σημερινές *Καστανιές*, οι οποίες είχαν προφανώς και το όνομα *Ekmekçi köyü* (*ekmek*=ψωμί). Παρόμοια τουρκικά οικωνύμια σχετικά με την αρτοποιία ήταν και τα *Σιμιτλή*, *Fırıncılar* του σαντζακιού Κομοτηνής (βλ. *Σύμβολα*).

Κοτρωνιά	Κουτρουτζιά	*Kurtluca;*	λυκότοπος

Ανήκει στην κοινότητα *Δαδιάς*, στα δυτικά του Σουφλίου. Το όνομά του στη ντόπια ελληνική διάλεκτο είναι *Κουτρουτζιά*. Ίσως να ήταν αρχικά ένα *Kurtluca*, το οποίο συναντήσαμε σε βουλγαρική πηγή[79]. Φωνητικά δεν υπάρχει δυσκολία, γιατί το δεύτερο υγρό l θα μπορούσε να αποβληθεί με ανομοίωση, ενώ το r εύκολα θα μπορούσε να αλλάξει θέση. Αυτό αποτελείται από το ουσιαστικό *kurt* «λύκος» και τα επιθήματα *-lu* και *-ca*. Το τελευταίο είχε στα τουρκικά δύο βασικές λειτουργίες, μία εξισωτική και μία υποκοριστική, όμως αργότερα απέκτησε και μία καθαρά τοπωνυμική χρήση[80]. Έτσι το *Kurtluca*, αν δεν είναι το υποκοριστικό ενός *Kurtlu* «χωριό ή μέρος με λύκους», μπορεί να ερμηνευτεί ως «λυκότοπος». Μία τέτοια ανάλυση δικαιολογείται και από τη θέση του χωριού, αφού βρίσκεται μέσα σε πυκνό δάσος, όπου η παρουσία λύκων δεν είναι ασυνήθιστη. Ωστόσο ένας τύπος *Kotorişe* που δίνει ο Ayverdi[81], προβάλλει ως πιθανό ένα σλαβικό αρχικό όνομα με την κατάληξη *-ιτσα*, που και αυτό δεν θα ήταν παράξενο, αφού το χωριό είχε παλιότερα βουλγαρόφωνο πληθυσμό.

Λεπτή	Ετζέκιοϊ	*Ece köy*	χωριό του Ετζέ

Ανήκει στο δήμο Ορεστιάδας. Το πρώτο συνθετικό είναι ένα τουρκικό

78. *Kl. Kreiser*, Die Ortsnamen der europäischen Türkei nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken, Freiburg 1975, σ. 60.

79. *T. Bojadžiev*, Bălgarskite govori v Zapadna i Iztočna Trakija, Sofija 1991, σ. 205.

80. Για τη λειτουργία του επιθήματος βλ. *H. Scheinhardt*, Typen türkischer Ortsnamen, Haidelberg 1979, σ. 166-174 και *Π. Κυρανούδη*, Τα τουρκικά οικωνύμια του ελλαδικού χώρου, μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα Φιλολογίας του ΑΠΘ, 1995, σ. 68-70.

81. *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 402.

προσωπωνύμιο, το *Ece*. Αξίζει να σημειωθεί η λαϊκή ετυμολογία που οδήγησε στη μετονομασία *Λεπτή*. Αντί για το προσωπωνύμιο *Ece*, το οποίο είναι πολύ πιθανό ότι στο ντόπιο ελληνικό ιδίωμα με στένωση του e θα έγινε *Ιτζέ*, πρώτο συνθετικό θεωρήθηκε το επίθετο *ince* «λεπτός»· δηλαδή το όνομα μάλλον ερμηνεύτηκε ως «λεπτό χωριό» και έτσι αλλάχθηκε σε *Λεπτή*. Δεν ξέρουμε ποιος ήταν ο *Ece*, από τον οποίο πήρε το όνομα το χωριό. Πάντως είναι γνωστός ο *Ece-bey*, διακεκριμένος αξιωματικός του οθωμανικού στρατού που συνέβαλε αποφασιστικά στην κατάκτηση της Καλλίπολης (1354). Για τις υπηρεσίες του ανταμείφθηκε από τον Σουλεϊμάν Πασά με την παραχώρηση εκτάσεων γης στη Θράκη[82].

Μεταξάδες	Τοκμάκ-κιοϊ	*tokmak köy*	χωριό με νεροτριβή;

Σημαντικό χωριό της επαρχίας Διδυμοτείχου, κοντά στα βουλγαρικά σύνορα. Πρώτο συνθετικό του ονόματος είναι το ουσιαστικό *tokmak* για το οποίο οι κυριότερες σημασίες που δίνονται στα λεξικά είναι οι εξής: «βαρύ ξύλινο σφυρί (= βαριά), σφύρα, κόπανος, ρόπτρο, ξύλινο γουδί»[83]. Η λέξη κατά το Χλωρό προέρχεται από τη ρίζα *toku-* (στα αρχαία τουρκικά *toka-*) «υφαίνω ύφασμα». Είναι πολύ πιθανό ότι η έννοια που έχει στο συγκεκριμένο οικωνύμιο σχετίζεται με την κατεργασία μάλλινων υφασμάτων. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, στο νομό Έβρου υπήρχαν παλιότερα τα *τουκμάκια*, μέρη όπου χτυπούσαν τα μάλλινα υφάσματα, αφού πρώτα τα ύφαιναν, για να φτιάξουν τα *σιαγιάκια* (γίνονταν σακάκια, κουστούμια κτλ.). Πρόκειται δηλαδή για νεροτριβές, οι οποίες εκτός από τη δύναμη του νερού, χρησιμοποιούσαν και μεγάλους ξύλινους κόπανους για το χτύπημα των μάλλινων πάνω στις πέτρες των ποταμών. Η μετονομασία *Μεταξάδες* προδίδει μία πιθανή σχέση του χωριού με την υφαντουργία, χωρίς ωστόσο να είναι ακριβής απόδοση του τουρκικού ονόματος.

Ορμένιο	Τσερμέν	*Çermen*	Τζερνομιάνου

Το γνωστό κεφαλοχώρι στα σύνορα Ελλάδας-Βουλγαρίας-Τουρκίας (περιοχή Τριεθνούς). Υπήρξε σημαντική πόλη, κατά τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που έμεινε στην ιστορία εξαιτίας της αποφασιστικής ήττας σ' αυτή του σέρβου ηγεμόνα Ιωάννη Ούγγλεση από τους Τούρκους

82. *Γ. Βογιατζή*, «Οθωμανοί και μη Οθωμανοί μουσουλμάνοι στην κατάκτηση και τον εποικισμό της ανατολικής και δυτικής Θράκης», Ελληνικά 41 (1990) 280-281.

83. Turkish-English Dictionary, ό.π. (σημ. 34), σ. 1180 και Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ό.π. (σημ. 34), σ. 1091.

(1371). Οι περισσότερες αναφορές της στη βυζαντινή περίοδο προέρχονται από το 14ο αιώνα και τον Καντακουζηνό, ο οποίος χρησιμοποιεί στην ονομαστική το όνομα *ἡ Τζερνομιάνου*· παραθέτουμε ενδεικτικά δύο χωρία: α. *Διαβάντων δέ αὐτῶν τόν Ἔβρον κατά τήν Τζερνομιάνου λεγομένην πόλιν...* β. *Καί ἡ Τζερνομιάνου δέ καί αὐτή προσεχώρησεν, ἀντέχειν πρός τόν πόλεμον μή δυναμένη, ἧς ἦρχεν ὁ Ἱέραξ...*[84]. Μία φορά απαντά και μία αιτιατική σε -ους (*εἰς Τζερνομιάνους ἐλθόντι*)[85]. Ίσως η πόλη αναφέρεται πρώτη φορά το 12ο αιώνα από τον άραβα γεωγράφο Al-Idrisi, εφ' όσον ταυτίζεται με την *Ṭmyānis, Ṭamiyānus, Ṭimiyānus, Ṭimānus*[86]. Το 15ο αιώνα εμφανίζεται στον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη και ένας τύπος χωρίς τζ (*κατά Κερμιανόν χῶρον*[87]). Τον ίδιο αιώνα σημειώνεται ως *Czernoneniu, Czernomeniu* (δοτική)[88]. Το 17ο αιώνα ο Εβλιγιά Τσελεμπή καταγράφει ένα τύπο του ονόματος που περιέχει τα οθωμανικά γράμματα *Crmn*[89] και πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να διαβαστεί ως *Cermen* ή *Cirmen*, αλλά το τουρκικό όνομα που επικράτησε είναι το *Çermen* ή *Çirmen*. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελεί συνέχεια του βυζαντινού ονόματος. Ο τύπος από τον οποίο προήλθε είναι μάλλον ένα *Čermomen* με ανομοιωτική αποβολή του πρώτου έρρινου n και συγκοπή του ο.

*Φερύγιον	Εφρέμ-κιοϊ	*Efrem-köy*	χωριό του Εφραίμ

Ανύπαρκτος σήμερα οικισμός, ο οποίος ανήκε στην κοινότητα *Νεφέλης* (*Καρά Μπουλούτ*). Με το όνομα *Εφραίμ* υπήρχαν δύο χωριά στην περιοχή: το *Φερύγιον*, κοντά στο χωριό *Ζώνη* της επαρχίας Ορεστιάδας, στα σύνορα με τη Βουλγαρία και το σημερινό *Εφραίμ* της Βουλγαρίας, σε απόσταση τριάντα περίπου χιλιομέτρων βορειοδυτικά. Το δεύτερο ονομαζόταν στα τουρκικά *Urum köy* «ελληνοχώρι», *Efrem viran* «ερείπια του Εφραίμ», *Ak viran* «λευκά ερείπια», *Urum ή Rum Efrem* «ελληνικό Εφραίμ»[90]. Φαίνεται πως είχε ελληνικό πληθυσμό και ονομαζόταν *Rum Efrem*, για να διακριθεί από το άλλο *Εφραίμ*, που είχε τουρκικό ή βουλγαρικό. Τα δύο αυτά χωριά σχετίζονται με το βυζαντινό πόλισμα *Ἐφραίμ*, που μνημονεύεται στις πηγές από το 13ο αιώνα. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης μας δίνει την πληροφορία ότι βρισκόταν κοντά στην Αδριανούπολη: *Οὗστρα δέ καί Περπεράκιον καί Κρυβοῦς καί τό παρακείμενον τῇ τοῦ Ἀδριανοῦ κεκλημένον Ἐφραίμ Βουλγάροις κεχειρω-*

84. PG 153, στ. 269, 1212. Βλ. επίσης 153, στ. 421 και 154, στ. 256, 257.
85. PG 153, στ. 293.
86. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 489.
87. PG 159, στ. 40.
88. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 489.
89. *H. Kissling*, ό.π. (σημ. 31), σ. 38.
90. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 261.

ται[91]. Ο Καντακουζηνός σημειώνει για το συγκεκριμένο «πολίχνιο», ότι δεν του είχε υποταχτεί, γι' αυτό και το ταλαιπώρησαν οι Τούρκοι σύμμαχοί του, υπό τον Ουμούρ: *καί τά κατά τήν Μόρραν πολίχνια πάντα προσεχώρησαν εὐθύς, πλήν ἑνός Ἐφραίμ προσαγορευομένου. Τά μέν οὖν προσχωρήσαντα οὐδέν δυσχερές ὑπέμενον παρά Περσῶν, Ἐφραίμ δέ ἐκάκωσαν οὐκ ὀλίγα*[92].

Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιο από τα δύο χωριά με το όνομα *Εφραίμ* βρίσκεται στη θέση του βυζαντινού; Από τα μέχρι τώρα στοιχεία φαίνεται πως αυτό ήταν το *Εφραίμ* της σημερινής Βουλγαρίας. Αναφέρουμε δύο σημαντικές ενδείξεις: Η πρώτη είναι η πληροφορία του Βιλλεαρδουίνου ότι οι σταυροφόροι καταδιώκοντας τον Καλογιάννη, που υποχωρούσε από το Διδυμότειχο προς τα βορειοδυτικά, φτάνουν από την Αδριανούπολη στο *chastel le Fraïm* την πέμπτη μέρα[93]. Το *Φερύγιον* βρίσκεται πολύ κοντά στην Αδριανούπολη, για να καθυστερήσουν οι σταυροφόροι πέντε ημέρες να φτάσουν σ' αυτό, ενώ αντίθετα το βουλγαρικό *Εφραίμ* βρίσκεται πιο μακριά και απέχει από αυτή πενήντα τρία χιλιόμετρα. Η δεύτερη ένδειξη είναι τα σωζόμενα στην περιοχή του βουλγαρικού Εφραίμ βυζαντινά ερείπια δεξαμενής, εκκλησίας, αγιάσματος, φρουρίου κτλ[94]. Παρ' όλο που η ταύτιση αυτή είναι πολύ πιθανή, παραμένει ως ιστορικό πρόβλημα η σχέση των δύο ομώνυμων χωριών, όπως και στην περίπτωση των χωριών *Αρίσβη* και *Γρατινή* του νομού Ροδόπης.

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο είναι η σχέση του ονόματος και του φρουρίου με το μοναχισμό. Το όνομα Εφραίμ είναι πολύ συνηθισμένο στο μοναχικό περιβάλλον και διαδόθηκε ευρύτατα από το γνωστό Σύρο όσιο. Μήπως το βυζαντινό «πολίχνιον» είχε ονομαστεί έτσι από κάποιο ομώνυμο μοναστήρι; Στο βουλγαρικό *Εφραίμ* σώζονται λαξευμένα σε βράχο κόγχες, σκαλοπάτια και ανοίγματα για την ανέγερση μοναστικών κατοικιών[95]. Αλλά και στην περιοχή του ελληνικού Εφραίμ υπάρχουν ενδείξεις για σχέση της με το μοναχισμό. Μέσα σ' αυτή βρίσκεται το χωριό *Αλεποχώρι*, όπου σώζεται εκκλησία του 18ου αιώνα, αφιερωμένη στον Άγιο Αθανάσιο. Υπάρχει η παράδοση μεταξύ των κατοίκων ότι παλιότερα στη θέση της υπήρχε μοναστήρι. Οι τοιχογραφίες της ιστορήθηκαν από αγιογράφους του γειτονικού *Ορτά-κιοϊ*, οι οποίοι φαίνονται γνώστες της μοναχικής παράδοσης· παρ' όλο που ο ναός προοριζόταν για ενοριακός, σημαντική θέση στα θέματά τους κατέχουν οι

91. PG 140, στ. 1125.

92. PG 153, στ. 1092.

93. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 261.

94. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 261. Ο Soustal ταυτίζει και αυτός το βυζαντινό φρούριο με το σημερινό *Εφραίμ* της Βουλγαρίας, φαίνεται όμως πως αγνοούσε την ύπαρξη του *Εφραίμ* της Ελλάδας, στο οποίο δεν κάνει κάποια αναφορά.

95. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 261.

ασκητές και όσιοι (Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης, Σάββας, Αντώνιος, Ευθύμιος, Μέγας Παχώμιος, Αθανάσιος ο Αθωνίτης)[96]. Επίσης στο *Ορτά-κιοϊ*, πέρα από τα βυζαντινά ερείπια, υπάρχει μοναστήρι του δεκάτου ενάτου αιώνα, το οποίο ήταν ίσως βυζαντινό[97].

Τελειώνοντας με το *Εφραίμ-κιοϊ* πρέπει να πούμε ότι θεωρούμε αδικαιολόγητη την αλλαγή του ονόματος και τη μετονομασία του σε *Φερύγιον*, αφού το παλιό όνομα ήταν χριστιανικότατο και επιπλέον σημαντικό για τη βυζαντινή ιστορία του τόπου.

Γ. ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Αλκυόνη	Αλκητζηλάρ	*halıcılar*	ταπητουργοί

Ανήκει στην κοινότητα *Μαγικού* και βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα νότια της Ξάνθης. Οι ντόπιες παραδόσεις δίνουν δύο ονόματα: *Χάλιτσιλαρ* και *Χάουτσουλαρ*[98]. Το πρώτο αποτελείται από το ουσιαστικό *hali* «χαλί», το επαγγελματικό επίθημα *-cı* και το επίθημα του πληθυντικού *-lar*, δηλαδή σημαίνει «ταπητουργοί». Το δεύτερο έχει τα ίδια επιθήματα, όμως βάση του είναι το ουσιαστικό *hauç* (<*havuç* «καρότο», με μεσοφωνηεντική αποβολή του v), επομένως σημαίνει «καροτάδες». Στις πηγές εμφανίζεται και ένα τρίτο όνομα: πρόκειται για το *Altıcılar*, που δίνει η Επετηρίδα του Βιλαετίου της Αδριανουπόλεως του 1903/4[99] και παραπέμπει σε ένα *Altıncı* «χρυσοχόος»<*altın* «χρυσός». Από το τελευταίο προήλθε μάλλον και ο τύπος *Αλκητζηλάρ* του *Λεξικού Συνοικισμών του 1920*. Ποιο από τα τρία ονόματα ήταν το αρχικό; Αυτό, κατά τη γνώμη μας ήταν το *Halıcılar* «ταπητουργοί», το οποίο έδωσε ένα *Alıcılar*, που παρουσιάζεται στις πηγές[100]. Η αποβολή του αρχικού υπερωικού ή ουρανικού h είναι συνηθισμένη στα τουρκικά ιδιώματα της Δυτικής Θράκης: *hafta>afta*, *hız>ız*, *hizmet>izmet*[101]. Ο τύπος *Alıcılar* ήταν εύκολο να παρετυμολογηθεί προς ένα *Altıcılar*. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τα εξής στοιχεία: στην περιοχή των νομών Ξάνθης και Ροδόπης η υφαντουργία και η εριουργία ήταν ένα από τα βασικά επαγγέλματα, όπως φαίνεται από τα πολυάριθμα σχετικά οικωνύμια: [*Κέτενλικ* (από το *keten* «λινάρι») = *Κένταυρος*, *Ντουλάπ Χάν* = *Σμίνθη*, *Ντολαπτσιλάρ* = *Στροφή*, *Γκεμπετζηλή* = *Ρί-*

96. *Γρ. Εὐθυμίου*, «Περί τοῦ ἐν Ἀλεποχωρίῳ Ἔβρου ἱστορημένου ναοῦ», Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ και Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ 22 (1957) 152-163.

97. *P. Soustal*, ό.π. (σημ. 3), σ. 288-289.

98. *Σ. Χατζηδημητρίου*, ό.π. (σημ. 1), σ. 16.

99. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 4.

100. *E. Ayverdi*, ό.π. (σημ. 1), σ. 301.

101. *Π. Κυρανούδη*, ό.π. (σημ. 18), σ. 37. Για το ίδιο φαινόμενο σε τουρκικές διαλέκτους των Σκοπίων βλ. *T. Kowalski*, ό.π. (σημ. 55), σ. 1000.

ζωμα κτλ.]. Ο Εβλιγιά, όταν επισκέφθηκε την *Γενιτζέ* (σημερινή *Γενισέα*) αναφέρει ότι στις όχθες του ποταμού *Eskice* (εννοεί τον σημερινό *ποταμό Ξάνθης*, η οποία ονομαζόταν τουρκικά και *Eskice*), που περνούσε από την περιοχή, υπήρχαν τα εργαστήρια είκοσι βυρσοδεψείων (*debbağhane*)[102]. Βλ. επίσης *Καρότα*.

Γκιώνα	Γκιουνεϊλέρ	*Göynüklü*	χωριό με κατοίκους της φυλής *Göynük*

Ανήκει στην κοινότητα *Αβδήρων*. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία ως όνομα του χωριού δίνεται και το *Γκιούνικλερ*[103]. Αυτή διασώζει το αρχικό όνομα του χωριού, σε αντίθεση με το *Λεξικόν τῶν Συνοικισμῶν* του 1920 και την Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως για το 1903/4[104], που καταγράφουν μία παρετυμολογική εκδοχή του: *Güneyler* «νότιοι». Το δεύτερο όνομα είναι αρκετά παραπλανητικό, δεδομένου ότι το χωριό, βρίσκεται στα νότια των δύο μεγάλων κέντρων της περιοχής κατά την οθωμανική περίοδο, της *Ξάνθης* και κυρίως της *Γενιτζέ* (*Γενισέας*). Το γνήσιο όνομα του χωριού αποκαλύπτει η καταγραφή των Γιουρούκων του 1691: *Göynüklü*. Το *Göynük*, κατά το Χλωρό από τη ρίζα *göyn-* «καίγομαι» (δηλαδή *göynük*=καμένος), ήταν όνομα τουρκικής φυλής και κωμοπόλεως[105]. Στην περιοχή αυτή της Γενισέας είχε εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός Γιουρούκων, ανάμεσα στους οποίους πρέπει να ήταν κάποιοι της φυλής των *Göynük*, που έδωσαν το όνομά τους στο χωριό.

Καλότυχο	Ουρλή	*Uğurlu*	χωριό του Ουγούρ

Πομακοχώρι της κοινότητας Σατρών. Το όνομά του στην Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως (1903/4) ήταν *Uğurlu*[106]. Για την ερμηνεία του βλ. *Θούριο* νομού Έβρου. Η μετονομασία *Καλότυχο* είναι μια κατά λέξη απόδοση του επιθέτου *uğurlu* «τυχερός».

Καρότα (η)	Χαβουντζιλάρ	*Halıcılar*	ταπητουργοί

Ανήκει και αυτό στην κοινότητα Γενισέας. Στη ντόπια παράδοση το όνομα του χωριού είναι *Κασαμπά Χάλιτσιλαρ*, που σημαίνει «ταπητουργοί

102. *H. Kissling*, ό.π. (σημ. 31), σ. 92.
103. *Σ. Χατζηδημητρίου*, ό.π. (σημ. 1), σ. 14.
104. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 30.
105. Λεξικόν Τουρκοελληνικόν, ό.π. (σημ. 34), σ. 1456.
106. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 40.

της Γενιτζέ» (γιατί η σημερινή *Γενισέα* ονομαζόταν και *kasaba* «πολιτεία», όπως πράγματι ήταν τότε για τα χωριά της περιοχής της) για να διακριθεί από το κοντινό *Χάλιτσιλαρ* (σημερινή *Αλκυόνη*), που βρίσκεται πιο δυτικά[107]. Βέβαια στη ντόπια παράδοση χρησιμοποιείται και ο τύπος *Χάουτσουλαρ* «καροτάδες» που προέρχεται από ένα *havuççular* με μεσοφωνηεντική αποβολή του ν. Επίσης και η Επετηρίδα του Βιλαετίου Αδριανουπόλεως δίνει ένα *Havuccular*[108]. Την ερμηνεία «καροτάδες» υιοθέτησε και η επιτροπή μετονομασίας, όμως πιο πιθανή κατά τη γνώμη μας είναι η ερμηνεία «ταπητουργοί» (βλ. *Αλκυόνη*).

Σήμαντρα	Καρατσιανλάρ	*Karakaçanlar;*	Σαρακατσάνοι;

Ανήκει στην κοινότητα *Σελέρου*, δέκα περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της Ξάνθης. Ακόμα και η προφορική παράδοση δίνει το όνομα *Καρά Τσανλάρ*[109]. Αυτό βέβαια δίνει την αίσθηση ενός συνθέτου από το γνωστό επίθετο *kara* «μαύρος» και τον πληθυντικό του *çan* «μεγάλο κουδούνι, καμπάνα», δηλαδή *karaçanlar* «μαυροκούδουνα». Γι' αυτό και το χωριό μετονομάστηκε σε *Σήμαντρα*. Μήπως όμως είχαμε ένα αρχικό *Karakaçanlar* «Καρακατσάνοι», το οποίο με ανομοιωτική αποβολή του δεύτερου ka, θα μπορούσε εύκολα να γίνει *Karaçanlar*; Η ιστορική έρευνα και η ντόπια παράδοση καλούνται να δώσουν απάντηση στο ερώτημα αν πρόκειται για χωριό Σαρακατσάνων. Οι Σαρακατσαναίοι ή Καρακατσαναίοι αποτελούν σήμερα το 12% του χριστιανικού πληθυσμού στο νομό Ξάνθης και ακολουθούσαν ένα νομαδικό βίο μέχρι το 1950 περίπου, οπότε εγκαθίστανται κυρίως σε χωριά του κάμπου[110].

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κλείνοντας την παρούσα μελέτη, θέλουμε να δώσουμε ένα πρόχειρο σχήμα για το πώς θα μπορούσαν να έχουν γίνει οι περισσότερες μετονομασίες ώστε να είναι πιο συνεπείς απέναντι στο παλιό όνομα και την ιστορία των χωριών:

107. *Σ. Χατζηδημητρίου*, ό.π. (σημ. 1), σ. 9.
108. *Kl. Kreiser*, ό.π. (σημ. 1), σ. 42.
109. *Σ. Χατζηδημητρίου*, ό.π. (σημ. 1), σ. 12.
110. *Π. Γεωργαντζή*, Ξάνθη, η κυρά της Θράκης, Ξάνθη 1991, σ. 54.

Α. Νομός Ροδόπης	
Αμβροσία: Γεωργοί ή Καλλιεργητές	Αστραία: Καστρόπετρα
*Γλυκά: Μαγκούτα ή Κώνειο	Θάμνα: Ονηλάτες
Κατσίκα: Κουταλάδες ή Χουλιαράδες	Κηκίδιο: Αλατάδες
Μελέτη: Αγγελοχώρι ή Ασώματος ή Άγγελος	Μελίταινα: Αμπελοχώρι ή Αμπελότοπος
Πολύανθος: Ροδιά	Ρίζωμα: Καπατζήδες
Σύμβολα: Σιμίτι ή Ψωμάδες	Στροφή: Ντουλαπάδες
Σώστης: Βουβαλαριά	Υφαντές: Τσοχατζήδες
Β. Νομός Έβρου.	
Δίκελλα: Στήλες	Θούριο: Τυχερό
Καστανιές: Ψωμάδες ή Αρτοποιοί	Κοτρωνιά: Λυκότοπος
Ορμένιο: Τσερνομιάνο	*Φερύγιον: Εφραίμιο.
Γ. Νομός Ξάνθης	
Γκιώνα: Καμένοι	Αλκυόνη ή Καρότα: Ταπητουργοί
Σήμαντρα: Καρακατσάνοι (;)	

μία δὲ γυνὴ πορνικὴ λαγνιστάτη
ἐξ ὀπτανείου σκεῦος ἁρπάσασά τι
σφοδρῶς τε καχλάζοντος ὕδατος πλέον
τούτου παρειῶν ἐμμανῶς καταχέει.
τόσα δὲ παθὼν καὶ πολὺ τούτων πλέω
καὶ τηλικαῦτα δυσχερῶν ὁ γεννάδας
πρὸς συμφορῶν κύματα καὶ καταιγίδας
καὶ χαλεπῶν πέλαγος ἀντέχων ὅμως
καὶ νιφάδας φέρων τε κακῶν εὐψύχως,
ἐν πᾶσιν εὐχάριστος ἦν πρὸς Δεσπότην,
ἐρρωμένον φρόνημα κἀν δεινοῖς ἔχων.

Στον τομέα της κοινωνικής συγκρότησης ανήκει ακόμη και η ιατρική πράξη και πρακτική, όπως αυτή μνημονεύεται στη Χρονογραφία του Εφραίμ, επειδή, ως εκλαϊκευμένη επιστήμη[82], αποτελούσε κοινωνικό αγαθό που συγκρατούσε, βεβαίως, τον κοινωνικό ιστό. Οι επιδημίες και οι γενικότερες συνθήκες υγιεινής της εποχής καθιστούσαν τη θέση του γιατρού κυριαρχική, όσο και αν στις θεραπευτικές πρακτικές αναμειγνύονταν μαγικές, θρησκευτικές και φυσιοκρατικές μέθοδοι· πάντως η σχετική φιλολογία στο Βυζάντιο είναι εξαιρετικά αναπτυγμένη, όπως είναι άλλωστε και η σχετική νεότερη βιβλιογραφία[83].

Οι αντίστοιχες πληροφορίες του Εφραίμ είναι μάλλον αξιοπρόσεκτες. Οι τέχνες των Ασκληπιάδων (στ. 9272-9273) αναφέρονται συχνά και με κάποιο ευδιάκριτο σεβασμό[84]. Υπάρχουν μερικές μνείες επιδημιών, που έπληξαν ανθρώπους και ζώα (στ. 3671: *ζῴων δ' ὑπῆρξε καὶ βροτῶν πολλὴ φθίσις*), σε μία μάλιστα περίπτωση ο Θεός ο ίδιος θεραπεύει τους ασθενείς, μέσω της χριστιανής αδελφής του βούλγαρου ηγεμόνα Βόγορη, σύμφωνα με τη γνωστή μαγική αρχή ο *τρώσας καὶ ἰάσεται*[85]· στην περίπτωσή μας ο λοιμός εντάσσεται πλήρως στο σχέδιο της θείας οικονομίας για τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, δίνοντάς μας κάποιες ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζαν την προέλευση και το σκοπό των επιδημικών ασθε-

82. *Μ. Γ. Μερακλή*, Ελληνική Λαογραφία 1 ... ό.π., σ. 99 κ.ε.

83. Βλ. ενδεικτικά *Γ. Κ. Πουρναρόπουλου*, Ιστορία της βυζαντινής ιατρικής, Αθήνα 1942· *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner 2, Μόναχο 1978, σ. 285-320· *J. Théodoridès*, «Rabies in Byzantine Medicine», DOP 38 (1984)149-158· *D. J. Constantelos*, «Medicine, Byzantine», DMA 8 (1987) 244-246· *Ar. Hohlweg*, «Medizinischer "Enzyklopädismus" und das *Πόνημα ἰατρικόν* des Michael Psellos», BZ 81 (1988) 39-49.

84. Πρβλ. *Μ. Γ. Βαρβούνη*, Όψεις ... ό.π. (σημ. 26), σ. 129-134, με βιβλιογραφία. Πρβλ. και *Ν. Παπαδημητρίου*, Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου, Αθήνα 1996, με βιβλιογραφία.

85. *Στ. Ήμελλου*, Το περί ζώων ιδιότητος έργον του Αιλιανού ως πηγή ειδήσεων περί μαγικών και δεισιδαιμόνων δοξασιών και συνηθειών, ἐν Αθήναις 1972, σ. 72-81.

νειών, εντάσσοντάς τες στο δικό τους ιδεολογικό πλαίσιο:

ἐπεί δ' ἐπεισέφρησε λοιμὸς Βουλγάροις,
οὐκ ἦν δὲ λύσις οὐδὲ φυγὴ τῆς νόσου,
θεὸς δὲ λυτὴρ ὤπτο λοιμοῦ παμφάγου
2490 *προσσχὼν γυναικὸς ταῖς λιταῖς χριστωνύμου.*

Παρόμοιες αντιλήψεις απαντούν ως και τις μέρες μας στον ελληνικό λαό, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του οποίου οι επιδημίες[86] οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στη δίκαιη Θεϊκή οργή για σοβαρά ανθρώπινα αμαρτήματα, ατομικά ή συλλογικά, στα πλαίσια της παραδοσιακής κοινωνίας. Έχουμε έτσι έναν κοινωνικό προσδιορισμό της ασθένειας γενικότερα.

Οι περισσότερες αναφορές γίνονται στην περίφημη ασθένεια της ποδάγρας, γνωστή από πολλές βυζαντινές πηγές, κυρίως με την αφορμή της ασθένειας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και των προσπαθειών των γιατρών της εποχής να τον θεραπεύσουν:

3702 *ἔνθα νοσῶν ἔκειτο λοιπὸν ἐν κλίνῃ*
σφοδρῶς ἐπιρρεύσαντος ἐκ καχεξίας
βάθροις ποδῶν ῥεύματος ὑλωδεστέρου,
3705 *Παρ' οὗ δαμασθεὶς ἐσχάτως τό σαρκίον*
μετ' οὐ πολύ δέδεκτο τέρμα τοῦ βίου,
κατά στομάχου μύδρον εἰσδεδεγμένος
Ἀσκληπιαδῶν προσταγῇ τε καί κρίσει.

6436 *Πάσχων τὰ τοῦ σώματος ἄρθρα καὶ βάθρα*
6439 *ἔκ τινος ὕλης σώματος καχεξίας*
6441 *ἐπεισρυέντος τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ πάθους.*
6444 *Τολμᾷ τι πρᾶγμα κινδυνῶδες καὶ ξένον*
6446 *σιδήρια γὰρ πυρακτωθέντα σφόδρα*
σκελοῖν ἐπιτίθησιν ἀμφοῖν καὶ βάθροιν,
καὶ πρὸς βάθος δέδρακε καυτῆρα μάλα.
καὶ πρὸς βραχὺ μὲν ῥαϊσάντων τῶν πόνων
6452 *μετὰ δὲ τοῦτο φλεγμοναὶ καυτηρίας*
κατέτρυχον κρατοῦντα καὶ ποδαλγίαι
καὶ πᾶς ἰατρὸς εἰσκέκλητο σὺν τάχει.
6455 *καὶ πάντας ὑπέθραττεν οὐ φαῦλον δέος*
μήπως ἀνειρχθὲν καθόδου τῆς πρὸς πόδας

86. Πρβλ. *Κ. Σπανού*, Ενθυμήσεις και επιγραφές από την περιοχή της Δεσκάτης (1585-1914), Λάρισα 1991, σ. 54 και *Μ. Γ. Βαρβούνη*, «Το δημοτικό τραγούδι για τον λοιμό στη Ραψάνη και στον Τύρναβο (1813-1814)», Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών, Τύρναβος 1991, σ. 247-256, με βιβλιογραφία.

Χάρτης με τα χωριά της Θράκης, των οποίων τα τουρκικά ονόματα ετυμολογούνται.

Summary

TURKISH VILLAGE-NAMES FROM WESTERN THRACE
(Etymology - explanation, phonetical development, questions)

The article includes 33 village-names from the three prefectures of Western (Greek) Thrace. For each village a table is given which includes: a. its current name, b. the Turkish name as it was registered in the first official census taken by the Greek State (1920), c. the original Turkish name according to the attempted etymology, and d. its explanation.

After this table an etymological interpretation is maken. Registrations as old as possible of the village names found in Ottoman and Greek censuses, documents and various other sources, are used. In cases wherever it was possible, the Turkish name which is still used in the local verbal tradition is given. When an idiomatic variation of the name is given, an explanation based on the phonetical laws of the local Turkish dialects is attempted. The etymology is also based on historical information about the village.

Some very interesting points of the article are the following:

1. Turkish names having their root in older Byzantine names such as *Irtzan* from *Gratzianu*, *Efrem-kioi* from *Efraim*, and *Tsermen* from *Tzernomianu*. The observation is made that the Byzantine name *Gratzianu* is still in use for the Turkish name of *two* villages, called today *Gratinē* and *Arisbē* (after the change of their name in 1920). The same happened also to the Byzantine *Efraim;* there is an *Efrem* in Bulgaria and an *Efrem-kioi* (its name was changed to *Ferygion*) in Greece.

2. Very close to *Komotēnē* is situated a village called in Turkish *Melekli*. An hypothesis is made that this name is a possible translation of the Byzantine *Asōmatos* which was the name of a Byzantine fortress mentioned by the emperor *Ioannēs Kantakuzēnos* (1341-1355). *Asōmatos* is a Greek adjective used as a title for the angels, while in the Turkish language the word *melek* is used.

3. The phonetical developments of the Thracian Turkish dialects sometimes obscure the «etymological transparency» of the village-names. One of them is the dismissal of ğ. So we receive a *Susur-kioi* coming from *Su sığırköy* (water-buffalo's village), an *Urlē* from *Uğurlu*, an *Irtzan* from *Iğrıcan*.

4. Folk etymology often causes a change in the name form and leads to «false» change of the name in Greek. So a village named *Günükler*, which was

the name of a Turkish tribe, changed to *Güneyler* «southern». An *Etze-kioi* (*Ece* is a Turkish anthroponym) has been related to *ince* (thin) and was changed to *Leptē* which in Greek means «thin».

5. The Turkish village-names very often give us information about the economical life of the villages and the profession of the inhabitants during the ottoman period. From a variety of names such as *Gkempetzelē*, *Ntolamtsilar*, *Tsohatzilar*, and *Tokmak-kioi* we learn that the wool industry was an important profession for the Thracians during this period.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

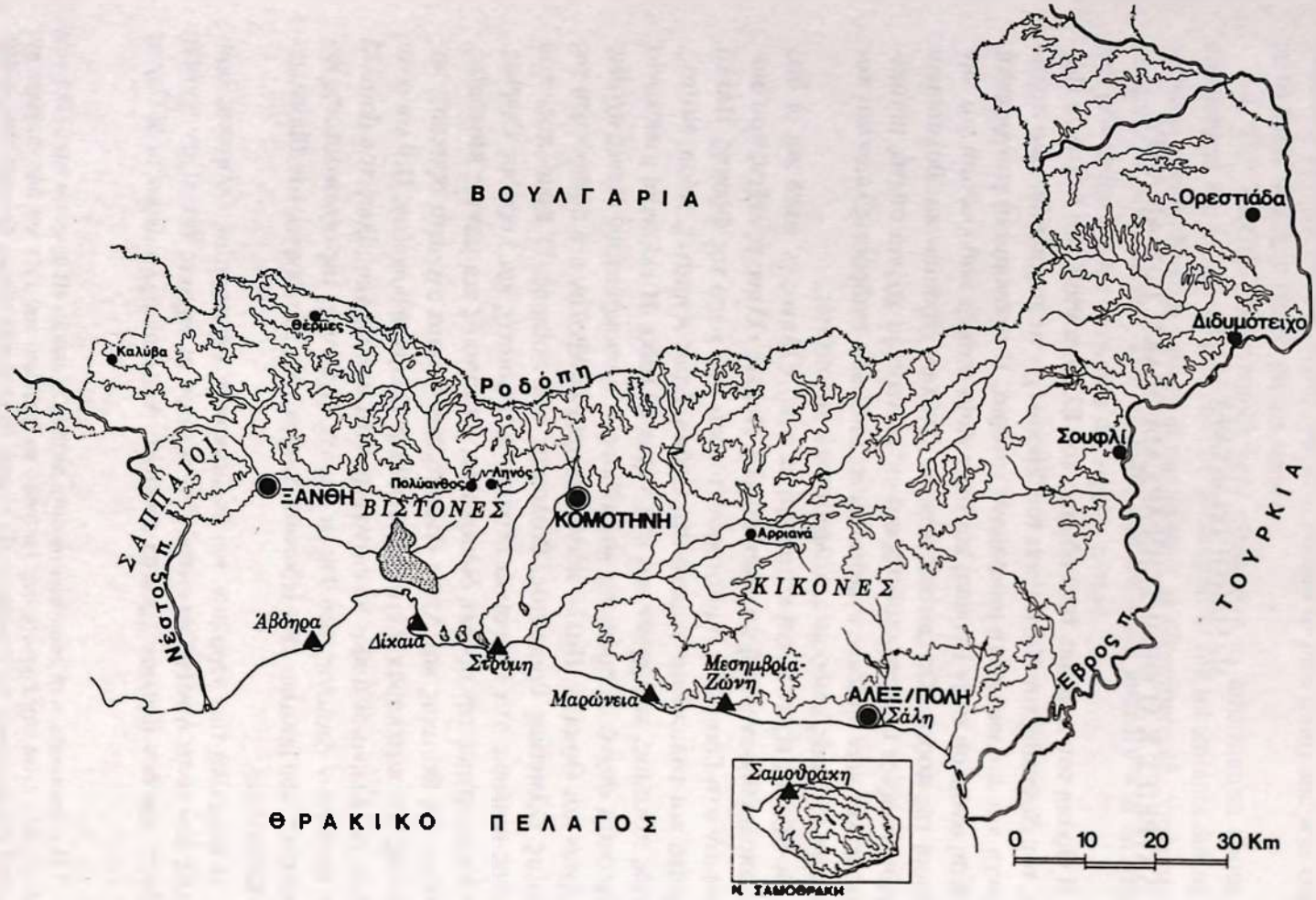
ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΘΕΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΡΑΚΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*

Η Θράκη του Αιγαίου, της Ροδόπης, του Ελλησπόντου, του Εύξεινου Πόντου, του Δούναβη, του Νέστου και του Έβρου έχει να παρουσιάσει μια πολυσήμαντη και πολυκύμαντη μακραίωνη ιστορία. Η προνομιακή γεωγραφική της θέση ανάμεσα στην Ευρώπη και στην Ασία υπήρξε καθοριστική για την ιστορική της πορεία. Ως ζωτικός κόμβος μεγάλων χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων γνώρισε από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια συχνές μετακινήσεις φυλετικών ομάδων, εγκαταστάσεις αποίκων, επιδράσεις λαών και πολιτισμών, εχθρικές επιδρομές, πολέμους και κατακτητές.

Οι Θράκες είχαν κοινή καταγωγή με τους Έλληνες γι' αυτό και οι δύο λαοί ακολούθησαν κοινή ιστορική πορεία. Πολλές ελληνικές λέξεις που διαβάστηκαν στη Γραμμική Β μαρτυρούνται και στο χώρο της Θράκης. Πολλά ονόματα και τοπωνύμια γνωστά στη Θράκη, όπως Αγριάνες, Δύμη, Νέστος, Σκαιός ποταμός, υπάρχουν και στη νότια Ελλάδα. Η ελληνική μυθολογία αναφέρεται συχνά σε πρόσωπα και μύθους που υποκρύπτουν στενές σχέσεις Ελλήνων και Θρακών. Πολλά κοινά στοιχεία συνέβαλαν στη συγκρότηση της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, θεολογίας και ποίησης. Ο Εύμολπος, που πρώτος μυήθηκε στα Ελευσίνια Μυστήρια, ο ποιητής και λυρωδός Ορφέας, που δημιούργησε την ορφική διδασκαλία, ο εποποιός και μάντης Μουσαίος, οι μουσικοί Θάμυρις και Λίνος είναι τα πιο γνωστά ονόματα θρακικής καταγωγής που κατέλαβαν εξέχουσα θέση στην ελληνική θρησκεία. Πολλοί είναι επίσης οι ελληνικοί μύθοι που αναφέρονται στη Θράκη, όπως του βασιλιά των Βιστόνων Διομήδη, του Τηρέα και της Πρόκνης, της αργοναυτικής εκστρατείας, του βασιλιά των Ηδωνών Λυκούργου, του Ορφέα, του Βορέα και της Ωρείθυιας.

Η συμβολή των Θρακών στη διαμόρφωση της αρχαίας ελληνικής θρησκείας δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί, εφόσον οι Θράκες δεν είχαν γραπτή γλώσσα και δεν άφησαν γραπτά μνημεία. Από την άλλη μεριά οι Έλληνες

* Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συμπόσιο «Η θρησκεία και ο ελληνικός κόσμος», που έγινε στη Γρανάδα της Ισπανίας το Νοέμβριο του 1992 και δημοσιεύτηκε στα ισπανικά στα Πρακτικά του Συμποσίου (La religión en el Mundo Griego, Granada 1997, σ. 107-126).

Σχ. 1. Χάρτης της Θράκης του Αιγαίου.

πάντοτε τοποθετούσαν την εμφάνιση θεών, λατρειών και μυθικών προσώπων σε απομακρυσμένες περιοχές και άγνωστους μυστηριώδεις χώρους του βορρά και της ανατολής. Η άποψη λοιπόν ότι πρόκειται για μία προβολή της δημιουργικής φαντασίας των Ελλήνων στο χώρο της Θράκης και ότι όλος αυτός ο κόσμος της ελληνικής μυθολογίας και θρησκείας που αναφέρεται στη Θράκη είναι καθαρό δημιούργημα των Ελλήνων, μπορεί με βεβαιότητα να υποστηριχτεί. Μετά την αναγνώριση μάλιστα σε μυκηναϊκές πινακίδες του ονόματος του Διονύσου, ενός θεού ο οποίος θεωρείται θρακικής ή μικρασιατικής καταγωγής, ενισχύεται ακόμα περισσότερο η προηγούμενη άποψη.

Τον 7ο αι. π.Χ. ιδρύθηκαν οι ελληνικές αποικίες στα παράλια της αιγαιακής Θράκης από κατοίκους των Κλαζομενών, της Τέω, της Θάσου, της Σάμου, της Χίου και της Σαμοθράκης. Οι άποικοι αναζητώντας νέες πλουτοπαραγωγικές πηγές ίδρυσαν τις αποικίες Άβδηρα, Δίκαια[1], Στρύμη[2], Μαρώνεια[3], Μεσημβρία-Ζώνη, Δρυ και Σάλη[4] (σχ. 1). Όλες οι αποικίες γνώρισαν γρήγορα μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, αλλά συγχρόνως έγιναν κέντρα ακτινοβολίας και εξάπλωσης του ελληνικού πολιτισμού προς όλες τις περιοχές της Θράκης, με αποτέλεσμα να αρχίσει ο εξελληνισμός των Θρακών. Με τις κατακτήσεις του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου και τη δημιουργία μεγάλων αστικών κέντρων η ελληνική παιδεία απλώθηκε περισσότερο στο εσωτερικό της Θράκης και ο εξελληνισμός προχώρησε με ταχύτερο ρυθμό. Από την εποχή αυτή οι Θράκες δίνουν ελληνικά ονόματα στα παιδιά τους, αλλάζουν τα ονόματα των χωριών και των πόλεων με ελληνικά, μιμούνται τη ζωή των Ελλήνων, χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα και δέχονται την ελληνική θρησκεία και τα ελληνικά ήθη και έθιμα. Στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας ολοκληρώθηκε ο εξελληνισμός των Θρακών. Η επικράτηση της ελληνικής γλώσσας ήταν καθολική. Όλες οι επιγραφές που βρίσκονται στο χώρο της Θράκης ως το Δούναβη είναι γραμμένες στην ελληνική και όχι στη λατινική γλώσσα, όπως θα περίμενε κανείς[5].

Κύριοι παράγοντες του εξελληνισμού των Θρακών υπήρξαν η επικράτηση της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής τέχνης, η διάδοση της ελληνικής παιδείας, της θρησκείας και των ελληνικών θεσμών, η φιλελληνική πολιτική των Θρακών ηγεμόνων του βασιλείου των Οδρυσών, η εξάπλωση των Μακεδόνων και η ευνοϊκή πολιτική των ρωμαίων αυτοκρατόρων.

Τα στοιχεία για τους Θεούς και τις λατρείες των Κικόνων, των Βιστόνων

1. *Δ. Λαζαρίδη*, «Άβδηρα και Δίκαια», ΑΕΠ 6, Αθήνα 1971.
2. *Γ. Μπακαλάκη*, Ανασκαφή Στρύμης, Θεσσαλονίκη 1967.
3. *Δ. Λαζαρίδη*, «Μαρώνεια και Ορθαγορία», ΑΕΠ 16, Αθήνα 1972.
4. *Δ. Λαζαρίδη*, «Η Σαμοθράκη και η Περαία της», ΑΕΠ 7, Αθήνα 1971.
5. *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1980.

και των Σαππαίων, κατοίκων της Θράκης του Αιγαίου πριν από τον ελληνικό αποικισμό, είναι ανεπαρκή. Μόνο για τους Κίκονες αναφέρει ο Όμηρος λατρεία του Απόλλωνα. Ηλιακή λατρεία, αλλά και χθόνιες λατρείες, πρέπει να υπήρχαν και σε άλλες περιοχές της Θράκης, όπως μαρτυρούν τα μνημεία των ορεινών κυρίως περιοχών. Ο Ηρόδοτος (7,1) αναφέρει ότι οι Θράκες σέβονται τους θεούς Άρη, Διόνυσο και Άρτεμη. Οι βασιλείς τους μάλιστα σέβονται από όλους τους θεούς τον Ερμή, ορκίζονται μόνο σ' αυτόν και ισχυρίζονται ότι κατάγονται από τον Ερμή. Επιγραφές και ανάγλυφα βεβαιώνουν ότι οι Θράκες λάτρευαν επίσης το Δία, την Ήρα, τον Απόλλωνα, τον Ασκληπιό, τον Ηρακλή, τις Νύμφες κ.ά.

Φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, καθώς και έργα τέχνης και μικροτεχνίας, μαρτυρούν ότι στα Άβδηρα υπήρχαν λατρείες των θεών Απόλλωνος, Διονύσου, Αφροδίτης, Αθηνάς, Αρτέμιδος, Ερμού, Δήμητρας, Κυβέλης, Εκάτης, Τύχης, Διός Λυκείου, Διός Ελευθερίου και Ρώμης και των ηρώων Ηρακλέους, Αβδήρου, Τιμησία και Ιάσονος. Σε μερικούς νομισματικούς τύπους της κλασικής εποχής υπάρχουν παραστάσεις Απόλλωνος (εικ. 1), Αρτέμιδος (εικ. 2) και Διονύσου που αντιγράφουν τα λατρευτικά αγάλματα των θεών αυτών και μας δίνουν μικρογραφική εικόνα των μεγάλων έργων της μνημειακής πλαστικής[6].

Μεγάλες γιορτές της αρχαίας πόλης ήταν τα Διονύσια, τα Ανθεστήρια και τα Θεσμοφόρια. Τα Διονύσια ήταν η πιο επίσημη γιορτή της πόλης, όπως και στη μητρόπολη της Τέω. Ψηφίσματα που χρονολογούνται στον 2ο αι. π.Χ. αναφέρονται στους αγώνες των Διονυσίων, στην πρόσκληση επίσημων ξένων, στην προσφορά προεδρίας στο θέατρο και στο στεφάνωμα με χρυσά στεφάνια ατόμων που είχαν ευεργετήσει την πόλη. Το θέατρο πρέπει να είχε οικοδομηθεί τον 5ο αι. π.Χ., είναι γνωστό όμως από επιγραφές του 2ου αι. π.Χ.[7]. Είχε κατασκευαστεί στο βόρειο άκρο του κλασικού περιβόλου. Όπως έδειξαν οι ανασκαφές που αποκάλυψαν τμήματα του κοίλου του θεάτρου, πρόκειται για μεγάλο οικοδόμημα που παρουσιάζει όμως εικόνα εκτεταμένης καταστροφής. Σώζονται μόνο σειρές γωνιολίθων από πωρόλιθο, που ανήκουν στην υποδομή των εδωλίων του θεάτρου[8].

Τα Θεσμοφόρια ήταν μεγάλη γιορτή των γυναικών προς τιμήν της Δήμητρας και διαρκούσαν τρεις μέρες, όπως αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος (11. 43). Με τη γιορτή αυτή συνδέονται οι τελευταίες μέρες της ζωής του μεγάλου

6. *J. May*, The coinage of Abdera (450-345 π.Χ.), London 1966, πίν. XX, 405-419, XXI, 449-451, XXI, 458-461· *F. Münzer - M. Strack*, Die antiken Münzen Nordgriechenland II, Berlin 1912, σ. 31 κ.ε.

7. *Ch. Avezou - Ch. Picard*, «Inscriptions de Macédoine et de Thrace», BCH 37 (1913) 123 κ.ε.

8. *Δ. Λαζαρίδη*, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 359 κ.ε.

Εικ. 1. Άβδηρα. Νομίσματα με παράσταση Απόλλωνα (386/5-375 π.Χ.).

Εικ. 2. Άβδηρα. Νομίσματα με παράσταση Αρτέμιδος (386/5-375 π.Χ.).

φιλοσόφου των Αβδήρων, του Δημοκρίτου. Για να μπορέσει να πάρει μέρος η αδελφή του στα Θεσμοφόρια, καθυστέρησε το θάνατό του από εξάντληση για λίγες μέρες μυρίζοντας φρέσκο ψωμί ή μέλι. Μια άλλη μεγάλη γιορτή των Ιώνων, τα Θαργήλια, πρέπει να γιορτάζονταν στα Άβδηρα σύμφωνα με την άποψη του Γάλλου J. Berard[9].

Οι ιερείς των θεών ήταν καλά οργανωμένοι. Ο ιερεύς του Απόλλωνα ήταν πιθανότατα ο επώνυμος άρχων της πόλης. Στη ρωμαϊκή εποχή υπήρχε

9. *J. Berard*, L'expansion de la colonisation grecque jusqu'aux guerres médiques, Paris 1960, σ. 52.

θρησκευτική οργάνωση για τη λατρεία του Διονύσου που την αποτελούσαν «οι συμμύστες» με αρχηγό της οργάνωσης τον «αρχιβουκόλο». Η λατρεία γινόταν στο ιερό του θεού αλλά και σ' ένα «μέγαρον» που ήταν πιθανόν ένα σπήλαιο με αρχιτεκτονική διαμόρφωση της εισόδου του[10].

Οι θέσεις των ιερών που αναφέρουν οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί με τις ανασκαφές. Τα πιο σημαντικά ιερά της πόλης ήταν του Απόλλωνος «Δηρήνου» και της Αφροδίτης, που αναφέρονται στον Παιάνα του Πινδάρου για τους Αβδηρίτες, της Αθηνάς «επιπυργίτιδος» και του Διονύσου, όπου τοποθετούνταν προς έκθεση τα ψηφίσματα προξενίας. Το επίθετο της Αθηνάς «επιπυργίτις», που αναφέρει ο Ησύχιος Αλεξανδρεύς (Ἐπιπυργῖτις ἡ Ἀθηνᾶ οὕτως ἐν Ἀβδήροις ἐκαλεῖτο), μαρτυρεί τη διαίρεση των πολιτών σε «πύργους», όπως και στη μητρόπολη Τέω, όπου είναι γνωστά τα ονόματα 27 «πύργων» που ταυτίζονται με δήμους, στρατιωτικές οργανώσεις ή τμήματα της πόλης[11].

Οι Αβδηρίτες τιμούσαν ως ήρωες το μυθικό οικιστή Άβδηρο, το όνομα του οποίου έδωσε ο Ηρακλής στην πόλη που ίδρυσε προς τιμήν του και τον Κλαζομένιο οικιστή Τιμησία (Ηροδότου 1.168), ο οποίος οδήγησε τους Κλαζομένιους στην περιοχή και ίδρυσε την πρώτη αποικία των Αβδήρων (656-652 π.Χ.). Για να τιμήσουν τον Άβδηρο οργάνωναν κάθε χρόνο αγώνες πάλης, παγκρατίου, πυγμής και δρόμου εκτός από ιππικούς (Φιλοστράτου, Εικόνες II.25). Τους ιππικούς αγώνες τους είχαν αποκλείσει γιατί ο μυθικός οικιστής είχε βρει τραγικό τέλος από τα ανθρωποφάγα άλογα του βασιλιά των Βιστόνων Διομήδη.

Από μια δίγλωσση —ελληνική και λατινική— επιγραφή των Αβδήρων, ρωμαϊκής εποχής, μαρτυρείται μια ακόμα θρησκευτική οργάνωση για τη λατρεία του ήρωος της Θράκης Αυλωνείτη, που την αποτελούσαν «οι θυσιασταί» με επικεφαλής έναν ιερέα[12].

Οι αρχαιότερες λατρείες της Μαρώνειας ήταν του Απόλλωνος και του Διονύσου. Ο Όμηρος (Οδύσ. ι, 197-205) αναφέρει το ιερό άλσος του Απόλλωνος στην Ίσμαρο, την πόλη των Κικόνων, όπου κατοικούσε ο ιερεύς του θεού Μάρων, γιος του Ευάνθη και μυθικός οικιστής της Μαρώνειας, στην οποία έδωσε το όνομά του. Ο ίδιος πρόσφερε στον Οδυσσέα λαμπρά δώρα, επτά τάλαντα χρυσού, αργυρό κρατήρα και ένα ασκί μαζί με άλλους δώδεκα αμφορείς ισμαρικό κρασί. Η Ίσμαρος ταυτίστηκε τελευταία με την οχυρή ακρόπολη του Αγίου Γεωργίου και τα μακρά τείχη ανατολικά της Μαρώνειας. Στο νότιο άκρο της ακρόπολης υπάρχει μεγάλο εντυπωσιακό κτίριο και ίσως

10. *J. Bousquet*, «Inscription d'Abdère», BCH 62 (1938) 51 κ.ε.
11. *C. Scheffler*, De rebus Teiorum, Lipsiae 1882, σ. 35 κ.ε.
12. *S. Reinach*, «Inscriptions Latines de Macedoine», BCH 8 (1884) 49.

Εικ. 3. Μαρώνεια. Ασημένιο τετράδραχμο με παράσταση Διονύσου (2ος αι. π.Χ.).

πρόκειται για το ανάκτορο του Μάρωνα. Στη δυτική πλευρά του υψώματος έχει τοποθετηθεί το ιερό άλσος του Απόλλωνα[13]. Στην ίδια περιοχή, σύμφωνα με το Στράβωνα (7, απόσπ. 44α) και τα σχόλια στην Οδύσσεια 930 του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (12ος αι.), υπήρχε και το ηρώον του Μάρωνος. Το ηρώον αυτό στα ρωμαϊκά χρόνια βρισκόταν στην παραλιακή θέση της Σύναξης, όπου αργότερα κτίστηκαν παλαιοχριστιανική βασιλική και βυζαντινό μοναστήρι. Από εδώ περνούσαν οι προσκυνητές για να ταξιδέψουν στο Ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης. Ο Μάρων εθεωρείτο και εγγονός, από τον πατέρα του, του Διονύσου. Ο Ευριπίδης τον αποκαλεί γιο του θεού και σύντροφο του Σειληνού. Ο Νόννος τον αναφέρει ως γιο του Σειληνού και ακόλουθο του Διονύσου που πήγε μαζί του ως τις Ινδίες.

Τη μεγάλη σπουδαιότητα της λατρείας του Διονύσου μαρτυρούν τα νομίσματα της κλασικής εποχής που εικονίζουν το κεφάλι του θεού αγένειο ή γενειοφόρο και κλήμα αμπελιού. Σε άλλα νεότερα νομίσματα του 166 π.Χ. εικονίζεται στη μια όψη κεφαλή νέου Διονύσου και στην άλλη όρθιος Διόνυσος που κρατά σταφύλια και δύο ραβδιά. Γύρω η επιγραφή ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΜΑΡΩΝΙΤΩΝ[14] (εικ. 3). Από το κείμενο της συμμαχίας Ρωμαίων και Μαρωνιτών (167 π.Χ.) που βρέθηκε στη Μαρώνεια, έγινε γνωστό ότι υπήρχε ιερό του θεού, το Διονύσιο, όπου είχε τοποθετηθεί η λίθινη στήλη της συμμαχίας[15]. Το ιερό αυτό έχει ταυτιστεί με τα θεμέλια μεγάλου ναόσχημου οικοδομήματος και άλλων προσκτισμάτων του 4ου αι. π.Χ. που έχουν αποκαλυφθεί στην ανατολική όχθη χειμάρρου, πάνω σε άνδηρο που το συγκρατεί ισχυρός αναλημματικός τοίχος με ακανόνιστη ισόδομη τοιχοδομία. Στο κτίριο αυτό βρέθηκε πήλινο προσωπείο του Διονύσου αρχαϊστικής τέχνης με σχηματοποιημέ-

13. *D. Triandaphyllos*, «Les sanctuaires en plein air dans la region des Cicones», Thracia Pontica III (1985) 129-134.

14. *E. Schönert-Geiss*, Die Münzpägung von Maroneia (Griechisches Münzwerk), schriften zur beschichte und Kultur der Antike 26, Berlin 1987.

15. *Δ. Τριαντάφυλλου*, «Συμμαχία Ρωμαίων και Μαρωνιτών», ΘΕ 4 (1983) 419-446.

Εικ. 4. Μαρώνεια. Αρεταλογία της Ίσιδος (2ος-1ος αι. π.Χ.).

νους βοστρύχους και γενειάδα, καθώς και με διάδημα στο μέτωπο που το στολίζουν φύλλα κισσού και καρποί[16]. Το ιερό του θεού εικονίζεται πιθανότατα σε νομίσματα της πόλης που χρονολογούνται στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Σε μικρή απόσταση από το ιερό βρίσκεται το θέατρο της πόλης. Έχουν διασωθεί 3 σειρές εδωλίων, ενώ πρέπει να υπήρχαν 10 σειρές, χωρισμένες σε 9 κερκίδες. Στην πρώτη φάση, που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια, ανήκουν τα εδώλια, οι κλίμακες του κοίλου και ο κτιστός αγωγός που οδηγούσε τα νερά του χειμάρρου και της βροχής μακριά από το θέατρο. Στα ρωμαϊκά χρόνια τοποθετήθηκαν στην ορχήστρα θωράκια και κιγκλιδώματα για να γίνονται θηριομαχίες και κατασκευάστηκε η σκηνή του θεάτρου[17].

Αναθηματικές επιγραφές ρωμαϊκής εποχής μαρτυρούν κοινή λατρεία Διονύσου, Μάρωνος, Διός και Ρώμης. Οι τέσσερις θεοί έχουν ως ιερέα τους το ίδιο πρόσωπο. Είναι γνωστά τα ονόματα τεσσάρων ιερέων αυτής της εποχής. Λατρεία του Μάρωνα μαρτυρείται επίσης στη Σαμοθράκη και στην Πισιδία της Μ. Ασίας.

Άλλοι γνωστοί θεοί της Μαρώνειας, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες και νομισματικές παραστάσεις, ήταν ο Ασκληπιός, ο Ποσειδών, ο Ερμής, ο Ηρακλής, η Κυβέλη και οι αιγύπτιοι θεοί Ίσις, Σέραπις, Άνουβις και Αρποκράτης. Μια επιγραφή του Μουσείου Κομοτηνής από τη Μαρώνεια είναι «εγκώμιο» της Ίσιδος που εξυμνεί τις αρετές και τα έργα της θεάς[18] (εικ. 4). Στους τέσσερις θεούς έχει ανατεθεί ένα μνημείο με πέλματα, συμβολικής παρουσίας θεϊκού ζεύγους, από τον αγωνοθέτη Απολλώνιο Απολλωνίου με την ευκαιρία ίσως αγώνων προς τιμή τους (εικ. 5). Από ένα ψήφισμα ρωμαϊκών χρόνων έγινε γνωστό ότι υπήρχε θρησκευτική οργάνωση των «θεραπευτών του θεού» που ήταν πιθανόν ιερείς της Ίσιδος ή της Κυβέλης.

Η Σαμοθράκη είχε αποκτήσει στην αρχαιότητα πανελλήνια και διεθνή ακτινοβολία ως μεγάλο θρησκευτικό κέντρο με το Ιερό των Μεγάλων Θεών, τις ετήσιες γιορτές και τις μυστηριακές τελετές. Την αποκαλούσαν «Δήλο του βόρειου Αιγαίου» και το ιερό της μόνο με το Ιερό της Ελευσίνας θα μπορούσε να συγκριθεί.

Η λατρεία των Μεγάλων Θεών είχε προελληνική καταγωγή και υπήρχε στη Σαμοθράκη πριν από την εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων. Η προελληνική, μάλιστα, γλώσσα χρησιμοποιήθηκε στις ιεροτελεστίες ως τη ρωμαϊκή εποχή. Κυρίαρχη μορφή της ομάδος των θεών ήταν μια γυναικεία θεότητα

16. *Ε. Πεντάζου*, ΠΑΕ 1971, σ. 104.

17. *Ε. Πεντάζου*, «Το αρχαίο θέατρο στη Μαρώνεια», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 637-653.

18. *Y. Grandjean*, Une nouvelle Arétalogie d'Isis à Maronée, Leiden 1975.

Εικ. 5. Μαρώνεια. Βάθρο με πέλματα θείκού ζεύγους (2ος αι. μ.Χ.).

που συμβόλιζε τη δύναμη ενός άγιου ορεσίβιου κόσμου. Ονομαζόταν Αξίερος και ταυτίστηκε με τη Δήμητρα και την Κυβέλη. Άλλες θεότητες ήταν ο Κάδμιλος, ανδρική ιθυφαλλική θεότητα της γονιμότητας που ταυτίστηκε με τον Ερμή, οι δίδυμοι ιθυφαλλικοί δαίμονες οι Κάβειροι, που ταυτίστηκαν με τους Διόσκουρους και οι θεοί του Κάτω Κόσμου Αξιόκερσος και Αξιόκερσα που ταυτίστηκαν με τον Άδη και την Περσεφόνη[19].

Στα μυστήρια μπορούσαν να μυηθούν άτομα ή ομάδες ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη, το φύλο, την ηλικία και την εθνικότητα, οποιαδήποτε εποχή του χρόνου[20]. Ο μυούμενος έπρεπε να περάσει δύο στάδια: τη «μύηση» που γινόταν στο Ανάκτορο και την «εποπτεία» που γινόταν στο Ιερό (εικ. 6). Η μύηση γινόταν τη νύχτα στο φως των λυχναριών που κρατούσαν οι μύστες. Μόνο αυτοί άκουγαν κάποια μυστική ιερή ιστορία και έβλεπαν ορισμένα σύμβολα όπως του Ουρανού και της Γης. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο οι μύστες μάθαιναν τη βαθύτερη σημασία των ιθυφαλλικών απεικονίσεων του Καδμίλου. Οι μύστες έπαιρναν τη διαβεβαίωση ότι θα είχαν ξεχωριστά προνόμια όπως η προστασία τους σε θαλασσινά ταξίδια και η ευτυχισμένη μετά θάνατον ζωή. Πίστευαν ότι με τη μύηση γίνονταν πιο ηθικοί και γι' αυτό ονομάζονταν «ευσεβείς».

Εκτός από τις ιεροτελεστίες των μυήσεων στη Σαμοθράκη γίνονταν κάθε καλοκαίρι και άλλες γιορτές προς τιμήν των Μεγάλων Θεών, στις οποίες έπαιρναν μέρος επισκέπτες και θεωροί από διάφορες πόλεις της Ελλάδας

19. *K. Lehmann*, Samothrace, A Guide to the Excavations and the Museum, New York 1966³, σ. 12, 22, 24, 105.

20. *K. Lehmann*, ό.π. (σημ. 19), σ. 27, 28.

Εικ. 6. Σαμοθράκη. Το Ιερόν στον ιερό χώρο των Μεγάλων Θεών.

και της Μ. Ασίας. Οι γιορτές περιλάμβαναν θυσίες, σπονδές, δεήσεις, ευχές, θρησκευτικά συμπόσια και παρουσίαση θρησκευτικών δραμάτων, με κύρια υπόθεση την αρπαγή της θεάς της γονιμότητας από το θεό του Κάτω Κόσμου, που ταυτίστηκε αργότερα με το μύθο του ιερού γάμου του Κάδμου και της Αρμονίας.

Κάθε χρόνο γιορτάζονταν τα Διονύσια με διονυσιακούς αγώνες στους οποίους έπαιρναν μέρος τραγικοί ποιητές και καλλιτέχνες από διάφορες πόλεις. Είναι γνωστά τα ονόματα των τραγικών ποιητών Δύμαντος από την Ιασό και Ηρώδη από την Πριήνη που παρουσίασαν τραγωδίες για τις πράξεις του Δαρδάνου, Αετίωνος, Κάδμου και Αρμονίας[21]. Είναι γνωστή επίσης η συμμετοχή αντιπροσώπων των «τεχνιτών», ενός ονομαστού θιάσου της Τέω.

Από τους άλλους θεούς που λατρεύονταν στη Σαμοθράκη αναφέρονται

21. IG XII, 8, 38.

στις επιγραφές οι εξής: η Αθηνά[22], πολιούχος θεά με ιερό μέσα στην πόλη, όπου φυλάσσονταν τα ψηφίσματα προξενίας ή παροχής πολιτείας, η Αφροδίτη[23], η Δήμητρα, η Άρτεμις[24], ο Ασκληπιός[25] και ο Ερμής[26]. Η θεά Αθηνά εικονίζεται και στα νομίσματα της πόλης. Η Εκάτη επίσης λατρευόταν με θυσίες κυνών στο Ζηρύνθιο άντρο, που ορισμένες πηγές το τοποθετούν στη Σαμοθράκη ενώ άλλες στην περιοχή του Ζωναίου όρους.

Για τη θρησκευτική ζωή, τις λατρείες και την ύπαρξη ναών στις αποικίες της Περαίας της Σαμοθράκης οι γνώσεις μας περιορίζονται στη Μεσημβρία-Ζώνη. Η ταύτιση των ερειπίων της Μεσημβρίας με τη Ζώνη έγινε τα τελευταία χρόνια και στηρίζεται στα ευρήματα και στα ανασκαφικά δεδομένα. Το όνομα της Μεσημβρίας αναφέρεται μόνο στον Ηρόδοτο, ενώ της Ζώνης αναφέρεται σε μεταγενέστερες πηγές. Πιθανότατα πρόκειται για την ίδια πόλη που ονομαζόταν αρχικά Μεσημβρία και αργότερα Ζώνη, όπως συμβαίνει και με τη γειτονική Αίνο που το παλαιό της όνομα ήταν Πολτυμβρία[27].

Η πιο σημαντική λατρεία της Ζώνης ήταν η λατρεία του θεού Απόλλωνα. Στις ανασκαφές έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων που είναι αληθινά έργα τέχνης και εικονίζουν το κεφάλι του θεού καθώς και τη λύρα του[28]. Τα τελευταία χρόνια αποκαλύφθηκαν επίσης τα θεμέλια μεγάλου κτιρίου-ναού με πρόναο και σηκό που ταυτίστηκε με το ναό του Απόλλωνα, αφού σε πάρα πολλά θραύσματα μελαμβαφών και μελανόμορφων αγγείων είναι χαραγμένο το όνομα του θεού[29].

Σε άλλο σημείο της αρχαίας πόλης έχει εντοπιστεί το Ιερό της Δήμητρας. Πρόκειται για ένα κτίσμα με τρεις χώρους και περίβολο. Στη βάση ενός αναθήματος υπάρχει η επιγραφή ΑΡΧΗΝΑΣΣΑ ΚΕΦΑΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙ. Σημαντικό αρχαιολογικό εύρημα είναι ο «θησαυρός» επίχρυσων και ασημένιων πλακιδίων που ήταν τοποθετημένα μέσα σε πήλινο αγγείο-πελίκη και είναι όμοια με τα σημερινά τάματα των χριστιανικών ναών. Στα πλακίδια εικονίζεται ένθρονη η θεά Δήμητρα-Κυβέλη και πομπές πιστών με προσφορές, ενώ σε άλλα εικονίζονται ανθρώπινα μέλη (χέρια, μάτια, πρόσωπα)[30] (εικ. 7). Γυναίκες και

22. IG XII, 8, 153, 156, 158.
23. IG XII, 8, 233.
24. IG XII, 8, 234, 235.
25. IG XII, 8, 236.
26. IG XII, 8, 237.
27. *D. Triandaphyllos*, «La Thrace Egéenne avant la colonisation grecque», Thracia Pontica IV (1988) 298-299.
28. *Μ. Γαλάνη-Κρίκου*, «Ανασκαφή στη Μεσημβρία-Ζώνη. Ζώνη: τρίτος νομισματικός τύπος», Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Αρχαία Θράκη ΙΙ, Κομοτηνή 1997, σ. 631-641.
29. *Π. Τσατσοπούλου*, «Η ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Μεσημβρία», ΑΕΜΘ 2 (1988) 489-498· ΑΕΜΘ 3 (1989) 577-585.
30. *Α. Βαβρίτσα*, ΠΑΕ 1973, σ. 77-81.

Εικ. 7. Μεσημβρία. Επιχρυσωμένο αναθηματικό πλακίδιο με παράσταση Κυβέλης (4ος αι. π.Χ.).

άνδρες, υγιείς και άρρωστοι, ανέθεταν τα πλακίδια στη θεά για να προκαλέσουν τη βοήθειά της ή να εκφράσουν τις ευχαριστίες τους για την ευεργετική της ανταπόκριση. Η λατρεία της Δήμητρας ήταν από τις πιο παλιές λατρείες της πόλης και πρέπει να άρχισε αμέσως μετά από την εγκατάσταση των αποίκων από τη μητρόπολη Σαμοθράκη, κέντρο της λατρείας των Μεγάλων Θεών.

Εικ. 8. Στρύμη. Ερυθρόμορφη πελίκη (440 π.Χ.), α΄ όψη: Απόλλων, Λητώ, Άρτεμις.

Εικ. 9. Στρύμη. Ερυθρόμορφη πελίκη (440 π.Χ.). β΄ όψη: Σάτυρος και Μαινάδα.

Μετά από τις μεγάλες ελληνικές πόλεις των θρακικών παραλίων θα παρουσιάσουμε μερικές ακόμα μαρτυρίες που βεβαιώνουν την ύπαρξη ιερών και λατρειών σε διάφορες περιοχές της Θράκης. Από τη Στρύμη, την αποικία των Θασίων στη χερσόνησο της Μολυβωτής, προέρχεται επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. που μαρτυρεί την ύπαρξη ιερού του Ποδαλείριου και του Μαχάονος και πιθανότατα της Αθηνάς[31]. Οι δύο γιοι του Ασκληπιού πήραν μέρος στον Τρωϊκό πόλεμο ως γιατροί και λατρεύονταν μαζί με τον πατέρα τους σε πολλές περιοχές της Ελλάδος. Η Αθηνά ήταν πολιούχος θεά της Θάσου και λατρευόταν και σε άλλες πόλεις της Θράκης. Σε μια ερυθρόμορφη πελίκη (440 π.Χ.) του ζωγράφου της κενταυρομαχίας του Λούβρου από τη Στρύμη εικονίζονται στη μια πλευρά η δηλιακή τριάδα (Απόλλων, Λητώ, Άρτεμις) σε σκηνή σπονδής (εικ. 8) και στην άλλη Σάτυρος και Μαινάδα (εικ. 9). Η σκηνή σπονδής των θεών ήταν για τους Έλληνες θεϊκό πρότυπο για τις δικές τους σπονδές. Ο διονυσιακός θίασος με πολλά πρόσωπα στην αγγειογραφία του 6ου αι. π.Χ. αντικαθίσταται τον 5ο αι. π.Χ. με το ζεύγος Σατύρου-Μαινάδας σύμφωνα με τη μόδα της εποχής που προτιμούσε να εικονίζει ερωτικά ζεύγη[32].

Στην κορυφή χαμηλού υψώματος κοντά στο χωριό Ληνός Ροδόπης εντοπίστηκε με ανασκαφή ιερό του 5ου-4ου αι. π.Χ., περίβολος και άλλα κτίσματα, που όπως βεβαιώνουν τα ευρήματα ανήκε στη χώρα των Μαρωνιτών και είχε στενή εξάρτηση από τη Μαρώνεια. Το ιερό δεν έχει ταυτιστεί ακόμα με τη λατρεία κάποιας συγκεκριμένης θεότητας, έχουν βρεθεί όμως πολλά αναθήματα και μάλιστα πήλινα ειδώλια διαφόρων θεών όπως Αθηνάς, Ερμή και Κυβέλης[33].

Από το χωριό Πολύανθος Ροδόπης προέρχεται λίθινος βωμίσκος με μεγάλο φαλλό και την επιγραφή ΠΑΝΤΩΝ ΘΕΩΝ Ο ΒΩΜΟΣ που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.[34] (εικ. 10).

Στο φρούριο της Καλύβας που πρωτοκτίστηκε από το Φίλιππο της Μακεδονίας τον 4ο αι. π.Χ. για να ελέγχει τη διάβαση του Νέστου και χρησιμοποιήθηκε επίσης στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, βρέθηκε ανάγλυφο του 3ου αι. π.Χ. που εικονίζει το θεό Πρίαπο μπροστά σε βωμό (εικ. 11). Το ανάγλυφο έχει γίνει πάνω σε θολίτη λίθο που βρισκόταν στο τόξο της εξωτερικής πύλης του φρουρίου. Ο Πρίαπος, γιος του Διονύσου και της Αφροδίτης, ήταν μεγάλος θεός της Λαμψάκου και ως αγροτικός θεός ήταν θεός της ευφορίας και προστάτης των αμπελιών, των κήπων και των αγρών. Η λατρεία του

31. *Λ. Κρανιώτη*, «Αρχαία επιγραφή από τη Στρύμη», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 629-636.

32. *Γ. Μπακαλάκη*, Ανασκαφή Στρύμης, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 54-67.

33. *Ηλ. Αναγνωστοπούλου*, «Αρχαιολογική έρευνα στο Ληνό Ροδόπης», ΑΕΜΘ 2 (1988) 511-516· ΑΕΜΘ 5 (1991) 477-487.

34. *Α. Βαβρίτσα*, ΑΔ 18 (1963) 260.

Εικ. 10. Πολύανθος. Πάντων θεών ο βωμός (4ος αι. π.Χ.).

Εικ. 11. Καλύβα. Ανάγλυφο Πριάπου από την πύλη του φρουρίου (3ος αι. π.Χ.)

Εικ. 12. Αρριανά. Τραπεζοφόρο με αγαλμάτιο Αφροδίτης (2ος αι. μ.Χ.).

συνδεόταν με τη συμπαθητική μαγεία και την αποτροπή κακών από το «κακό μάτι». Η παρουσία του στην πύλη του φρουρίου πρέπει να έχει μαγική-αποτροπαϊκή σημασία με σκοπό την προστασία της πύλης και του φρουρίου από τους εχθρούς, όπως και τα χαραγμένα πέλματα ποδιών στο κατώφλι και τα σκαλιά μιας εσωτερικής πύλης.

Από το χώρο ενός ρωμαϊκού οικοδομήματος-λουτρού στο χωριό Αρριανά Ροδόπης προέρχεται μαρμάρινο τραπεζοφόρο με αγαλμάτιο Αφροδίτης. Η θεά κάθεται γυμνή σε βράχο και στα πόδια της μπροστά υπάρχει ένα δελφίνι[35] (εικ. 12).

Μεγάλη διάδοση σε όλες τις περιοχές της Θράκης κατά τη ρωμαϊκή πε-

35. Δ. *Τριαντάφυλλου*, ΑΔ 27 (1972) 542.

Εικ. 13. Διδυμότειχο. Ανάγλυφο Ήρωα-Ιππέα (2ος αι. μ.Χ.).

ρίοδο είχε η λατρεία του Ήρωα Ιππέα της Θράκης, όπως ονομάζεται, αφού το όνομα του θεού ποτέ δεν αναφέρεται στις αναθηματικές επιγραφές[36] (εικ. 13). Αποκαλείται συνήθως Ήρως ή Κύριος και ταυτίζεται πολλές φορές με τον Απόλλωνα, το Δία, τον Ασκληπιό, το Διόνυσο και τον Άρη. Είναι γνωστά πολλά θρακικά επίθετα του θεού, που δηλώνουν τον τόπο λατρείας ή άλλες ιδιότητες όπως Αυλωνείτης, Ζινδρουμηνός, Καράβασμος, Σαλδηνός κ.ά. Έχουν βρεθεί πάνω από τρεις χιλιάδες ανάγλυφα του Θεού στο χώρο της αρχαίας Θράκης, στα οποία εικονίζεται έφιππος σε σκηνή κυνηγιού. Πρόκειται για μια θεότητα που συμβολίζει την αναγέννηση της φύσης και συγχρόνως συνδέεται με τον Κάτω Κόσμο. Η παρουσία του βωμού, του δέντρου, του φιδιού, του αγριόχοιρου και του σκύλου στις παραστάσεις του Ήρωα, καθώς και οι κοινές ιδιότητες, οδήγησαν στην άποψη ότι πρόκειται για το βασιλιά

36. *G. Kazarow*, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest 1938, LIMC, Heros Equitans, VI, 1, 1019-1081.

Εικ. 14. Γαλήνη. Ανάγλυφο Ήρωα-Ιππέα (1ος αι. π.Χ.).

των Θρακών Ρήσο, το σύμμαχο των Τρώων, ο οποίος μετά το θάνατό του στην Τροία ηρωποιήθηκε και θεοποιήθηκε και λατρευόταν στα υψώματα της Ροδόπης (εικ. 14). Ο Φιλόστρατος [τόμ. ΙΙ, σ. 148 (31-32), σ. 149 (1-27)] αναφέρει μάλιστα ότι τα άγρια ζώα, αγριόχοιροι και ελάφια, πήγαιναν μόνα τους στους βωμούς του Ρήσου για να θυσιαστούν, μια παράδοση που διατηρήθηκε ως τις μέρες μας ζωντανή στη Θράκη.

Ιερά του Ήρωα έχουν εντοπιστεί χωρίς ανασκαφή ακόμα σε πολλές κορυφές των ορεινών περιοχών του Ισμάρου και της Ροδόπης και έχουν βρεθεί αναθήματα πιστών όπως χάλκινα αγαλμάτια του θεού, ανάγλυφα πλακίδια και πλήθος οξυπύθμενων αμφορίσκων, οι οποίοι πρέπει να σχετίζονται με κάποια λατρευτική τελετή προς τιμήν του θεού (εικ. 15).

Ο Ήρως θεωρείται μια θεότητα κατεξοχήν θρακική. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι ανάγλυφα του Ήρωα έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος όπως αυτά που υπάρχουν π.χ. στα Μουσεία Θηβών και Σύρου. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι ο εικονογραφικός τύπος των αναγλύφων του θεού έχει ως πρότυπο τα γνωστά ελληνικά ανάγλυφα ιππέων της κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

Εικ. 15. Νέδα. Ανάγλυφο πλακίδιο Ήρωα-Ιππέα (2ος αι. μ.Χ.).

Μια άλλη λατρεία περσικής καταγωγής, που γνώρισε ευρεία διάδοση στις επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ήταν η λατρεία του Μίθρα. Ανάγλυφα του θεού υπάρχουν στη Γερμανία, στη Γαλλία, στην Παννονία, στη Δαλματία, στη νότια Γιουγκοσλαβία, στη Βουλγαρία και στην Ελλάδα. Στην ελληνική σήμερα Θράκη, παρά την ύπαρξη της Εγνατίας οδού και τις μετακινήσεις ρωμαϊκών στρατευμάτων που διέδιδαν τη λατρεία του Μίθρα, δεν υπάρχουν μιθραϊκά μνημεία και ιερά. Μοναδική εξαίρεση το ανάγλυφο σε βράχο του Μίθρα ταυροκτόνου στο χωριό Θέρμες, στην ορεινή περιοχή του Νομού Ξάνθης (εικ. 16). Η ύπαρξή του οφείλεται στη μόνιμη παρουσία στρατιωτικής φρουράς που είχε ως έργο την προστασία των μεταλλείων και των ιαματικών πηγών της περιοχής[37].

Στο ανάγλυφο, που πρέπει να ανήκε σε υπαίθριο ιερό, εικονίζεται ο Μί-

37. Δ. *Τριαντάφυλλου*, «Ανάγλυφο Μίθρα ταυροκτόνου στις Θέρμες του Ν. Ξάνθης», Θρακικά Χρονικά 44 (1990) 46-55.

Εικ. 16. Θέρμες. Εκμαγείο ανάγλυφο Μίθρα Ταυροκτόνου (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

θρας να θυσιάζει τον ταύρο ανάμεσα στους δαδοφόρους συντρόφους του, τον Καύτη (Cautes) και τον Καυτοπάτη (Cautopates).

Στη βάση του αναγλύφου υπάρχει ζωφόρος με σκηνές-επεισόδια από το μυθολογικό κύκλο και τα κατορθώματα του θεού. Η απουσία της λατρείας του Μίθρα από τις μεγάλες πόλεις της Θράκης όπως η Τόπειρος, τα Άβδηρα, η Μαρώνεια, η Τραϊανούπολη και η Πλωτινόπολη, πρέπει να οφείλεται στη μεγάλη διάδοση της λατρείας των αιγυπτιακών και ανατολικών θεοτήτων στη Θράκη, αλλά και στη λατρεία των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης. Αυτές τις λατρείες είχε να αντιμετωπίσει και ο χριστιανισμός τους πρώτους αιώνες της διάδοσής του.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΕΡΜΠΕΖΗ

Η ΜΟΥΣΙΚΟΚΙΝΗΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι νομάδες Σαρακατσάνοι[1] βρέθηκαν κατά τους τελευταίους δύο τουλάχιστον αιώνες διασκορπισμένοι σε όλες τις χώρες της Βαλκανικής[2].

Παρά το γεγονός ότι έζησαν σε ξεχωριστά κράτη με διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά δεδομένα και μάλιστα ιδιαίτερα απομονωμένοι μεταξύ τους για δεκαετίες, διατήρησαν αναλλοίωτη τη θρησκευτική ταυτότητα και την εθνολογική τους καθαρότητα.

Ο τύπος της κοινωνικής δομής[3] (κλειστή κοινωνία) είναι σαφώς ένα σημαντικό αίτιο. Ωστόσο η πολιτισμική τους ταυτότητα, όπως διαμορφώθηκε και κυρίως διασώθηκε και διαδόθηκε μέχρι τις μέρες μας *εθιμικά*, ίσως αποτελεί την κύρια απάντηση στην παραπάνω διαπίστωση.

Εθιμικά[4] οι Σαρακατσάνοι απέκτησαν προσωνυμίες γεωγραφικές ανάλογα με τον τόπο της χειμερινής τους διαβίωσης. Έτσι έχουμε: *Πολίτες* αυτούς που ξεχείμαζαν στην Ανατολική Θράκη, *Βουργαρ'νούς, Κασσανδρινούς, Μακεδόνες* που ξεχείμαζαν στην Κεντρική Μακεδονία, *Σερμπιάνους* της περιοχής των Σκοπίων, *Θεσσαλούς, Ηπειρώτες* κτλ.

Ο τόπος της σχετικής διαμονής επέδρασε ώστε να παρατηρηθούν κάποιες επί μέρους ιδιαιτερότητες στην πολιτισμική τους ταυτότητα[5].

Οι Σαρακατσάνοι της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης παρουσιά-

1. *Α. Πουλιανού*, Οι Σαρακατσάνοι, ο αρχαιότερος λαός της Ευρώπης, εκδ. του ιδίου, Αθήνα 1993.

2. *Β. Σερμπέζη*, «Οι Σαρακατσάνοι της Βαλκανικής», Ανακοίνωση, 8ο Συνέδριο Διεθνούς Οργανώσεως Λαϊκής Τέχνης, Δράμα 1995.

3. *Γ. Καββαδία*, Πρακτικά Συνεδρίου Σερρών, Εισαγωγή, εκδ. Λαογραφικό Μουσείο Σαρακατσαναίων, Σέρρες 1983

4. *Δ. Γαρούφα*, Σαρακατσάνικη Παράδοση. Η κληρονομιά μιας πανάρχαιας φυλής, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1982.

5. Ό.π. (σημ. 2).

ζουν απόλυτη ομοιογένεια ως προς τα στοιχεία που καθορίζουν τη μουσικοκινητική τους κατάσταση. Τόσο η κοινωνική τους δομή όσο και η κοινή διαβίωση στη συγκεκριμένη περιφέρεια φαίνεται να είναι τα βασικότερα αίτια αυτής της ομοιότητας. Άλλωστε από τον Έβρο έως και το Στρυμόνα είναι αδελφοξάδερφα μεταξύ τους.

Η μουσικοκινητική ταυτότητα των Σαρακατσάνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης είναι *σαφής, οριοθετημένη και χαρακτηρίζει υφολογικά την κοινωνική ομάδα που μελετήθηκε.*

Σκοπός

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να ερευνήσει τα στοιχεία της μουσικοκινητικής ταυτότητας των Σαρακατσάνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, να τα κωδικοποιήσει και να επιχειρήσει συγκριτικές παραθέσεις με διάφορες περιοχές ή κοινωνικές ομάδες ώστε να οδηγηθεί σε σαφή συμπεράσματα.

Μέθοδος

Έγινε ανάλυση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, συλλογή πληροφοριών και μαρτυριών με βάση *δομημένη και ιεραρχημένη* συνέντευξη[6]. Ιδιαίτερα χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της *ευθείας παρατήρησης*[7] και της *άμεσης συμμετοχής* στο σαρακατσάνικο τρόπο ζωής και γλεντιού.

Μελετήθηκαν 182 μαρτυρίες Σαρακατσάνων (107 άνδρες - 75 γυναίκες), ηλικίας 59 έως 92 ετών (μ.ο. 71 ετών), από 38 χωριά ή οικισμούς της περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

Η έρευνα διεξήχθη ουσιαστικά κατά την τελευταία τριετία σε όλη την περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, στα σπίτια των ερωτωμένων, σε γάμους και γιορτές, αφού η μουσική ιδιότητα του ερευνητή το επέτρεπε και το επέβαλε, καθώς και στις οργανωμένες εκδηλώσεις των κατά τόπους συλλόγων Σαρακατσάνων. Ωστόσο η σαρακατσάνικη καταγωγή και η ενασχόληση με το παραδοσιακό τραγούδι, υπήρξαν ερεθίσματα που προϋπήρχαν.

Έγινε *στατιστική*[8] επεξεργασία των αποτελεσμάτων, κατά το διάστημα Δεκέμβριος 1995 - Φεβρουάριος 1996.

6. *Jerry Thomas - Jack Nelson*, Research methods in physical activity, 2nd ed. Champaign: Human Kinetics, 1990.

7. *Γ. Καββαδία*, Σαρακατσάνοι μια ελληνική ποιμενική κοινωνία, εκδ. Μπρατζιώτη, Αθήνα 1991.

8. *Chase Clinton*, Elementary statistical procedures, International Student edition, Tokyo 1976· *Steel Robert - James Torrie*, Principles and procedures of statistics. A biometrical approach, International Student Edition, 1984.

Η δελτιοποίηση[9], κωδικοποίηση και ταξινόμηση του υλικού έγινε με βάση τα πρότυπα της δομικής[10] ανάλυσης των παραδοσιακών χορών που ισχύουν στο Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού Κομοτηνής[11].

Έγινε βιντεοσκόπηση και μαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και το υλικό βρίσκεται στο αρχείο του συγγραφέως.

2. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

2.1. Πληθυσμός

Οι Σαρακατσάνοι που κατοικούν στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπολογίζονται σήμερα σε 29.500 (±500), με βάση τα στοιχεία των κατά τόπους Συλλόγων.

Ως προς την προέλευση (χειμερινή διαβίωση) είναι κυρίως Πολίτες, Βουργαρ'νοί, Σερμπιάνοι, Βορειοηπειρώτες.

Πίνακας 1: Δύναμη και προέλευση πληθυσμού Αν. Μακεδονίας και Θράκης

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	*ΝΟΜΟΣ*	*ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ*	*ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ*
ΘΡΑΚΗ	Έβρου	3.000	Πολίτες, Βουργαρ'νοί
	Ροδόπης	6.500	Πολίτες, Βουργαρ'νοί, Σερμπιάνοι, Κορυτσά
	Ξάνθης	6.500	Πολίτες, Βουργαρ'νοί, Κορυτσά
ΑΝ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	Καβάλας	4.500	Πολίτες, Βουργαρ'νοί, Κορυτσά
	Δράμας	1.500	Πολίτες, Βουργαρ'νοί
	Σερρών	7.500	Πολίτες, Βουργαρ'νοί, Σερμπιάνοι, Κορυτσά
ΣΥΝΟΛΟ		29.500	

2.2. Σημαντικοί σταθμοί εξέλιξης

Είναι γνωστό ότι ο πολιτισμός είναι στοιχείο ανθρώπινης κοινωνίας εξελισσόμενο[12]. Έτσι και η πολιτιστική ταυτότητα των Σαρακατσάνων της εν

9. *Β. Σερμπέζη - Δ. Γουλιμάρη*, Δομική ανάλυση του χορού, Τ.Ε.Φ.Α.Α. Κομοτηνής 1996.
10. *Μ. Ζωγράφου - Β. Τυροβολά*, Εθνοχορολογία, Τ.Ε.Φ.Α.Α. Αθηνών 1987.
11. Ό.π. (σημ. 9).
12. *S. Baud-Bovy*, Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό τραγούδι, εκδ. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1984.

λόγω περιοχής μεταλλάχτηκε έστω και με βραδείς ρυθμούς.

Οι σημαντικότεροι σταθμοί εξέλιξης[13] είναι:

α. *Η περίοδος 1913-1926*, που χαρακτηρίζεται από την οριστικοποίηση των εθνικών συνόρων. Είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί άρχισε να διαφοροποιείται το ύφος και κυρίως η ταχύτητα εκτέλεσης των τραγουδιών από κράτος σε κράτος. Έτσι οι Βουργαρ'νοί Σαρακατσάνοι κράτησαν πιο αργόσυρτες μελωδίες ενώ οι Ελλαδίτες τις επιτάχυναν. Επίσης τα τραγούδια και ο χορός *Έχ μωρέ*[14], είναι άγνωστα στους Βουργαρ'νούς και άρχισαν να εμφανίζονται στους Ελλαδίτες μετά την περίοδο αυτή.

β. *Η περίοδος 1925-1930*, οπότε εμφανίστηκε το γραμμόφωνο. Το νέο όργανο άρχισε σιγά-σιγά να αντικαθιστά και να υποκαθιστά τους τραγουδιστές με αποτέλεσμα να διαφοροποιηθεί το μουσικοχορευτικό φαινόμενο. Επίσης το γραμμόφωνο επέβαλε μεσαίες και υψηλές ρυθμικές αγωγές με τα «εισαγόμενα» τραγούδια, νέες θεματολογίες, πρωτόγνωρο ύφος. *Έτσι τα τραγούδια στα τρία έγιναν συρτά, άρχισαν να εμφανίζονται τα τσάμικα και να επηρεάζεται το ύφος.* Ευτυχώς οι «τραγ'δ'στάδες» κράτησαν εθιμικά και τα αυθεντικά τραγούδια ώστε ακόμα και σήμερα να είναι σαφής η αντιδιαστολή: τραγούδια *αλλοτι(σ)νά* {αυθεντικά} και *γραμμοφωνίσια.*

γ. *Η περίοδος 1950-1960, που χαρακτηρίζεται από το τέλος του νομαδισμού.* Η αλλαγή του τρόπου ζωής και η εγκατάλειψη προαιώνιων εθιμικών δεδομένων, υπήρξε ένα σόκ για τους Σαρακατσάνους, που εκτός από τη μετάλλαξη της κοινωνίας τους, επέφερε και σημαντικές μεταβολές στο πολιτισμικό τους γίγνεσθαι, κυρίως με τη συμμετοχή της κομπανίας στο γλέντι.

δ. *Το έτος 1963*, οπότε εμφανίζεται στην περιοχή η πρώτη σαρακατσάνικη κομπανία. Την αποτελούσαν οι: Τάσος Γιαρίμης - κλαρίνο, Κώστας Χαλκιάς - βιολί, Κ. Καρακατσούλης - λαούτο και Στέργιος Τσιλιγγίρης - ακορντεόν(!), τραγούδι.

Η υπό τον Τάσο Γιαρίμη κομπανία, αντικατέστησε τόσο τους «γύφτους» οργανοπαίχτες, όσο και τον περίφημο μπαρμπα-Γκόρη, λαϊκό οργανοπαίκτη της θρακιώτικης λύρας, που αποτελούσαν λύσεις ανάγκης και δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις ενός γλεντιού σαρακατσάνικου.

Η πρώτη αυτή κομπανία μετεξελίχθηκε αργότερα και με τη συμμετοχή άλλων οργανοπαιχτών όπως οι Σπύρος Γιαννιός και Γιάννος Κούτρας στο κλαρίνο, ο Κώστας Καραΐσκος στο βιολί, έγινε ακραιφνής σαρακατσάνικη και γνωστή σε όλη την Ελλάδα. Χάρη στις ικανότητες και ερμηνευτικές δυνατότητες του Τάσου Γιαρίμη, με δισκογραφία και συμμετοχή στο σαρακατσά-

13. *Ν. Κουρκούτα*, Οι χοροί των Σαρακατσάνων Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, διπλωματική εργασία, Κομοτηνή 1989.

14. Ό.π. (σημ. 13).

νικο γλέντι, διέσωσε σημαντικό μέρος απ' τη σαρακατσάνικη μουσική παράδοση.

ε. *Η περίοδος 1965 έως και σήμερα*, οπότε αρχίζουν να εμφανίζονται οι κατά τόπους Σύλλογοι Σαρακατσαναίων, καθώς και οι πρώτοι Σαρακατσάνοι επιστήμονες, μελετητές της σαρακατσάνικης παράδοσης.

Τόσο το πολιτιστικό κίνημα όσο και οι σαρακατσάνοι μελετητές, μετά από μια μεταβατική εποχή ταλαντεύσεων και αμφισβητήσεων, είναι φανερό ότι συνέβαλαν τα μέγιστα στη διάσωση και διάδοση της ταυτότητας των Σαρακατσάνων της περιοχής.

Πίνακας 2: Σημαντικοί σταθμοί εξέλιξης

1913-1926:	Οριστικοποίηση εθνικών συνόρων
1925-1930:	Γραμμόφωνο
1950-1960:	Τέλος νομαδισμού
1963:	Η πρώτη σαρακατσάνικη κομπανία
1965- ....:	Ίδρυση πολιτιστικών φορέων
	Οι πρώτοι σαρακατσάνοι επιστήμονες

2.3. Θεματικές ενότητες

Η γλώσσα των σαρακατσάνικων τραγουδιών είναι πάντα η νεοελληνική. Η θεματολογία είναι ταυτόσημη με αυτήν της Ελλάδας και παρουσιάζει ιδιαίτερη συγγένεια με τις περιοχές της Πίνδου. Μια ταξινόμηση των σαρακατσάνικων τραγουδιών με βάση το θέμα, πρέπει να ακολουθεί τα πρότυπα ανάλογων συλλογών[15].

Πίνακας 3: Ταξινόμηση σαρακατσάνικων τραγουδιών με βάση το θέμα

Ιστορικά	Κλέφτικα
Ακριτικά	Παραλογές
Της αγάπης	Του γαμήλιου κύκλου
Της ονομασίας *(γκουρμπανίσια)*	Λοιπών δρωμένων
Μοιρολόγια	Ξενητικά
Ναναρίσματα	Ποιμενικά
Γνωμικά	Σκωπτικά *(γυφτοτράγ'δα)*

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό[16] στη σαρακατσάνικη θεματολογία αποτελεί η αλληγορικότητα των λέξεων και των εκφράσεων.

15. *Ν. Πολίτη*, Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού, εκδ. Ιστορική Έρευνα, Αθήνα.

16. Ό.π. (σημ.2).

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό
Η αλληγορικότητα των λέξεων και εκφράσεων *Αητός = Παληκάρι, λεβέντης, γαμπρός* *Πέρδικα = Κοπέλα, όμορφη, νύφη* *«Την άνοιξη την κάλεσα να' ρθεί να τη φιλήσω* *κι αυτή δέν καταδέχτηκε ούδε να της μιλήσω.* *Μ' έστειλε στο χινόπωρο και στο βαρύ χειμώνα»*

2.4. Ο στίχος

Ο στίχος στο σαρακατσάνικο τραγούδι[17] ακολουθεί τους κανόνες της ελληνικής μετρικής δομής[18] και αρχιτεκτονικής. Έτσι έχουμε:

Ιαμβικό[19] (υ-) δεκαπεντασύλλαβο, κατά κανόνα

//(Μια-πέρ)(δι-κα) (πε-νεύ)(τη-κε) / (σ'α-να) (το-λή) (και-δύ) (ση)//
// υ - / υ - / υ - / υ - / υ - / υ - / υ - / υ //

Τροχαϊκό (-υ)

//(Δεν-α)(κούς-κυ)(ρά-τσω)(νύ-φη) / (τί-σου)(λέν'-τ'α)(για-Βαγ)(γέ-λια)//
// - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ //

Πλεκτό Ιαμβικό (υ-) και Τροχαϊκό (-υ)

//(Πή-ρα)(τη-στρά)(τα-το)(στρα-τί) / (πάν'-τα)(μα-τά)(κια-μου)(βρο-χή)//
// υ - / υ - / υ - / υ - / υ - / υ - / υ - / υ - //

//(γιέ μ'-στρα)(τί-το)(μο-νο)(πά-τι) / (βά-σα)(να-πο')(χει-η α)(γά-πη)//
// - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ / - υ //

Παιονικά[20] τετράμετρα*

1ος Παίων (-υυυ) δεκαπεντασύλλαβος

//(Η-λιε-μου-κι α)(μάν-α-μάν) / (ή-λιε-μου-κι αν)(κά-νεις-ή-λιο)//
// - υ υ υ / - υ υ / - υ υ υ / - υ υ υ //

* Το παιονικό μέτρο γίνεται εύκολα αντιληπτό και απόλυτα σαφές, όταν ακούει κανείς ηλικιωμένους Σαρακατσάνους όχι να τραγουδούν αλλά να απαγγέλουν τα τραγούδια.

17. *Β. Γούλα*, Σαρακατσάνικα τραγούδια, εκδ. Μέλισσα, Νιγρίτα 1995.

18. *Ν. Μπαζιάνα*, «Οι ρυθμοί του δημοτικού τραγουδιού στη Δυτική Θεσσαλία», ανάτυπο από τα Τρικαλινά, τ. 8ος, εκδ. Φ.Ι.ΛΟ.Σ., Τρίκαλα 1988.

19. *Δ. Στράτου*, Οι λαϊκοί χοροί, ένας ζωντανός δεσμός με το παρελθόν, εκδ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1966.

20. *Δ. Στράτου*, Ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1979.

2ος Παίων (υ-υυ) δεκαπεντασύλλαβος

//(Αυ-τού-που-πάς)(που-λά-κι-μου)/ (που-πάς-να-ξε)(χει-μά-σεις)//

// υ - υ υ / υ - υ υ / υ - υ υ/ υ - υ //

3ος Παίων (υυ-υ) δεκασύλλαβος

//(Μέ-να-η μά-να-μου)(κι η-μα-νού-λα-μου)/ (πάει-και-μ'έ-δω-κε)(μέσ'-το-Δο-μο-κό)//

// υ υ - υ / υ υ - υ / υ υ - υ/ υ υ - υ//

2.5. Μέλος

Οι μελωδίες των τραγουδιών των Σαρακατσάνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης είναι κλασικά ελληνικές. Ακολουθούν και εκφράζονται με τους «ήχους»[21] της βυζαντινής μουσικής ή τους «δρόμους»[22] της ανατολικής (Αραβοπερσικής). Οι συνηθέστερες εκφράσεις είναι:

Γενικά Χαρακτηριστικά
Ήχος Δευτερόπρωτος *(δρόμος Kartziar)* *«Κίνησ' ο Γιώργης κίνησε»*
Ήχος Πλάγιος του 4ου, Χρωματικός *(δρόμος Nikriz)* *«Βαρκούλα»*
Διαφορά 4ης μεταξύ ανδρών - γυναικών*

* Κατά την εκτέλεση των τραγουδιών από δύο αντίφωνες παρέες (άνδρες-γυναίκες), συχνά παρατηρείται το φαινόμενο της τονικής διαφοροποίησης. Συνήθως έχουμε ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες διαφορά 4ης.

2.5.1. Η μουσική φράση

Οι μουσικές φράσεις είναι συνήθως τετράμετρες, εξάμετρες αλλά και αρκετά συχνά πλεκτές ανά φράση, τετράμετρες και εξάμετρες στο ίδιο τραγούδι.

Μουσική φράση

Τετράμετρη

//Δώ-σε-τού-τα/τα-κα-λύ-βια τ' α/κούς-κου-μπά-(ι)κου/μπά-ρα-μου-ου//

Εξάμετρη

//Απά-νω-στην-μωρ'/Λέ-ε-νη-η/μου-ου-ου-ου/απά-νω-στην-τρια/ντα-α-φυ-υ/λλιά-α-α-α//

1η Τετράμετρη, 2η Εξάμετρη

//Μια πέ-ρδι-κα-α/πέ-ρδι-κα-παι/νεύ-τη-κε-ε/χρυ-σέ μ'- αη-τέ //

//Μια πέ-ρδι-κα-παι/νέ-ε-νεύ-τη/κε-ε-σ' α-α/να- α-μωρέ-σ' α/να-το-λή-και/δύ-υ-ση-η//

21. *Β. Τυροβολά*, Ελληνικοί παραδοσιακοί χορευτικοί ρυθμοί, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.
22. Ό.π. (σημ. 18).

1η Εξάμετρη, 2η Τετράμετρη
//(π)Α-νά-θεμα-τα/Γιά-α-(ν)ά-ννε/να-α-πο'-ο/χου-οιν-μωρέ-πο'/χουν-στε-νά-σο/κά-α-κια-α//
//Και πα-ρα-θύ-υ/πα-ρα-θύ-ρια/με-γυα-λιά-α/ρό- ϊδο-μου-ου//

2.5.2. Το μουσικό μέτρο

Τα μουσικά μέτρα[23] που παρατηρούνται είναι 2/4, 3/4, 4/4, 5/4 είτε σταθερά στο κάθε τραγούδι, είτε εναλλασσόμενα.

Μουσικό Μέτρο	
Σταθερό	
2/4 *«Ένας κοντός κοντούτσικος»*	
4/4 *«Κίνησα να σεργιανίσω»*	
5/4 *«Ήλιε μου κι αν χάνεις ήλιο»*	
Εναλλασσόμενο	
ανά μουσική φράση	μέσα στη μουσ. φράση
4/4 & 2/4 *«Ο Τσιότρας»*	4/4+4/4+2/4 *«Βαρκούλα»*
~ & 4/4 *«Διπλός»*	4/4+2/4 *«Να ήταν τα νιάτα»*
~ & 3/4 *«Ο Λιόλιος»*	

2.5.3. Η ρυθμική αγωγή[24]

Η μοναδική χρονική αξία που παρατηρείται στα χορευτικά τραγούδια είναι το 1/4, που υποδηλώνει χαμηλό tempo.

Ρυθμική Αγωγή
Μοναδική χρονική αξία = ♩ (χαμηλή ρυθ. αγωγή)*
Πολύ χαμηλή → χαμηλή στα τετράσημα
♩ = 65 ~ 90 *«(ν)Εψές είχα καλή καρδιά» «Εδώ είν' αλώνι για χορό»*
Λανθάνουσα → Σχετικά χαμηλή στα τρίσημα
♩ = ... ~ 75 *«Το κυπαρίσι το ψηλό», «Έχ μωρέ»*

* Η χαμηλή ρυθμική αγωγή οφείλεται κυρίως στην έλλειψη μουσικής συνοδείας κατά το χορευτικό φαινόμενο.

23. *Β. Σερμπέζη*, «Οι Σαρακατσάνικοι χοροί», ανάτυπο 1ου τόμου, Οι Σαρακατσάνοι, εκδ. Π.Ο.Σ.Σ., Θεσσαλονίκη 1984.

24. *Β. Σερμπέζη*, Συγκριτική μελέτη μεθόδων διδασκαλίας του ελληνικού παραδοσιακού χορού, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1995.

Ρυθμική Αγωγή
Μέτρια στα δίσημα (σκωπτικά) ♩~120 *«Ένας χοντός χοντούτσικος»*

2.6. Οι χοροί

Οι χοροί των Σαρακατσάνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης είναι δυνατόν να ταξινομηθούν με όλες τις συμβατικές μεθόδους[25], ανάλογα με τη βάση ταξινόμησης. Στην παρούσα εργασία ταξινομούνται με βάση τη ρυθμική τους αγωγή[26], την ταχύτητα εκτέλεσης. Αυτό γίνεται γιατί εκτιμάται ότι αποδίδονται καλύτερα τα υφολογικά τους χαρακτηριστικά, αφού η ρυθμική αγωγή είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό των σαρακατσάνικων χορών.

Πίνακας 4: Ταξινόμηση των σαρακατσάνικων χορών με βάση τη ρυθμική αγωγή.

Σταθερή ρυθμική αγωγή

1. Χασάπικος, *«Ένας χοντός χοντούτσικος»*
2. Πανωπόδι, *«Λεβέντης ήμουν μάνα μου»*
3. Γ'ναικίσιο, *«Τρεις λυγερές τρεις έμορφες»*
4. Ν'φιάτ'κο, *«Ήλιε μου κι αν κάνεις ήλιο»*

Εναλλασσόμενη ρυθμική αγωγή

1. Ο Τσιότρας, *«Ο Τσιότρας κάνει τη χαρά»*
2. Ζ'ναριάτ'κο, *«Κόρη ρωμιά»*
3. Διπλός, *«Την άκρη άκρη το γιαλό»*
4. Κάτσα, *«Βελούχι μου παράμορφο»*
5. Σταυρωτός, *«Σπαθούλα»*
6. Κ'τσάδ'κο, *«Τα μαύρα τα κλεφτόϊπουλα»*
   «Το πώς αποκοιμήθηκα»
   «(ν) Όσα αστιράκια είν' τ' αρανού»

*Αυξανόμενη ρυθμική αγωγή = Ø**

* Δεν παρατηρήθηκε ούτε ένας χορός με αυξανόμενη ρυθμική αγωγή, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Κεντρικής Μακεδονίας (Γκάϊντα, Της Μαρίας κτλ.).

25. *Η. Δήμα*, Η χορευτική παράδοση της Ηπείρου, εκδ. του ιδίου, Αθήνα 1993.

26. Η μέτρηση της ρυθμικής αγωγής έγινε με το μουσικό πρόγραμμα Η/Υ ATARI (CUBASE Steinberg).

2.6.1. Πίνακες περιγραφής των χορών

Πίνακας 5: Πίνακας περιγραφής χορού Χασάπικου.

ΧΟΡΟΣ: Χασάπικος		
Μουσ. Φράση Τετράμετρη	Μέτρο 2/4	Ρυθμική αγωγή ♩~120
Θέμα: Σκωπτικό	Περίσταση: Τέλος γλεντιού	
Φύλο: Άνδρες	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Ώμοι
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Ελευθεριότητα συμπεριφοράς και κινήσεων		
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Ένας κοντός κοντούτσικος»*		

Πίνακας 6: Πίνακας περιγραφής χορού Πανωπόδι

ΧΟΡΟΣ : Πανωπόδι		
Μουσ. Φράση Τετράμετρη, Εξάμετρη, Πλεκτή	Μέτρο 4/4	Ρυθμική αγωγή ♩= 65 ~ 90
Θέμα: Ποικίλο	Περίσταση: πάντοτε	
Φύλο: Μικτό	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Παλάμες
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Πειθαρχία τραγουδιού και κίνησης στην πρωτοβουλία του πρωτοχορευτή		
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Λεβέντης ήμουν μάνα μου», «(τ) Είμαστε οι δόλιοι λιγοστοί»*		

Πίνακας 7: Πίνακας περιγραφής χορού Γ'ναικίσιο

ΧΟΡΟΣ : Γ'ναικίσιο		
Μουσ. Φράση Τετράμετρη, Εξάμετρη, Πλεκτή	Μέτρο 4/4	Ρυθμική αγωγή ♩= 65~75
Θέμα: Ποικίλο	Περίσταση: πάντοτε	
Φύλο: Γυναίκες	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Παλάμες
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Πειθαρχία τραγουδιού και κίνησης στην πρωτοβουλία της πρωτοχορεύτριας *Το μοναδικό κινητικό μοτίβο των γυναικών σε κάθε χορό*		

Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Τρεις λυγερές τρεις έμορφες»* *«Απάνω στην τριανταφυλλιά»*

Πίνακας 8: Πίνακας περιγραφής χορού Ν'φιάτ'κου.

ΧΟΡΟΣ: Ν'φιάτ'κο		
Μουσ. Φράση Τετράμετρη	Μέτρο 5/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ~ 65
Θέμα: Της αγάπης	Περίσταση: Γάμος	
Φύλο: Γυναίκες	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Παλάμες
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Κυρίως τραγουδιστικό με απροσδιόριστη κίνηση		
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Πέρασα τριανταφυλλιά μου»* *«Ήλιε μου κι αν κάνεις ήλιο»*		

Πίνακας 9: Πίνακας περιγραφής χορού Ο Τσιότρας

ΧΟΡΟΣ: Ο Τσιότρας		
Μουσ. Φράση 1η Εξάμετρη, 2η Τετράμετρη	Μέτρο 4/4 και 2/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ~ 75 και 120
Θέμα: Σκωπτικό	Περίσταση: Τέλος του γλεντιού	
Φύλο: Άνδρες	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Παλάμες
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Ελευθεριότητα συμπεριφοράς και κινήσεων		
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«(ν) Ο Τσιότρας κάνει τη χαρά»*		

Πίνακας 10: Πίνακας περιγραφής χορού Ζ'ναριάτ'κου

ΧΟΡΟΣ: Ζ'ναριάτ'κου		
Μουσ. Φράση Τετράμετρη	Μέτρο Λανθάνον ή 4/4 και 2/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ... ή ~ 65 και 90
Θέμα: Συνήθως σκωπτικό	Περίσταση: Στο τέλος γλεντιού	
Φύλο: Παιδιά	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Σταυρωτή
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Κυρίως παιδικός χορός		

Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Εμπάτ' αγόρια στο χορό»* *«Τρία σύγνεφα βαλαντωτά»*

Πίνακας 11: Πίνακας περιγραφής χορού Διπλού

ΧΟΡΟΣ: Διπλός		
Μουσ. Φράση Εξάμετρη	Μέτρο Λανθάνον και 4/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ... και ~ 85
Θέμα: Της αγάπης	Περίσταση: Στην αρχή γλεντιού	
Φύλο: Μικτό	Σχήμα: Διπλός κύκλος	Λαβή: Κλειδωτή
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Δύο πλεκτοί κύκλοι χορευτών που ξεπλέκονται (ξεκλειδώνουν) στο «σήκωμα» (στο ξεκίνημα της β' μουσικής φράσης) *Χορός των Βουργαρ'νών Σαρακατσάνων*		
Αντιπροσωπευτικό τραγούδι: *«Την άκρη άκρη το γιαλό»*		

Πίνακας12: Πίνακας περιγραφής χορού Κάτσα

ΧΟΡΟΣ: Κάτσα		
Μουσ. Φράση Δωδεκάμετρη	Μέτρο Λανθάνον και 3/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ... και ~ 75
Θέμα: Συνήθως ιστορικό	Περίσταση: Πάντοτε	
Φύλο: Άνδρες	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος	Λαβή: Παλάμες
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Κλέφτικος ο κυρίως ανδρικός χορός *Μετά το 1926, διαμορφώθηκε στους «Ελλαδίτες» Σαρακατσάνους μια παραλλαγή της Κάτσας που σήμερα λέγεται «Εχ μωρέ», από το αντίστοιχο επιφώνημα με το οποίο αρχίζει*		
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Το κυπαρίσι το ψηλό»* *«Βελούχι μου παράμορφο»*		

Πίνακας13: Πίνακας περιγραφής χορού Σταυρωτού

ΧΟΡΟΣ: Σταυρωτός		
Μουσ. Φράση Οκτάμετρη	Μέτρο Λανθάνον και 3/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ... και ~ 75
Θέμα: Ιστορικό	Περίσταση: Πάντοτε	

Φύλο: Άνδρες	Σχήμα: Σταυρός	Λαβή: Μαντήλια
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Κλέφτικος χορός τεσσάρων ή δύο χορευτών *Σύμφωνα με τις μαρτυρίες είναι ο χορός που χορεύονταν κατά την τελετή της «Αδελφοποίησης»*		
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Σπαθούλα»* *«Βγήκε (ν) Αντώνης στ' Άγραφα»*		

Πίνακας 14: Πίνακας περιγραφής χορού Κ'τσάδ'κου.

ΧΟΡΟΣ: Κ'τσάδ'κος			
Μουσ. Φράση Οκτάμετρη		Μέτρο Λανθάνον και 3/4	Ρυθμική αγωγή ♩ ... και ~ 85
Θέμα: Συνήθως ιστορικό		Περίσταση: Επιλεκτικά	
Φύλο: Άνδρες	Σχήμα: Ανοιχτός κύκλος		Λαβή: Παλάμες
Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Κλέφτικος χορός με αυστηρή πειθαρχία στο τραγούδι και ιδιαίτερα δυναμικές κινήσεις στο «σήκωμα». *Ελάχιστα διαδεδομένος επειδή απαιτούσε ιδιαίτερες ικανότητες στο τραγούδι και στο χορό. Ήταν ο χορός των λίγων.* *Ίσως για τους παραπάνω λόγους υπάρχει ο χορός και σαν μιμητικός, με σκωπτικό θέμα και ευρύτερη συμμετοχή.*			
Αντιπροσωπευτικά τραγούδια: *«Τα μαύρα τα κλεφτόϊπουλα»* *«(ν) Εβγάτε στο προσηλιακό»*			

3. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ

Η μουσικοκινητική ταυτότητα των Σαρακατσαναίων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με αυτήν της Κεντροδυτικής Ελλάδος και ιδιαίτερα με την περιοχή των Αγράφων.

Α. Ομοιότητες σε θέμα - κίνηση - μέτρο.
1. «Τη χρυσή μου την παρέα», *Αργιθέα*
2. «Πέρα σε κείνο το βουνό», *Κεντρική Ελλάδα*

Β. Ομοιότητες σε θέμα - διάφορη κίνηση
1. «Θυμήθηκα την ξενητιά», *Βόρεια Ήπειρος*
2. «Βουλιώμαι μια βουλιώμαι δυό» *Κεντρική Ελλάδα*
3. «Τάϊ τάϊ» *Άγραφα*

Γ. Ομοιότητες σε μέλος - διάφορη κίνηση
1. «Ποτήρι κρασοπότηρο» - Κλειστός Αργιθέας (Α΄ μέρος)
2. «Κοντούλα» - Κλειστός Αργιθέας (Γύρισμα)

Δ. Ομοιότητες σε σχήμα - λαβή
1. «Διπλός» - Τάϊ τάϊ
2. Ανοιχτός κύκλος

Ε. Ομοιότητες σε μετρική δομή
1. Στίχος Ιαμβικός Πανελλαδικός
2. Στίχος Παιονικός Πανελλαδικός
(Ευμενίδες-Αισχύλος)

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μελέτη της μουσικοκινητικής ταυτότητας του πληθυσμού που μελετήθηκε, προκύπτει ότι:

1. Τα συνήθη ποιητικά μέτρα είναι ιαμβικά και παιονικά, όπως και σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας.

2. Τα βασικά μουσικοκινητικά μοτίβα παρουσιάζουν έντονες ομοιότητες με αυτά της περιοχής των Αγράφων.

Γενικό Συμπέρασμα: Οι Σαρακατσάνοι της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης έχουν μουσικοκινητική ταυτότητα κλασικά ελληνική.

ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ - ΘΑΝΑΣΗ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΜΑΚΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ*

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο ηπειρωτικής καταγωγής Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος (1866-1945)[1] αποτελεί μία ιδιόμορφη όσο και ξεχωριστή περίπτωση στην ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας, ιδιαίτερα του θεσσαλικού χώρου. Από μικρό παιδί εγκαθίσταται με την οικογένειά του στον Αλμυρό της Θεσσαλίας και, παρά την αντίθετη επιθυμία του, οικονομικές δυσχέρειες τον εμποδίζουν να λάβει ανώτερη παιδεία. Καθυστερημένα καταφέρνει να ξεκινήσει γυμνασιακές σπουδές στο Βόλο, τις οποίες αναγκάζεται πάλι να διακόψει και τελικά το σχολικό έτος 1917-1918, σε ηλικία πενήντα ενός ετών, παίρνει το υπ' αριθ. 25 *Απολυτήριον* του *Δέκατου εν Αθήναις Γυμνασίου*, με παρέμβαση του καθηγητή Σπυρίδωνα

* Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στο δικηγόρο κ. Χρήστο Φώτου, έφορο της Λαϊκής Βιβλιοθήκης του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου «Τρεις Ιεράρχαι» του Βόλου, ο οποίος εξυπηρέτησε πρόθυμα την έρευνά μας στο αρχείο τοπικού τύπου του Βόλου και στο αρχείο επιστολών Ν. Ι. Γιαννόπουλου, που φυλάσσεται στην παραπάνω βιβλιοθήκη. Ακόμη ευχαριστούμε τον φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας του Δ.Π.Θ. κ. Νίκο Τζαφλέρη, που βοήθησε στη συλλογή του αρχειακού υλικού.

1. Αν και δεν έχει διεξαχθεί συστηματικά βιοεργογραφική έρευνα για τον Γιαννόπουλο, αρκετά στοιχεία περιέχονται στις παρακάτω δημοσιεύσεις: *Ν. Παπαχατζή*, «Ν. Γιαννόπουλος», Θεσσαλικά Γράμματα Βόλου 7-8 (1945) 7· *Κ. Λάμπρου*, Νικόλαος Γιαννόπουλος - ο άνθρωπος, ο αρχαιολόγος, ο ιστορικός, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών εν Αθήναις - Τμήμα Διαλέξεων, τομ. ΙΑ΄, τεύχ. Γ΄, Αθήνα 1965, σ. 1 κ.ε.· *C. Gallis*, «A short chronicle of greek archaeological investigations in Thessaly from 1881 until the present day», Πρακτικά του Συνεδρίου La Thessalie (Lyon 1975), Lyon - Paris 1979, σ. 10-13· *Ν. Κολιού*, Τυπο-φωτογραφικό πανόραμα του Βόλου, τόμ. Α, Βόλος 1991, σ. 156, 197, 200-202, 245 και τομ. Β, σ. 366, 428, 546, 775-777· *Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου*, «Οι αρχαιολογικές δημοσιεύσεις του Νικολάου Ι. Γιαννόπουλου και η επανέκδοσή τους σε έναν Τόμο», Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Αλμυρός 1995 (υπό εκτύπωση)· *Θ. Κούγκουλου*, «Οι προδρομικές προϊστορικές έρευνες του Ν. Ι. Γιαννόπουλου στη βορειοδυτική Αχαΐα Φθιώτιδα και στη Νότια Πελασγιώτιδα», Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Αλμυρός 1995 (υπό εκτύπωση). Αδημοσίευτα ακόμη είναι και τα πρακτικά ημερίδας προς τιμή του Γιαννόπουλου, που οργανώθηκε στις 4 Ιουνίου 1994 στον Αλμυρό, όπου πραγματοποιήθηκαν ανακοινώσεις για τη βιογραφία του (Β. Φυτιλής), για το αρχαιολογικό του έργο (Α. Ιντζεσίλογλου) και για τα δημοσιεύματά του στον τύπο του Βόλου (Χ. Φώτου).

Λάμπρου. Έτσι, χωρίς ακαδημαϊκούς τίτλους αλλά ακολουθώντας το πάθος του για μελέτη, επιδίδεται σε μία σημαντική, από άποψη ποιότητας και ποσότητας, ερευνητική και συγγραφική δραστηριότητα, που σε σύντομο χρονικό διάστημα του προσφέρει αναγνώριση από κορυφαίους Έλληνες και Ευρωπαίους επιστήμονες της εποχής του. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται κυρίως στην αρχαιολογική μελέτη προϊστορικών, κλασικών και βυζαντινών αρχαιοτήτων και δευτερευόντως στην τοπική ιστορία και λαογραφία, ενώ επικεντρώνονται τοπογραφικά στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας.

Διατέλεσε ιδρυτικό στέλεχος και γραμματέας της *Φιλαρχαίου Εταιρείας η Όθρυς* του Αλμυρού (1896), ενός από τα πρώτα σωματεία αρχαιοφίλων στον ελλαδικό χώρο με αξιόλογη δράση στη συλλογή και διάσωση αρχαιοτήτων. Παράλληλα υπήρξε η κινητήρια δύναμη των πιο επιφανών έργων της Εταιρείας, που η σπουδαιότητά τους ξεπέρασε τα όρια της έδρας της: α) της έκδοσης επιστημονικού αρχαιολογικού περιοδικού με τίτλο *Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος* (1899-1911) και β) της σύστασης Αρχαιολογικής Συλλογής (1900) και μετέπειτα (1923-1930) της ίδρυσης και λειτουργίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού, που συγκέντρωσε εκθέματα από όλη τη θεσσαλική επικράτεια[2]. Ο Γιαννόπουλος υπηρέτησε σταδιακά ως επιμελητής αρχαιοτήτων της Φιλαρχαίου Εταιρείας, του Μουσείου Αλμυρού, της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και από το 1918 μέχρι το θάνατό του κρατικός επιμελητής αρχαιοτήτων στη Θεσσαλία, με εξαίρεση σύντομες θητείες στην ίδια θέση στο Αργοστόλι και στη Χαλκίδα. Ο ακούραστος αυτός ερευνητής άφησε πίσω του μία εκτενή εργογραφία[3] και ένα μεγάλο αρχείο, που ακόμη περιμένουν την ταξινόμηση και ανάδειξή τους.

Αντιμετώπισε την αρχαιολογική έρευνα με πρωτοποριακό, για τον καιρό του, τρόπο και προχώρησε σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες μεθοδολογικές και θεωρητικές προτάσεις[4]. Για τη συλλογή στοιχείων στο πεδίο εφάρμοσε ένα είδος επιφανειακής έρευνας (surface survey), που το ονόμασε *αρχαιολογική εκ-*

2. Ειδικά για τη δραστηριότητά του στη Φιλάρχαιο Εταιρεία και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού βλ. *Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου*, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού», Αχαϊοφθιωτικά - Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών (Αλμυρός 1991), Αλμυρός 1993, σ. 17-33.

3. Ένας πρώτος εργογραφικός του κατάλογος, συνταγμένος από τον *Κ. Λάμπρου*, ό.π., σ. 56-64 περιλαμβάνει 163 τίτλους. Προφανώς για τη σύνταξή του χρησιμοποιήθηκε χειρόγραφο τετράδιο, από τον ίδιο το Γιαννόπουλο, με τίτλο «Συγγράμματα και Μελέται δημοσιευθείσαι εις διάφορα επιστημονικά συγγράμματα - υπό Νικολάου Ι. Γιαννοπούλου», Εν Βόλω 1941, που βρίσκεται στο αρχείο της Φιλαρχαίου Εταιρείας. Ωστόσο ο αριθμός αυτός είναι απλώς ενδεικτικός και οπωσδήποτε πολύ μικρότερος του πραγματικού, καθώς δεν έχουν καταχωρηθεί οι δημοσιεύσεις του στον τοπικό τύπο.

4. Βλ. και *Θ. Κούγκουλου*, ό.π., όπου αναλύεται εκτενέστερα το ζήτημα της μεθόδου και του θεωρητικού υπόβαθρου της προσέγγισης που επιχειρεί ο Γιαννόπουλος, ιδίως στις προϊστορικές έρευνές του.

δρομή. Η μέθοδός του, αν και ακολουθεί την παράδοση των περιηγητών του 18ου και 19ου αιώνα, είναι περισσότερο συστηματική στην καταγραφή των ευρημάτων, σε σημείο που να συγκρίνεται άνετα με τις σύγχρονες μεθόδους εντοπισμού αρχαιολογικών θέσεων στην επιφάνεια του εδάφους.

Αντίστοιχα περιέβαλε το προηγμένο μεθοδολογικό του εργαλείο με μία εμπνευσμένη θεωρητική σκέψη, που παρά το γεγονός ότι δεν λαμβάνει οργανωμένη μορφή δεν μειώνεται η αξία της. Παρακολούθησε τις εξελίξεις στην εθνολογία και τη λαογραφία για να ενισχύσει την αρχαιολογική του ερμηνεία. Δανείστηκε παραδείγματα, που τον βοήθησαν να απαντήσει σε προβλήματα, στα οποία τα αρχαιολογικά αντικείμενα από μόνα τους δεν είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν πειστικές ή πιθανές λύσεις. Η σύγκριση ζωντανών παραδοσιακών κοινωνιών με παρελθούσες κοινωνίες δεν απέχει πολύ από τη σύγχρονη εθνοαρχαιολογική προσέγγιση και τη χρήση της εθνογραφικής αναλογίας στην αρχαιολογία. Κατά συνέπεια δεν θα ήταν υπερβολικό να τον χαρακτηρίζαμε ως έναν από τους προδρόμους της εθνοαρχαιολογικής οπτικής στην ελληνική αρχαιολογία, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζουμε ότι η επαφή του με τις εθνολογικές και λαογραφικές σπουδές απέκτησε το χαρακτήρα μιας πλήρους και επεξεργασμένης θεωρίας. Με άλλα λόγια ο Γιαννόπουλος δεν έμεινε αυστηρά προσκολλημένος στην κυρίαρχη ιδεολογία, που είχε τότε διαμορφωθεί και ήθελε τη σύνδεση αρχαιολογίας και λαογραφίας να σημαίνει την αναζήτηση της συνέχειας από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό στο λαϊκό πολιτισμό[5]. Εκτός από τη σύγκριση, που κατευθυνόταν από κάτω προς τα πάνω κρατώντας επιλεκτικά τις ομοιότητες, έκανε ένα βήμα παραπέρα προς την αντίστροφη πορεία, από πάνω προς τα κάτω, από το παραδοσιακό παρόν στο αρχαιολογικό παρελθόν. Και η δεύτερη πορεία δε συνδέεται με τη θεωρία της διαχρονικής παρουσίας της ελληνικότητας, αλλά στοχεύει στην κατανόηση του παρελθόντος —ειδικότερα της προϊστορικής κοινότητας, έχοντας έναν περισσότερο ή λιγότερο *ανθρωπολογικό* προσανατολισμό. Έτσι δεν είναι τυχαίο πως το έργο του εμπλουτίζεται από διάσπαρτες αναφορές και πληροφορίες για παραδοσιακές φυλοομάδες, όπως η περίπτωση των Πομάκων της Ροδόπης, που πρόσφατα ανακαλύψαμε στο αρχείο του και παρουσιάζουμε εδώ.

Σήμερα το αρχείο Ν. Ι. Γιαννόπουλου σώζεται τμηματικά σε διάφορους φορείς και συλλόγους της περιοχής Βόλου και σε ιδιώτες. Βέβαια κάποιο μέ-

5. Για τη σχέση αρχαιολογίας και λαογραφίας στο πλαίσιο της θεωρίας της συνέχειας βλ. *Κ. Ρωμαίου*, «Λαογραφία και Αρχαιολογία», Λαογραφία 13 (1950) 1-11· *Α. Κυριακίδου-Νέστορος*, Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας - κριτική ανάλυση, Αθήνα 1978, σ. 91-97· *K. Kotsakis*, «The powerful past: Theoretical trends in Greek Archaeology», στον τόμο: I. Hodder (εκδ.), Archaeological Theory in Europe - the last three decades, London 1991, σ. 67-68· *Μ. Βαρβούνη*, Σύγχρονοι προσανατολισμοί της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 1993, σ. 65-66, 68-70.

ρος του ίσως έχει απωλεσθεί οριστικά. Συγκεκριμένα:

α) Στην κυριότητα της Φιλαρχαίου Εταιρείας η *Όθρυς* του Αλμυρού, η οποία είχε μείνει ανενεργή από το 1968 και δραστηριοποιήθηκε ξανά το 1993, βρίσκονται χειρόγραφα τετράδια του Γιαννόπουλου με συλλογές υπηρεσιακών εγγράφων, κρίσεις εργασιών του —δημοσιευμένες ή σε επιστολές, σχέδια αδημοσίευτων μελετών, ημερολόγια, χειρόγραφα εργασιών που αργότερα τυπώθηκαν, αντίγραφα επιστολών που έστειλε, πρωτότυπα και αντίγραφα επιστολών με αποδέκτη τον ίδιο, εργογραφικοί κατάλογοι, μισθολογικές καταστάσεις, βιβλία υπηρεσιακών και ατομικών εξόδων, αποκόμματα εφημερίδων με άρθρα του, βιβλιοδετημένες και διορθωμένες συνέχειες άρθρων του στον ημερήσιο τύπο, συμβολαιογραφικά έγγραφα, αποδείξεις συνδρομών και σκόρπιες σημειώσεις αρχαιολογικού περιεχομένου. Από μία πρώτη εξέταση του παραπάνω τμήματος του αρχείου παρατηρούμε ότι ο Γιαννόπουλος συγκέντρωσε όλο αυτό το υλικό με εντυπωσιακή φροντίδα και τάξη. Μάλιστα είναι ενδεικτικό ότι κρατούσε διπλά και τριπλά αντίγραφα επιστολών ή καταλόγων. Ακόμη φαίνεται, από τη βιβλιοδετική επιμέλεια μεγάλων άρθρων του στον τοπικό τύπο, πως σε αρκετές περιπτώσεις αναγκαζόταν να παραχωρήσει εργασίες για δημοσίευση στις εφημερίδες του Βόλου αν και επιθυμούσε αυτοτελή έκδοσή τους, που όμως ήταν αδύνατη για οικονομικούς λόγους. Η υπόθεσή μας αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τα σχετικά κείμενα είναι υπέρμετρα φροντισμένα και προσεγμένα για το επίπεδο μιας εφημερίδας.

β) Μετά τους σεισμούς του 1980 που έπληξαν σοβαρά το Μουσείο Αλμυρού, ολοκληρώθηκε η μεταφορά της βιβλιοθήκης και όσου αρχειακού υλικού είχε διασωθεί στην ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου. Σε συνδυασμό με το αρχείο του Μουσείου Βόλου, το οποίο επίσης ανήκει στην ΙΓ΄ Εφορεία, τελικά συγκεντρώθηκε μία πλούσια σειρά εγγράφων, που αφορούν την υπηρεσιακή δράση και την προσωπική ζωή του Γιαννόπουλου στα δύο ιδρύματα που εργάστηκε. Πρόθεση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας είναι, μόλις αποπερατωθούν οι εργασίες επισκευής του Μουσείου Αλμυρού, να εκτεθεί το αρχειακό υλικό στο αναστηλωμένο Μουσείο και να διατεθεί στους ερευνητές και τους κατοίκους του Αλμυρού[6].

γ) Στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου *Οι Τρεις Ιεράρχαι* του Βόλου, που ιδρύθηκε το 1907 και ήταν το πρώτο αναγνωρισμένο σωματείο της πόλης[7], υπάρχουν τρεις τόμοι επιστολών του, της

6. *Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου*, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού», ό.π., σ. 46-47. Στο ίδιο άρθρο χρησιμοποιείται με παραδειγματικό τρόπο μέρος του αναφερόμενου αρχείου της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου.

7. Για το σύλλογο και τη βιβλιοθήκη του βλ. *Γ. Μουγογιάννη*, Ο Βολιώτικος πολιτισμός του Μεσοπολέμου, Αθήνα 1990, σ. 64-66· *Α. Πρασσά*, «Οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία βιβλιοθηκών στο Βόλο», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 22 (1992) 230-239· *της ίδιας*, «Ο θρησκευ-

περιόδου 1887-1937, με αριθμό καταχώρισης Α 1694, Α 1532 και Α 2547 αντίστοιχα[8]. Με βάση την προσωπική μας έρευνα περιλαμβάνονται συνολικά 832 επιστολές και δελτάρια διαφόρων επωνύμων, επιστημονικών φορέων και ιδρυμάτων με αποδέκτη το Γιαννόπουλο και αντίγραφα δικών του επιστολών. Στην αρχή κάθε τόμου προτάσσεται χειρόγραφο ευρετήριο με αύξοντα αριθμό επιστολής, χωρίς όμως αλφαβητική ή χρονολογική σειρά, που οφείλεται στον ίδιο, κρίνοντας από την ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα. Οι τόμοι πρέπει να δωρίστηκαν στη βιβλιοθήκη με πρωτοβουλία του, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με το Θρησκευτικοφιλολογικό Σύλλογο και όπου αναφέρεται ότι αγνοούνταν ένα σύνολο επιστολών που είχε προσφέρει στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη[9]. Από την ενέργεια αυτή διακρίνουμε την πεποίθησή του πως πρόκειται για ένα αρχείο ιστορικής σημασίας, που ξεπερνά το ιδιωτικό ενδιαφέρον. Έτσι το ευρετήριο του τόμου Α 1694 επιγράφεται *Επιστολαί του Ν. Ι. Γιαννόπουλου ιστορικού και αρχαιολογικού περιεχομένου*, ενώ στην τέταρτη σελίδα του ευρετηρίου του τόμου Α 2547 σημειώνει με ευσυνειδησία: *Αί φέρουσαι ἐπιστολαί ἐρυθρόν σταυρόν εἶναι ἀρχαιολογικαί*. Ακόμη η σύγκριση του περιεχομένου τους με το αρχείο της επαναδραστηριοποιημένης Φιλαρχαίου Εταιρείας δείχνει, για άλλη μια φορά, τη μεγάλη επιμέλειά του στην τήρηση αντιγράφων, καθώς διαπιστώνονται κοινές επιστολές[10].

δ) Μόλις το 1996 περιήλθε στην κατοχή των Γενικών Αρχείων του Κράτους —Αρχείων Νομού Μαγνησίας— ένας βιβλιοδετημένος τόμος επιστολών του Γιαννόπουλου[11]. Αγοράστηκε από παλαιοπωλείο του Βόλου και φέρει τον τίτλο *Βιβλίον Αλληλογραφίας - Γ΄ Τόμος*. Περιέχει χειρόγραφο ευρετήριο, στο

τικοφιλολογικός σύλλογος "Οι Τρεις Ιεράρχαι". Το παλαιότερο αναγνωρισμένο σωματείο του Βόλου. Μία πρώτη παρουσίαση», Έλευσις 4 (1994) 46-51· *της ίδιας*, «Οι Βιβλιοθήκες του Βόλου. Το χθες και το σήμερα», Έλευσις 7-8 (1995) 68-69.

8. *Χ. Φώτου*, «Η αλληλογραφία του Νικ. Ι. Γιαννόπουλου», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 25 (1994) 219-224, όπου δημοσιεύεται αλφαβητικός κατάλογος επιστολογράφων με τόμο καταχώρισης, αριθμό επιστολών και χρονολογία σύνταξης. Ορισμένες επιστολές από το συγκεκριμένο αρχείο έχει δημοσιεύσει *ο ίδιος*, «Ανέκδοτες επιστολές του Περικλή Αποστολίδη προς τον Νικ. Γιαννόπουλο 23.2.1905-1.5.1915», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 22 (1992) 41-64· *του ίδιου*, «Η αλληλογραφία Δημ. Τσοποτού - Νικ. Γιαννόπουλου», Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Αλμυρός 1995 (υπό εκτύπωση).

9. Στη βιβλιοθήκη των «Τριών Ιεραρχών» σώζονται τέσσερις επιστολές του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου, του διαστήματος 1918-1932 βλ. *Χ. Φώτου*, «Η αλληλογραφία του Νικ. Ι. Γιαννόπουλου», ό.π., σ. 220-221 και ευρετήρια Γιαννόπουλου, τόμος Α 2547 αρ. 22, 41, 195, τόμος Α 1532 - α΄ μέρος αρ. 108.

10. Για παράδειγμα μία επιστολή του Ν. Γ. Πολίτη της 25.1.1911, που φέρει τον αρ. 17 στον τόμο Α 1532 - β΄ μέρος συναντάται και στο χειρόγραφο τετράδιο της Φιλαρχαίου «Κρίσεις περί των Θεσσαλικών Προελληνικών Επιγραφών υπό Ν. Ι. Γιαννοπούλου εκ διαφόρων βιβλίων, περιοδικών και επιστολών διαφόρων λογίων», χ.χ., σ. 11-12, αρ. 10.

11. Προφορική πληροφορία της προϊσταμένης των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Ν. Μαγνησίας κ. Ανίτας Πρασσά.

οποίο καταγράφονται 81 επιστολές· λείπουν ωστόσο ορισμένες. Οι επιστολές είναι αριθμημένες με αύξοντα αριθμό.

ε) Στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Αλμυρού κρατείται μέρος της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Η σύζυγός του, Ουρανία Γιαννοπούλου, θέλησε να παραχωρήσει τη βιβλιοθήκη στη Φιλάρχαιο αλλά επειδή η Εταιρεία τελούσε υπό διάλυση, εκείνη την εποχή, την ανέλαβε ο Δήμος Αλμυρού[12]. Στα βιβλία παρατηρείται πλήθος χειρόγραφων σημειώσεων ή διορθώσεων και υπογραμμίσεων με αρχειακή αξία.

στ) Τέλος άγνωστος αριθμός επιστολών και εγγράφων βρίσκεται σε ιδιωτικές συλλογές, όπως για παράδειγμα του κ. Δημ. Στεργιόπουλου[13].

Η σύντομη περιγραφή της παρούσας κατάστασης του αρχείου του πιστοποιεί πως είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό υλικό, αδημοσίευτο στη μεγαλύτερη έκτασή του και γι' αυτό το λόγο μη προσιτό στην έρευνα. Η επιστημονική αξιοποίησή του υπόσχεται να διαφωτίσει πολλές πλευρές, όχι μόνο της ιστορίας της ελληνικής αρχαιολογίας, της ιστοριογραφίας ή της λαογραφίας αλλά και να αναδείξει διάφορους εξωγενείς παράγοντες που εμπλέκονται, όπως τις επικρατούσες συνθήκες, την πολιτική, την παρέμβαση της τοπικής κοινωνίας, τις προσωπικές συγκρούσεις, την επίδραση της προσωπικότητας του επιστήμονα στο έργο του. Όλα αυτά τα στοιχεία, που τοποθετούνται στο περιθώριο της ερευνητικής διαδικασίας και της επίσημης παρουσίασής της, στην πραγματικότητα καθορίζουν και/ή συγκροτούν την ιδεολογική βάση και το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας, που αν δεν διασαφηνιστούν δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε αντικειμενικά τα αποτελέσματά της[14].

Μελετώντας το αρχείο, με την προοπτική που εκθέσαμε, εντοπίσαμε μία ενδιαφέρουσα θρησκευτική αντιπαράθεσή του, για τη σημασία του βαπτίσματος, με τον ευαγγελικό Δημήτριο Καλαποθάκη στα 1932, που είχε αφορμή τους Πομάκους και την προσπάθεια εκχριστιανισμού τους από τους Βούλγαρους στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων και μετέπειτα. Τα θρησκευτικά θέματα αποτελούσαν προσφιλή ενασχόληση του Γιαννόπουλου, εξάλλου συνεργαζόταν συχνά με έγκυρα θεολογικά περιοδικά ενώ μία πτυχή του συγγρα-

12. Προφορική πληροφορία του προέδρου της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «Η Όθρυς» κ. Βίκτορα Κοντονάτσιου. Και με την ευκαιρία της μελέτης αυτής του εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας για τη διαρκή συμπαράστασή του στην έρευνα του Γιαννόπουλου.

13. Μάλιστα ο αναφερόμενος παρουσίασε, χωρίς όμως σχολιασμό, εννέα επιστολές και έγγραφα από τη συλλογή του: *Δ. Στεργιόπουλου*, «Χειρόγραφα από το αρχείο του Ν. Γιαννόπουλου», Αχαϊοφθιωτικά - Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών (Αλμυρός 1991), Αλμυρός 1993, σ. 103-113.

14. Για την επίδραση εξωτερικών παραγόντων στην αρχαιολογία και γενικότερα στις αρχαιογνωστικές επιστήμες βλ. *Θ. Καλπαξή*, Αρχαιολογία και Πολιτική - ΙΙ Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος (Κέρκυρα 1911), Ρέθυμνο 1993, σ. 11-23, όπου και ενδεικτική βιβλιογραφία.

φικού του έργου αφιερώνεται στη θεολογία και τη θρησκειολογία[15]. Επιπλέον το ζήτημα του εκχριστιανισμού παραδοσιακών πληθυσμιακών ομάδων με μακρά ιστορία, το οποίο προβάλλεται σε δεύτερο επίπεδο στη διαφωνία του με τον Καλαποθάκη, τον απασχολούσε αρκετά συστηματικά, όπως φαίνεται από παλαιότερη εργασία του που αφορούσε τον εκχριστιανισμό των Βλάχων της Θεσσαλίας κατά τους μέσους χρόνους[16].

Απ' όσο γνωρίζουμε η αντιπαράθεση των δύο αντρών διεξάγεται μέσα από τρία κείμενα, δύο άρθρα στον τύπο και μία επιστολή:

α) Αιτία της διένεξης στάθηκε μικρό δημοσίευμα του Δ. Καλαποθάκη στο περιοδικό των Ελλήνων ευαγγελικών *Αστήρ της Ανατολής* (Ιούνιος 1932), όπου αμφισβητείται η αναγεννητική δύναμη του βίαιου βαπτίσματος των Πομάκων από τους Βούλγαρους ορθόδοξους ιερείς.

β) Ο Γιαννόπουλος αντέδρασε σχεδόν αμέσως και στις 21 Ιουλίου 1932 δημοσίευσε οξεία κριτική στις παραπάνω θέσεις, στην εφημερίδα του Βόλου *Λαϊκή Φωνή* (αρ. φύλλου 3425). Το άρθρο είναι μονόστηλο, πρωτοσέλιδο και τιτλοφορείται *«Θρησκευτικά Ζητήματα: Ο εκχριστιανισμός των Πομάκων, Σαρακατσάνοι - Αρβανιτόβλαχοι»*. Αφού βέβαια συμφωνεί ότι η ενέργεια του βουλγαρικού κράτους ήταν *άστοχος*, κατευθύνει την κριτική του στα ειρωνικά σχόλια του συντάκτη του *Αστέρος της Ανατολής* για το αναγεννητικό πνεύμα του ορθόδοξου βαπτίσματος.

γ) Την 1η Αυγούστου 1932 ακολούθησε απάντηση του Καλαποθάκη, αυτή τη φορά όμως όχι δημόσια αλλά με προσωπική επιστολή προς τον Γιαννόπουλο, επειδή, όπως γράφει, ένας εκτενέστερος διάλογός τους δεν θα είχε *κανένα λόγον ή πρακτικήν ωφέλειαν*. Η επιστολή είναι ανέκδοτη και περιλαμβάνεται στο αρχείο της Λαϊκής Βιβλιοθήκης του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου *Οι Τρεις Ιεράρχαι*. Καταχωρείται, με αριθμό ευρετηρίου 42, στον τόμο Α 2547[17]. Καταλαμβάνει 6 σελίδες και είναι δακτυλογραφημένη, έχοντας ελάχιστες χειρόγραφες προσθήκες ή διορθώσεις και χειρόγραφο υστερόγραφο. Εδώ ο Καλαποθάκης προσπαθεί να υποστηρίξει τις ευαγγελικές απόψεις και να εξηγήσει ότι, κατά τη γνώμη του, το ομαδικό βάπτισμα των Πομάκων ανταποκρίνεται στις αρχές της ορθόδοξης διδασκαλίας. Χρησιμοποιεί, με λίγα λόγια, τον εκχριστιανισμό των Πομάκων για να δείξει πως τελικά το βάπτισμα είναι *απλούς τύπος*.

Δεν ξέρουμε αν υπήρξε συνέχεια από τον Γιαννόπουλο με άλλη επι-

15. Αναφέρουμε, απλώς παραδειγματικά, την εργασία του: «Η εκκλησία μας και οι εν Ελλάδι εθνικοί», Ιερός Σύνδεσμος της Ι. Μητροπόλεως Αθηνών 271 (1916) 3-5, που την επικαλείται και στη συζήτηση για τους Πομάκους.

16. *Ν. Γιαννόπουλου*, «Η εκχριστιάνισις των Βλάχων κατά τον μεσαίωνα εν Θεσσαλία», Ιερός Σύνδεσμος της Ι. Μητροπόλεως Αθηνών 274 (1916) 9-12.

17. Βλ. και *Χ. Φώτου*, «Η αλληλογραφία του Νικ. Ι. Γιαννόπουλου», ό.π., σ. 221.

στολή. Πάντως η αρχειακή έρευνα δεν απέδωσε περισσότερα στοιχεία. Στη μελέτη μας, από τα τρία κείμενα, δημοσιεύουμε σχολιασμένα ολόκληρη την κριτική της *Λαϊκής Φωνής* και το σχετικό με τους Πομάκους τμήμα της επιστολής των *Τριών Ιεραρχών*. Δε θεωρήσαμε σκόπιμο να πράξουμε το ίδιο και για το άρθρο του *Αστέρος της Ανατολής*, καθώς το περιεχόμενό του επαναλαμβάνεται στα παρουσιαζόμενα κείμενα.

Η πρώτη επαφή του Γιαννόπουλου με το θέμα των Πομάκων είναι πιθανό να έγινε στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα, όταν υπηρέτησε ως ελληνοδιδάσκαλος στην τουρκοκρατούμενη Δράμα[18]. Από την 1η Σεπτεμβρίου 1891 μέχρι την 31η Αυγούστου 1892 δίδαξε στα *Ελληνικά Εκπαιδευτήρια* της πόλης, με την άδεια του μητροπολίτη Δράμας και Ζιχνών Γερμανού και το επόμενο σχολικό έτος 1892-1893 σε άλλη κωμόπολη της Δράμας. Η εργασία του στα *Ελληνικά Εκπαιδευτήρια* επιβεβαιώνεται και από σχετικά έγγραφα[19], δυστυχώς όμως δε σώζονται ανάλογες βεβαιώσεις για τα άλλα σχολεία της περιφέρειας Δράμας, γιατί, σύμφωνα με μαρτυρία του, χάθηκαν στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897[20]. Το τότε σαντζάκι Δράμας συνόρευε βορειοδυτικά με τον καζά Νευροκοπίου, στον οποίο ήταν εγκατεστημένος ικανός αριθμός Πομάκων και εξακολουθεί σήμερα να παραμένει στην αντίστοιχη περιοχή της Βουλγαρίας. Οπότε μπορούμε να εικάσουμε ότι το διάστημα που κατοικούσε στη μακεδονική πόλη θα ενημερώθηκε για τη γειτονική ορεσίβια ομάδα των Πομάκων. Η έντονη επιστημονική δραστηριότητα που ανέπτυξε εκείνο τον καιρό, όπως συνάγεται από την εργογραφία[21] και την αλληλογρα-

18. *Κ. Λάμπρου*, ό.π., σ. 21. Για την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης στην περιφέρεια Δράμας αυτή την εποχή βλ. *Σ. Παπαδόπουλου*, Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 17-29· *Ε. Καρσανίδη*, «Η πνευματική πορεία του υπόδουλου ελληνισμού στο νομό Δράμας», Δραμινά Χρονικά (1981) 70-106· *του ίδιου*, «Η παιδεία στο Νομό Δράμας (1840-1913)», Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η περιοχή της: Ιστορία και Πολιτισμός (Δράμα 1989), Δράμα 1992, σ. 237-249.

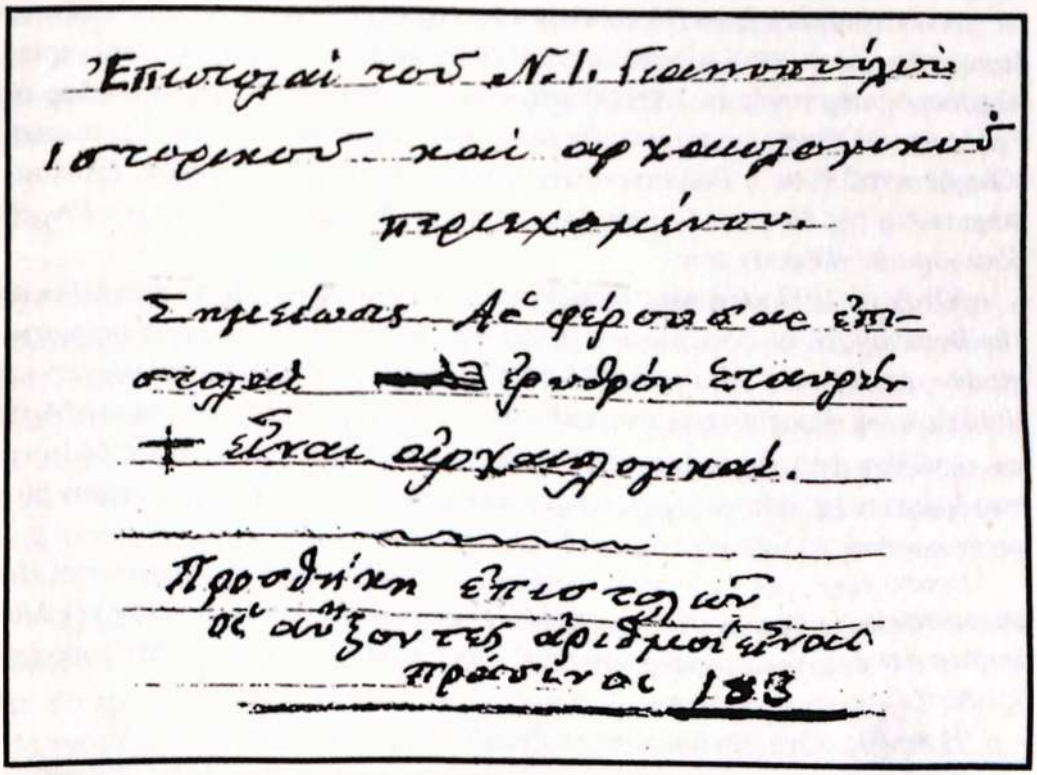
19. Στη Φιλάρχαιο Εταιρεία βρίσκεται χειρόγραφο τετράδιο με αριθμημένες σελίδες και τίτλο «Βιβλίον Υπηρεσιακών Εγγράφων, Διορισμών κ.λ.π. - Ν. Ι. Γιαννοπούλου 1924», όπου αντιγράφονται τέσσερα αποδεικτικά έγγραφα: α) συμβόλαιον της 1ης Σεπτεμβρίου 1891 μεταξύ των κ.κ. εφόρων των «Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Δράμας» και του ελληνοδιδασκάλου Νικολάου Ι. Γιαννοπούλου (σ. 18-20), β) πιστοποιητικόν διδασκαλίας της 20ής Ιουλίου 1892, υπογεγραμμένο από τους εφόρους των «Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Δράμας» (σ. 20-21), γ) το υπ' αριθ. 36 ενδεικτικόν, δηλ. άδεια διδασκαλίας, της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας και Ζιχνών, με ημερομηνία 1η Σεπτεμβρίου 1891 (σ. 21-22) και δ) απάντηση της εφημερίδας «Συνταξιούχος», 31 Αυγούστου 1938, αρ. φύλλου 83, σε ερώτησή του για τη δυνατότητα αναγνώρισης μονοετούς προϋπηρεσίας στη Δράμα ως συντάξιμης (τελευταία μη αριθμημένη σελίδα). Ο *Κ. Λάμπρου*, ό.π., σ. 21, αναφέρει ακόμη «το υπ' αριθ. 1672 του 1891 πιστοποιητικό του Δημάρχου Αλμυρού που είχε ζητηθεί για αποδημία στο εξωτερικό».

20. Επισημαίνεται σε αίτησή του προς το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Παιδείας - Τμήμα Αρχαιολογικών της 10ης Ιουλίου 1926, Βιβλίον Υπηρεσιακών Εγγράφων..., ό.π., σ. 42.

21. *Ν. Γιαννόπουλου*, «Ανέκδοτοι ελληνικαί και ρωμαϊκαί εν Δράμα επιγραφαί», «Χρονι-

φία του[22], ενισχύει την εικασία μας.

Κλείνοντας τις εισαγωγικές παρατηρήσεις μας, πιστεύουμε πως η περίπτωση των τόσο απρόσμενων πληροφοριών από το αρχείο Γιαννόπουλου δεν είναι μοναδική αλλά δηλώνει ότι αν η έρευνα στραφεί στο χώρο του τύπου, κεντρικού και επαρχιακού, και των τοπικών αρχειακών συλλογών θα προσκομιστούν άγνωστα και πολύ χρήσιμα δεδομένα για τη διεξοδικότερη μελέτη της παραδοσιακής κοινωνίας των Πομάκων.

Αυτόγραφα του Ν. Ι. Γιαννόπουλου από τα ευρετήρια των τόμων Α 1694, Α 2547 στο αρχείο της Λαϊκής Βιβλιοθήκης του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου «Οι Τρεις Ιεράρχαι».

κά σημειώματα Δράμας», «Επιγραφαί Δράμας», Εβδομαδιαία Επιθεώρησις Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Α΄ (1891-1892) 416, 634-635, 652-653· *του ίδιου*, «Δύο ανέκδοτοι επιγραφαί βυζαντιναί εν Δράμα», BCH 16 (1892) 88-89· *του ίδιου*, «Inscriptions inédites de Drama», BCH 18 (1894) 310, 338.

22. Διαφωτιστική για τις έρευνες και τη ζωή του στη Δράμα είναι μία σειρά επιστολών που περιέχεται στο χειρόγραφο, σελιδαριθμημένο τομίδιο «Βιβλίον Αλληλογραφίας της Φιλαρχαίου Εταιρείας». Πρόκειται για τις επιστολές αρ. 23-39, 51, 56 (σ. 29-60, 73-74, 78-85) που γράφτηκαν την περίοδο 1891-1893.

Β. ΚΕΙΜΕΝΑ - ΣΧΟΛΙΑ

Στη συνέχεια δημοσιεύονται το άρθρο του Ν. Ι. Γιαννόπουλου και η επιστολή του Δημ. Καλαποθάκη, με σχόλια που στοχεύουν στην πληρέστερη κατανόηση των δύο κειμένων:

Ι

Ο ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΟΜΑΚΩΝ. ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΟΙ - ΑΡΒΑΝΙΤΟΒΛΑΧΟΙ

Ἀνεγνώσαμεν εἰς τὸ Περιοδικὸν «Ἀστὴρ» τῆς Ἀνατολῆς τῶν Ἑλλήνων διαμαρτυρομένων (Φυλλάδιον Ἰουνίου 1932) ὅτι οἱ Πομᾶκοι τῆς Βουλγαρίας, πληθυσμὸς συμπαγὴς ἐκ 200.000 κατοίκων, κατοικῶν εἰς τὰς κοιλάδας τῆς Ροδόπης καὶ ἐξασκῶν ποιμενικὸν βίον, ἦσαν πρὶν Βούλγαροι Χριστιανοί. Ὅτε δὲ κατελήφθη ἡ Βαλκανικὴ χερσόνησος ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐξισλαμίσθησαν διὰ τῆς βίας καὶ ἔγειναν Μωαμεθανοί, διετήρησαν ὅμως τὴν ἐθνικὴν βουλγαρικὴν γλῶσσαν των.

Ὅταν τῷ 1913 μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἡ Ροδόπη περιῆλθεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, οἱ Βουλγαρικαὶ ἀρχαὶ ἠθέλησαν διὰ τῆς βίας νὰ ἐκχριστιανίσουν συνοπτικῶς καὶ ὁμαδικῶς τοὺς Πομάκους καὶ ὑπὸ τὰς λόγχας τοῦ Βουλγαρικοῦ στρατοῦ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Ἄρδα καὶ εἰσῆλθον ἀγεληδὸν μέχρι τῆς ὀσφύος εἰς τὸν ποταμόν, ἀνὰ εἷς δὲ ἱερεὺς ἄνω ἔρριπτεν ἐπ' αὐτῶν ὕδωρ μὲ τὴν σέσουλαν ἀφοῦ ἐδιάβασε πρότερον μίαν εὐχὴν καὶ τοὺς ἤλλαζε τὰ ὀνόματα! κατὰ τμήματα.

Βραδύτερον, μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Ροδόπης ὑπὸ τῶν Τούρκων οἱ Πομᾶκοι ἔσπευσαν ἀθρόοι νὰ ἀνακτήσουν τὴν παλαιάν των θρησκείαν τὴν Μωαμεθανικὴν ἐγκαταλείψαντες τὸν ψευδοχριστιανισμόν, τὸν ὁποῖον τοὺς ἐπέβαλον αἱ Βουλγαρικαὶ ἀρχαί.

Ἡ πρᾶξις αὕτη τῶν Βουλγαρικῶν ἀρχῶν ἦτο ἄστοχος βεβαίως.

Ἐκεῖνο δὲ ὁποῖον μᾶς κάμνει ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν εἶνε ὅτι ἐν τῇ ἀνωτέρω εἰδήσει οἱ Ἕλληνες, Διαμαρτυρόμενοι ἐκδόται τοῦ «Ἀστέρος τῆς Ἀνατολῆς», εἰρωνεύονται τὸ Ὀρθόδοξον βάπτισμα γράφοντες, «ἀφοῦ τὸ Ὀρθόδοξον βάπτισμα εἶνε ἀναγέννησις». Ἠθέλαμεν νὰ γνωρίζωμεν ἂν τὸ Ράντισμα στὸ κεφάλι τῶν Ἑλλήνων Διαμαρτυρομένων δὲν εἶνε ἀναγέννησις, τότε τί εἶναι καὶ διὰ ποῖον σκοπὸν τὸ κάμνουν; ἂς ἀπορρίψουν καὶ αὐτὸ ὡς περιττόν, ὅπως οἱ Κουίκεροι καὶ ἂς περιορισθοῦν μόνον εἰς τὸν προσηλυτισμὸν χωρὶς διατυπώσεις.

Λέγει ὁ «Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς» ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κατοχῆς τῆς Ροδόπης Βούλγαροι Εὐαγγελικοὶ (Διαμαρτυρόμενοι) προσεπάθησαν νὰ προσηλυτίσουν τοὺς Πομάκους εἰς τὸν προτεσταντισμόν, ἀλλ' εἰς μάτην, διότι οἱ Πομᾶκοι μισοῦν ἐν γένει ὅλους τοὺς Χριστιανούς.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχομεν πολυαρίθμους κτηνοτροφικοὺς πληθυσμοὺς τοὺς

Σαρακατσαναίους, διεσπαρμένους ἀνά τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν, οἵτινες ποτὲ δὲν πατοῦν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ζοῦν ὡς σκηνῖται εἰς τὸ ὕπαιθρον, βαπτίζονται καὶ πανδρεύονται ἐν ὑπαίθρῳ καὶ μόνον ὅταν ἀποθνήσκουν τοὺς πηγαίνουν στὴν Ἐκκλησίαν.

Αὐτοὶ κατ' ὄνομα εἶναι Χριστιανοί. Εἶναι δὲ φύσεις ἐγκληματικαί! Οἱ ἀδελφοὶ Διαμαρτυρόμενοι διὰ τί δὲν στέλλουν τὸν κ. Καρναπᾶν ἢ καὶ ἄλλους Ποιμένας των πάστορας νὰ τοὺς προσηλυτίσουν τοὐλάχιστον εἰς τὸν Προτεσταντισμόν, ἀφοῦ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀδιαφορεῖ περὶ αὐτῶν, ἂν καὶ πρό ἐτῶν ἐγράψαμεν εἰς τὸν «Ἱερὸν Σύνδεσμον» (1916) ἀριθ. φύλλου 271, τῆς 15 Αὐγούστου, περιοδικὸν τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν περὶ τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τῶν Σαρακατσαναίων καὶ Ἀρβανιτοβλάχων καὶ νὰ τοὺς συγχαρῶμεν μάλιστα;

Ν. Ι. Γιανόπουλος

[α΄ δημοσίευση: Εφημερίδα *Λαϊκὴ Φωνὴ* 3425 (21 Ιουλίου 1932) 1].

Σχόλια: Το κείμενο έχει σαφώς θρησκευτικό προσανατολισμό· άλλωστε η στήλη επιγράφεται Θρησκευτικά Ζητήματα. Πρόκειται για σχόλιο που αναφέρεται κατά βάση στους Πομάκους της Βουλγαρίας (για τους οποίους βλ. *Iz minalato na bŭlgarite mohamedani v Rodopite*, Sofija 1958 και Μ. Γ. Βαρβούνη, *Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων και του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή 1995, σ. 19-23, όπου και η σχετική βουλγαρική βιβλιογραφία), οι διαπιστώσεις του όμως μπορούν να επεκταθούν και στους Πομάκους της ελληνικής Θράκης.

Η κρατούσα άποψη για το χριστιανικό παρελθόν των εξισλαμισθέντων Πομάκων (βλ. Π. Χιδήρογλου, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Αθήνα 1989², σ. 10 κ.ε.) ίσως πρέπει να προσαρμοστεί με την ιδέα ενός αιρετικού και όχι ορθόδοξου χριστιανικού παρελθόντος τους, που εξηγεί και τις σχέσεις τους με τη μουσουλμανική θρησκεία, ιδίως στην παραλλαγή των μπεκτασήδων [M. G. Varvounis, «A contribution to the study of influences of christian upon moslem customs in popular worship», *Journal of Oriental and African Studies* 5 (1993) 75-89 και του ιδιου, «Christian orthodox and moslem popular religious customs: A study of influences and practices», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 760 (1995) 805-814]· πιθανότατα να είχαν προσλάβει κάποια μορφή του παυλικιανισμού, αν και αυτό παραμένει απλή υπόθεση, μη μπορώντας να διασταυρωθεί. Οπωσδήποτε όμως κρατούν την ανάμνηση του χριστιανικού αυτού παρελθόντος τους [βλ. Αντ. Λιάπη, «Οι Πομάκοι μέσα στο χρόνο», *Θρακική Επετηρίδα* 4 (1983) 10 κ.ε.], γεγονός που ευνόησε τις σκέψεις για εκχριστιανισμό τους ο οποίος, ωστόσο, στην περίπτωσή μας φαίνεται ότι είχε πολιτικά μάλλον κίνητρα, παρά θρησκευτικούς σκοπούς.

Η πληροφορία ότι στις αρχές της δεκαετίας του '30 οι Πομάκοι της Βουλγαρίας ήταν περίπου 200.000 είναι σημαντική, αν και όχι απολύτως διασταυρώσιμη. Αλλά και οι ιστορικές περιπέτειες των Πομάκων κατά τους βαλκανικούς και τον α΄ παγκόσμιο πόλεμο, γνωστές και αποτυπωμένες σε διάφορες ιστορικές πηγές [βλ. Καλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Πτυχές από την ιστορία των Πομάκων της Δυτικής Θράκης», *Θρακική Επετηρίδα* 8 (1991) 229-238 και της ίδιας, «Οι διαθέσεις των Πομάκων της Δυτικής Θράκης, 1918-1923», *Θρακική Επετηρίδα* 9 (1992-94) 19-28], διεκτραγωδούνται εδώ με ιδιαίτερη ενάργεια.

Το γλωσσικό ιδίωμα των Πομάκων χαρακτηρίζεται, στο δημοσίευμά μας, *εθνική βουλγαρική γλώσσα τους*. Τον τελευταίο καιρό μάλιστα έχει αποτελέσει επίκεντρο διαφόρων δημοσιεύσεων, που αποσκοπούν στην καταγραφή και μελέτη του [βλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, *Συμβολή*..., ό.π., σ. 25-74· Ριτβάν Καραχότζα, *Πομακικο-Ελληνικό Λεξικό* (εκδ. Δ΄ Σώμα Στρατού), Ξάνθη-Οκτώβριος 1995· Π. Θεοχαρίδη, *Πομακο-Ελληνικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996· του ίδιου, *Ελληνο-Πομακικό Λεξικό*. Θεσσαλονίκη 1996· του ίδιου, *Γραμματική της πομακικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1996]. Πρόκειται όμως για επίκτητο χαρακτηριστικό, που οριοθετεί τις προσπάθειες εκβουλγαρισμού των Πομάκων, οι οποίες εντάθηκαν μετά το 1344, με την κατάληψη της Φιλιππούπολης και της Στενημάχου από τον τσάρο Αλέξανδρο, μετά από συμφωνία του με την αυτοκράτειρα του Βυζαντίου Άννα Σαβαυδική, που αντιπροσώπευε τον ανήλικο γιο της Ιωάννη Παλαιολόγο, για να χρησιμοποιηθεί εναντίον του Καντακουζηνού. Με παρόμοιες διαδικασίες έχουν αρχίσει σήμερα να επικρατούν τα τουρκικά γλωσσικά στοιχεία στους Πομάκους, μέσω της μειονοτικής εκπαίδευσης την οποία δέχονται (βλ. Αντ. Λιάπη, *Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων*, Κομοτηνή 1995) άρα ο χαρακτηρισμός *εθνική* μάλλον δεν ευσταθεί.

Η επάνοδός τους στον ισλαμισμό, που επίσης αναφέρεται στο δημοσίευμά μας, αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια του εξισλαμισμού των Πομάκων, που ξεκίνησε γύρω στο 1512, για να ολοκληρωθεί στα χρόνια του μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Γαβριήλ (1636-1672), ο οποίος δεν επέτυχε να τους αποτρέψει, σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν (βλ. Δ. Κ. Βογασλή, *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Αθήναι 1954, σ. 27· Π. Παπαχριστοδούλου, *Οι Πομάκοι*, Αθήναι 1947, σ. 7· Π. Φωτέα, *Οι Πομάκοι της Δ. Θράκης*, Κομοτηνή 1978, σ. 4).

Η επίθεση του Γιαννόπουλου στους Προτεστάντες είναι βέβαια οξύτατη, και αναφέρεται και στο περίφημο ζήτημα του ραντισμού αντί του βαπτίσματος, που αποτέλεσε ανέκαθεν σημείο τριβής ανάμεσα στα χριστιανικά δόγματα και τονίζεται κατά κόρον σε διάφορες ορθόδοξες κατηχήσεις του 18ου και του 19ου αιώνα· ενδεικτικά αναφέρουμε το έντυπο βιβλίο *Βιβλίον καλού-*

μενον Ραντισμοῦ στηλίτευσις... νῦν δὲ τὸ δεύτερον ἐδόθη εἰς τύπον εἰς τρίγλωσσον ... δι' ἐπιστασίας καὶ ἐπιμελείας τοῦ πανοσιολογιωτάτου κυρίου Σεραφείμ τοῦ Πισσιδείου ... παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἐμμανουὴλ Πρέϊτκοπφ 1758 ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας [βλ. E m. L e g r a n d, *Bibliographie Hellenique où description raisonée des ouvrages publiés par des Grecs au dixhuitième siècle* 1, Paris 1918, σ. 480-481, αρ. 510 και Θ. Π α π α δ ό π ο υ λ ο υ, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466-1800)* 1. *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήναι 1984, σ. 573], που κινείται μέσα στα πλαίσια αυτής ακριβώς της αντίθεσης, που αναφέρεται εδώ.

Όσον αφορά τη μνεία στους Σαρακατσάνους, αυτή είναι εντελώς παρενθετική και ίσως δε θα άξιζε να σχολιαστεί εδώ. Παρουσιάζει ωστόσο ενδιαφέρον, από θεωρητική άποψη, η πρόθεση του Γιαννόπουλου να τους συγκρίνει με τους Πομάκους, αν και οι παρατηρήσεις του σχετικά με τη θρησκευτικότητά τους είναι υπερβολικές και πάντως όχι ακριβείς (βλ. Γ. Β. Κ α β β α δ ί α, *Σαρακατσάνοι. Μία ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα 1991, σ. 337-343).

II

Κον Ν. Ι. Γιαννόπουλον,
Βόλον. *Ἐν Ἀθήναις, Ἰη Αὐγούστου 1932.*

Ἀγαπητὲ κ. Γιαννόπουλε,

Εἶδον εἰς τὴν ἐφημερίδα «Λαϊκὴν Φωνὴν» τῆς 21 Ἰουλίου ἓν ἄρθρον σας περὶ Πομάκων, κλπ. ὅπερ μὲ ἐλύπησε, διότι βασίζεται ἐπὶ διαφόρων παρεξηγήσεων. Καὶ ἀπεφάσισα, παρ' ὅλας μου τὰς πολλὰς ἀσχολίας, νὰ σᾶς γράψω πρὸς ἄρσιν τῶν παρεξηγήσεων τούτων.

Καὶ πρῶτον, ὡς πρὸς τὸ Ὀρθόδοξον βάπτισμα [...]

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τοὺς Πομάκους. Δὲν ἀρνεῖσθε βεβαίως ὅτι ὁ ἐπιχειρηθεὶς βίαιος «ἐκχριστιανισμὸς» δι' ὁμαδικοῦ βαπτίσματος ἦτο ὄχι ἁπλῶς «ἄστοχος», ὡς λέγετε, ἀλλ' ὅλως ἀντίθετος καὶ πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ βαπτίσματος καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐν τούτοις, κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, τὸ βάπτισμα εἶναι ἀναγέννησις καὶ ἀφοῦ διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀναγεννᾶται ἓν νήπιον, χωρὶς νὰ ζητηθῇ καμμία δήλωσις ἢ συγκατάθεσις ἐκ μέρους του, διατί ὄχι καὶ ἕνας ἐνήλικος Πομᾶκος; Οἱ Βούλγαροι λοιπὸν ἱερεῖς (οἵτινες εἶναι μὲν σχισματικοί, ὄχι ὅμως καὶ δογματικῶς αἱρετικοί) ἐνήργησαν κατὰ λογικὸν εἱρμὸν ἰδεῶν τελείως συνεπῆ πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον ταύτην διδασκαλίαν. Καὶ αὐτὸ ἠθέλησα νὰ ὑπογραμμίσω εἰς τὸ ἀρθρίδιον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐπεκρίνατε καὶ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς νὰ δείξω ὅτι τὸ βάπτισμα δὲν εἶναι ἀναγέννησις ἀλλ' ἁπλοῦς τύπος, καὶ ὅτι διὰ

νὰ γίνῃ τις ἀληθὴς χριστιανὸς χρειάζονται ἄλλα πράγματα —πρέπει πρῶτον νὰ διδαχθῇ τήν Χριστιανικὴν πίστιν, ἔπειτα δὲ νὰ μετανοήσῃ ἀπὸ τὰς ἁμαρτίας του, νὰ πιστεύσῃ εἰς τὸν Χριστὸν ὡς τὸν μόνον Σωτῆρά του καὶ ἔτσι νὰ ἀναγεννηθῇ ψυχικῶς ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος.

Ὡς πρὸς τὴν γενομένην προσπάθειαν τῶν Βουλγάρων Εὐαγγελικῶν πρὸς ἐκχριστιανισμὸν τῶν Πομάκων, αὕτη ἐγένετο ἔτη ὁλόκληρα μετὰ τὴν ἱστορικὴν ἐκείνην ὁμαδικὴν βάπτισιν καὶ τὴν ἐπάνοδον τῶν Πομάκων εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν. Δὲν ἦτο ἀπόπειρα «προσηλυτισμοῦ» Ὀρθοδόξων ἀλλ' ἐκχριστιανισμοῦ ἀνθρώπων ἐντελῶς μὴ Χριστιανῶν —ἐκχριστιανισμοῦ ὅμως ὄχι πλέον τυπικοῦ ἀλλ' οὐσιαστικοῦ, διὰ τῆς διδασκαλίας ἐκ τῆς Ἱ. Γραφῆς. Τί τὸ ψεκτὸν εὑρίσκετε εἰς αὐτό; Εἰς ὅσα γράφετε περὶ Καρακατσαναίων συμφωνῶ πλήρως, ὅτι εἶναι ὄνειδος νὰ ὑπάρχουν τοιοῦτοι πληθυσμοί, κατ' ὄνομα μόνον Χριστιανοί, οὐδὲν δὲ γνωρίζοντες περὶ Χριστοῦ. Τὸ ὄνειδος ὅμως αὐτὸ ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ἐπίσημον καὶ ἰσχυρὰν Ἐκκλησίαν τοῦ κράτους, ἥτις οὐδὲν πράττει ὑπὲρ τῶν πληθυσμῶν ἐκείνων. Τί ἐμποροῦμεν νὰ κάμωμεν ὑπὲρ αὐτῶν ἡμεῖς οἱ ὀλίγοι Εὐαγγελικοί, οἵτινες δὲν ἔχομεν καλὰ καλὰ ἀρκετοὺς ποιμένας (ἤτοι, ἐφημερίους) διὰ τὰς ὀλίγας καὶ μικρὰς κοινότητάς μας;

Τέλος, διατί ἡ πικρόχολος φρᾶσίς σας: «Ἂς ἀπορρίψουν αὐτὸ (τὸ ράντισμα) ὡς περιττὸν καὶ ἂς περιορισθοῦν μόνον εἰς τὸν προσηλυτισμὸν χωρὶς διατυπώσεις»; Ἡμεῖς δὲν θεωροῦμεν τὸ βάπτισμα ὡς περιττόν, ἂν καὶ τὸ θεωροῦμεν ὡς ἁπλοῦν τύπον. Ἀπ' ἐναντίας ἀπαιτοῦμεν ἀπὸ κάθε μέλος τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας νὰ ἦναι βεβαπτισμένον, διότι ἔτσι διέταξεν ὁ Χριστός. Καὶ ἀπαιτοῦμεν ἀπὸ κάθε γονέα Εὐαγγελικὸν νὰ προσάγῃ τὰ τέκνα του πρὸς βάπτισιν, ἵνα τοιουτοτρόπως τὰ ἀφιερώνῃ εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὰ εἰσάγῃ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Χριστοῦ. Ὡς θὰ γνωρίζετε βεβαίως, ἡμεῖς δὲν δεχόμεθα εἰς τὴν Κοινωνίαν (Μετάληψιν) ὅλα τὰ μέλη τῶν Εὐαγγελικῶν οἰκογενειῶν, ἂν καὶ ἦναι βαπτισμένα ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνα ἐξ αὐτῶν, ἅτινα ἀφοῦ ἀφ' ἑαυτῶν ζητήσουν νὰ γίνουν μέλη κοινωνὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἐξετασθοῦν ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτερίου, εὑρεθοῦν ὅτι κατέχουν καλῶς τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ διὰ τῆς ζωῆς των δεικνύουν σημεῖα ψυχικῆς ἀναγεννήσεως. Τότε ἐγκρινόμενοι ὑπὸ τοῦ Πρεσβυτερίου οἱ τοιοῦτοι δίδουν δημοσίαν ὁμολογίαν πίστεως καὶ ἔτσι γίνονται δεκτοὶ ὡς τακτικὰ καὶ κοινωνὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ βεβαπτισμένα τέκνα Εὐαγγελικῶν οἰκογενειῶν θεωροῦνται καὶ αὐτὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πολιτείαν τὰ τέκνα τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων θεωροῦνται Ἕλληνες καὶ ἀπολαύουν τῆς προστασίας τῆς Πολιτείας. Δὲν εἶναι ὅμως πολῖται, δὲν ἔχουν οὔτε τὰ δικαιώματα οὔτε τὰ βάρη τοῦ πολίτου, εἰμὴ ἀφοῦ ἐνηλικιωθοῦν καὶ δώσουν τὸν ὅρκον τοῦ πολίτου. Ἔτσι καὶ παρ' ἡμῖν τὰ βεβαπτισμένα παιδιὰ τῶν Εὐαγγελικῶν οἰκογενειῶν ἀνήκουν μὲν εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν οἰκο-

γένειαν καὶ ἀπολαύουν τῆς στοργῆς καὶ μερίμνης τῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι ὅμως μέλη κοινωνὰ τῆς Ἐκκλησίας, εἰμὴ ἀφοῦ ἔλθουν εἰς ἡλικίαν ὡρίμου κρίσεως, ζητήσουν νὰ γίνουν μέλη, ἐξετασθοῦν, εὑρεθοῦν ἄξια καὶ δώσουν δημοσίαν ὁμολογίαν πίστεως.

Νομίζω ὅτι κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐξηγήσεων θὰ ἐννοήσητε καλλίτερον τὰ ὅσα ἔγραψα περὶ τῶν Πομάκων. Σᾶς τὰ γράφω ἰδιωτικῶς καὶ ὄχι διὰ τοῦ «Ἀστέρος τῆς Ἀνατολῆς», διότι δὲν εὑρίσκω ὅτι ἔχει κανένα λόγον ἡ πρακτικὴν ὠφέλειαν νὰ ἀνοίξω δημοσιογραφικὴν συζήτησιν περὶ βαπτίσματος, ὅπερ εἶναι ἓν ἐκ τῶν ἐπιμάχων θεολογικῶν ζητημάτων μεταξὺ τῶν διαφόρων Χριστ. Ἐκκλησιῶν καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐχύθη ἤδη τόση μελάνη ἑκατέρωθεν, ὥστε νὰ ἔχῃ ἐξαντληθῇ πλέον τὸ θέμα.

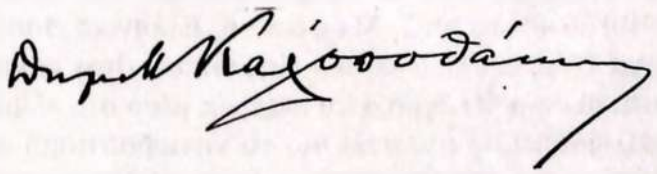
Μὲ ἐνδιαφέρει ὅμως πολὺ τὸ ζήτημα τῶν Καρακατσαναίων, ὅπερ ἐθίξατε, καὶ θὰ σᾶς ἤμην εὐγνώμων, ἐὰν ἔχετε ἀκόμη πρόχειρα τὰ ὅσα ἐπ' αὐτοῦ ἐγράψατε καὶ μοῦ τὰ ἐστέλλετε (ἐπὶ ἐπιστροφῇ), διὰ νὰ γράψω καὶ ἐγὼ κἄτι εἰς τὸν «Ἀστέρα».

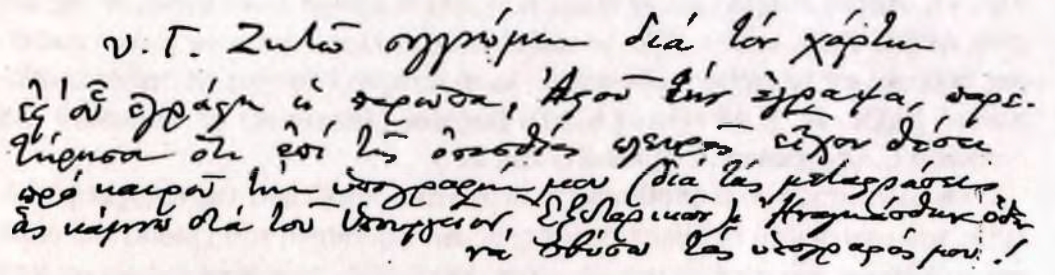
Ἐφ' ᾧ καὶ διατελῶ
μετὰ τιμῆς καὶ ἀγάπης

Δημ. Μ. Καλαποθάκης

Υ.Γ. Ζητῶ συγγνώμην διὰ τὸν χάρτην ἐφ' οὗ ἐγράφη ἡ παροῦσα. Ἀφοῦ τὴν ἔγραψα, παρετήρησα ὅτι ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς εἶχον θέσει πρὸ καιροῦ τὴν ὑπογραφήν μου (διὰ τὰς μεταφράσεις ἃς κάμνω διὰ τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν). Ἠναγκάσθην ὅθεν νὰ σβύσω τὰς ὑπογραφάς μου!

[Βόλος, Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη *Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Τόμος Επιστολών Ν. Ι. Γιαννόπουλου, Α 2547, αρ. 42].

Αυτόγραφο του Δημ. Καλαποθάκη, στο τέλος της παραπάνω επιστολής.

Σχόλια: Ο Δημήτριος Καλαποθάκης, που υπογράφει την επιστολή μας, είναι γιος του Μιχαήλ Καλαποθάκη (1825-1911), από την Αρεόπολη της Μάνης, του οργανωτή των Ελλήνων Διαμαρτυρομένων. Ο πατέρας του, γιατρός (1848-1853) και θεολόγος (Ν. Υόρκη, Union Theological Seminary), εκπαιδεύτηκε ως πάστωρ (1855-1857) και όταν επέστρεψε στην Αθήνα ίδρυσε την *Ελληνική Ευαγγελική Εκκλησία* (1864), όπου εκήρυττε, καθώς και το περιοδικό *Αστήρ της Ανατολής* (1858 κ.ε.), για το οποίο γίνεται πολύς λόγος, τόσο στο κείμενο του Γιαννόπουλου, όσο και στην παραπάνω επιστολή.

Ο γιος του, και συντάκτης της επιστολής μας, απαντά λοιπόν για μια υπόθεση που τη θεωρεί και προσωπική του, αφού αφορά άμεσα και τη μνήμη ή το έργο του πατέρα του, τον οποίο ήδη η Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος είχε καταδικάσει (22 Μαρτίου 1891) ως *ετεροδιδάσκαλο* [βλ. Ι. Καρμίρη, *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, Αθήναι 1937· W. E. Strong, *The Story of the American Board*, Boston 1910, σ. 202· *Αστήρ της Ανατολής* (Ιούνιος 1936) 162-167· Δ. Πουλημένου, *Οι Ορθόδοξοι και οι λεγόμενοι Έλληνες Ευαγγελικοί*, Κέρκυρα 1932· Α. Βασιλόπουλου, «Οι "Ευαγγελικοί" και η προπαγάνδα αυτών εν Ελλάδι», *Εκκλησία* 37 (1960) 16 κ.ε.].

Η επιστολή έχει επίσης έντονα θεολογικό χαρακτήρα. Προβάλλει έντονα τις αντιλήψεις για τον αναγεννητικό ρόλο του βαπτίσματος, στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση, οι οποίες έχουν περάσει και στη λαϊκή θρησκευτική συνείδηση και την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά (βλ. Δ. Πετρόπουλου, «Λαϊκές δοξασίες για το βάπτισμα», *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 516-521), με τη μορφή των απόψεων που αποδίδουν στο βάπτισμα ακαταμάχητη συγχωρητική δύναμη [Δ. Λουκάτου, «Λαογραφικαί περί τελευτής ενδείξεις παρά Ιωάννη τω Χρυσοστόμω», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 2 (1940) 36-40 και Μ. Γ. Μερακλή, *Ελληνική Λαογραφία* 2. *Ήθη και έθιμα*, Αθήνα 1986, σ. 28]. Ο όρος *αναγέννησις*, στον οποίο ο Καλαποθάκης χαρακτηριστικά επιμένει, βρίσκεται ακριβώς μέσα στο κλίμα αυτό.

Ο προβληματισμός του πάλι για το νηπιοβαπτισμό απηχεί ένα γενικότερο προβληματισμό της εποχής του, γύρω από ένα ζήτημα που έχει μάλλον λυθεί οριστικά για την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση (βλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, Αθήνα 1992, σ. 174-176), με καθιέρωση μάλιστα και μιας συνοπτικότερης τελετής, αν το νήπιο κινδυνεύσει, κατά κανόνα ξαφνικά, να πεθάνει αβάπτιστο [πρβλ. Π. Κοντομίχη, «Το βαφτίσι (βάπτισμα) του παιδιού στη Λευκάδα», *Λαογραφία* 32 (1979-81) 208 κ.ε.].

Θέτει επίσης ο Καλαποθάκης το θεολογικό πρόβλημα της ιστορικής εξέλιξης του μυστηρίου του βαπτίσματος, με την προσθήκη του χρίσματος, αλλά και το ζήτημα του αναβαπτισμού, στην ορθοδοξία, των προερχομένων από άλλα χριστιανικά δόγματα, που κατά το παρελθόν ταλαιπώρησε την ορθό-

δοξη εκκλησία (βλ. ενδεικτικά Β. Σκουβαρά, *Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄ αιώνος*, Αθήνα 1962, όπου τα σχετικά με το κίνημα των *αναβαπτιστών*).

Από την άλλη πλευρά γράφει εκτενώς για την προσπάθεια εκχριστιανισμού των Πομάκων από Βούλγαρους εξαρχικούς ιερείς στην αρχή και από Βούλγαρους Ευαγγελικούς κατόπιν, πληροφορώντας μας για μια μάλλον κρυφή πτυχή της πρόσφατης ιστορίας τους. Ταυτοχρόνως μας δίνει μια σειρά από πληροφορίες για την οργάνωση και τις συνήθειες των Ελλήνων Ευαγγελικών, τη δομή και τη λατρευτική λειτουργία των κοινοτήτων τους· αξιοσημείωτο, τέλος, είναι ότι ο Καλαποθάκης γράφει για *Καρακατσαναίους* και όχι για *Σαρακατσαναίους*, όρο που χρησιμοποιεί στο άρθρο του ο Γιαννόπουλος.

Σε γενικές γραμμές το άρθρο του Ν. Ι. Γιαννόπουλου και η επιστολή του Δημ. Καλαποθάκη που σχολιάζονται παραπάνω, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την ιστορική πορεία και τις περιπέτειες των Πομάκων της Θράκης, στις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά και για την πορεία και την οργάνωση της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Ελλάδας. Το υλικό αυτό ενδιαφέρει όχι μόνο το λαογράφο, αλλά και το θεολόγο, τον ιστορικό, τον εθνοαρχαιολόγο και το θρησκειολόγο, που θα θελήσει να ασχοληθεί με παρόμοια θέματα.

Οι αναφορές του τύπου της εποχής στους Πομάκους είναι τόσο λίγες, ώστε κάθε μια από αυτές να αποτελεί είδηση πολλαπλά εκμεταλλεύσιμη. Η συγκέντρωση και η σχολιασμένη αναδημοσίευση όλων αυτών των ειδήσεων, αποτελεί συμβολή στην έρευνα για τους Πομάκους της Θράκης, καθώς μας δείχνει τη γνώμη που είχαν σχηματίσει γι' αυτούς οι προγενέστεροί μας άνθρωποι και οριοθετεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον πληθυσμό αυτό, που στις μέρες μας έχει φτάσει σε μια αξιοσημείωτη και παραγωγική κορύφωση.

ΜΑΝΟΛΗ ΜΕΛΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΑΚΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΚΑΙ ΑΙΓΑΙΑΚΟ ΤΗΣ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να προσεγγίσει το πρόβλημα της προέλευσης, της φύσεως των οικονομικών/κοινωνικών δομών, τον πολιτισμό, και εν γένει την ιστορία των προϊστορικών εγκαταστάσεων στην ελληνική Θράκη κατά την πρώιμη Χαλκοκρατία[1]. Η κατανόηση των μηχανισμών εξέλιξής τους είναι στενά δεμένη τόσο με τον ορισμό της ταυτότητάς τους (στα πλαίσια του γεωγραφικού τους περίγυρου), όσο και με το χαρακτήρα, το μέγεθος και την ποιότητα των εξωτερικών τους σχέσεων. Η διερεύνηση αυτών των σχέσεων είναι λοιπόν επιβεβλημένη. Αλλά είναι ευτυχώς και σχετικά εύκολη, αφού τα αρχαιολογικά δεδομένα προσφέρουν σχεδόν πάντα τέτοιες δυνατότητες.

Στην αρχαιότητα η γεωγραφική έκταση της Θράκης αυξομειωνόταν. Κατά καιρούς έφτανε μέχρι το Δούναβη, ακόμη και έως τα Καρπάθια. Μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους ο Αίμος καθιερώθηκε ως το βόρειο σύνορο της Θράκης. Έτσι επικράτησε Θράκη να θεωρείται η σημερινή νότια Βουλγαρία και η ελληνική και ανατολική Θράκη, από τη Ροδόπη μέχρι το Αιγαίο, με δυτικό όριο το Στρυμόνα και ανατολικό τις ακτές του Πόντου[2].

Ο χώρος εμφανίζεται γεωγραφικά, αλλά και πολιτιστικά, ενιαίος. Περιλάμβανε και την ανατολική Μακεδονία, καθώς και τα νησιά Σαμοθράκη και Θάσο. Λόγοι γεωμορφολογίας και η συνακόλουθη πολιτιστική διαφοροποίηση κάνουν ώστε η ανατολική Θράκη[3] και η κεντρική και δυτική Μακεδονία ν' ακολουθούν δικό τους δρόμο.

Παρά τον ολοένα αυξανόμενο ρυθμό έρευνας στην ανατολική Θράκη[4],

1. Περίπου 3500-1900 π.Χ. σε ημερολογιακά έτη, βλ. *Sherrat* 1986, σ. 442, 445, πίν. 13.2· *Panayotov* 1989.

2. *Lenk - Betz* 1984, σ. 75· Σοϊλεντάκης 1996, σ. 13-15.

3. Βλ. λ.χ. *Özdogan* et al. 1991, σ. 61.

4. Εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες στη δεκαετία του 1980 και περιορισμένης έκτασης ανασκαφές από το 1986 ίσαμε σήμερα, λ.χ. *Özdogan* 1982 και *Özdogan* et al. 1991.

δεν έχουν ακόμα ξεκαθαριστεί οι σχέσεις της με την υπόλοιπη, βουλγαρική και ελληνική, στην οποία βρίσκει αντιστοιχίες η πλειονότητα της προϊστορικής επιφανειακής κεραμικής της ανατολικής Θράκης. Αυτό όμως δεν ισχύει για ένα μέρος της κεραμικής αυτής, καθώς και για πρώιμα (νεολιθικά-χαλκολιθικά) σύνολα από ανασκαφές (λ.χ. Toptepe, Hoča Česme), πράγμα που ίσως αντικατοπτρίζει ντόπια πολιτιστική παράδοση που περιορίζεται στην ανατολική Θράκη[5].

Λόγω του πιο έντονου νότιου προσανατολισμού της, η πρώιμη Χαλκοκρατία της κεντρικής Μακεδονίας χρονολογείται βάσει των επαφών της με την κεντρική (και ειδικότερα τη θεσσαλική) Ελλάδα, ενώ την ανατολική Μακεδονία τη χαρακτηρίζει η παρουσία βόρειων στοιχείων[6]. Έχουμε δηλαδή ανατολικά του Στρυμόνα μία κοινή πολιτιστική γλώσσα, που ξεκινάει ήδη από τη μέση νεολιθική εποχή[7]. Τότε ιδρύονται για πρώτη φορά και στον ίδιο χρονικό ορίζοντα οικισμοί στην περιοχή αυτή (συμπεριλαμβανομένης της Θάσου και της Σαμοθράκης), ενώ στην υπόλοιπη Μακεδονία, αλλά και στη Βουλγαρία, ιδρύονται νωρίτερα. Η νεότερη Νεολιθική στην ελληνική και βουλγαρική Θράκη χαρακτηρίζεται από διακόσμηση με γραφίτη, η οποία απουσιάζει από την κεντρική Μακεδονία, αλλά προφανώς και από την ανατολική Θράκη[8].

2. ΟΡΙΣΜΟΣ - ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η εξαφάνιση του γραφίτη (και κάθε άλλης γραπτής διακόσμησης), καθώς και αντικειμένων καθαρά συμβολικού χαρακτήρα (λ.χ. ειδώλια), αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά του ελλαδικού θρακικού πολιτισμού στην πρώιμη Χαλκοκρατία. Το τέλος της χαλκολιθικής περιόδου το προσδιορίζουν ακόμη η φιάλη με το διογκωμένο εσωτερικά και διακοσμημένο με αυλακώσεις χείλος (από τα ελάχιστα σχήματα της νεολιθικής κεραμικής που επιβιώνουν στην Π.Ε.Χ.), η εμφάνιση κεραμικής με αυλακωτή διακόσμηση, με πλατιά χάραξη ή με διακόσμηση barbotine[9]. Με την εξαίρεση ενός μικρού ποσοστού καλής ποιότητας βερνικωτών αγγείων μεταλλικής εμφάνισης, η κεραμική εμφανίζεται τώρα μονόχρωμη, μονότονη, κακοψημένη και το πλείστον χονδροειδής, συνήθως όμως καλά λειασμένη[10]. Σχεδόν όλα τα νεολιθικά σχήματα

5. *Özdogan* 1982, σ. 10.

6. *Ασλάνης* 1986, σ. 327 και *Ασλάνης* 1988.

7. Μια ευρύτερη πολιτιστική κοινή, η βαλκανο-ανατολιακή, παρατηρείται στο νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό χώρο από την αρχή της Νεολιθικής μέχρι τουλάχιστον τη δεύτερη φάση της πρώιμης Χαλκοκρατίας, βλ. *Garašanin* 1982 α-γ· *Özdogan* et al. 1991, σ.65· επίσης *Mellaart* 1960.

8. *Özdogan* 1982, σ. 11.

9. Έργον για το 1989, σ. 96-97.

10. Λ.χ. *Renfrew* 1986γ, σ. 482· *Sherrat* 1986, σ. 429 Dikili Tash, σ. 657-58.

παραμένουν. Προστίθενται όμως κάποια νέα σχήματα, όπως σκεύη αποθήκευσης και δευτερογενούς παραγωγής που έχουν χαλαρά προφίλ[11].

Προστίθενται επίσης κλειστά αγγεία (κυρίως πρόχοι), καθώς και μόνωτα κύπελα[12]. Τα πιο δημοφιλή σχήματα είναι η φιάλη ή η μεγάλη παραλλαγή της (urn, σκεύος δευτερογενούς παραγωγής που μοιάζει με γλάστρα) με εισέχοντα χείλη, τα χείλη σε σχήμα Τ, σωληνωτές λαβές, μεταλλικά χαρακτηριστικά και ποικίλη διακόσμηση του «πυκνού» ή «πλούσιου» ρυθμού[13]. Οι κωνικές φιάλες (συνήθως με παχιά χείλη) είναι σπανιότερες[14]. Όλες οι διακοσμητικές μέθοδοι, αν ληφθούν μεμονωμένα, συναντώνται και πρωτύτερα στα νεολιθικά στρώματα. Στην πρώιμη Χαλκοκρατία όμως συναντώνται σε χαρακτηριστικούς και εύκολα αναγνωρίσιμους συνδυασμούς.

Η ποικιλία των σχημάτων πλουτίζεται συνεχώς μέσα στην ΠΧ 2-3 (προφανώς υπό την επίδραση των πολιτισμών Kostolač και Vučedol) και η διακόσμηση γίνεται ολοένα πιο σύνθετη («πλούσιος» ρυθμός). Στις δυτικές παρυφές της περιοχής που εξετάζουμε η κεραμική φαίνεται ν' ακολουθεί άλλο δρόμο, με ακόσμητη ή σπάνια ή φτωχά διακοσμημένη επιφάνεια[15].

Οι λαβές που δεσπόζουν είναι οι οριζόντιες σωληνωτές —ενίοτε σαλπιγγοειδείς— και οι κάθετες ταινιωτές, προφανώς μεταλλικών προτύπων[16].

Στην πλαστική διακόσμηση κυριαρχεί η χρήση κωνικών αποφύσεων, διάτρητων ή μη και λιγότερο η σχοινοειδής εμπίεστη με δάκτυλο, που συνηθίζεται προς το τέλος της περιόδου[17].

Η εγχάραξη συνεχίζεται, συχνά με άσπρη γέμιση και συνήθως σε συνδυασμό με σειρές τριγώνων (οριζόντιων ή εξαρτημένων) ή τετραγώνων (ζατρίκιο) ή με εμπίεστη/έξεργη ή στικτή διακόσμηση[18].

Η αυλάκωση, τέλος, αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο στις πρωιμότερες φάσεις

11. Λ.χ. Σιταγροί, εικ. 13.7-8.

12. Λ.χ. κλειστά αγγεία: Paradimi, πιν. IX:4 = 35:1, XLVI:7 = 69:9· Sitagroi, πίν. 13.14, 13.17:2, 13:21· Dikili Tash, εικ. 57 και 66· ΑΕΜΘ 1 (1987), εικ. 14. Κύπελα: Paradimi, πίν. XI = 36: 8-11 και 31:1-8 Sitagroi, εικ. 13.14, 13.17:2 και 13.21.

13. Λ.χ. πιθοειδής φιάλη (urn): Paradimi, πίν. XXXII:1 και XXXVIII· Sitagroi, εικ. 13.7, 13.11:6-7, 13.16. Φιάλη με εισέχοντα χείλη: Paradimi, πίν. IX:3· Sitagroi, εικ. 13.26:1-8. Χείλη με μορφή Τ: Sitagroi, εικ. 13.26:9-12. Σωληνωτές λαβές: Paradimi, πίν. 2:3, 27:1· Sitagroi, εικ. 13.16: 2,3,7, 13.26:13-15. Μεταλλικοί τύποι: Paradimi, πίν. XXXIX = 64· Sitagroi, εικ. 13.4, 13.6, 13.10, 13.12-13. Φιάλες πυκνού ρυθμού: Sitagroi, εικ. 13.10, 13.12-13.

14. Sitagroi, εικ. 13.12-13.

15. Πρβλ. Πεντάπολη Σερρών, *Γραμμένος* 1981 και Καστανά, *Ασλάνης* 1986.

16. Βλ. Paradimi, πίν. 28:1-2, 64:8a-b· Sitagroi, εικ. 13.4:6-12, 13.20, 13.26:13-15· Dikili Tash, εικ. 49 και 55.

17. Paradimi, πίν. 1c:1-2 = 3a:4-6, 3b:5-7, 9· Sitagroi, εικ. 13.9 και (σχοινοειδής διακ.) εικ. 13.16:1-4, 13.22-23.

18. Paradimi, πίν. XI:3, 5, 3B:11, 28:3-6, 37:4-6, πρβλ. *Garašanin* 1982γ, εικ. 28:2 (Ezero)· Sitagroi, εικ. 13.10:1-7, 13.12-13, 13.21:8· Dikili Tash, εικ. 51, 59-60· ΑΑΑ 1974, σελ. 78, εικ. 5· ΠΑΕ 1971, πίν. 167α.

της πρώιμης Χαλκοκρατίας, ενώ το barbotine είναι σπάνιο[19].

Η χρήση του χαλκού απλώνεται δειλά-δειλά, ιδιαίτερα όσο προχωρούμε προς το τέλος της περιόδου. Τα σχετικά ευρήματα είναι μικροαντικείμενα, συνήθως εργαλεία. Πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη και μεγαλύτερων αντικειμένων, όπως αγγείων, που αποτέλεσαν τα μοντέλα για πήλινα σκεύη όπως αυτά της Παραδημής και των Σιταγρών.

Συνεχίζεται η νεολιθική παράδοση με ορθογώνιες κατασκευές από κτιστό πηλό ανάμεσα σε ξύλινους στύλους (πασαλόπηκτες). Εμφανίζονται τώρα τα αψιδωτά ή ημικυκλικά κτίρια, όπως των Σιταγρών και της Θάσου[20]. Στην τελευταία οι κατασκευές είναι πέτρινες και έχουμε οχυρωματικούς περιβόλους ανάλογους μ' αυτούς του βορειο-ανατολικού Αιγαίου και της βουλγαρικής Θράκης[21].

Το ρεπερτόριο της βιοτεχνικής παραγωγής, ιδίως της κεραμικής, είναι φτωχό και επαρχιακού χαρακτήρα[22], σε σχέση με τη νεολιθική περίοδο, αλλά και με τα σφριγηλά κέντρα του Αιγαίου. Τούτο θα μπορούσε να εξηγηθεί από τις αλλαγές που επέφερε η μεταλλοτεχνία στο χώρο της βιοτεχνίας και της κοινωνικής διάστασης της κεραμικής. Αλλά και ως προς το σχήμα κατοίκισης (διάταξη οικισμών), την τεχνολογία και την οικονομική-κοινωνική οργάνωση, ελάχιστες πρόοδοι έγιναν σε σχέση με τη Νεολιθική περίοδο[23]. Στους Σιταγρούς και την πεδιάδα της Δράμας η προφανής παρακμή ξεκινάει από το τέλος της Χαλκολιθικής και κορυφώνεται στην πρώιμη Χαλκοκρατία[24].

3. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ - Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑΣ

Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς έγινε η μετάβαση από τη Νεολιθική στη Χαλκοκρατία, από πού προήλθε και πώς εξαπλώθηκε ο πολιτισμός αυτός. Έχει υποτεθεί[25] ότι το τέλος της Νεολιθικής στα ανατολικά Βαλκάνια (Karanovo VI-Gumelnitsa) υπήρξε ξαφνικό, με συνέπεια πολιτιστικό χάσμα ή μεταβατική περίοδο μη επαρκούς τεκμηρίωσης. Το φαινόμενο αυτό, σε συνδυασμό με την εξαφάνιση της γραπτής κεραμικής και την έντονη επίδραση από τα βόρεια και δυτικά[26], έχει δώσει τροφή σε θεωρίες για τη βόρεια προ-

19. Paradimi, πίν. Ib=2b· Sitagroi, εικ. 13.4:1-5, 13.6:8-9, 13.14:6, πίν. 96-97· Dikili Tash, εικ. 44-46· ΑΑΑ 1974, σ. 79, σχ. 1.

20. Sitagroi, εικ. 8.9, 8.10-11· ΑΕΜΘ 1 (1987) 379, εικ. 1.

21. ΑΕΜΘ 1 (1987) 399-400, εικ. 1 και 2 (1988) 429, εικ. 8-9· πρβλ. *Georgiev* et al. 1979 (Ezero) και *Georgieva* 1996 (Rupki).

22. Πρβλ. *Ασλάνης* 1986, σ. 329.

23. *Theocharis* 1971· *Renfrew* 1972, σ. 120, 211 και 1986β, σ. 120.

24. *Blouet* 1986, σ. 136-38.

25. Λ.χ. *Renfrew* 1969, σ. 17· *Todorova* 1975 και 1981.

26. *Coles - Harding* 1979, σ. 133-37· *Hoddinott* 1981, σ. 27-34· Özdogan 1982, σ. 11.

έλευση της θρακικής πρώιμης Χαλκοκρατίας, είτε με απλή πολιτιστική διάχυση, είτε με μετανάστευση.

Όμως, οι ελάχιστες αλλαγές στη χωροταξία των οικισμών, στον υλικό πολιτισμό, στην οικονομία και τις εξωτερικές σχέσεις, δε μοιάζουν τόσο δραματικές που να δικαιολογούν θεωρίες για μακριά πολιτιστικά χάσματα, μετακινήσεις πληθυσμών και καταλυτικές διεισδύσεις εξωγενών πολιτιστικών στοιχείων[27].

Το στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά που έχει επισημανθεί στο Dikili Tash, στη μετάβαση από τη Νεολιθική στη Χαλκοκρατία[28] και το αντίστοιχο χάσμα, που πιθανολογείται για τους Σιταγρούς κτλ.[29], δεν προσφέρουν επαρκές στήριγμα σε ολιστικές και ισοπεδωτικές θεωρίες περί μεταναστεύσεων ή ολοκληρωτικών πολιτιστικών μετασχηματισμών[30]. Ούτε βέβαια ευσταθεί η αρχική εντύπωση του Deshayes για απότομη και ριζική αλλαγή του υλικού πολιτισμού στο Dikili Tash[31].

Τα αρχαιολογικά (και τα συναφή γεωμορφολογικά) δεδομένα[32] σηματοδοτούν μάλλον πολιτιστική εντοπιότητα[33], ιστορική συνέχεια[34] και επιδράσεις από γειτονικές περιοχές παρά άφιξη εποίκων. Φαίνεται πως στο πλαίσιο του πολιτιστικού συμπλέγματος Baden, στο οποίο συγκαταλέγεται και η Θράκη, υπάρχει αυτονομία εξελίξεων και αμοιβαία επίδραση μάλλον παρά μικρασιατική προέλευση αυτού του πολιτισμού[35]. Η συνέχεια φαίνεται και από το ότι, παρά την ίδρυση κάποιων νέων, οι ίδιοι οικισμοί εξακολουθούν να κατοικούνται[36]. Βρίσκονται κοντά σε ποτάμια ή σε άλλες υδάτινες πηγές, κατά κανόνα στο εσωτερικό και σπάνια πλάι στη θάλασσα. Συνήθως καταλαμβάνουν ένα χαμηλό ύψωμα (τούμπα), που μπορεί να είναι φυσικό, αλλά τις περισσότερες φορές είναι αποτέλεσμα καταστροφής επάλληλων φάσεων του οι-

27. Όπως λ.χ. η θεωρία του Garašanin (1982a, σ. 115-27) για πρώιμη διείσδυση Ινδοευρωπαίων στο τέλος της Νεολιθικής.

28. Έργον για το 1989, σ. 96· *Deshayes* 1972, σ. 201, 205.

29. Λ.χ. *Sherrat* 1986, σ. 441, 445 και πίνακας 13.2· πρβλ. ραδιοχρονολογικές ενδείξεις ανάλογου «χάσματος» (μη ανιχνεύσιμου όμως αρχαιολογικά) στο Μικρό Βουνί Σαμοθράκης, *Μάτσας* 1997. Στο Ezero πάντως η φάση Ι της πρώιμης Χαλκοκρατίας χωρίζεται από τα υποκείμενα χαλκολιθικά στρώματα με τη βοήθεια ραδιοχρονολόγησης.

30. Όπως έχουν υποστηρίξει, λ.χ., οι *Caskey* 1971, σ. 775· *Deshayes* 1972, σ. 205· *Gimbutas* 1973a· *Garašanin* 1973, σ. 118-19.

31. *Deshayes* 1972.

32. Βλ. λ.χ., *Renfrew* 1972, σ. 267· *Caskey* 1971, σ. 775· *Blouet* 1986.

33. Η επανάσταση της ραδιοχρονολόγησης όχι μόνον έχει πια καθιερώσει την ανεξαρτησία των βαλκανικών πολιτισμών, αλλά οδήγησε και στο άλλο άκρο, πρβλ. Ex Balcanae Lux (*Todorova* 1978, σ. 1)· πρβλ. και Deshayes 1972.

34. Λ.χ. *Theocharis* 1971, σ. 10.

35. *Deshayes* 1973· *Renfrew* 1986γ, σ. 483.

36. *Τριαντάφυλλος* 1973, σ. 463-64· *Γραμμένος - Φωτιάδης* 1980· *Ασλάνης* 1988, σ. 151-52· *Treuil et al.* 1989, σ. 170· *Συριόπουλος* 1994, σ. 354-64 και χάρτες 15-16.

κισμού. Η κατοίκηση σε σπήλαια είναι σπανιότερη[37].

Αλλά η συνέχεια διαφαίνεται και από τη (μεγαλύτερη ή μικρότερη, κατά περίσταση) συγγένεια του κεραμικού ρεπερτορίου (σχημάτων και κατασκευής) των δύο περιόδων[38]. Πολλά νέα στοιχεία πάντως, με προεξάρχον το ενδιαφέρον για τη μεταλλοτεχνία, κερδίζουν βαθμιαία έδαφος με τη σταδιακή αποδυνάμωση της νεολιθικής παράδοσης[39]. Κάποια χαρακτηριστικά συνεχίζουν. Οι τύποι των σπιτιών, λ.χ., και ο τρόπος κατασκευής παρέμειναν βασικά οι ίδιοι, όπως και η οικοσκευή (εστίες, φούρνοι) και ο εργαλειακός εξοπλισμός. Παρόμοια συνέχεια παρατηρείται και στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου[40]. Στην Πολιόχνη, λ.χ., το υπονεολιθικό στάδιο της Μαύρης περιόδου διαδέχεται στον ίδιο οικισμό η Πρωτοχαλκή μπλε φάση, περισσότερο με βελτιώσεις παρά με αλλαγές.

Η αλλαγή στην ποιότητα, το σχηματολόγιο και τη διακόσμηση της κεραμικής και η σποραδική υιοθέτηση του αψιδωτού σπιτιού σε συνδυασμό με όλο και πιο πλούσια οικοσκευή, τόσο στη Θράκη όσο και στο ΒΑ Αιγαίο, θα μπορούσαν να ερμηνευθούν στα πλαίσια μιας νέας οικονομίας, όπου —παρά τη συνέχιση του μικτού αγροτικού χαρακτήρα νεολιθικού τύπου— ο ρόλος του χαλκού βαίνει αυξανόμενος. Κοιτάσματα χαλκού φαίνεται πως υπήρχαν στον ευρύτερο χώρο της Θράκης ήδη από την πρώιμη Χαλκοκρατία και τροφοδοτούσαν τις αγορές της Ευρώπης και της νότιας Ρωσίας. Στα βουνά της βουλγαρικής νότιας Θράκης υπήρχε κασσίτερος και μόλυβδος[41] που επέτρεπαν την παραγωγή ορείχαλκου, ένα γεγονός ίσως πιό σημαντικό από την αρχική χρησιμοποίηση σκέτου χαλκού. Τούτο φαίνεται νά έγινε στη δεύτερη φάση της πρώιμης Χαλκοκρατίας[42].

Λίγο νωρίτερα είχε γίνει στους Σιταγρούς και στο υπόλοιπο βόρειο Αιγαίο[43] ο μετασχηματισμός της βιοτεχνίας του χαλκού από τη μαλακή στη σκληρή (ανάμικτη με αρσενικό) μορφή και από τους πρωτόγονους τρόπους εκχύτευσης στην εισαγωγή της διπλής μήτρας[44]. Σε μια πιο προχωρημένη φάση της ΠΧ περιόδου (Σιταγροί Vb) μερικά από τα μετάλλινα αντικείμενα είναι φτιαγμένα από ορείχαλκο. Μέσα στην ΠΧ 2 σημειώνεται πρόοδος στη μεταλλοτεχνία και στο βόρειο-ανατολικό Αιγαίο, όπου η παραγωγή είναι ανεπτυγμένη ήδη από την ΠΧ 1 περίοδο και τα προϊόντα της φαίνεται ν' αποτελούν το κύριο εμπορεύσιμο αγαθό. Από την Πολιόχνη της ΠΧ 2 (ή αρχή

37. *Theocharis* 1971, σ. 11-12.
38. *Sherrat* 1986, σ. 440.
39. *Ασλάνης* 1988, σ. 151· όμοια στο ΒΑ Αιγαίο, *Renfrew* 1972, σ. 127-28.
40. *Davis* 1992, σ. 725.
41. *Foi - Marazov* 1977, σ. 138.
42. Στην Τροία IIg και στην Κόκκινη-Κίτρινη Πολιόχνη, *Pernicka* 1996.
43. *Pernicka* 1996.
44. *Sherrat* 1986.

ΠΧ 3) προέρχεται θησαυρός από τσεκούρια (το ένα με τρύπια στελέχωση) και δίκοπα μαχαίρια. Στον ίδιο χρονικό ορίζοντα ανήκουν και οι περίφημοι θησαυροί κοσμημάτων της Τροίας και της Πολιόχνης[45].

Ο αντίκτυπος του μεταλλικού αυτού σοκ, ήδη από την αρχή της Χαλκοκρατίας στην οικονομία, την κοινωνία και την κουλτούρα πρέπει να ήταν τρομακτικός. Η τεχνολογία λαμβάνει καινούργια ώθηση, βελτιώνονται οι συνθήκες και πρακτικές διαβίωσης, όπως δείχνουν οι αλλαγές στο διαιτολόγιο. Αυξάνεται η πρωτογενής παραγωγή και κλιμακώνεται η δευτερογενής, όπως δείχνει η πληθώρα μεγάλου μεγέθους σκευών συμπεριλαμβανομένων και κλειστών.

Οι αλλαγές στην κεραμική μορφολογία πρέπει να οφείλονται σε νέες οικονομικές δραστηριότητες, νέες σχέσεις εργασίας (μεταλλοτεχνία, μαζική κεραμική παραγωγή), νέες κοινωνικές πρακτικές[46] και στις συνακόλουθες αλλαγές στη δίαιτα[47], στα πλαίσια των οποίων εισάγονται καινούργια σχήματα και διακοσμητικά μοτίβα. Η αύξηση της παραγωγής σιτηρών λ.χ., αλλά και οσπρίων και φρούτων, οδηγεί στη μαζική παραγωγή αποθηκευτικών σκευών[48]. Παράλληλα, η εντατικοποίηση της δευτερογενούς παραγωγής (λ.χ. αφεψήματα όπως λακτόζη και υδρόμελο) και οι ανάγκες της τροφοπαρασκευής είχαν ως αποτέλεσμα την πλατιά παραγωγή ανάλογων αγγείων, όπως τα ευρύστομα μεγαλομεσαία σκεύη[49] και οι λεκάνες[50]. Τα κλειστά αγγεία[51] και τα μόνωτα κύπελα[52], που τώρα εμφανίζονται, πρέπει να σχετίζονται με την αποθήκευση, το σερβίρισμα και την κατανάλωση του, επίσης νεοεμφανιζόμενου, κρασιού.

Τα κύπελα οινοποσίας φαίνεται πως θεωρούνταν αντικείμενα κοινωνικού γοήτρου, όπως σίγουρα ήταν και οι μεγάλες κωνικές φιάλες[53], που μπορεί να χρησιμοποιούνταν σε επίσημα δείπνα. Στους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς Baden και Corded Ware and Bell Beaker (βλ. χάρτη σχ. 1) τα αγγεία αυτά ήταν συχνά μετάλλινα.

Παρόμοια κοινωνική σημασία πρέπει να είχαν και οι μεταλλικής εμφάνισης υψηλής ποιότητας φιάλες από τους Σιταγρούς και την Παραδημή[54]. Οι τελευταίες είναι ακόσμητες. Των Σιταγρών όμως διαθέτουν πλούσια, αυλα-

45. *Bergonzi* 1996.
46. *Sherrat* 1986, σ. 442, 448.
47. Λ.χ. *Bökönyi* 1986· *J. Renfrew* στο β΄ τόμο των Σιταγρών που ετοιμάζεται.
48. Λ.χ. Paradimi, πίν. XXXII: = 52:2 Sitagroi, εικ. 13.8, 13.18-19.
49. Λ.χ. Paradimi, πίν. XXXVIII:4 και πίν. 27· Sitagroi, εικ. 13.7, 13.16· Dikili Tash, εικ. 64.
50. Λ.χ. Paradimi, πίν. VIII:1 = 34:1.
51. Βλ. υποσημείωση 12.
52. Sitagroi, εικ. 13.4:6-12· Paradimi, πίν. XI = 36:8-11, 37:1-7· Dikili Tash, εικ. 14.
53. Sitagroi, εικ. 13.4:1-5, 13.12-13, πίν. B:3, 31-33· Dikili Tash, εικ. 44-46, 53, 58.
54. Sitagroi, εικ. 13.12-13· Paradimi, πίν. XXXIX = 64.

Σχ. 1. Οι βαλκανικοί πολιτισμοί, η Μικρασία και η Ευρώπη ανάμεσα 2500 και 1800 π.Χ. (Sherrat 1994, σ. 246).

κωτή ή εγχάρακτη διακόσμηση. Βρέθηκαν μέσα στο «καμένο σπίτι», στη φάση που αντιστοιχεί με την ΠΧ 2, εποχή λάμψης και πλούτου, που αντικατοπτρίζονται στους θησαυρούς της Τροίας και της Πολιόχνης.

Το καμένο σπίτι ήταν αψιδωτό μακρόστενο, χωρισμένο εγκάρσια με πασαλόπηκτο τοίχο[55]. Είχε πλούσια οικοσκευή από εστίες, φούρνους, χονδροειδή αγγεία αποθήκευσης, κτλ. Ο τύπος αυτός φαίνεται να περιορίζεται στο χώρο του Αιγαίου, όπου συνεχίζεται και στη μέση εποχή του Χαλκού. Κυκλικά απομεινάρια κτιρίου έχουν βρεθεί και στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου, ίσως και στη Μαύρη Πολιόχνη. Στα Βαλκάνια δε συναντιέται. Στο Ezero κάποια κύρτωση δε φαίνεται να σχημάτιζε αληθινή αψίδα[56].

Η προέλευση και σημασία του τύπου δεν έχει διευκρινιστεί. Ίσως ήταν αρχικά χρηστική, με την αψίδα να βλέπει προς το βόρειο άνεμο. Γρήγορα όμως πρέπει να συνδέθηκε με την οικονομική και κοινωνική ισχύ, ως «μέγαρον», ήδη από τη νεολιθική εποχή (Σέσκλο) και από την πρώτη πόλη της Τροίας.

«Μέγαρα» όμως συναντούμε και σε ορθογώνια κάτοψη. Το «μακρύ σπίτι» των Σιταγρών (18 μέτρα) της φάσης Vb προσφέρει ένα παράδειγμα επίσης πασαλόπηκτο[57]. Ανάλογο κτίριο στο Dikili Tash[58] έχει έντεκα μέτρα μήκος και φαίνεται να διέθετε στη δεύτερή του φάση τρία δωμάτια, το νότιο με την εστία και το βόρειο με φούρνο.

Το ορθογώνιο μέγαρο έχει επίσης ευρεία διάδοση στο Αιγαίο, ήδη από τη νεολιθική (Διμήνι), την Τροία Ι και τη Θερμή ΙΙ-V[59].

Οι επιπτώσεις του «μεταλλικού σοκ» και του πλούτου που ακολούθησε στις κοινωνικές σχέσεις μέσα και έξω από την κοινότητα, προκάλεσαν ασφαλώς αναστάτωση και ανασφάλεια. Η τελευταία συνδέεται ασφαλώς με τις μετασεισμικές δονήσεις που προκάλεσε το «μεταλλικό σοκ» στο κοινωνικο-πολιτικό σκηνικό και στις διακοινοτικές σχέσεις, με ένταση της επιθετικότητας και συνακόλουθη ανάγκη αμυντικής θωράκισης. Έτσι γύρω στο 2500 π.Χ. παρατηρούνται στο ΒΑ Αιγαίο μεγάλες αλλαγές μέσα σε κλίμα ανησυχίας, τη στιγμή που η μεταλλοτεχνία γνωρίζει εκπληκτική ανάπτυξη χωρίς προηγούμενο[60]. Τότε οχυρώνεται η Θερμή ΙΙΙ, η Μπλέ Πολιόχνη, το Εμπορειό και ο Πέτρανος Χίου[61], το Παλαμάρι της Σκύρου και η Τροία Ι, η οποία μάλιστα λαμβάνει φρουριακό χαρακτήρα.

55. Sitagroi, εικ. 8.10-8.11 = πίν. 26-27.
56. *Treuil et al.* 1989, σ. 173-74.
57. Sitagroi, εικ. 8.9 = πίν. 23.
58. Έργον για το 1961, σ. 86-87.
59. *Treuil et al.* 1989, σ. 300-316.
60. *Renfrew* 1972, σ. 129-31.
61. *Davis* 1992, σ. 736 σημ. 118.

Στο χώρο της Θράκης οι οχυρώσεις σχεδόν απουσιάζουν, πράγμα που δείχνει πως η ένταση του «μεταλλικού σοκ» (και άρα ο πλούτος και η αντιπαλότητα) ήταν λιγότερη εδώ και πως το φαινόμενο αυτό περιοριζόταν σε θαλασσινές κοινότητες (όπως αυτές του ΒΑ Αιγαίου και των Κυκλάδων), όπου η έκρηξη της βιοτεχνικής παραγωγής (ιδιαίτερα της μεταλλοτεχνίας) και διακίνησης προϊόντων οδήγησε αναπόφευκτα σε αιματηρές συγκρούσεις και στην ανάπτυξη της πειρατείας. Οχυρώσεις εμφανίζονται μόνο στη νησιωτική Θράκη, όπως στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου. Οι ηπειρωτικοί οικισμοί είναι ανοχύρωτοι. Εξαίρεση φαίνεται ν' αποτελούν οικισμοί στη Βουλγαρία, όπως το Ezero και το Rupki[62] που προφανώς επηρεάζονται από τα επικρατούντα στην Τροία και το ΒΑ Αιγαίο.

4. ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ: ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΒΑΛΚΑΝΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΑΚΟΥ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΟΣ

Η γεωγραφική θέση της αιγαιακής Θράκης ως μεσόβαθρου ανάμεσα στο βόρειο Αιγαίο (συμπεριλαμβανομένης και της ΒΔ Μικρασίας) από τη μια μεριά και την οροσειρά του Αίμου, την κοιλάδα του Δούναβη και τη λεκάνη των Καρπαθίων ορέων από την άλλη, υπήρξε καθοριστική στη γένεση και διαμόρφωση του πρωτοχαλκού πολιτισμού της[63]. Η αυτόχθων προέλευση και αυτόνομη εξέλιξη του θρακικού πολιτισμού έχει πια καθιερωθεί με τη βοήθεια της ραδιοχρονολόγησης[64], όπως και η συνάντηση και συμβίωση εξωγενών στοιχείων και επιρροών που συμπλήρωσαν το ντόπιο νεολιθικό υπόστρωμα, για να διαμορφωθεί το ιδιότυπο χρώμα αυτού του πολιτισμού.

Πρόκειται για μία ομάδα ή καλύτερα υποσύμπλεγμα, του λεγόμενου βαλκανο-ανατολιακού συμπλέγματος[65] που έχει επίκεντρο τη θρακική πεδιάδα (ανάμεσα στον Αίμο και τη Ροδόπη) και εκπροσωπείται κυρίως από

62. *Georgiev et al.* 1979· *Georgieva* 1996.

63. Ο ρόλος της πάντως ως πολιτιστικής γέφυρας ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία στη νεολιθική περίοδο παραμένει ασαφής, αφού (παρά τις αντιστοιχίες ορισμένων συλλογών οστράκων) κάποια κεραμικά σύνολα, κοινά στις παραδουνάβιες περιοχές και στη Μικρασία, απουσιάζουν από τα επιφανειακά σύνολα και τη στρωματογραφία της βουλγαρο-τουρκο-ελληνικής Θράκης, βλ. *Özdogan* 1982, 2-3, 10· *Özdogan et al.* 1991, σ. 60-61, 65-66. Παραμένει αναπάντητο, αν η Θράκη υπήρξε τότε «βασιλικός δρόμος» (*Blegen* 1956) πολιτιστικής διασποράς ή φραγμός και γραμμή χρονολογικής αναντιστοιχίας ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία, βλ. *Renfrew* 1973a, και 1973b, σ. 103-106. Από την πρώιμη Χαλκοκρατία (ιδιαίτερα Τροία Ι) η αρχαιολογική εικόνα φαίνεται ν' αλλάζει, υποδηλώνοντας στενότερες σχέσεις Μικρασίας και Θράκης, με την τελευταία ν' αποτελεί προφανώς τον αποδέκτη των τεχνολογικών (ιδιαίτερα στη μεταλλοτεχνία) επιτευγμάτων της πρώτης, βλ. *Childe* 1956· *Garašanin* 1982γ, σ. 163, 167, 189· *Sherrat* 1986, σ. 447-48.

64. *Renfrew* 1969 κτλ.

65. *Garašanin* 1982γ.

τον πολιτισμό του Ezero (Karanovo VII). Οι γεωγραφικά ευρύτατες επαφές του συμπλέγματος αυτού το εντάσσουν σ' ένα γιγάντιο ευρω-ανατολιακό πολιτιστικό πλαίσιο (βλ. χάρτες, σχ. 1-2) που περιλαμβάνει εκτός από τον πολιτισμό Ezero και τα υπόλοιπα Βαλκάνια (πολιτισμοί Kostolac και Vučedol, Πελαγονίας, Bubanj Hum II-III, κάτω ρου του Δούναβη - Cernavoda III, Foltesti), το βόρειο Αιγαίο και την Τρωάδα ως την κεντρική Μικρασία[66], την κεντρική Ευρώπη (πολιτισμός Baden) και τις περιοχές των στεπών και του πολιτισμού Kurgan (βόρεια ποντική χώρα και ΒΔ Καύκασος)[67]. Κοινά στοιχεία στο σύμπλεγμα αυτό παρατηρούνται ήδη από την 7η χιλιετία[68], οπότε πρέπει να έγινε και η νεολιθικοποίηση της ΝΑ Ευρώπης, είτε με ανεξάρτητη εξέλιξη, είτε με μετανάστευση ή διάχυση από τη Μικρασία[69]. Πιο συγκεκριμένη όμως μορφή παίρνει το σύμπλεγμα μέσα στη Χαλκολιθική και την πρώιμη Χαλκοκρατία, όπως δείχνει η διασπορά χαρακτηριστικών τεχνουργημάτων, λ.χ. πήλινων «αγκυρών» και ειδωλίων με τα συναφή συστήματα πίστεως[70].

Οι επιμέρους πολιτισμοί που προέκυψαν από αυτό που η Gimbutas ονόμασε «παλιά Ευρώπη»[71], όπως λ.χ. του πρώιμου Ezero, του Baden και των Σιταγρών IV, είναι επόμενο να διαφέρουν σημαντικά. Καθένας έχει τη δική του παράδοση και τις δικές του εμπνεύσεις που αντλούνται από ξεχωριστές πηγές και μέσω δικών τους δρόμων επικοινωνίας, που για την αιγαιακή Θράκη είναι η θάλασσα προς τα νότια και ανατολικά και οι κοιλάδες του Στρυμόνα και του Έβρου προς βορράν.

Καθοριστικός είναι ο ανερχόμενος ρόλος δύο περιοχών[72]: της κεντροανατολικής Ευρώπης και των στεπών από τη μία και του αιγαιο-ανατολιακού χώρου από την άλλη. Και οι δύο μεταλαμπαδεύουν τους ορίζοντες αλλαγής στα συστήματα καλλιέργειας και την μεταλλοτεχνία (αρχικά ανάμιξη χαλκού-αρσενικού)[73]. Παρά την μέχρι τώρα επικρατούσα άποψη (ex oriente lux), η γνώση της βασικής μεταλλουργικής τεχνικής ίσως έχει βόρεια προέλευση[74]. Η θάλασσα του βόρειου Αιγαίου, με τα σφριγηλά νησιωτικά του κέντρα, προσέφερε γρήγορη επαφή με τους ανθηρούς πολιτισμούς της Μικρα-

66. Βλ. πρόσφατα ανασκαφικά πορίσματα, *Özdogan et al.* 1991, σ. 63-65.

67. Βλ. *Garašanin* 1982γ, χάρτες 7-8· *Sherrat* 1986, πίν. 13.2· *Renfrew* 1986α, χάρτης 1.2· *Demoule* 1993, πίν. 1.

68. *Todorova* 1993.

69. Βλ. πρόσφατα, *Demoule* 1993· *Todorova* 1993.

70. Βλ. *Garašanin* 1982β, σ. 143-52· *Buchholz - Wagner* 1987 και εικ. 25-28· *Renfrew* 1986α, σ. 11-12 και 1986γ, σ. 480-81.

71. *Gimbutas* 1973α.

72. Πρβλ. *Sherrat* 1986, σ. 448-49.

73. Σήμερα δε θεωρείται πιθανή η ανεξάρτητη εφεύρεση του κασσιτερωμένου χαλκού (ορείχαλκου) στην Τρωάδα. Εκείνο που τώρα υπογραμμίζεται είναι ο ρόλος του εμπορίου και των εξωτερικών επαφών, βλ. *Pernicka* 1996.

74. *Renfrew* 1986γ, σ. 482.

σίας, μέσω των οποίων πρέπει να εξασφαλίζονταν κάποια έμμεση γεύση από τις εξελίξεις στις πρωτοαστικές κοινωνίες της Εγγύς Ανατολής (πρβλ. χάρτη σχ. 1).

4.1. Αδιάλειπτες εμπνεύσεις από το βορρά - Βαλκανική ταυτότητα

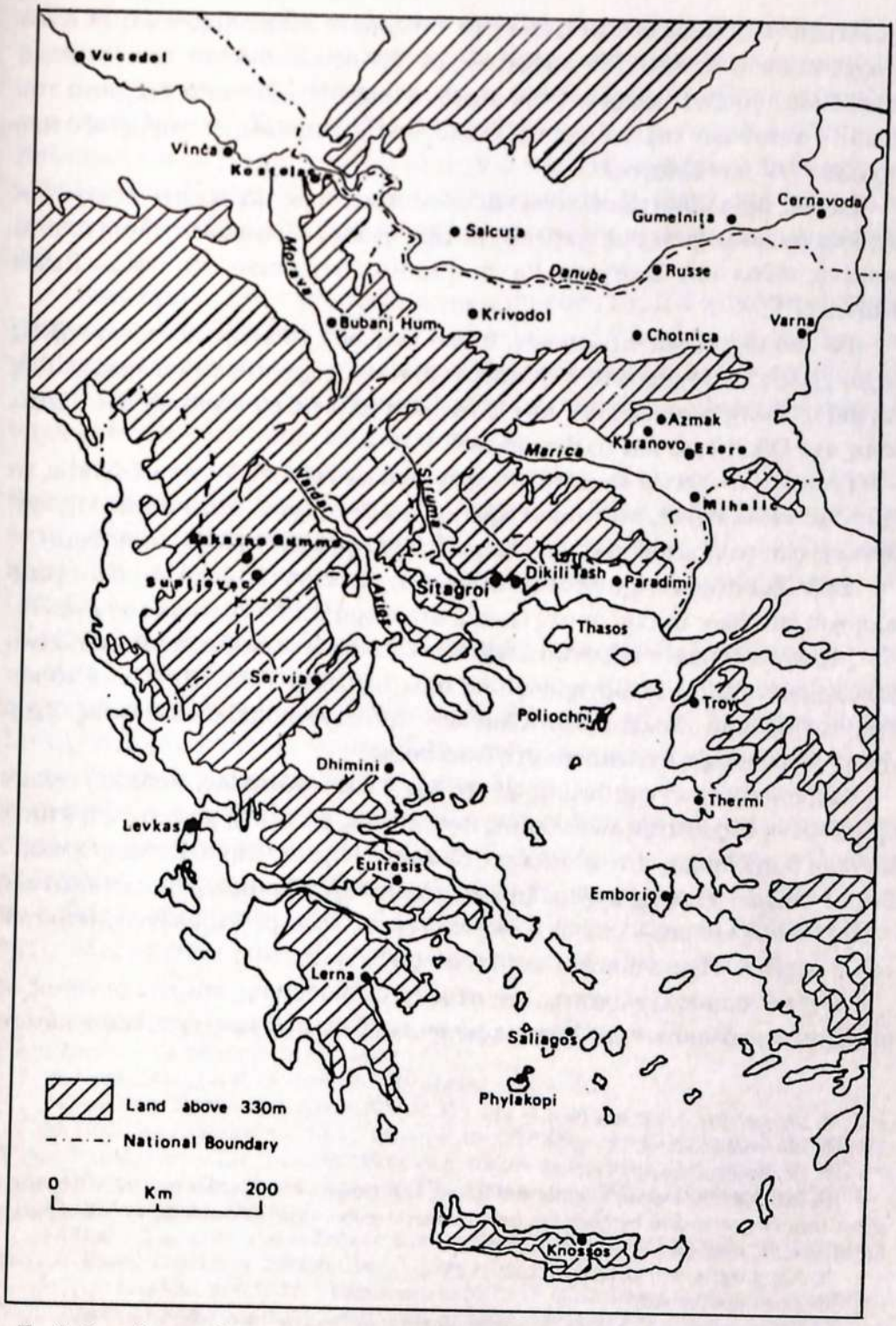
Σε αντίθεση με το βόρειο Αιγαίο και τη νοτιότερη Ελλάδα, η ελληνική Θράκη εμφανίζεται περιθωριακή, με τοπικό ρόλο στενά δεμένο με τους βόρειους γείτονες[75] (βλ. χάρτες, σχ. 1-2). Αυτό εξάλλου ισχύει και για τη νεολιθική περίοδο που οι ομοιότητες, ιδιαίτερα με τους παραδουνάβιους πολιτισμούς, είναι προφανείς[76]. Στην πρώιμη Χαλκοκρατία οι επαφές αυτές συνεχίζονται, αλλά με ακόμη βορειότερο προσανατολισμό. Αυτό βέβαια ισχύει και για την ανατολική Μακεδονία, όχι όμως για την κεντρική[77].

Με το ξεκίνημα της εποχής του Χαλκού (λ.χ. Dikili Tash IIIa, Σιταγροί IV) μέρος της κεραμικής δε βρίσκει αντιστοιχία στο χώρο της ευρύτερης Θράκης ή της Μακεδονίας. Ταιριάζει περισσότερο με εκείνη του πρώιμου (-classical) Baden[78], ένα πολιτιστικό σύμπλεγμα (ανάλογο του χαλκολιθικού Gumelnitsa-Salkutsa) που επικεντρώνεται στη λεκάνη των Καρπαθίων στη σημερινή Ουγγαρία, Αυστρία, Τσεχοσλοβακία και μέρος της Πολωνίας και Γερμανίας (βλ. χάρτη σχ. 1). Οι επιμέρους ομάδες του είχαν αυτοφυείς και αυτόνομες εξελίξεις και ισότιμη αλληλεπίδραση[79]. Στο βαλκανικό χώρο είχε πλατιά εξάπλωση, αφού ακόμη και η Τροία Ι θεωρείται ότι ανήκει σ' ένα όψιμο στάδιο του ορίζοντα Baden[80]. Η επίδραση συνεχίζεται στην επόμενη (-ύστερη) φάση του Baden (πολιτισμός Kostolač) που αντιστοιχεί με τους Σιταγρούς Va και το Dikili Tash IIIb, καθώς και στην τελευταία του φάση (πολιτισμός Vučedol = Σιταγροί Vb)[81].

Η αυλακωτή διακόσμηση είναι χαρακτηριστική του κλασικού Baden καθώς και των Σιταγρών IV, του Dikili Tash IIIa και άλλων περιοχών της Θράκης[82].

Εξίσου χαρακτηριστικά είναι τα κύπελα με υπερυψωμένη λαβή («αρυτήρες»), που ανήκουν στην ίδια πρώιμη φάση[83]. Φαίνεται πως είχαν μεταλλική

75. *Sherrat* 1986, σ. 449.
76. *Deshayes* 1972, σ. 200-201· *Renfrew* 1973α και 1986γ, σ. 479-82.
77. *Ασλάνης* 1986, σ. 327.
78. Για μια σύντομη επισκόπηση βλ. *Sherrat* 1986 και τη σχετική βιβλιογραφία.
79. *Renfrew* 1986γ, σ. 484· πρβλ. *Renfrew - Cherry* 1986.
80. *Renfrew* 1972, σ. 118· *Howell* 1973, σ. 91· *Yakar* 1979, σ. 63.
81. Βλ. πίνακα στο Sitagroi εικ. 13.23· πρβλ. τρίπτυχο χρονολογικής αντιστοιχίας Καστανά Ια, Ι β, ΙΙ (*Ασλάνης* 1986).
82. *Sherrat* 1986, σ. 442· *Ασλάνης* 1986, σ. 328 βλ. και υποσημείωση 19, πιο πάνω.
83. Βλ. υποσημείωση 52.

Σχ. 2. Οι πολιτισμοί της νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την Χαλκολιθική και την Πρώιμη Χαλκοκρατία (αναπροσαρμογή Renfrew et al. 1986, εικ. 1-2).

προέλευση και, όπως και οι φιάλες με αυλακωτή διακόσμηση και οι αντίστοιχες πρόχοι, συνδέονταν προφανώς με την οινοποσία και το κοινωνικό status διακεκριμένων νεκρών στην περιοχή Baden[84]. Ελάχιστα δείγματα του κυπέλου αυτού και της αυλακωτής διακόσμησης επιβιώνουν στη μεταβατική περίοδο IV/V των Σιταγρών.

Επίσης μεταλλική προέλευση και κοινωνική σημασία πρέπει να είχαν οι πλούσια διακοσμημένες με εμπίεστα μοτίβα φιάλες (ομφαλωτές ή μη) από το «καμένο σπίτι» των Σιταγρών Va, που έχουν αντίστοιχα στο όψιμο Baden (Kostolač)[85].

Το ίδιο ισχύει για τις κομψές, διακοσμημένες εσωτερικά στο (συνήθως παχύ) χείλος (με εγχάρακτη ή εμπίεστη τεχνική), ευρύστομες κωνικές φιάλες της μεταβατικής φάσεως IV/V των Σιταγρών, που τις συναντούμε και αλλού, όπως στο Dikili Tash και το Φανάριον[86].

Επίσης κοινά είναι τα κανατόσχημα κύπελα της ΠΧ 3[87] που φαίνεται να έχουν αντικαταστήσει, στο νοικοκυριό και το ιδεολογικό οπλοστάσιο της κοινωνικής elit, τα πρωιμότερα κύπελα με την υπερυψωμένη λαβή (αρυτήρες).

Στην ίδια περίοδο απαντάται επίσης η σχοινοειδής δαχτυλο-εμπίεστη διακόσμηση, συνήθως σε οριζόντιες ζώνες, στο σώμα αποθηκευτικών αγγείων[88].

Με την εγχάρακτη και στικτή τεχνική Vučedol (της περιοχής Baden) είναι διακοσμημένη μία σιγμόσχημη φιάλη από το Dikili Tash IIIb[89], ενώ το κάπως πιο πρώιμο (πολιτισμός Kostolač) ιδιότυπο κύπελο από τους Σιταγρούς[90] έχει ακριβή αντίστοιχα στη Βουλγαρία.

Χαρακτηριστική της όψιμης φάσης του Baden (Kostolač, Vučedol) είναι η εξεζητημένη (προφανώς μεταλλικής προέλευσης εμπίεστη με έξεργη ή στικτή τεχνική) διακόσμηση, που είναι πολύ διαδεδομένη και στην ελληνική Θράκη[91]. Συχνά συνδυάζεται με εγχάραξη και απαντάται είτε σε γραμμική διάταξη —οριζόντια ή κάθετη— είτε σε ζώνες που έχουν τη μορφή τριγώνων, τετραγώνων ή ρόμβων. Η διακόσμηση αυτή είναι συχνά «πυκνή».

Ο συνδυασμός εγχάρακτης και στικτής διακόσμησης παίρνει συνήθως τη μορφή είτε συστημάτων με ζώνες τριγώνων (εξαρτημένων, εναλλασσομένων,

84. *Sherrat* 1981, σ. 282 και 1986, σ. 442.

85. Βλ. υποσημειώσεις 13 και 54.

86. Βλ. υποσημειώσεις 14 και 53.

87. Σιταγροί Vb = φάση Vučedol του Baden, λ.χ. Sitagroi εικ. 13-20 = πίν. 99. Κύπελα του τύπου αυτού είχαν ευρεία διάδοση και στον αιγαιακό χώρο, σηματοδοτώντας το διεθνές κλίμα της εποχής, βλ. *Renfrew* 1972, εικ. 20.4, 20.5.

88. Λ.χ. Sitagroi, εικ. 13.16:1-4, 13.22, 13.23.

89. Dikili Tash, εικ. 62.

90. Sitagroi, εικ. 13.27:3· πρβλ. Yunatsite Βουλγαρία (*Sherrat* 1986· Nicolova 1996).

91. Λ.χ. Paradimi, πίν. VIII:1, XI:3-5 = 3b:11, 27 και 37:4-6· Sitagroi, εικ. 13.10:1-7, 13.12-13, 13.21:6-8, πίν. 96· Dikili Tash, εικ. 51 και 63· ΠΑΕ 1971, πίν. 167:α· ΑΑΑ 1974, σ. 78, εικ. 5.

κτλ.), είτε ζατρικίου. Τα τετράγωνα του ζατρικίου περιέχουν συνήθως μία στιγμή στο κέντρο και συχνά κάθετες σειρές απ' αυτά χωρίζονται με μετόπες.

Εμπίεστη σχοινοειδής διακόσμηση τύπου Kurgan εμφανίζεται σποραδικά στη φάση Va των Σιταγρών[92]. Η κεραμική αυτή έχει ευρεία διάδοση στα Βαλκάνια και το βορειο-ανατολικό Αιγαίο και έχει συνδεθεί με τη θεωρία της καθόδου των λεγόμενων πρωτο-ινδοευρωπαίων. Η εξάπλωσή της από τη Μαύρη Θάλασσα και τον Καύκασο έγινε προφανώς μέσω του πολιτισμού Baden.

Όπως έχουμε δει, στην πρώιμη και μέση φάση της ΠΧ περιόδου η Θράκη είναι προσανατολισμένη προς τα ΒΔ, δηλ. προς την κεντρική Ευρώπη και ιδιαίτερα προς τη νότια Ουγγαρία και βόρεια Σερβία[93]. Αισθητή, αν και λιγότερη, φαίνεται να είναι αρχικά η επίδραση του πολιτισμού Baden και στην κεντρική Μακεδονία[94], όπου αργότερα υποχωρεί.

Προς το τέλος της πρώιμης Χαλκοκρατίας (Σιταγροί Vb) η ελληνική Θράκη αναπροσανατολίζεται προς την κεντρική Βουλγαρία, επιστρέφοντας κατά κάποιο τρόπο στην κατεύθυνση που είχε στη φάση III των Σιταγρών προς τους βουλγαρο-ρουμάνικους χαλκολιθικούς πολιτισμούς Maritsa και Gumelnitsa (Karanovo V-VI).

Σποραδικές επαφές με τον ορίζοντα Ezero πρέπει να υπήρχαν ήδη από τη φάση Va των Σιταγρών, όπως δείχνει η κοινή χρήση κωνικών φιαλών με παχιά χείλη και της εμπίεστης σχοινοειδούς διακόσμησης[95]. Στη φάση Vb των Σιταγρών πυκνώνουν οι επαφές[96]. Ορισμένες κεραμικές φόρμες και διακοσμητικά θέματα χαρακτηρίζουν και τους δύο πολιτισμούς. Παράδειγμα η μεγάλη φιάλη ή σκεύος με εισέχοντα χείλη και με ανάγλυφες ζώνες που συχνά φέρουν εμπίεστη με δάχτυλο διακόσμηση[97]. Αναφέρουμε ακόμα τις οριζόντιες σωληνωτές λαβές που συνήθως λαμβάνουν τη μορφή σάλπιγγας[98] κι ακόμα τις βαθιές φιάλες ή σκεύη με χείλη σε μορφή T[99] και τις μεταλλικής προέλευσης φιάλες με εισέχοντα χείλη και φλογόσχημες προεξοχές στα χείλη[100].

92. *Renfrew* 1986, σ. 484· Sitagroi, πίν. 98, κάτω· Dikili Tash, εικ. 66-67, φάση IIIb, πρβλ. *Ezero, Georgiev - Merpert* 1966, πίν. 7:α.

93. Πρβλ. *Deshayes* 1973· *Renfrew* 1986· *Sherrat* 1986, σ. 448.

94. Λ.χ. στον Καστανά, *Ασλάνης* 1986, σ. 329.

95. Πρβλ. λ.χ., Sitagroi, εικ. 13.12, 13.13:1-8 και Dikili Tash, εικ. 53 με *Treuil et al.* 1989, εικ. 96 (πίν. κεραμ. τύπων Ezero επίσης Dikili Tash, εικ. 67 με *Georgiev - Merpert* 1966, πίν. 7:α. Ακόμα πρβλ. το ασκοειδές (Paradimi, πίν. XLIV) με *Treuil et al.* 1989, εικ. 96 (κεραμική Ezero).

96. *Renfrew* 1986γ, σ. 483.

97. Πρβλ., λ.χ., πιθαμφορέα Σκάλας Σωτήρος Θάσου [ΑΕΜΘ 1 (1987) εικ. 13] με ανάλογο τύπο από Ezero, *Treuil et al.* 1989, εικ. 96.

98. Λ.χ. Paradimi, πίν. 39:8-9· Sitagroi εικ. 13.26:13-15· Dikili Tash, εικ. 49, πρβλ. Prehistorische Zeitschrift 1964-65, εικ. 2:10 (Γαληψός) και *Georgiev - Merpert* 1966, εικ. 1:3 (Ezero).

99. Sitagroi, εικ. 13.26:9-12.

100. Paradimi, πίν. XXXIX = 64· πρβλ. παρόμοια φιάλη από Ezero, Georgiev - Merpert

4.2. Στροφή προς τη θάλασσα - Οι δεσμοί με τους πολιτισμούς του Β. Αιγαίου

Η στροφή προς τα πολιτιστικά σύνολα της κοιλάδας του ποταμού Maritsa (Έβρου) (πολιτισμός Ezero) στην τελευταία φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού σημαίνει ουσιαστικά στροφή και προς το βόρειο και κεντρικό Αιγαίο, (όπου στο μεταξύ, στη διάρκεια της ΠΧ 1 και ΠΧ 2, ανδρώθηκαν οι πολιτισμοί του τρωικού κύκλου), συμπεριλαμβανομένης της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας (βλ. χάρτη σχ. 2).

Η επαφή με τη θάλασσα (ακόμα και των απομακρυσμένων απ' αυτή οικισμών που ήταν η συντριπτική πλειοψηφία) είναι βεβαιωμένη ήδη από τη νεολιθική περίοδο με εισαγωγές πρώτων υλών, όπως του (προφανώς μηλιακού) οψιδιανού και με την κατανάλωση ή άλλη χρήση θαλασσινών οστρέων, συμπεριλαμβανομένων οστρέων σπονδύλου. Τα θαλασσινά όστρεα πρέπει να εμπλούτιζαν σημαντικά το καθημερινό διαιτολόγιο. Η επικοινωνία με —και πέραν από— τη θάλασσα εντείνεται ασφαλώς στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Η επαφή με τις Κυκλάδες πρέπει να ήταν αρκετά συχνή, και όχι μόνο για τον οψιδιανό, αφού μαρμάρινα αγγεία κυκλαδικού τύπου και χρυσά ελάσματα παρόμοια με αυτά του σπηλαίου Ζα της Νάξου βρέθηκαν στη χαλκολιθική Βάρνα.

Η επικοινωνία και συναλλαγή μέσα σ'αυτόν τον ευρύ χώρο δε φαίνεται να είναι ούτε συχνή ούτε εντατική. Διαπιστώνεται δε, από τη διασπορά αντικειμένων όπως η πήλινη άγκυρα (Σιταγροί Vb, Κριτσανά, Τροία I, όψιμο Ezero κτλ.) και το δέπας (Τροία I, Poliochni V, Michalic= κλασικό Ezero κτλ.)[101].

Οι επαφές με το Αιγαίο δε μοιάζουν τόσο εντυπωσιακές όσο αυτές με το Βορρά. Έτσι ο κεραμικός τροχός φτάνει στην ανατολική Μακεδονία την εποχή του Σιδήρου![102] Σχήματα όπως η βερνικωτή φιάλη με εισέχοντα χείλη και τα ρηχά κύπελα με πεταχτή λαβή και διακοσμητικά χαρακτηριστικά, όπως αποφύσεις, θυμίζουν έντονα τύπους της Τροίας I, αλλά περισσότερο της Θεσσαλίας και της Εύτρησης. Ακριβής αντιστοιχία με την Τροία I δεν παρατηρείται. Μόνο γενικές ομοιότητες που υποδηλώνουν έμμεση επαφή[103]. Να σημειωθεί ότι οι σχέσεις με τη Θεσσαλία εμφανίζονται στενότερες απ' ότι με το ΒΑ Αιγαίο και πάνε πίσω στο τέλος της Νεολιθικής με αντιστοιχίες σε ευρήματα, όπως στα παιδικά παιγνίδια[104].

1966, πίν. 6:b.

101. Βλ. *Renfrew* 1972, εικ. 20.5.

102. *Sherrat* 1986, σ. 446.

103. Βλ., λ.χ., Έργον για το 1961, σ. 89-93.

104. Ως παράδειγμα κεραμικής αντιστοιχίας αναφέρουμε τα ρηχά κύπελα με υπερυψω-

Υπάρχουν ευρήματα —ήδη από τη φάση IV των Σιταγρών, αλλά κυρίως στη φάση V— που θα μπορούσαν να συσχετισθούν με αντίστοιχα της αιγαιακής πρώιμης Χαλκοκρατίας[105]. Η αντιστοιχία πάντως με την Τροία Ι φαίνεται μικρή, ενώ οι αναλογίες με την Πρωτοθεσσαλική Ι και την Εύτρηση είναι μεγαλύτερες.

Διάφορα μετάλλινα σκεύη τρωικού τύπου μπορεί να έχουν εμπνεύσει την κατασκευή κάποιων χαρακτηριστικών πήλινων αγγείων, όπως κυπέλων με ταινιωτές υπερυψωμένες λαβές και φιάλες πολυτελείας με πλούσιο διάκοσμο και ενίοτε με ομφαλωτή βάση (Σιταγροί IV-Va)[106].

Παρόμοια τρωική προέλευση ίσως είχαν οι λοξότμητες πρόχοι που απαντώνται τόσο στην αιγαιακή Θράκη όσο και στο Ezero και τη Μικρασία[107], καθώς και οι φιάλες με σωληνωτή προχοή[108] και οι ραβδωτές και κομβιόσχημες λαβές, οι οποίες όμως δεν απαντώνται στους Σιταγρούς[109].

Στην ΠΧ 2 οι σχέσεις με το ΒΑ Αιγαίο γίνονται πιο ευδιάκριτες[110]. Στη φάση αυτή παρατηρείται επίσης αντιστοιχία μεταξύ Σιταγρών Va και Πρωτοθεσσαλικής ΙΙ στην εμπίεστη διακόσμηση, συμπεριλαμβανομένης και της σχοινοειδούς[111].

Οι στενοί δεσμοί με τους πολιτισμούς της κοιλάδας του άνω και μέσου ρου του Έβρου έμμεσα υποδηλώνουν σχέσεις με την Τρωάδα, αφού η τελευταία διατηρούσε επαφές μ' αυτούς τους πολιτισμούς. Οι ομοιότητες πάντως με την αντίστοιχη Τροία Ι και την Πράσινη Πολιόχνη παραμένουν ελάχιστες[112].

Πριν από την ΠΧ 3 περίοδο οι σχέσεις με το Αιγαίο εμφανίζονται χαλαρές και ελάχιστα χαρακτηριστικά γνωρίσματα προσφέρονται για σύγκριση. Στην ΠΧ 3 εμφανίζονται ξεκάθαρα αιγαιακά χαρακτηριστικά και ο παραλληλισμός γίνεται ευκολότερος. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, το μόνωτο κύπελο[113], τις διάτρητες αποφύσεις ή οπές ανάρτησης και τις σωληνωτές ή σηραγγοειδείς και συχνά σαλπιγγοειδούς απόληξης λαβές[114], που σιγά σιγά αντικαθίστανται από λαβές σε σχήμα θηλιάς. Επίσης, τις φιάλες με εισέχο-

μένες λαβές των Σιταγρών IV και της Πρωτο-θεσσαλικής Ι, *Sherrat* 1986, σ. 448.

105. Βλ. *Renfrew* 1972, σ. 118-20 και 1986γ, σ. 478.

106. *Sherrat* 1986, σ. 447.

107. Λ.χ. Dikili Tash, εικ. 57· Σκάλα Σωτήρος Θάσου, ΑΕΜΘ Ι (1987) εικ. 14· πρβλ. ανάλογου τύπου του Ezero, *Georgiev - Merpert* 1966, εικ. 1:14α και *Treuil et al.* 1989, εικ. 96.

108. Λ.χ. Dikili Tash, εικ. 56· Σκάλα Σωτήρος Θάσου, ΑΕΜΘ Ι (1987) εικ. 13 και 14:β.

109. Πρβλ. *Sherrat* 1986, σ. 440, 446-47.

110. *Deshayes* 1972, σ. 200.

111. *Sherrat* 1986, σ. 448, εικ. 13.16 (Σιταγροί IV/Va), 13.22-23 (Σιταγροί Vb).

112. *Renfrew* 1972, σ. 118-20· *Sherrat* 1986, σ. 447.

113. Πρβλ. αιγαιακούς τύπους στον *Renfrew* 1972, εικ. 20.4, και τη διασπορά τους στο Αιγαίο, συμπεριλαμβανομένης της αιγαιακής Θράκης, αυτόθι, εικ. 20.5.

114. Λ.χ. Sitagroi, εικ. 13.26:13-15.

ντα χείλη που η τομή τους γίνεται όλο και πιό κυρτή (λ.χ. Τροία ΙΙ, Σιταγροί Va)[115]. Οι σχέσεις της ελληνικής Θράκης με την Τροία, αλλά και με το υπόλοιπο Αιγαίο και τον πολιτισμό Ezero στην ΠΧ 3 υποδηλώνονται και από τη διασπορά χαρακτηριστικών αντικειμένων όπως η πήλινη «άγκυρα»[116].

Η φάση Vb των Σιταγρών συνδέεται με την Πρωτο-θεσσαλική ΙΙΙ, αλλά και με την κεντρική Μακεδονία[117] μέσα από μεγάλες φιάλες με εισέχοντα χείλη και οριζόντιες λαβές[118], από δίωτα κύπελα[119] και χείλη σε σχήμα Τ[120].

5. ΤΕΛΟΣ ΕΠΟΧΗΣ - ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ

Το τέλος της πρώιμης Χαλκοκρατίας στην ελληνική Θράκη, όπως άλλωστε και στο υπόλοιπο βόρειο Αιγαίο, είναι τόσο σκοτεινό, όσο και το ξεκίνημά της. Ορίζοντες καταστροφής σχεδόν παντού στο Αιγαίο και εικόνα εγκατάλειψης προς το τέλος της περιόδου, γύρω στο 2.400-2.300[121], χρονολογία που πρέπει τώρα ν' αναθεωρηθεί ενόψει των νέων ραδιοχρονολογήσεων και διαβαθμίσεων επί τη βάσει των δεδομένων της δενδροχρονολόγησης[122].

Στη φάση Vb ξεσπά πυρκαγιά στους Σιταγρούς και το αψιδωτό κτίριο καταστρέφεται. Την ίδια εποχή εγκαταλείπεται η Παραδημή V. Μέσα στην ίδια περίοδο, προς το τέλος της πρώιμης Χαλκοκρατίας καταστρέφεται και εγκαταλείπεται το Dikili Tash, η Θερμή V, η Πολιόχνη V και το Εμπορειό Ι της Χίου, ενώ η Τροία ΙΙg καταστρέφεται από πυρκαγιά. Παρόμοια καταστροφή και εγκατάλειψη παρατηρείται και στη νότια Ελλάδα (Εύτρηση, Κοράκου κτλ.) και γενική ταραχή και αναδιοργάνωση στο Αιγαίο. Τα φαινόμενα αυτά έχουν αποδοθεί από ορισμένους, με βάση αρχαιολογικά και γλωσσολογικά δεδομένα, στην κάθοδο πρωτο-ινδοευρωπαίων από τις στέπες και τη νότια Ρωσία (βόρεια ποντική χώρα και ΒΔ Καύκασος, βλ. χάρτη σχ. 1), που θεωρούνται φορείς του πολιτισμού Kurgan IV[123].

Οι θεωρίες αυτές αντιμετωπίζονται σήμερα με σκεπτικισμό και η πλείστοι των ερευνητών θα προτιμούσαν ερμηνείες συνηρτημένες μάλλον με ενδογενείς παράγοντες παρά με εξωτερικές δυνάμεις. Είναι ενδεικτικό λ.χ. ότι

115. Ιδιαίτερα στη φάση Vb, Sitagroi, εικ. 13.26:1-3.

116. Βλ. *Renfrew* 1972, σ. 118-20 και 1986γ, σ. 478.

117. Λ.χ. κοιλάδα Βασιλικών, *Heurtley* 1939, πίν. 14:269.

118. Λ.χ. Sitagroi, εικ. 13.27:16-17.

119. Λ.χ. Paradimi, πίν. XLIV:11 = 70:4· Sitagroi, εικ. 13.20:25.

120. Λ.χ. Sitagroi, εικ. 13.27:9-12, πρβλ. *Heurtley* 1939, εικ. 36:h-m (Κριτσανά, κ. Μακεδονία).

121. Σχεδόν όλοι οι Βούλγαροι ειδικοί πάντως τοποθετούν το τέλος της πρώιμης Χαλκοκρατίας στη βουλγαρική Θράκη γύρω στο 2000-1900 π.Χ., βλ. *Leshtakov* 1993.

122. Βλ. χρονολογικό πίνακα, Sitagroi, πίν. 13.2.

123. Βλ., λ.χ., *Georgiev* 1973· *Gimbutas* 1973β· *Fol - Marazov* 1977, σ. 139· *Olmsted* 1993.

στον Καστανά της Κεντρικής Μακεδονίας[124] η μετάβαση από τη φάση Α στη Β (αρχή της μέσης Χαλκοκρατίας) γίνεται ομαλά χωρίς πολιτιστική διακοπή και στρώματα καταστροφής. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς και αν ακόμα δεχθούμε την «κάθοδο» κάποιων ομάδων στη νότια Ελλάδα ως λυδία λίθο για την εξήγηση των αναστατώσεων και αλλαγών, αυτές πρέπει μάλλον να ξεκίνησαν από την αιγαιακή Μακεδονία και τη Θεσσαλία παρά από βορειότερα.

6. ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σχετικά πρόσφατες ανασκαφές στην αιγαιακή Θράκη[125], σε συνδυασμό με συναφείς ραδιοχρονολογήσεις, καθώς και τα πορίσματα επιφανειακών ερευνών, συμβάλλουν αποφασιστικά στη γεωγραφική και χρονολογική οριοθέτηση και στην πολιτιστική οροθέτηση της πρώιμης Χαλκοκρατίας στην περιοχή.

Παρά την πρόοδο πάντως που έχει σημειωθεί, η μετάβαση από τη Χαλκολιθική στην πρώιμη Χαλκοκρατία παραμένει προβληματική όπως και η προέλευση του πολιτισμού αυτού.

Στην εξέταση της προέλευσης και των διαδικασιών αλλαγής δε φαίνεται να είναι πια χρήσιμες οι μεταναστευτικές και «διαχυτικές» (diffusionist) θεωρίες, που θα υιοθετούσαν τον «εξευρωπαϊσμό» της Θράκης γενικά από πρωτο-ινδοευρωπαίους προερχομένους εκ βορρά[126] ή την πολιτιστική διάχυση (ιδιαίτερα της μεταλλοτεχνίας και της σχετικής παραγωγής) από μικρασιατικά φύλα, που η μετακίνησή τους στα νησιά και τη νοτιότερη Ελλάδα στην πρώιμη Χαλκοκρατία θεωρούνταν δεδομένη[127].

Πιο δημοφιλής είναι σήμερα η θεωρία για τη γεωγραφική και πολιτιστική ανεξαρτησία, για την αυτοφυή προέλευση και τη σταδιακή ανεξάρτητη εξέλιξη του πρωτοχαλκού πολιτισμού της ΝΑ Ευρώπης (βλ. χάρτες σχ. 1-2), συμπεριλαμβανομένης και της Θράκης[128]. Δε θεωρείται πια περιφέρεια του αιγαιομικρασιατικού συμπλέγματος, αλλά σημαντική γέφυρα και —γιατί όχι— κέντρο ανταγωνιστικό των γύρω πολιτισμών[129].

Η γεωγραφική τοποθέτηση της ελληνικής Θράκης στην αιγαιακή λεκάνη δεν την εμπόδιζε να έχει καθαρούς βαλκανικούς δεσμούς και επαφές με τους πολιτισμούς της ΝΑ Ευρώπης, όπως δείχνει η ειδωλοπλαστική, το κεραμικό σχηματολόγιο και η διακόσμηση, που εν πολλοίς τα μοιράζεται με τους γεί-

124. *Ασλάνης* 1986, σ. 329-30.
125. Αλλά και βορειότερα, βλ., λ.χ., *Bailey - Panayotov* 1995.
126. Λ.χ. *Garašanin* 1982β, σ. 136, 139-42· *Olmsted* 1993· *Manzura et al.* 1995.
127. Λ.χ. Vermeule 1964, σ. 26.
128. Βλ. πρόσφατα *Bankoff - Winter* 1990.
129. *Gimbutas* 1973α· *Özdogan* 1982, σ. 1.

τονές της[130]. Έτσι ήδη από τη μέση Νεολιθική (φάση Σιταγρών I-II, Παραδημή I-IV), που φαίνεται να έχει βόρεια προέλευση, πιθανολογείται μετακίνηση αγροτών κατά μήκος των κοιλάδων Έβρου και Στρυμόνα[131]. Την ίδια εποχή τα πρωιμότερα πήλινα τριποδικά σκεύη των Σιταγρών I μοιάζουν με αντίστοιχα από Karanovo I-II[132].

Στη Χαλκολιθική περίοδο (Σιταγροί III) ο προσανατολισμός εξακολουθεί να είναι προς βορρά, όπως δείχνει η εισαγωγή του γραφίτη και της χαρακτής διακόσμησης, καθώς και η τεχνοτροπία των χάλκινων μικροαντικειμένων. Όλα αυτά βρίσκουν αναλογίες στους αντίστοιχους πολιτισμούς της Βουλγαρίας και Ρουμανίας (βλ. χάρτη σχ. 2) Maritsa (= Karanovo V) Gumelditsa (= Karanovo VI) - Salkutsa[133].

Η έρευνα στην ανατολική Θράκη (επιφανειακή αλλά και ανασκαφές, νεολιθικών και χαλκολιθικών θέσεων, όπως του Tilki burnu, Yarimburgas, Toptepe)[134] και στην κεντρική και ΒΔ Μικρασία[135] και η συγκριτική μελέτη των κεραμικών τύπων υποδηλώνει παρόμοιες επαφές (προφανώς μέσω θαλάσσης) με τους πολιτισμούς των βόρειων και ΒΑ Βαλκανίων, ιδιαίτερα με τον κάτω ρου του Δούναβη, αλλά χωρίς καμία ταύτιση με συγκεκριμένο πολιτισμό. Έχουμε κάποια αποστασιοποίηση από την ελληνική και βουλγαρική Θράκη, οι οποίες αποτελούν τις στεριανές γέφυρες πρόσβασης προς τη ΝΑ Ευρώπη. Την αποστασιοποίηση αυτή και την προφανή έλλειψη ευδιάκριτων δεσμών την υπογραμμίζει η απουσία γραφίτη από την ανατολική Θράκη[136].

Στην πρώιμη Χαλκοκρατία η ελληνική Θράκη εξακολουθεί να βρίσκεται σε άμεση ή έμμεση επαφή με τους πολιτισμούς της ΝΑ Ευρώπης (βλ. χάρτη σχ. 2), από τη Β. Σερβία (πολιτισμοί Bubanj-Hum II-III) και τα βορειότερα κέντρα του πολιτισμού Baden (Kostolač, Vučedol) μέχρι τον Πόντο, τις στέπες και τον κάτω Δούναβη και ως την κοιλάδα του Έβρου (Ezero), την Τροία και το ΒΑ Αιγαίο[137].

Παράλληλα όμως η επικοινωνία των μεσόγειων οικισμών με το Αιγαίο πυκνώνει. Αυτή η επαφή με τη θάλασσα ήταν τακτική ήδη από τη νεολιθική περίοδο, όπως δείχνει η αυξανόμενη παρουσία ψαροκόκκαλων, θαλάσσιων οστρέων, αλλά και οψιδιανού. Στους Σιταγρούς η παρουσία του spondylus εί-

130. *Renfrew* 1986α, σ. 10 και 1986γ, σ. 477· Evans 1986.

131. *Renfrew* 1986γ, σ. 472-80.

132. *Elster* 1986· *Georgiev* 1961· πρβλ. και ειδώλια από Karanovo IV (=Vesselinovo) με Σιταγρούς I και πρώιμο Vinca, *Keingley* 1986· *Renfrew* 1986γ, σ. 479.

133. *Renfrew* 1986α, σ. 11 και 1986γ, σ. 481-82.

134. Λ.χ. *Özdogan* 1982· *Özdogan et al.* 1991.

135. Στο Alisar, το Ilipinar κ.α., βλ. προηγούμενη υποσημείωση 134, πρβλ. και, *Childe* 1958 και *Schachermeyer* 1962.

136. *Özdogan* 1982, σ. 64.

137. *Garašanin* 1982γ, σ. 170.

ναι τέτοια που ο οικισμός θεωρήθηκε κέντρο εξαγωγής του προς Βορρά[138].

Ήταν αναμενόμενο οι σχέσεις με το βόρειο Αιγαίο να εντατικοποιούνται στις επόμενες περιόδους, από το ξεκίνημα της Χαλκοκρατίας κ.ε., εποχή που συμπίπτει με δύο σπουδαία γεγονότα που σημάδεψαν την πορεία και σημασία της περιοχής: η συστηματική εκμετάλλευση και βελτίωση του μετάλλου και η ίδρυση των ισχυρών κέντρων του ΒΑ Αιγαίου. Και πράγματι, η κεραμική στην ελληνική Θράκη αντανακλά, έν τινι μέτρω, την ολοένα αυξανόμενη συγγένεια με τα θαλασσινά αυτά κέντρα. Στην τρίτη φάση της πρώιμης Χαλκοκρατίας (Σιταγροί Vb) ο προσανατολισμός της περιοχής φαίνεται να είναι πια σε μεγάλο βαθμό προς το Αιγαίο[139].

Οι κεραμικές αντιστοιχίες δείχνουν ότι οι δεσμοί με το κεντρικο-δυτικό Αιγαίο, και πιο συγκεκριμένα με τη Θεσσαλία, ήταν ακόμα πιο στενοί. Τούτο παρατηρείται ήδη από τη μέση Νεολιθική (λ.χ. γραπτή κεραμική Σιταγρών ΙΙ). Οι αναλογίες βαίνουν αυξανόμενες μέσα στην πρώιμη Χαλκοκρατία[140].

Οι εξωτερικές σχέσεις πάντως πρέπει να επηρέασαν τη μετάβαση στη Χαλκοκρατία. Αλλά και το αντίθετο: εσωτερικές αλλαγές και νέες κοινωνικές ανάγκες επηρεάζουν την κατεύθυνση, την ποιότητα και την ένταση αυτών των σχέσεων. Όπως ορθά συνιστά ο Renfrew[141], για την κατανόηση των διαδικασιών αλλαγής είναι ανάγκη να επιστρέψουμε στην οικονομική και κοινωνική βάση της αλλαγής και σε σχετικά πεδία έρευνας όπως η γεωμορφολογία, η ανάλυση της γύρης και η παλαιοζωολογία[142].

Έτσι διαπιστώνονται εξελίξεις στην τροφοπαραγωγή, με την εμφάνιση της αμπελοκαλλιέργειας και του αρότρου και πρόοδος στην τεχνολογία[143]. Χάλκινα μικροαντικείμενα απαντούν στους Σιταγρούς ήδη από τη χαλκολιθική περίοδο, θεωρούμενα τα πρωιμότερα στην περιοχή του Αιγαίου. Η επανάσταση στη μεταλλοτεχνία θα γίνει μέσα στην πρώιμη χαλκοκρατία με την κράση του χαλκού, αλλά και με την επεξεργασία πολύτιμων μετάλλων. Δεν ενδιαφέρει τόσο η προέλευση της τεχνικής, όσο ο σοβαρός αντίκτυπος (metal shock) στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο.

Τα ίδια τα μετάλλινα αντικείμενα, ιδιαίτερα τα τεχνουργήματα που συνδέονται με την οινοποσία, έγιναν περιζήτητα ιδεολογικά εργαλεία στο πλαίσιο της κοινωνικής άμιλλας (emulation). Έτσι πρέπει να ερμηνευθούν, λ.χ., τα μετάλλινα πρωτότυπα των κυπέλων και των ομφαλωτών κυάθων των Σιταγρών IV/Va. Είχαν ευρεία διάδοση στην περιοχή του πολιτισμού Baden και

138. *Shackleton - Renfrew* 1970· *Renfrew* 1986α, σ. 11.
139. *Renfrew* 1986α, σ. 11 και 1986γ, σ. 478.
140. *Sherrat* 1986, σ. 448· *Renfrew* 1986γ, σ. 480.
141. *Renfrew* 1986γ, σ. 484.
142. *Davidson* 1986· *Turner - Greig* 1986· *Bökönyi* 1986.
143. *Sherrat* 1986, σ. 448.

θεωρούνται αντικείμενα γοήτρου των εκεί ισχυρών γενών[144]. Παρόμοια σημασία πρέπει να είχαν και οι μεταλλικής όψεως φιάλες της Παραδημής, όπως ασφαλώς —τηρουμένων των αναλογιών— και τα χρυσά κοσμήματα από το Ezero, την Τροία IIg και την Κίτρινη Πολιόχνη V.

Η μεταλλουργία κυρίως, αλλά και άλλοι τομείς και διαδικασίες οικονομικής δραστηριότητας, οδηγούν σε αναπροσαρμογή τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Η επαγγελματική εξειδίκευση[145] και η εντατικοποίηση της παραγωγής φέρνουν πλούτο. Οι κοινωνικές δομές γίνονται πιο πολύπλοκες. Στους Σιταγρούς Va, λ.χ., «το μακρύ» και το «καμένο σπίτι» ξεχωρίζουν για το μέγεθός τους, τον αψιδωτό τους τύπο («μέγαρον») και (το καμένο σπίτι) για την πλούσια οικοσκευή, όλα ενδεικτικά οικονομικής και κοινωνικής υπεροχής (πρβλ. αψιδωτό στο Ezero II).

Η εμφάνιση του «μεγάρου» (αψιδωτού ή ορθογώνιου) συνδέεται και με την πολιτική αναδιοργάνωση («central place», κατάλυμα «φυλάρχου» κτλ.). Ο τύπος εμφανίζεται στη ΒΔ Βαλκανική ήδη από τη Χαλκολιθική (λ.χ. Gradac στο Vučedol-kac μεγαρόσχημα μεγάλων διαστάσεων, το ένα με μεταλλικά αντικείμενα στο Zecovi)[146]. Κατά τον Jordanov[147], πρώιμα συστήματα σε μια κάποια μορφή κράτους, που πηγάζουν από ταξική διαφοροποίηση, εμφανίζονται στη Θράκη ήδη από την ύστερη Νεολιθική.

Πέραν από κάθε λογής ιστορικές συγκυρίες που υποβόσκουν, κάποια μορφή πολιτικού συγκεντρωτισμού πρέπει να κρύβεται πίσω από «αρχαιολογικά» φαινόμενα όπως η οικιστική πυρηνοποίηση[148] (nucleation) και η κάποιας μορφής πρώιμη αστικοποίηση (πρωτόλεια στους Σιταγρούς, πιο συστηματική στο Dikili Tash και ακόμα πιο προχωρημένη στο ΒΑ Αιγαίο). Τούτο ισχύει ακόμη περισσότερο (σε σχέση με την αιγαιακή Θράκη) για τις οχυρωμένες θέσεις στη βουλγαρική Θράκη (Ezero, Rupki).

Περιττό να πούμε ότι η σχέση μεταξύ των οικισμών —παρά τις ενδείξεις ανασφάλειας και επιθετικότητας— πρέπει να ήταν από λίγο έως πολύ ισότιμη[149] όπως και η σχέση με πιο απομακρυσμένα κέντρα προς βορράν και προς τα νοτιοανατολικά. Η επαφή με τα πιο προχωρημένα απ' αυτά (σχέση κέντρου-περιφέρειας) είναι φυσικό να είχε οδηγήσει σε διαδικασίες ανανέωσης και εκσυγχρονισμού του ιδεολογικού οπλοστασίου των elits και σε διάφορες μορφές και βαθμούς εκπολιτισμού που θα τον επέβαλλε η κοινωνική κι-

144. *Sherrat* 1986, σ. 447-8 και 1994.

145. Ίσως όχι ακόμα στη Θράκη, αλλά με αρκετή βεβαιότητα στο ΒΑ Αιγαίο, πρβλ., λ.χ., την πιθανή ύπαρξη τάξης ναυτικών-εμπόρων στη Θερμή και την ανάλογη υπόθεση για μικρότερα νησιά όπως η Σαμοθράκη, *Matsas* 1997.

146. *Garašanin* 1982, σ. 145 κ.ε.

147. *Jordanov* 1989.

148. Λ.χ. στην πεδιάδα της Δράμας, *Blouet* 1986, σ. 136-38.

149. *Renfrew* 1986γ· πρβλ. *Renfrew - Cherry* 1986.

νητικότητα στην περιφέρεια. Ο εκάστοτε εκπολιτισμός, σε συνδυασμό με την εσωτερική κοινωνική μίμηση και την αντίδραση σ' αυτήν, θα οδηγούσε με τη σειρά του σε ακόμη πιο σύνθετες κοινωνικές διεργασίες. Θα ακολουθήσουν νέες διαδικασίες εκπολιτισμού κ.ο.κ.[150].

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη.
CAH	Cambridge Ancient History
Dikili Tash	Michel Seferiades, «Introduction à la prehistoire de la Macedoine orientale», BCH 107 (1983) 635-77.
Paradimi	Georg. Bakalakis und Agni Sakellariou, Paradimi, Verlag Philipp von Zabern, Mainz an Rhein 1981.
Poliochni 1996	Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Β. Αιγαίο, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 22-25 Απριλίου 1996, Ιταλική Αρχ. Σχολή.
Sitagroi	Colin Renfrew - M. Gimbutas - E. Elster, Excavations at Sitagroi: A prehistoric village in north-east Greece, Monumenta Archaeologica 13, Univ. of California, L.A.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
AnaSt	Anatolian Studies
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
Έργον	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, London

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασλάνης Ιω. 1986, Kastanas, Ausgrabungen in einem Siedlungshugel in central Makedonien: die fruhbronze-zeitliche Funde, στη σειρά Praihistorische Archaeologie in Sudeuropa 4

Ασλάνης Ιω. 1988, «Η νεολιθική εποχή και η πρώιμη εποχή του Χαλκού στην Αιγαιακή Θράκη», στα Πρακτικά του Συμποσίου *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*, 5-9 Δεκ. 1985, σ. 139-57.

Bailey D. W. - Panajotov Iv. (εκδ.) 1995, Prehistoric Bulgaria, Madison, Prehistory Press.

Bankoff H. A. - Winter F. 1990, «The later Eneolithic in south-east Europe», AJA 94, σ. 175-91.

Bergonzi G. 1996, «Gold from Poliochni: A few remarks on precious metals in the Early Bronge Age», ανακοίνωση στο Poliochni 1996.

150. Πρβλ. ανάλογα φαινόμενα στο Αιγαίο της β΄ χιλιετίας π.Χ., *Melas* 1990.

Blegen Karl 1956, «The royal bridge», στο S. Weinberg (εκδ.), The Aegean and the Near East, Studies Presented to H. Goldman, N.Y., σ. 32-35.

Blouet Brian 1986, Development of the settlement pattern, στο Renfrew et al. 1986, σ. 137-43.

Bökönyi Sándor 1986, «Faunal remains», στο Renfrew et al. 1986, σ. 63-132.

Buchholz von H.-G. - Wagner P. 1987, «Zu frühbronzeitlichischen Verbindungen zwischen Balkanramm und Hellas», στο H.-G. Buchholz, Die Aegaische Bronzezeit, Darmstadt 1987, σ. 121-36

Γραμμένος Δημ. 1981, «Ανασκαφή σε οικισμό της εποχής του Χαλκού στην Πεντάπολη Σερρών», ΑΕ 1981, σ. 91-153.

Γραμμένος Δ. - Φωτιάδης Μ. 1980, «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας» Ανθρωπολογία 1, σ. 15-53.

Caskey John 1971, «Greece, Crete and the Aegean islands in the Early Bronze Age», στο Cambridge Ancient History I, 2, σ. 771-807.

Childe G. 1956, «Anatolia and Thrace: some Bronze Age relations», AnatSt 6, σ. 45-48

Childe G. 1958, The prehistory of European society, Harmonsworth. Penguin.

Coles J. M. - Harding A. F. 1979, The Bronze Age in Europe, London Methuen Co.

Crossland R. A. - Birchall A. (εκδ.), Bronze Age migrations in the Aegean, London Duckworth.

Davidson Donald A. 1986, «Geomorphological studies», στο Renfrew et al. 1986, σ. 25-40.

Davis J. 1992, «Review of Aegean Prehistory I: The islands of the Aegean», AJA 96, σ. 699-727.

Demoule J. P. 1993, «Anatolie et Balcans: la logique evolative du Neolithique Egeen», Anatolica 19, σ. 1-17.

Deshayes J. 1972, «Dikili Tash and the origins of the troadic culture», Archaeology 25, σ. 198-205.

Deshayes J. 1973, «Dikili Tash», BCH 97, σ. 464-73.

Elster E. 1986, «Tripods, plastic vessels, and stands: A fragmentary collection of social ceramics», στο Renfrew et al. 1986, σ. 303-344

Evans R. 1986, «The pottery of phase III», στο Renfrew et al. 1986, σ. 393-427.

Fol A. - Marazov I. 1977, Thrace and the Thracian, Cassell-London.

Garašanin M. 1973, «Ethnographic problems of the Bronze Age in the central balcan peninsula and neighbouring regions», στο Crossland - Birchall 1973, σ. 115-28.

Garašanin M. 1982α, «The stone Age in the central balcan area», CAH III.I, σ. 75-135.

Garašanin M. 1982β, «The aeneolithic in the central balcan area», CAH III.I, σ. 136-162.

Garašanin M. 1982γ, «The Bronze Age in the central balcan area», CAH III.I, σ. 163-86.

Georgiev G. I. 1961, «Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thracien (sudbulgarien)», στο B. Soundsky - E. Plesova, L. Europe à la fin de l'Âge de la Pierre, Praha, σ. 45-100

Georgiev G. I. 1973, «The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence», στο Crossland - Birchall 1973, σ. 243-58.

Georgiev G. I. - Merpert N. J. 1966, The Ezero mound in south Bulgaria, Antiquity 40, σ. 33-37.

Georgiev G. I. et al 1979, Ezero, Rannobronzovoto Selishte, Sofia.

Georgieva P. 1996, «A fortified settlement from the Early Bronze Age in Thrace», στο Poliochni 1996.

Gimbutas M. 1973α, «Old Europe c. 7000-3500 b.C.: The earliest European civilization be-

fore the infiltration of the Indoeuropean peoples», Journal of Indoeuropean studies I, σ. 1-20.

Gimbutas M. 1973β, «The destruction of Aegean and east Mediterranean urban civilizations around 2300 b.C.», στο Crossland - Birchall 1973, σ. 29-38.

Heurtley W. A. 1939, Prehistoric Macedonia, Cambridge University Press

Hoddinott R. F. 1981, The Thracians, Thames Hudson, London.

Howell R. J. 1973, «The origins of Middle Helladic culture», στο Crossland - Birchall 1973, σ. 73-106.

Jordanov K. 1989, «Creation and character of the state with the Thracians», Thracia 9, σ. 31-52.

Keinghley J. M. 1986, «The pottery of phase I-II», στο Renfrew et al. 1986, σ. 345-389

Lenk B. - Betz A. 1975, «Ιστορία της Θράκης», Θρακική Επετηρίδα 5, σ. 73-110.

Leshtakov K. 1993, «The end of the Early Bronze Age in Thrace», στο Actes du XII congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques, Bratislava 1-7 Sept. 1991.

Manzura I. E. Savva - Bogatava L. 1995, «East-West interactions in the Eneolithic and Bronze Age cultures of the north and west pontic region», The Journal of Indoeuropean Studies 23, σ. 1-31.

Μάτσας Δ. 1997, Samothrace: A guide to the excavations and the Museum (υπό έκδοση)

Melas M. 1990, «Acculturation and social mobility in the minoan world», Aegeum 7, σ. 169-88

Mellaart J. 1960, «Anatolia and the Balkans», Antiquity 34, σ. 270-78.

Nicolova Lolita 1996, «Yunatsite culture in the context of the north aegean EBA», στο Petre Roman (ed.), The Thracian world at the crossroads of civilizations I: Proceedings of the 7th Int. Congr. of Thracology 1996, Bucarest, Inst. Roman de Thracology, σ. 154-55.

Olmstead G. 1993, Date and origin of proto-indoeuropean culture, Actes (1991=1993), σ. 86-92.

Özdogan M. 1982, «Tilkiburnu: A late chalcolithic site in eastern Thrace», Anatolica 9, σ. 1-15.

Özdogan M. et al. 1991, «An enterim report on excavations at Yarimburgaz and Toptepe in eastern Thrace», Anatolica XVII, σ. 59-121.

Panayotov I. 1989, «Zur Chronologie und Periorisierung der Bronzezeit in der heutigen Bulgarischen Gebieten», Thracia 9, σ. 74-103.

Pernicka E. 1996, Early metallurgy in the north Aegean, ανακοίνωση στο Poliochni 1996.

Renfrew C. 1969, «The autonomy of the south-east European Copper Age», PPS 35, σ. 12-42.

Renfrew C. 1972, The energence of civilization: The Cyclades and the Aegean in the third millennium, London.

Renfrew C. 1973α, «The Aegean and the Balkans at the close of the neolithic period: The evidence of Sitagroi», στο B. Chropovsky, Symposium über die entstehung und chronologie der Badener Kultur, Bratislava, σ. 427-40.

Renfrew C. 1973β, Before civilization, New York.

Renfrew C. 1986α, «North-eastern Greece: The archaeological problem», στο Renfrew et al. 1986, σ. 3-10.

Renfrew C. 1986β, «The Sitagroi sequence», στο Renfrew et al. 1986, σ. 147-174.

Renfrew C. 1986γ, «Sitagroi in european prehistory», στο Renfrew et al. 1986, σ. 427-40.

Renfrew C. - Cherry J. (εκδ.) 1986, «Peer polity interaction and socio-political change», Cambridge University Press.

Renfrew C. - Gimbutas M. - Elster E. (εκδ.) 1986, Excavations at Sitagroi: A prehistoric village in north-easten Greece, Monumenta Archaeologica 13, Univ. of California, L.A.

Schachermeyer F. 1962, «Forschungs berichte über die Ausgrabungen und Neufunde zur Aegaeisehen Fruhzeit 1957-1960», Archaeologische Anzeiger 1962, σ. 104-382

Shackleton N. - Renfrew C. 1970, «Neolithic traderoutes re-aligned by oxygen isotope analysis», Nature 228 (5276) 1062-1065, London

Sherrat A. 1981, «Plough and pastoralism: aspects of the secondary product revolution», στο I. Hodder et. al. (ed.), Pattern of the past: studies in honour of D.Clarke, Cambridge, σ. 261-305.

Sherrat A. 1986, «The pottery of phases IV and V: The early bronze age», στο Renfrew et al. 1986, σ. 429-49.

Sherrat A. 1994, «The emergence of elites: EBA Europe, 2500-1800», στην Illustrated Prehistory of Europe, εκδ. B. Cunliffe, Oxford Un. Press.

Σοϊλεντάκης Ν.Π. 1996, Ιστορία του θρακικού ελληνισμού, Πιτσιλός, Αθήνα.

Συριόπουλος Κ. Θ. 1994, Η προϊστορική κατοίκησις της Ελλάδος και η γένεση του Ελληνικού έθνους, τ. Α΄, Αθήνα, Αρχαιολογική Εταιρεία αρ. 139.

Theocharis D. R. 1971, Prehistory of eastern Macedonia and Thrace, Αθήνα.

Todorova H. 1975, «Die aeneolithische Pfahlbausiedlung by Ezerovo in Varnasee», Germania 53, σ. 30-46.

Todorova H. 1981, «Days Chronologie-system von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien», Slovenska 29, σ. 202-15.

Todorova H. 1993, «Die protobronze zeit auf der Balkanhalpinsel», Anatolica 19, σ. 307-17.

Treuil et al. 1989, Les civilisations egeennes du Neolithique et de Age du Bronze, Nouvelle Klio, Paris

Τριαντάφυλλος Δ. 1973, «Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης», ΑΔ 28, Β2, Χρονικά, σ. 462-76.

Τριαντάφυλλος Δ. 1984, «Η Προϊστορία στο χώρο της δυτικής Θράκης», Αρχαιολογία 13, σ. 1-14.

Τριαντάφυλλος Δ. 1994, «Ancient Thrace», στον τόμο Thrace, εκδ. Γεν. Γραμματείας της Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης, σ. 35-47.

Turner J. - Greig R. A. 1986, «Vegetational history», στο Renfrew et al. 1986, σ. 41-54.

Yakar J. 1979, «Troy and anatolian Early Bronze Age», AnatSt 29, σ. 51-67.

Vermeule E. 1964, Ελλάς εποχή του Χαλκού, ελλην. μετάφραση, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1983.

Summary

EARLY BRONZE AGE GREEK THRACE IN ITS BALCAN AND AEGEAN CONTEXT

An attempt is made to understand the character and the processes involved in the genesis and development of the prehistoric settlement of Aegean (and more specifically the Greek) Thrace during the Early Bronze Age. In antiquity the area of Thrace *per se* extended between Strymon, Haimos and the Aegean. The mountain-range of Rhodopi forms the north barier of the south (i.e. Greek) Thrace. This area appears, geographically and culturally, uniform and included (in addition to greek Thrace) both the present-day eastern Macedonia and the islands of Samothrace and Thasos.

So, in the E.B.A., as in the Neolithic period, settlement appears more or less homogeneous, although the picture now is one of decline (low cultural and economic level, decrease in the number of sites and, evidently, population) despite the continuity in settlement use etc. The transition to the Bronze Age forms a major problem. Changes in settlement patterns, material culture, economy and external relations do not seem so dramatic to justify invasions from the north or catalytic intrusions of the so called Trojan culture complex.

As in the preceding Neolithic era, there are strong northern elements indeed, but apparently only in the form of exchange of goods and ideas. While the impact of the preceding Balkan Chalcolithic (esp. Danubian) cultures (Karanovo V-VI =Maritsa I-IV and Gumelnitsa I-IV / Salkutsa, Sava / Varna, Krivodol, Bubanj Hum, Supljevac / Bakarno Gumno) in the formation of the Thracian Aegean culture must have been considerable, influences from Bulgarian Thrace (now Ezero culture = Karanovo VII) continue into the Early Bronze Age.

What appears to be new is the closer affinity with areas further north, namely the centres of the Euro-Balkan culture *Baden*, as well as with culture groups of *Troy I*, which is assumed by some to belong to a late stage of the Baden horizon. On the other hand the Balkans and Europe receive Anatolian influence, including metalwork. Aegean Thrace formed a stepping stone for these contacts and its culture was apparently nothing but a branch of the so-called Balkano-Anatolian culture complex of the Early Bronze Age.

In contrast with the neolithic period, greek Thrace now begins to have

—along with the northern ties— a southward orientation. To a large extent it is gradually drawn into the orbit of the north aegean culture. Its litoral and its two islands were in constant contact with the prosperous centres of the Trojan culture complex, drawing constructive inspirations, which they transmitted further inland, where the Thracian settlements still continued more or less the local balkan cultural tradition and the neolithic stage of production and social relations of production.

Early Bronze Age in aegean Thrace ends in destruction and abandonment within the last quarter of the third millennium. There is a similar picture in the rest of Greece and in the Troad. It is going to be too difficult for us to substantiate hypotheses involving Indeoeuropeans, pirates, intra-Aegean conflicts etc.

The above are presented in the present paper more analytically, with the empirical support of the existing archaeological record.

ΜΟΣΧΟΥ ΚΟΥΚΟΥ

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

Με ποικιλία εκδηλώσεων το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο της Θράκης γιόρτασε πριν από 2 χρόνια τη συμπλήρωση 20 χρόνων από την ίδρυσή του.

Η ίδρυση του Θρακικού, του «δικού μας», Πανεπιστημίου ήταν καρπός οραματισμών, προσπαθειών και ενεργειών του θρακικού λαού, προσπαθειών συνεχών και συστηματικών οι οποίες άρχισαν μια δεκαετία πριν από την ίδρυσή του. Οι προσπάθειες αυτές είναι σωστό να αναφερθούν γιατί έτσι ολοκληρώνεται η ιστορία και η «προϊστορία» του Πανεπιστημίου μας, στην ίδρυση και λειτουργία του οποίου τόσες ελπίδες στήριζαν οι Θρακιώτες.

Πιστεύοντας ότι συμβάλλω στη γνώση αυτής της «προϊστορίας» θα αναφερθώ στις αναμνήσεις μου και στα γεγονότα της πριν από την ίδρυση του Πανεπιστημίου εποχής, όπως τα έζησα ως μέλος των Διοικητικών Συμβουλίων του Διδασκαλικού Συλλόγου Κομοτηνής, του τμήματος Κομοτηνής της Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών και του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής κατά την περίοδο 1965-1974.

Άνοιξη του 1965. Η Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (Πρωθυπουργός και Υπουργός Παιδείας ο Γεώργιος Παπανδρέου), ανακοίνωσε την ίδρυση νέων Πανεπιστημίων στη χώρα, στην Πελοπόννησο, τη Θεσσαλία, την Κρήτη και τα Επτάνησα. Όπως ήταν φυσικό αυτό θεωρήθηκε από εμάς τους Θρακιώτες άδικο για την ακριτική μας περιοχή.

Ο Γενικός Γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου του Διδασκαλικού Συλλόγου Κομοτηνής, ο οποίος τότε στεγάζονταν σ' ένα μικρό γραφείο κοντά στο εστιατόριο «ΑΔΕΡΦΙΑ», κάνει την πρόταση στους συναδέλφους του να πάρουν την πρωτοβουλία και να συγκαλέσει ο Διδασκαλικός Σύλλογος τα πνευματικά, μορφωτικά και επιστημονικά σωματεία της Κομοτηνής «...με σκοπόν την έναρξιν και συντονισμόν διαφόρων ενεργειών δια την ίδρυσιν και εις την Θράκην Πανεπιστημιακής Σχολής». [Πρακτικό αριθ. 10/12-5-1965 του Διδασκαλικού Συλλόγου Κομοτηνής (βλ. Παράρτημα, κείμενο 1)].

Το Διοικητικό Συμβούλιο (Πρόεδρος Ευστάθιος Ιγνατάκης, Αντιπρόεδρος Απόστολος Φωτούδης, Γεν. Γραμματέας Μόσχος Κούκος, Ταμίας Κώ-

στας Σπαγόπουλος, Μέλη: Δημήτριος Πατλάκας, Γεώργιος Μπακαλούδης και Παναγιώτης Κόντης), έκανε δεκτή την πρόταση.

Έτσι στάλθηκε η πρόσκληση (βλ. Παράρτημα, κείμενο 2) για τη σύσκεψη προς τα πνευματικά και επιστημονικά Σωματεία της Κομοτηνής. Η σύσκεψη αυτή πραγματοποιήθηκε στον επάνω όροφο της Λέσχης Κομοτηναίων. Από όσο θυμούμαι, εκτός από όλα τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου Διδασκάλων είχαν παραβρεθεί και οι: Αντώνης Ρωσσίδης από το Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής, Κώστας Τρεμόπουλος από την Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης Ροδόπης, Χρήστος Σιανίδης από την Εταιρία Ελληνικών Σπουδών, Γεώργιος Μανούδης Πρόεδρος του Θρακικού Πνευματικού Κέντρου και πολλοί άλλοι. Κατά τη συζήτηση τονίστηκε από πολλά μέλη του Συλλόγου Διδασκάλων ότι η κίνησή μας είναι έξω από κάθε κομματική σκοπιμότητα. Μετά από πρόταση του Γεωργίου Μανούδη αποφασίστηκε να επαναληφθεί η σύσκεψη σε ευρύτερη βάση, με συμμετοχή και των επαγγελματικών οργανώσεων.

Η δεύτερη σύσκεψη έγινε στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο στο οποίο Πρόεδρος ήταν ο ίδιος ο Μανούδης. Παραβρέθηκαν εκεί Πρόεδροι κι εκπρόσωποι από 17 επαγγελματικές κι επιστημονικές οργανώσεις, συλλόγους κι επιμελητήρια όπως φαίνεται από τις υπογραφές τους στο υπόμνημα που τότε συντάχτηκε (βλ. Παράρτημα, κείμενο 3). Για την εξασφάλιση επιχειρημάτων είχαν συγκεντρωθεί στοιχεία από τη Νομαρχία Ροδόπης, τη Στατιστική Υπηρεσία και από τη Γενική Επιθεώρηση Μέσης Εκπαίδευσης Θράκης.

Η σύνταξη και διατύπωση του υπομνήματος έγινε κυρίως από τον Πρόεδρο του Δικηγορικού Συλλόγου Αντ. Παπαντωνίου με γραμματέα τον υποφαινόμενο και με βάση τα στοιχεία που είχαν συγκεντρωθεί. Η δακτυλογράφηση έγινε από υπάλληλο του Επιμελητηρίου. Μετά την πολυγράφηση του υπομνήματος (ίσως στο Επιμελητήριο ή το Δήμο Κομοτηνής), γυρίσαμε με τον αλησμόνητο γιατρό Νίκο Αντωνιάδη, Αντιπρόεδρο τότε του Θρακικού Πνευματικού Κέντρου, στα γραφεία όλων των Προέδρων που είχαν μετάσχει στη σύσκεψη για να υπογράψουν τα πολυγραφημένα κείμενα τα οποία στάλθηκαν στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης και τους αρμόδιους Υπουργούς, στα κόμματα και δημοσιεύτηκαν στον τύπο της Κομοτηνής κατά τα τέλη Μαΐου του 1965.

Για την αντιμετώπιση των πρώτων εξόδων ο κάθε φορέας παρέδωσε, έναντι αποδείξεως, στον ορισθέντα ως γραμματέα της Επιτροπής το ποσό των 100 δρχ. (σύνολο 1700 δρχ.) που ξοδεύτηκαν σε γραφική ύλη και αγορά γραμματοσήμων.

Παράλληλα με τις παραπάνω ενέργειες στάλθηκε στο γνωστό χρονογράφο της εφημερίδας «Το Βήμα», τον αείμνηστο Παύλο Παλαιολόγο, σχετική επιστολή για να προσεχτεί η Θράκη. Τούτο αποτέλεσε την αφορμή για να

δημοσιεύσει στο «Βήμα» της 22 Μαΐου 1965 χρονογράφημα με τίτλο: «Ελλάδα καί η Θράκη» (βλ. Παράρτημα, κείμενο 4).

Τον επόμενο Ιούνιο του 1965 το τμήμα Κομοτηνής της Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών (Πρόεδρος Χρ. Σιανίδης, Αντιπρόεδρος Χρ. Χατζημιχάλης, Γ. Γραμματέας Μ. Κοίκος, Ταμίας Νικολ. Μακεδονίτης), οργάνωσε ειδική συνεστίαση για τα μέλη του στο τουριστικό περίπτερο του Φαναρίου, όπου μετά από εισήγηση του Προέδρου Χρ. Σιανίδη μίλησε ο δάσκαλος Κώστας Σπαγόπουλος με θέμα «Ακριτικές πνευματικές εστίες», όπου με το λογοτεχνικό ταλέντο και την επιχειρηματολογία που τον χαρακτήριζε υποστήριξε την ανάγκη της ίδρυσης Πανεπιστημίου στη Θράκη το οποίο θα συντελούσε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας και στην πνευματική θωράκιση της περιοχής.

Ακολούθησε συζήτηση έντονη. Μαζί με τον τότε δάσκαλο Απόστολο Μαρκόπουλο υποστηρίξαμε την κινητοποίηση του λαού της Θράκης. Μάλιστα ο Μαρκόπουλος πρότεινε την κινητοποίηση και των μαθητών. Πολλοί θεώρησαν τότε ότι ζητούσαμε να ξεσηκώσουμε τον κόσμο και μας προσήψαν και σχετική κατηγορία. (Που να ξέραμε τότε ότι οι κινητοποιήσεις για την Ιατρική Σχολή θά έπαιρναν πολλαπλάσια ένταση!...).

Βρέθηκαν πάντως και κάποιοι που μας διέβαλαν, το Μαρκόπουλο κι' εμένα, στους τότε Βουλευτές Δ. Αντωνιάδη και Στ. Γουδελή ότι ζητούσαμε να ξεσηκώσουμε τον κόσμο κατά της Κυβέρνησης όπως μου παραπονέθηκε τότε ο αείμνηστος Γουδελής.

Μετά την πτώση της Κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου οι προσπάθειές μας συνεχίστηκαν και στις διάδοχες κυβερνήσεις. Έτσι όταν στις αρχές Απριλίου του 1966 επισκέφτηκε την Κομοτηνή κλιμάκιο της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου με επικεφαλής τον τότε Υπουργό Συντονισμού κ. Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, συντάξαμε πάλι σχετικό υπόμνημα και παρουσιαστήκαμε στο κλιμάκιο που δεχόταν τις οργανώσεις του Νομού στην τότε Νομαρχία, σημερινό Μέγαρο της Πρυτανείας.

Το υπόμνημα αυτό (βλ. Παράρτημα, κείμενο 5), στο οποίο κάναμε λόγο για την ίδρυση θρακικού Πανεπιστημίου και τονίζαμε και την ανάγκη της ύπαρξης έδρας «Θρακικών Μελετών», έφερε τις υπογραφές των Προέδρων της Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών Χρ. Σιανίδη, του Διδασκαλικού Συλλόγου Ευσταθίου Ιγνατάκη, του Μορφωτικού Ομίλου Αντώνη Ρωσσίδη και του Ιατρικού Συλλόγου Νίκου Αντωνιάδη.

Και μετά την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου του 1967 συνεχίστηκαν οι προσπάθειες ενημέρωσης των τότε αρχών και συντήρησης στην κοινή γνώμη της ανάγκης για την ίδρυση Πανεπιστημίου στη Θράκη.

Όταν (κατά το έτος 1969 ή 1970), έγινε στην Κομοτηνή Πανθρακικό Συνέδριο Δήμων και Κοινοτήτων υπό την προεδρία του τότε Γενικού Γραμματέα

του Υπουργείου Εσωτερικών Κωτσέλη με συμμετοχή και του Παττακού, ήρθε σ' αυτό ως αίτημα των συνέδρων η ίδρυση Πανεπιστημίου στη Θράκη.

Συγκεκριμένα: Το Δ.Σ. του Μορφωτικού Ομίλου όπου ήμουνα Γ. Γραμματέας με παράστασή του στον τότε Νομάρχη Αλαμάνο ζήτησε να εισηγηθεί στο συνέδριο την ίδρυση Πανεπιστημίου στη Θράκη. Ιδιαίτερα συνετέλεσε σ' αυτό ο αείμνηστος Χρήστος Χατζημιχάλης, πρόεδρος του Μ.Ο.Κ. που εργάζονταν στο γραφείο τύπου της Νομαρχίας κι' έβλεπε καθημερινά το Νομάρχη. Ο Νομάρχης Αλαμάνος έκρινε ότι η πρόταση έπρεπε να βγει από τους συνέδρους και επέλεξε ως κατάλληλο να κάνει αυτή την πρόταση τον τότε κοινοτάρχη του Αιγείρου Πατρωνίδη.

Πράγματι κατά τη διάρκεια του συνεδρίου, που γίνονταν στο χώρο του Θρακικού Πνευματικού Κέντρου, ο Πατρωνίδης σηκώθηκε και αφού ζήτησε το λόγο, είπε περίπου τα εξής:

«Εμείς, κύριε Πρόεδρε, έχουμε ανάγκη εδώ στη Θράκη, ένα Πανεπιστήμιο». Κάπως έτσι το είπε. Ήδη είχαμε κάνει προεργασία σε πολλούς Κοινοτάρχες για να γίνει η ανάλογη υποδοχή της πρότασης, η οποία πραγματικά καλύφτηκε με θυελλώδη χειροκροτήματα.

Στο προεδρείο ήταν ο Γ. Γραμματέας του Υπουργείου Εσωτερικών Κωτσέλης, ο Επιθεωρητής Νομαρχιών και πρώην Νομάρχης Ροδόπης Κουκουρίδης, ένας πανέξυπνος Χιώτης Νομικός, και ο Νομάρχης Αλαμάνος. Ο Παττακός καθόταν κάτω στην πρώτη σειρά των συνέδρων. Ο Κουκουρίδης, ο οποίος ίσως ήταν αντίθετος με την πρόταση έγνεψε στον Πατρωνίδη να καθίσει. Ο Κωτσέλης όμως, που φαίνεται είχε μυηθεί στην ιδέα της ίδρυσης του Πανεπιστημίου από το Νομάρχη Αλαμάνο, πήρε το λόγο και απευθυνόμενος προς τον Παττακό είπε περίπου τα εξής: «Κύριε Αντιπρόεδρε της Κυβερνήσεως, οι Δήμαρχοι και οι Πρόεδροι της Θράκης ζητούν τη δημιουργία Πανεπιστημίου στη Θράκη». Και πάλι οι σύνεδροι ανταποκρίθηκαν με θερμά χειροκροτήματα. Τότε πήρε το λόγο ο Παττακός, ο οποίος αφού επαίνεσε τους συνέδρους για τα αισθήματά τους, είπε πως η Εθνική Κυβέρνηση θα μελετήσει αυτό το αίτημα. Δε θυμούμαι ακριβώς τα λόγια του, αυτό όμως ήταν το νόημά τους.

Έτσι οι παράγοντες της Κομοτηνής προσπαθούσαν να έχουν στην επικαιρότητα το θέμα του Πανεπιστημίου. Πάντως από τότε ο Κοινοτάρχης του Αιγείρου Πατρωνίδης διεκήρυττε πως αυτός έφερε το Πανεπιστήμιο στην Κομοτηνή.

Οι προσπάθειες αυτές έκαναν το κοινό της Κομοτηνής και γενικότερα της Θράκης να συνειδητοποιήσει την ανάγκη ίδρυσης Πανεπιστημίου στην περιοχή μας. Κι' αν πολλοί έβλεπαν το Πανεπιστήμιο μόνο ως μέσον οικονομικής ανόδου, οι περισσότεροι θεωρούσαν ότι θα εκάλυπτε άμεσες μορφωτικές ανάγκες και ότι θα πρωτοστατούσε στην άνοδο του πολιτιστικού επιπέ-

δου της περιοχής μας, συντελώντας επιπλέον στην ανάπτυξη πνεύματος ασφάλειας του πληθυσμού της.

Είναι φυσικό πως μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου πολλοί διεκδίκησαν την πατρότητα της ιδέας. Αναμφισβήτητο είναι όμως ότι ο Σύλλογος Διδασκάλων Κομοτηνής και Περιφερείας πρώτος ανέπτυξε τη σχετική πρωτοβουλία όπως αποδεικνύεται από τα σχετικά κείμενα. Στα αρχεία του Διδασκαλικού Συλλόγου του 1965 και των πολιτιστικών Οργανώσεων της Κομοτηνής ασφαλώς θα υπάρχουν τα σχετικά έγγραφα (προσκλήσεις σε συνεδριάσεις κ.λπ.). Και η εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΓΝΩΜΗ» της 14-2-1974 σε άρθρο της με τίτλο «Η πατρότης της ιδέας για το Πανεπιστήμιο» διακηρύττει:

... Προεξάρχων στήν κίνηση ὁ Σύλλογος Διδασκάλων Κομοτηνῆς καί Περιφερείας. Ὁ πρῶτος πού ἔρριψε τήν ἰδέα. Ὁ πρῶτος πού ἀνέλαβε τήν πρωτοβουλία τῶν ἀλλεπαλλήλων συσκέψεων καί ἐνεργειῶν. Καί ὁ μόνος πού πολλαπλῶς, μετέπειτα, ἠγνοήθη.

Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου στήν ἐποχή πού ἀναφερόμεθα, ὁ κ. Εὐστ. Ἰγνατάκης, Γεν. Γραμματεύς ὁ κ. Μ. Κοῦκος.

Η πρωτοβουλία αυτή του Διδασκαλικού Συλλόγου φαίνεται και από το λόγο του Προέδρου του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής για τη συμπλήρωση 25ετίας του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής όπου διακηρύσσεται ότι ο Όμιλος πάντοτε αγωνίζονταν για την επίλυση τοπικών προβλημάτων ανάμεσα στα οποία και η ίδρυση του Πανεπιστημίου: *Από το 1965, οπότε πρώτη φορά τέθηκε το θέμα της ιδρύσεως από το Διδασκαλικό Σύλλογο...* [Θρακική Επετηρίδα 5 (1984) 436-437].

Θα τελειώσω τις αναμνήσεις μου από την εποχή των αγώνων για την ίδρυση του Θρακικού μας Πανεπιστημίου με απόσπασμα από κείμενό μου που είχα στείλει στις 19-3-1977 στην Επιτροπή Αγώνα για την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής στην Κομοτηνή (ολόκληρη την επιστολή βλ. Παράρτημα, κείμενο 6).

Είχα διατελέσει γραμματέας της Επιτροπής του 1965 και διαχειριστής του χρηματικού ποσού που είχαν συνεισφέρει όλοι οι Σύλλογοι για την αντιμετώπιση των πρώτων εξόδων. Μετά το 1967 η Επιτροπή διαλύθηκε κι' εγώ έφυγα από την Κομοτηνή το 1971, για να επανέλθω το 1976. Όταν ιδρύθηκε η επιτροπή αγώνα για την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής στην Κομοτηνή, της απέστειλα το φάκελλο με το λογαριασμό της διαχείρισης της πρώτης επιτροπής του 1965 επρόσθετα δε και τα εξής:

... η Θράκη σαν χώρος ενιαίος έχει ανάγκη από θωράκιση ηθική, πνευματική, οικονομική και πολιτιστική με ακριτικές πνευματικές εστίες, αυτό δε θα επιτευχθεί όχι με την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής μόνο, αλλά με την ολοκλήρωση του Πανεπιστημίου της με όλες τις σχολές που πρέπει να έχει (Φιλοσοφική, Φυσικομαθηματική και άλλες), ιδιαίτερα δε με την ίδρυση έδρας

Ιστορίας της Θράκης (Θρακολογίας), για να μελετηθεί επιτέλους κάποτε το παρελθόν της χώρας αυτής και να είμαστε σε θέση να αντικρούσουμε απόψεις ξένων που νοθεύουν δυστυχώς την ιστορία...».

Αίτημα που δυστυχώς και σήμερα το 1996 παραμένει επίκαιρο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Πρακτικό αριθμ. 10 του Συλλόγου Διδασκάλων Κομοτηνής και περιφέρειας, όπου αποφασίζεται η σύγκλιση των Σωματείων της Κομοτηνής για την έναρξη ενεργειών προς ίδρυση και στη Θράκη Πανεπιστημιακής Σχολής.

Πρακτικόν 10ον

Ἐν Κομοτηνῇ καί ἐν τῷ Γραφείῳ τοῦ Συλλόγου διδασκάλων Κομοτηνῆς καί περιφερείας σήμερον τήν 12ην Μαΐου 1965 ἡμέραν Τετάρτην καί ὥραν 5 μ.μ. συνῆλθεν εἰς συνεδρίασιν τό Δ/κόν Συμβούλιον τοῦ Συλλόγου μέ παρόντας τούς κ.κ. 1. Εὐστ. Ἰγνατάκην Πρόεδρον, 2. Μ. Κοῦκον Γ. Γραμματέα, 3. Κ. Σπαγόπουλον Ταμίαν, 4. Π. Κόντην καί 5. Γ. Μπακαλούδην Μέλη, πρός συζήτησιν καί λήψιν ἀποφάσεων ἐπί τῶν κάτωθι θεμάτων τῆς ἡμερησίας διατάξεως.

1. Καθορισμός ἡμερομηνίας Γεν. Συνελεύσεως καί ἡμερ. διατάξεως.
2. Ἐνίσχυσις Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς.
3. Ἔγκρισις ἐνεργειῶν Προέδρου διά σύσκεψιν Σωματείων Κομοτηνῆς πρός ἵδρυσιν Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς εἰς τήν Θράκην.
4. Ἔγκρισις Δαπανῶν.

Ἐπί τοῦ πρώτου θέματος καί κατόπιν συζητήσεως λαμβάνεται ἡ ἀπόφασις ὅπως ἡ Γενική Συνέλευσις καθορισθῇ διά τήν 13ην Ἰουνίου ἐ.ἔ. καί ἐν περιπτώσει μή ἀπαρτίας διά τήν 20ήν Ἰουνίου, εἰς τάς αἰθούσας τοῦ Α΄ Δημοτικοῦ Σχολείου μέ ὥραν ἐνάρξεως τήν 9ην πρωϊνήν, Ἡμερησία διάταξις ὁρίζεται ἡ ἐξῆς:

1. Συζήτησις ἐπί τῶν θεμάτων τῆς ΛΖ΄ Γεν. Συν/σεως τοῦ Κλάδου.
2. Συζήτησις ἐπί τοῦ θέματος τῶν ἐπιδομάτων τῶν Μουσ/κῶν Σχολείων.
3. Προτάσεις συλλόγου.
4. Ἐκλογή ἀντιπροσώπου διά τήν ΛΖ΄ Γεν. Συν/σιν τοῦ Κλάδου.

Πρός τόν σκοπόν τοῦτον νά ἀποσταλῇ εἰς τούς συναδέλφους σχετική ἐγκύκλιος.

Ἐπί τοῦ δευτέρου θέματος ὁ κ. Πρόεδρος θέτει ὑπ' ὄψει τοῦ Δ/κοῦ Συμβουλίου ἔγγραφον τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς δι' οὗ οὗτος αἰτεῖται οἰκονομικήν ἐνίσχυσιν διά τήν τέλεσιν τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων (θρακικό λαϊκό πανηγύρι) αἵτινες λαμβάνουν κατ' ἔτος χώραν ἐπί τῇ ἀπελευθερώσει τῆς Θράκης.

Κατόπιν συζητήσεως ἀποφασίζεται ὅπως ὁ Σύλλογος ἐνισχύση τόν Μορφωτικόν Ὅμιλον Κομοτηνῆς διά τοῦ ποσοῦ τῶν χιλίων (1000) δραχμῶν.

Ἐπί τοῦ τρίτου θέματος ὁ κ. Πρόεδρος γνωρίζει εἰς τά λοιπά μέλη ὅτι ὁ Διδασκαλικός Σύλλογος κατόπιν τῶν ὑπό τῆς Κυβερνήσεως ἐξαγγελθέντων μέτρων διά τήν ἵδρυσιν Πανεπιστημιακῶν σχολῶν εἰς ὅλας τάς περιοχάς τῆς χώρας πλήν τῆς Θράκης, ἀνέλαβε νά συγκαλέση τά πνευματικά, μορφωτικά, ἐπιστημονικά καί ἐπαγγελματικά σωματεία τῆς Κομοτηνῆς μέ σκοπόν τήν ἔναρξιν καί συντονισμόν διαφόρων ἐνεργειῶν διά τήν ἵδρυσιν καί εἰς Θράκην Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς.

Τό Διοικητικόν Συμβούλιον ἐγκρίνει τάς ὡς ἄνω ἐνεργείας τοῦ Προέδρου καί Γ. Γραμματέως καί συγχαίρει αὐτούς διά τήν πρωτοβουλίαν αὐτήν ἡ ὁποία θέτει τόν Σύλλογον εἰς τήν πρώτην θέσιν μεταξύ τῶν σωματείων τῆς πόλεως.

Ἐφ' ᾧ συνετάγη τό παρόν καί ὑπογράφεται ὡς ἔπεται

Ὁ Πρόεδρος *Ὁ Γ. Γραμματεύς*

Τά Μέλη

2. Η πρόσκληση του Συλλόγου Διδασκάλων Κομοτηνής προς τα Πολιτιστικά Σωματεία (Αρχείο Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής).

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ
ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ
Ἀριθμ. Πρωτ. 20 *Ἐν Κομοτηνῇ τῇ 7η Μαΐου 1965*

ΠΡΟΣ
Τόν κ. Πρόεδρον τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς
ΕΝΤΑΥΘΑ

Ἔχομεν τήν τιμήν νά παρακαλέσωμεν Ὑμᾶς ὅπως μετάσχητε εἰς σύσκεψιν τῶν πνευματικῶν, ἐπιστημονικῶν καί ἐπαγγελματικῶν σωματείων τῆς πόλεώς μας, τήν προσεχῆ Κυριακήν 9ην τρέχοντος καί ὥραν 12ην μεσημβρινήν, εἰς τήν Λέσχην Κομοτηναίων, πρός λῆψιν θέσεως ἐπί τοῦ θέματος τῆς δημιουργίας Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς καί εἰς τήν Θράκην.

Μετά τιμῆς

Ὁ Πρόεδρος *Ὁ Γενικός Γραμματεύς*
ΕΥΣΤ. ΙΓΝΑΤΑΚΗΣ *ΜΟΣΧΟΣ ΚΟΥΚΟΣ*

3. Υπόμνημα των Οργανώσεων και των Συλλόγων της Κομοτηνής με τις υπογραφές των εκπροσώπων τους

Πρός
Τόν Ἐξοχώτατον Κον Πρόεδρον Κυβερνήσεως
Ἀθήνας

Οἱ Πρόεδροι τῶν Ἐπιστημονικῶν Ὀργανώσεων, τῶν Ἐμπορικῶν καί Ἐπαγγελματικῶν Ἐπιμελητηρίων, τῶν Μορφωτικῶν Σωματείων τῆς πόλεως Κομοτηνῆς, τῶν Ἐπαγγελματικῶν Ὀργανώσεων καί τῶν Συλλόγων, συνελθόντες εἰς κοινήν σύσκεψιν κατά τήν 9.5.1965 ἀπεφάσισαν ὅπως ἀπευθύνουν ἔκκλησιν εἰς τήν Κυβέρνησιν, τήν Βουλήν, καί τούς Ἀρχηγούς τῶν Κομμάτων ἵνα ἱδρυθῆ ὡς Παράρτημα τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μία τοὐλάχιστον Πανεπιστημιακή Σχολή εἰς τήν πρωτεύουσαν τῆς Θράκης.

Διά τό αἴτημα τοῦτο, ἀπολύτως δικαιολογημένον, πλεῖστοι ὅσοι λόγοι συνηγοροῦν καί ἐπιβάλλουν τήν ἄμεσον ἱκανοποίησίν του.

Παραλείποντες ὅπως ἀναφέρωμεν ἐθνικούς σημαντικωτάτους λόγους, γνωστούς καί εἰς τήν Κυβέρνησιν καί εἰς ὁλόκληρον τόν πολιτικόν Κόσμον, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἡ ἵδρυσις Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς εἰς τήν πόλιν μας ἀποτελεῖ Ἐθνικήν ἀνάγκην περιοριζόμεθα νά σημειώσωμεν τά κάτωθι:

Α΄. Ἡ Ἀκριτική περιοχή τῆς Θράκης κατά τήν τελευταίαν πεντηκονταετίαν ὑπέστη ἀλλεπαλλήλους καταστροφάς. Αἱ ἐπιδρομαί ἐχθρικῶν κρατῶν καί αἱ καταστροφαί αἱ γενόμεναι πρός τόν σκοπόν ὅπως καμφθῆ τό Ἐθνικόν Φρόνημα τῶν κατοίκων δέν κατέστη δυνατόν νά ἀλλοιώσουν τήν Ἑλληνικότητα τῆς περιοχῆς. Οἱ κάτοικοί της προσηλωμένοι εἰς τά Ἐθνικά ἰδεώδη καί τάς παραδόσεις τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς διετήρησαν τόν Ἐθνισμόν των εἰς τό ἀκέραιον.

Σήμερον ὅμως ἡ περιοχή αὕτη ἡ εὑρισκομένη εἰς τό ἄκρον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας καί περιβαλλομένη ἀπό Βορρᾶ καί ἐξ Ἀνατολῶν ὑπό γειτόνων ἐποφθαλμιούντων διά πολλούς καί διαφόρους λόγους τήν ἀκεραιότητά της ἀποτελοῦσα δέ τήν πρός Ἀνατολάς καί πρός Βορρᾶν προθήκην τῆς Πατρίδος μας θά κληθῆ νά ἐπιτελέση προφανῶς καί πάλιν (λόγω τῆς Ἀκριτικῆς της ἰδιότητος), τό ἐθνικόν της καθῆκον.

Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ περιοχή τῆς Θράκης θά ἐδικαιοῦτο ὅπως αἰτήσηται ἵνα τύχη προνομιακῆς μεταχειρίσεως λόγω τῆς νευραλγικῆς της θέσεως δέν ζητοῦμεν τοιαύτην. Ζητοῦμεν ὅμως ὅπως τύχωμεν ἴσης μεταχειρίσεως πρός τα λοιπά διαμερίσματα τῆς Χώρας ἐφ' ὅσον διά τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ δικαίου τούτου αἰτήματος θά προεβάλλετο καί ἡ χώρα ἔναντι τῶν ὁμόρων Κρατῶν.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ μέχρις σήμερον ἐκδηλωθεῖσα συμπαράστασις ἐκ μέ-

ρους τῆς πολιτείας, ἔχομεν τήν γνώμην, ὅτι, δέν ἦτο ἀνάλογος τῶν θυσιῶν, τῆς καρτερικότητος τοῦ λαοῦ της, καί τῆς σπουδαιότητος τῆς περιοχῆς μέ ἀποτέλεσμα 1) ἐνῶ ἱδρύθησαν Πανεπιστημιακαί Σχολαί εἰς ὅλα τά Διαμερίσματα τῆς Χώρας (Πελοπόννησον, Κρήτην, Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Ἰονίους Νήσους, Μακεδονίαν) μόνον εἰς τήν Θράκην δέν ἱδρύθη Πανεπιστημιακή Σχολή. 2) Ὡς ἐκ τῆς μή ὑπάρξεως ἐπαρκοῦς κρατικῆς μερίμνης δέν δύναται νά ἐπιτευχθῆ ἀπορρόφησις τῶν ἐργατικῶν χειρῶν, ἐλλείψει εὐκαιριῶν ἀπασχολήσεως αὐτῶν καί ἀπογυμνοῦται ἐκ τῆς μεταναστεύσεως ἡ περιοχή μας ἀπό τό ἀνθρώπινόν της δυναμικόν, εἰς ἐποχήν καθ' ἥν ἐπιβάλλεται ἡ πύκνωσις τοῦ ἀκριτικοῦ πληθυσμοῦ. Λίαν εὔγλωττοι ἐν προκειμένω εἶναι οἱ ἀριθμοί οἱ ἐφορῶντες τήν ἐκ τοῦ Νομοῦ μας μετανάστευσιν.

Τό 1961 αὔξησις πληθυσμοῦ	1613	Μεταναστεύσαντες	866
» 1962 »	» 1564	»	955
» 1963 »	» 1959	»	1961

Ἔχομεν δηλ. τό 1963 ἐλάττωσιν τοῦ πληθυσμοῦ κατά 2 ἄτομα, καθ' ἥν στιγμήν τά ὅμορα κράτη φροντίζουν διά τήν πύκνωσιν καί βελτίωσιν τῶν συνθηκῶν διαβιώσεως τοῦ ἀκριτικοῦ των πληθυσμοῦ.

Β΄. Ὑπάρχουν ὅμως καί παιδευτικοί λόγοι σοβαροί οἵτινες ἐπιβάλλουν τήν στροφήν τῆς προσοχῆς καί τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Πολιτείας πρός τήν περιοχήν μας.

Ἡ Θράκη, ἥτις κατά τό παρελθόν καί ὑπό συνθήκας δουλείας διετήρει σχολάς καί πνευματικά κέντρα (ὡς τά Ζαρίφεια Διδασκαλεῖα τῆς Φιλιππουπόλεως καί Ἀδριανουπόλεως, αἱ Σχολαί τῆς ἱστορικῆς Μαρωνείας κ.ἄ.) ἀκτινοβολοῦντα καί σκορπίζοντα τά νάματα τῆς παιδείας, εἰς εὐρυτάτην ἀκτίνα ἀνά τήν Βαλκανικήν καί ἔδωκε ἄξια πνευματικά τέκνα εἰς τό Ἔθνος (ὡς ὁ Στεφ. Κουμανούδης, ὁ Ἀριστ. Κουρτίδης, ὁ Γ. Βιζυηνός, ὁ Στίλπων Κυριακίδης, ὁ ἀρχαιολόγος Τσούντας κ.ἄ.) σήμερον στερεῖται Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἱδρύματος καί μάλιστα εἰς ἐποχήν καθ' ἥν ἡ παρουσία τούτου εἶναι ἐπιτακτική καί καθ' ἥν στιγμήν ἱδρύονται Πανεπιστημιακαί Σχολαί εἰς ὅλα τά Διαμερίσματα τῆς Ἐπικρατείας, ἐκτός τῆς Θράκης.

Λόγω τῆς μεγάλης ἀποστάσεως πρός Θεσσαλονίκην καί ἰδίως πρός Ἀθήνας μικρός ἀριθμός τῶν νέων τῆς περιοχῆς μας τρέπεται εἰς την θεραπείαν τῶν ἐπιστημῶν, πρᾶγμα τό ὁποῖον ἀποδεικνύεται καί ἐκ στατιστικῶν πινάκων ὁμιλούντων μέ τήν ἀψευδῆ γλῶσσαν τῶν ἀριθμῶν ὅτι ἐν συγκρίσει πρός τόν πληθυσμόν της, σήμερον ἡ Θράκη ἔχει τόν μικρότερον ἀριθμόν φοιτητῶν καί ἐπιστημόνων.

Τό πρόβλημα τοῦτο θά ἔλυεν ἡ ἵδρυσις Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς εἰς τήν Κομοτηνήν, ἥτις θά προσείλκυεν φοιτητάς καί ἐκ τῆς Ἀν. Μακεδονίας καί ἐκ τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους.

Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα ὅτι ὄπισθεν τῆς Ροδόπης καί ἐκεῖθεν τῶν συνόρων

εἰς τήν πόλιν Κίρτζαλι 40 χιλ. ἀπέχουσαν τῶν συνόρων ἱδρύθησαν ὑπό τῶν Βουλγάρων αἱ Σχολαί Ἀρχιτεκτονικῆς, Γεωπονικῆς, Σχολή Μηχ. Μεταλλείων καί ἠλεκτρολόγων μηχανικῶν, οἱ δέ ἐξ Ἀνατολῶν γείτονές μας ἱδρύουν Πανεπιστήμιον εἰς Ἀδριανούπολιν.

Γ΄. Ἀλλά καί οἰκονομικοί λόγοι συνηγοροῦν καί ἐπιβάλλουν τήν ὕπαρξιν Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἱδρύματος εἰς τήν Θράκην.

Τοιοῦτον Πνευματικόν Ἵδρυμα μέ τό προσωπικόν καί τάς ἀναλόγους ἐγκαταστάσεις του θά ἀπασχολήση μέγα μέρος ἐργατικῶν χειρῶν, θά προσδώση οἰκονομικήν κίνησιν εἰς τόν τόπον καί θά ἀποτρέψη τό πνεῦμα τῆς φυγῆς εἰς τό Ἐξωτερικόν καί εἰς τάς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐνισχύον οὕτω τήν τάσιν παραμονῆς τοῦ πληθυσμοῦ ἐνταῦθα διά τῆς διαθέσεως καί ἐπί τόπου καταναλώσεως τῶν προϊόντων του εἰς τιμάς εἰς αὐτόν συμφερούσας.

Ὁ ἰδιάζων δέ ἀγροτικός χαρακτήρ τῆς περιοχῆς, φρονοῦμεν ὅτι ἐπιβάλλει τήν ἵδρυσιν Γεωπονοδασολογικῆς Σχολῆς ἥτις καί θά κληθῆ σύν τοῖς ἄλλοις νά ἀσκήση ἀποφασιστικήν ἐπίδρασιν εἰς τήν περαιτέρω ἀξιοποίησιν τῶν δυνατοτήτων τῶν πεδιάδων καί τῶν δασῶν τῆς Θράκης ὠθοῦσα τόν πληθυσμόν αὐτῆς καί διά τῆς ἀδιαλείπτου ἐπιδράσεως τῶν τροφίμων της, εἰς τήν ἐντατικωτέραν καί ἐπί τό ἐπιστημονικώτερον ἐκμετάλλευσιν τῶν πλουτοπαραγωγικῶν δυνατοτήτων τοῦ τόπου.

Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἡ Κυβέρνησις καί ὁλόκληρος ὁ πολιτικός κόσμος τῆς Χώρας θά υἱοθετήσουν τό δίκαιον αἴτημα τῆς πρωτευούσης τῆς Θράκης.

Οἱ Πρόεδροι τῶν Συλλόγων

Πρόεδρος Δικηγορικοῦ Συλλόγου	Ἀντ. Παπαντωνίου
Πρόεδρος Ἰατρικοῦ Συλλόγου	Ἀθ. Τσιρλιάγκος
Πρόεδρος Φαρμακευτικοῦ Συλλόγου	Δημ. Βάρναλης
Πρόεδρος Ὀδοντιατρικοῦ Συλλόγου	Μιχ. Μουσούρης
Ἕνωσις Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως	Κων. Τρεμόπουλος
Διδασκαλικός Σύλλογος Κομοτηνῆς	Εὐστ. Ἰγνατάκης
Μορφωτικός Ὅμιλος Κομοτηνῆς	Ἀντ. Ρωσσίδης
Θρακικόν Πνευματικόν Κέντρον	Νικ. Ἀντωνιάδης
Σύλλογος Ἀποφοίτων Γυμνασίου Θηλέων	Ἀλβ. Ἰωαννίδου
Ἑταιρία Ἑλληνικῶν Σπουδῶν	Χρ. Σιανίδης
Ροταριανός Ὅμιλος Κομοτηνῆς	Ἀπ. Φωτούδης
Ἐμπορικόν καί Βιομηχανικόν Ἐπιμελητήριον	Γεώργιος Μανούδης
Ἐπαγγελματοβιοτεχνικόν Ἐπιμελητήριον	Δημ. Μπακάλμπασης
Ὁμοσπονδία Ἐπαγγελματιῶν καί Βιοτεχνῶν	Ι. Βασιλειάδης
Ἐθνικός Σύνδεσμος Πολεμιστῶν	Μ. Κατραντζῆς
Ἐργατικόν Κέντρον Κομοτηνῆς	Σ. Χατζησυμεών
Σύνδεσμος Ἐφέδρων Ἀξ/κῶν Ροδόπης	Ν. Κιόρογλου

4. Χρονογράφημα του Παύλου Παλαιολόγου για τη Θράκη. Εφημερίδα «Το Βήμα» 22-5-1965.

ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Ἑλλάδα καί ἡ Θράκη

Ἡ ἐπιστολή προέρχεται ἀπό τήν Κομοτηνή, ὑπογράφεται ἀπό τόν δάσκαλο —πάλι δάσκαλος— κ. Μόσχο Κοῦκο (Ἡρώων 124) καί ταχυδρομήθηκε στίς 12 Μαΐου. Μετά δυό μέρες, στίς 14, ἦταν ἡ ἐπέτειος τῆς ἐνσωματώσεως τῆς Θράκης στήν Ἑλλάδα. Καί ὁ κ. Κοῦκος μᾶς προειδοποιεῖ: «...Θά σᾶς παρακαλέσω νά δῆτε στίς στῆλες τῶν ἐφημερίδων τῆς 14 Μαΐου ἄν θά γραφῆ τίποτα σχετικό. Γιατί, φοβοῦμαι πώς δέν θά γραφῆ. Κι' ὅμως θά ἔπρεπε ἡ Θράκη νά συγκεντρώση τέτοια μέρα —μέρα πού τήν ἀπελευθέρωσαν τά ἑλληνικά στρατεύματα— το κοινό ἐνδιαφέρον».

Ὁ ἑορτασμός ὅμως τῆς ἐπετείου δέν εἶναι τό κύριο θέμα τῆς ἐπιστολῆς. Προέχει ἡ μοῖρα τοῦ ἀκραίου αὐτοῦ τμήματος τῆς χώρας, ἀκριτικῆς περιοχῆς σφηνωμένης σέ δύο ἐπικράτειες στίς ὁποῖες ἡ παράδοση καί ἡ πολιτική πραγματικότητα εἶχαν τοποθετήσει τούς προαιώνιους ἐχθρούς τῆς χώρας. Ἐναντίον τῶν δύο γειτόνων ὅλοι οἱ ἀγῶνες τοῦ ἔθνους.

Μόλις καί μετά βίας τώρα τελευταῖα τά φτιάξαμε μέ τούς Βουλγάρους. Σέ ὀξύτητα μέ τούς Τούρκους. Ἀλλά καί εἰδυλλιακές ἄν ἦσαν οἱ σχέσεις μας, δέν ὠφείλαμε στήν περιοχή αὐτή, πρώτη προθήκη τῆς χώρας, νά εἴχαμε ρίξει τό βάρος τῆς προσοχῆς μας;

Καί εἶναι τελευταία στή σειρά τοῦ ἐνδιαφέροντος. «...Ὁ κόσμος αὐτός πού βρίσκεται στή γραμμή τῶν πρόσω παραγκωνίζεται».

Τουριστικά προγράμματα ἐξαγγέλλονται. Ἀποῦσα ἀπ' αὐτά ἡ Θράκη. Ἀναξιοποίητες οἱ φυσικές της καλλονές. Ἄγνωστη ἡ Σαμοθράκη, τά στενά τοῦ Νέστου, οἱ παραλίες τοῦ Φαναριοῦ, τῆς Μαρωνείας, τῆς Μάκρης, ὁ κυνηγότοπος τοῦ Γκιαούρ Ἀντᾶ..

Ὑπάρχει τό χειρότερο: Ἡ Θράκη δέν εἶναι μόνο ἡ ἀπόβλητη τοῦ Τουρισμοῦ. Εἶναι καί τῆς Παιδείας τό ἀποπαΐδι. Ἀνώτερες σχολές παντοῦ. Σκοτεινή ἐξαίρεση ἡ Θράκη. «Ἡ δημιουργία μιᾶς ἔστω Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς στή Θράκη (δέν μ' ἐνδιαφέρει ἄν εἶναι στήν Ἀλεξανδρούπολη, στήν Κομοτηνή ἤ στήν Ξάνθη) καί ἰδιαίτερα Γεωπονοδασολογικῆς (διότι καί ἐκτάσεις ἀπέραντες διαθέτει καί πλούσια δάση σκεπάζουν τή Ροδόπη), θ' ἀξιοποιοῦσε περισσότερο τίς δυνατότητες τοῦ τόπου καί ἡ ἄκρη αὐτή ἡ σφιγμένη ἀνάμεσα στήν Τουρκία καί τή Βουλγαρία θά γινόταν βιτρίνα τῆς χώρας μας».

Ὁ κ. Κοῦκος ἐλπίζει ἀκόμα ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς Θράκης θά συντελοῦσε καί στήν ἀνακοπή τοῦ κύματος τῆς μεταναστεύσεως ἀπό μιά περιοχή ὅπου καί λόγοι ἐθνικῆς ἀσφαλείας ἀκόμα ἐπιβάλλουν τήν πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ της.

Γιά τό τελευταῖο αὐτό δέν εἴμαστε βέβαιοι. Εἶναι τόσο ὁρμητικός ὁ χείμαρρος τῆς φυγῆς. Μένουμε ὅμως στά δύο ἄλλα. Στήν ἄμυνα καί στόν Τουρισμό. Ἂν πολέμιοι εἶναι οἱ γείτονες, νά κρατοῦμε πάντα σέ ὑψηλό τόνο, ἐκτός ἀπό τίς ἀμυντικές δυνάμεις, τό ψυχικό, τό πνευματικό καί τό οἰκονομικό κλῖμα τῆς Θράκης. Ἂν πάλι —ὁ Θεός νά τό δώση— πρόκειται γιά φίλους, νά ἑτοιμάσουμε χώρους ὑποδοχῶν κατάλληλους γιά δεξίωση φίλων. Πηγή τοῦ Τουρισμοῦ δέν εἶναι μόνο ἡ Δύση. Θά μποροῦσε νά γίνη καί ἡ Ἀνατολή, ἂν δέν εἴχαμε ἀπωθήσει τή Θράκη πέρα ἀπό τά ἐνδιαφέροντά μας.

Ἑλλάδα εἶναι καί ἡ Θράκη. Δέν λέμε πιό Ἑλλάδα ἀπό τήν ἄλλη Ἑλλάδα. Ὁπωσδήποτε, ὅμως Ἑλλάδα ὅσο καί ἡ ἄλλη Ἑλλάδα. Ἁγνή, σοβαρή, θετική, καθαρόαιμη, ἐργατική, ἀμόλυντη ἀπό ξένες ἐπιρροές, ἄθικτη ἀπό διαβρώσεις, τέρμα τοῦ ἑλληνικοῦ Βορρᾶ, ἀλλά καί ἀφετηρία πρός τή λεωφόρο εἰρηνικῶν ὀνείρων ὅταν, ἀγαθοί ἄνεμοι, διαλύσουν τή σημερινή καταχνιά καί ἐπιτρέψουν τήν κοινή πορεία μέ τή γειτονική ἐπικράτεια πού εἶναι ἡ φυσική μας συνοδοιπόρος.

Π. Παλαιολόγος

5. Ὑπόμνημα της 3-4-1966 προς το κλιμάκιο Ὑπουργών της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου.

Ἐν Κομοτηνῇ τῇ 3-4-1966

Πρός
Τούς Ἀξιοτίμους κ.κ.
1. Ὑπουργόν Συντονισμοῦ
2. Ὑπουργόν Γεωργίας
3. Ὑπουργόν Ἐργασίας
4. Ὑπουργόν Βορ. Ἑλλάδος
5. Ὑφυπουργόν Ἐμπορίου καί
6. Ὑφυπουργόν Δημοσ. Ἔργων

Ἔχομεν τήν τιμήν, οἱ ὑπογραφόμενοι Πρόεδροι τῶν Ἐπιστημονικῶν Ὀργανώσεων, Συλλόγων καί Σωματείων τῆς πόλεως Κομοτηνῆς, νά θέσωμεν ὑπ' ὄψιν Ὑμῶν τά κάτωθι:

Ἡ φιλοξενοῦσα Ὑμᾶς σήμερον περιοχή τῆς Θράκης εἶναι ἓν νευραλγικόν τμῆμα τῆς πατρίδος μας γειτνιάζον πρός Β. μέν μέ τήν Βουλγαρίαν πρός Α. δέ μέ τήν Τουρκίαν, δικαιούμενον καί μόνον διά τούς λόγους τούτους ἰδιαιτέρας εὐνοϊκῆς μεταχειρίσεως.

Ἡ σπουδαιότης τῆς περιοχῆς μας ἐπαυξάνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς ταύτην κατοικεῖ μία μειονότης συγκειμένη ἐκ Μουσουλμάνων, ἥτις, ὅπως ὅλαι αἱ μειονότητες, ἀποτελεῖ κακοήθη ὄγκον ἐντός τοῦ σώματος τῆς πατρίδος μας.

Τό πρόβλημα τοῦτο δι' ἡμᾶς χρήζει ἐπιτακτικῆς ἀντιμετωπίσως, διότι καί λόγω τῆς μεταναστεύσεως διαπιστώνομεν νά ἀλλοιοῦται ἡ δημογραφική κατάστασις τῆς περιοχῆς μας καθ' ὅσον ἡ μέν αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλεται κυρίως εἰς τούς Μουσουλμάνους (ἀναλογοῦν εἰς ἑκάστην οἰκογένειαν τούτων 4-5 τέκνα ἔναντι 1-2 τῶν Ἑλλήνων) ἡ δέ μετανάστευσις ἀπορροφᾶ ἐκ τοῦ Νομοῦ Ροδόπης ἑλληνικάς κατά 90% χεῖρας. Θά εὑρεθῶμεν δῆλον ὅτι ἐντός ὀλίγων ἐτῶν οἱ Ἕλληνες ὡς μειονότης πλέον εἰς ὑποδεεστέραν μοῖραν ἀπό πλευρᾶς πληθυσμοῦ καί οἰκονομίας ἔναντι τῶν Μουσουλμάνων συγκατοίκων μας. Τίς δέ οἶδε ποῖαι θά εἶναι αἱ πολιτικαί ἐπιπτώσεις ἀπό μίαν διεθνῆ ἀνακίνησιν τοῦ θέματος τούτου ὑπό τῆς Τουρκίας. Ἡ τουρκική κυβέρνησις διά τοῦ ἐνταῦθα Προξενείου της λαμβάνει ὅλα τά μέτρα διά τήν τόνωσιν τοῦ σωβινιστικοῦ πνεύματος τῶν Μουσουλμάνων. Καλλιμάρμαρον τουρκικόν Λύκειον χρησιμοποιεῖται παρά τούτων, Λέσχη τουρκικῆς νεολαίας, Οἰκοτροφεῖον, ἀθλητικοί σύλλογοι ἐνισχύονται παντοιοτρόπως παρά τῆς τουρκικῆς Κυβερνήσεως.

Φρονοῦμεν ὅτι πρός ἀντιμετώπισιν ὅλων τούτων ἐπιβάλλεται ὅπως ἡ Θράκη ἀποκτήση λίαν συντόμως τό πνευματικόν αὐτῆς κέντρον. Ἕνα Πανεπιστήμιον τό ὁποῖον θά προβάλη τόν πολιτισμόν τῆς πατρίδος μας θά τονώση δέ καί θά ἐξυψώση τό ἐθνικόν φρόνημα τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς θά παγιώση δέ καί το αἴσθημα ἀσφαλείας τούτων.

Εἴμεθα εὐτυχεῖς διαπιστοῦντες τήν σύμφωνον πρός τοῦτο γνώμην τῆς Κυβερνήσεως ὡς αὕτη διετυπώθη κατά τήν ἀπάντησιν τοῦ κ. Ὑπουργοῦ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως εἰς ἐρώτησιν τοῦ βουλευτοῦ Ξάνθης κ. Μιχαηλίδη κατά τήν συζήτησιν εἰς τήν Βουλήν τῶν Ἑλλήνων τήν 8-3-66 (Πρακτικά Βουλῆς σελ. 1282-1283). Λέγει ὁ κ. Ὑπουργός: «... Καί ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ... νά εἴπω, ὅτι ἕνα ἀπό τά μέσα τά ἐπιβεβλημένα διά νά κρατηθῆ ὑψηλά τό ἐθνικόν καί τό Δημοκρατικόν φρόνημα, τῶν οἰκούντων εἰς τάς Β. ἐπαρχίας τῆς πατρίδος μας εἶναι ἡ δημιουργία Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν...».

Τοῦτο καί ἡμεῖς ἐπεσημάναμεν εἰς ὑπομνήματά μας τά ὁποῖα ἐπανειλημμένως εἴχομεν τήν τιμήν νά σᾶς ὑποβάλωμεν, ἀντίγραφον τῶν ὁποίων ἐπισυνάπτομεν.

Κύριοι Ὑπουργοί,

Ἡ ἀνάγκη ἐξυψώσεως τῆς Θράκης πνευματικῶς, οἰκονομικῶς καί κοινωνικῶς εἶναι ἄμεσος καί ἐπιτακτική. Εἶναι ἀνάγκη ἐθνική. Ἕν πρός τοῦτο μέσον, εἶναι ἡ ἵδρυσις Πανεπιστημίου ἤ Πανεπιστημιακῆς πρός τό παρόν Σχολῆς ὡς παραρτήματος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἡ γεωγραφική πραγματικότης τῆς περιοχῆς μας συνιστᾶ τήν ἀνάγκην ἱδρύσεως Γεωπονοδασολογικῆς καί Κτηνιατρικῆς. Πέραν ὅμως τούτου ὁραματιζόμεθα τήν ἵδρυσιν Πανεπιστημίου, Θρακικοῦ Πανεπιστημίου, μιᾶς ἀκριτικῆς πνευματικῆς ἑστίας μέ ἕδραν θρακικῶν μελετῶν.

Θά εὕρῃ συνέχισιν ἡ παράδοσις ἡ πνευματικὴ τῆς Θράκης, ἡ ἐκκινοῦσα ἀπό τόν Ὀρφέα καί τόν Θάμυριν, τόν Δημόκριτον καί τόν Πρωταγόραν, τούς λογίους τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ συνεχισθεῖσα μέ τόν Γ. Βιζυηνόν, τόν Ἀριστ. Κουρτίδην, τόν Βλάσην Γαβριηλίδην, τόν ἀρχαιολόγον Τσοῦνταν καί μέχρι τῶν ἡμερῶν μας μέ τόν Στίλπωνα Κυριακίδην καί τόν πολεοδόμον Κων/νον Δοξιάδην.

Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἡ Κυβέρνησις, κηδομένη τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, θά υἱοθετήσῃ τό δίκαιον τοῦτο αἴτημα τοῦ λαοῦ τῆς Θράκης πού ἀποτελεῖ καί ἐθνικήν ἐπιταγήν καί θά προχωρήσῃ ἀμέσως εἰς τήν μελέτην διά τῶν ἁρμοδίων ὀργάνων της διά τήν ἵδρυσιν Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς, ταύτης δέ τῆς ἀποφάσεως δέν θά εἶναι ἐπιλήσμων ὁ Θρακικός λαός.

Μετά πάσης τιμῆς

Ἑταιρεία Ἑλλ. Σπουδῶν	ΧΡ. ΣΙΑΝΙΔΗΣ
Διδασκαλικός Σύλλογος	ΕΥΣΤ. ΙΓΑΤΑΚΗΣ
Μορφωτικός Ὅμιλος Κομοτηνῆς	Α. ΡΩΣΣΙΔΗΣ
Ἰατρικός Σύλλογος	Ν. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

6. Επιστολή του Μ. Κούκου προς την Επιτροπή Αγώνα για την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής στην Κομοτηνή.

Κομοτηνή 19-3-77

Πρός
Τήν Ἐπιτροπή Ἀγώνα γιά τήν ἵδρυση Ἰατρικῆς Σχολῆς

Κύριοι,

Σᾶς στέλνω φωτοτυπίες ὑπομνημάτων σχετικῶν μέ τήν ἵδρυση Πανεπιστημιακῆς Σχολῆς στή Θράκη, πού εἶχαν ὑποβληθεῖ στούς ἁρμοδίους κατά τό ἔτος 1965 καί 1966, χρονογραφήματος τοῦ κ. Π. Παλαιολόγου ἀπό «ΤΟ ΒΗΜΑ» τῆς 25-5-1965, καθώς καί πίνακα μέ ἀριθμούς ἀποφοιτησάντων ἀπό τά Γυμνάσια τῆς Θράκης, κατά τό σχ. ἔτος 1963-64, πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιά νά στηρίξει τά τότε αἰτήματά μας. Ἐπίσης φάκελλο μέ λογαριασμό διαχειρίσεως ἐξόδων τῆς τότε ἐπιτροπῆς καί ἐλπίζω ὅτι θά βροῦν τή θέση τους στό ἀρχεῖο πού ἀσφαλῶς δημιουργεῖτε μέ τό ὑλικό πού ἀφορᾶ τήν ἵδρυση καί ἐπέκταση τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου. Αὐτά γιά τήν Ἱστορία. Ἐσωκλείω ἀκόμα δρχ. 1000 ἀπό τίς ὁποῖες 235,80 ἀπό τόν τότε λογαριασμό τά δέ ὑπόλοιπα ὡς προσωπική μου συμβολή στίς προσπάθειές σας.

Συγχαίροντάς σας γι' αὐτές παρακαλῶ νά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά προσθέσω ὅτι ἡ Θράκη σάν χῶρος ἐνιαῖος ἔχει ἀνάγκη ἀπό θωράκιση ἠθική, πνευματική, οἰκονομική καί πολιτιστική μέ ἀκριτικές πνευματικές ἑστίες, αὐτό δέ θά ἐπιτευχθεῖ ὄχι μέ τήν ἵδρυση τῆς ἰατρικῆς σχολῆς μόνο, ἀλλά μέ τήν ὁλοκλή-

ρωση τοῦ Παν/στημίου της μέ ὅλες τίς σχολές πού πρέπει νά ἔχει (Φιλοσοφική, Φυσικομαθηματική καί ἄλλες) ἰδιαίτερα δέ μέ τήν ἵδρυση ἕδρας Ἱστορίας τῆς Θράκης (Θρακολογίας) γιά νά μελετηθεῖ, ἐπί τέλους κάποτε, τό παρελθόν τῆς χώρας αὐτῆς καί νά εἴμαστε σέ θέση νά ἀντικρούσουμε ἀπόψεις ξένων πού νοθεύουν δυστυχῶς τήν Ἱστορία.

Μέ τή βεβαιότητα ὅτι οἱ ἀπόψεις μου αὐτές θά προσεχτοῦν ἀπό σᾶς.

Διατελῶ μέ πολλή ἐκτίμηση

Μόσχος Κοῦκος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ

ΓΙΑΝΝΗ ΜΑΓΚΡΙΩΤΗ: *ΘΡΑΚΗ. Η ΕΠΑΛΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΟΡΡΑ*, Αθήνα 1993, σελ. 254.

Ο κ. Γιάννης Μαγκριώτης είναι γνωστός στο θρακικό χώρο από τις ομιλίες του και τα κείμενά του για την καταγωγή των Πομάκων και από την εργασία του για την τουρκική ποίηση, που έχει ως θέμα της τον τουρκικό επεκτατισμό και καλλιεργεί το κατά των Ελλήνων μίσος.

Χωρίς να επαναπαυτεί σ' αυτό το έργο του ο συγγραφέας έρχεται τώρα να μας δώσει ένα νέο έργο, που έχει τον τίτλο: *Θράκη. Η έπαλξη του Ελληνικού Βορρά*, που μας το παρουσιάζουν οι εκδόσεις «ΡΗΣΟΣ», στις οποίες χρωστούμε πολλά βιβλία για τη Θράκη.

Έχοντας ολοκληρωμένες γνώσεις της σχετικής ελληνικής βιβλιογραφίας (και σε κάποιο βαθμό και της ξένης), για τα θρακικά θέματα, ο κ. Γ. Μ. προβαίνει σε μια κατανοητή για το μέσο αναγνώστη ανασκόπηση της θρακικής ιστορίας, από τη χαραυγή της ως τις μέρες μας.

Σε πέντε μέρη χωρίζεται αυτή η ανασκόπηση.

Στο πρώτο μέρος εκτίθενται όλα όσα θα πρέπει να ξέρει ο σύγχρονος αναγνώστης για την περίοδο από την προϊστορία μέχρι τη ρωμαϊκή επί της Θράκης κυριαρχία.

Στο δεύτερο μέρος αναφέρονται τα σπουδαιότερα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη Θράκη σ' όλο το διάστημα της Ρωμαιοκρατίας και του Βυζαντινού κράτους (1500 περίπου χρόνια).

Στο τρίτο μέρος γίνεται λόγος για την κατάληψη της Θράκης από τους Οθωμανούς, τα αίτια της πτώσης του Βυζαντίου και της εξάπλωσης των Τούρκων.

Το τέταρτο μέρος περιλαμβάνει τα γεγονότα της θρακικής ιστορίας τους δύο τελευταίους αιώνες, ανάμεσα στα οποία η συμμετοχή της Θράκης στον αγώνα του '21, η οικονομική ακμή του θρακικού ελληνισμού στο β΄ ήμισυ του 19ου αιώνα, η αντίθεση ελληνισμού και πανσλαβισμού και η μαρτυρική πορεία του θρακικού ελληνισμού στον αιώνα μας.

Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος ο συγγραφέας αναφέρεται στα σημερινά προβλήματα της Θράκης και σε προτάσεις για την επίλυσή τους.

Από τον τρόπο της έκθεσης των κειμένων γίνεται φανερό ότι ο συγγραφέας (που κατάγεται από την Ανατολική Θράκη, γόνος μεγάλης οικογένειας δασκάλων και επιστημόνων), αποβλέπει στο να βοηθήσει τους Θρακιώτες κυρίως και τους άλλους αναγνώστες να μάθουν την ιστορία τους και ν' αντλή-

σουν τα αναγκαία ιστορικά διδάγματα. Το λέει άλλωστε και στον πρόλογό του:

Να ευαισθητοποιήσει το ελληνικό κοινό για το ακριτικό αυτό κομμάτι του ελληνικού χώρου που τόσο έχει υποφέρει και που ... πάλι σήμερα είναι πρώτο στο στόχαστρο του τουρκικού επεκτατισμού.

Να τονίσει τις ολέθριες συνέπειες του διχασμού και των εμφυλίων διενέξεων και πολέμων, που σωρεύουν ερείπια και συμφορές, θύματα των οποίων υπήρξαν η Θράκη και η Μικρασία».

Και επιτυχαίνει πραγματικά αυτούς τους σκοπούς ο συγγραφέας, όταν στ' ανάλογα κεφάλαια εξάγει τα σχετικά συμπεράσματα όπως: Τα αίτια της παρακμής του ελληνισμού κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (σελ. 51, 52). Οι καταστροφές στη Θράκη και τη Μακεδονία από τους Γότθους τον 4ο μ.Χ. αιώνα (σελ. 65) και από τους Σλάβους κατά τον 7ο αιώνα, που οφείλονται στο ότι ο βυζαντινός στρατός αντί να κάνει το καθήκον του προέβη σ' αυτό που λέμε σήμερα «απεργία» (σελ. 79). Απαραίτητο στοιχείο για την ισχύ ενός κράτους είναι η καλή οικονομική του κατάσταση (σελ. 104-105).

Έτσι το βιβλίο του κ. Γιάννη Μαγκρώτη αποβαίνει πολύτιμο για τη γνώση της τοπικής μας ιστορίας και θα ήταν ευχής έργο να διαβαστεί από όσο το δυνατόν περισσότερους Θρακιώτες και ιδίως από αυτούς που ασχολούνται με τα κοινά και θέλουν ν' ασκήσουν σ' αυτά τη δική τους ευεργετική επίδραση.

ΜΟΣΧΟΣ ΚΟΥΚΟΣ

ΝΑΘΑΝΑΗΛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ: *ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ*, Έκδοση Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Έβρου, Αλεξανδρούπολη 1995.

Ο συγγραφέας του βιβλίου είναι χρόνια τώρα σχολικός σύμβουλος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Θράκη, στον Έβρο παλιότερα, τώρα στη Ροδόπη κι' έχει στον τομέα της ευθύνης του, ανάμεσα στ' άλλα του καθήκοντα, την καθοδήγηση και την παροχή παιδαγωγικών συμβουλών για την καλύτερη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων της περιοχής του. Βρέθηκε λοιπόν στην ανάγκη ν' αντιμετωπίσει δύσκολα και δυσεπίλυτα προβλήματα που έχουν σχέση με την εκπαίδευση των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Αυτό το γεγονός τον ώθησε να μελετήσει σε πλάτος αλλά και σε βάθος ποιοτικό, χρονικό και ιστορικό, τα αίτια και την καταγωγή των σχετικών με τη μειονότητα προβλημάτων σε όλες τους τις διαστάσεις (κοινωνική, πολιτιστική, εθνικιστική, θρησκευτική).

Καρπός αυτής της μελέτης του στο θέμα της εκπαίδευσης στα παιδιά της μειονότητας είναι τούτο το βιβλίο, που είναι η διδακτορική του διατριβή, η οποία υποβλήθηκε στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου πανεπιστημίου κι' εγκρίθηκε τον Ιούνιο του 1995.

Η ανάγκη της συγγραφής της μελέτης εκφράζεται στον πρόλογο του συγγραφέα. Η διαπίστωση του είναι ότι «μια σωστή σύγχρονη και φωτισμένη πολιτική εξουσία έχει πρώτ' απ' όλα η ίδια συμφέρον αναφορικά με τα προβλήματα, που την απασχολούν να προηγούνται των δικών της αποφάσεων τα συμπεράσματα των ερευνητών, για να τα λαμβάνει υπ' όψη της και να τ' αξιοποιεί πριν προχωρεί στη λήψη οποιωνδήποτε μέτρων...».

Φιλοδοξεί λοιπόν ο συγγραφέας, η εργασία του ν' αποτελέσει «...το έναυσμα για την απαρχή μιας ευρύτερης ερευνητικής προσπάθειας γύρω από την προβληματική των εθνικών μας θεμάτων που σχετίζονται με το χώρο της Θράκης...». Και προβαίνει στην εξέταση του θέματός του με βαθιά γνώση των σχετικών πηγών και με βλέμμα ενός αμερόληπτου παρατηρητή αποβάλλοντας κατά δύναμη κάθε εθνικιστική προκατάληψη.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη.

Το πρώτο μέρος υποδιαιρείται σε τρία κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο ερευνώνται η εθνοφυλετική σύνθεση της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δ. Θράκη και η καταγωγή της (τουρκογενείς, Ροδοπαίοι Πομάκοι και Αθίγγανοι).

ΝΑΘΑΝΑΗΛ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ Ν. ΕΒΡΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗ 1995

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Ναθαναήλ Παναγιωτίδη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται προσέγγιση της μειονότητας της Θράκης από την πλευρά των θρησκευτικών, κοινωνικών και των οικογενειακών θεσμών, της εκπαίδευσης, της οικονομικής ζωής και της πολιτικής της στάσης και συμπεριφοράς.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται τα ιδεολογικά ρεύματα που επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης των μελών της μειονότητας και συγκεκριμένα το θρησκευτικό της υπόβαθρο και οι εθνικές ιδεολογίες, που ξεκινώντας έξω από το χώρο της ελληνικής επικράτειας, διαμόρφωσαν κατά καιρούς το ιδεολογικό πιστεύω των Τούρκων, όπως ο Παντουρκισμός, ο τουρκικός εθνικισμός καθώς και ο εκλεκτισμός που προσδίδει στους Τούρκους τις αρετές μιας εκλεκτής φυλής.

Τα ιδεολογικά αυτά ρεύματα εξετάζονται από το συγγραφέα σε σχέση με την επίδραση που άσκησαν στα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας που διαβιώνει στην ελληνική Θράκη καθώς και με την όποια πολιτική ασκήθηκε από το ελληνικό κράτος σ' αυτόν τον τομέα (ή μάλλον από την έλλειψη μιας σταθερής μακρόπνοης πολιτικής).

Ιδιαίτερα άξιο μελέτης είναι το τελευταίο μέρος του 3ου κεφαλαίου που αναφέρεται στον εξαστισμό της μειονότητας, ο οποίος επιφέρει την αναγκαστική διαμόρφωση εθνικής συνείδησης στα μέλη της, καθώς και στις απόψεις των μουσουλμάνων της Θράκης που αιτιολογούν γιατί τα παιδιά τους σπουδάζουν εκτός της Ελλάδας, είτε στην Τουρκία είτε σε άλλες μουσουλμανικές (αραβικές) χώρες.

Στο δεύτερο μέρος που αποτελεί την πρακτική αντιμετώπιση του όλου προβλήματος, όπως εκτίθεται στο πρώτο μέρος, παρατίθεται το ερευνητικό ερωτηματολόγιο που δόθηκε σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης διαφόρων περιοχών της χώρας και μειονοτικών σχολείων της Θράκης, καθώς και τα συμπεράσματα που βγαίνουν από τη μελέτη των απαντήσεων. Το ερωτηματολόγιο συντάχτηκε ώστε οι απαντήσεις σ' αυτό να ενημερώνουν τους ερευνητές σε θέματα διαφοροποίησης της εθνικής συνείδησης των μαθητών της μειονότητας έναντι των χριστιανοπαίδων και αν αυτή επηρεάζεται από ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες.

Ακολουθούν τα αποτελέσματα όπως εξάγονται από τις απαντήσεις σε κάθε ερώτημα, σχετικά και με τις διάφορες μεταβλητές και στο τέλος παρατίθενται τα συμπεράσματα καθώς και οι προτάσεις του ερευνητή-συγγραφέα, που θα πρέπει να μελετηθούν από κάθε επίσημο παράγοντα που ασχολείται με τα θέματα της Θράκης.

Και τα συμπεράσματα αυτά είναι:

1. Στην Ελλάδα η θρησκευτική συνείδηση των Μουσουλμάνων ενισχύεται σήμερα από το τουρκικό ιμπεριαλιστικό πνεύμα που θέλει στη συνέχεια να την μεταβάλει σε τουρκική εθνική συνείδηση.

2. Το εκπαιδευτικό σύστημα που εφαρμόζεται σήμερα στη μειονότητα ενισχύει την τουρκική εθνική συνείδηση και καταπιέζει μέχρι εξαφάνισης την ξεχωριστή φυλετική ταυτότητα των Ροδοπαίων Πομάκων και των Αθίγγανων, ενώ παντού αναγνωρίζεται ότι οι άνθρωποι αυτοί έχουν δικαίωμα στην ανάπτυξη της ιδιαίτερής τους ταυτότητας παράλληλα με αυτή της δικής τους γλώσσας κτλ.

3. Η ευρωπαϊκή προοπτική που δίνει στις μειονότητες το δικαίωμα στη διαφορά, δημιουργεί σ' αυτές και την υποχρέωση, (σύμφωνα και με το άρθρο 21 της Οικουμενικής Διακήρυξης των λαών στο Αλγέρι την 4.7.1977) να μην «παραβλάπτουν την εδαφική ακεραιότητα και την πολιτική ενότητα του κράτους», όπου διαβιούν, και

4. Η οικονομική ανάπτυξη της Θράκης που θα προέλθει μετά από μια συστηματική μελέτη των ιδιοτυπιών της περιοχής και με επενδύσεις, στον οικονομικό και τον πολιτιστικό τομέα, θα συνεπιφέρει και αίσθημα ασφάλειας στον τοπικό πληθυσμό για να παραμείνει στις εστίες του συνεχίζοντας τη δημιουργική του δραστηριότητα.

Η εργασία αυτή του κ. Ν. Παναγιωτίδη, τεκμηριωμένη με πλούσια ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία και πλουτισμένη με διάφορα ντοκουμέντα, (αναφορές, περιγραφές, δημόσια έγγραφα και δημοσιεύματα σε εφημερίδες της μειονότητας καθώς και έγγραφες γνωματεύσεις μουφτήδων σε θρησκευτικά θέματα), είναι βέβαιο ότι από τώρα και στο εξής θα αποβεί σημείο αναφοράς και πολύτιμο βοήθημα για όσους θέλουν να εγκύψουν σοβαρά στα προβλήματα που δημιουργούνται στη χώρα μας και ιδιαίτερα στη Θράκη από την ύπαρξη της μειονότητας.

ΜΟΣΧΟΣ ΚΟΥΚΟΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Ἑταιρείας Παιδαγωγικῶν Ἐπιστημῶν, Ἡ πνευματική θωράκιση τῆς Θράκης, Κομοτηνή 1994, σ. 485.

2ου Γυμνασίου Κομοτηνής, Ἐπετηρίδα 2ου Γυμνασίου Κομοτηνῆς, Σχολ. ἔτους 1993-1994, Κομοτηνή 1994, σ. 96.

Ἰωάννη Τσαλουχίδη, Ἑλλάς-Τουρκία. Ἐμπρός ὁλοταχῶς γιά τό ... 1930, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 485.

Γιώργου Σπέη, Παραδοσιακές τέχνες καί ἐπαγγέλματα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1995, σ. 146.

Γιάννη Γαλανοῦ, Καταθέσεις-ποιήματα, Ἀθήνα 1995, σ. 175.

Μαρίας Ἰακώβου, Ταξιδεύοντας στόν χῶρο καί στό χρόνο - Ἀμμόχωστος, "Πανόραμα" 1993, σ. 53.

Ἀρχιμανδρίτου Τίτου Κ. Χορτάτου, Στοχασμοί καί ἀναφορές, Ἀθήνα 1995, σ. 125.

Α΄ Συνάντηση λαογραφικῶν Μουσείων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος. Ὁ ρόλος τῶν λαογραφικῶν Μουσείων στά πλαίσια τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης, Ἑλληνική Ἑταιρεία Λαογραφικῆς Μουσειολογίας, Ἀθήνα 1994, σ. 398.

Στάθη Κεκρίδη, Ἡ ἑλληνορθόδοξη παιδεία ἑνοποιός παράγων τῶν Βαλκανικῶν λαῶν, Δ.Π.Θ., Κομοτηνή 1994, σ. 61.

Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Δυτικῆς Θράκης 14 Μαΐου 1920, Ἕνωση πολιτιστικῶν Φορέων Ἔβρου, Ἀλεξανδρούπολη 1995, σ. 14.

Νίκου Π. Νικολαΐδη, Ἡ Ἀδριανοῦ μας, τ. Ι, Κείμενο, Ἀθήνα 1993, σ. 356.

Νίκου Π. Νικολαΐδη, Ἡ Ἀδριανοῦ μας, τ. ΙΙ, Λεύκωμα, Ἀθήνα 1993.

Πέτρου Θεοχαρίδη, Οἱ Πομάκοι, Ξάνθη 1995, σ. 557.

Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἡ ἑλληνική λαϊκή φορεσιά, τ. 2ος, Ἀθήνα 1983, σ. 464.

Γεν. Γραμματεία Περιφέρειας Ἀνατ. Μακεδονίας - Θράκης, Θράκη, Κομοτηνή 1994, σ. 415.

Ἄρη Μανούδη, Ἀρχεῖο Γεωργίου Μανούδη (19ος-1978), Κομοτηνή 1995, σ. 243.

Νίκου Τζίρα, Τό Ἑβδομον τοῦ Βυζαντίου καί ἡ ἑλληνική κοινότητα

Μακροχωρίου, Ἀθήνα 1992, σ. 351.

Οἱ Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-13, Ἐκδόσεις μελέτης ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθήνα 1996, σ. 247.

Θανάση Παπαζώτου, Βυζαντινές εἰκόνες τῆς Βέροιας, Βέροια 1994, σ. 236.

Ἑταιρείας Παιδαγωγικῶν Ἐπιστημῶν, Ὁ ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν στίς τρεῖς βαθμίδες ἐκπαίδευσης, Κομοτηνή 1995, σ. 68.

Ἀντώνη Λιάπη, Ἡ ὑποθηκευμένη γλωσσική ἰδιαιτερότητα τῶν Πομάκων, Κομοτηνή 1995, σ. 30.

Γιάννη Καρά, Τά ἑλληνικά ἔντυπα τῆς Ἱ. Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, Κέντρο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1989.

Ἀθωνικά Σύμμεικτα, τ. 1ος, Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1985, σ. 155.

Ἀθωνικά Σύμμεικτα, τ. 2ος, Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1991, σ. 321.

Ἀθωνικά Σύμμεικτα, τ. 3ος, Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1993.

Μητροπολίτου Μαρωνείας καί Κομοτηνῆς Δαμασκηνοῦ, Ἡ πνευματική δυναμική παρέμβασις τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας εἰς τά προβλήματα τῆς ἀκριτικῆς περιοχῆς τῆς Ροδόπης, Κομοτηνή 1996, σ. 430.

Ἁγιορειτική Φωτοθήκη, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ἑλλάδος Ἐθνικῆς Τραπέζης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 79.

Εὐάγγελου Ἀλμπανίδη, Ἄθληση στή Θράκη κατά τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους, Κομοτηνή 1995, σ. 275.

Βασ. Ι. Λαζανᾶ, Τό ἔπος «Ἡ πολιορκία τῆς Κορίνθου», Ἀθήνα 1995, σ. 201.

Χρήστου Ε. Κατσιγιάννη, Ἀγνώστου διαμονῆς ποιήματα, Ἀθήνα 1995, σ. 107.

Δημήτρη Δ. Καρακούση, Θράκη, Ἀλεξανδρούπολη 1996, σ. 397.

Μαρίνας Ζωγράφου, Σαράντα Ἐκκλησιές, Ἀθήνα 1995, σ. 71.

Ἄγγελου Σειδάρη, Φωτογραφικό ὁδοιπορικό στό Ἅγιον Ὄρος, Ἁγιορειτική Φωτοθήκη, Ἀθήνα 1995, σ. 173.

Στέλιου Ι. Κοψαχείλη, Ἡ μουσική ἱστορία τῆς Θράκης, Ἐνδοχώρα, Ἀλεξανδρούπολη 1996, σ. 154.

Στίλπωνος Κυριακίδη, Περί τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 70.

Εὐστρατίου Χ. Ζεγκίνη, Οἱ Μουσουλμάνοι ἀθίγγανοι τῆς Θράκης, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 94.

Ἑλένης Δ. Μπελιά, Ἐκπαίδευση καί ἀλυτρωτική πολιτική, ἡ περίπτωση τῆς Θράκης 1856-1912, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 273.

Εὐστρατίου Χ. Ζεγκίνη, Ὁ Μπεκτατισμός στή Δυτική Θράκη,

ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 313.

Ξ. Κοτζαγεώργη - Α. Παναγιωτοπούλου, Νεώτερη καί σύγχρονη ἱστορία τῆς Θράκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 292.

Ἡ ἱστορική, ἀρχαιολογική καί λαογραφική ἔρευνα στή Θράκη, Συμπόσιο ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1988.

Παντελῆ Καβακόπουλου, Τραγούδια τῆς Βορειοδυτικῆς Θράκης, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 449.

Παντελῆ Καβακοπούλου, Καθιστικά τῆς Σωζόπολης, Χορευτικά τῆς Θράκης, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 202.

Κυριακῆς Μαμώνη, Σύλλογοι Θράκης καί Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (1961-1922), ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 223.

Georgios Salakis, Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II und Selim I, ΙΜΧΑ 1995, σ. 152.

Οἱ Ἀλβανοί τῶν Σκοπίων. Θέματα ἐθνοτικῆς συνύπαρξης, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 152.

Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου, Οἰκονομική λειτουργία τοῦ Μακεδονικοῦ καί Θρακικοῦ χώρου στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα στά πλαίσια τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 215.

Ἑλένης Βουρναζέλη-Μαρινάκου, Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατά τήν Τουρκοκρατίαν, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 200.

Ἀθανασίου Κ. Κριτοῦ, Ἀλεξανδρούπολη. Ἡ ἑκατοντάχρονη ἱστορία της 1878-1978, Ἀλεξανδρούπολη 1995, σ. 443.

Θράκη καί Θρακικός Ἑλληνισμός, Πανελλήνια Ὁμοσπονδία Θρακικῶν Σωματείων, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 139.

Ἰωάννη Ἀχ. Μπάρμπα, Τραγούδια τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 212.

Θωμᾶ Γαβριηλίδη, Προσκύνημα στά ἱερά τῆς θεοσώστου Βέροιας, Θρακική Ἑστία Βέροιας, Βέροια 1996, σ. 280.

Πέτρου Δ. Θεοχαρίδη, Γραμματική τῆς Πομακικῆς γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 237.

Πέτρου Δ. Θεοχαρίδη, Ἑλληνο-Πομακικό Λεξικό, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 236.

Χρήστου Κηπουροῦ, Ἡ Θράκη θέλει ἀγώνα, Ἀθήνα 1996, σ. 203.

Μιχάλη Χαραλαμπίδη, Ἐθνικά ζητήματα, Ἀθήνα 1994, σ. 237.

Μιχάλη Χαραλαμπίδη, Τό ποντιακό ζήτημα σήμερα, Ἀθήνα 1994, σ. 180.

Σίμου Μηναΐδη, Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία τῶν Μουσουλμάνων στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 419.

Τάκη Τσονίδη, Τό γένος Καραθεοδωρή, Ὀρεστιάδα 1989, σ. 352.

Περικλῆ Βακουφάρη, Ὁ Κώδικας τῆς Κοινότητας Κλεισούρας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 192.

Ἡμέλλου Στεφ.-Πολυμέρου - Καμηλάκη Αἰκ., Παραδοσιακός ὑλικός βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1983, σ. 423.

Γεωργίου Μέγα, Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σ. 100.

Μιχαήλ Ἠ λ. Ντασταγιάννη, Σημειώσεις γιά μιά διαφορετική προσέγγιση, Ἄρτα 1994, σ. 221.

Χρήστου Ε. Κατσιγιάννη, Θεσσαλονίκη προσφυγομάνα, Ἀθήνα 1996, σ. 107.

Στέλιου Ι. Κοψαχείλη, Ἡ μουσική τῆς Εὐρώπης μέσα ἀπό ἕνα ἑλληνικό Μουσεῖο, Θεσσαλονίκη 1993-94, σ. 75.

Στέλιου Ι. Κοψαχείλη, Μουσικοφιλοσοφία· Ἀριστόξενος ὁ μουσικός μαθητής τοῦ Ἀριστοτέλη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 48.

Τό μουσικό ἔργο τοῦ Στέλιου Κοψαχείλη καί ἡ προσφορά του στά ἑλληνικά γράμματα, Ἕλληνες συνθέτες, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 48.

Στέλιου Ι. Κοψαχείλη, Ἑλληνικά τραγούδια, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 96.

Στέλιου Ι. Κοψαχείλη, Ἡ μουσική στήν ἀρχαία Χαλκιδική. Ἀριστοτέλης καί μουσική, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 38.

Στέλιου Ι. Κοψαχείλη, Ἡ μουσικοθεραπεία στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 48.

Τό Κυπριακό στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων, τ. Α΄ 1915-1956, Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1996, σ. 315.

Τό Κυπριακό στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων, τ. Β΄ 1957-1958, Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1996, σ. 361.

Τό Κυπριακό στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων, τ. Γ΄ 1959-1967, Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1996, σ. 362.

Τό Κυπριακό στή Βουλή τῶν Ἑλλήνων, τ. Δ΄ 1974-1989, Βουλή τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1996, σ. 330.

Ἀθαν. Παπᾶ, Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καί Θείρων, Ἡ εἰκόνα τοῦ Φωτίου στό ναΐδριο τῆς Ἁγίας Τριάδος καί ἡ παρουσία τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 88.

Ἀθαν. Παπᾶ, Σκέψεις γύρω ἀπό τό ἔργο τοῦ Σακελλάρη Α. Μαγκλῆ καί τήν Καλυμνιακή Καλλιτεχνική Σχολή, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 107.

Ἀθαν. Παπᾶ, Ἑκατονπεντηκονταετηρίς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, τ. Γ΄, Πίνακες μέ θέμα τό λόφο τῆς ἐλπίδος, ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1995, σ. 19.

Ἀθαν. Παπᾶ, Περί τῆς ἔννοιας, τοῦ χαρακτῆρος καί τοῦ σκοποῦ τοῦ διαλόγου γενικά καί τοῦ θεολογικοῦ τοιούτου εἰδικότερα, Ἀθήνα 1995, σ. 15.

Ἀθαν. Παπᾶ, Προσφωνήσεις κατά τά ὀνομαστήρια τοῦ Μητροπολίτου γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος (1974-1990), Θεσσαλονίκη 1994, σ. 54.

Ἁγιορείτικοι σταυροί. Ἡμερολόγιο 1997, Κέντρο Διαφύλαξης Ἁγιορείτικης Κληρονομιᾶς, 1997, σ. 161.

Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ὑπουργεῖο Μακεδονίας-Θράκης - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Α.Π.Θ., τ. 1ος, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 546.

Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ὑπουργεῖο Μακεδονίας-Θράκης - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Α.Π.Θ., τ. 2ος, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 524.

Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ὑπουργεῖο Μακεδονίας-Θράκης - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Α.Π.Θ., τ. 3ος, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 641.

Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ὑπουργεῖο Μακεδονίας-Θράκης - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Α.Π.Θ., τ. 4ος, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 637.

Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ὑπουργεῖο Μακεδονίας-Θράκης - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Α.Π.Θ., τ. 5ος, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 533.

Τό Ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ὑπουργεῖο Μακεδονίας-Θράκης - Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - Α.Π.Θ., τ. 6ος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 747.

Κώστα Λαχά, Ἀσκήσεις ἐπί ἀμμοδόχου, 1994, σ. 111.

Ἀντων. Σουρούνη, Ὁ χορός τῶν ρόδων, Ἀθήνα 1996, σ. 502.

Νάσου Βαγενᾶ, Ἡ εἰρωνική γλώσσα, Ἀθήνα 1994, σ. 381.

Κυρ. Τσακίρη, Ἡ μεγάλη ἀπόδραση, Ἀθήνα 1994, σ. 318.

Ζήση Οἰκονόμου, Χρονικό τῆς «Νέας Εὐταξίας» γιά τή «νέα ἐποχή», Ἀθήνα 1994, σ. 491.

Ἑταιρείας Παιδαγωγικῶν Ἐπιστημῶν Κομοτηνῆς, Ἡ προσφορά Θρακῶν ἐκπαιδευτικῶν στά γράμματα καί στό ἔθνος, Κομοτηνή 1997, σ. 171.

Ἑταιρείας Παιδαγωγικῶν Ἐπιστημῶν Κομοτηνῆς, Ψυχοκοινωνικά προβλήματα, Κομοτηνή 1997, σ. 368.

Θανάση Μουσόπουλου, Θράκη, Μνήμη γιά τό μέλλον, Ξάνθη 1997, σ. 214.

Λίνας Κάλλα-Χατζῆ, Ὁ Ἱερός ναός τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ Διδυμοτείχου, Ἀθήνα 1996, σ. 31.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Θρακικά, τ. 7ος, 2η σειρά, έκδοση Θρακικοῦ Κέντρου - Ἑταιρείας Θρακικῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 1991-92, σ. 298.

Θρακικά, τ. 8ος, 2η σειρά, έκδοση Θρακικοῦ Κέντρου - Ἑταιρείας Θρακικῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 1993, σ. 342.

Ἐξώπολις, Περιοδικό λόγου καί τέχνης, τεύχ. πρῶτο, Ἀλεξανδρούπολη 1994, σ. 122.

Ἐξώπολις, Περιοδικό λόγου καί τέχνης, τεύχ. δεύτερο, Ἀλεξανδρούπολη 1995, σ. 169.

Ἐξώπολις, Περιοδικό λόγου καί τέχνης, τεύχ. τρίτο, Ἀλεξανδρούπολη 1995-96, σ. 225.

Μακεδονικά, τ. 29ος, έκδοση Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 483.

Ἐνδοχώρα «Ἀφιέρωμα στό Γ΄ Παγκόσμιο Συνέδριο Θρακῶν», Ἀλεξανδρούπολη 1996, σ. 140.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΓΓΡΑΦΑ ΣΧΕΤΙΚΑ
ΜΕ ΤΟ 3ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Στόν πρόλογο ἀναφέρεται ὅτι μέ πρωτοβουλία τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς θά ὀργανωθῆ τόν Μάϊο τοῦ 1998 στήν Κομοτηνή τό 3ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν μέ θέμα «Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰ.)». Γιά τήν πληρέστερη ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν τῆς Θρακικῆς Ἐπετηρίδας καί ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων δημοσιεύουμε στή συνέχεια αὐτούσια τά σχετικά ἔγγραφα.

Α. ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ἀριθ. Πρωτ. 163 Ἐν Κομοτηνῆ τῇ 12-12-1996

Πρός
τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ
Δ/νση Πολιτιστικῆς Κίνησης
Τμῆμα Συνεδρίων
Ἀθήνα

Ἔχουμε τήν τιμή νά Σᾶς πληροφορήσουμε ὅτι τό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, πού εἶναι ἐπιστημονικό καί ἐρευνητικό τμῆμα τοῦ Ὁμίλου μας, ἔχει καθιερώσει ἀπό ἐτῶν τήν διοργάνωση Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν στήν Κομοτηνή, μέ σκοπό τήν συμβολή στήν προαγωγή τῶν μελετῶν καί σπουδῶν πού ἀναφέρονται στόν χῶρο τῆς Θράκης. Ὅπως εἶναι γνωστό οἱ μελέτες γιά τόν χῶρο τῆς Θράκης δέν ἔχουν διεθνῶς ἀλλά καί ἰδιαίτερα στήν χώρα μας τήν ἔκταση πού ἐπιβάλλει ἡ σπουδαιότητα τῆς περιοχῆς. Γι' αὐτό τόν λόγο κρίθηκε ἐπιβεβλημένη ἡ ἀνάληψη τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς ἀπό μέρους τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Ὁμίλου μας, τό ὁποῖο ἐργάζεται γιά τόν σκοπό αὐτόν ἀπό τήν ἵδρυσή του, μέ τήν ἔκδοση τοῦ ἐτήσιου ἐπιστημονικοῦ περί Θράκης συγγράμματος «Θρακική Ἐπετηρίδα».

Τό 1ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν πραγματοποιήθηκε ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Σας ἀπό 28-31 Μαΐου 1987 στήν Κομοτηνή. Εἶχε θέμα «Βυζαντινή Θράκη, πρόσωπο καί χαρακτήρας» καί γνώρισε ἐξαιρετική ἐπιτυχία. Ἔλαβαν μέρος 39 Ἕλληνες καί 10 ξένοι ἐπιστήμονες καί τά πρακτικά του ἐκδόθηκαν σέ δύο τόμους ἀπό τόν Adolf M. Hakkert Publisher-Amsterdam-1989. Τό 2ο πραγματοποιήθηκε ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου

Σας καί πάλι στήν Κομοτηνή ἀπό 20-27 Σεπτεμβρίου 1992 μέ θέμα: «Ἀρχαία Θράκη, Ἀρχαϊκοί, Κλασσικοί, Ἑλληνιστικοί, Ρωμαϊκοί χρόνοι» καί ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐπιτυχημένο. Ἔλαβαν μέρος 50 Ἕλληνες καί 20 ξένοι ἐπιστήμονες. Τά πρακτικά πού θά ἀποτελέσουν δύο ὀγκώδεις τόμους θά κυκλοφορήσουν ὡς παράρτημα τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» καί βρίσκονται στό τελευταῖο στάδιο τῆς ἐκτυπώσεως μέ πρόβλεψη νά κυκλοφορήσουν μέσα στό α΄ τρίμηνο τοῦ 1997.

Ἤδη τό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Ὁμίλου μας ἀποφάσισε νά προχωρήσει στήν ὀργάνωση τοῦ 3ου Διεθνοῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν, σέ συνεργασία μέ τό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης καί τόν Δῆμο Κομοτηνῆς. Γιά νά καλυφθῆ καί ἄλλη πολύ ἐνδιαφέρουσα ἱστορική περίοδος θέμα τοῦ Συμποσίου θά εἶναι «Μεταβυζαντινή Θράκη (Τέχνη, Ἱστορία, Πολιτισμός)».

Καταλληλότερος χρόνος γιά τήν πραγμάτωση τοῦ Συμποσίου κρίθηκε τό γ΄ δεκαήμερο τοῦ Σεπτεμβρίου 1997, ὥστε νά ἐπιτευχθῆ μεγάλη συμμετοχή διαπρεπῶν Ἑλλήνων καί ξένων ἐπιστημόνων, ἀλλά καί νά ὑπάρχει διαθέσιμος χρόνος γιά τήν ἄρτια ὀργάνωσή του. Προβλέπεται νά συμμετάσχουν μέ ἀνακοινώσεις 50 περίπου ἐπιστήμονες ἀπό τό ἐξωτερικό καί 60 ἀπό τήν Ἑλλάδα.

Ἡ σύνθεση τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς καί ἄλλες λεπτομέρειες περιλαμβάνονται στό ἐπισυναπτόμενο δελτίο, ἐνῶ πλήρης ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν περιέχεται στόν ἐπισυναπτόμενο προϋπολογισμό ἐσόδων καί ἐξόδων. Ἐπίσης συνυποβάλλουμε καί τό προκαταρκτικό πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου.

Παρακαλοῦμε νά λάβετε ὑπόψη Σας τήν σπουδαιότητα τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ Συμποσίου τόσο ἀπό ἐπιστημονική ἀλλά καί κύρια ἀπό ἐθνική ἄποψη καί νά ἐγκρίνετε τήν οἰκονομική ἐνίσχυση ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Σας γιά τήν κάλυψη τῶν σχετικῶν δαπανῶν ἀπό πιστώσεις τοῦ ἔτους 1997.

Μέ τήν πεποίθηση ὅτι θά γίνει ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἀποδεκτό τό αἴτημά μας, πού προέρχεται ἀπό τήν ἀκριτική καί εὐαίσθητη περιοχή τῆς Θράκης, εὐχαριστοῦμε θερμά ἐκ τῶν προτέρων.

Μέ ἐξαιρετική τιμή

Ὁ Πρόεδρος — Ὁ Γενικός Γραμματεύς

Πρωτ. Δημήτριος Βασιλειάδης — *Στέργιος Ἰωακειμίδης*

Ἀνακοινώνεται (ὑ.τ.α.)
1. Κύριο Γενικό Γραμματέα Περιφέρειας Ἀνατ. Μακεδονίας καί Θράκης
2. Κύριο Νομάρχη Ροδόπης
3. Δῆμο Κομοτηνῆς
4. Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
Ἐνταῦθα

Β. ΔΕΛΤΙΟ ΣΥΝΗΜΜΕΝΟ ΣΤΟ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ Μ.Ο.Κ.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
Δ/ΝΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

ΔΕΛΤΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

1. ΤΙΤΛΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: *3ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ.*
2. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΟΡΕΑΣ ΠΟΥ ΟΡΓΑΝΩΝΕΙ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ: *ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΔΗΜΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ.*
3. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: *ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΡΑΚΗ (ΤΕΧΝΗ, ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ).*
4. ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΠΟΥ ΥΠΑΓΕΤΑΙ Ο ΟΡΓΑΝ. ΦΟΡΕΑΣ: *ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ.*
5. ΜΕΛΗ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥΣ:
   ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Κωνσταντῖνος Μανάφης, Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
   ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ: Γεώργιος Παπαδριέλλης, Δήμαρχος Κομοτηνῆς
   ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ: Γεώργιος Παπάζογλου, Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
   ΜΕΛΗ:

α) Κωνσταντῖνος Γαλλῆς, Καθηγητής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
β) Χαράλαμπος Μπακιρτζῆς, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
γ) Ἰωάννης Παπαδριανός, Ἀναπληρωτής Καθηγητής τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
δ) Διαμαντής Τριαντάφυλλος, Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων
ε) Πρωτ. Δημήτριος Βασιλειάδης, Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, Εἰδικός Γραμματεύς
στ) Βασίλειος Εὐαγγελόπουλος, Ταμίας τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, Ταμίας

6. ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΥΓΚΛΗΣΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ:

α) Τόπος (πόλις): *ΚΟΜΟΤΗΝΗ*
β) Ἡμερομηνία: *Γ΄ ΔΕΚΑΗΜΕΡΟ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1997*
γ) Διάρκεια: *6 ΗΜΕΡΕΣ*
δ) Χῶρος (αἴθουσα): *ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ*

7. ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ: *ΕΛΛΗΝΕΣ ἑξήντα (60)*
ΞΕΝΟΙ πενήντα (50)
(Ἡ κατάσταση τῶν ξένων προσωπικοτήτων θά ὑποβληθῆ ἀργότερα).
8. ΕΣΟΔΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΑΠΟ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ:
α) Ἐγγραφές συνέδρων *1.100.000*
β) Εἰσφορές τοπικῶν φορέων καί ἐπιχειρήσεων *8.000.000*
9. ΕΙΔΟΣ ΖΗΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ
α) Οἰκονομική: ΝΑΙ (κάλυψη ὑπολοίπων δαπανῶν)
β) Τεχνική: ΝΑΙ (συνδρομή ὑπηρεσιῶν Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ στήν ὀργάνωση ἐκθέσεων κ.λπ.).
10. ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ: *ΝΑΙ*
11. ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΛΩΣΣΩΝ: *ΤΕΣΣΕΡΙΣ (4): ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΑΓΓΛΙΚΗ, ΓΑΛΛΙΚΗ, ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ.*
12. ΕΙΔΙΚΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ:
Οἱ ὀργανωτές ὑποχρεοῦνται νά ὑποβάλλουν στήν Διεύθυνση Πολιτιστικῆς Κίνησης μετά τήν λήξη τῶν ἐργασιῶν ἀπολογιστικά στοιχεῖα τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Συνεδρίου.
13. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΡΓΑΝΩΤΟΥ:
ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΠΡΩΤΟΠΡ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Ταχ. Διεύθυνση, Ἁγίου Γεωργίου 26
Τηλέφωνα 0531-27344, 0531-22642
Ὑπογραφή
14. ΛΟΙΠΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Γ. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΗΜΜΕΝΟ ΣΤΟ ΑΡΙΘ. 163/12-12-1996 ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ Μ.Ο.Κ.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

3ου Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου
Θρακικῶν Σπουδῶν
«Μεταβυζαντινή Θράκη (Τέχνη, Ἱστορία, Πολιτισμός)»

1η Ἡμέρα
9 π.μ.-2 μ.μ. Πρωινή Συνεδρίαση
Πανηγυρική Ἔναρξη-Ἀνακοινώσεις-Συζητήσεις
6.00-9.00 μ.μ. Ἀπογευματινή Συνεδρίαση
Ἀνακοινώσεις-Συζητήσεις
2η Ἡμέρα
9 π.μ.-2 μ.μ. Πρωινή Συνεδρίαση
Ἀνακοινώσεις-Συζητήσεις

6.00-9.00 μ.μ. Ἀπογευματινή Συνεδρίαση
Ἀνακοινώσεις-Συζητήσεις

3η Ἡμέρα
Ὅπως ἡ 2η

4η Ἡμέρα
Ὅπως ἡ 2η

5η Ἡμέρα
9 π.μ.-2 μ.μ. Πρωινή Συνεδρίαση
Ἀνακοινώσεις-Συζητήσεις
5.00-9.00 μ.μ.
Ἐπίσκεψη μνημείων καί ἀξιοθεάτων περιοχῆς Κομοτηνῆς καί εἰδικῶν ἐκθέσεων Συνεδρίου

6η Ἡμέρα
Ἐκδρομή Συνέδρων σέ ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς Θράκης

Κομοτηνή 12-12-1996

Ὁ Πρόεδρος — Ὁ Γενικός Γραμματεύς
Πρωτ. Δημήτριος Βασιλειάδης — *Στέργιος Ἰωακειμίδης*

Δ. ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΣΥΝΗΜΜΕΝΟΣ ΣΤΟ ΑΡΙΘ. 163/12-12-1996 ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ Μ.Ο.Κ.

Π Ρ Ο Ϋ Π Ο Λ Ο Γ Ι Σ Μ Ο Σ

Ε Σ Ο Δ Ω Ν — Ε Ξ Ο Δ Ω Ν

3ου Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου

Α. ΕΣΟΔΑ

1. Ἐγγραφές Συνέδρων 110×10.000	1.100.000
2. Εἰσφορές τοπικῶν φορέων καί ἐπιχειρήσεων	8.000.000
3. Κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση	11.900.000
Σύνολο	21.000.000

Β. ΕΞΟΔΑ

1. Λειτουργία Γραμματείας	1.000.000
2. Ἐκτυπωτικά	1.500.000
3. Ταχυδρομικά	500.000
4. Ἔξοδα κινήσεως διαπρεπῶν συνέδρων	2.500.000
5. Ἔξοδα φιλοξενίας συνέδρων	3.000.000
6. Ἔξοδα δεξιώσεων, ἐκδρομῶν	2.500.000
7. Δαπάνες ἐκθέσεων	3.000.000

8. Δαπάνη ἐκτυπώσεως πρακτικῶν		5.000.000
9. Δαπάνη μεταφράσεως		2.000.000
	Σύνολο	21.000.000

Κομοτηνή 12-12-1996

Ὁ Πρόεδρος
Πρωτ. Δημήτριος Βασιλειάδης

Ὁ Γενικός Γραμματεύς
Στέργιος Ἰωακειμίδης

Ε. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ Μ.Ο.Κ. ΠΡΟΣ ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Αριθ. Πρωτ. 15

Ἐν Κομοτηνῇ τῇ 24-2-1997

Πρός
τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ
Δ/νση Πολιτιστικῆς Κίνησης
Τμῆμα Συνεδρίων
Ἀθήνα

Σέ συνέχεια τοῦ ὑπ' ἀριθ. 163/12-12-1996 ἐγγράφου μας ἔχουμε τήν τιμή νά σᾶς γνωρίσουμε ὅτι ἔχοντας ὑπόψη τήν γνώμη τῶν μελῶν τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν ἀποφασίσαμε νά μετατεθῇ ἡ πραγματοποίηση τοῦ Συμποσίου στόν Μάϊο τοῦ 1998 καί συγκεκριμένα ἀπό 26 ἕως 31 Μαΐου, προκειμένου νά ἔχουν χρόνο οἱ σύνεδροι γιά νά παρουσιάσουν ἄρτιες ἀνακοινώσεις.

Ἡ μετάθεση αὐτή ἔχει σάν συνέπεια τήν διάσπαση τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ Συμποσίου σέ δύο σκέλη, δηλαδή σέ προσυνεδριακές καί συνεδριακές δαπάνες. Σύμφωνα μέ τά παραπάνω συντάχθηκε νέος προϋπολογισμός τόν ὁποῖο σᾶς ὑποβάλλουμε.

Παρακαλοῦμε νά ἐγκρίνετε τήν ὀργάνωση τοῦ Συμποσίου μέ τίς τροποποιήσεις πού ἀναφέραμε καί νά ἐγκρίνετε τήν διάθεση ἐπιχορηγήσεως ἀρκετοῦ ὕψους κατά τό τρέχον ἔτος γιά τήν κάλυψη τῶν προσυνεδριακῶν δαπανῶν τῶν ὁποίων τό μεγαλύτερο μέρος θά πραγματοποιηθῇ κατά τό ἔτος 1997.

Μέ ἐξαιρετική τιμή

Ὁ Πρόεδρος
Πρωτ. Δημήτριος Βασιλειάδης

Ὁ Γενικός Γραμματεύς
Στέργιος Ἰωακειμίδης

Ἀνακοινώνεται (ὑ.τ.α.)
1. Κύριο Γενικό Γραμματέα Περιφέρειας Ἀνατ. Μακεδονίας καί Θράκης.
2. Κύριο Νομάρχη Ροδόπης
3. Δῆμο Κομοτηνῆς
4. Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.
Ἐνταῦθα

ΣΤ. ΝΕΟΣ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΣΥΝΗΜΜΕΝΟΣ ΣΤΟ ΑΡΙΘ. 15/24-2-1997 ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ Μ.Ο.Κ.

ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ
ΕΣΟΔΩΝ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ
3ου Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου
Θρακικῶν Σπουδῶν

Α. ΕΣΟΔΑ

1. Ἐγγραφές Συνέδρων 110×10.000	1.100.000
2. Εἰσφορές τοπικῶν φορέων καί ἐπιχειρήσεων	8.000.000
3. Κρατική οἰκονομική ἐνίσχυση	11.900.000
Σύνολο	21.000.000

Β. ΕΞΟΔΑ

α. Προσυνεδριακά

1. Λειτουργία Γραμματείας	1.000.000
2. Ἐκτυπωτικά	1.500.000
3. Ταχυδρομικά	500.000

β. Συνεδριακά

1. Ἔξοδα κινήσεως διαπρεπῶν συνέδρων	2.500.000
2. Ἔξοδα φιλοξενίας συνέδρων	3.000.000
3. Ἔξοδα δεξιώσεων, ἐκδρομῶν	2.500.000
4. Δαπάνες ἐκθέσεων	3.000.000
5. Δαπάνη ἐκτυπώσεως πρακτικῶν	5.000.000
6. Δαπάνη μεταφράσεως	2.000.000
Σύνολο	21.000.000

Κομοτηνή, 24-2-1997

Ὁ Πρόεδρος
Πρωτ. Δημήτριος Βασιλειάδης

Ὁ Γενικός Γραμματεύς
Στέργιος Ἰωακειμίδης

Ζ. ΠΡΩΤΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Τό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, τό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς καί ὁ Δῆμος Κομοτηνῆς ὀργανώνουν ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τό 3ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν στήν Κομοτηνή ἀπό 26 ἕως 31 Μαΐου 1998, μέ θέμα:

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΡΑΚΗ

Στό Συμπόσιο γίνονται δεκτές ἀνακοινώσεις στά Ἑλληνικά, Ἀγγλικά, Γαλλικά καί Γερμανικά, διάρκειας ἕως 20 λεπτῶν, πού θά ἀναφέρονται σέ θέματα Φιλολογίας, Λαογραφίας, Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τοῦ θρακικοῦ χώρου ἀπό τόν ΙΕ΄ ἕως καί τόν ΙΘ΄ αἰώνα.

Στόχοι τοῦ Συμποσίου εἶναι: 1. Ἡ ἀνακοίνωση προσφάτων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν καί ἡ παρουσίαση ἀρχαιολογικῶν χώρων, μνημείων καί εὑρημάτων. 2. Ἡ καταγραφή νέων ἐπιστημονικῶν δεδομένων καί πορισμάτων τῆς φιλολογικῆς, ἱστορικῆς καί ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στό χῶρο τῆς Μεταβυζαντινῆς Θράκης. 3. Ἡ ἐνημέρωση τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ γιά τά θέματα τῆς Μεταβυζαντινῆς Θράκης καί συγχρόνως ἡ προβολή τῶν μνημείων καί τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς περιοχῆς.

Καλοῦνται οἱ ἐπιθυμοῦντες νά συμμετάσχουν στό Συμπόσιο νά συμπληρώσουν τό δελτίο συμμετοχῆς καί νά τό ἐπιστρέψουν στήν Ὀργανωτική Ἐπιτροπή ἕως 30 Ἰουνίου 1997.

Δεύτερη ἐγκύκλιος, μέ περισσότερες ὀργανωτικές λεπτομέρειες καί πληροφορίες γιά τίς ἐκδρομές καί τίς ἄλλες ἐκδηλώσεις, πού θά πλαισιώσουν τό Συμπόσιο, θά ἀποσταλεῖ στά τέλη Ὀκτωβρίου 1997.

Ἡ Ὀργανωτική Ἐπιτροπή

Πληροφορίες στά τηλέφωνα
(0531) 71.716, 70.489 (Τηλεομοιότυπο: 0531-71.716)
Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας
(0531) 27.344, 25.975 (Τηλεομοιότυπο: 0531-37.145)
Μορφωτικός Ὅμιλος Κομοτηνῆς

Διεύθυνση
Ἁγίου Γεωργίου 26, 69100 ΚΟΜΟΤΗΝΗ

3ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΡΑΚΗ
(ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αἰ.)

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 26-31 ΜΑΪΟΥ 1998

Τό ἐμπροσθόφυλλο τοῦ τριπτύχου τῆς πρώτης ἐγκυκλίου γιά τό Συμπόσιο.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ

Ἀλμπανίδης Εὐάγγελος. Γεννήθηκε στό Λύκειο-Σαπῶν Ν. Ροδόπης τό 1961. Ἀπό τό 1983 εἶναι πτυχιοῦχος τοῦ τμήματος Φυσικῆς Ἀγωγῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τό 1986 διορίστηκε ὡς καθηγητής Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης στά Ρίζια τοῦ Ἔβρου ὅπου καί ὑπηρέτησε γιά τρία συνεχῆ χρόνια. Τό 1989 ἀποσπάστηκε στό Τμῆμα Ἐπιστήμης Φυσικῆς Ἀγωγῆς καί Ἀθλητισμοῦ τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, ὅπου καί διδάσκει μέχρι σήμερα τό ἀντικείμενο τῆς Ἱστορίας Φυσικῆς Ἀγωγῆς. Τό 1995 ἀναγορεύτηκε διδάκτωρ τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου ἀφοῦ ἐκπόνησε διδακτορική διατριβή μέ θέμα: *Ἄθληση στή Θράκη κατά τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους*. Συμμετέσχε ὡς εἰσηγητής σέ πολλά διεθνῆ καί πανελλήνια συνέδρια καί συμπόσια καί δημοσίευσε ἐργασίες σέ ἐπιστημονικά περιοδικά. Εἶναι μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ *Ἄθληση καί Κοινωνία* πού ἐκδίδει τό Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο καί μέλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν τῆς Φυσικῆς Ἀγωγῆς.

Βαρβούνης Μανόλης. Γεννήθηκε στή Σάμο τό 1966. Σπούδασε στό Ἱστορικό-Ἀρχαιολογικό Τμῆμα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1983-1988). Εἰδικεύθηκε στή Λαογραφία καί ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1991). Τό 1992 ἐξελέγη λέκτωρ Λαογραφίας στό τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης καί τό 1998 ἐπίκουρος καθηγητής τοῦ ἴδιου τμήματος, ὅπου καί διδάσκει. Ἔχει λάβει μέρος σέ πολλά συνέδρια καί ἔχει δημοσιεύσει μελέτες αὐτοτελῶς ἤ σέ ἐπιστημονικά περιοδικά, τιμητικούς τόμους καί πρακτικά συνεδρίων. Ἔχει ἐκδώσει αὐτοτελῶς τίς ἀκόλουθες μελέτες: *Μουσικά Χειρόγραφα Ι. Ν. Νικολάου Σάμου* (Ἀθήνα 1989), *Μυθολογικά καί Λαογραφικά Μελετήματα* (Ἀθήνα 1990), *Λαογραφικές εἰδήσεις ἀπό τό περιηγητικό ἔργο "Voyage en Morée" τοῦ Fr. Pouqueville* (Ἀθήνα 1991), *Ἐπωδές καί Κατάδεσμοι ἀπό τήν Ἀνατολική Σάμο* (Ἀθήνα 1992), *Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου* (Ἀθήνα 1992), *Σύγχρονοι προσανατολισμοί τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας* (Ἀθήνα 1993), *Ὄψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν ἀπό ἁγιολογικά κείμενα* (Ἀθήνα 1993, 1994[2]), *Ὁ δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ὡς ὁρόσημο γιά τόν ἑλληνικό παραδοσιακό πολιτισμό* (Κομοτηνή 1994).

Γινόπουλος Βασίλης. Γεννήθηκε τό 1946 στή Θεσσαλονίκη. Εἶναι πτυχιοῦχος τῆς Νομικῆς καί Δικηγόρος Θεσσαλονίκης. Ἀπό τό 1973-1978

ἔκανε μεταπτυχιακές σπουδές στό Πανεπιστήμιο τῆς Στοκχόλμης καί σεμινάρια στά Πανεπιστήμια Βρυξελλῶν καί Βουκουρεστίου. Παράλληλα παρακολούθησε μαθήματα Ἱστορίας τῆς Τέχνης, Ἀνατολικῶν πολιτισμῶν, Ἐθνογραφίας, Ζωγραφικῆς στή Σχολή Konstfakt τῆς Στοκχόλμης. Ἐργάσθηκε στό Μουσεῖο Μουσικῆς Ἱστορίας καί Ὀργάνων τῆς Στοκχόλμης καί στήν Galerie Pierre τῆς ἴδιας πόλης. Εἶναι μέλος τῶν ξένων συγγραφέων τῆς Σουηδίας, ἔχει κάνει δημοσιεύσεις. Ἀσχολεῖται μέ τά κεραμικά στήν Ἑλλάδα καί σέ χῶρες τῆς Μεσογείου. Εἶναι ἱδρυτικό μέλος τῶν Φίλων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης καί παλαιός πρόεδρος αὐτοῦ καί μέλος τῶν Φίλων τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Ἔχει λάβει μέρος σέ συνέδρια καί ἔχει δώσει διαλέξεις στό ἐξωτερικό.

Γουλιμάρης Δημήτριος. Γεννήθηκε στήν Κομοτηνή τό 1967. Σπούδασε στό Τμῆμα Φυσικῆς Ἀγωγῆς καί Ἀθλητισμοῦ (Τ.Ε.Φ.Α.Α.) τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (1986-1990) καί εἰδικεύθηκε στόν κλάδο τοῦ παραδοσιακοῦ χοροῦ. Πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στό Ἀνώτατο Ἰνστιτοῦτο Φυσικῆς Ἀγωγῆς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου Βρυξελλῶν (V.U.B.) στίς ἐπιστῆμες τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς κίνησης μέ κατεύθυνση στό χορό (1992-1993). Εἶναι διδάκτωρ τοῦ Τ.Ε.Φ.Α.Α. στό Δ.Π.Θ. ἀπό τό 1998 σέ θέματα πολιτιστικοῦ management. Ἔκανε ἀνακοινώσεις σέ διάφορα ἐπιστημονικά συνέδρια. Ἔδωσε διαλέξεις μέ θέμα *Οἱ ἑλληνικοί παραδοσιακοί χοροί*, στό Βέλγιο. Εἶναι κάτοχος διπλώματος γαλλικῆς γλώσσας τοῦ I.F.C.A.D. Βρυξελλῶν (1990-1991). Ἀποτελεῖ ἐνεργό μέλος τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, καθώς καί τῆς Λ.Ο.Λ.Τ. Ἔχει ἀπασχοληθεῖ ὡς καθηγητής ἑλληνικῶν παραδοσιακῶν χορῶν σέ πολλούς Συλλόγους καί Σωματεῖα καί ἔχει ἐργαστεῖ ὡς καθηγητής Φυσικῆς Ἀγωγῆς σέ σχολεῖα.

Κεκρίδης Στάθης. Γεννήθηκε στήν Καβάλα τό 1938. Εἶναι πτυχιοῦχος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐπί εἰκοσιπενταετία ὑπηρέτησε στίς Κρηνίδες καί στήν Καβάλα ὡς καθηγητής δευτεροβάθμιας ἐκπαιδεύσεως, γυμνασιάρχης καί σχολικός σύμβουλος. Σήμερα διδάσκει Πνευματικό Βίο τῶν Βαλκανικῶν Λαῶν καί Ἱστορία τοῦ Ἰσλαμικοῦ κόσμου στό Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ἀναμίχθηκε ἐνεργά στήν πολιτιστική καί ἀθλητική ζωή τῆς Καβάλας ὡς γενικός γραμματέας τοῦ Συνδέσμου Φίλων Γραμμάτων καί Τεχνῶν, ἐπί δεκαπενταετία πρόεδρος τοῦ Ναυτικοῦ Ὁμίλου Καβάλας καί γιά περισσότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια ὑπεύθυνος τοῦ περιοδικοῦ τῆς Μητροπόλεως Φιλίππων «Παρουσία». Εἶναι συγγραφέας ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, ἄρθρων σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά, βιβλίων γιά νέους. Εἶναι μέλος τοῦ ἐπιστημονικοῦ συμβουλίου τοῦ Ἱδρύματος Ἐθνικοῦ καί Θρησκευτικοῦ Προ-

βληματισμοῦ (Θεσσαλονίκη), τῆς Ἑταιρείας Πληθυσμιακῶν Μελετῶν Θεσσαλονίκης κ.ἀ. Ἔχει μετάσχει σέ πολλά συνέδρια στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό, ἔδωσε διαλέξεις καί πρόσφατα (1997) πραγματοποίησε ἔρευνες σέ ἀρχεῖα καί βιβλιοθῆκες τῆς Βουλγαρίας (Σόφια).

Κούγκουλος Θανάσης. Γεννήθηκε τό 1970 στήν Ἀλεξανδρούπολη, ὅπου καί ὁλοκλήρωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές του. Τό 1992 ἔλαβε τό πτυχίο τοῦ τμήματος Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων μέ εἰδίκευση στήν Ἀρχαιολογία, ἐνῶ ἀπό τό 1989 καί μέχρι τό πέρας τῶν σπουδῶν του ὑπῆρξε ὑπότροφος τοῦ Ἱδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν. Ἐκπονεῖ τή διδακτορική του διατριβή στόν τομέα τῆς Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας στό Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διδάσκει Ἱστορία τῆς Τέχνης στό ΙΕΚ Ἔβρου. Συμμετεῖχε σέ διάφορες προϊστορικές ἀνασκαφές στήν Εὔβοια, στή Θεσσαλία καί στή Μακεδονία. Παράλληλα πραγματοποίησε ἐπιφανειακές ἔρευνες στή Θράκη καί τή Θεσσαλία. Δημοσίευσε ἐπιστημονικά ἄρθρα πού ἀφοροῦν ἀρχαιολογικές ἰδίως προϊστορικές ἔρευνες καί μελέτες γιά τή Θράκη, τήν Ἤπειρο τή Θεσσαλία τή Μακεδονία ἀλλά καί ἄρθρα πού ἐντάσσονται στό πλαίσιο τῆς Θεωρητικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἔλαβε μέρος μέ ἀνακοίνωση σέ ἀρκετά πανελλήνια ἀρχαιολογικά καί φιλολογικά ἐπιστημονικά συνέδρια καί ἔδωσε δημόσιες διαλέξεις καί σεμινάρια σέ πνευματικά κέντρα, πολιτιστικές ἐκδηλώσεις καί πανεπιστημιακά ἱδρύματα. Ἀκόμη δημοσίευσε λογοτεχνικά κείμενα καί μεταφράσεις ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας σέ μία σειρά γνωστῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀλλά καί ἐπιφυλλίδες καί κριτικές λογοτεχνίας στόν ἡμερήσιο καί περιοδικό τύπο.

Κοῦκος Μόσχος. Γεννήθηκε τό 1930 στό Σουφλί. Ἀποφοίτησε ἀπό τό Γυμνάσιο Σουφλίου καί τήν Παιδαγωγική Ἀκαδημία Ἀλεξανδρούπολης καί μετεκπαιδεύτηκε σέ θέματα Ἀγωγῆς στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ὑπηρέτησε ὡς δάσκαλος σέ χωριά τῆς Ροδόπης καί σέ σχολεῖα τῆς Κομοτηνῆς. Ἐπιθεωρητής στή Δημοτική Ἐκπαίδευση ἀπό τό 1971. Συνταξιοῦχος ἀπό τό 1985. Συνεργάστηκε μέ τό Ραδιοφωνικό Σταθμό Κομοτηνῆς κάνοντας ἐκπομπές σχετικές μέ τήν ἱστορία καί λαογραφία τοῦ θρακικοῦ χώρου. Σχετικές ἐργασίες του δημοσιεύτηκαν σέ ἐφημερίδες, περιοδικά καί στή *Θρακική Ἐπετηρίδα*. Σέ ξεχωριστή ἔκδοση κυκλοφόρησε ἡ ἐργασία του *Στά βήματα τοῦ Ὀρφέα. Ὁδοιπορικό τῆς Θράκης* καί *Ὁ ἑλληνισμός τῆς Θράκης στόν ἀγῶνα τοῦ '21*.

Κυρανούδης Παναγιώτης. Γεννήθηκε στό Σουφλί Ἔβρου τό 1970. Πτυχιοῦχος τοῦ τμήματος Φιλολογίας τοῦ ΑΠΘ, εἰδικεύθηκε στόν τομέα τῆς Γλωσσολογίας ὅπου καί πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές μέ ἀντικείμενο τά τουρκικά οἰκωνύμια τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου καί τό ἰδίωμα τῆς

ἰδιαίτερής του πατρίδας. Πραγματοποίησε ἕνα μέρος τῶν μεταπτυχιακῶν του σπουδῶν καί ἐρευνῶν στό Τμῆμα Βυζαντινῶν, Ὀθωμανικῶν καί Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπέρμιγχαμ στήν Ἀγγλία. Ἀσχολήθηκε μέ ἐκπαιδευτικά καί γλωσσικά προβλήματα τῶν Πομάκων τοῦ Ἔβρου, καθώς καί μέ ἱστορικά καί θρησκευτικά θέματα ἀπό τό χῶρο τῆς Θράκης. Σχετικά ἄρθρα του δημοσιεύτηκαν στά περιοδικά *Ἐπιλογές*, *Θρακικά*, *Ἐνδοχώρα* καί στην εφημερίδα *Μακεδονία*. Τά καθαρά γλωσσικά ἀντικείμενά του εἶναι, ἐκτός ἀπό τοπωνύμια, ἡ γλῶσσα τῶν Πομάκων καί τά τουρκικά ἰδιώματα τῆς ἑλληνικῆς Θράκης. Σήμερα μονάζει στό Ἅγιο Ὄρος, στή Μονή Σίμωνος Πέτρας, ἐνῶ παράλληλα συνεχίζει τήν ἐπιστημονική ἔρευνα μέ τήν ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς καί θέμα τά τουρκικά δάνεια στήν κοινή νεοελληνική γλῶσσα.

Μαλκίδης Φάνης. Γεννήθηκε τό 1970 στήν Ἀλεξανδρούπολη ὅπου καί τελείωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές του. Φοίτησε στό τμῆμα Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Ἐκπονεῖ διδακτορική διατριβή στό τμῆμα Κοινωνιολογίας —τομέας Νεοελληνικῆς Κοινωνίας— τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, μέ θέμα τήν πολιτική πού ἄσκησαν ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Τουρκία, γιά τή Θράκη, μετά τήν ἔνταξή τους στό ΝΑΤΟ τό 1952. Ἔχει δημοσιεύσει ἄρθρα καί ἐργασίες στούς τομεῖς τοπικῆς καί περιφερειακῆς ἀνάπτυξης, ἔνταξης τῶν Ποντίων στήν ἑλληνική κοινωνία καί κοινωνικῆς δομῆς καί σύνθεσης τῆς Θράκης. Ἔχει συμμετάσχει ὡς ἐρευνητής σέ ἐθνικά καί εὐρωπαϊκά προγράμματα καί ὡς εἰσηγητής ἀνέπτυξε μιά σειρά ἀπό εἰσηγήσεις γιά τά ἴδια ζητήματα σέ ἐπιστημονικά συνέδρια στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό. Ὡς ἐκπαιδευτής δίδαξε οἰκονομικῆς φύσεως θέματα στό Ἰνστιτοῦτο Ἐπαγγελματικῆς Κατάρτισης τοῦ Νομοῦ Ἔβρου καί σέ σεμινάρια ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης. Διετέλεσε μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Συλλόγου Φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Μακεδονίας καί στό Σύλλογο Θρακιωτῶν Φοιτητῶν. Εἶναι μέλος τοῦ Οἰκονομικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἑλλάδας —περιφερειακό τμῆμα Θράκης— τῆς Δημοτικῆς Ἐπιτροπῆς Νεολαίας Ἀλεξανδρούπολης καί τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Κέντρου Μελετῶν Ἱστορίας Θράκης. Ἐργάζεται ὡς εἰδικός σύμβουλος στό Δῆμο Ἀλεξανδρούπολης.

Μελᾶς Μανόλης. Γεννήθηκε στήν Κάρπαθο. Σπούδασε μέ ὑποτροφία στό τμῆμα Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπ' ὅπου ἀποφοίτησε μέ γενικό βαθμό «ἄριστα». Πραγματοποίησε πολύχρονες μεταπτυχιακές σπουδές στήν Ἀμερική (Indiana University) καί στήν Ἀγγλία (University of London) ἀπ' ὅπου ἔλαβε δίπλωμα Master's καί διδακτορικό. Τά ἐρευνητικά του ἐνδιαφέροντα στρέφονται γύρω ἀπό ἀρχαιολογικά θέματα μέ ἔμφαση στήν προϊστορία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

Ἔχει δημοσιεύσει δεκάδες σχετικά βιβλία καί ἄρθρα (κατά τό πλεῖστον στό ἐξωτερικό) καί ἔχει κάνει ἀνακοινώσεις σέ δεκάδες ἐπιστημονικά συνέδρια. Ἐπίσης ἔχει διεξαγάγει ἐκτεταμένες ἐπιφανειακές καί ἀνασκαφικές ἔρευνες πεδίου. Σήμερα διδάσκει, ὡς ἐπίκουρος καθηγητής, Ἀρχαιολογία τοῦ Προϊστορικοῦ Αἰγαίου στό τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Μουσόπουλος Θανάσης. Γεννήθηκε τό 1949 στήν Ξάνθη, ὅπου κατοικεῖ μόνιμα. Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης. Ἀσχολεῖται μέ τήν ποίηση, δοκίμιο, ἱστορία καί πολιτισμό τῆς Θράκης. Διδάσκει σέ ἰδιόκτητο φιλολογικό φροντιστήριο. Μέλος τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν, Ἑταιρείας Λογοτεχνῶν Θεσσαλονίκης, Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας καί τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Κριτικῶν Λογοτεχνίας. Γιά πολλά χρόνια δημοτικός σύμβουλος Ξάνθης καί πρόεδρος τῆς Φιλοπρόοδης Ἕνωσης Ξάνθης. Μίλησε σέ πόλεις καί χωριά τῆς Ἑλλάδας, σέ πολιτιστικά συνέδρια, λογοτεχνικές συναντήσεις, συμπόσια ποίησης. Συνεργάζεται μέ ἐφημερίδες, περιοδικά, ραδιόφωνο. Πολλές ἐργασίες του κυκλοφόρησαν σέ ἀνάτυπα ἀπό τά περιοδικά *Θρακικά Χρονικά* καί *Θρακική Ἐπετηρίδα*. Ἀπό τό 1972 ἔχει ἐκδόσει 15 αὐτοτελῆ βιβλία μέ ποίηση, δοκίμια, θέματα ἱστορίας Θράκης. Ἀσχολεῖται μέ πολιτιστικά θέματα τῆς ἐπαρχίας καί ἑτοιμάζει μελέτη γιά τήν Ἱστορία καί Ἀνθολογία τῆς Θρακικῆς Λογοτεχνίας.

Παντούδης Ἀλέξανδρος. Γεννήθηκε στή Θεσσαλονίκη τό 1970. Πτυχιοῦχος Ἀρχιτέκτων Μηχανικός τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1994). Ὑποψήφιος διδάκτωρ στό τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, στόν τομέα Χωροταξίας Πολεοδομίας καί Περιφερειακῆς Ἀνάπτυξης τοῦ ΑΠΘ (1996), μέ θέμα διδακτορικῆς διατριβῆς: *Ἐμπορικές Συγκεντρώσεις στό Πολεοδομικό Συγκρότημα τῆς Θεσσαλονίκης*. Ἔχει δημοσιεύσει μελέτη στήν Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἱστορίας τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, μέ θέμα: *Ἱστορικοί ἄξονες τῆς περιτειχισμένης Θεσσαλονίκης τοῦ Δυτικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Περιπάτου*. Συμμετεῖχε στήν ὁμάδα ἐργασίας ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ τομέα Πολεοδομίας, Χωροταξίας καί Περιφερειακῆς Ἀνάπτυξης μέ θέμα: *Μείωση τῆς μονοκεντρικότητας στό Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης καί ὁ ρόλος τοῦ τριτογενῆ τομέα*. Εἶχε συνεργασία μέ κατασκευαστικές ἑταιρεῖες καί τεχνικά γραφεῖα. Αὐτή τή στιγμή ἐργάζεται ὡς ἐξωτερικός συνεργάτης, στή Διεύθυνση Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν Βορείου Ἑλλάδας τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας.

Σερμπέζης Βασίλειος. Γεννήθηκε τό 1952 στή Νέα Σάντα Ροδόπης. Φοίτησε στό ἑξατάξιο Γυμνάσιο Σαπῶν. Εἶναι πτυχιοῦχος τῆς Γυμνα-

στικῆς Ἀκαδημίας Θεσσαλονίκης καί διδάκτωρ τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Διορίστηκε τό 1977 καί δίδαξε στό Λύκειο Ξυλαγανῆς ἀπ' ὅπου ἀποσπάσθηκε στό Τ.Ε.Φ.Α.Α. τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης καί δίδαξε τό μάθημα τῶν ἑλληνικῶν χορῶν. Ἐκλέχθηκε διαδοχικά μέλος Ε.Ε.Π. (1986), Λέκτορας (1993) καί Ἐπίκουρος Καθηγητής (1997) στό ἴδιο Πανεπιστήμιο. Ἀσχολήθηκε μέ τήν ἑλληνική παράδοση ὡς χορευτής τοῦ Λυκείου Ἑλληνίδων Θεσσαλονίκης, ὡς συνεργάτης καί παραγωγός λαογραφικῶν ἐκπομπῶν τῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν Μακεδονίας καί Κομοτηνῆς. Ἔχει ἐκδόσει δύο δίσκους L.P. μέ παραδοσιακά τραγούδια. Ἀπό τό 1979 ἀνέλαβε τήν εὐθύνη τοῦ χορευτικοῦ συγκροτήματος τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς καί ἀπό τό 1987 εἶναι διευθυντής τοῦ τμήματος παραδοσιακῶν χορῶν τοῦ Ὁμίλου. Ἔχει σημαντικό συγγραφικό ἔργο κυρίως στή γνωστική περιοχή τῆς μεθοδικῆς διδακτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χοροῦ, ἀλλά καί πάρα πολλές ἔρευνες καί ἐπιστημονικές ἀνακοινώσεις σχετικές μέ τή μουσικοχορευτική ταυτότητα διαφόρων περιοχῶν ἤ πολιτισμικῶν ὁμάδων, καθώς καί τήν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τῶν πολιτιστικῶν φορέων τῆς Ἑλλάδος. Ὑπῆρξε κατά καιρούς δημοτικός σύμβουλος Κομοτηνῆς, πρόεδρος ἤ μέλος διαφόρων ἐπιστημονικῶν ἤ πολιτιστικῶν φορέων καί σήμερα εἶναι μέλος τῶν διοικήσεων Λ.Ο.Ν.Α., Λ.Π.Π.Ε.Θ.Ε. καί Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Δήμου Κομοτηνῆς.

Σιγοῦρος Ἰωάννης. Γεννήθηκε στήν Ἀμαλιάδα τοῦ νομοῦ Ἠλείας στά 1961. Τά παιδικά καί ἐφηβικά του χρόνια τά πέρασε στήν Ἀθήνα ὅπου ὁλοκλήρωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές του, ἀπό τό 1963 ὡς τό 1982. Ἀπ' τό 1982 σπούδασε στήν Παιδαγωγική Ἀκαδημία Ρόδου. Τό 1987 διορίστηκε ὡς δάσκαλος στή Ροδόπη καί διαμένει ἀπό τότε στήν Κομοτηνή. Ἀσχολεῖται μέ τήν ἱστορία τῆς Θράκης. Τό 1997 ἡ Ἑταιρεία Παιδαγωγικῶν Ἐπιστημῶν Κομοτηνῆς ἐξέδωσε τό βιβλίο του, *Ν. Ροδόπης, Ἱστορία, Ἀρχαιολογία, Γεωγραφία, Ἀνθρωπογεωγραφία, Πολιτισμός*, τό ὁποῖο εἶναι καρπός δεκαετοῦς ἔρευνας. Ἔχει λάβει μέρος σέ ἀρκετά ἐπιστημονικά συνέδρια κι ἔχει δημοσιεύσει διάφορα ἄρθρα σέ ἐπιστημονικά περιοδικά.

Τριαντάφυλλος Διαμαντής. Γεννήθηκε στίς Λεύκες τῆς Πάρου τό 1942. Σπούδασε Ἱστορία καί Ἀρχαιολογία στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τήν περίοδο 1968-1970 ἐργάστηκε ὡς Καθηγητής Μέσης Ἐκπαίδευσης στό Μουσουλμανικό Γυμνάσιο Κομοτηνῆς. Τό 1970 διορίστηκε στήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία καί τοποθετήθηκε στήν Ἐφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Θράκης στήν Κομοτηνή, ὅπου ὑπηρετεῖ καί σήμερα ὡς Προϊστάμενος τῆς Ἐφορείας. Ἔκανε μεταπτυχιακές σπουδές στό Παρίσι (1981-1983) στήν Ἱστορία, Ἀρχαιολογία καί Ἀρχαιομετρία. Διενήργησε ἀνασκαφές σέ πολλούς ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς Θράκης.

Πῆρε μέρος καί ἔκανε ἀνακοινώσεις σέ διεθνῆ ἀρχαιολογικά συνέδρια πού ἔγιναν στήν Ἑλλάδα, τή Βουλγαρία, τήν Ἰταλία, τήν Ἱσπανία καί τή Ρουμανία. Δημοσίευσε ἀνακοινώσεις καί ἄρθρα σέ ἐγκυκλοπαίδειες, λεξικά καί ἱστορικά-ἀρχαιολογικά περιοδικά. Ἀσχολεῖται εἰδικότερα μέ τήν παρουσία τῶν θρακικῶν φύλων στό χῶρο τῆς ἑλληνικῆς Θράκης κατά τήν πρώιμη ἐποχή τοῦ Σιδήρου (1050-600 π.Χ.). Εἶναι μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς Διεθνοῦς Ἀκαδημίας τῶν Μεδίκων τῆς Φλωρεντίας, τῆς Γαλλικῆς Ἀστρονομικῆς Ἑταιρείας καί τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς.

Τσιούμης Κωστής. Γεννήθηκε τό 1966 στή Θεσσαλονίκη. Σπούδασε στό Νομικό Τμῆμα τοῦ Α.Π.Θ. (1984-1989). Τό 1991 πῆρε τό Μεταπτυχιακό του Δίπλωμα ἀπό τό Μεταπτυχιακό Τμῆμα τοῦ Τομέα Διεθνῶν Σπουδῶν τοῦ ἴδιου Τμήματος μέ εἰδίκευση στίς Διεθνεῖς Σχέσεις. Τό 1994 ἀναγορεύτηκε Διδάκτορας Νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀπό τήν Παιδαγωγική Σχολή τοῦ Α.Π.Θ. Πραγματοποίησε ἔρευνα σέ ἀρχειακές μονάδες τοῦ ἐξωτερικοῦ καί τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ἔχει δημοσιεύσει μελέτες γιά θέματα νεοελληνικῆς πολιτικῆς ἱστορίας καί μειονοτήτων.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. Α. ΛΑΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ